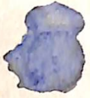
श्रीसुबोधिनी.

प्रथमस्कन्धः ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीसुबोधिनी ।

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यचरणविरचिता ।

प्रथमस्कन्धः ।

श्रीमदाचार्य्यचरणान्ववायदुग्धोदधिसुधानिधीनां,

विद्याविलासिगोस्वामितिलकश्रीमद्गोवर्द्धनलालजीमहाराजचरणानाञ्च विद्वन्महाराजश्रीमद्गोकुलनाथगोस्वामिचरणानाञ्च

कृपापाङ्गपात्रेण

भट्टश्रीबलभद्रशर्म्म—

कविकाव्यरत्नाकरकविचूडामणिशुद्धाद्वैतभूषणकविरत्नेन

संशोधितः ।

मोहमय्यां

निर्णयसागरे सम्मुद्र्य

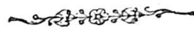
शुद्धाद्वैतसिद्धान्तकार्य्यालयात्

प्रकाशितः ।

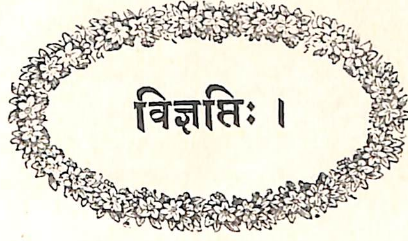
संवत् १९७१, सन १९१५.

निष्क्रयः ४ रूप्यकाः ।

Printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the "Nirnaya-Sagar" Press,
23 Kolbhat Lane, Bombay.

Published by Bhatt Balbhadra Sharma Shuddhadwaitasiddhanta
Karyalaya, Badamandir, Bhuleshwar, Bombay.

विज्ञप्तिः ।

प्रकाशकानां किलाऽयं समयो यत्प्रकाश्यमानेषु पुस्तकेषु तत्सम्बन्धितत्तद्विषयविवेचनपरस्य प्रस्तावनादिपदवाच्यस्याऽऽवेदनस्याऽऽदितः संयोजनम्। आवश्यकश्चेदमौपयिकमिति। किन्तु निखिलस्याऽपि प्रकाश्यमानस्य प्रबन्धस्य यावत्सर्वांशतोऽनवधारणं साहसमेव तावत्तद्विषये लेखनीग्रहणम्। इदमेवाऽत्र निदानं यच्छ्रीमत्याः सुबोधिन्याः प्रथमस्कन्धं परमेणाऽऽयासेन संशोध्य प्रकाशयन्तोऽपि न प्रस्तावनादौ व्यापारयाम आत्मानम्। **श्रीमदाचार्य्यचरण**करुणाबलेन समस्तायास्तस्याः प्रकाशनसौभाग्यलाभे तु यत्सत्यमुपहरिष्यामो यथाबुद्धि सुविस्तृतां प्रस्तावनाम्।

एतावत्पुनरत्र निवेदयामो यत्संशोधनायाऽस्य पञ्च पुस्तकान्यस्माभिरुपलब्धानीति तदधिपतयः सहस्रशो धन्यवादानर्हन्तीति। तत्र प्रथमं **श्रीमद्भारतमार्त्तण्डपुस्तकालयस्थं** यत्कसञ्ज्ञया सङ्केत्यतेऽस्माभिः। द्वितीयं विदितवैदुष्यवैभवानां **श्रीमल्लालूभट्टमहानुभावानां** यज्जयपुरपुरुहूताच्छ्रीमतः **सवाईजयसिंह**महोदयात्तैरुपलब्धम्। अस्माभिश्च तत्कुल एव समुद्वाहितायाः अनुजायाः श्रीमत्याः **यमुनायाः** सकाशादधिगतम्। यच्च खसञ्ज्ञामस्मद्दत्तामावहति। तृतीयं **मोहमयीस्थबृहन्मन्दिराधिपतिश्रीमद्गोकुलनाथगोस्वामिचरणमहोदयानां** यत्र गसञ्ज्ञमित्यस्माकमभ्युपगमः। तुरीयं श्रीमति **वृन्दावने मुद्रितं** सप्तटीकोपेतं यत्किल घसञ्ज्ञयाऽस्माभिरभिलप्यते। पञ्चमम**स्मत्प्रपितामहश्रीमद्बलदेवभट्टचरणानां** यदस्माकं पितृव्यैः **श्रीमद्गोवर्द्धनभट्टपादै**र्वितीर्णम्। यच्च ङसञ्ज्ञया परिगृह्यतेऽस्माभिः।

यथा च पञ्च पुस्तकान्येतान्युपलब्धान्येवं **गोस्वामिश्रीमद्वागधीशलालजीमहाराजेभ्यो**ऽप्येकमधिगतम्। पञ्चभिरेव कथमपि निर्वाहे तु नैतत्परिगृहीतं शोधकर्मणि। एवमपि करुणापूर्णान्तराणां तेषां सर्वथाऽपि प्रशंसनीयः साम्प्रदायिकसेवासमुत्साह इति सहस्रशस्तेभ्यो धन्यवादाः।

विज्ञापको—

भट्टश्रीबलभद्रशर्म्मा,

कविः, काव्यरत्नाकरः, कविचूडामणिः,

शुद्धाद्वैतभूषणः, कविरत्नञ्च.

श्रीगोवर्द्धनोद्धरणधीराय नमः ।

श्रीबालकृष्णाय नमः ।

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।

श्रीभागवतगूढार्थप्रकाशनपरायणाय नमः ।

श्रीपितृप्रवर्तितपथप्रचारसुविचारकाय नमः ।

श्रीभागवतप्रतिपदमणिवरभावांशुभूषितमूर्तिश्रीमद्वल्लभाचार्यचरणविरचिता

श्रीसुबोधिनी ।

(प्रथमस्कन्धः)

वन्दे श्रीकृष्णदेवं सुरनरकभिदं वेदवेदान्तवेद्यं
लोके भक्तिप्रसिद्ध्यै यदुकुलजलधौ प्रादुरासीदपारः ।
यस्याऽऽसीद्रूपमेव त्रिभुवनतरणे भक्तिवच्च स्वतन्त्रं
शास्त्रं रूपं च लोके प्रकटयति मुदा यः स नो भूतिहेतुः ॥ १ ॥
कर्त्ता ज्ञः सकलस्य यो निगमभूः सर्वस्वरूपोऽपि स-
न्सर्वस्याऽपि विधारणो विजयते निर्दोषसर्वेष्टदः ।
यो लीलाभिरनेकधा वितनुते रूपं निजं केवलः
सोऽयं वाचि ममाऽस्तु पूर्णगुणभूः कृष्णावतारः पतिः ॥ २ ॥
श्रीमद्वल्लभविद्वदीशविलसद्वंशाब्धिपूर्णेन्दवे
श्रीगोपीपतिवन्दिने सुमनसि ब्रह्मामृतस्यन्दिने ।
श्रीमल्लक्ष्मणभट्टसूरिरिति यन्नामाऽखिलाऽभीष्टदं
तस्मै तातमहाशयाय हरये कुर्मो नमः सिद्धये ॥ ३ ॥
श्रीमद्भागवतागमः सुरतरुर्लोके फलत्वं गतो
भाषाभेदविभेदतस्त्रयमपि स्यान्नो विरुद्धं महत् ।
भक्त्यंशे फलता प्रमाणसुबले वेदत्वमर्थे पुनः
स्कन्धैर्द्वादशभिर्युतः सुरतरुः शाखाङ्घ्रिवह्निद्वयम् ॥ ४ ॥
अर्थं तस्य विवेऽचितुं न हि विभुर्वैश्वानराद्वाक्पते-
रन्यस्तत्र विधाय मानुषतनुं मां व्यासवच्छ्रीपतिः ।
दत्त्वाऽऽज्ञां च कृपावलोकनपटुर्यस्मादतोऽहं मुदा
गूढार्थं प्रकटीकरोमि बहुधा व्यासस्य विष्णोः प्रियम् ॥ ५ ॥
लक्षणां नैव वक्ष्यामि न न्यूनादन्यपूरणम् ।
आर्थिकं तु प्रवक्ष्यामि परोक्षकथनादृते ॥ ६ ॥

अविरोधेन सप्तानामर्थानामिह सङ्गतिः।
उत्तरोत्तरदौर्बल्यं वाच्यं सङ्कोचतः परम् ॥ ७ ॥
भाषात्रयविरोधश्च कल्पभेदात्समाहितः।
भाषात्रयविभेदश्च लक्षणैर्ज्ञाप्यते पुनः ॥ ८ ॥
अर्थत्रयं तु वक्ष्यामि निबन्धेऽस्ति चतुष्टयम्।
अत्र सन्तः स्वसन्तोषैराज्ञां यच्छन्तु सिद्धये ॥ ९ ॥

अथ व्याख्या—

भगवदाज्ञया भक्तिजनिकां संहितामारभमाणः शिक्षार्थं मङ्गलमाचरन्बीजभावेन प्रथमं **गायत्र्यर्थ**मुपनिबबन्ध—

जन्माद्यस्य यतोऽन्वयादितरतश्चाऽर्थेष्वभिज्ञः स्वराट्
तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये मुह्यन्ति यत्सूरयः।
तेजोवारिमृदां यथा विनिमयो यत्र त्रिसर्गो मृषा
धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहकं सत्यं परं धीमहि ॥ १ ॥

जन्माद्यस्येति। अत्र हि श्लोकत्रयस्याऽसङ्गतिः। कथारूपं हि भागवतम्। तत्तु "**नैमिष**"-इत्यादिना निरूप्यते। तत्रोच्यते। "**यत्राऽधिकृत्य गायत्रीं वर्ण्यते धर्मविस्तरः। वृत्रासुरवधोपेतं तद्भागवतमिष्यते**"॥ यथा हि यज्ञात्मको वृत्रस्तद्वधेन यज्ञाः प्रवृत्ता **वेदे** निरूपितास्तथाऽत्रापि **भक्त्यात्मको** वृत्रस्तद्वधनिरूपणेनाऽत्र **भक्तिः** प्रवर्तयिष्यते। गायत्री हि वेदमाता, वेदत्रयार्थप्रतिपादिका भवति। तदर्थो भागवते, प्रथमं बीजार्थं निरूप्यते। **यथा वेदस्तथा भागवतमिति**, एकबीजत्वात्। अतो गायत्र्यर्थनिरूपणेन **वेदविरोधो, वेदादौर्बल्यं** च परिहृतम्। किञ्च। यथा हि वेदे, यज्ञियाः पदार्था योगजधर्मेणाऽनुभूयन्ते फलसाधनसहितास्तथाऽत्रापि योगजधर्मेण व्यासस्स्वयमनुभूतवान्—**पुरुषो, मायया बन्धो, मोचनं भक्तिहेतुकमिति**, "**अपश्यत्पुरुषं पूर्ण**"मित्यादिना। एषा हि समाधिभाषा। तत्र हि पुरुषप्रयत्नो भक्तावेव। "**माहात्म्यज्ञानपूर्वस्तु सुदृढः सर्वतोऽधिकः। स्नेहो भक्तिरिति प्रोक्तस्तया मुक्तिर्नचाऽन्यथे**"ति वैष्णवतन्त्रवचनान्माहात्म्यज्ञानपूर्वकः सुदृढः सर्वतोऽधिकस्नेहो भक्तिः। सुदृढः सर्वतोऽधिकस्नेहस्त्वात्मत्वेन ज्ञाते भवति। माहात्म्यज्ञानन्तु सृष्ट्यादिभिः। तत्र द्वयं साधयितुमेषा भागवतसंहिता। यथा हि यज्ञा, ब्रह्माऽऽत्मावगतिश्च, काण्डद्वयार्थोऽन्योन्यहेतुभूतस्तथाऽत्र द्वयमपि भक्तिहेतुरिति निरूपयितुं गायत्री बीजं, वेदो वृक्षः, **भागवतं फलमिति** निरूप्यते। अतः काण्डद्वयार्थनिष्णातोऽप्यफलवृक्ष इव व्यर्थ इति **भागवतारम्भः**। तदत्र श्लोकत्रयेण निरूप्यते। यद्यपि **प्रणवो व्याहृतयश्च** तथा भवन्ति, तथापि तेषामर्थः स्पष्टो नेति, गायत्र्यर्थो निरूप्यते। किञ्च। अभ्युपस्थाने हि गायत्री नियुक्ता। "**तत्सवितुर्वरेण्यमित्याह प्रसूत्या**" इति। तथा मन्देहादिनिवारणे च—"**गायत्र्याऽभिमन्त्रिता आप ऊर्ध्वं विक्षिपन्ती**"-त्यादिना। तेन निर्विघ्नं वाक्प्रसवार्थं, गायत्र्या भगवदुपस्थानं कुर्वाणो, गायत्र्यर्थमाह। तत्र गायत्र्या जगत्प्रसवकर्तृत्वेन सर्वकर्तृत्वं, देवत्वेन च सर्वज्ञत्वं, षष्ठीद्वयेन निरूप्यते। **वरेण्यमिति**

१ अत्रापि चेति क.

भक्तिबीजम् । **भर्ग** इति संसारनिवृत्तिः । "**भर्जयत्यखिलाऽविद्या**"मिति । अतस्तदेव—**धीमहीति** । आवश्यकत्वं चाऽऽह—"**धियः सर्वेन्द्रियाण्येव मनसा सह सर्वदा । प्रेरयेद्यः समस्तानां तद्ध्यानं सर्वथा हित**"मिति । तदत्राऽप्याह—**जन्माद्यस्य यत इति** । **जन्म आद्यस्य** आकाशस्य **यत** इति वा । "**तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत**" इति श्रुतेः । गायत्र्यर्थे हि प्रसवमात्रमुक्तं, न स्थितिप्रलयौ । **वरेण्यभर्ग**शब्दाभ्यां च पश्चात्सूचितौ । तदत्राऽप्युत्तरार्द्धे सूचयिष्यते । अथवा । सूचितमप्यर्थमादायोत्पत्तिस्थितिप्रलया निरूप्यन्ते जन्मादिपदेन । "**यतो वा इमानि भूतानि जायन्त**" इति श्रुतेः । **जन्म आदिर्यस्य** स्थितिभङ्गस्येति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । उत्पत्तिस्थितिभङ्गस्येति वाऽतद्गुणसंविज्ञानः । वेदार्थप्रतिपादकत्वान्नाऽधिकपुनरुक्ती । **अस्येति** । ब्रह्माण्डकोटिरूपस्य मनसाऽप्याकलयितुमशक्यस्येति माहात्म्यम् । 'यत' इत्यव्ययनिर्देशोऽविकृतत्वाय, सर्वजगद्बीजमपि ब्रह्म न विकृतमिति निरूपयितुम् । यथा, **कामधेनोः कल्पवृक्षाच्चिन्तामणेर्मन्त्रादेश्च** जायमानाः पदार्था दृश्यन्ते । न हि ते विकृता भवन्ति । अनेन "**कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वे**"ति पूर्वपक्षः परिहृतः । यत्तदोर्नित्यसम्बन्धेऽपि, शब्दन्यूनतादोषपरिहारायाऽध्याहारः कर्तव्यो यद्यपि, तथापि गायत्र्यन्तर्गततच्छब्दव्याख्यानरूपस्य सत्यं परमिति पदद्वयस्य विद्यमानत्वान्नाऽध्याहारः । तत्र ब्रह्मणः समवायित्वं, प्रकृतेर्निमित्तत्वमिति **केचिदाहुः** । **विपरीतमित्यन्ये** । कर्तृत्वमात्रमित्यपरे । तत्सर्वनिराकरणायाऽऽह—**अन्वयादितरतश्चेति** । अन्वेतीत्यन्वयः समवायिकारणम् । इतरन्निमित्तकारणम् । "**यत्र येन यतो यस्ये**"ति श्लोकोक्ता अनुक्ताश्चकारेण परिगृहीताः । अतोऽभिन्ननिमित्तोपादानं जगद्ब्रह्मकारणकमित्युक्तं भवति । स्थितिप्रलयादावपि यथाऽपेक्षं ग्रहणान्न समवायकथनदोषः । अथवा । वैनाशिकप्रक्रियाया अनङ्गीकारान्नाशेऽप्यव्यक्तस्थितेः समवाय्यपेक्षाऽस्त्येव । प्रत्यक्षानुग्राहकान्वयव्यतिरेकाविह न भवतः । न हि ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं प्रत्यक्षसिद्धम् । श्रुतिसिद्धं तु तत् । न वा ब्रह्मणः क्वचिद्व्यतिरेकः सम्भवति । खपुष्पादिकमपि तत्सत्तयैव भासते । "**यदस्ति यन्नास्ती**"ति वाक्याच्च । तस्मात्सर्वप्रकारेणाऽपि, ब्रह्मैव जगत्कारणमित्युक्तम् । जगत्कारणत्वेन तदुपयोगिसर्वज्ञत्वे सिद्धेऽपि, लोकवत्फलाऽज्ञानं सम्भवतीति, तदाह—**अर्थेष्वभिज्ञ इति** । अनतिप्रयोजनाय सप्तमी । एकस्याऽपि प्रयोजनस्य बहुप्रयोजनार्थत्वं ज्ञापयितुं बहुवचनम् । ज्ञानशक्तेः प्रयोजनानां च न समासः । तेन न हर्षविषादौ । अर्थशब्दः प्रयोजनवाची । अथवा । **अर्थेषु** निमित्तेषु । चतुर्विधपुरुषार्थसिद्ध्यर्थं जगज्जननमित्यर्थः । सर्वजीवानां सर्वपुरुषार्थसिद्ध्यर्थं जगदित्युक्तं भवति । एकस्यापि प्रयोजनस्य प्रयोजनकार्यकारणपरम्पराणां ज्ञानमभिशब्दार्थः । ज्ञानमार्गे केचन स्वार्थमेव सर्वं करोतीत्याहुः । तन्निराकरणायाऽऽह—**स्वराडिति** । यद्यपि जीवा अपि स्वरूपमेव, तथापि प्रकारभेदान्न दोषः । स्वेनैव राजते, न विषयेषु रमत इत्यर्थः । अथवा । विराडन्तर्गतः **स्वराट्** । तेन पूर्वोक्तसर्वज्ञता समर्थिता भवति । अक्लेशार्थं वा स्वरूपानन्दे रमत इत्यर्थः । एतावता **रूपप्रपञ्चे** कारणत्वमुक्तम् । नामप्रपञ्चकारणमाह—**तेन इत्यादिना** । यद्यप्यविशेषेण कारणत्वं वक्तुं शक्यं, तथापि रूपप्रपञ्च आसक्तानां जीवानां निवारणार्थं भेदेनोक्तम् । बन्धमोक्षयोः प्रकारभेदेन निरूपणार्थं वेदजगतोर्भिन्नतया निरूपणम् । त्रिविधाऽप्युत्पत्तिर्वेदे नास्ति । किन्तु प्रलये सूक्ष्मतयाऽवस्थानम् । यथा वर्णानामनेकभाषावितत्वं विस्तारस्तथा श्रुतेरपि वेदशाखाभेदेन विस्तारः । **ब्रह्म** वेदम् । अविकृतत्वाय तथा वचः । **हृदेति** मनःपूर्वकम् । स्वार्थमेतदिति भावः । पुराणेन सहेति वा । "**पुराणं हृदयं स्मृत**"मिति वचनात् । "**यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै**

वेदांश्च प्रहिणोति तस्मा"इति ब्रह्मार्थं वेदविस्तारः। भगवत्तात्पर्यं वेद एव, न लोक इति वा **हृदेत्युक्तम्। य इति** गायत्रीतृतीयपादस्थस्य ग्रहणम्। तेन सर्वप्रेरकत्वमायाति। अन्यथा वैयर्थ्यापत्तेः। **यत** इत्यस्यैव सर्ववाक्येषु विभक्तिविपर्ययेण योजयितुं शक्यत्वात्। **आदिकवये** ब्रह्मणे। वेदमार्गेण ब्रह्मैवमुच्यत इत्यर्थः। अन्येषां वेदार्थनिष्ठानामपि तद्रूपेणैव मुक्तिरिति भावः। शब्दरसाभिज्ञत्वाय **कवि**पदप्रयोगः। गोपनार्थमन्यथाकथनसामर्थ्याय वा। न ह्यन्यस्तादृशोऽस्तीत्यादिपदम्। कविदोषाऽभावाय वा। नानाविधस्तोत्रेण वा सन्तुष्टो भगवान् तस्मै वेदं प्रकाशितवानित्यादि**कवि**पदप्रयोगः। अन्येषां वेदानुपयोगे हेतुमाह—**मुह्यन्तीति**। यस्मिन्वेदे सूरयोऽपि मुह्यन्तीत्यर्थः। वेदार्थे वा। यज्ञांल्लौकिकान् फलसम्बन्धमात्रे वैदिकान्। ब्रह्म च जीवानामात्ममात्रमिति **सांख्या योगिनश्च**। न वैदिकाः। **पौराणिकाः** परं, सद्वादिनोऽपि पुरुषपर्य्यवसिताः। न तु **पुरुषोत्तमविदः**। अन्ये च तदनुवर्तिनः। मोहे भगवदप्रपत्तिर्हेतुः। तस्माद्भगवानेव, तत्प्रपन्नो वा वेदार्थवित्। वेदस्य सर्वसमर्थत्वात्कामनया क्लिष्टेषु प्राणिषु कामनासिद्ध्यर्थं वेदप्रचारः। तथैव शाखाप्रणयनम्। तथैव पुरुषश्च[१] हृदि क्वचित्। प्रणवमात्रं वा। "**वेदः प्रणव एवाऽग्र**" इति वचनात्। सर्वथा वेदोपयोगो ब्रह्मण एव स्थितः[२]। अत एव वेदतात्पर्याऽज्ञानादन्यथा वेदार्थवक्तार उपेक्षणीयाः। प्रपञ्चेन बन्धः। वेदेन मोक्षः। उभाभ्यां हरिः क्रीडतीति माहात्म्यम्। एवं पूर्णगुणविग्रहत्वमुक्त्वा निर्दोषत्वं वदन् भर्गश्शब्दार्थमाह—**तेजोवारीति**। वरणीयत्वं वा बोधयति। मायातत्कार्यसम्बन्धलेशाऽभावप्रतिपादनात्। दोषाऽभावपक्षे तु दोषो द्विविधः। स्वत एव दुष्टतापादकः सेवकानुद्धारो वा। तत्राऽऽद्याऽभावमाह—**तेजोवारीति**। देहेन्द्रियान्तःकरणधर्मसम्बन्धो दोषः। स च प्रत्येकमिति दृष्टान्तबाहुल्यम्। सात्त्विकादिभेदेन वा। पृथिव्यप्तेजसामन्योन्यस्मिन्नन्योन्याऽवभासो यथा **मृषा** द्रष्टुरेव तथा बुद्धिजनकः। न तु विषयस्तादृश इत्यर्थः। तेजसि वारिबुद्धिर्मरीचितोये। वारिणि पृथिवीबुद्धिः तमिस्रायां जलादौ। तथा मण्यादिष्वग्निबुद्धिः। मृदि काचादौ वारिबुद्धिः। मेघेषु चन्द्रबुद्धिः। चन्द्रकिरणे वस्त्रबुद्धिः। सजातीया भ्रमाश्च शुक्तिरजतादिषु। ते यथा जीवानां बुद्धिपरिकल्पितास्तथा[३] भगवति देहेन्द्रियान्तःकरणवत्त्वमवतारादिषु मृषेत्याह—**यत्र त्रिसर्गो मृषेति**। **यत्रेति** निमित्ताधिकरणयोर्ग्रहणम्। ततो गुणत्रयकार्यदेहेन्द्रियमनांसि तद्धर्माः तत्कारणं वा तदधिकरणानि तदर्था वा अध्यासेन न सन्तीत्यर्थः। केवलमिथ्यात्वप्रतिपादने **यत्रेति** वैयर्थ्यापत्तेः। सर्वाधारत्वाच्च ब्रह्मणः। तेनाऽध्यासेनैवेति वक्तव्यम्। एतदर्थमेव दृष्टान्तानाह। लोकदृष्ट्या प्रतीतः। अन्यस्मिन्ब्रह्मण्यन्यधर्माणां देहेन्द्रियादिधर्माणां प्रतीतिर्मिथ्येति। प्रवृत्तिप्रकाशतद्राहित्यवैधर्म्यस्य स्पष्टस्यापि सतो यथाऽन्यस्मिन्नन्याध्यासः। केचिद्भगवति देहेन्द्रियाणि परिकल्प्य, तेषां चिदानन्दत्वं परिकल्पयन्ति। केचिच्चिदानन्दे देहेन्द्रियाणि, केचिच्चले कृष्णे जडजीवसम्बन्धं कल्पयन्ति। जडजीवविशेषे वा सामर्थ्यम्। केचिच्छरीरे मायातद्वतोरध्यासं प्रकल्पयन्ति। मायाविशिष्टे स्वेच्छयैव शरीरसम्बन्धं वा। सर्वेषां तेषां बुद्धिरेव भ्रान्ता, न ब्रह्मणि शरीरेन्द्रियसम्बन्धः। यथा पुनर्ब्रह्मणि व्यवहारस्तथोत्तरत्र वक्ष्यते। एवं भगवति जडजीवधर्मा मृषेत्युक्तम्। मायातत्कार्यसम्बन्धलेशाऽभावाद्वरणीयं सुन्दरमिति स्वतो दोषाभाव उक्तः। भजनीयगुणान्वदन्सेवकोद्धारमाह—**धाम्ना स्वेनेति**। स्वरूपस्फूर्त्यैव सर्वेषां सर्वाऽविद्यानाशक इत्यर्थः। स्वरूपमेवाऽ-

१ पुरुषश्चो हृदीति ख. २ एवेति स्थितमिति ख. ३ तथाचेति क.

विद्यानाशकम् । प्रमेयबलमेतत् । **सदेति** । न कलिकालादिः प्रतिबन्धकः । **कुहकं** कापट्यं, देहेन्द्रियात्मभाव इति यावत् । **तस्मिन्निराकृते शिष्टं स्वत एव भविष्यति** । एतेन भर्जयत्यखिलाऽविद्यामिति भर्गश्शब्दः सकारान्तो व्याख्यातः । तच्छब्दं व्याचष्टे—**सत्यं परमिति** । कालत्रयाऽबाधितं सर्वलोकप्रसिद्धं **सत्यम्** । **परं** श्रेष्ठं पुरुषोत्तमरूपं सर्ववेदप्रसिद्धम् । **धीमहीति** । ध्यायेम प्रीतिं वा कुर्म इत्यर्थः । इदमेकमेवोभयत्र पदं, वैदिकत्वबोधनाय । अनेन वेदसम्मितं पुराणमित्युक्तं भवति । एवं बीजभावो निरूपितः ॥ १ ॥

मध्यभावं निरूपयन् कल्पद्रुमत्वमाह—

धर्मः प्रोज्झितकैतवोऽत्र परमो निर्मत्सराणां सतां
वेद्यं वास्तवमत्र वस्तु शिवदं तापत्रयोन्मूलनम् ।
श्रीमद्भागवते महामुनिकृते किं वा परैरीश्वरः
सद्यो हृद्यवरुध्यतेऽत्र कृतिभिः शुश्रूषुभिस्तत्क्षणात् ॥ २ ॥

धर्मः प्रोज्झितकैतव इति । धर्मो ज्ञानं च साधनम् । भगवदाविर्भावः साध्यः[1] । तदनु तत्र प्रवेशः फलम् । एतत्सर्वं भागवतादेव भवतीति विशिष्टकल्पद्रुमत्वम् । विधिसम्बन्धो धर्मलक्षणम् । वेदश्च प्रमाणम् । स यज्ञात्मको धर्मः । आचारोऽपि धर्मः पौराणिकः । सत्यादयोऽपि धर्माः । तपःप्रभृतयश्च श्रवणादयश्च । तत्र यज्ञेषु पूर्वोक्तन्यायेनाऽतद्धेतोरपि फलसाधनतयोक्तरूपेण स्वर्गादिपदभ्रमजननाद्वा कापट्यं सम्भवति । आचारेऽपि "**शुद्ध्यशुद्धी विधीयेते समानेष्वपि वस्तुषु**"इत्यादिन्यायेन प्रवृत्तिसङ्कोचार्थं गुणदोषौ विधीयते इति कापट्यम् । सत्यादिष्वपि व्यवहारस्य सन्निपातत्वात्कापट्यम् । तपःप्रभृतिषु च "कः क्षेमो निजपरयोः कियान्वाऽर्थः स्वपरद्रुहा धर्मेण"। "कर्षयन्तः शरीरस्थं भूतग्राममचेतस"इति वाक्यात्कापट्यम् । सर्वत्र विहितनिषेधात्कापट्यप्रतीतिः । न तथा श्रवणादिषु किञ्चित्कापट्यमस्ति । तद्धर्मकर्तृष्वपि कापट्याऽभावः प्रशब्दार्थः । **प्रकर्षेण उज्झितं कैतवं** यस्मात् । स श्रवणादिधर्मो भागवत एव । परमश्चाऽयम् । भगवद्धर्मत्वात् । परो मीयत इति भगवत्साक्षात्कारहेतुत्वाद्वा **परमः** । कर्तृवैशिष्ट्यादपि धर्मोत्कर्षमाह—**निर्मत्सराणां सतामिति** । परोत्कर्षाऽसहनं **मत्सरो** दोषः । कृपालुत्वादिधर्मसम्बन्धो गुणः । दोषाभावगुणयुक्ता अस्य धर्मस्य सम्बन्धिन इत्युत्कर्षः । अन्यत्र मात्सर्यादयः स्पष्टा एव । ज्ञानमप्यत्रैवेत्याह—**वेद्यमित्यादि** । **अत्र वास्तवं वस्तु वेद्यम्** । यज्ञब्रह्मकालपुरुषा एव सर्वत्र वेद्या उक्ताः । तेषामपि वस्तुस्वरूपो भगवानत्रैव वेद्य उक्तः । तदेव हि वास्तवं रूपं सर्वेषाम् । किञ्च । स्वप्रकाशस्याऽपि वेद्यताऽत्रैव शास्त्रे सिद्धा नाऽन्यत्र । अन्यत्र वेद्यस्याऽवास्तवत्वं, वस्तुनश्चाऽवेद्यत्वमिति स्थितिः । अविद्यावद्विषयत्वं च । भागवते तु मुक्तानामधिकारः । सर्वावेद्यस्याऽपि भगवतस्तदिच्छया प्राकट्ये वेद्यत्वम् । अन्यत्र पर्यवसितबुद्धीनामेव तादृशे अवास्तवत्वप्रतीतिः । सर्वेषां वा वास्तवं रूपं वेद्यमिति । यज्ञादिषु कृतेषु ज्ञातेषु च न शान्तपरमानन्दाऽवाप्तिः । पारलौकिकत्वाच्च तस्य फलस्य । साम्प्रतं दुःखानुभवश्च । आत्मज्ञानेऽपि शान्तता, परं न परमानन्दः । तस्यैव परमानन्दत्वं शास्त्रैर्विप्रतिषिद्धम् । भगवत्साक्षात्कारे त्वन्ततः सायुज्ये वा शान्तपरमानन्दः । तत्क्षणमेव तापत्रयस्योन्मूलनम् । तस्माद-

1 साध्यमिति ख. ।

त्रैव फलं साधनं चेति ज्ञानोत्कर्षः । शब्दरसाभिज्ञानामपीदमेवोत्कृष्टमित्याह । **श्रीमति** लक्ष्मीयुक्ते **भागवते,** दशरसयुक्त इति यावत् । काव्येष्वप्येतच्छायारूपमस्ति । तथापि निन्दितत्वम् । कर्तृदोषात् । तदत्र शङ्कितमपि नेत्याह—**महामुनिकृत इति** । वेदव्यासकृत इत्यर्थः । समाधावनुभूय कृतत्वात्समाधिभाषार्थं महामुनिकृतमित्युक्तम् । असाधारणमुपासनाकाण्डोत्कर्षमाह । मन्त्रशास्त्रमुपासनाकाण्डः पञ्चरात्रं च । तत्र मन्त्रशास्त्रे देवता स्वाधीना भवति । परं नेश्वररूपा । पञ्चरात्रेऽपि मन्त्राऽधिष्ठानस्वरूपेणैव स्वाधीनता । तथा स्थानाधिष्ठानेष्वपि । साक्षात्पुराणपुरुषस्त्वत्रैव हृद्यवरुध्यः । अत एव **परै**र्भगवद्व्यतिरिक्तप्रतिपादितैर्भेदेन प्रतिपादितैर्वा **किं ?** न किञ्चिदित्यर्थः । वाशब्दस्त्वनादरे । अत्र तु **ईश्वरः** कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थः अदृष्टकालादिबाधकं परिहृत्य कर्तुं, अदृष्टादिकृतं दूरीकर्तुं च, भ्रान्तेष्वपि भक्तेष्वन्यथाकर्तुं च समर्थ **ईश्वरः । सद्य इति** भागवतश्रवणमात्रेण हृदयाऽऽरूढो भवति विचारचिन्तनव्यतिरेकेणाऽपि । अत्र प्रतिपादकानां महापुरुषत्वात्तद्वाक्यं दुर्बोधमिति बोधनप्रकारमाह—**कृतिभिः शुश्रूषुभिरिति** । बुद्धेः कौशलं कृतित्वमुक्तबोधोपयोगि । शुश्रूषा तु कथनोपयोगिनी । तदुभयसम्पत्तौ तत्क्षणादेवाऽवरुध्यत इत्यर्थः । अथवा । भागवतस्योत्कर्षमाह—**किं वा परैरिति** । भागवतस्योत्कर्षहेतुभिरन्यैरुक्तैरलम् । वेत्यनादरे । अर्थतः शब्दत उत्कर्षप्रकारा बहवः सन्त्येव । तथाप्ययं महानुत्कर्षः । यद्भगवानेव **सद्यो हृद्यवरुध्यते** । कैः ? **अत्र शुश्रूषुभिः** श्रवणेच्छुभिः । सा श्रवणेच्छा महाभाग्यैरेवेत्याह । **कृतिभिः** कुशलैः । भाषात्रयविरोधपरिहारेण पदवाक्ययोर्भगवत्परता हि ज्ञातव्या । अन्यथा श्रुतमप्यश्रुतं भवति । **तत्क्षणादिति** । तदानीमेव भगवदर्थं प्रयत्नदर्शनात् । तस्मात्सर्वोत्कृष्टं भागवतमिति वस्तुनिर्देशः ॥ २ ॥

फलरूपतामाह—

निगमकल्पतरोर्गलितं फलं शुकमुखादमृतद्रवसंयुतम् ।
पिबत भागवतं रसमालयं मुहुरहो रसिका भुवि भावुकाः ॥ ३ ॥

निगमकल्पतरोरिति । काव्यवद्रूपकनिरूपणे स्पष्टोऽर्थो भवति यद्यपि, तथापि भागवते तथा कथनमनुचितम् । सर्ववेदसारोद्धारत्वात् । रूपकादिकं तु बुद्धिपरिकल्पितम् । अतो वाच्यार्थ एव वक्तव्यः । तत्र प्रमेयस्याऽप्रसिद्धावप्येतद्वाक्याऽन्यथानुपपत्त्या तादृशं प्रमेयमस्तीति बोद्धव्यम् । तत्र व्यापिवैकुण्ठेऽक्षरात्मके प्रणवबीजो वेदतरुरस्ति । ततो व्यासाख्यभगवदवतारे, आदिनारायणावतारे वा, सर्वजनाह्लादनाय मूर्तीभूतं देवतात्मकं तस्य फलमानीतम् । तदत्र निरूप्यते । मध्वादिवत् । तत्र "असौ वा आदित्यो देवमध्वि"ति स्वर्गस्थानां सूर्यो मधु । यथाऽस्माकं सारघम् । तथा स्वर्गे कल्पवृक्षवद्वैकुण्ठेऽपि वेदैकसमधिगम्ये शब्दरसात्मकः कल्पवृक्षः । न तु लक्षणा । वेदस्योत्कर्ष आर्थिकः । नितरां गमयति ब्रह्म बोधयतीति परमोपनिषन्निगमः । स एव **कल्पतरुः** सर्वफलदानसमर्थः । कल्पः स चाऽसौ तरुश्चेति कल्पतरुः । निगम एव कल्पतरुः । अतिपक्वं हि फलं **गलति** स्वत एव पतति । आगमनसमये पतितं शकुनमिव फलं समानीतमिति भावः । शुको व्यासपुत्रो मुक्तत्वादत्राऽधिकारी । पिता ह्युत्कृष्टं पुत्रमुखे प्रयच्छति, फलं च विशेषतः । तच्च रसात्मकं, निर्झरैर्जलमिव सर्वेन्द्रियैः सम्बद्धं प्रेमरसं जनयति । तदेकीभूतं हृदये ह्रद इव तिष्ठति । तत्र भागवतं संश्लिष्टं सद्भक्तिरसाऽऽलोडितं मुखान्निस्सरतीति । शुकमुखं प्राप्य **अमृतं** मोक्षमपि **द्रावयति** शि-

थिलं करोतीति भक्तिरसोऽमृतद्रवः । तेन संयुतम् । अनेनाऽन्यरसादप्यधिकरस उक्तः । यद्यपि वृक्षोत्कर्ष एव तादृशफलजननादायाति, तथाप्युत्कर्षहेतुः फलजननमिति प्रकृतोत्कर्षः । अथवा । शब्दात्मके वृक्षे शब्दात्मकमेव फलम् । सर्ववेदार्थविचारे भगवद्धृदय एव फलितम् । निर्द्धारितार्थप्रतिपादकशब्दराशिः । **शुद्धाश्च सुखिनश्चैवं ब्रह्मविद्याविशारदाः । भगवत्सेवने योग्या नाऽन्य इत्यर्थतः फलम्** । अयमर्थो गोप्योऽपि भक्तचिन्तया परवशस्य भगवतो हृदयादागतमिति गलितम् । अन्ये भगवद्रूपा अवतारा अधिकारिणो वा । अतोऽत्यन्तविरक्ते शुके ग्रन्थार्थः फलितः । अतस्तद्धृदये भक्तिरसः स्थितः । भागवतं च स्थितम् । मुखान्निर्गमनसमये समानाधिकरणभक्त्या सह निर्गच्छतीति तथेत्यर्थः । सम्यग्योगो हि यथाकथञ्चिच्छ्रवणेऽप्यधिकारिहृदये भक्त्यावेशात् । **पिबते**त्युपदेशः । "स्वाध्यायोऽध्येतव्य" इति वत् । बहिःस्थितस्येन्द्रियादिद्वारा अन्तःप्रवेशनं पानम् । तद्द्रवद्रव्यस्येति रसमित्युक्तम् । **भागवतमिति** ग्रन्थनाम । **भगवत्सम्बद्धमिति** वा । शब्दश्रवणेनाऽर्थज्ञानाद्रसास्वादनमतिरिक्तमिव भवति । सीत्कारेण तस्य पानात् । तथा भागवतं पातव्यम् । न तु श्रवणमात्रं कर्तव्यमित्यर्थः । त्वगस्थ्यादिकं तु नास्ति । निर्बीजदाडिमबीजवत् । रसात्मकान्यपि कानिचित्फलानि सन्ति । यथा पृथिव्यादयो रसा उद्गीथान्ताः । तथा रसात्मकस्य भगवतो भागवतं रसः । तत्स्पर्शनमात्रयोग्यं न भवति किन्तु पानयोग्यमित्यर्थः । अस्य रसस्य ब्रह्मतामाह—**आलयमिति** । सर्वाधारभूतं, आ समन्ताल्लयो यस्मादिति सर्वप्रपञ्चलयहेतुभूतं वा । **आ** ईषल्लयो मोक्षो यस्मादिति वा । मोक्षेच्छां परित्यज्य तत्पातव्यमिति । **मुहुरिति** व्यासस्य परवशत्वमापादयति । अन्यथा रसिकाः स्वयमेव पास्यन्तीति व्यर्थं वचनं स्यात् । मुहुः पानं वा विधीयते रसज्ञानाय । प्राकृतकर्णैरापाततस्तद्रसास्वादनं न भवतीति । वक्ष्यति च "परस्परं त्वद्गुणवादसीधुपीयूषनिर्यापितदेहधर्मा"इति । **अहो रसिका** इत्याश्चर्येण सम्बोधनम् । भवतामेवार्थेऽयं रसः समानीत इति । भूमौ भावुकाः भविष्णवः । भावनाचतुरा वा । विस्मृतेऽपि रसे भावनया रसाभिनिवेशं कुर्वन्तीति मुहुः पानं सम्भवति । भुवि भाग्यवतां च बहुवचनेनैकस्य रसाभिनिवेशो न भवतीति सूचितम् ॥ ३ ॥

एवं बीजमध्यभावफलरूपतामुक्त्वा श्रोतॄनभिमुखीकृत्य शास्त्रमारभते—

नैमिशेऽनिमिषक्षेत्रे ऋषयः शौनकादयः ।
सत्रं स्वर्गाय लोकाय सहस्रसममासत ॥ ४ ॥

नैमिश इति । अत्र भागवतस्य परम्परागताः सप्ताऽर्थाः कथार्थतोऽतिरिक्ता भवन्ति । अतो नाऽन्यटीकासु ते निरूप्यन्ते । ते हि निबन्धे—"**शास्त्रे, स्कन्धे, प्रकरणेऽध्याये, वाक्ये, पदेऽक्षरे । एकार्थं सप्तधा जानन्नविरोधेन मुच्यत**" इति निरूपिताः । तत्र आनन्दस्य हरेर्लीला शास्त्रार्थः । भक्तिजनिका हि संहिता । सृष्ट्यादीनां लीलात्वे ज्ञाते भक्तिर्भवति, न कार्यत्वे । कौतुकाधिष्ठितेन अनायासत्वेन क्रियमाणं कर्म लीला । तदा हि महत्त्वं निर्दुष्टत्वं च भवति । सा च लीला मुख्या दशविधा "**अत्र सर्गो विसर्गश्चे**"ति श्लोकेन निरूपिता । सा च तृतीयादिदशस्कन्धैर्निरूप्या । श्रोतृवक्तृलक्षणं प्रथमे । अङ्गनिरूपणं द्वितीये । अतो द्वे गौणलीले । एवं द्वादश ।

---

१ सुखिनश्चैवमिति ख.

तत्र प्रथमे स्कन्धेऽधिकारिलीलां निरूप्यते हीनमध्यमोत्तमत्वतो भागवतार्थज्ञाने प्रकारबोधनाय । न हि सर्वैरेकविधं भागवतं बुध्यते । सूतशौनकाभ्यां बुद्धमेकविधम् । तथा नारदव्यासाभ्यामपरविधम् । तथा शुकपरीक्षिद्भ्यामुत्कृष्टम् । एवं त्रैविध्यनिरूपणेन यथाधिकारमर्थावबोधो भविष्यतीति फलिष्यति। तत्र प्रथमं हीनाधिकार उच्यतेऽध्यायत्रयेण प्रश्नोत्तराभ्याम् । प्रश्न एकविधः । उत्तरं द्विविधमिति । तत्र श्लोकद्वयेन प्रश्नसङ्गतिमाह स्वरूपसङ्गतिभेदेन । तत्र स्वरूपमाह—**नैमिश इति** । पुण्यतीर्थे पुण्यक्षेत्रे यज्ञादिभिः शुद्धाः यज्ञरूपभगवदाविष्टा भगवत्प्रश्ने प्रथमाधिकारिणः स्वरूपतोऽधिकारिणः । नेमिः शीर्यत इति नेमिशम् । नेमिशमेव **नैमिशम्** । प्रजापतिसृष्टस्य मनोमयचक्रस्य ऋषीणां तपःस्थानज्ञापनार्थं "**यत्राऽस्य नेमिः शीर्यत**" इति पुण्याधिक्यमुक्तम् । **नैमिष** इति पाठे यत्र निमिषमात्रेण दानवबलं निहितमिति नैमिषम् । सर्वदोषनिवारकम् । तस्य क्षेत्रस्य विष्णुर्देवतेत्याह—**अनिमिषक्षेत्र इति** । अनिमिषो विष्णुस्तस्य क्षेत्रे दोषाऽभावगुणावुक्तौ । ऋषयो मन्त्रद्रष्टारः शौनकादय इति प्रसिद्धा ऋषिपरम्परायाम् । **सत्रम्** । **सहस्रसममिति** नाम यस्य । सहस्रसंवत्सरसाध्यम् । यत्र यजमाना एव सर्वे ऋत्विक्कर्म कुर्वन्ति तत्सत्रम् । तत्र पूर्वं सहस्रसंवत्सरे सत्रे तत्राऽलौकिकभगवदाविर्भावो दृष्टः । "विश्वसृजः प्रथमाः सत्रमासते" त्यादौ । तथाऽत्रापि सहस्रसम आरब्धे भागवतरूपस्य भगवत आविर्भावो भविष्यतीति ज्ञात्वा ऋषीणां सत्राऽऽरम्भ इत्यर्थः । **स्वर्गाय** । भगवदानन्दांशभूतः स्वर्गः । लोकात्मकस्तु महानंशः । स ह्यत्र फलम् । न तु स्वर्गीयत इति स्वर्गायो विष्णुः । स चाऽसौ लोकश्चेति । "**सुवर्गाय वा एतानि लोका** (?) **ह्वयन्त**"इति श्रुतिविरोधात् । स च सुखविशेषशरीरः । देवविशेषो लोकरूपः । "**देवेभ्यो वै स्वर्गो लोकस्तिरोऽभवदि**"त्यत्र तथा निर्णयात् । सत्रे सर्वत्र **आसतिरेव** कृतिवाची । एवं तेषां स्वरूपोत्कर्ष[२] उक्तः ॥ ४ ॥

सङ्गतिमाह—

त एकदा तु मुनयः प्रातर्हुतहुताग्नयः ।
सत्कृतं सूतमासीनं पप्रच्छुरिदमादरात् ॥ ५ ॥

त एकदेति । उत्सर्गकालोऽयं, दीक्षाकालो वा । नित्यनैमित्तिकसर्वहोमान्कृत्वा, भगवत्कथाश्रवणार्थे सावकाशा जाता इत्याह—**प्रातर्हुतहुताग्नय इति** । **एकदेति** हरिगाथोपगायनकाल उक्तः । तदैव सूतादीनामागमनम् । **मुनय** इत्यलौकिकपरिज्ञानमुक्तम् । येन सूतपरिज्ञानं भवति । तत्प्रसङ्गेऽन्येषां प्रश्नव्यावृत्त्यर्थं **त** इति । **प्रातरेव हुता** एवाऽ**ग्नयः पुनर्हुता** येषां ते **प्रातर्हुतहुताग्नयः** । न च वेदविरोधश्शङ्कनीयः । **तुशब्देन** पक्षान्तरस्वीकारात् । तथा करणे मननं हेतुः । कालगुणविशेषपरिज्ञानात् । अत एवाऽग्रे वक्ष्यति "कर्मण्यस्मिन्ननाश्वास" इति । **सत्कारः** सम्भाषणादिना ब्रह्माऽऽसनदानेन वा । सूतः पौराणिक उग्रश्रवाः । ब्राह्मणानां सदस्यन्येषामनुपवेशनात् । उत्थितस्य च पुनर्वैयग्र्यात्कथान्यूनभावाच्च तन्निराकरणाय **आसीन**मित्युक्तम् । भगवत्कथारसाभिनिवेशादहमहमिकया सर्वैः पृष्ट इति बहुवचनम् । **इदमिति** । वक्ष्यमाणम् । सूतस्य **भगवदादरात्**पप्रच्छुरादरेण वा । सर्वत्र भगवत्कथायामान्तरो भावो मुख्यः । न तु वाक्यमात्रम् ॥ ५ ॥

---

१ अधिकारलीलेति घ, २ स्वरूपतोत्कर्ष इति क, घ,

अत्र षट् प्रश्ना भगवद्विषयकाः कर्तव्याः । षड्गुणत्वाद्भगवतः । तदर्थं वक्तारमभिनन्दन्ति त्रिभिस्त्वयेत्यादिभिः—

ऋषय ऊचुः—

त्वया खलु पुराणानि सेतिहासानि चाऽनघ ।
आख्यातान्यप्यधीतानि धर्मशास्त्राणि यान्युत ॥ ६ ॥

खल्विति स्तुतिव्यावृत्तिः । पुराणान्याकरस्थानि, मूलसंहिताचतुष्टयं वा । **इतिहासो** भारतम् । **चकारा**दन्याश्च कथाः प्रगाथादयः । विद्योपजीवनं च न करोतीत्य**नघे**त्युक्तम् । **आख्यातान्यप्यधीतानि** पूर्वमधीत्य व्याख्याय, पुनः पुनरधीतानीत्यर्थः । तदैव निस्सन्देहः । **धर्मशास्त्राणि** चाऽधीतानि । **"धर्मार्थकाममोक्षाख्याश्चत्वारोऽर्था मनीषिणाम् । जीवेश्वरविचारेण द्विधा ते हि निरूपिताः"** ॥ तत्रेश्वरविचारिताश्चत्वारो वेदा एव । जीवविचारितास्तु स्मृतिषु धर्मः, नीतिशास्त्रे अर्थः, वात्स्यायनादिषु कामः, सांख्यायनादिषु मोक्षः । तत्र यावत्सर्वज्ञत्वं न भवति, तावद्भगवच्छास्त्राऽपरिज्ञानम् । तदर्थमाह—**धर्मशास्त्राणीति** । **उत यानि** प्रसिद्धानि अर्थशास्त्रादीनि लौकिकानि वा ॥ ६ ॥

सूतपारम्पर्येण ज्ञातान्येव ज्ञातानि न तु ब्राह्मणैर्ज्ञातानि ज्ञातानीति शङ्कां वारयितुमाह—

यानि वेद विदां श्रेष्ठो भगवान्बादरायणः ।
अन्ये च मुनयः सूत परावरविदो विदुः ॥ ७ ॥

यानि वेद विदामिति । धर्मार्थकामाः सूतपारम्पर्येणाऽपि ज्ञायन्ते । मोक्षशास्त्राणि तु ब्राह्मणैरेव । तत्र सूतस्याऽज्ञानं सम्भवति । तन्निवृत्त्यर्थमाह । **विदां श्रेष्ठो** ज्ञानिनां श्रेष्ठः । **यानि वेदेति** मोक्षशास्त्राणि सर्वाणि गृहीतानि । ननु तानि कथं व्यासस्तस्मै कथयेदित्याशङ्क्याऽऽह—**भगवानिति** । भगवतः सर्वं सम्भवति । तथाऽप्यनधिकारिणे कथमाहेत्याशङ्क्याऽऽह—**बादरायण इति** । अतितपसा तदधिकारसम्पादनशक्तिरुक्ता । **"न ह्येकस्माद्गुरोर्ज्ञानं शिक्षितं स्यात्सुपुष्कलमि"**ति वाक्यादसार्वज्ञ्यमित्याशङ्क्याऽऽह—**अन्ये च मुनय इति** । ते च मननशीला ज्ञानिनः । अज्ञानादुपदेश इति न मन्तव्यम् । यतः सूतः प्रसिद्ध इति पुनः सम्बोधनम् । तर्हि कथमुपदेशः? इत्यत आह—**परावरविदो विदुरिति** । **परे** ब्रह्मादयः **अवरे** अस्मदादयः । भूतभविष्यत्काला वा । ताञ्जानन्तीति । ईश्वरेच्छा तथैव, कालश्च तथेति, बोधनार्थं तथा वचनम् ॥ ७ ॥

फलितमाह—

वेत्थ त्वं सौम्य तत्सर्वं तत्त्वतस्तदनुग्रहात् ।
ब्रूयुः स्निग्धस्य शिष्यस्य गुरवो गुह्यमप्युत ॥ ८ ॥

वेत्थ त्वमिति । शिष्यगुणानाह—**सौम्येति** । हे शान्त । सेवादिगुणानां साधारण्येऽप्यसुरत्वाच्छूद्रस्य क्रौर्यादयः सम्भवन्ति । तदभावश्चेत्सिद्धा अन्ये सद्गुणा इति भावः । **सूतेति** सम्बो-

---

१ स्थानानीति ख.

धनाद्वेदव्यतिरिक्तमिति ज्ञातव्यम्। आपाततो ज्ञानं वारयति—**तत्त्वत इति**। उपदेशेऽपि कथमनधिकारिणो ज्ञानमित्याशङ्क्याऽऽह—**तदनुग्रहादिति**। गुरूणामनुग्रहात्सर्वं भवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

एवं सार्वज्ञ्यमुक्त्वा, प्रथमतः फलं पृच्छति—

तत्र तत्राऽञ्जसाऽऽयुष्मन्भवता यद्विनिश्चितम्।

पुंसामेकान्ततः श्रेयस्तन्नः शंसितुमर्हसि ॥ ९ ॥

तत्र तत्रेति। फलार्थं हि साधनं मृग्यते। अतः किं फलं किमफलमिति भवति विचारणा। अभ्युदयो निःश्रेयसं वा भवति फलमन्यद्वा? सर्वत्र दूषणान्यग्रे वक्ष्यन्ते। अतः सन्देहात्प्रश्नः। तथापि प्रमाणबलविचारेण निर्णयः। तदाह। अञ्जसा ग्रन्थाऽऽर्जवेन। **आयुष्मन्नित्याशीर्भयाऽभावो** वा सूच्यते। गुरूणामन्योन्यं विप्रतिपत्तावपि बहुगुरुत्वेन बुद्धिवैशद्यात्स्वतो निर्धारणं सम्भवतीत्याह—**भवता यद्विनिश्चितमिति**। **पुंसां** स्वतन्त्राणाम्। **एकान्ततः श्रेयः**। कदापि सर्वान् प्रति श्रेयस्त्वं न त्यजतीत्यर्थः। स्वर्गिणां पुत्रादिषु न श्रेयस्त्वम्। तथा मुक्तानां स्वर्गे। भक्तानां मुक्ताविति किमत्रैकान्ततः श्रेय इत्यर्थः। तदस्मभ्यं शंसितुमर्हसि ॥ ९ ॥

द्वितीयं प्रश्नमाह **प्रायेणेति** सार्द्धाभ्याम्—

प्रायेणाऽल्पायुषः सभ्य कलावस्मिन्युगे जनाः।

मन्दाः सुमन्दमतयो मन्दभाग्या ह्युपद्रुताः ॥ १० ॥

साधनविषयकोऽयं प्रश्नः। स्वस्य ऋषित्वेन चिरजीवित्वात्तद्व्यतिरेकेणाऽऽह—**प्रायेणेति**। अनेन ऋषिव्यतिरिक्तानामयमुपाय इति गम्यते। आद्यस्तु तेषां पुंसां न इति वा सामानाधिकरण्यम्। अल्पमायुर्येषां ते **अल्पायुषः**। अनेन सहस्रसमादयो न तेषां साधनमित्युक्तम्। प्रकृताऽनुपयोगादकथनमाशङ्क्याऽऽह—**सभ्येति**। सभामर्हतीति सभ्यः। "सभां (?) वा न प्रवेष्टव्य (?) मि"ति धर्मबोधनाय सम्बोधनम्। अत्यावश्यकमहत्कालसाध्यसाधनत्वे अवक्तव्यत्वमाशङ्क्य कलिदोषेणैवाऽल्पायुष्ट्वं न स्वभावतः। तथाच कलिदोषपरिहारकेण तादृशेन साधनेनाऽल्पायुषोऽपि वृद्धिरित्यभिप्रायेणाऽऽह—**कलावस्मिन्युग इति**। तस्य कलेः कालान्तरत्वे इदानीमुपायस्याऽवक्तव्यत्वमाशङ्क्याऽऽह—**अस्मिन्निति**। युगपदप्रयोगस्तत्रत्यानां पूज्यत्वार्थं। सहजसंसारित्वाभावाय **जना इति**। प्रादुर्भावादुत्कृष्टत्वम्। एवं सहजदोषमुक्त्वाऽऽगन्तुकदोषमाह—**मन्दा** इत्यादिभिश्चतुर्भिर्विशेषणैः। **मन्दा** अलसाः। आलस्यं चित्तजाड्यम्। सुष्ठु मन्दा मतिर्येषामिति ज्ञानेन्द्रियदोषः। **मन्दभाग्या** इत्यदृष्टस्य कर्मेन्द्रियसाध्यत्वात्तद्दोषः। उपद्रुता रोगादिभिरिति शरीरदोषः[३]। एवमागन्तुकदोषा उक्ताः ॥ १० ॥

कार्यान्तरेण च व्यापृता इत्याऽऽह—

भूरीणि भूरिकर्माणि श्रोतव्यानि विभागशः।

अतः साधोऽत्र यत्सारं समुद्धृत्य मनीषया।

ब्रूहि भद्रं हि भूतानां येनाऽऽत्मा सुप्रसीदति ॥ ११ ॥

भूरीणीति। अयं बाह्यो दोषः। "**न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृदि**"ति

---

१ पृच्छन्तीति घ. २ युष्मत्त्वायेति क. ग. ३ चत्वारो दोषा इति घ. ४ समुद्धृत्येति क्वाचित्कः पाठः.

लौकिककर्मव्यापृताः । ततोऽपि विहितकर्मव्यापृताः । तत्र प्रमाणविचारे प्रकरणशो धर्मादिशास्त्राणि ज्ञातव्यानि । तानि च, भूरीणि कर्माणि येष्विति **भूरिकर्म्माणि** । न च श्रवणमात्रेण कृतार्थता । किन्तु तदुक्तानि कर्माण्यपि कर्तव्यानि । ततो महान्दोषो बाध्यः । एवं त्रिदोषग्रस्तानामुपायं कथयेत्याहुः—**अत इति** । प्रत्युपकारापेक्षाऽभावाय सम्बोधनम्—**साधो इति** । परदुःखदूरीकरणं साधोरावश्यकमिति भावः । अन्यार्थमुक्तस्य, प्रासङ्गिकस्य वा साधनस्य निराकरणायाऽऽह—**अत्रेति** । एतादृशदोषे अत्रापि बहूनि साधनानि चेत् ? यत्सारं तत्समुद्धृत्य वक्तव्यम् । यत्तदोर्नित्यसम्बन्धान्नाऽध्याहारदोषः । यदिति प्रसिद्धं वा । सारं पारम्पर्यफलव्यभिचारादि[1]तुषरहितम् । एकवचनेनाऽसाधारण्यं सुगमत्वं चोक्तम् । "**प्रकरणेन विधयो बध्यन्त**" इति न्यायेन यद्यपि सर्वं प्रकरणेषु सुसम्बद्धं, तथापि तत्तत्स्थानादुद्धृत्य वक्तव्यमित्याऽऽह—**समुद्धृत्येति**[2] । प्रकरणेषु तद्धर्मशून्यत्वाभावाय । **मनीषयेति** । बुद्ध्यैवोद्धरणं न कृतितः । मनस ईषा मनीषा । मनश्चाञ्चल्यनिवारिका बुद्धिः । प्रार्थनायां प्राप्तकाले वा लोट्—**ब्रूहीति** । **भद्रं** कल्याणं, त्रिविधदुःखाऽभावपूर्वकमहासुखाऽवाप्तिः । तद्भगवत्प्रसादादिति चेत् ? तत्राऽऽह—**येनाऽऽत्मा सुप्रसीदतीति** । **येनैव** हेतुना **आत्मा** भगवान् **सुप्रसीदति** । तर्हि तथैव कथयेत्यर्थः । **भूतानामिति** पिशाचवज्जीवानां परिभ्रमणबोधनेन दया सूचिता ॥ ११ ॥

एवं फ[3]लसाधने निरूपिते । तत्राऽऽविर्भूतो भगवानेव फलं साधनं चेत्याशङ्क्य, भगवदवतारो लोकानामर्थे स्वार्थे वेति सन्देहादवतारप्रयोजनं पृच्छ[4]न्तीति—

सूत जानासि भद्रं ते भगवान्सात्वतां पतिः ।
देवक्यां वसुदेवस्य जातो यस्य चिकीर्षया ॥ १२ ॥

सूत जानासीति । इदं त्वतिगूढमिति को वेद । न जानातीति सन्देहात्पृच्छ[5]न्तीति—**जानासीति** । मुखप्रसादं दृष्ट्वा जानातीति ज्ञात्वा हर्षेणाऽऽशीराहुः(?)—**भद्रं त इति** । अस्त्वित्यर्थात् । महति ज्ञानोपदेशे दक्षिणा ह्येषा । श्रुतमस्ति, **देवक्यां जातः** कृष्णो भगवानिति । तत्र सन्देहः । भगवतः षड्गुणैश्वर्यसम्पन्नस्य ब्रह्मणः कार्यकरणार्थं न देहे सम्बन्धोऽपेक्ष्यते । जीवधर्मास्तु ब्रह्मणि न सन्त्येव । प्रादुर्भावप्रकारस्तु जीवानामिव । अतः सन्देहः । किञ्च । **सात्वतां पतिः** । सत्वैकनिष्ठाः **सात्वन्तः** देवा मुक्ता वा । तत्परित्यज्य मनुष्येषु संसारिषु कथमाविर्भावः । पतित्वात्तेषां परित्यागोऽनुचितः । किञ्च । देवा मुक्ताः सनकादयो वा । तेऽपि ब्रह्मणो देहान्मनसो वा उत्पद्यन्ते, न स्त्रियाम् । तत्रापि कस्यचित्कन्यायां **देवक्यामिति** । देवकस्य कन्या देवकी । तथाच अप्सु नारायणावतारवन्न भवति । तत्रापि विशेषः—**वसुदेवस्येति** । वसुदेवस्य भार्या पराधीना । भगवदवतारे न भार्यादिविशेषसम्बन्धः । किन्तु सम्बन्धमात्रमिति षष्ठीमात्रप्रयोगः । अतस्तादृशस्य तादृशावतारे किं कार्यम् । तर्हि तथा न भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह । **जातः** । कंसादिवधस्त्वन्यस्मादपि भवतीत्यभिप्रायः । अतो यस्य चिकीर्षया जातस्तन्नः कथयेति सम्बन्धः । अनेन प्रासङ्गिकं प्रयोजनं निवारितं, कालादिसाध्यता च ॥ १२ ॥

---

१ दोषरहितमिति ख. घ. २ समुद्धृत्येति क. ग. ३ फलसाधनप्रश्ने इति क. घ. ४ पृच्छन्तीति घ.
५ पृच्छन्तीति घ.

नन्वस्त्येव प्रयोजनं, कारणदर्शनात् । योगेन च तज्ज्ञानन्तीत्याशङ्क्याऽऽहुः(?)—

तन्नः शुश्रूषमाणानामर्हस्यङ्गाऽनुवर्णितुम् ।
यस्याऽवतारो भूतानां क्षेमाय च भवाय च ॥ १३ ॥

तन्नः शुश्रूषमाणानामिति । बहूनामस्माकं श्रवणेच्छापूरणाय कथनीयम् । न हि श्रवणेच्छा योगेन निवर्तते । न वा योगः सर्वैः कर्तुं शक्यते । न वा योगेन भगवदीयः पदार्थो ज्ञातुं शक्यते भगवद्वाक्यव्यतिरेकेण । अत एव साक्षात्परम्परया वा भगवन्मुखोक्तं गुरुमुखाच्छ्रुतं **अनु** पश्चाद्**वर्णयितुमर्हसि** । पठितस्य हि अनुवचनमावश्यकं मन्त्रादावपि । परमधिकारिविशेषे । तच्छुश्रूषमाणानां वक्तव्यमेव । **अङ्गेति** कोमलसम्बोधनमङ्गत्वेन स्वाधीनत्वाय । असाधारणं तु प्रयोजनं पृच्छ्यते, साधारणं तु ज्ञायत इत्याहुः(?)—**यस्याऽवतार** इत्यादिसार्धैस्त्रिभिः । तत्र प्रथममवतारद्वारा रूपप्रयोजनमाह—**यस्येति** । **यस्य** सामान्यतोऽप्य**वतरणं** देवतिर्यङ्नरादिष्वलौकिकतेजसः सङ्क्रमणं, **भूतानां** जातमात्राणां स्थावरजङ्गमानां **क्षेमाय** ऐहिकसर्वसुखाय । **चकारा**त्सर्वदुःखनिवृत्तये । **भवाय** मोक्षाय । चकारादविद्यानिवृत्तये । **भू सत्तायामिति** सन्मात्रत्वायेत्यर्थः । "**चिति तन्मात्रेण तदात्मकत्वादि**" ति चैतन्येऽनुप्रवेशो वा चकारार्थः ॥ १३ ॥

एवं सर्वेषामभ्युदयनिःश्रेयसार्थं भगवदवतार इत्युक्तम् । उत्पत्स्यमानानां तु नाम्ना पुरुषार्थसिद्धिरिति तन्माहात्म्यमाह—

आपन्नः संसृतिं घोरां यन्नाम विवशो गृणन् ।
ततः सद्यो विमुच्येत यद्बिभेति स्वयं भयम् ॥ १४ ॥

आपन्न इति । **घोरां संसृतिं** सर्पादियोनिभूतां, महाव्याध्यादिरूपां वा । **आपन्नः** । **यस्य** अवतारस्य **नाम विवशः** परवशः, वेः कालस्य वशो वा, **गृणन्**नुच्चरन्नेव, **ततः** संसृतेः सद्यो विमुच्यते । तत्र[1] हि अन्तकाले कालस्याऽधिकारी भयनामा कश्चिन्मृत्युपाशेन सर्वानेव गृह्णाति । यश्चतुर्थस्कन्धे वक्ष्यते—"**सैनिका भयनाम्न**" इत्यत्र । सद्यस्तस्य पाशान्मुच्यत इत्यर्थः । ननु कथं स नामकथनमात्रेण पाशान्मुञ्चति? तत्राऽऽह । **यद्बिभेति** यस्मान्नाम्नो भयं स्वयं बिभेति । स्वरूपनाशेन बिभेति । न तु बहिःपदार्थनाशेन । एवं हि भगवन्नाममाहात्म्यं यच्छ्रोतॄन् मुक्तान् करोति । ततो भयमपि मुच्येतेत्यर्थः । अथवा । स्वरूपभूतं भयमपि मुच्यत इत्यर्थः । द्वैतदृष्टिर्गच्छति । "**द्वितीयाद्वै भयं भवती**"ति श्रुतेः । अतोऽग्रे उत्पत्स्यमानानां नाम्ना मुक्तिः ॥ १४ ॥

ननु नामोच्चारणसामर्थ्यरहितानां वृक्षपश्वादीनां का गतिरिति चेत्? तत्राऽऽह—

यत्पादसंश्रयाः सूत ऋषयः प्रशमायनाः ।
सद्यः पुनन्त्युपस्पृष्टाः स्वर्धुन्यापोऽनुसेवया ॥ १५ ॥

यत्पादसंश्रया इति । भक्तस्पर्शेन तेऽपि मुच्यन्त इत्यर्थः । यस्य भगवतः पादौ संश्रयभूतौ येषाम् । भगवतः समाश्रयणं ज्ञानमार्गेऽपि भवति । यथा च ज्ञानिनां देहाध्यासाभावात्तत्स्पर्शेन न मुक्तिः किन्तु तदुपदेशेनेति, तद्व्यावृत्त्यर्थं पादपदप्रयोगः । पादसंश्रयणं भक्तिमार्ग एव । गुरुत्वप्रकार-

---

१ तत्राहेति क. घ.

व्यावृत्त्यर्थं **समुपसर्गः** । सूतेति सम्बोधनं पावित्र्यानुभवज्ञापनार्थम् । यथा सूतोऽपि सन् महापुरुषकृपया ब्राह्मणैर्यज्ञादिष्वपि संव्यवहारं संभजते । **ऋषयो** मन्त्रद्रष्टारः । **प्रशमायना** ज्ञानिनः । प्रकृष्टः शमः अयनं येषामिति । त उभयेऽपि यत्पादसंश्रयाः पुनन्तीति योजना । अथवा । पादसंश्रया ऋषयः प्रशमायनाश्च भूत्वा ज्ञानकर्मणी प्राप्य त्रितयसम्पन्नाः सर्वेषां पावित्र्यहेतवो भवन्ति । स्वयं हि शुद्धाः सन्तः परान् पुनन्ति । अतः स्वशुद्ध्यर्थं ज्ञानकर्मणी युक्ते । न तु साक्षात्पावनसम्बन्धस्तयोः । **उपस्पृष्टाः** समीपे देहसम्बन्धमात्रेण पुनन्तीत्यर्थः । कालव्यवधानेन हि सर्वत्र पावनं दृष्टं— **"त्रिः स्वाध्यायं वेदमधीयीत**[१] **त्रिरात्रं वा सावित्रीं संवत्सरादेवाऽऽत्मानं पुनीत"**-इत्यादिभिः । **मुनय** इति पाठेऽपि मननं, कर्मयोगो वा । क्रौर्यादिना स्पर्शव्यावृत्त्यर्थम्—**उपेति** । अग्रेण वा सम्बन्धः । तेषां तु दृष्ट्यादिनाऽपि पावनं सम्भवति । **स्वर्धुन्यापो** गङ्गाजलान्य**नुसेवया पुनन्ति** भगवत्सेवकानेव पुनन्तीत्यर्थः । **"प्रायश्चित्तानि चीर्णानी"** ति वाक्यात् । **"सद्यः पुनाति गाङ्गेय"** मित्यपि । नारायणसंमुखीकरणद्वारा पुनन्ति । अथवा । उपस्पृष्टाः स्वर्धुन्यापः सद्यः पुनन्तीति दृष्टान्तः । **नु** इति वितर्के । भगवद्भक्ता गङ्गा च पुनन्तोऽपि, भगवत्सेवया पुनन्ति, नाऽन्यथेति वितर्कः । आपाततः पावनं नाऽत्र विवक्षितम् । परमपावनं तु मायास्पर्शाभावः ॥ १५ ॥

एवं सार्द्धाभ्यां भगवद्रूपनामसम्बन्धिनां माहात्म्य उक्ते, शङ्का भवति—कथमिदमवगतं भगवच्छास्त्रव्यतिरेकेणेति । अवगते तु पुनः शास्त्रे प्रश्नोऽनुपपन्नः ? इत्यत आह—

को वा भगवतस्तस्य पुण्यश्लोकेड्यकर्मणः ।
शुद्धिकामो न शृणुयाद्यशः कलिमलापहम् ॥ १६ ॥

को वा भगवत इति । भगवद्यशःश्रवणेनाऽस्माकं हृदये स्वतः स्फुरितम् । अतः सामान्यतो ज्ञानविशेषार्थं प्रश्नः । यद्यपि भक्त्यभावात्स्वतः पुरुषार्थत्वेन भगवद्यशःश्रवणं न भवति, तथापि सन्मार्गवर्तिनां शुद्धिरपेक्ष्यत इति तदर्थं श्रवणम् । विशेषतः कलौ । देशकालद्रव्यकर्तृमन्त्रकर्मणां षण्णामप्यशुद्धकरणात् । स्वतंत्रव्यावृत्त्यर्थं—**क इति** । वेत्यनादरे । अश्रोतारो दैत्यांशा[२] न गण्यन्त एवेति । जीवानां स्वत उत्कृष्टाद्ब्रह्मण एव शुद्धिः (?) **भगवत** इत्युक्तम् । **तस्ये**त्यवतीर्णस्य सुलभत्वाय । लौकिकप्रभुस्तोत्रवदना[३]दकर्तृकव्यावृत्त्यर्थमाह—**पुण्यश्लोकेड्यकर्मण इति** । **पुण्याश्लोका** कीर्तिर्येषाम् । कीर्तनकर्तृणामपि कीर्तिर्यत्र सर्वान् पुनाति, तत्र किं वक्तव्यं कीर्तनस्य सर्वपावकत्वम् । तानपि पुनातीति वा । तेषां पावित्र्यापेक्षा नास्तीति वा । अनेन कीर्तिः पवित्रेष्वेव प्रतिष्ठितेति बोधितम् । कर्मसामान्यग्रहणादुत्कर्षाऽऽधायककर्मव्यतिरिक्तान्यपि कर्माणि पावनानीत्युक्तम् । पुण्यश्लोकवचनादेवं ज्ञायते—कीर्तिमद्भिः सह सम्बन्धः प्रायेण सर्वेषां भवति, ते च भगवन्तमेव कीर्तयन्ते, अतो भगवत्कीर्तिश्रवणं सुलभमिति । यत्राऽऽपाततोऽपि शुद्धिः श्रवणेन, तत्र शुद्धिकामः कथं न शृणुयात् । आधारोत्कर्षाऽऽधायकसर्वलोकाऽऽह्लादकविसर्पी[४] गुणः कीर्तिर्यशः । कलौ सर्वेषामपहतपाप्मत्वाभावान्न तैः कलिदोषनिवृत्तिः । भगवतस्तु कालातपरत्वात्तत्कीर्तेरपि तत्परत्वम् । अतः कलिदोषनिवर्तकमिति ॥ १६ ॥

१ अधीयेतेति ख.　२ असुवतन्त्रेति ख. ग. स्वातन्त्र्येति घ.　३ अनादरकर्त इति क.　४ विसर्पिगुण इति घ.

एवं प्रयोजनप्रश्नमुक्त्वा कर्मप्रश्नमाह—

तस्य कर्माण्युदाराणि परिगीतानि सूरिभिः ।
ब्रूहि नः श्रद्दधानानां लीलया दधतः कलाः ॥ १७ ॥

तस्य कर्माणीति । तादृशप्रयोजनस्य श्रुतस्य हृदये समागमनार्थं कर्माण्येव पृच्छन्ति(?)—**तस्य कर्माणीति** । कर्मश्रवणेन यत्फलं तद्भगवता देयमित्यपि नास्ति । अन्यानि च फलानि कर्मैव पात्रापात्रविवेचनव्यतिरेकेणैवाऽल्पेभ्योऽपि बहु प्रयच्छतीत्याह—**उदाराणीति** । उदारादिविशेषणानि न व्यावर्तकानि । किन्तु कर्मोद्देशेनोदारत्वादि विधीयते । प्रथमत एव विशेष्यनिर्देशात् । अवान्तरफलप्राप्त्यर्थमुदारत्वनिर्देशः । मुख्यं फलं भगवत एव । तेषामज्ञानाभावमाह—**परिगीतानि सूरिभिरिति । परितो गीतानीति** सर्वतो दूराच्छ्रवणसम्भवः । **सूरिभिरित्य**न्यथाकथनव्यावृत्तिः । तर्हि शौनकादीनामपि सुलभत्वादकथनमित्याशङ्क्याऽऽह—**श्रद्दधानानामिति** । श्रद्धया हि पुनः पुनः श्रवणेच्छा निरूपिता । कदाचिदपि रुच्यभावो नास्तीत्यभिप्रायेणाऽऽहुः(?)—**लीलया दधतः कला इति** । अनायासेन हर्षात्क्रियमाणा चेष्टा लीला । तया नूतना एव कलाः प्रतिक्षणं ध्रियन्ते । भगवता यथा तथा तत्कर्मणामपि चन्द्रस्येव नूतनकलासम्बन्धात्कदाचिदपि नाऽरुचिः । इदं हि विशेषणं पूर्वोक्तनिर्वाहकम् ॥ १७ ॥

एवमेकोपक्रमेण प्रयोजनकर्मणी पृष्टे । अथ भिन्नोपक्रमेणाऽऽवतारकथां पृच्छन्ति[२]—

अथाऽऽख्याहि हरेर्धीमन्नवतारकथाः शुभाः ।
लीला विदधतः स्वैरमीश्वरस्याऽऽत्ममायया ॥ १८ ॥

अथाऽऽख्याहीति । यद्यपि केचन अवतारास्तत्तदुपाख्याने श्रुतास्तथाप्येकोपक्रमेण सर्वेऽवताराः सविशेषा ज्ञातव्याः । अत औत्सुक्यात्पृथक्प्रश्नः । **अथेति** भिन्नोपक्रमे । **हरेरिति** सामान्यतोऽवतारे परदुःखदूरीकरणं निमित्तमित्युक्तम् । अवतारस्वरूपस्य दुर्ज्ञेयत्वान्न सर्वजनीनं तज्ज्ञानमिति विशेषसम्बोधनम्—**धीमन्निति** । अवताराणां कथाः—कथमवतारः ? कस्याऽवतारः ? कुत्राऽवतारः ? किमर्थमवतारः ? इति । चतुर्धा कथा वक्तृश्रोतृप्रवर्तकानां शुभफलप्रदाः । वस्तुतोऽपि शुभाः । लोके पुत्रजन्मकथावत् । तत्रापि येष्ववतारेषु स्वेच्छया लीला[३] विहारास्ते वक्तव्या इत्याऽऽह—**लीला विदधत इति । स्वैरमिति** । मर्यादातिक्रमेणाऽपि । तत्र हेतुः—**ईश्वरस्येति** । सर्वभवनसामर्थ्यं **माया**, अन्यथाकरणनिर्वाहे दोषाभावे च हेतुत्वेन निर्दिष्टा । **आत्मेति** नाऽन्यैर्ज्ञातुमुल्लङ्घितुं वा शक्या ॥ १८ ॥

नन्वेवं विशेषेण सर्वार्थपरिज्ञानवतां किं पुनः श्रवणेनेत्याशङ्क्याऽऽह—

वयं तु न वितृप्याम उत्तमश्लोकविक्रमे ।
यच्छृण्वतां रसज्ञानां स्वादु स्वादु पदे पदे ॥ १९ ॥

वयं त्विति । ये पुनर्भगवत्कथास्वरूपानभिज्ञास्ते कियत्कालं श्रुत्वा निवर्तन्ते । न ह्यत्र रसज्ञो निवर्तते । तस्माद्ये निवर्तन्ते, तृप्ताः सन्तस्ते निवर्तन्ताम् । वयं तु पुनर्न वितृप्याम एव, कुतो निवृत्ता

१ ब्रह्माण इति घ. २ पृच्छन्तीति ग. घ. ङ. ३ लीलावतारा इति ग. घ.

भविष्यामः। निवृत्तिस्त्रेधा सम्भवति। इतोऽप्युत्कृष्टे रसान्तरे सम्भवति, अस्याऽप्यभावे वा, रसाऽज्ञानाद्वा। तत्राऽऽद्ये निराकरोति—**उत्तमश्लोकविक्रम इति**। उत्तमैर्मुक्तैर्ब्रह्मानन्दानुभवयुक्तैरपि श्लोक्यते भगवान्। तद्यथा तथा "इत्थंभूतगुणो हरि" रित्यत्र वक्ष्यते। तस्मान्न भगवत्कथारसादधिको रसः कश्चिदस्ति। ब्रह्मानन्दरसोऽपि न्यून इति। अनेनैव दुर्लभताऽपि निवारिता। तस्य च विशेषेण क्रमः पादविक्षेपो यत्र स पराक्रमो विशेषेण क्रियाशक्त्याविर्भावः। स च पूर्णः सर्वत्र। तस्मान्न दुर्लभता। तृतीयं निराकरोति—**यच्छृण्वतामिति**। रसज्ञानं च श्रवणादेव भवति। यथा हि लोके सूपकारविद्यासु नेच्छानिवृत्तिः। किंन्तु मूर्तत्वादुदरपूरणेन निवृत्तिस्तथा श्रवणेऽपि। विशेषोऽप्युक्तः। श्रवणेन गृहीतस्याऽमूर्तत्वात्। किञ्च। रसाभिज्ञाः सर्वथा ततो न निवर्तन्ते। रसस्याऽनिवर्तकत्वात्। अस्य च रसस्य परात्परत्वात्। किञ्च। **स्वादु स्वादु पदे पद इति**। यथाऽधिकारमत्र हि रसाविर्भावः। यथा यथा ह्यज्ञानं निवर्तते, तथा तथा भगवद्रसास्वादो भवति। यथा ज्वरविमोकेऽन्नस्य। प्रथमप्रयोगे ह्यविद्यायाः पूर्णत्वादल्परसास्वादः। ततः प्रथमश्रवणे काचिदविद्या निवृत्ता चेत्तदा द्वितीयेऽधिको रसः। एवमुत्तरत्राऽपि। परमो रसः सर्वथा मुक्तानाम्। किञ्च। प्रथमं वाक्यसमुदाये भगवान्प्रतीतः पुनः प्रत्येकं वाक्येषु। ततः पदेऽपि। पद्यते ज्ञायतेऽनेनेति पदं, प्रकृतिः प्रत्ययश्च। तेन अक्षरार्थत्वेन ज्ञातो भगवानतिरसप्रद इत्यर्थः॥ १९॥

किञ्च। विशेषाऽऽकारेण कृष्णावतारकथा श्रोतव्येत्यभिप्रायेणाऽऽह—

कृतवान् किल वीर्याणि सह रामेण केशवः।
अतिमर्त्यानि भगवान्गूढः कपटमानुषः॥ २०॥

कृतवानिति। किलेति प्रसिद्धे। आश्चर्येणाऽत्र प्रसिद्धिरुक्ता। अवस्थासाधनविरहेऽपि वीर्यकरणात्। अतः कृष्णावतारवीर्याणि किल अलौकिकानि। किञ्च। एकत्रैकदा आवेशेनाऽवतारेण च वीर्याणि न क्रियन्ते। अत्र तु रामेण सहेत्युभयरूपेण करणमुक्तम्। किञ्च। सर्वेष्ववतारेषु ब्रह्मेशयोर्न सुखदानम्। तयोरपि गुणाधिष्ठातृत्वेन स्पर्धादिसम्भवात्। तयोरर्थे हिताकरणात्तद्भक्तवधाच्च। तदत्र किमपि नास्तीत्याह—**केशव इति**। कश्च ईशश्च केशौ। केशयोर्वममृतं यस्मादिति। तयोरप्यानन्ददायी। वीर्याणामुत्कर्षमाह—**अतिमर्त्यानीति**। अतिक्रान्तं मर्त्यमेभ्य इति। वीर्यश्रवणे हि पुनर्न मर्त्यशरीरसम्बन्ध इत्यर्थः। अथवा। मर्त्यमतिक्रान्तानि। आनन्दमात्रकरपादसुखोदरादित्वात्। तत्र हेतुः—**भगवानिति**। न भगवदवतार इत्यर्थः। तर्हि कथं शरीरप्रतीतिस्तत्राऽऽह—**गूढः कपटमानुष इति**। अयं लोके हि गुप्तः स्वसच्चिदानन्दरूपतां न प्रकाशयति। तत्र हेतुभूतं विशेषणम्—**कपटमानुष इति**। कपटेन लोकानां बुद्धिमोहनप्रकारेण मानुषः। तदेव रूपं मानुषरूपवत्प्रतिभासयतीत्यर्थः। तस्मात्त्वया वक्तव्यमिति सिद्धम्॥ २०॥

श्रवणे स्वाऽधिकारमाहुर्द्वाभ्याम्—

कलिमागतमाज्ञाय क्षेत्रेऽस्मिन्वैष्णवे वयम्।
आसीना दीर्घसत्रेण कथायां सक्षणा हरेः॥ २१॥

कलिमागतमिति। कलौ तु सर्वधर्माणां निवृत्तिरिति सूतके सावकाश इव कलौ सावकाशाः।

---

१ किम्पुनरिति घ. २ अविशेषेणेति घ.

धर्माधिकारे हि सति धर्मत्यागभयाद्वैयग्र्यं कर्मकरणं वा सम्भवति । मर्यादातिक्रमे पुनः पापबाहुल्याद्भगवत्कथारुचिरेव निवृत्ता भवति । तस्मात्सर्वदोषनिवर्तकः कलिरिति, तस्मिन्नागते कथायां **सक्षणाः । वैष्णव इति** । यत्र क्वचित्कथाश्रवणे दैत्यैर्बुद्धिनाशः सम्भवति । तदा सर्वं नश्येत् । तन्निवृत्त्यर्थं क्षेत्रेऽस्मिन्नित्युक्तम् । किञ्च । सत्रवेदिरप्येषा । ततोऽपि न दैत्यसम्बन्ध इत्यस्मिन्निति देशनिर्देशः । कलिकालादेः स्मार्तत्वात्कथं वैदिकविचारेणाऽनधिकार इत्याशङ्क्याऽऽह—**आसीना दीर्घसत्रेणेति** । तथाच दीक्षितानामन्यकर्मनिवृत्तिः श्रौती । तत्समासौ पुनः कर्मसम्बन्धाद्दीर्घसत्राऽऽरम्भः । तस्मात्सर्वथा सावकाशा इत्याह—**कथायां सक्षणा इति** । यदि कथा समारभ्यते तदा सहस्रसंवत्सरमितः कालः क्षणायत इति क्षणपदप्रयोगः । न सर्वत्र सक्षणाः किन्तु हरेः कथायामेव ॥ २१ ॥

अत्र ह्येका सामग्री न्यूना । सा भगवता सम्पादितेत्याह—

त्वं नः सन्दर्शितो धात्रा दुस्तरं निस्तितीर्षताम् ।
कलिं सत्त्वहरं पुंसां कर्णधार इवाऽर्णवम् ॥ २२ ॥

त्वं नः सन्दर्शित इति । धात्रा सर्वकर्त्रा भगवता ब्रह्मणा वा कथारसाभिज्ञेन । त्वं च नः अस्मदीयः स्वाधीनश्च । कथाऽभावे दुस्तरः कलिः । दुःखेन तरस्तरणं यस्येति । ननु कथारहिता अपि कलिं तरिष्यन्ति ऋषयः । को भवत्सु विशेष? इत्यत आहुः—**सत्त्वहरमिति** । विवेकधैर्यज्ञानहरम् । सत्त्वगुणे गते रजस्तमोभ्यां लयविक्षेपावेव । अतस्तेषां सर्वस्वनाशे न कलेस्तरणं भविष्यतीति भावः । अभीष्टकाले अभीष्टदेशसम्बन्धाभावः । कर्णधाररहिते समुद्रे । तथा कथावक्त्रभावे कलौ ॥ २२ ॥

किञ्च । धर्मेण सह पूर्वं वयं स्थिताः । वयं त्वत्र समागताः कथायां नियुक्ताः । धर्मस्य का वार्तेति षष्ठं प्रश्नमाहुः(?)—

ब्रूहि योगेश्वरे कृष्णे ब्रह्मण्ये धर्मवर्मणि ।
स्वां काष्ठामधुनोपेते धर्मः कं शरणं गतः ॥ २३ ॥

ब्रूहि योगेश्वर इति । एतच्च ब्रूहि । धर्मस्य हि ग्लानौ तद्रक्षार्थं[1] स भगवानवतरति । "**यदा यदा हि धर्मस्ये**"ति वाक्यात् । योगोऽपि धर्मरक्षकः । "**अयं हि परमो धर्म**" इति वाक्यात् । तस्याऽपीश्वरे कृष्णे । ब्राह्मणा अपि धर्मं प्रतिपालयन्ति । तद्योगावतारब्रह्मण्यरूपे भगवति कृष्णे स्वां काष्ठां वैकुण्ठं गते, धर्मस्य सम्भावितशरणाऽभावाद्भगवद्विषयकबुद्धेर्धर्मकार्यरूपाया विद्यमानत्वाद्धर्मोऽस्तीति प्रतीतेर्धर्मः कं शरणं गत इति प्रश्नः ॥ २३ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां प्रथमस्कन्धे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

---

१ तद्रक्षणार्थमिति ख.

द्वितीयोऽध्यायः ।

कथाश्रवणभावेन मनोरथमहार्णवे ।
निमग्नान्सूतदानेन ह्युज्जहार ऋषीन्हरिः ॥ १ ॥
फलसाधनरूपाणां निर्णयः कर्मणामपि ।
त्रयाणां वक्ष्यतेऽध्याये द्वितीयेऽन्यत्र शेषिणाम् ॥ २ ॥

प्रथममुत्तराणि वक्तुं देवतागुरुनमस्कारं मङ्गलमभिनन्दनञ्च सूतः करोतीति व्यास आह—

व्यास उवाच—

इति सम्प्रश्नसम्पृष्टः स विप्रै रौमहर्षणिः ।
प्रतिपूज्य वचस्तेषां प्रवक्तुमुपचक्रमे ॥ १ ॥

इति सम्प्रश्नेति । एवं पुरुषार्थपर्यवसायिभिः सम्प्रश्नैः सम्यग्ब्रह्मविषयकैः प्रश्नैः सम्यगादरपूर्वकं पृष्टः । **विप्रैरिति** । प्रा पूरणे । विशेषेण वक्तारमात्मानं वा भक्त्या पूरयन्तीति विप्राः । अवश्यं तेषां वचने उत्तरं देयमिति । **रौमहर्षणिः** । रोमहर्षणस्याऽपत्यं रौमहर्षणिः । रोमसु सर्वदा हर्षणं यस्य तस्य सर्वदा भक्त्युद्रेकः । तथैवाऽयमिति ज्ञापयति । **प्रतिपूजनमभिनन्दनम्** । सामान्यतस्तद्वन्थाद्बहिरिति ज्ञातव्यम् । क्रमानुरोधात् । अग्रे त्वभिनन्दनं सामान्योत्तरत्वेन ज्ञातव्यम् । **प्रवक्तुमिति** । स्वबुद्ध्या निर्द्धारितार्थं भागवतं च वक्तुमुपचक्रमे ॥ १ ॥

देवतागुरुनमस्कारं च कृतवान् । तत्राऽऽदौ गुरुनमस्कारमाह द्वाभ्यां वैराग्यज्ञानाभ्याम् । तत्र प्रथमं वैराग्यमाह—

यं प्रव्रजन्तमनुपेतमपेतकृत्यं द्वैपायनो विरहकातर आजुहाव ।
पुत्रेति तन्मयतया तरवोऽभिनेदुस्तं सर्वभूतहृदयं मुनिमानतोऽस्मि ॥२॥

यं प्रव्रजन्तमिति । अत्र हि यथा यथा विरक्तस्तथा तथाऽधिकारी । तत्र शुकस्य पूर्वजन्मन्येव ज्ञानसहितत्वाद्योग्यदेहार्थं विष्णोर्व्यासस्य सकाशाद्देहं प्राप्य उभयसम्पत्तौ सङ्गेन ज्ञाननाशभयात्पूर्वसंस्कारस्य दृढत्वादिदानीमनुपनीत एव प्रव्रजति । व्यासस्याऽधिकारित्वाद्देहादिधर्माः प्रवर्तन्ते । इदं प्रव्रजनं नाऽऽश्रमः । किन्तु सङ्गभयाद्गमनमात्रम् । तदनुचितमिव मत्वा निवर्तनाय व्यासस्य गमनम् । भगवद्धर्मेषु हृदयं प्रविष्टेषु हि भयं निवर्तते । बलिष्ठस्य हि भयाभावः । बलं भगवत एवेति । कोपादिना गमनं वारयति—**प्रेति** । निवारणे हेतुः—**अनुपेतमिति** । गमने हेतुः—**अपेतकृत्यमिति** । कार्ये विद्यमाने ह्युपनयनम् । विष्णोः सकाशाज्जातस्य देहस्य पुनः संस्कारो नाऽपेक्ष्यते । मोहे हेतुः—**द्वैपायन इति** । द्विर्गता आपो यत्र तद्द्वीपमयनं जन्मस्थानं यस्य । यमुनान्तर्जले तथोत्पन्नत्वात् । पराशरध्यातभगवदवतारात्सर्वं सुस्थम् । नारदोपदेशात्पूर्वं विस्मृतात्मत्वाद्विरहकातरः । विरहेण कातरो दीनः पुत्रेत्याह्वानं कृतवान् । प्रेम्णा सन्नकण्ठत्वात्प्लुताऽभावः । ततः सन्धिः । "**स सर्वमभवदि**"ति ब्रह्मज्ञाने फलस्योक्तत्वात्सर्वभावः स्फुरति । योगेन प्रवेशोऽपि सम्भवति ।

---

१ योग्यदेहमिति ख. । २ पूर्वजन्मन्येव ज्ञानसहितात्पूर्वसंस्कारस्येति ख. घ. ङ. ३ भगवदवताराद्वा इति घ.

कर्तुः प्राधान्येऽपि यच्छब्देन कर्मसम्बन्धात्तच्छब्देन कर्मैवोच्यते इति । तन्मयतया शुकमयतया । विष्णोः सकाशादुत्पन्नास्तरवः शुकोऽपि। "**वैष्णवा वै वनस्पतय**" इति श्रुतेरेकोपादानकत्वात्तन्मयत्वम् । अभिनन्दनं प्रतिध्वनिरूपम् । अथवा । "**वाग्वै देवेभ्योऽपाक्रमद्यज्ञायाऽऽतिष्ठमाना। सा वनस्पतीन्प्राविशत्सैषा वाग्वनस्पतिषु वदती**" ति श्रुतेर्वृक्षेभ्य एव शब्दोत्पत्तिः । तेषां कथने हेतुं वदन् शुकस्य ब्रह्मभावमाह—**सर्वभूतहृदयमिति** । सर्वभूतानां हृत् अयते प्रेरयति, प्रेरणार्थं गच्छतीति वा । सर्वभूतेषु हृदयं यस्येति प्रेरणसामर्थ्यं वा । गतस्य तूष्णीम्भावं निवारयति—**मुनिमिति** । ब्रह्मात्मभावं विचारयन्तम् । **आ** सर्वतो नतोऽस्मि । सर्वत्र तस्य विद्यमानत्वात् ॥ २ ॥

एवं प्रथमं ज्ञानवैराग्ये उक्ते । पश्चाद्भक्त्या भगवज्ज्ञाने जाते विशेषमाह—

यः स्वानुभावमखिलश्रुतिसारमेकमध्यात्मदीपमतितितीर्षतान्तमोऽन्धम् ।
संसारिणां करुणयाऽऽह पुराणगुह्यं तं व्याससूनुमुपयामि गुरुं मुनीनाम् ॥३॥

यः स्वानुभावमिति । सङ्गभयं तु निवृत्तम् । चिरकालमननेन भगवदावेशे सति व्याससमीपाऽऽगमनं, भागवतपाठश्चाऽर्थाल्लक्ष्यते । तदनु भागवतरसाभिनिविष्टः सर्वत्र मुनिभ्य उपदिशति । तदाह—**गुरुं मुनीनामिति** । भागवतस्य स्वरूपोत्कर्षाय चत्वारि विशेषणानि प्रमेयरूपतां प्रमाणरूपतामसाधारण्यं साधनोत्तमरूपतां प्रतिपादयन्ति क्रमेण । तत्र **स्वानुभावं**, भागवतस्य भगवद्रूपत्वाद्यथा भगवतः स्वः असाधारणोऽनुभावः सर्वभक्तेषु तथा भागवतस्याऽपि तच्चिन्तकेषु । किञ्च । **अखिलश्रुतिसारम्** । कर्मज्ञानकाण्डादिष्वपि प्रतिपादितस्य भक्तिशेषत्वकथनात्सर्वश्रुतितात्पर्यविषयभगवत्प्रतिपादनाच्च सर्वश्रुतिसारम् । अखिलपदेन च देवदैत्यादिषु प्रवृत्तायाः श्रुतेस्तत्तदभिप्रायेणाऽर्थकथने खिलत्वमापद्यते तन्निवार्यते । आकरस्थितानां सर्ववेदानामर्थरसभूतमित्यर्थः । **एकमित्यसाधारणम्** । अन्यथा एतस्याऽपि रसान्तरसम्भावना स्यात् । बहूनां तादृशानां निर्द्धारणात् । **अध्यात्मदीपमिति** । बहिः सन्ति दीपा बोधकाः पुरुषाश्च । आत्मनि पुनर्विरला वाचा बोधयन्त्येव । न हि तादृशो भागवतादन्योपायोऽस्ति गुरूपदेशतपःसाधनविचारव्यतिरेकेण येन सर्वेषामात्मसाक्षात्कारो भवेत् । यथा गृहे दीपे स्थापिते घटादीनां न गुर्वाद्यपेक्षा, तथा भागवते सति न काऽप्यपेक्षेत्यर्थः । अन्धन्तमः अतितर्तुमिच्छतामध्यात्मदीपमिति योजना । आत्मानमधीत्यात्मसम्बन्धिसर्वपदार्थानाम् । न केवलं मुनिभ्य एवाऽऽह । संसारिणामपि करुणया । परीक्षित्सभादिष्वपीत्यर्थः । यथा मलाऽपाकरणे वस्त्रादौ मलनिवृत्तिः शुद्धिश्च भवति । शुभ्राणां तु कर्मयोग्यतैव । तथा संसारिणां मुनीनां च विशेष इति भावः । मायाशुकव्यावृत्त्यर्थं—**व्याससूनुमिति** । **उपयामि** शरणं गच्छामि । इदानीमेव समीपे गत्वा तद्वाक्यं श्रुत्वा कथयिष्यामीत्युपशब्दार्थः ॥ ३ ॥

असाधारणं मङ्गलमुक्त्वा सर्वैः कर्तव्यं साधारणं मङ्गलमाह—

नारायणं नमस्कृत्य नरञ्चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥ ४ ॥

नारायणमिति ।

जयो नाम पुराणादिः कृष्णद्वैपायनेरितः ।
अष्टादशपुराणानि भारतं तत्प्रकीर्तितम् ॥

१ कर्मैवोच्यते यमिति इति ख. घ. २ प्रतिध्वानरूपमिति ख. घ.

नारायणो व्यास इति वाच्यवक्तृस्वरूपकः।
एक एव परो ह्यात्मा आदावन्ते निवेशितः॥
उपसाधको नरश्चोक्तश्चकाराद्गुरुताऽपि च।
अवश्यमेवकारेण सूत्रात्मा च नरोत्तमः॥
देवी भाग्यात्मिका नृणां वाक्यरूपा सरस्वती।
सर्वे ते भगवद्रूपास्तस्मान्नम्या हि ते सदा॥

व्यासेन क्रियमाणे तु नमस्कारे न व्यासपदप्रयोगः। सरस्वतीसमीपे चकारस्तद्वक्तारं बोधयति। तस्मात्पाठद्वयमपि लोके व्यवस्थया बोद्धव्यम्॥ ४॥

अभिनन्दनं वदन्प्रश्नानां निर्द्धारितार्थमाह—

सूत उवाच—

मुनयः साधु पृष्टोऽहं भवद्भिर्लोकमङ्गलम्।
यत्कृतः कृष्णसम्प्रश्नो येनाऽऽत्मा सुप्रसीदति॥५॥

मुनय इति। फलं कृष्ण एव। सर्वप्राणिनामैहिकाऽऽमुष्मिकफलदाता च स एव। भक्तिमुक्ती च लीलाः। अवताराश्च। धर्मरक्षकश्च स एव। अतः षण्णां प्रश्नानां स एवाऽर्थः। द्वितीयप्रश्ने द्वितीयं फलमेभ्य एव भवति। हे मुनयः! निर्द्धारितार्थाः। यद्यपि यदेव पृच्छ्यते तत्रैवोत्तरं देयं, तथापि पृष्टमेव साधु। इदमेव हि लोकानां मङ्गलं, यत्कृष्णः पृच्छ्यते। येन च आत्मा कृष्णः प्रसीदति। अन्तःकरणस्याऽपि भगवतस्तद्धर्माणां वा आवेशे प्रसादः। इदं हि सामान्योत्तरम्। शास्त्रान्तरे श्रवणानन्तरं मननिदिध्यासनाभ्यां कार्यसिद्धिः। अत्र तु सा प्रश्नैरेवेति प्रश्न एव शास्त्रसमाप्तिः॥ ५॥

इदानीं फलसाधने एकीकृत्य स्वाधिकारानुसारेण शास्त्रार्थं निरूपयति सप्तदशभिः। भगवत्साक्षात्कारः फलम्। साधनपारम्पर्ये प्रथमतो धर्मः। अन्तिमो भगवत्प्रसादः। स च खण्डशः सर्वत्र साधनेषु वक्तव्यः। तथा सति परम्परान्ते महाप्रसादे सति, भगवानात्मानमाविःकरोति। तत्र भक्तिस्त्रिविधा। ज्ञानञ्च त्रिविधम्। रुचिः श्रवणादिः प्रेम चेति भक्तिस्त्रिविधा। आत्मज्ञानं तत्त्वज्ञानं भगवज्ज्ञानं चेति त्रिविधम्। धर्मो वैराग्यं च साधनम्। तत्परम्परायां यथायोग्यं निवेशनं निरूप्यते। तत्र प्रथममेकां शृङ्खलामाह—

स वै पुंसां परो धर्मो यतो भक्तिरधोक्षजे।
अहैतुक्यप्रतिहता ययाऽऽत्मा सुप्रसीदति॥ ६॥

स वै पुंसामिति। धर्मः साधनम्। भक्तिः फलम्। तत्र विहितश्रवणादीनां धर्मरूपाणा दृष्टप्रकारेणैव भक्तिसाधकत्वम्। स्नानादीनामदृष्टद्वारा। तत्र साधनान्तराऽनुप्रवेशे व्यभिचारोऽपि सम्भवति। अतः प्रथमं स्नानादिधर्मनिर्द्धारः क्रियते। प्रमाणस्य तुल्यत्वेऽपि फलबलाद्विशेषः। अतो वै निश्चयेन पुंसां परो धर्मः सः यतो भक्तिः श्रद्धालक्षणा भवति। स्वर्गादिसाधके तु धर्मत्वं सन्दिग्धं[1]

1 सन्दिग्धपरत्वं वेति क.

परत्वं वा । स चाऽग्रे विचारयिष्यते । धर्मे स्वातन्त्र्यञ्च सहायः कर्तृविशेषणत्वेनोक्तः—**पुंसामिति ।** परत्वं च विधीयते । व्यावर्तकमिति केचित् । अधः अक्षजं ज्ञानं यस्मादिति । इन्द्रियाविषये । इन्द्रियविषये हि कामादिभिरेव रुचिरुत्पद्यते । किं धर्मेण । धर्मो हि पुरुषार्थो बलिष्ठः । स च प्रतिबन्धकानि दूरीकृत्याऽपेक्षितानि साधनानि च सङ्गृह्य पर्यवसायि फलं जनयति । तत्र रुचिश्चेद्भगवति साधनत्वेन तदापि न धर्मत्वम् । उपहता वा दुःसङ्गादिभिस्तदापि न धर्मत्वम् । तदाह—**अहैतुक्यप्रतिहतेति ।** हेतुः फलाभिसन्धानम् । प्रतिघातो रोगादिभिः । तस्याऽपि फलमाह । आत्मा अन्तःकरणसाक्षी भगवान् प्रसीदति । स्वपर्यवसानात्सुष्ठु ॥ ६ ॥

भक्तेर्विषयं प्रयोजनं चाऽऽह—

वासुदेवे भगवति भक्तियोगः प्रयोजितः ।
जनयत्याशु वैराग्यं ज्ञानञ्च यदहैतुकम् ॥ ७ ॥

वासुदेव इति । शुद्धसत्त्वात्मके अन्तःकरणे आविर्भूतो वासुदेवः । "**सत्वं विशुद्धमि**"ति वाक्यात् । स च ध्यानादिभेदेन देवतान्तरविषयेणाऽन्योऽपि भवति । तद्व्यावृत्त्यर्थमाह—**भगवतीति ।** रुचिमात्रत्वनिराकरणाय परम्परासिद्ध्ये—**योग इति ।** भक्तिरेव योगः । प्रकर्षो हि दीर्घकालादरनैरन्तर्यम् । तस्य परमफलं भगवत्प्रसादः सर्वत्राऽनुवर्तते । अन्यदप्याह—**जनयतीति ।** आशु शीघ्रं विषयेषु वैराग्यमात्मनि च ज्ञानं । तच्चाऽहैतुकं नाऽनुमानगम्यं, किन्तु साक्षात्काररूपम् ॥ ७ ॥

एवं धर्मादिज्ञानान्ता एका परम्परा निरूपिता । तस्या अपि निर्द्धारिकामन्यां परम्परां वक्तुं धर्मस्य तदजनने बाधकमाह—

धर्मः स्वनुष्ठितः पुंसां विष्वक्सेनकथासु यः ।
नोत्पादयेद्यदि रतिं श्रम एव हि केवलम् ॥ ८ ॥

धर्मः स्वनुष्ठित इति । धर्मः साधनम् । कथारुचिः साध्या । तत्र स्वरूपोपकारी धर्मोऽग्रे वक्तव्यः । अदृष्टद्वारोपकारिणां व्यभिचारसम्भावनाया विद्यसानत्वान्निन्दति । सम्यगनुष्ठितोऽपि स्नानादिधर्मः । विष्वक्परितः सेना आज्ञा वा यस्य । अनेन रत्यभावे सर्वमन्यथा भवेदित्यत्र हेतुरुक्तः । प्रासङ्गिकत्वाभावाय सप्तमी । बहुवचनं सामान्यत्वाय । वीर्यत्वाद्यभावाय—**कथेति ।** य इति धर्मस्य पूर्वोक्तबलं सूचितम् । रतिं प्रीतिम् । तदा तस्य धर्मस्य स्वरूपमाह—**श्रम एव हि केवलमिति ।** यथा मल्लानां गात्रचालनाद्यभ्यासस्तथा स्नानाद्यभ्यासोऽपि । अन्यव्यावृत्त्यर्थमेवकारः । तेन नाऽदृष्टमुत्पद्यत इत्यर्थः । हि युक्तोऽयमर्थः । फलव्यभिचारात् । ननु श्रमे बलवृद्धिर्मल्लादिषु दृष्टा । तथाऽत्राऽपि लौकिकं किञ्चिद्भविष्यतीत्याशङ्कयाऽऽह—**केवलमिति ।** फलान्तरस्याऽदर्शनात् । प्रतिष्ठाऽपि न सद्भिर्निरूप्यते । स्वर्गादीनां तु फलत्वमग्रे निराकरिष्यते । एवं साधारणधर्मस्य वैयर्थ्यमुक्तम् । पुत्रादिकामनया क्रियमाणो धर्मो धर्म एव न भवति । फलस्याऽविद्याकार्यत्वेन दुःखरूपत्वात् । किन्तु भित्त्यादिकृतिवन्नैमित्तिकमेव । तत्र यजत्यादेरनुवादः । चित्तशुद्ध्यभावेनाऽधिकाराभावादन्यथा करणाद्देवता-

१ हीति नास्ति ख. घ. ङ.

धिष्ठानाभावात्क्रियाया लौकिकत्वम्। फलं साधनं च सामान्यतः पूर्वमेव प्रतीतम्। तथाचौषधादिवत्तृतीयया करणत्वमात्रं बोध्यते। यजतिस्तु व्यर्थः। तस्मान्न धर्मत्वम्॥ ८॥

ननु कामितं फलं पुरुषार्थः। तत्साधकस्य कथं न धर्मत्वम्? तत्राऽऽह—

धर्मस्य ह्यापवर्ग्यस्य नाऽर्थोऽर्थायोपकल्पते।
नाऽर्थस्य धर्मैकान्तस्य कामो लाभाय हि स्मृतः॥ ९॥
कामस्य नेन्द्रियप्रीतिर्लाभो जीवेत यावता।
जीवस्य तत्त्वजिज्ञासा नाऽर्थो यश्चेह कर्मभिः॥ १०॥

धर्मस्येति। "**अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु**" ति कोशादर्थशब्दस्य पञ्चाऽर्थाः। तत्र शब्दप्रकरणान्नाऽभिधेयत्वम्। उपपदस्याऽभावान्न निवृत्तित्वम्। ततो रैवस्तुप्रयोजनान्यवशिष्यन्ते। तत्र धनपशुपुत्रादयो रैरूपाः। ते धर्मकार्या न भवन्ति। धर्मो हि चोदनालक्षणः। तत्र लौकिकत्वेन विधिस्पर्शाभावान्न धर्मत्वम्। अन्यथा भेषजपानादेरपि धर्मत्वं स्यात्। तथा प्रतिग्रहस्य। अपूर्वांशस्तु नास्त्येव। किञ्च। एते हि वस्तुतोऽनर्थाः। आत्मनाशकत्वात्। तथाच यथा श्येनादयो न धर्मास्तथा धनार्थादिसाधका न धर्माः। ये पुनर्धर्मास्ते न धनादिसाधका इत्यर्थः। तथा न परमार्थरूपाः। न वा प्रयोजनरूपाः। किञ्च। धर्मविशेषः स भवतु नाम। निवृत्तार्थपुरुषार्थस्य मुमुक्षोर्धर्मकर्तुर्धर्मः कथमर्थाय स्यादित्याह—**आपवर्ग्यस्येति**[1]। अपवर्गसम्बन्धिनः अपवर्गपर्यन्तं वा क्रियमाणस्य। ननु धर्मार्थकाममोक्षाश्चत्वारः पदार्थाः पूर्वपूर्वसाधनरूपाः। तथाच धर्मः कथं नाऽर्थाय? तत्राऽऽह—**नाऽर्थस्येति**। अदृष्टात् दृष्टं हि बलवत्। अर्थेन हि धर्मो दृश्यते नहि धर्मेणाऽर्थः। धर्म एव एकः अन्तः पर्यवसितं कार्यं यस्येति। तथाच येन केनाऽप्युपायेन अर्थं सम्पाद्य धर्मः कर्तव्यः। न तु धर्मेणाऽर्थसम्पादनम्। ननु तर्ह्यर्थः सर्वसाधकोऽस्तु। कामस्याऽपि तत्कार्यत्वेन दर्शनात्। तत्राऽऽह—**कामो लाभायेति**। कामो विषयसुखम्। इन्द्रियविषयाधीनं हि तत्। तत्र विषयांशेनाऽप्यर्थोपयोगः। रूपादीनामेव विषयत्वात्। न च रूपादिसम्पादकः। सिद्धानि रूपाण्यन्यस्य भवन्तीति चेद्विपरीतमायातम्। अर्थे प्राप्ते रूपादि गच्छति गते चाऽर्थे रूपादिप्राप्तिरिति। परावृत्तावपि साध्यसाधनता चेत्तत्राऽपि वैपरीत्यमुक्तम्। तथाच वस्तुव्यत्यासवदर्थेनाऽर्थ इव न कामः। न च विषया एवाऽर्थरूपाः कामसाधका इति वाच्यम्। लोकप्रसिद्ध्यभावात्। अर्थसाधकस्याऽपि धर्मत्वापत्तेश्च। लोके साहचर्यमात्रेण साधनत्वप्रतीतिः। कदर्यस्याऽर्थवतोऽपि कामाभावाच्च। पश्वादीनामर्थाभाववतामपि कामदर्शनाच्च। तथा मस्करिणः। तथा चाऽऽत्मविदः। "**आत्मकामाऽऽप्तकाम**"—इति श्रुतेः। तथाच क्वचित्साहचर्यदर्शनेन साध्यसाधनभाव इति हिशब्दार्थः। किञ्च। "तुष्यतु दुर्जन" इति न्यायेन अर्थेन कामः साध्यताम्। स कियान् कामः कीदृशश्च? जीवनमात्रपर्यवसितश्चेत्? स च आ ब्रह्म तृणस्तम्बपर्यन्तं स्वतः सिद्धो नाऽर्थसाध्यः। अर्थेन्द्रियप्रीतिरूपः[2]? अनलत्वात्तस्य न पूर्त्तिरस्ति। "**न जातु कामः कामानामि**" ति वचनात्। अनुभवाच्च। प्रवृत्तिस्तु भ्रान्त्या। तथाच कामो विषयभोग इन्द्रियप्रीतिहेतुर्न भवति। लाभपदं देहलीप्रदीपन्यायेनोभयत्र सम्बध्यते। तस्मात्क्रमः साधनपरम्परारूपः। कामेन जीवनमर्थरूपं जीवने धर्मः ज्ञानञ्च। तेन च

१ आपवर्गस्येति ग. घ. २ अर्थेन्द्रियेति ख. घ.

मोक्ष इत्यभिप्रायेणाऽऽह—**जीवस्य तत्त्वजिज्ञासेति**। जीवस्य जीवनस्य। तत्त्वजिज्ञासा तत्त्वविचार इच्छापूरकज्ञानसाधकः। जीवस्य तत्त्वजिज्ञासा लाभ इति पूर्वेण सम्बन्धः। कर्मभिः साध्यो यः कामो वा अर्थो वा। धर्मस्तु न केवलं कर्मसाध्यः। किन्तु श्रुतिबोधितकर्मसाध्यः। तत्राऽपि इह कर्मभिः साध्यो न पुरुषार्थः संसारविषयकः। यो वा दैवगत्या प्राप्तः सोऽपि न भवतीति चकारार्थः॥ ९॥ १०॥

तत्त्वजिज्ञासेत्यत्र सन्देहः—तत्त्वानां जिज्ञासा तत्त्वस्य वेति? तत्त्वपदेऽपि सन्देहः—तस्य भावस्तत्त्वमनारोपितं रूपं वा? तस्य भाव इति पक्षे पूर्वोक्तस्याऽभावान्न किञ्चित्तत्त्वं स्यात्। समुदायपक्षेऽभ्रान्तज्ञानविषयत्वेन सर्वमेव तत्त्वं स्यात्। तत्त्वानां जिज्ञासेति तु साङ्ख्यपरिकल्पितानां मध्ये एकस्याऽपि जिज्ञासा कठिना। तत्त्वस्य जिज्ञासेति तु न सर्वेषामेकतत्त्वमस्ति। शास्त्राणामन्योन्यविरोधात्। तस्मात्कथं तत्त्वजिज्ञासेत्याशङ्क्याऽऽह—

वदन्ति तत्तत्त्वविदस्तत्त्वं यज्ज्ञानमद्वयम्।
ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्द्यते॥ ११॥

वदन्ति तत्तत्त्वविद इति। यद्यपि सर्वे स्वस्वशास्त्रे तत्त्वविद इति प्रसिद्धास्तथापि प्रमाणबलविचारेण वेदानां सर्वोपजीवकत्वाद्वेदार्थविदस्तत्त्वविद इति मन्तव्यम्। ननु सर्वेऽपि वेदार्थविदः। ऋषित्वात्। सत्यम्। तथाप्यन्योन्यविरोधात्केचनैव तत्त्वविद इति वक्तव्यम्। तत्र येष्वक्षरमात्रेऽपि वेदेन न विरोधस्ते तत्त्वविद इति मन्तव्यम्। न च ते न सन्त्येवेति मन्तव्यम्। वेदस्य प्रमाणस्य विद्यमानत्वात्। ते[1] किं वदन्तीत्यत आह। यत्त्वद्वितीयं ज्ञानमिति। द्वैतनिवर्तकं ज्ञानं तत्त्वमित्यर्थः। तत्त्वज्ञानं मोक्ष इति सर्वजनीनत्वात् श्रुतिस्मृतिपुराणेषु तस्यैव नामभेद इत्याऽऽह क्रमेण—**ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्द्यत इति**। शब्दमात्रं भिद्यते नत्वर्थभेदोऽस्तीत्यर्थः॥ ११॥

तदेवं तत्त्वपर्यन्तं पदार्थानां स्वरूपं क्रमं चोक्त्वा फलितमाह—

तच्छ्रद्दधाना मुनयो ज्ञानवैराग्ययुक्तया।
पश्यन्त्यात्मनि चाऽऽत्मानं भक्त्या श्रुतिगृहीतया॥ १२॥

तच्छ्रद्दधाना इति। तत्तस्माद्धेतोः। तद्ब्रह्म वा। तत्रैवं क्रमः। जीवस्य तत्त्वजिज्ञासा फलमुक्तम्। तच्च साक्षात्कार इति पर्यवसितम्। तत्र विचारसहितप्रमाणेन यद्यपि निर्विचिकित्सं शाब्दज्ञानं भवति तथाप्यन्तःकरणदोषान्न साक्षात्कारः सिद्ध्यति। तदर्थं प्रथमं धर्मः। ततोऽन्तःकरणशुद्धौ वेदादिसत्प्रमाणे श्रद्धा। ततस्तदर्थस्य मननम्। ततो निदिध्यासनेन साक्षात्कार इव ज्ञानम्। ततो विषयेषु वैराग्यम्। ततः श्रवणादिसाधनभक्तिः। ततः परमभक्तिः। ततः सर्वत्र भगवत्साक्षात्कारो हृदि बहिरपीत्यर्थः। आत्मानं तं भगवन्तमात्मरूपम्। तत्र यावत्साधनं साध्यस्थितिः। तत्र ज्ञानवैराग्ययोः सहभावनिरूपणाद्भक्तिर्मुख्या। तस्याः स्थितिहेतुमाह—**श्रुतिगृहीतयेति**। श्रुत्या[2] हि गृहीता भवति। यथा यथा श्रवणं तथा तथा भक्तिस्थितिः। ततः सर्वमिति॥ १२॥

---

१ केइति ग. २ श्रुत्यादीति ख, ग.

एवं द्वितीयप्रकारेण ज्ञानमुक्तम् । तत्र द्वितीये धर्मस्य सम्बन्धमाह—

अतः पुम्भिर्द्विजश्रेष्ठा वर्णाश्रमविभागशः ।
स्वनुष्ठितस्य धर्मस्य संसिद्धिर्ह्यात्मतोषणम् ॥ १३ ॥

अतः पुम्भिरिति । धर्मसामान्यस्य प्रथमे साधनता उक्ता । विशेषस्य तु द्वितीये । यतो भगवत्प्रसादव्यतिरेकेण नाऽन्तःकरणशुद्धिर्न वा रुचिरतो धर्मस्य मुख्यं फलं भगवत्प्रसादः । बीजसंस्कारसंस्कृताः कुर्वन्ति । धर्मपोषकभगवदिच्छया वा । "ममैव कामो भूतानामि"ति वाक्यात् । **पुम्भिरिति** कर्मणि प्रयोगेणैतज्ज्ञापितम्—अनुष्ठाने कर्मैवाऽपक्षीणं न कर्तेति । तदेव हि भगवत्प्रसादः । अन्यथा कर्मणैव फलमिति । **द्विजश्रेष्ठा इति** । द्विजेभ्यः श्रेष्ठास्त्रिजन्मानः । अनेन भवद्भिः क्रियमाणेन कर्मणा भगवांस्तुष्यतीति सूचितम् । वर्णधर्माः शमादयः[1] कालद्रव्ययज्ञादिभेदा वा । गुरुशुश्रूषादय आश्रमधर्माः । शस्प्रत्ययेन च परधर्मो निवारितः । तेन च "**विधर्मः परधर्मश्चे**"ति दोषो निवारितः । सम्यगनुष्ठानं कालादिभिः षड्भिः शुद्धैर्ज्ञात्वाऽनुष्ठानम् । स एव वा धर्मः । "**अधर्मो ह्यन्यथा भवेदि**"ति वाक्यात् । सम्यक्सिद्धिः फलम् । यद्यपि "**धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठे**"त्यादिश्रुत्या बहूनि धर्मस्य फलानि सन्ति तथापि भगवांश्चेत्तेन परितुष्यति तदा सफलो नो चेद्धर्मो व्यर्थ इत्यर्थः । आत्मार्थं हि सर्वम् । सर्वेषामात्मा च भगवान् । "**येषां न तुष्टो भगवानि**"ति वाक्यार्थो हिशब्देन सूचितः ॥ १३ ॥

तत्रैवं सन्देहः—बहवो[2] वर्णाश्रमविभागेन धर्मान्कुर्वन्ति । न च तेषु भगवच्छास्त्रानुसारिणी भक्तिरुपलभ्यते । अतो ज्ञायते, भगवान्न परितुष्ट इति । तथाच कर्मकरणदशायां व्यभिचारदर्शनात्कथं निर्विचिकित्सा प्रवृत्तिः ? अतो येषु धर्मेषु न व्यभिचारस्ते विशेषेण कर्तव्या इत्याह—

तस्मादेकेन मनसा भगवान् सात्वतां पतिः ।
श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च ध्येयः पूज्यश्च नित्यदा ॥ १४ ॥

तस्मादिति । यस्मादन्यत्र व्यभिचारोऽपि सम्भवत्यतः श्रवणादिकमेव कर्तव्यम्[3] । श्रवणादिकमपि धर्मः । "**शृणुयाच्छ्रावयेदि**"ति विधिस्पर्शात् । **एकेन मनसेति** । वैयग्र्याभावयुक्तेन । श्रवणस्य यथा न व्यभिचारस्तथाऽग्रे वक्ष्यति । अन्यधर्मपरित्यागो वा सूच्यते—**एकेनेति** । **भगवानिति** । श्रवणविषयत्वं न जीवपुरस्सरतया किन्तु साक्षाद्ब्रह्मणः । तथापि वैष्णवशास्त्रानुसारेणैतदेव सूचयति—**सात्वतां पतिरिति** । शुद्धे सत्वे आविर्भूतः सात्वो भगवान् । स वर्तते येषां ते सात्वन्तः । तत्र "**बहुलं छन्दसी**"ति वकारलोपस्तेषामलौकिकत्वाय । तेषां पतिः सर्वनिर्वाहकः । स्वस्याऽपि तथात्वे न काचिच्चिन्तेति भावः । **श्रवणादीनां** सुलभत्वाय वा । यतः स्वपतिः सर्वैरेव श्रूयते कीर्त्यते च । इदं च श्रवणादिकं धर्मरूपम् । प्रकरणात् । द्वितीयस्कन्धे तु भक्तिरूपो वक्ष्यते । भगवद्वाचकैः पदैर्वाक्यैश्च भगवति शक्तितात्पर्यनिर्द्धारः **श्रवणम्** । शक्तितात्पर्यनिर्द्धारबोधनं **कीर्तनम्** । तथा ज्ञातानां वा स्वत एवोच्चारणम् । उभयं सङ्गृहीतं चकारेण । अन्यो-

---

१ आश्रमादय इति ग. शमदमादय इति घ.　२ बहव एवेति ख. ग. घ.　३ कर्तव्यमिति इति ख.

न्यनिर्वाहकत्वं च। तदग्रे वक्ष्यते। इदं द्वयं बाह्येन्द्रियसाध्यम्। आन्तरमाह—**ध्येयः पूज्यश्चेति**। **ध्यानं** भगवति चित्तस्थिरीकरणम्। भगवन्मूर्तेरनुसन्धानं वा। पूजा बाह्यान्तरभेदेन द्विधा चकारेण सङ्गृहीता। व्यासङ्गान्तराभावाय—**नित्यदेति**। तस्मादयमेव मुख्यो धर्मस्सर्वथा कर्तव्य इति॥१४॥

ननु तथापि रुच्यभावात्कथमेतत्सेत्स्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—

यदनुध्याऽसिना युक्ताः कर्म ग्रन्थिनिबन्धनम्।
छिन्दन्ति कोविदास्तस्य को न कुर्यात्कथारतिम्॥ १५॥

यदनुध्याऽसिनेति। सर्वत्राऽलौकिकेषु पदार्थेषु माहात्म्यश्रवणाद्रुचिरुत्पद्यते। तत्र भगवच्छास्त्रस्याऽप्रसिद्धावपि योगादीनां प्रसिद्धत्वाद्भगवद्ध्यानं प्रसिद्धम्। तस्याऽप्येवं माहात्म्यमङ्गभूतस्याऽपीत्यसिपदप्रयोगः। यस्याऽनुध्यानमेवाऽसिः। न चाऽपि तेन भगवत्प्रसादः। किन्तु तेनैव युक्ताः कर्म च्छिन्दन्ति। कर्मसु विद्यमानेषु जन्माऽनुच्छेदात्। तेषां चाऽभुक्तानामक्षयात्। भोगेन वा तत्क्षये तद्धेतुना पुनः कर्मान्तरार्जनात्कर्मविच्छेदः कठिनः। तदपि ध्यानेन भवतीति छिन्दन्तीत्युक्तम्। ननु किं कर्मच्छेदमात्रेण। जीवभावस्य विद्यमानत्वादित्याशङ्क्याऽऽह—**ग्रन्थिनिबन्धनमिति**। ग्रन्थिरविद्यया चिदचिद्ग्रन्थिः। मोहग्रन्थिश्च। तन्नितरां बध्नातीति ग्रन्थिनिबन्धनम्। पूर्वं वासनारूपेण विद्यमानस्य कर्मणैव दृढीकरणम्। अतस्तदभावे सोऽपि गमिष्यतीति भावः। घुणाक्षरन्यायं वारयति बहुवचनम्। अत्र हि नैपुण्यमपेक्ष्यते। अनुध्यानस्याऽन्यत्र विनियोगसम्भवात्। अतो योगसिद्धिमनपेक्ष्य ज्ञानेनाऽविद्यामेव निवर्तयन्ति ते कोविदाः। तत्र ध्यानस्य स्वतो माहात्म्यजनकत्वं नास्ति। विषयध्यानस्य सुतरां बन्धहेतुत्वात्। अतो भगवन्माहात्म्येनैव तस्य तथात्वमित्याह—**तस्येति**। तादृशस्येत्यर्थः। यत्र तद्धर्मेणाऽपि कार्यसिद्धिस्तत्र यदा कथाभिः स एव चित्ते युक्तो भवतीत्यभिप्रायेणाऽऽह—**को[3] न कुर्यादिति**। अकर्तॄणां माहात्म्यज्ञानाभावः॥ १५॥

एवं द्वितीया भक्तिर्निरूपिता। एवं ज्ञानभक्ती मध्यमे निरूप्य, उत्तमे निरूपयति **शुश्रूषोरित्यादि**-सप्तभिः—

शुश्रूषोः श्रद्दधानस्य वासुदेवकथारुचिः।
स्यान्महत्सेवया विप्राः पुण्यतीर्थनिषेवणात्॥ १६॥

अत्र हि फलमुखानि साधनानि निरूप्यन्ते येषु व्यभिचारशङ्काऽपि नास्ति। वैराग्यं च हेतुः। तत्राऽयं क्रमः। आदौ गृहत्यागेन तीर्थपर्यटनम्। अन्यथा महत्सेवायामुद्वेगः स्यात्। ततो महत्सङ्गः। ततस्तेषां सेवा। ततो भगवत्कथाश्रवणम्। ततः कथारुचिः। ततः कथायान्तेषु च श्रद्धा। ततः शुश्रूषेति। एवमेतादृशधर्मेण स्वरूपोपकारेणा[4]ऽव्यभिचारिणी[5] शुश्रूषोत्पद्यते। अत्र पूर्वपूर्वसाधनानां दृढत्वान्नोत्तरेषां निवृत्तिः। तादृशाधिकारो दुर्लभ इति सूचितम्। शुद्धसत्त्वे ह्याविर्भूतस्य श्रवणे सद्यश्चित्तप्रसाद इति **वासुदेवे**त्युक्तम्। अस्याऽङ्गीकाराय महत्पदप्रयोगः। पुण्यरूपं तीर्थं पुण्यतीर्थम्। कुरुक्षेत्रं गङ्गा च। तयोर्नितरां सेवनं देववज्जलस्य सेवनम्। नत्ववहेलनं कथञ्चिदपि॥ १६॥

---

१ बाह्याभ्यन्तरेति क. २ यस्याऽनुध्याऽनुध्यानमिति ख. ३ को नु कुर्यादिति ख. ४ स्वरूपोपकारिणेति घ. ५ अव्यभिचारिणेति ख. अव्यभिचारिणामिति ग.

ततः किमत आह—

शृण्वतां स्वकथाः कृष्णः पुण्यश्रवणकीर्तनः ।
हृद्यन्तःस्थो ह्यभद्राणि विधुनोति सुहृत्सताम् ॥ १७ ॥

शृण्वतामिति । एतादृशसाधनेनोत्पन्नायां शुश्रूषायां न श्रवणादिनिवृत्तिः कदाचिदपीति शृण्वतामित्युक्तम् । **स्वकथा इति** । स्वरूपभूताः कथाः । स्वीयकथात्वे भगवतः स्वतन्त्रत्वान्न कार्यकरणं सम्भवति । कथाया अपि स्वतो माहात्म्ये तु तयैव वशीकृतः सर्वं कुर्यादिति । एतादृशकथाबाहुल्यं कृष्णावतार एवेति **कृष्ण इत्युक्तम्** । भक्तियोगविधानार्थं चाऽवतारः । निरन्तरमुत्पन्नानां पापानां निवृत्तौ नाऽन्यदपेक्ष्यते साधनं किन्तु श्रवणकीर्तनाभ्यामेव भवतीति, शुद्धं हृदयं भगवान्प्रविशतीत्यभिप्रायेणाऽऽह—**पुण्यश्रवणकीर्तन इति** । श्रोतृवक्तृदोषैर्न श्रवणकीर्तने सम्बध्येते । अपहतपाप्मत्वात्तयोः । ततश्च श्रवणकीर्तने उत्पद्यमाने पापसामानाधिकरण्ये(?)नोत्पद्येते एव । सूर्योदयसम्भावनायामेव तमोनिवृत्तिवच्छ्रवणसम्भावनायामेव पापनिवृत्तिरित्यर्थः । बहिः स्थितस्याऽन्तः कार्यकरणाऽसम्भवादिच्छामात्रेण तत्करणे लोकानां प्रतीत्यभावेनाऽभजनापत्तेर्दृष्टे सम्भवत्यदृष्टकल्पनाया असम्भवात्सर्वत्र स्थितस्य क्लेशाऽभावाच्च हृद्यन्तःस्थित एव करोति । हृदये हि केचन पदार्था बहिःस्थिता अपि भवन्ति । केचनाऽन्तःस्थिताः । तत्र येषु विस्मरणसम्भावना ते बहिःस्थिताः । प्रकृते भगवतो विस्मरणसम्भावनाऽपि नास्तीत्यन्तःस्थित इत्युक्तम् । तादृशस्य तथा करणमुचितमिति भावः । अभद्राणि कामादीनि । पापस्य पूर्वमेव निवृत्तत्वात् । विशेषेण धूननं शिथिलीकरणम् । यथा जलकश्मलवत्पुनर्मेलनं न भवति तथेत्यर्थः । तथाचाऽस्मिन्पक्षे प्रथमशृङ्खला स्वसाध्या द्वितीया भगवत्साध्या । तदैव तृतीया स्वस्मिन्भवतीति क्रमेण बोध्यते । कामादीनामशिथिलत्वे भक्तिर्नोत्पत्स्यत इति । ननु भगवत एवं करणे को हेतुस्तत्राऽऽह—**सुहृत्सतामिति** । सुहृत् सहकार्यकर्ता । मित्रमिति यावत् । सुहृद्भिः श्रवणाद्युपदेशेन प्रथमपरम्परायां कृतायां द्वितीयां चेद्भगवान्न कुर्यात्तदा मित्रत्वं भज्येतेति ॥ १७ ॥

धुतेषु कामादिषु यत्स्यात्तदाह—

नष्टप्रायेष्वभद्रेषु नित्यं भागवतसेवया ।
भगवत्युत्तमश्लोके भक्तिर्भवति नैष्ठिकी ॥ १८ ॥

नष्टप्रायेष्विति । धुता एव कामादयो न नाशिता इति क्वचित्क्वचित्तेषां सत्त्वं प्रतीयते । श्रवणे आग्रह इव प्रतिबन्धे क्रोध इव सत्सङ्गे लोभ इवेत्यादि बोधयितुं प्रायग्रहणम् । तथाच तेषां प्रतिबन्धकत्वाभावाद्भगवत्कथाया नित्यं श्रवणम् । भगवद्भक्तानां च सेवनं च नित्यं भवतीत्याह—**नित्यमिति** । पूर्वं कथायाः श्रवणमेव । इदानीं देववत्सम्भावनमिति सेवार्थः । एवं कथायां क्रियमाणायां भगवति परमप्रेमोत्पद्यत इत्याह—**भगवतीति** । अत्र सर्वत्र भगवच्छब्देन शुद्धं परं ब्रह्मोच्यते । **उत्तमश्लोक इति** । उत्तमैः श्लोक्यत इति, उत्तमा वा श्लोका यस्येति । सद्भिः कथया च सहिते भक्तिर्भवतीत्यर्थः । ततश्च जातायामपि भक्तौ सन्तः कथाश्च न त्यज(?)न्त इति भावः । महताऽपि बाधकेनाऽचलनं निष्ठा । निष्ठां प्राप्ता नैष्ठिकी । तदा हि कालाद्युपद्रवा न स्फुरिष्यन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥

---

१ श्रवणकीर्त्तनाभ्यासे इति ख. २ कर्मादीनि इति क. घ. ३ द्वितीयायामिति ख. ४ तथाहि इति क. घ.

एतावत्पर्यन्तं पुरुषप्रयत्नः । अग्रिमं स्वयमेव भवतीत्याह **तदेति** त्रिभिः—

तदा रजस्तमोभावाः कामलोभादयश्च ये ।
चेत एतैरनाविद्धं स्थितं सत्त्वे प्रसीदति ॥ १९ ॥

तदा तु चित्तस्य स्वरूपं नश्यति । त्रिगुणात्मकं हि तत् । तथाच स्वस्वकार्यं गुणाः कुर्वन्त्येव । तथाच तद्धृदयं कदाचिदपि भगवदासनं न भवति । यदा पुना रजस्तमसोः कारणभूतयोः सत्त्वता भवति । यथा स्पर्शमणिस्पर्शेन ताम्रलोहयोः सुवर्णता भवति । तथाच त्रिभिर्निर्मितं पात्रं सर्वं सुवर्णं भवति । तथा भक्त्या स्पृष्टं चित्तं सर्वं सत्त्वं भवति । रजस्तमोभावाः कामक्रोधादयः कामलोभादयश्च मिश्रसत्त्वभावाश्चकारान्मिश्रा अन्येऽपि भावास्ते तटस्थतया निर्दिष्टाः । ये च प्रसिद्धा मोहादयस्तान्सर्वान्गतगृहानिव निर्दिशति । अत एव न प्रथमार्द्धे क्रियासम्बन्धः । ननु ते आगन्तुकत्वं प्राप्ता अपि पूर्ववासनया कथं चित्तेन न सम्बध्यन्ते ? इत्यत आह—**चेत इति** । एते हि सूत्ररूपा मूलगुणसूचीव्यतिरेकेण न वेधनसमर्थाः । अत एतैरनाविद्धं चित्तं स्थितं भवति । तदा लयावस्थां प्राप्नुवदपि चित्तं निरन्तरोत्पन्नभक्त्यनुरोधेन तस्याः स्थानभूतसत्त्वनिमित्तं भगवदावेशेन प्रसीदति । प्रसादो हि तेन कार्यकर्तॄणां सर्वकार्यसिद्धिहेतुः प्रकाशविशेषः ॥ १९ ॥

तेन यज्जातं तदाह—

एवं प्रसन्नमनसो भगवद्भक्तियोगतः ।
भगवत्तत्त्वविज्ञानं मुक्तसङ्गस्य जायते ॥ २० ॥

एवमिति । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण स्थिरसाधनपरम्परया प्रसन्नं मनो यस्य । मनसः सत्त्वात्मकत्वे "**सत्त्वात्सञ्जायते ज्ञानमि**" ति सर्ववस्तूनां तत्त्वज्ञानं भवति । न तु भगवत्स्वरूपज्ञानम् । तस्य गुणातीतत्वेन गुणकार्यगम्यत्वाभावात् । अत आह—**भगवद्भक्तियोगत इति** । अन्तःकरणप्रसादो भक्त्यर्थमेव । भक्त्यैव तु भगवज्ज्ञानम् । "**भक्त्या मामभिजानाती**" ति वाक्यात् । तत्त्वपदेन **यावानित्या**द्यर्थः परिगृहीतः । **वि**पदेन करतलामलकज्ञानवज्ज्ञानविशेषो विवक्षितः । अत्र संन्यासोऽप्यङ्गत्वेनाऽपेक्ष्यत इत्याह—**मुक्तसङ्गस्येति** । अन्तर्बहिःसङ्गनिवृत्तिः । "**विषयाविष्टचित्तानां विष्णवावेशस्तु दूरत**" इति न्यायेन परित्यागव्यतिरेकेण न भगवदावेशः । अतो न साक्षात्कार इति संन्यासस्य कारणत्वम् ॥ २० ॥

एवं विज्ञाने जाते यत्फलं तदाह—

भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चाऽस्य कर्माणि दृष्ट एवाऽऽत्मनीश्वरे ॥ २१ ॥

भिद्यत इति । चिदचिद्ग्रन्थिरविद्याकार्यम् । तज्ज्ञानेन निवर्तते । "**यस्मिन् ज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवती**" ति सर्ववस्तूनां याथार्थ्यज्ञाने सर्वे सन्देहा निवर्तन्ते । मिथ्याज्ञानसलिलावसिक्तायामात्मभूमौ कर्मबीजं प्ररोहति, न तु तत्त्वज्ञाननिदाघनिष्पीतसलिलतयोषरायामिति कर्माण्यपि

१ रूपमिति ख. २ यथार्थेति क. ३ सलिलतयौषरायामिति ख. घ.

क्षीयन्ते । एतत्सर्वं न येन केनाऽपि प्रकारेण जातज्ञानकार्यं, किन्तु ब्रह्मात्मैक्यानुभवकार्यमित्याह— **दृष्ट एवेति** । आत्मत्वेन भगवदनुभवे । नाऽन्यथेत्येवकारार्थः । आत्मनो ह्यनीश्वरत्वेन जाताः पदार्था ईश्वरत्वेन निवर्तन्ते । अन्यस्येश्वरत्वे ज्ञातेऽपि न ह्यन्यस्येश्वरत्वाज्ञानं स्वस्य संसारहेतुर्भवति ॥ २१ ॥

एवं सर्व[1]प्रकरणार्थं निरूप्य कुत्र पुरुषप्रयत्नः पर्यवसित इति सन्देहे प्रयत्नविषयमाह—

अतो वै कवयो नित्यं भक्तिं परमया मुदा ।
वासुदेवे भगवति कुर्वन्त्यात्मप्रसादनीम् ॥ २२ ॥

अतो वै कवय इति । शुद्धसत्त्वात्मके अन्तःकरणे आविर्भूते भगवति परमप्रेम कर्तव्यमिति प्रयत्ननिष्कर्षः । तेन भगवत्प्रसादः अन्तःकरणे भगवत्साक्षात्कारो वेति फलम् । वै निश्चयेन । स्वस्यैवं निश्चयः । कवयः शब्दतात्पर्याभिज्ञाः । शब्दबलविवेकादेवमर्थप्रत्यय इति भावः । साधनस्य सुखात्मकत्वादपि सदा भक्तिं कुर्वन्ति । क्षणे क्षणे(?) प्रतिक्षणं भगवदाविर्भावेन परमा मुच्चोत्पद्यते । विषयस्तु सत्त्वगुणाऽऽविर्भूतः । भक्तिश्च ज्ञानजनिका प्रयत्नश्च भक्तौ साधनत्वेनेति शब्दबलविवेकश्चेति प्रथमाधिकारः ॥ २२ ॥

तत्र विषये सन्देहः—कोऽयं नियमः सत्त्वमूर्तावेव भक्तिः कर्तव्येति । रजस्तमोमूर्तावपि भक्तिकरणं ब्रह्मत्वाज्ज्ञानसाधकम् । तथाच विष्णुभक्तिवच्छिवादिभक्तिरपि ज्ञानसाधिका । ब्रह्मणस्तुल्यत्वादित्याशङ्क्य तत्र निर्धारमाह पञ्चभिः सत्त्वमित्यादिभिः—

सत्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्तैर्युक्तः परः पुरुष एक इहाऽस्य धत्ते ।
स्थित्यादये हरिविरिञ्चिहरेति संज्ञाः श्रेयांसि तत्र खलु सत्त्वतनोर्नृणां स्युः॥२३॥

[2]ब्रह्मणोऽपि, विशेषत्वाभावेऽप्युपाधिवैशिष्ट्येन फलवैशिष्ट्यम् । न तु चैतन्यस्वरूपं भिद्यते केषाञ्चिद्वैष्णवानां [3]मत इव । तेऽपि गुणा न ब्रह्मणः । तथा सत्युच्चावचगुणजनकत्वेन स्वरूपमपि विलक्षणं स्यात् । कार्यवशात्तथाऽपेक्षायां न दोषः । एकस्यैव स्नानभोजनान्तःपुरकार्यदर्शनात् । [4]ननु पुरुषस्त्रिगुणः । तस्माद्गुणप्रेरणया तत्तत्कार्यकरणं सम्भवति । प्रकृतेऽपि तथा चेद्गुणान्तरपरम्परया अनवस्था स्यात् । तथाच क्वचित्सहजो गुणसम्बन्धो वक्तव्यः । तथा सति स्वरूपमपि भिद्येतेति चेत्? अत्र हि बहवो वादिनः पृथक्पृथङ्निरूपयन्ति । साङ्ख्यास्तु नित्यसम्बन्धं प्रकृतेराहुः । अन्ये तु नास्त्येव सम्बन्धः । भ्रमादेव प्रतीयत इत्याहुः । भागवतसिद्धान्ते तु भगवति सहजं कर्तृत्वम् । तत्र किञ्चिद्रूपं प्रकृतिपुरुषविभेदेन द्विरूपत्वमापद्यते । यथा भौतिकनिर्माणे भूतापेक्षा, न भूतनिर्माणे, तथा प्राकृतनिर्माणे करणत्वेन प्रकृत्यपेक्षा । नैतावता [5]स्वरूपे भेदा [6]दोषा वा सम्भवन्तीत्येक एव पुरुषः । अस्य जगत उत्पत्तिस्थितिप्रलयार्थं गुणत्रयमाददानः पर एव पुरुषो ब्रह्मभूतः—**हरिविरिञ्चिहरेति**—"**सर्वो द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवति**" इति न्यायेन संज्ञात्रयं धत्ते । सुपां सुलुगिति लुग्वा । इतिशब्दो वा द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणः सर्वत्राऽपि सम्बध्यते । संज्ञायाः स्वरूपमात्रत्वान्न प्रत्ययोत्पत्तिः । यथा देवदत्तेति संज्ञा । इतिशब्दः प्रकारार्थश्च । तेन अन्या अपि संज्ञा एकस्य बह्व्यः सन्तीत्यर्थः । तथाचैते गुणाः

---

१ सर्वप्रकारेणाऽर्थं निरूप्येति ग.　२ ब्रह्मणो विशेषत्वादिति ग. घ.　३ मत एवेति ख. ङ.　४ नन्विति ख. ग.
५ स्वरूपभेद इति ख.　६ दोषो वा सम्भवतीति क. ग.

कार्यार्थं करणत्वेन गृहीता अपि निरन्तरग्रहणादुपाधिरूपा जाताः । तेन यद्भजनं तदुपाधावेव पर्यवसितम्भवतीति सत्त्वोपाधिरेव सेव्य इत्यभिप्रायेणाऽऽह—**श्रेयांसीति** । तत्रैवं निर्णयः । सेवकः सेव्यं यादृशंरूपं पश्यति, स्वस्याऽपि तादृशं रूपं सम्पादयति । साधनानि च तानि यद्यप्यपहतपाप्मानं भगवन्तमन्यथाकर्तुं न शक्नुवन्ति, तथापि जीवमन्यथा कुर्वन्त्येव । ततश्च यादृशेन रूपेण साधनेन वा नाऽन्यथाभावस्तादृशरूपवानेवेश्वरः सेव्यः । नाशशङ्काऽभावात् । यदि पुनः सेवकस्य बुद्धिर्नोपाधिपर्यवसायिनी तत्र यत्र क्वचित्सेवायामपि न काचिचिन्ता । यथा ब्रह्मविदः । **"तं यथा यथोपासत"** इत्यत्र तथा निर्णयात् । श्रेयांसि शुभफलानि । तत्र भजनीयरूपेषु । खल्विति सम्मतिः । सोपपत्तिका सा निरूपिता । सत्त्वतनोरिति तनुशब्दादृढोपाधित्वमुक्तम् । नृणां साधारणजीवानाम् । नियतानां तु तेन सहोपाधिरिति सर्वं सुस्थम् ॥ २३ ॥

अयमर्थो गूढ इति दृष्टान्तमाह—

पार्थिवाद्दारुणो धूमस्तस्मादग्निस्त्रयीमयः ।
तमसस्तु रजस्तस्मात्सत्त्वं यद्ब्रह्म दर्शनम् ॥ २४ ॥

पार्थिवादिति । प्रकाशापेक्षिणो(?)हि तेजो मृग्यते । तत्राऽप्यग्निसाध्येष्वग्निः । स च लोके दारुषु प्रतिष्ठितः । तानि पुनः पृथिवीप्रकृतिकानि । तेषां पूर्वरूपं पृथिवीसम्बन्धः । वृक्षरूपतेति यावत् । तत्र च्छेदनेन शोषेण वा काष्ठता । जलांशेन धूमजनकत्वम् । तेजोंऽशेनाऽग्निजनकत्वमिति । तत्राऽप्यलौकिकाऽऽहवनीयादिदेवतासम्बन्धे वेदप्रतिपाद्यत्वम् । तत्र लोके कालान्तराग्नीच्छायां सार्द्रभूसम्बद्धकाष्ठसङ्ग्रहः । तत्पार्थिवशब्देनोक्तम् । तस्मादधूमः शुष्कः । ततोऽपि ज्वलन्नग्निः । ततोऽपि लोकान्तरे प्रकाशार्थं त्रयीमयः । ततः पूर्वं रूपं मृत्पिण्डसमानकाष्ठता । अन्तिममाहवनीय इति । अथवा । जले ह्याधारमात्रत्वं दारु सम्पादयति । धूमः शोषणम् । पाकमग्निः । एवं घटस्य नानोपकारसम्पादकत्वं तेजस एवोपाधिवैलक्षण्यात् । तथा ब्रह्मणोऽपि तमसा लौकिकभोगसम्पादकत्वम् । रजसा कर्म, सत्त्वेन ज्ञानमिति । यद्ब्रह्मेति पूर्वोक्तरूपतोक्ता । यद्ब्रह्म तमः । तस्माद्यद्ब्रह्म रजः । तदुत्तमम् । ततोऽपि सत्त्वम् । तत्तु ज्ञानरूपमेवेति । दर्शनमनुभवः । अदूरविप्रकर्षेणैतदुक्तमित्यर्थः । अनेन सोपहितं कार्यमपि विलक्षणं जनयतीत्युक्तम् । पूर्वश्लोके जीवपुरस्सरेण त्रैविध्यं निरूपितम् । अनेन तु ब्रह्मपुरस्सरेणेति विशेषः ॥ २४ ॥

अत्र सदाचारं प्रमाणयति—

भेजिरे मुनयोऽथाऽग्रे भगवन्तमधोक्षजम् ।
सत्त्वं विशुद्धं क्षेमाय कल्पन्ते येऽनु तानिह ॥ २५ ॥

भेजिर इति । आत्मार्थं [3]भजनेन भगवन्तमेव भेजिरे इत्यात्मनेपदाद्बहुवचनादाचारदार्ढ्यम् । कर्तृदोषाभावमाह—**मुनय इति** । मननपर्यन्तं पदार्थानुष्ठानेन सत्त्वमुक्तम् । अथेत्यज्ञानदशायां भजनं निवारितम् । मुनयो भूत्वा पश्चाद्भजन्त इत्यर्थः । अग्रे सत्ययुगे । **"पुरा कृतयुग"** इत्यादिवाक्यात् । ब्रह्मरूपतामलौकिकरूपतां चाऽऽह पदद्वयेन—**भगवन्तमधोक्षजमिति** । उपाधेर्मु-

१ यादृशं रूपमिति क. ग. २ जलांशकत्वेनेति क. घ. ३ भजने इति ख. घ. ४ वेदार्थानुष्ठानेनेति ग.

ख्यताप्रतिपादनार्थं **सत्त्वमिति** सामानाधिकरण्येन प्रतिपादनम् । **विशुद्धमिति** ब्रह्मादिषु विद्यमानसत्त्वनिवृत्तिः । तेषां किं फलं जातमिति जिज्ञासायां, किं तेषां फलं वक्तव्यं, तत्सेवका अपि मुच्यन्त इत्याह—**कल्पन्त इति** ।ताननु ये तत्सेवका ये । तन्मार्गवर्तिनो वा । तेऽपि क्षेमाय स्वरूपानन्दाय कल्पन्त इत्यर्थः । तत्राऽपि इहैव, न भवान्तरे । तस्माच्छीघ्रं शुभफलसाधकत्वात्सत्त्वरूपमेव सेव्यमित्युक्तम् ॥ २५ ॥

इदानीं रजस्तमसोरपि सेवकभजनफलानां भेदेन स्वरूपं वक्तुं सत्त्वस्य स्वरूपमनुवदति—**मुमुक्षव इति** । अथवा । कालस्य प्राधान्यात्सत्ययुगे सत्त्वस्य भजनमस्तु नाम । कथं त्रेतादिषु तद्भजनमित्याशङ्क्याऽऽह—

मुमुक्षवो घोररूपान् हित्वा भूतपतीनथ ।
नारायणकलाः शान्ता भजन्ति ह्यनसूयवः ॥ २६ ॥

मुमुक्षव इति । सत्त्वस्य फलं मोक्षः । स ज्ञानसाध्यः । ज्ञानं च शान्तान्तःकरणसाध्यम् । भजनीयं च रूपं ध्येयम् । तेन घोररूपध्यानेन चित्तमपि तथा भवति । अतोऽभेदेऽपि सत्त्वमूर्तेरपि घोराणि रूपाणि परित्यज्य । घोररूपांश्च । पूर्वं मोक्षसाधनत्वेन कुलाचारेण श्रद्धया वा प्राप्तं राजसादि भजनं गुणानां स्वरूपज्ञानानन्तरं परित्यज्य । अथ भिन्नक्रमेण । ब्रह्माण्डान्तर्वर्तित्वात्पुरुषरूपनारायणस्य । कला धर्मावतारा ज्ञानक्रियाशक्तिरूपाः । मत्स्याद्यवतारान् रामादिरूपं वा रूपान्तरेषु दुष्टबुद्धिरहिता भजन्त इत्यर्थः । नेदं भक्तिमार्गभजनम् । किन्तु जीवानां स्वपुरुषार्थसिद्धये धर्ममार्गेण । तथा सति सर्वथा निःसन्दिग्धमेव भजन्ते न नृसिंहादिरूपम्[१] । भक्तिमार्गे तु विषयस्य प्राधान्यात्प्रयोजनस्य दुर्बलत्वात्सर्वाण्येव रूपाणि भजनीयानि ॥ २६ ॥

रूपान्तरे भजनसामग्र्याः स्वरूपमाह—

रजस्तमःप्रकृतयः समशीलान्भजन्ति वै ।
पितृभूतप्रजेशादीञ्छ्रियैश्वर्यप्रजेप्सवः ॥ २७ ॥

रज इति । शरीरगुणस्वभावभेदेन गुणास्त्रिविधाः । तत्र स्वाभाविका अनुलङ्घनीयाः । शरीररूपा मौढ्यदशायामेव बलिष्ठाः । धर्मरूपास्तु सङ्गशास्त्रैर्वर्धन्ते क्षीयन्ते च । तत्र ये विवेकिनोऽपि सच्छास्त्रं सत्सङ्गं ज्ञात्वाऽपि स्वभावतो राजसास्तामसाश्च तादृशानेव भजन्ते । भजनं हि सख्यपर्यवसायि । तच्च समानरूप एव भवतीति समानशीलानेव भजन्त इति निश्चयार्थः । तयोः परिकरोऽपि तादृश इति ज्ञापयितुं पितरो भूतानि प्रजाश्च तेषामीशाः कालशिवब्रह्मरूपास्ते आदिभूता येषां तान् क्षुद्रदेवान्भजन्ते । तत्र श्राद्धादिना पितृभजने शक्तिभजने च धनप्राप्तिः फलम् । ईश्वरभजने त्वैश्वर्यप्राप्तिः । प्रजेशभजने प्रजायाः । तत्राऽपीप्सितैव प्राप्तिस्तु दुर्लभा । दातॄणां तामसत्वात्[२] ॥ २७ ॥

---

१ रूपमिति ख.　२ प्राधान्यत्वादिति क. ख. ग.

एवं सत्त्वमूर्तौ भजनं सोपपत्तिकमुपपाद्य तत्रैव सर्वप्रमाणानां साधनानां च तत्रैव परिसमाप्तिरित्याह—**वासुदेवपरा वेदा** इति श्लोकद्वयेन—

वासुदेवपरा वेदा वासुदेवपरा मखाः ।
वासुदेवपरा योगा वासुदेवपराः क्रियाः ॥ २८ ॥
वासुदेवपरं ज्ञानं वासुदेवपरं तपः ।
वासुदेवपरो धर्मो वासुदेवपरा गतिः ॥ २९ ॥

प्रथमाधिकारे सर्वं गुणमयमिति ज्ञानं मुख्यम् । युक्तेः प्राधान्यात् । अतः सत्त्वपरत्वं सर्वेषामिति । तत्र वेदः सात्त्विकं प्रमाणम् । यज्ञाश्च सात्त्विकाः । योगाः स्नानादिक्रियाश्च । ज्ञानं तप आचारः स्वर्गश्च सात्त्विकः । अन्यप्राधान्यप्रतिपादकानि तु शास्त्राणि न प्रमाणानि । किन्तु राजसानि तामसानि । एवं साधनान्यपि । एवं सर्वसात्त्विकभावः कर्तव्य इति प्रथमाधिकारः । एत एव मध्यमाधिकारे अन्यथा वक्तव्याः । उत्तमाधिकारे च । सर्वेषामेषां चाऽन्तःकरणशोधकत्वात्सत्त्वपरत्वम् । सुखफलत्वाच्च । सुखस्य सात्त्विकत्वाच्छुद्धान्तःकरणे स्फुरितब्रह्मानन्दस्याऽपि सात्त्विकत्वम् । सर्वाणि पञ्च शास्त्राणि श्रुति–साङ्ख्य–योग–पशुपति–वैष्णवाख्यानि मुख्यानि । अङ्गभूतं च धर्मशास्त्रं सर्वेषाम् । तत्रेदं वैष्णवं शास्त्रम् । पशुपतिमतं तु परमतोपन्यासेनोक्तमपेक्षितरूपेण प्रमाणं, न तु सर्वथा । तत्र यावदन्येषां त्रयाणां धर्मशास्त्रस्य च नैकवाक्यता तावन्न वैष्णवशास्त्रस्य दार्ढ्यमित्येकवाक्यता निरूप्यते । तत्र प्रथमं वेदः । वेदार्थो यज्ञश्च । तथा योगशास्त्रम् । यमादयश्च । तथा साङ्ख्यम् । तदुक्तं परमसाधनं तपश्च । धर्मशास्त्रं तदुक्तोच्चगतिश्च । तदेतत्सर्वं वासुदेवपरमित्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥

एवं सोपपत्तिकं फलसाधनस्वरूपं निर्णीतम् । तृतीयं कृष्णावतारप्रयोजनप्रश्नं प्रथमाधिकारादवतारतुल्यत्वेनाऽत्राऽनुक्त्वा पश्चादवतारेष्वेव कथयिष्यति । ततश्चतुर्थः प्रश्नः–"**तस्य कर्माण्युदाराणी**"–**ति** । तत्रोत्तरमाह **स एवेद**मिति पञ्चभिः—

स एवेदं ससर्जाऽग्रे भगवानात्ममायया ।
सदसद्रूपया चाऽसौ गुणमय्याऽगुणो विभुः ॥ ३० ॥

सृष्टिप्रवेशनानात्वभोगरक्षारूपाः पञ्च लीलाः क्रमेण पञ्चभिः प्रतिपाद्याः सगुणनिर्गुणयोर्भेदाऽभावाय । **स एवेति** सृष्टिस्त्वगुणादेव । गुणत्रयेणाऽपि सृष्टी रजोमिश्रितेन । तमोमिश्रितेन त्रयेणाऽपि संहारः । तथा सत्त्वमिश्रितेन[1] पालनमिति । शुद्धास्त्वधिष्ठातृदेवताशरीररूपाः । इदं जगत् । दृश्यस्य सर्वस्याऽपि जगतः कार्यत्वम् । न त्वाकाशादेर्नित्यतेति । अग्रे प्रथमम् । "**एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी**" ति श्रुत्या साक्षात्सर्वकरणं प्रथमा सृष्टिः । अन्येऽपि सृष्टिभेदाः सन्ति । ते निबन्धे निरूपिताः । **भगवानिति** वैष्णवशास्त्र एवेयं प्रथमा सृष्टिः । वैदिके तु स्वधर्म[2]स्वशक्तिकालकर्मस्वभावानां सृष्टिः प्रथमा । अतोऽनन्तगुणपूर्ण एव भगवान् स्वस्य मायया शक्त्या सर्वभवनसामर्थ्यरूपया इदमात्मभूतं जगत्सृष्टवान् । मायायाः स्वरूपमाह—**सदसद्रूपयेति** । सा ह्युच्चनीचसर्वप्रतिकृतिरूपा । तस्यामात्मानं संयोज्य प्रकटीकुर्वन् जगद्रूपेण जायते । एवं सति सुगमा सृष्टिर्भवति । सुवर्णकाराणां प्रतिमादिनिर्माणवत् । सा हि

१ मिश्रेण पालनमिति ख.　२ स्वधर्मस्वेति ग. घ.

भगवन्निकटे तिष्ठति । निद्राऽपि शक्तिः । सा जीवं भगवत्समीपे नयति । तत्र मायापर्यन्तं गमने स्वप्नः । भगवत्पर्यन्तं गमने सुषुप्तिः । पुनश्च सा यथास्थानमानयति । विद्या तु भगवत्समीपमेव नयति नाऽऽनयति । एवमनन्ताः शक्तयो भगवतः । वेदे तु मायासाधनराहित्येनैव स्वत एवाऽऽत्मानं जगद्रूपं करोतीत्युच्यते । घटितपूरणपात्रभेदवद्वैदिकपौराणिकजगतोर्भेदः । व्यलीकपक्षस्तु न प्रामाणिकः । चकारादन्येऽपि सृष्टिप्रकाराः सूच्यन्ते । **अस्माविति** भगवद्धर्मनिरूपणेन हृदये स्फुरितं भगवन्तं बहिः पश्यन्निवाऽङ्गुल्या निर्दिशति । स्वस्याऽनन्तगुणस्य स्पर्शेन तादृशाकृतिरूपा गुणमयी भवति । तेषामुत्तममध्यमनिकृष्टभेदेन त्रिराशित्वात्सत्त्वरजस्तमोगुणवाच्यता । अस्याः पुनः स्पर्शे न भगवति गुणाकृतित्वम् । अतः अगुणः प्राकृतगुणरहितः । कथं स्वसम्बन्धेनैव मायाया गुणवत्त्वम् । कथं वा मायायां प्रविष्टोऽपि जगद्रूपेण जातोऽप्यगुणः ? तत्राऽऽह—**विभुरिति** । सर्वसमर्थ इत्यर्थः ॥ ३० ॥

एवं सद्रूपेण जडसृष्टिमुक्त्वा, आनन्दरूपेणाऽन्तर्यामिसृष्टिमाह—

तया विलसितेष्वेषु गुणेषु गुणवानिव ।
अन्तः प्रविष्ट आभाति विज्ञानेन विजृम्भितः ॥ ३१ ॥

तयेति । तया मायया । आकारसमर्पणेन विलसितेषु चित्रितेषु देवादिदेहेषु । भूतेषु च । गुणेषु येषु परिदृश्यमानेषु गुणवानिव । तेषां तेषां तत्र तत्रैव प्रवर्तनात् । खदिराङ्गाररक्तिमेव अन्तःप्रविष्टः स एवाऽऽभाति, अयोगोलकनिविष्टाग्निवद्बहिरपि स्फुरति । आ समन्ताद्भाति । चिज्जडांशयोर्ज्ञानशक्तितिरोभावोऽस्ति । तद्वदत्राऽपि भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—**विज्ञानेन विजृम्भित इति** । अत्राऽन्तर्यामिणः सर्वज्ञस्य जीवं सर्वत्र प्रेरयतस्त[1]द्विधज्ञानवतः कार्यावेशेन स्फुरणमिव विजृम्भा । तद्वानित्यर्थः ॥ ३१ ॥

एवमन्तर्यामिभावं निरूप्य जीवभावं निरूपयन्नानात्वलीलामाह—

यथा ह्यवहितो वह्निर्दारुष्वेकः स्वयोनिषु ।
नानेव भाति विश्वाऽऽत्मा भूतेषु च तथा पुमान् ॥ ३२ ॥

यथेति । "**अवस्थितेरिति काशकृत्स्न**" इतिवत्केनचिद्रूपेणाऽवस्थितो भगवानेव जीव इति तद्रूपमुच्यते । दारुषु यथा वह्निस्तथा भूतभौतिकेषु जीवः । स चैकः । उपाधिव्यतिरेकेण स्वतो वैलक्षण्याभावात् । यथा मथनव्यतिरेकेण काष्ठेष्वग्निर्न प्रतीयते तथा योगव्यतिरेकेणाऽन्तःकरणे जीवः । यथा करचरणाद्यवयवाः शरीरेभ्यो न भिद्यन्ते, तथा महाकाष्ठे सर्वत्रैक एव विद्यमानो मथनस्थानेषूद्गच्छति । तथा प्रतीयते च भेदः । स च न प्रामाणिकः । महाकाष्ठ एकस्यैव वह्नेः सिद्धत्वात् । तथा काष्ठबहुत्वेऽप्यनुमन्तव्यम् । एवं सर्वेषु देहेषु सर्वेषु भूतेषु च तिरोहितः समवस्थितः स जीव इति हिशब्दार्थः । किञ्च । यत्र हि आविर्भवति तत्र तिष्ठतीति निश्चितम् । योगेन ज्ञानेन वाऽयं सर्वत्र आविर्भवति । अतस्तानि भूतानि योनिरूपाणि । तेष्वेक एव वह्निर्नाना प्रतीयत इत्यर्थः । किञ्च । विश्वाऽऽत्मा चाऽयम् । विश्वस्यैकमेव हि स्वरूपम् । एकवचनप्रयोगात् । तस्याऽऽत्मा कथमनेको भवेत् । उपाधिभेदाद्भेद इव प्रतीयते । चकाराद्भौतिकेषु । किञ्च । पुमानयम् । ब्रह्माण्डविग्रहः स्वराट्

१ तद्विविधेति ख.　२ स्फुरणमेव इति ख.

पुरुष एक एव सर्वत्र ब्रह्माण्डे। तस्य चाऽवयवभूतानि मध्यस्थानि भूतानि भौतिकानि च। तेषां भेदप्रतीतावपि पुरुषो न भिद्यते। यथा करचरणादिषु नानाभेदप्रतीतावपि नाऽधिष्ठातुर्भेदः। तथा सर्वत्र ब्रह्माण्डे पुरुषस्यैकैक एव सर्वत्र गुप्तो नानेव प्रतीयमानो जीव इत्युक्तं भवति॥ ३२॥

तद्रूपेणैव भोगलीलेत्याह—

असौ गुणमयैर्भावैर्भूतसूक्ष्मेन्द्रियात्मभिः।
स्वनिर्मितेषु निर्विष्टो भुङ्क्ते भूतेषु तद्गुणान्॥ ३३॥

असाविति। चतुर्विधा हि सदंशसृष्टिः। अन्तःकरणमिन्द्रियाणि तन्मात्राणि भूतानि चेति। तानि त्रिगुणात्मकानि। गुणमयत्वकथनात्स्वांशरूपता निरूपिता। तैर्निर्मितेषु देवतिर्यङ्नरादिषु भूतेषु नितरां विष्टः अनध्यासेन[1] स्थितो भुङ्क्ते विषयानात्मसात्करोति। भोगमुत्तरत्र स्पष्टीकरिष्यामः। एतावता भोगसृष्टिभेद उक्तो भवति। साक्षात्सृष्टेः पूर्वं निरूपणात्। मायाकरणकत्वाच्चाऽपि[2] हेतुभूतादीनां करणत्वं कर्तृत्वं वा। स्वस्मिन्निर्मितेषु, स्वार्थं वा निर्मितेषु, स्वेन वा निर्मितेष्विति। गुणास्त्रयः। तत्र सात्विकमन्तःकरणं, सात्विकराजसानीन्द्रियाणि, राजसतामसानि तन्मात्राणि, तामसानि भूतानि चेति धर्मार्थकाममोक्षचतुर्विधपुरुषार्थसिद्ध्यर्थं चतुर्द्धा भेदः। देहेन धर्मः। तन्मात्रैरर्थः। इन्द्रियैः कामः। अन्तःकरणेन मोक्ष इति। तत्र जीवस्यैकत्र मुख्यतया स्थितौ अन्ये ह्यङ्गभावं प्राप्नुवन्ति। अत एव तद्गुणान् चतुर्विधपुरुषार्थरूपान् भुङ्क्त इत्युक्तम्॥ ३३॥

एवं भोगलक्षणलीलामुपपाद्य तत्सिद्धये पालनलक्षणलीलामाह—

भावयत्येष सत्त्वेन लोकान् वै लोकभावनः।
लीलावतारानुरतो देवतिर्यङ्नरादिषु॥ ३४॥

भावयतीति। भावयति पालयति एष एव जीवरूपेण अभिन्नः। पालने सत्त्वगुण एक एव करणम्। लोकान्भुवनजनरूपान्। अथवा। सत्त्वेन भावयति। सत्त्वयुक्तान् करोतीत्यर्थः। उभयत्र हेतुमाह—**लीलावतारानुरत इति**। अवतारैर्दैत्यानां वधं विधाय सर्वलोकान् पालयति। अवतारैश्चरित्राणि विधाय सर्वांल्लोकान् सत्त्वयुक्तान् करोति मुक्तये। ननु सत्त्वमात्रेण कथं मुक्तिः? अवतारैर्वा कथं पालनम्? तत्राऽऽह—**लोकभावन इति**। लोकैर्भावनं यस्येति मुक्तिप्रकारः। अवताराणामविद्यमानदशायामपि भावनयैव सर्वानिष्टनिवृत्तेः पालनमित्यर्थः। अथवा। लोकान्भावयतीति। सर्वदा लोकानां चिन्तया तेषामेव दुःखनिवारणाय अवतारान्कृत्वा पालयतीत्यर्थः। ननु कथं तमःप्रकृतिषु लीलेत्यत आह—**अनुरत इति**। यथा जीवास्तत्र तत्र रताः। रतिव्यतिरेकेण तादृशशरीराभावात्। तदनु स्वयमपि रत इत्यर्थः। देवादयः सत्त्वादिभेदाः। आदिशब्देन मिश्रभेदाः। अनेनाऽनुक्तेष्वपि सर्वेषु भगवदवतारा ज्ञातव्याः[3]। वक्ष्यति च—"**अवतारा ह्यसङ्ख्येया**" इति। देवेषु वामनः। तिर्यक्षु मत्स्यादयः। नरेषु रामादयः। मिश्रेषु नृसिंहादय इति॥ ३४॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां प्रथमस्कन्धे द्वितीयोऽध्यायः॥ २॥

---

१ अध्यासेनेति ख. २ मायाकरणकत्वाच्चेह इति ग. ३ भगवदवतारो ज्ञातव्य इति क. ग.

तृतीयोऽध्यायः ।

निरूपिताः पञ्च लीलाः फलसाधननिर्णये ।
तृतीये त्ववशिष्टानामवतारार्थधर्मिणाम् ॥ १ ॥
कृष्णाऽवतारकार्यं हि न सूतो ज्ञातवान्स्फुटम् ।
अतः साधारणं प्रोक्तं निर्णयश्च तथाऽधिकः ।
षट्प्रश्नपूरणं तेन वस्तुतः पञ्चपूरणम् ॥ २ ॥

"**अथाऽऽख्याहि हरेर्धीमन्नि**"ति पृथक्तयाऽवतारप्रश्नादध्यायान्तरेणाऽवतारानाह **जगृहे** इत्यादिषड्विंशत्या । अवतरणमवतारः । व्यापिवैकुण्ठाद्भगवतः प्रपञ्चे समागमनम् । तत्र यद्यप्यक्षरकालकर्मस्वभावतत्त्वेषु भगवदवतरणमस्ति, तथापि तेषु द्विरूपता वर्तत इति नाऽवतारत्वम् । **लीला विदधतः स्वैरमिति** प्रश्ने विशेषकथनाद्वा । न हि तेषु स्वेच्छालीलाऽस्ति । भूतलीला द्विविधा, साक्षात्परम्पराभेदेन । भौतिकलीलाऽपि द्विविधा, ब्रह्माण्डं निर्मायाऽनिर्माय च । निर्माणपक्षेऽपि यथा दशरथपुत्रेषु कश्चिदवतारः कश्चिन्न तथा विश्वसृजां गर्भो विराट् कदाचिद्ब्रह्मशरीरं कदाचिज्जीवशरीरम् । तत्र ब्रह्मशरीरपक्षे तत्रत्यानां मुक्तिः सुलभा । अतः प्रथमं पुरुषावतारत्वमाह[३] पञ्चभिः ।

सूत उवाच—

जगृहे पौरुषं रूपं भगवान्महदादिभिः ।
सम्भूतं षोडशकलमादौ लोकसिसृक्षया ॥ १ ॥

अत्र तादृशाधिकारिजीवस्याऽभावात्स्वयमेव पुरुषो जातः । "**विष्णोस्तु त्रीणि रूपाणि पुरुषाख्यानी**"त्यप्येतादृशविषयम् । पुरुषशब्दस्त्रेधा व्युत्पद्यते । पुरि वसतीति । पुरमुष[४]तीति । पुरा आस्त इति च । पुरास इत्याकारे "**व्यत्ययो बहुलमि**"त्युकारः । अस्मिन्पक्षे न शरीरसम्बन्धः । प्रथमपक्षे सम्प्रसारणषत्वे[५] । उर्ष[६] दाह इति । प्रथमे जीवोऽपि भवति । द्वितीयतृतीययोस्तु भगवानेव । तत्र द्वितीयमाह । तप्तायःपिण्डेऽग्निरिव अण्डजत्वादन्तरेव सर्वनिर्माणं सर्वस्याऽपि मुक्तिदानार्थमिति । अस्य ब्रह्माण्डस्य पुरुषाकृतिरूपत्वं न पुरुषत्वम् । "**ममाऽऽयतनमुत्तममि**"ति वचनात् । शुद्धसत्त्वात्मकं शरीरमिव पुरुषरूपं तत्त्वैर्निर्मितं स्वयं गृहीतवान् । अधिकारिव्यावृत्त्यर्थं—**भगवानिति** । अप्सु बीजजब्रह्माण्डवैलक्षण्यायाऽऽह—**महदादिभिरिति** । महदहङ्कारपञ्चतन्मात्राभिः सप्तभिः । एकादशेन्द्रियाणि पञ्चमहाभूतानि च[७] षोडश कलाः । एवं प्राकृतिको गणस्त्रयोविंशः । अस्यां सृष्टौ प्रकृतिपुरुषौ स्वयमेव । अतो न किञ्चिदवशिष्टम् । इयं हि आद्या सृष्टिः । द्वितीयादिसृष्टावधिकारिपुरुषाणां सुलभत्वात् । अवतारस्य[८] प्रयोजनमाह—**लोकसिसृक्षयेति** । लोकास्तु स्वोदरस्थिताः । तेषां सृष्टिः उदरे च स्थितिर्द्वयं यथा भवति तथाकरणार्थं ब्रह्माण्डदेहः परिगृहीतः ॥ १ ॥

---

१ कार्यार्थमिति घ. २ द्वैतरूपतेति ग. ३ पुरुषस्याऽवतारत्वमिति ख. ४ उशतीति ख. ग. ५ न सम्प्रसारणेति ग. ६ उश इति ख. ग. ७ चकारोनास्ति ख. ८ अवतारप्रयोजनमिति क. घ.

ननु काऽनुपपत्तिः । कीदृशस्य कर्तृत्वम्? इत्यत आह—

यस्याऽम्भसि शयानस्य योगनिद्रां वितन्वतः ।

नाभीह्रदाम्बुजादासीद्ब्रह्मा विश्वसृजां पतिः ॥ २ ॥

यस्याऽम्भसीति । नेदं दैनन्दिनप्रलयशयनं किन्तु वैष्णवतन्त्रोक्तं चतुर्मूर्तिसृष्टिहेतुभूतनारायणशयनम् । तदुक्तम्—"**आसीदुदारगुणवारिधि**" रित्यादौ । स हि स्वोदरस्थाञ्जीवान्[1] निर्मिमीते । तत्रोदरात्सर्वथा बहिर्निर्गमने सायुज्यसृष्टिवदयुक्तं स्यात् । अतो ब्रह्माण्डरूपं द्वितीयं कोशमुत्पाद्य तत्र सर्वान् सृजति । ननु शयानस्य शयनपरित्यागेन सृष्टिकरणे महान्क्लेश इत्याशङ्क्य, शयानादेव सर्वं जातमित्याह—**अम्भसि शयानस्येति** । भगवान् शयान एव स्थितः । **अम्भसीति** शीतलकोमलत्वे शय्यायाः सूचिते । ननु शयनं नाम स्वरूपविस्मरणेन मायाया भगवतो वा समीपगमनम् । तत्कथं भगवति सम्भवतीत्याशङ्क्याऽऽह—**योगनिद्रामिति** । न हि भगवान् शेते वस्तुतः । अस्ति च योगभूता निद्रा काचिच्छक्तिः । सा हि जीवानां क्लेशनाशिनी, स्वसमीपं च जीवानानयति गुह्यं च प्रकटीकरोति । तामल्पभूतां स्वस्वरूपे प्रसार्य महतीं कार्यक्षमां च सृष्ट्युपयोगाय करोतीत्यर्थः । तदर्थं प्रयतमानैरेव सृष्टिः क्रियत इति भावः । तथा भगवत्यपि जातमित्याह—**नाभीह्रदाम्बुजादिति** । उदरस्थजगज्ज्ञापनाय[2] नाभिपद्मम् । पङ्कजाऽशोषाय ह्रदः । अम्बुजं च त्रैलोक्यात्मकम् । तेन भगवतो माहात्म्यमपि सूचितम् । प्रथमकार्यत्वाद्ब्रह्मशब्दवाच्य एव । कर्तृत्वेन स्वातन्त्र्यख्यापनाय परं पुलिङ्गनिर्देशः । ततो मरीच्यादयोऽपि जाताः । तेषामयमाज्ञापकश्च जात इत्याह—**विश्वसृजां पतिरिति** । पतिशब्देन अनुलङ्घ्या तस्याऽऽज्ञेति सूचितम् ॥ २ ॥

अनेन हि शयानादेव सर्वे[3] लोका उत्पन्ना इत्युक्तम् । तेषां स्थानं वक्तुं लोकशब्दस्य भुवनवाचित्वात्तेषां जडत्वेन स्वतो जननाभावान्निद्रितस्य तज्जननमशक्यमित्याशङ्क्य पुरुषशरीरस्थूलावयवा एव तथाविधा जाता इत्याह—

यस्याऽवयवसंस्थानैः कल्पितो लोकविस्तरः ।

तद्वै भगवतो रूपं विशुद्धं सत्त्वमूर्जितम् ॥ ३ ॥

यस्याऽवयवसंस्थानैरिति । स च युक्त्या मध्यभावे तिष्ठतीति ज्ञायते । वस्तुतस्तु बीजात्मकः सर्वगतिः[4] सर्वकार्येषु निविष्ट इति । अयमूर्द्ध्वगोलो देहः । यैर्यैर्यथा यथा स्थितैर्ये ये लोकास्तानग्रे वक्ष्यति—"**पातालमेतस्य हि पादमूल**" मित्यादिभिः । शरीरे लोकनिर्माणे लोकानामल्पत्वमाशङ्क्य निराकरोति—**विस्तर इति** । एवं भुवनजननिर्माणेनाऽवतारप्रयोजनमुक्त्वा ब्रह्माण्डान्तरवदिदमपि केवलं जडमित्याशङ्क्य पूर्वोक्तमवताररूपमुपसंहारार्थमनुवदति—**तद्वै भगवत इति** । तत् पूर्वोक्तं ब्रह्माण्डरूपम् । उक्तोपपत्तिर्वैशब्देनोच्यते । तद्भगवत एव रूपं, नाऽन्यत्किञ्चिदित्यर्थः । ननु भगवतः प्राकृतं रूपमेव नास्ति । शुद्धसत्त्वात्मकं वा भवति । तत्कथं ब्रह्माण्डस्य देहत्वमत आह—**विशुद्धं सत्त्वमिति** । शुद्धसत्त्वात्मकमेवेदं शरीरमित्यर्थः । **ऊर्जितमिति** । न शान्तं, किन्तु सर्वकार्यकरणोन्मुखमित्यर्थः । हर्षेणोत्फुल्लता ऊर्जः । तद्रजोगुणव्यतिरेकेणाऽपि भगवदावेशेन भवति ॥ ३ ॥

---

१ जीवानिति नास्ति ग. २ जगदाज्ञापनायेति ग. ३ सर्वलोका इति ख. ग. ४ सर्वगत इति ख.

ननु ब्रह्माण्डस्य परिग्रहः करणत्वेनाऽपि सम्भवति । तत्कथमेकान्ततो देहत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—

पश्यन्त्यदो रूपमदभ्रचक्षुषा सहस्रपादोरुभुजाननाद्भुतम् ।
सहस्रमूर्द्धश्रवणाक्षिनासिकं सहस्रमौल्यम्बरकुण्डलोल्लसत् ॥ ४ ॥

पश्यन्तीति । योगिनां योगजधर्मसाक्षात्कार एव भगवदवतारत्वे प्रमाणम् । प्राकृतचक्षुषा हीदं जगद्दृश्यते, न त्वदः परोक्षत्वेन प्रसिद्धम् । तच्च रूपम् । न तु पृथिव्यादिवत्केवलं[1] जडम् । किञ्च । योगिनामपि सदा न भासते । किन्त्वदभ्रचक्षुषा महता ज्ञानचक्षुषा । भगवतः प्रतिकृतिरूपत्वेन[2] वेद-[3]प्रतिपाद्यस्य सम्बन्धे शरीरमपि— '**विश्वतश्चक्षुरि**' ति श्रुतिप्रतिपादितरूपवद्ध्येयं जातमित्याह— **सहस्रपादोरुभुजाननाद्भुतमिति** । सहस्रमित्यपरिमितनाम । "**अनेकवक्त्रनयनमि**"ति गीताप्रतिपादितरूपवत्सहस्रपादोरुभुजाननैरत्यद्भुतम् । अत्र क्रियाशक्तिप्रधानानि चत्वार्यङ्गानि निरूपितानि । **गतिश्च, सृष्टिजननं, कृतिश्च, परिभाषणमिति**[4] । ज्ञानशक्तिप्रधानान्याह— **सहस्रमूर्द्धश्रवणाक्षिनासिकमिति** । [5]सहस्रं मूर्द्धसु श्रवणे अक्षिणी नासिके च यस्य । त्रीण्येव द्विदैवत्यानि ज्ञानाङ्गानि बहिः प्रसिद्धानि । रसनेन्द्रियं त्वन्तरेव आननपदेनैव सङ्गृहीतम् । त्वचो न नानात्वम् । परिकरमाह— **सहस्रमौल्यम्बरकुण्डलोल्लसदिति** । सहस्रं **मौलयः** मुकुटानि, अम्बराणि, कुण्डलानि च, तैरुल्लसत् । अतिशोभायुक्तमित्यर्थः । परिकराणामवरोहप्रकारेण प्रतीतत्वाद्यथाक्रमं निर्देशः ॥ ४ ॥

ननु "**वाचं धेनुमुपासीते**"तिवदुपासनाप्रकारेण भगवद्रूपत्वेन जगतो ध्यानसम्भवात्कथमेकान्ततोऽवतारत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—

एतन्नानावताराणां निधानम्बीजमव्ययम् ।
यस्यांऽशांशेन सृज्यन्ते देवतिर्यङ्नरादयः ॥ ५ ॥

एतन्नानावताराणामिति । अयमर्थः । अवताराणां मूलं भगवान्मूलावतरणं वा । तत्र तत्त्वनिर्मितत्वान्न भगवान् । तद्यद्यवताररूपमपि न भवेत् । अन्यावताराणां मूलमपि न भवेत् । अवतारोत्कर्षश्च । अतः पुरुषस्याऽवतारत्वे न सन्देहः । नानावताराणां मत्स्यादीनाम् । निधीयतेऽस्मिन्निति निधानं स्थानम् । बीजमुद्गमहेतुः । तच्चाऽविनाशि । कन्दवदङ्कुरोत्पत्तौ न नश्यतीत्यर्थः । अवतारप्रयोजनं सूचितं विस्तारयति— **यस्यांऽशांशेनेति** । अंशो ब्रह्मा । तस्यांऽशो मरीच्यादिः । जघनादयो वा । देवादयः सात्त्विकादिप्रधानाः ॥ ५ ॥

एवं पुरुषावतारमुक्त्वा तत्प्रकृतिरूपांस्तदंशसृष्टावप्यवतारानाह स एवेत्याद्यैकविंशतिश्लोकैः[6]—

स एव प्रथमं देवः कौमारं सर्गमाश्रितः ।
चचार दुश्चरं ब्रह्मा ब्रह्मचर्यमखण्डितम् ॥ ६ ॥

सर्वत्राऽवतारनाम प्रयोजनं चोच्यते । अवतरणरूपस्य तुल्यत्वेन आवेशाऽवतारयोरविशेषेण निरूपणम् ।

---

१ केवलजडमिति क. २ प्रतिकृतरूपत्वेनेति क. ३ वेदप्रतिपाद्यसम्बन्धशरीरमपीति ग. ४ प्रतिभाषणमिति ग.
५ सहस्रमूर्द्धसु इति क. ६ एकविंशेति ख. ग.

सत्त्वरूपशरीरेषु ब्रह्मणः सङ्क्रमः स्मृतः ।
अशुद्धशुद्धभेदेन शरीराणामतो द्विधा ।
कार्यकाले सङ्क्रमणमावेशः सर्वदा परम् ॥

तत्र निर्णयो वैष्णवतन्त्रे निरूपितः ।

क्रियाशक्त्या ज्ञानशक्त्या चाऽवतारं करोत्यजः ।
वाराहादिस्वरूपेषु बलकार्ये जनार्दनः ॥
दत्तव्यासादिरूपेषु ज्ञानकार्ये तथा प्रभुः[1] ।
मत्स्यकूर्मवराहाश्च[2] सिंहवामनभार्गवाः ॥
राघवः कृष्णबुद्धौ च कृष्णद्वैपायनस्तथा ।
कपिलो दत्त ऋषभः शिशुमारो रुचेः सुतः ॥
नारायणो हरिः कृष्णस्तापसो मनुरेव च ।
महिदासस्तथा हंसः स्त्रीरूपो हयशीर्षवान् ॥
तथैव वडवावक्त्रः कल्की धन्वन्तरिः प्रभुः ।
इत्याद्याः केवलो विष्णुर्न विशेषोऽत्र कश्चन ॥
श्रीब्रह्मरुद्रशेषाश्च वीन्द्रेन्द्रः[3] काम एव च ।
कामपुत्रोऽनिरुद्धश्च सूर्यश्चन्द्रो बृहस्पतिः ॥
धर्म एषां तथा भार्या दक्षाद्या मनवस्तथा ।
मनुपुत्राश्च ऋषयो नारदः पर्वतस्तथा ॥
कश्यपः सनकाद्याश्च ब्रह्माद्याश्चैव देवताः ।
भरतः कार्त्तवीर्यश्च वैन्याद्याश्चक्रवर्तिनः[4] ॥
गयश्च लक्ष्मणाद्याश्च त्रयो रोहिणिनन्दनः ।
प्रद्युम्नो रौक्मिणेयश्च तत्पुत्रांश्चाऽनिरुद्धतः[5] ॥
नरः फाल्गुन इत्याद्या विशेषावेशिनो हरेः ।
इहोक्तिरविशेषेण सामान्यत इति स्फुटम् ॥

प्रथमं ब्रह्मणः सनकादय उत्पन्नाः । तेष्वावेशः[6] । तस्य प्रयोजनं ब्रह्मचर्यमिति । न हि जीवस्य ब्रह्मचर्यं सम्भवति । इन्द्रियवत्त्वात् । यथा हि क्षुदग्निराविर्भूतः सोढुमशक्यः । एवं बीजाधारकामाग्निरपि । तत्र यथा जलपानं, तथा स्त्रीप्रेक्षणादि । यथाऽन्नतृप्तिस्तथा स्त्रिया रेतोनिवृत्तिः । तत्र मनसाऽपि स्त्रीणामस्मरणेन रेतोधारणं ब्रह्मचर्यम् । तद्भगवदावेशेनैव भवतीति प्रथमं सनत्कुमारावतारः । स एव देवो नारायणः । कौमारं सनत्कुमाररूपम् । स्त्रीभिर्जलरूपै[7](?)बीजे वृद्धे[8] यौवनं भवति । तदभावात्तेषु सर्वदा कौमारमेव । कुत्सितो मारो यस्मादिति । दुश्चरमिति । लोकेऽस्य चरणमप्रसिद्धम् । अखण्डितं यथा भवति तथा । अस्य हि प्रतिक्षणं नाशसम्भवः ॥ ६ ॥

---

१ पुनरिति ख. २ मत्स्यः कूर्मो वराहश्चेति ख. ३ कवीन्द्रेति ग. घ. ४ वैनाद्या इति ग. ५ तत्पुत्र इति ख ङ. ६ तथाऽऽवेश इति ग. ७ जलरूपे इति क. ८ वृद्धयौवनमिति ख.

द्वितीयं तु भवायाऽस्य रसातलगतां महीम् ।
उद्धरिष्यन्नुपादत्त यज्ञेशः सौकरं वपुः ॥ ७ ॥

स्वर्गादौ जगन्निर्माणे अस्य प्रपञ्चस्य भूयस्त्वं न भवेदिति वराहेण भूम्युद्धरणं द्वितीयम् । एषामवताराणां विचारो द्वितीयस्कन्धे करिष्यते[1] । अत्र तूद्देशमात्रेण निरूपणम् । आदिवराहकल्पे निर्मिता भूमिर्वराहकल्पे उद्धृता । तदाह—**रसातलगतामिति** । विरोधपरिहारं चाऽग्रे वक्ष्यामः । उद्धारं करिष्यन् सौकरं वपुरुपादत्त । नाऽयं पुरुषावतारः । किन्तु यज्ञाधिष्ठातृधर्मरूपभगवद्देवतारः । क्रियायास्तन्मूलकत्वात् । अयं मन्युरूपः क्षत्रिये[3] प्रतिष्ठित इति द्वितीयत्वम् ॥ ७ ॥

तृतीयमृषिसर्गश्च देवर्षित्वमुपेत्य सः ।
तन्त्रं सात्वतमाचष्ट नैष्कर्म्यं कर्मणां यतः ॥ ८ ॥

नारदे हि भगवदावेशः[2] । ऋषयो हि मन्त्रद्रष्टारः । ते च कर्माङ्गभूता इति तृतीयत्वम् । द्रव्यदेवतामन्त्रभेदेन वा । स पुरुष एव प्रथमत ऋषिसर्गमुपेत्य, तत्राऽवतारकार्यमपश्यंस्ततो देवर्षित्वमुपेत्य, नारदे आवेशं प्राप्य सात्त्वतं वैष्णवं तन्त्रं पञ्चरात्ररूपमाचष्ट । भगवत्परिचर्यानिरूपणं न भगवद्व्यतिरेकेणाऽन्यशक्यमिति । कर्मणां प्ररोहनाशस्तेनेति परिचर्यायां सर्वाणि कर्माण्यङ्गभावं भजन्ते । परिचर्याया भगवद्भक्तित्वेन भगवत्त्वे सर्वेषामेव नैष्कर्म्यम् ॥ ८ ॥

तुर्ये धर्मकलासर्गे नरनारायणावृषी ।
भूत्वाऽऽत्मोपशमोपेतमकरोद्दुश्चरं तपः ॥ ९ ॥

नरनारायणयोश्चतुर्थाश्रमधर्मप्रतिपादकत्वेन तुरीयत्वम् । अथवा । ब्रह्मचर्ययज्ञभगवत्परिचर्योपशमाः क्रमेणाऽऽश्रमधर्माः । धर्मकलाः श्रद्धादयः । तासां सर्गे जाते पश्चान्मूर्तीभूतधर्मरूपा मूर्तिः । धर्मस्तु वेदमूल इति मूर्त्या ऋषिरूपेणाऽऽविर्भूतौ । पारमहंस्यधर्मो द्विविध इति । सहस्रकवचवधार्थमित्यन्यत्र । नारायणोऽवतारः । नरे आवेशः । तयोस्तपो ज्ञानसहितमित्याह—**आत्मोपशममिति** । आत्मन उपशमः शान्तिर्ज्ञानं, ज्ञानसाध्या वा । सर्वत्र हि तपः क्रोधसहितम् । शान्तिसहितं तु लोके दुर्लभमिति **दुश्चरमित्युक्तम्** ॥ ९ ॥

पञ्चमः कपिलो नाम सिद्धेशः कालविप्लुतम् ।
प्रोवाचाऽऽसुरये साङ्ख्यं तत्त्वग्रामविनिर्णयम् ॥ १० ॥

साङ्ख्यस्य वेदानन्तरभावित्वादाश्रमानन्तरत्वेन पञ्चमत्वम् । पूर्वं हि पुराणेषु साङ्ख्यं सिद्धम् । तत्पुराणानामप्रचाराद्योगादिभिः साङ्कर्याच्च संन्यासस्य चाऽङ्गभूतस्याऽभावात्साङ्ख्यं कालेन विप्लुतम् । पुनः कालविप्लवशङ्कां वारयति—**सिद्धेश इति** । सिद्धियुक्ताः सिद्धाः । तेषां मनःसिद्धैव न विप्लुतं भविष्यतीति भावः । आसुरिर्ऋषिः । इदं ज्ञानं स्त्रीशूद्रसाधारणमिति प्रवर्तकस्य तादृशं नाम । सङ्ख्या हि पदार्थानामसाङ्कर्यप्रतिपादिका भवति साधर्म्यवैधर्म्यरूपा । तस्याः फलमाह—**तत्त्वग्रामविनिर्णयमिति** । तत्त्वानां समूहस्य विशेषेण निर्णायकम् ॥ १० ॥

---

१ करिष्यति इति क. ग. घ. २ भगवदावेश इति ग. ३ क्षत्रियै इति ग.

योगस्य षष्ठत्वात्तत्प्रवर्तकमाह—

षष्ठमत्रेरपत्यत्वं वृतः प्राप्तोऽनसूयया।
आन्वीक्षिकीमलर्काय प्रह्लादादिभ्य ऊचिवान्॥ ११॥

षष्ठमिति। अनसूयया मत्सदृशव्याजेन मामेव वृतवतीतीर्ष्याऽभावेन। मात्रा वा। आन्वीक्षिकी योगपुरस्सराऽऽत्मविद्या। अलर्को राजा। स हि राजसः। तत्र शास्त्रपरिनिष्ठायाः सन्दिग्धत्वात्प्रह्लादादिभ्य उक्तवान्। प्रह्लादस्तु स्पष्टः॥ ११॥

एवं ब्राह्मणानां षड्विधत्वमुक्तम्। षट् कर्माणि ब्राह्मणे प्रसिद्धानि। त्रीणि क्षत्रिये[1]। तदर्थं त्रीनाह यज्ञऋषभपृथुरूपान्। शत्रुजयो धर्मनिष्ठा प्रजापालनं चेति त्रिषु प्रतिष्ठितम्। अतो भिन्नप्रक्रमं वक्तुं तत इत्याह—

ततः सप्तम आकूत्यां रुचेर्यज्ञोऽभ्यजायत।
स यामाद्यैः सुरगणैरपात्स्वायम्भुवान्तरम्॥ १२॥

आकूतिर्मनुकन्या। स च यज्ञो रुचेर्जातोऽपि पुत्रिकापुत्रः। यज्ञो हि ब्राह्मणैः क्रियमाणः क्षत्रिये फलति। तथा सोऽपि यामाद्यैः प्रथममन्वन्तरदेवादिभिश्चतुर्विधैः समं तपसि स्थितमनुरक्षां विधाय तदनन्तरं पालितवानित्यवतारप्रयोजनम्। प्रियव्रतादयस्तु कल्पान्तरे राजानः प्रथममसमर्था इत्यग्रे उपपादयिष्यते॥ १२॥

अष्टमे मेरुदेव्यां तु नाभेर्जात उरुक्रमः।
दर्शयन् वर्त्म धीराणां सर्वाश्रमनमस्कृतम्॥ १३॥

स्वस्थे हि देशकाले सर्वाश्रमधर्मा[2] इति यज्ञानन्तरमृषभकथा। पूर्वोक्तक्रमस्योत्तरत्र विवक्षितत्वादष्टमादिपदप्रयोगः। मेरुदेवी मेरुदुहिता। मातृपुत्रत्वं वारयितुं तुशब्दः। प्रतिपक्षशङ्काभावार्थं वा। अयं तु गुणावतारस्य विष्णोरवतारः। तदाह—उरुक्रम इति। ऋषभनिरूपितसन्यासधर्मे मुख्यं धैर्यं साधनम्। अन्त्याश्रमत्वात्सर्वाश्रमनमस्कृतम्। एषां[3] हि पराकाष्ठा निवृत्तिमार्गे। न त्वन्त्याश्रमित्वेन पाषण्डत्वसम्भावनेति नमस्कृतम्॥ १३॥

ऋषिभिर्याचितो भेजे नवमं पार्थिवं वपुः।
दुग्धेमामोषधीर्विप्रास्तेनाऽयं स उशत्तमः॥ १४॥

पृथुस्त्वावेशी। पृथोः सम्बन्धि वपुरिति वचनात्[4]। अयं तु पुमानेव। स इति वचनात्। "श्रेयः प्रजापालनमेव राज्ञामि"ति वचनात्सर्वात्मकत्वाच्च भगवतः सर्वहितकारी धर्म ऋषभधर्मादप्युत्तम इति पृथोर्नवमत्वम्। ननु कथं वेनादवतारः? तत्राऽऽह—ऋषिभिर्याचित इति। तत्राऽपि न साक्षात्। किन्तु पृथुशरीरे। दुग्धा अदुग्ध, दोग्धा वा। अलौकिकत्वार्थं छान्दसपदप्रयोगः। इमामोषधीरिति द्विकर्मकम्। कर्मद्वयस्याऽप्यभीष्टत्वात्। एवं सर्वेषु द्विकर्मकेषु बोद्धव्यम्। विशेषेण पूरका इति सम्बोधने भवद्भिरेव बहुदोहेन[5] सर्वं पूरितमिति ज्ञापितम्। दोहनमेवाऽवतारकार्यम्।

---

१ त्रीण्याहेति क. ख. २ सर्ववर्णाश्रमेति क. ३ एषामिति ग. ४ वचनाच्चेति क. ख. ५ बहुदोहने इति ख. ग.

न जीवसाध्यमिति। तेनाऽयं सः। तेन हेतुना पृथुर्नारायण इत्यर्थः। विशेषमाह। उशत्तमः। एवं सर्वोपकारकोऽवतारान्तरेष्वपि[1] दुर्लभ इत्यतिक्रमनीय इत्यर्थः॥ १४॥

एवं क्षत्रियभावेन त्रितयं निरूप्य वैश्यभावेन चतुष्टयमाह रूपमित्यादित्रिभिः—

रूपं स जगृहे मात्स्यं चाक्षुषान्तरसम्प्लवे।
नाव्यारोप्य महीमय्यामपाद्वैवस्वतं मनुम्॥ १५॥

वञ्चनेन कार्यसिद्धिर्वैश्यता। "सत्याऽनृतं तु वाणिज्य" मिति वचनादेकं वञ्चकमपरं न विपरीतं च। चाक्षुषमन्वन्तरानन्तरं प्रलयो बाधित इति मायिकत्वं केचिदाहुः। वस्तुतस्तु स्वायम्भुवादीनां क्रमनियमेन न प्रतिकल्पं चतुर्दशत्वम्। अधिकारिणां मुक्तिसम्भवात्। तस्माच्चाक्षुष एव कदाचिच्चतुर्दशो भवति। कल्पेषु सात्त्विकादिविभेदान्मुख्यस्य प्राथम्यम्। सात्त्विकानि चत्वारि। इतरयोः पञ्च पञ्च। अतो बहुवाक्यानुरोधादुपपत्तिसम्भवाच्च न प्रलयस्य मायिकत्वम्। मार्कण्डेयदृष्टस्य तु तत्रैव स्फुटं प्रतिपादितमित्यदोषः। पृथिव्या देवरूपत्वान्नौकारूपताऽपि भवति। स च मन्वन्तरान्तरे विवस्वत उत्पन्न एवाऽस्मिन्मन्वन्तरेऽधिकारी भवति। अतोऽपि न मायिकत्वम्। भक्तपरिपालनमवतारधर्मः। वैवस्वतमनुरिति भाविनी संज्ञा॥ १५॥

सुरासुराणामुदधिं मथ्नतां मन्दराचलम्।
दध्रे कमठरूपेण पृष्ठ एकादशे विभुः॥ १६॥

कापट्येनैवाऽमृतमथनार्थं प्रवृत्तेः कूर्मस्याऽपि वञ्चकहितकारित्वादत्र प्रवेशः। पूर्वकल्पस्थत्वान्मत्स्यस्य न क्रमो बाधकः। वञ्चनाधिक्यादेकादशत्वम्। एवमुत्तरत्राऽपि। उदधिं मथ्नतां सुरासुराणां सम्बन्धि मथनसाधनं मन्दराचलं धृतवान्। कमठः कच्छपः। पृष्ठेन धारणमवतारसाध्यं जले ह्यनाधारे। ननु पृष्ठस्य पिच्छलत्वात्कथं धारणं सम्भवति? तत्राऽऽह—विभुरिति॥ १६॥

एकस्य द्विरूपत्वमाह—

धान्वन्तरं द्वादशमं त्रयोदशममेव च।
अपाययत्सुरानन्यान्मोहिन्याऽमोहयत्स्त्रिया॥ १७॥

धान्वन्तरमिति। अत्र मादेशश्छान्दसः। द्वादशे मातीति वा। धन्वन्तरिपदेनैव आयुर्वेदप्रवर्तनादेः स्पष्टत्वात्। प्रकृते त्वन्यार्थकथनान्नाऽवतारप्रयोजनमित्युक्तम्। धान्वन्तरमेव त्रयोदशम्। एव च शब्दौ सन्देहविरोधनिवारकौ। धान्वन्तरं रूपं धन्वन्तरेः सम्बन्धि। देवकर्तृकपानकर्मत्वादमृतस्य न भगवत्कार्यमिति प्रयोजककर्तरि सुरा एव कर्मत्वेनोक्ताः। अर्थादमृतम्। अत्र त्रयोदशस्यैव चरित्रमुच्यते—अपाययदिति। अन्यानसुरान्। स्त्रिया करणभूतया अमोहयदिति च। अयमभिप्रायः। न हि भगवान् स्त्रीरूपेण सर्वैर्दृश्यते। सुरैर्भगवद्रूपेणैव दृश्यते। राहुसूचनाच्च। अतो वस्तुतो धन्वन्तरिरूपमेव। आकृत्यन्तरबोधनं तु सामर्थ्यात्। अमृतहस्तस्य निर्गतस्य विच्छेदेनाऽस्य रूपस्य दर्शनात्त्रयोदशत्वम्॥ १७॥

---

१ अवान्तरेष्विति क. ग. घ.

एवं चतुष्टयं निरूप्य पुनरन्येनोत्कृष्टप्रकारेण परम्परां निरूपयितुं नारायणवन्नृसिंहं निरूपयति—

चतुर्दशं नारसिंहं बिभ्रद्दैत्येन्द्रमूर्जितम्।
ददार करजैरूरावेरकां कटकृद्यथा॥ १८॥

पुष्टिमार्गो॑ऽयमिति पूर्वस्माद्विशेषः। पूर्वस्य क्रमस्य विवक्षितत्वाच्चतुर्दशत्वम्। नरसिंहसम्बन्धि नारसिंहं रूपम्। द्विरूपत्वेनाऽलौकिकत्वात्पुष्टित्वम्। अत्र हि भक्तिरेव मुख्या। यतः स्वीयमपि हत्वा तदीयं पालितवान्। दैत्येन्द्रं हत्वा दैत्यं च। इन्द्रपदेनाऽवध्यता च सूचिता। वधे हेतुः—**ऊर्जितमिति**। करजैर्नखैः। ऊराविति ब्रह्मवाक्यसत्यकरणार्थम्। एरका कटतृणविशेषः। नखैरनादरेण विदारणे दृष्टान्तः—**कटकृद्यथेति**। लोकहितार्थं तद्वध इति सूचितम्॥ १८॥

पञ्चदशं वामनकं कृत्वाऽगादध्वरं बलेः।
पदत्रयं याचमानः प्रत्यादित्सुस्त्रिविष्टपम्॥ १९॥

एवं भक्तिमार्गे॑ नवाऽवतारान्कथयन्प्रथमं प्रह्लादरक्षको नृसिंहो मुख्य इति मूलत्वेन कथितः। ततो ब्रह्मभावेन त्रयः। त्रयश्च क्षत्रभावेन। एको वैश्यभावेन। पुनरग्रिमस्य मूलरूपमेकेनेति नवधा निरूपणम्। भक्तिरनवच्छिन्ना न निवर्तत इति। सायुज्ये सेवाऽऽरम्भवत्। कल्किरग्रिमारम्भ इति हेतुः। कश्यपाददित्यां जातो वा॑मनरूपो ब्रह्मचारी पञ्चदशः। अवामनोऽपि वामनकं रूपं कृत्वा बलेरध्वरमगादिति भक्तहितार्थं स्वस्य धर्मस्य चाऽन्यथाकरणं पूर्वस्माद्विशेषः। प्रत्यादानं दत्तस्य पुनर्ग्रहणम्। इह पैर (?) आत्मनः पदत्रयम्। गमने कामितोऽर्थ उत्तरार्द्धे निरूपितः। चरित्रं तु गमनमेव॥ १९॥

अवतारे षोडशमे पश्यन्ब्रह्मद्रुहो नृपान्।
त्रिः सप्तकृत्वः कुपितो निःक्षत्रामकरोन्महीम्॥ २०॥

क्षत्रियायां जातं परशुरामरूपं षोडशम्। सप्तधा हनने निर्बीजत्वं जातम्। पुनर्ब्राह्मणादुत्पन्नाः समृद्धाः। पुनः सप्तधा। एवमेकविंशतिधा निःक्षत्रिया पृथिवी कृता। पितृवधस्य निमित्तत्वेऽपि ब्रह्मरक्षैव हेतुः॥ २०॥

ततः सप्तदशे जातः सत्यवत्यां पराशरात्।
चक्रे वेदतरोः शाखा दृष्ट्वा पुंसोऽल्पमेधसः॥ २१॥

तत उपरिचरवसोर्मत्स्यगर्भाज्जातायां दाशकन्यायां तथा पराशराज्जातो वेदव्यासः सप्तदशः। प्रकृते तृतीयः। वेदस्य तरुत्वं पूर्वं निरूपितम्। अनन्तमूर्तेर्यज्ञस्य ब्रह्मशिरस एका मूर्तिर्यावता वेदभागेन प्रतिपाद्यते सा एका शाखा। एवमन्याश्च। यद्यपि ब्राह्मणेन सर्वो वेदः पठनीयस्तथापि प्रमेयबलमालम्ब्य एकैव मूर्तिः सर्वा मूर्तय इत्यल्पमेधसोऽपि पुरुषस्य वेदाध्ययनं भक्त्यर्थमपरश्च कालो यथाऽवशिष्यते तदर्थं खण्डशः कृतवानित्यर्थः॥ २१॥

---

१ इतः प्राक् चतुर्दशमिति इति प्रतीकमस्ति क. ङ. २ मार्गेण वाऽवतारानिति ख. ३ वामनरूपेणेति क. ४ परमात्मन इति घ. पर आत्मान इति क. ग.

नरदेवत्वमापन्नः सुरकार्यचिकीर्षया ।
समुद्रनिग्रहादीनि चक्रे वीर्याण्यतः परम् ॥ २२ ॥

भिन्नप्रक्रमार्थे रघुनाथादिरूपत्रयं वक्तुमतः **परमित्युक्तम्** । क्षत्रियभावोऽत्र विविक्षितो यद्यपि सोमसूर्यभावेन द्विविधस्तथापि सोमस्य वृद्धिक्षयरूपेण द्विरूपत्वात्त्रेधा निरूपणम् । नरदेवत्वं राजत्वम् । सुरकार्यं रावणवधः । अवतारचरित्रं तु समुद्रनिग्रहः । तथा मरुस्थलीकरणं परशुरामजयो वालिवधश्चेत्यादिशब्दार्थः ॥ २२ ॥

एकोनविंशे विंशतिमे वृष्णिषु प्राप्य जन्मनी ।
रामकृष्णाविति भुवो भगवानहरद्भरम् ॥ २३ ॥

अतः परमष्टादशे बलरामे आवेशः । कृष्णोऽवतारः एकोनविंशे विंशतितमे । अत्र तकारलोपश्छान्दसः । वस्तुतः सोमस्यैकत्वादेकश्लोकेन निरूपणम् । वार्ष्णेय(?) इति वक्तव्ये **"ञ्याद्यस्तद्राजा"** इति तद्राजसंज्ञायां **"तद्राजस्य बहुषु"** इति प्रत्ययलोपे वृष्णिष्वित्युक्तम् । अत्र हि चतुर्णामवताराणां कृष्णरूपं स्थानम् । नारायणांशस्य केशस्य सुतपावृष्णिप्रसन्नस्य भगवतश्च तत्रैकमेव रूपं बहुरूपत्वेन विवक्षितम् । बलरामस्त्वेक एव । एवं पञ्चाऽवताराः । जन्मद्वयम् । तदुक्तम्—**वृष्णिषु प्राप्य जन्मनी इति** । ततश्च लोकेऽपि नामद्वयं प्रसिद्धमित्याऽह—**रामकृष्णाविति** । जन्म[1]विशेषकार्यं तु भगवतैव कृतमित्याह—**भगवानहरद्भरमिति** । भूभारहरणमवतारकार्यं सामान्यतो लोकप्रसिद्धम् ॥ २३ ॥

ततः कलौ सम्प्रवृत्ते संमोहाय सुरद्विषाम् ।
बुद्धो नाम्ना जिनसुतः कीकटेषु भविष्यति ॥ २४ ॥

भिन्नप्रक्रमार्थे कलौ सम्यक्प्रवृत्ते तद्धर्मप्रचारे जाते सुरद्विषां दैत्यराक्षसानां वैदिकेषूत्पन्नानां वेदत्याजनार्थं कीकटदेशेषु जिनस्य [2]अजिनस्य वा सुतो बुद्धो जात इत्यर्थः ॥ २४ ॥

अथाऽसौ युगसन्ध्यायां दस्युप्रायेषु राजसु ।
जनिता विष्णुयशसो नाम्ना कल्किर्जगत्पतिः ॥ २५ ॥

अथेति महान् भिन्नक्रमः । कूर्ममारभ्य बुद्धान्तं न पुरुषस्याऽवताराः । कल्की तु पुरुषस्याऽवतार इत्याह—**असाविति** । तत्र कूर्म आदिकूर्मस्य, धन्वन्तरिर्विष्णोः, नृसिंहः कालस्य, वामनो विष्णोः, वैश्वानरस्य परशुरामः, व्यासो विष्णोर्ज्ञानस्य, वासुदेवस्य रामः, सङ्कर्षणस्य बलरामः, चतुर्णां कृष्णः, वासुदेवस्य बुद्ध इति । युगसन्ध्यायां जातायां समाप्तायां न सन्त्येव राजानः । भूमिश्च शून्यप्राया । तथापि विद्यमाना अपि राजानो दस्यवः । प्रायग्रहणं विष्णुभक्तिप्रतिपादकब्राह्मणसङ्गेन केषाञ्चिदतथात्वमिति । अत एव विष्णुयशा नाम शम्भलग्रामे वैष्णवः । तस्य गृहे पत्न्यां भविष्यतीत्यर्थः । **जगत्पतिरित्यवतारप्रयोजनम्** । जगतः क्षीणत्वात्पुनरुद्भवकर्तेत्यर्थः ॥ २५ ॥

---

१ जन्मविशेषणमिति क. ग. घ. ङ.　२ अञ्जनस्येति ख. ग.

अवताराणामेतावत्त्वं निवारयति—

अवतारा ह्यसङ्ख्येया हरेः सत्त्वनिधेर्द्विजाः ।

यथाऽविदासिनः कुल्याः सरसः स्युः सहस्रशः ॥ २६ ॥

अवतारा इति । सत्त्वनिधेरिति हेतुः । पालनोद्भवादेरावश्यकं सत्त्वम् । **द्विजा** इति सम्मत्यर्थं सम्बोधनम् । बहुकालर्षित्वात्[1] । अवताराणां स्वरूपमाह—**यथाऽविदासिन इति ।** अविदासिनः अक्षयजलस्य । कुल्याः क्षुद्रप्रवाहा दक्षिणदेशे प्रसिद्धाः ॥ २६ ॥

सर्वेषां सामान्यतः स्वरूपं प्रकृतिं[2] फलं चाऽऽह **ऋषय इति** द्वाभ्याम्—

ऋषयो मनवो देवा मनुपुत्रा महौजसः ।

कलाः सर्वे हरेरेव सप्रजापतयः स्मृताः ॥ २७ ॥

एते चांऽशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयम् ।

इन्द्रारिव्याकुलं लोकं मृडयन्ति युगे युगे ॥ २८ ॥

ऋषयः अर्यमादयः । मनवः स्वायम्भुवादयः । देवा वस्वादयः । मनुपुत्राः प्रियव्रतादयः । महौजसः अन्येऽप्यतिवीर्यवन्तः । एते सर्वे सत्त्वमूर्तेर्भगवतो विष्णो रिरक्षिषोः कला धर्मावेशिन इत्यर्थः । प्रजापतयो मरीच्यादयः । एवकारेणाऽन्यसम्बन्धं वारयति । **स्मृता** इति प्रमाणम् । पूर्वोक्ताः कुमारादयस्तु केचन अंशाः केचन कलाः । ते चाऽवताराऽऽवेशभेदेन निरूपिताः । चकारादनुक्ता अपि । पुंसो नारायणस्य ब्रह्माण्डमूर्तेरंशाः कलाश्च । कृष्णेऽपि तथात्वं सामान्यतः प्राप्तं तुशब्देन व्यावर्तयति । यस्यांऽशाः पुरुषादयः स भगवान् कृष्ण इत्यर्थः । सामान्यतः प्रयोजनमाह—**इन्द्रेति ।** इन्द्रारयो दैत्याः । तैर्व्याकुलं जगत् मृडयन्ति सुखयन्ति । प्रतियुगं चैतेऽवताराः । प्रतिकल्पं चतुर्दश मन्वन्तराणीव । असङ्ख्यातानामुक्तत्वाद्यथाप्रयोजनं सर्वत्राऽवतार इति बोद्धव्यम् ॥ २७ ॥ २८ ॥

कृष्णावतारप्रयोजनं नोक्तमिति स्वस्याऽज्ञानदोषं निवारयन्नवताराणां दुर्ज्ञेयत्वमाह—

जन्म गुह्यं भगवतो य एतत्प्रयतः शुचिः ।

सायं प्रातर्गृणन्भक्त्या दुःखग्रामाद्विमुच्यते ॥ २९ ॥

जन्म गुह्यं भगवत इति । भगवतः कृष्णस्य जन्म गुह्यं गोप्यम् । न प्रकटतया च वक्तव्यमित्यर्थः । तर्हि कथं निस्तार इत्याशङ्क्याऽऽह—**य एतदिति ।** एतदवताररूपं सामान्यतोऽस्मदुक्तम् । प्रयतः सावधानः । शुचिः शुद्धः । सायं प्रातर्भक्त्या स्तोत्रपाठं कुर्वन्दुःखग्रामाद्दुःखसमूहाद्विशेषेण मुच्यते । जन्मरहस्यज्ञानाभावेऽपि केवलं जन्मकीर्तनमात्रेणाऽपि सर्वदुःखनिवृत्तिरित्यर्थः । श्रद्धया गृणन्मुच्यत एव ॥ २९ ॥

एवं पुरुषाऽवतारं स्वांशावतारैः सपरिकरं निरूप्य तस्य विचारमाह **एतद्रूपमित्यादिपञ्चभिः**—

एतद्रूपं भगवतो ह्यरूपस्य चिदात्मनः ।

मायागुणैर्विरचितं महदादिभिरात्मनि ॥ ३० ॥

---

१ बहुकालदर्शित्वादिति ख. २ प्रकृतिफलमिति क. ग.

एतद्ब्रह्माण्डात्मकं भगवतो रूपं, पूर्णब्रह्मण एव सत्त्वोपहितस्य रूपम् । शरीरव्यतिरेकेणाऽऽत्मनोऽन्यत्र वृत्तिलाभाभावात् । "**अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वादि**"ति न्यायेन ब्रह्मणि स्वतो रूपं नास्ति । तत्र हेतुः—**चिदात्मन इति** । जडमेव हि रूपं भवति । चैतन्यमात्रस्याऽमूर्तस्य रूपाभावादिति हिशब्दार्थः । तर्हि कथं ब्रह्माण्डशरीरत्वमुक्तम् । **मायागुणैर्विरचितमिति** । वैष्णवतन्त्रे आधिदैविकस्य शक्तिर्माया । तस्या एव त्रयो गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि । तैरेव महदादयो जाताः । तैः स्वशरीर एव भगवच्छरीरं निष्पादितम् । इदं हि भगवच्छरीरम् । अत्र भगवान्समाहितो भजनीयो भविष्यतीति । ततश्च महदादिकृपया भगवानत्र संनिहित आविर्भूतस्तप्तायोगोलके वह्निरिव तिष्ठतीति बोद्धव्यम् ॥ ३० ॥

ननु जडरूपे कथमस्मिन्ब्रह्मप्रतीतिः । तथा सति चेतनत्वं प्रतीयेत । ततश्च दृश्यत्वाज्जडत्वाच्च न भगवदावेशोऽत्राऽस्तीति कथमिदं शरीरम् ? तत्राऽऽह—

यथा नभसि मेघौघो रेणुर्वा पार्थिवोऽनिले ।
एवं द्रष्टरि दृश्यत्वमारोपितमबुद्धिभिः ॥ ३१ ॥

यथा नभसीति । अयं हि द्रष्टा । देवदत्तवद्भगवान् सर्वं पश्यति । यद्यपि शरीरमपि दृश्यं, तथापि द्रष्ट्रा व्याप्तमिति तद्व्यतिरिक्तस्यैव दृश्यत्वप्रतीतिर्लोके । तत्र ये महान्तस्ते सर्वेऽत्र ब्रह्माण्डे अयोगोलके वह्निमिव भगवन्तं पश्यन्ति । ये पुनर्मूढास्ते तस्मिन्द्रष्टरि दृश्यत्वमारोपयन्ति । ननु कथमन्यस्मिन्नन्यधर्माध्यारोप इत्याशङ्क्य सदृष्टान्तमाह—**यथा नभसि मेघौघ इति** । वस्तुतस्त्वाकाशोऽदृश्यः । ततश्च तदाधारत्वेन कथं मेघा दृश्या भवेयुः । येषामपि मते दृश्यस्तेषामपि मते नाऽऽकाशे मेघाः । किन्तु वायावेव । तत्र यथाऽन्यत्र स्थितानामन्यत्र प्रतीतिः । अत्र विशिष्टप्रतीतिरारोपितेन सह तथा नाऽस्तीति दृष्टान्तान्तरमाह—**रेणुर्वा पार्थिवोऽनिल इति** । यथा वात्यादौ तद्विशिष्टरेणुप्रतीतिः । ततो भ्रान्ता वात्याया इति रेणुं मन्यन्ते । वस्तुतस्तु पार्थिवो रेणुः ॥ ३१ ॥

एवं प्रपञ्चे जडबुद्धिर्भ्रान्ता भगवद्बुद्धिर्मुख्येति निरूप्य, जीवेऽपि भगवद्बुद्धिरेव मुख्या, न जीवबुद्धिरिति निरूपयति—

अतः परं यदव्यक्तमव्यूढगुणबृंहितम् ।
अदृष्टाश्रुतवस्तुत्वात्स जीवो यत्पुनर्भवः ॥ ३२ ॥

अतः परमिति । अतो ब्रह्माण्डविग्रहात्सूक्ष्मं सर्वेन्द्रियागोचरमव्यक्तापरपर्यायं करचरणाद्याकारेणाऽपरिणतैर्गुणैः स्वाभाविकैर्व्याप्तम् । अस्तीति सम्बन्धः । ततः किमित्याकाङ्क्षायां स जीव एव । जीवजडभगवद्व्यतिरेकेण चतुर्थपदार्थस्याऽभावात् । ननु तथापि जीवत्वं कुतः ? अत आह—**अदृष्टाश्रुतवस्तुत्वादिति** । यदि तज्जडं स्यात्, दृश्यं स्यात् । यदि वा भगवद्रूपं स्यात्, वेदादौ श्रुतं स्यात् । न वा निःस्वभावं, शशशृङ्गवत् । वस्तुत्वात् । तस्मात्पारिशेष्याज्जीव एव । केचन तं जीवोपाधिं मन्यन्ते । तथा प्राप्ताप्राप्तविवेकेन भगवद्व्यतिरिक्तस्य जीवस्याऽभावात्कैस्योपाधिः स्यात् । तस्माज्जीव एव सः । किञ्च । यस्मात्पुनर्भवः । पुराणे लोके चैवं प्रतीयते । पूर्वमयं देवः स्थित इदानीं

१ रूपत्वाभावादिति क. ग. घ. ङ. २ सर्वेत्र इति ख. ३ कस्योपाधित्वमिति ख.

मनुष्यत्वमापन्न इति। अतः पुनर्भवाऽन्यथानुपपत्त्या भगवदुपाधिः सूक्ष्मो जीवः कश्चिदस्तीति मन्तव्यम् ॥ ३२ ॥

किमतो यद्येवम्? तत्राऽऽह—

यत्रेमे सदसद्रूपे प्रतिषिद्धे स्वसंविदा।
अविद्ययाऽऽत्मनि कृते इति तद्ब्रह्मदर्शनम् ॥ ३३ ॥

यत्रेमे इति। वस्तुतस्तु सर्वो भगवानेव। न जीवो नाऽपि जडः। प्रतीतिस्त्वाविद्यकी। यदा पुनः स्वस्मिन्नेवाऽधिष्ठाने इमे स्थूलसूक्ष्मे ब्रह्मानुभवेन प्रतिषिद्धे भवतश्चेत्। प्रतिषेधे हेतुमाह—**अविद्ययाऽऽत्मनि कृते इति।** ब्रह्मानुभवव्यतिरेकेणाऽऽत्मनि कृते आत्मस्थाने तत्प्रतीयत इत्यर्थः। इतिशब्दो हेतौ। तत्तदैव ब्रह्मदर्शनं ब्रह्मानुभवो भवतीत्यर्थः। सर्वत्र ब्रह्मप्रतीतिस्तिष्ठति, जडजीवप्रतीतिर्गच्छतीति भावः ॥ ३३ ॥

किं तावता? कदा वा प्रतीतिरेषा गच्छति? इति तद्द्वयं निरूपयति—

यद्येषोपरता देवी माया वैशारदी मतिः।
सम्पन्न एवेति विदुर्महिम्नि स्वे महीयते ॥ ३४ ॥

यद्येषेति। एषा माया भगवतो विशारदस्य सम्बन्धिनी देवी देवतारूपा पूर्वाऽवस्थात उपरता भवति। तथापि तस्या न निःस्वभावत्वं भवेत्। किन्तु सा मतिरूपा भवति। यदा प्रवृत्तिरूपा भवति तदा माया। निवृत्तिरूपा मतिरिति विशेषः। तदाऽयं जीवः स्वे महिम्नि सम्पन्न एव स्वरूपं प्राप्त एव महीयते। स्वाराज्यं करोतीत्यर्थः। एवं—"**सर्वं हरि**"रित्येतदर्थं सपरिकरः पुरुषावतारो निरूपितः ॥ ३४ ॥

एवमन्यत्राऽपि कृष्णे पुरुषोत्तमे जन्मकर्मनिरूपणं तस्य भगवत्त्वज्ञानार्थमेवेत्याह—

एवं जन्मानि कर्माणि ह्यकर्तुरजनस्य च।
वर्णयन्ति स्म कवयो वेदगुह्यानि हृत्पतेः ॥ ३५ ॥

एवमिति। ननु उपदेशातिदेशयोः को विशेष इत्यत आह। अजनस्य जन्मानि, अकर्तुः कर्माणीति। विरुद्धधर्माश्रयत्वेन माहात्म्यं विशेषः। "**एतावानस्य महिमे**"ति वचनात्। एवमेव हि कवयो वर्णयन्ति विरुद्धसर्वधर्माश्रयत्वेन। ननु कथं प्रतीतिरविरोधेन? तत्राऽऽह—**वेदगुह्यानीति।** वेदेऽपि गोप्यानि। भ्रान्तानां विरुद्धवत्प्रतीत्यर्थं तथा वचनम्। वस्तुतस्तु सर्वभवनसमर्थे ब्रह्मणि विरोध एव नास्ति। किञ्च। **हृत्पतेः।** सर्वेषां हृदयानां स एव प्रेरकः। तत्र यथा अनेकविधं प्रेरयति तथाऽनेकविधो भवतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

---

१ इवेति क.

कथं वर्णयन्ति? का वा तस्य लीला? किं स्वरूपम्? कथं ज्ञायते? इत्याकाङ्क्षायामाह **स वा-इदमिति** त्रिभिः । अथवा । **"सूत जानासी"**त्यस्य वा (?) उत्तरम् ।

स वा इदं विश्वममोघलीलः सृजत्यवत्यत्ति न सज्जतेऽस्मिन् ।
भूतेषु चाऽन्तर्हित आत्मतन्त्रः षाड्वर्गिकं जिघ्रति षड्गुणेशः ॥ ३६ ॥

स पुरुषोत्तमः । वै निश्चयेन । कालादीनां तत्प्रेर्यत्वात् । **इदं विश्वमिति** प्रपञ्चे भेदो निवारितः । अक्षरकालकर्मस्वभावप्रकृतिपुरुषैः क्रियते जगदिति यद्बहुधा निरूपितं तद्वस्तुतो भगवानेव करोति । तत्र हेतुः—**अमोघलील इति** । केवलमक्षरादिभिः कृते स्वतन्त्रस्य भगवत इच्छाऽभावे सति क्रिया व्यर्था स्यात् । कार्यव्यापृतत्वेन सम्यक्स्फुरणाभावाच्च । भगवतस्तु लीला सा । जगतो भोग्यत्वात् । व्रीहीनिव वा सृजत्यवत्यत्ति । भक्षणकथनात् । अन्येषां कर्मकरत्वेनाऽप्रयोजकत्वमुक्तम् । जीवानामपि तथात्वेन वैलक्षण्यमाह—**न सज्जत इति** । तत्कृतगुणदोषा मोहहर्षादयः सङ्गः । तन्नास्ति । तत्र प्रमाणमिव कथयन्नस्मिन्निति निर्दिशति । भूतेषु स्वांशभूतेषु जीवेषु च न सङ्गः । जीवजडयोरनासक्तिरुक्ता । ननु सर्वत्र कार्यकारणयोर्दर्शनाद्भगवतश्चाऽदर्शनात्कथं भगवान्करोति । दृष्टे सम्भवत्यदृष्टकल्पनाया अन्याय्यत्वाच्च । तत्राऽऽह—**अन्तर्हित आत्मतन्त्र इति** । अन्तर्हितत्वाददर्शनम् । आत्मतन्त्रत्वान्न दृष्टसम्भवः । दृष्टानां परतन्त्रत्वात् । ननु सर्वत्राऽन्तर्हितः अनुप्रविष्टश्चेत्करोति तदा भोगे दोषः । जीवैः सह भोगात् । प्रथमत एव वा भोगे भुज्यमानानामभावापत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । षाड्वर्गिकं जिघ्रति । भोगो हीन्द्रियसाध्यः । इन्द्रियाणि तु धर्मानेव गृह्णन्ति न धर्मिणः । तत्र केवलानां ग्रहणं जीवैरशक्यम् । इन्द्रियाणां च क्षणमात्रं धर्मैकदेशसम्बन्धः । तथाच पञ्चविषयाणां भोगो भगवत्साध्य एव । **जिघ्रतीति** धर्माणामेव ग्रहणम् । लोके केवलधर्मग्रहणं घ्राण एवेत्युक्तम् । षण्णामिन्द्रियाणां पञ्चपर्वाविद्याव्याप्तत्वेन प्रत्येकं पञ्चरूपत्वात्पञ्चविधत्वं वर्गत्वम् । तथाच त्रिंशद्भेदा भवन्ति । अष्टाविंशतिभेदानि तत्त्वानि, स्वयं, भक्तिश्चेति । तेषां रसान् स्वयमेवाऽनुभवतीत्यर्थः । ज्ञानसहितानां रूपादीनां न जीवं प्रति सर्वभावेनाऽऽत्मसमर्पणं किन्त्वेकदेशेन कथञ्चिदेव । न तथा भगवतीत्याह—**षड्गुणेश इति** । ईशत्वेन नियामकत्वं तदधीनत्वं चोक्तम् ॥ ३६ ॥

इत्यत्यन्तसूक्ष्मेक्षिकया[3] पदार्थो निरूपितः । वस्तुतस्तु न सम्यग् ज्ञायत एवेत्याह—

न चाऽस्य कश्चिन्निपुणेन धातुरवैति जन्तुः कुमनीष ऊतीः ।
नामानि रूपाणि मनोवचोभिः सन्तन्वतो नटचर्यामिवाऽज्ञः ॥३७॥

न चाऽस्येति । अयमभिप्रायः । सर्वरसास्वादनं भगवत उक्तम् । ते च रसा उत्कृष्टा अपकृष्टाः स्वत आधारतोऽधिकारिभेदेन च भवन्ति । ते च भगवता अनुभूयन्ते न वेति सन्देहः । सर्ववस्तुषु रसरूपेण भगवत एव प्रविष्टत्वान्न स्वात्मानं प्रत्युत्कृष्टता अपकृष्टता वा । सर्वरूपत्वाच्च द्वितीयाऽपि कोटिः । चकारात्प्रमाणान्तरस्याऽपि निवृत्तिः । एवं निरूपणेन भक्त्या भगवदाविर्भावात्पश्यन्नाह—**अस्येति** । कृष्णस्य । **कश्चिदिति** । ब्रह्माऽपि । निपुणेनाऽपि प्रमाकरणेन । तत्र हेतुः—**धातुरिति** । उत्पादको हि भगवान् तदुपादानोपलम्भकः । कस्मै प्रयोजनाय कथं सृष्टवानिति कथमन्यो

१ अभावत्वापत्तिरिति क. ग. २ धर्मसंग्रहणमिति ख. ३ अत्यन्तसूक्ष्मेक्षिकतयेति ख.

विजानीयात्। तत्राऽपि जन्तुः कृमितुल्य ऊहापोहकौशल्यरहितः । भगवतोऽपि न स्वाभाविक्यः क्रियाः। किन्तु ऊतीः। निपातप्रयोगश्चाऽवान्तरभेदाऽपरिज्ञानाय। सर्वथा अज्ञाने हेतुः। मनोवचोभिः सह नामानि वेदान्, रूपाणि विषयान्, सन्तन्वतो विस्तारयतः। **चतुर्भिश्च महारोगैर्व्याप्ता ऊतीर्न जानते। नटवचाऽपि करणमन्यथा प्रतिभासनात्।** प्रमाणबलेन हि परिज्ञानम्। प्रमाणव्यामोहार्थमेव नटप्रवृत्तिरित्याह—**नटचर्यामिति** । सुतरामज्ञः । पुष्टिमार्गानभिज्ञ इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

तर्हि कथं निस्तार इत्याशङ्क्याऽऽह—

स वेद धातुः पदवीं परस्य दुरन्तवीर्यस्य रथाङ्गपाणेः।
योऽमायया सन्ततयाऽनुवृत्त्या भजेत तत्पादसरोजगन्धम् ॥३८॥

स वेदेति। धातुरिति। पूर्ववत्। स तु न ज्ञात एव । अज्ञायमानस्वरूपत्वात्। कार्यं तु लौकिकम्। तन्मार्गपरिज्ञाने समागमनं बुद्ध्वा सहभावात्कार्याणां तत्त्वं ज्ञायेतेति तस्य गतिर्मार्गो[1] ज्ञातव्यः। लौकिकवैदिकप्रमाणा(?)ज्ञानाभावे हेतुमाह—**परस्येति** । सर्वप्रमाणाद्दूरे वर्तमानस्येत्यर्थः। कदाचिदशक्तावल्पचलने तत्रत्यैर्ज्ञायेतेत्याशङ्क्याऽऽह—**दुरन्तवीर्यस्येति।** दुष्टः अन्तो यस्य वीर्यस्य। पराक्रमो न समाप्यत एव कदाचिदपि। समाप्तिश्चेत्प्रलय एवेति दुरन्तता। प्रलयानन्तरं तु ज्ञातैव नास्तीति भावः। किञ्च। कालस्यैव परिज्ञानं सम्भवति। तच्च कालचक्रं पाणौ यस्य। कालमपि स्थिरीकृत्य तिष्ठति। अथवा। सर्वमेव जगत् रथः। तस्याऽप्यधश्चक्रम्। तत्पाणौ यस्येति। हस्तचालनेन चलति। हस्ताधारश्च। स कथं शकटस्थैर्ज्ञातुं शक्यते। अतो भगवदनुवृत्तिरेव ज्ञानहेतुरित्याह—**योऽमाययेति।** दीर्घकालादरनैरन्तर्यसेवायां मायाऽभावोऽप्यङ्गम्। सर्वो हि लौकिको वैदिकश्च मायया भगवन्तं भजते। एवं हि कृते अयमस्मभ्यमिदं[2] दास्यतीति बुद्ध्या भगवतः सकाशात्पदार्थान् ग्रहीतुं भगवद्वञ्चनार्थं प्रयत्नकरणात्। भगवांस्तु ततोऽपि चतुरः। अतो माया त्याज्या । स्वयुक्तिविचारो मायेति पर्यायः। सन्तता निरन्तरा। अनु पश्चाद्वृत्तिरिति गतिपश्चाद्भावोक्तेर्दीर्घकालादरौ बोधितौ। चरणपरिज्ञानं हि मार्गज्ञाने हेतुः। तदेव पङ्कजम्। तस्य गन्धः। भगवतः शयने पादसंवाहने ऊर्ध्वमुखस्य चरणस्य आघ्राणे[3] गन्धोऽनुभूयते। तथा येषां हृदये भगवान् स्वच्छन्दं शेते। बहिरिन्द्रियाणि च गन्धेनाऽऽकृष्टानि तत्रैव प्रविशन्ति। स च भगवन्मार्गं जानातीति ज्ञानपक्षः । भक्तिपक्षे तु तस्य चरणो भक्तिमार्गः। स च शुद्धे विशदे[4]ऽन्तःकरणे आविर्भूतं सरोजम्। तत्र गन्धः सन्तः। प्रेम वा। तस्य भजनं निरन्तरानुवृत्तिरिति ॥ ३८ ॥

एवं प्रासङ्गिकमुक्त्वा भिन्नोपक्रमेण प्रस्तुतमाह—

अथेह धन्या भगवन्त इत्थं यद्वासुदेवेऽखिललोकनाथे।
कुर्वन्ति सर्वात्मकमात्मभावं न यत्र भूयः परिवर्त उग्रः ॥ ३९ ॥

अथेति। प्रश्नेनैवं ज्ञायते भवन्तो भगवन्निष्ठा इति । इह संसारे भगवन्तो भवन्तः। **"यो यच्छ्रद्धः स एव सः"** इति वचनात्। **धन्या इति।** धनं भगवद्भक्तिं ज्ञानं वा अर्हन्तीति धन्याः। **इत्थमिति।** हीनमपि सम्बोध्य अनवसरमवसरीकृत्य तन्मुखादपि परमादरेण श्रवणम्। एवं प्रकारः।

---

१ गतिर्मार्ग इति क. २ इदमिहेति घ. ३ घ्राणे इति ख. ४ विषदे इति ख. विशुद्धे इति घ.

वासुदेव इति । देवान्तराऽभजनं निरूपितम् । **अखिललोकनाथ इति** । तस्य सर्वेश्वरत्वं च ज्ञात्वा वेदान्तवेद्यतां च । एवं माहात्म्यज्ञानार्थं सुदृढस्नेहार्थं च विशेषणद्वयमुक्त्वा, रुच्यर्थमात्मपदं प्रयुज्य, भावं देवत्वेन रतिं कुर्वन्ति यतः अतो धन्या इति पूर्वेण सम्बन्धः । अस्य फलं पुनः कालसंसारचक्रे महावर्तरूपे पुनः पतनाभावः । एतद्देहावसानपर्यन्तं यथा भवतु तथेति पुनः (?) शब्दार्थः । अनादराभावाय—उग्र इति ॥ ३९ ॥

कुत इदमुद्धृतमित्याकाङ्क्षायामाह—

इदं भागवतं नाम पुराणं वेदसम्मितम् ।
उत्तमश्लोकचरितं चकार भगवानृषिः ॥ ४० ॥

इदं भागवतमिति । भगवतः सर्वसम्बन्धि[२] भागवतम् । नामेति प्रसिद्धम् । पुरातनम् । पुराणमिति जातिशब्दो वा । वेदेन सम्यङ्मितम् । मतान्तरेष्विव नाऽत्र वेदविप्रतिषेधः । वस्तुनिरूपणार्थं प्रासङ्गिककथाऽपि पुरुषोत्तमकथैवेत्याह—**उत्तमश्लोकचरितमिति** । उत्तमश्लोकस्य चरित्रं यत्र । आर्षज्ञानेन भगवान्वेदव्यासोऽनुभूय आह ॥ ४० ॥

निःश्रेयसाय लोकानां धन्यं स्वस्त्ययनं महत् ।
तदिदं ग्राहयामास सुतमात्मवतां वरम् ॥ ४१ ॥

ग्रन्थ[३]प्रवृत्तिः सर्वमुक्तये । धनप्राप्तिः कल्याणं च । लक्ष्म्याः सर्वगताया भक्तायाः श्रवणात् । **महदिति** । स्वतो गुणतोऽर्थतश्च । स्वस्य ज्ञानार्थं परम्परामाह । व्यासः शुकं वेदवत्पाठितवान् । गोप्यत्वाय—**सुतमिति** । जितेन्द्रियता ज्ञानं चाऽत्राऽङ्गम् । तस्योत्कर्षे भागवतं फलतीत्यभिप्रायेणाऽऽह—**आत्मवतां वरमिति** ॥ ४१ ॥

प्रमाणान्तरचिन्ता न कर्तव्येत्याह—

सर्ववेदेतिहासानां सारं सारं समुद्धृतम् ।
स च संश्रावयामास महाराजं परीक्षितम् ।
प्रायोपविष्टं गङ्गायां परीतं परमर्षिभिः ॥ ४२ ॥

सर्ववेदेति । त्रैवर्णिकानामुद्धारार्थे वेदः । स्त्रीशूद्राणामितिहासः । उभयसारोद्धारत्वात्सर्वोद्धारकम् । परम्परामाह—**स चेति** । स्पष्टम् । **प्रायो** मरणपर्यन्तमन्ननिवृत्तिः । **गङ्गायामिति** देशोत्कर्षः । **परमर्षिभिरिति** सत्सङ्गः ॥ ४२ ॥

"**धर्मः कं शरणं गत**" इति षष्ठप्रश्नस्योत्तरमाह—

कृष्णे स्वधामोपगते धर्मज्ञानादिभिः सह ।
कलौ नष्टदृशामेष पुराणार्कोऽधुनोदितः ॥ ४३ ॥

कृष्ण इति । धर्मस्तु भगवतैव सह गतः । स्थिते शरणचिन्ता । कलिरन्धकारतुल्यः । तेन पि-

१ देवतान्तराभजनमिति क. घ. ङ. २ सर्वं सम्बन्धीति ख. ३ इतः प्राक्–निश्रेयसायेति इति प्रतीकमस्ति क. ग. घ.

हितदृष्टीना न त्वन्धानाम्। स्वतोऽदुष्टानाम्। पुनर्धर्मादिज्ञापनार्थं पुराणरूपोऽर्कोऽधुनोदितः। स्थित एव लोके प्रकटीभूत इत्यर्थः॥ ४३॥

स्वस्य प्राप्तिप्रकारमाह—

तत्र कीर्तयतो विप्रा विप्रर्षेर्भूरितेजसः।
अहं चाऽध्यगमं तत्र निविष्टस्तदनुग्रहात्।
सोऽहं वः श्रावयिष्यामि यथाधीतं यथामति॥ ४४॥

तत्रेति। विप्रा इति सम्बोधनेन सर्वपूरकत्वाच्छुकः प्रथमं पूरितवान्[1]। अधुना पुनः स्मरणेन भवन्तः पूरयन्तीति। लौकिकत्वाऽभावाय—**ऋषि(?)रिति**। असन्दिग्धार्थकथनायोत्तरत्र प्रकाशनाय च—**भूरितेजस इति**। भूरि तेजः ज्ञानप्रकाशो यस्य। ब्रह्मवित्त्वेन तेजोविशेषो वा सर्वज्ञत्वाय। ततः सर्वतोमुखं भागवतं जातमित्याह—**अहं चेति**। सर्व एवाऽधीतवन्तः। अहं च। तत्र उपदेशसभायां प्रसङ्गान्न श्रुतम्। किन्तु शुकानुग्रहात्तत्रोपविश्य। अनुग्रहं प्राप्य तत्र निविष्टः। सोऽहमुपदेशात्प्राप्तभागवतो वः युष्मान् अध्ययनमनतिक्रम्य तन्मध्ये यथामति स्वबुद्ध्यनुसारेण। अनेन गर्वपरिहारः। उक्तादप्यधिकोऽर्थोऽस्याऽस्तीति ज्ञाप्यते॥ ४४॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां प्रथमस्कन्धे तृतीयोऽध्यायः।

चतुर्थोऽध्यायः।

एवं भागवतार्थस्य निर्धारः स्वाधिकारतः।
त्रिभिः कृतो द्वितीये तु त्रिभिस्त्वाज्यसमत्वतः[3]॥ १॥
मध्याधिकारे यच्छास्त्रं तदत्र विनिरूप्यते।
नारदस्याऽधिकारित्वाच्छ्रोतुश्चिन्ताकुलत्वतः॥ २॥
तत्राऽध्याये चतुर्थे तु व्यासचिन्ता निरूप्यते।
उत्तमप्रक्रियायाश्च वक्तुर्हेतुनिरूपणात्॥ ३॥

पूर्वप्रकरणे स्वाधिकारानुसारेण शास्त्रार्थो निरूपितः। तत्र मूलत्वेन भागवतमुक्तम्। यस्मिन्भागवते श्रुते सूतस्याऽयं शास्त्रार्थः प्रतिभातस्तदेवाऽस्माभिरपि श्रोतव्यमित्यभिप्रायेण शौनकः सूतं पृच्छतीत्याह व्यासः—

व्यास उवाच—

इति ब्रुवाणं संस्तूय मुनीनां दीर्घसत्रिणाम्।
वृद्धः कुलपतिः सूतं बह्वृचः शौनकोऽब्रवीत्॥ १॥

---

१ परिपूरितवानिति ख. २ इतःप्रागेकः श्लोकोऽभ्यधिको दृश्यते घ—पुस्तके। स यथा—"तुर्ये भागवतारम्भकारणत्वेन वर्ण्यते। व्यासस्याऽपरितोषस्तु तपःप्रवचनादिभि" रिति। ३ समन्वित इति घ.

इति ब्रुवाणमिति । सर्वत्र हि वक्तुर्वाक्यसमाप्त्यनन्तरं श्रोतुः प्रश्नः । अत्युत्कण्ठया त्विहाऽसमाप्तावेव प्रश्न इत्याह—**ब्रुवाणमिति** । सम्भावनामात्रेण पृष्टे, समूले शास्त्रार्थे निरूपिते, वक्तरि महत्या श्रद्धया, सम्यक् स्तोत्रं कृतवन्त इत्याह—**संस्तूयेति** । संस्तवनं ग्रन्थाद्बहिः । पूर्वमाकाङ्क्षायाः प्राबल्यात्सर्वैरेव पृष्टम् । अधुना किञ्चिदुत्कृष्टमस्तीति बुद्ध्वा मननेन च तन्निर्धार्य सहस्रसंवत्सरे च भगवदवतारनिश्चयात्तदर्थमेव च सत्रारम्भात्कोलाहले सम्यक् श्रवणं न भविष्यतीति सर्वेषु शृण्वत्सु[1] तत्सम्बन्धी देवतास्वरूपाभिज्ञः शौनकः पृच्छतीत्यर्थः । वृद्धो ज्ञानवृद्धः । कुलस्य ऋषिकुलस्य पतिर्नियामकः । बुद्धेर्निर्द्धारो ज्ञानवृद्धे भवति । उत्तरत्र प्रचारार्थं वचनविश्वासः कुलाचार्ये भवतीति **वृद्धः कुलपतिरिति** पदद्वयेन ज्ञापितम् ॥ १ ॥

चतुर्धा ह्यत्र प्रश्नः । भागवतविषयकः, कर्तृविषयको, वक्तृविषयकः, श्रोतृविषयकश्चेति । तत्र प्रथममाह—

शौनक उवाच—

सूत सूत महाभाग वद नो वदतां वर ।
कथां भागवतीं पुण्यां यदाह भगवान् शुकः ॥ २ ॥

सूत सूतेति । आदरे वीप्सा । तव तु महाभाग्यं यद्भागवतं श्रुतवानसीति **महाभागेति** सम्बोधनम् । नः अस्मभ्यम् । न श्रोतृत्वमात्रमस्मासु किन्त्वस्मभ्यं भागवतं देयमिति चतुर्थीप्रयोगः । वदतां मध्ये श्रेष्ठः । निर्धारणान्न समासः । वदतां मध्ये त्वमेव श्रेष्ठः । यस्यां कथायां श्रुतायां त्वयैवं शास्त्रार्थो निरूपितस्तामेव कथां वद । पुण्यां धर्मरूपाम् । विहितत्वाद्यागवत् । श्रद्धाधिक्ये हेतुः—यद्यस्मात्कारणाद्भगवान् शुक आह । **शुक** इति मुक्तः । **भगवानिति** पूर्णगुणः ॥ २ ॥

द्वितीयं प्रश्नमाह—

कस्मिन्युगे प्रवृत्तेयं स्थाने वा केन हेतुना ।
कुतः सञ्चोदितः कृष्णः कृतवान् संहितां मुनिः ॥ ३ ॥

कस्मिन्युग इति । कर्तुः परिकरापेक्षत्वात्कर्तृप्रश्ने परिकराणामपि प्रश्नः । कालदेशहेतवो हि परिकराः । प्रयोजकंकर्ता[2] च । त्रिषु प्रवृत्तेयमिति सम्बन्धः । कस्मिन्युगे इयं सम्प्रवृत्ता । कस्मिन्वा स्थाने । केन वा हेतुना । यथाऽत्र चित्तवैयग्र्यं तदभावो हेतुः । केन वा प्रेरितो भवतु । कुतो वा हेतोः प्रेरितः । प्रवृत्तौ त्रयः प्रश्नाः । करणे चैकः । **मुनिरिति** मननप्रतिबन्धिकायाः संहितायाः कथं करणम् ॥ ३ ॥

तृतीयमाह पञ्चभिः—

तस्य पुत्रो महायोगी समदृङ्निर्विकल्पकः ।
एकान्तमतिरुन्निद्रो गूढो मूढ इवेयते ॥ ४ ॥

तस्य पुत्र इति । वक्तृत्वेन प्रकृष्टत्वान्नाऽध्येतृत्वनिमित्तसन्देहा[3] इहोच्यन्ते । ते चाऽग्रे वक्तव्याः । महायोगी समाधिस्थः । प्रथमं योगो दुःखदोऽपि भवति । प्रवृद्धस्तु सुखदः । तादृशस्य कथाकथनम-

१ शृण्वत्स्विति नास्ति ख. २ प्रयोजनं कर्ता चेति ख. ३ पृष्टत्वादिति घ.

युक्तमिति भावः। किञ्च। **समदृक्**। ब्रह्मविदित्यर्थः। उच्चावचबुद्धिसाध्यं च प्रवचनम्। किञ्च। **निर्विकल्पकः**। साङ्ख्यप्रोक्तज्ञानसिद्धः। निर्गता विकल्पाः प्राकृता यस्य। किञ्च। **एकान्तमतिः**। विरक्तः। एकान्ते मतिर्यस्य। किञ्च। **उन्निद्रः**। उद्गता निद्रा यस्येति स्वप्नदृष्टारिष्टनिवृत्त्यपेक्षारहितोऽपि। किञ्च। **गूढः**। सङ्गाद्धशमुद्विजमानः। अत एव च लोके अप्रसिद्धः। किन्तु मूढ इव ईयते ज्ञायते ॥ ४ ॥

किञ्च। सर्वदा असम्प्रज्ञातसमाधिस्थो बहिःसंवेदनरहित इति वक्तुमुपाख्यानमाह—

दृष्ट्वाऽनुयान्तमृषिमात्मजमप्यनग्नं
देव्यो ह्रिया परिदधुर्न सुतस्य चित्रम्।
तद्वीक्ष्य पृच्छति मुनौ जगदुस्तवाऽस्ति
स्त्रीपुम्भिदा न तु सुतस्य विविक्तदृष्टेः ॥ ५ ॥

दृष्ट्वाऽनुयान्तमिति। अत्र ह्येवं कथा। क्वचित्सरोवरे नग्ना अप्सरसः स्नान्ति। तत्र नग्नं शुकं पुत्रमनुयान्तं व्यासं दृष्ट्वा वस्त्राणि पर्यधुः। ततो व्यासस्य सन्देहो जातः। कथं मां वृद्धमनग्नं दृष्ट्वा वस्त्राणि परिदधति, पुत्रं तरुणं नग्नं दृष्ट्वा न। इति सन्देहात्ताः पृष्टवान्। तासामुत्तरम्—तवाऽस्ति स्त्रीपुम्भिदा, न तु सुतस्येति। यद्यपि शाब्दं ज्ञानं वेदव्यासस्य निर्विचिकित्सं स्वरूपज्ञानं च। तथापि बहिःसंवेदनमस्ति। अधिकारित्वात्। पुत्रस्य तु नित्यारूढसमाधित्वान्न बहिःसंवेदनमस्ति। तदाह—**विविक्तदृष्टेरिति**। विविक्ता अनात्मस्पर्शरहिता दृष्टिर्यस्येति। एवमष्टगुणानां भगवत्कथाबाधकानां विद्यमानत्वात्कथं कथाप्रवचनमिति ॥ ५ ॥

यद्यपि प्रव्राजकधर्मकरणात्—"**कीटवत्पर्यटेन्महीमि**"ति वाक्यात्समाधेरुत्थितः। कैश्चिद्दृष्टः प्रार्थितो निर्बन्धेन कथां कथयतीति न मन्तव्यम्। लोकानां ज्ञापकधर्मो महानयमिति नाऽस्मिन्विद्यत-इत्याह—

कथमालक्षितः पौरैः सम्प्राप्तः कुरुजाङ्गलान्।
उन्मत्तमूकजडवद्विचरन् गजसाह्वये ॥ ६ ॥

कथमालक्षित इति। कुरुजाङ्गलान् हस्तिनापुरदेशम्। आ समन्ताच्छुकोऽयमिति। **पौरैरिति**। पुरवासाद्बुद्धिर्वक्रा भवति। ज्ञानं हि त्रेधा भवति। बहिःस्थैर्यादिना वचनेन सदाचारेण च। तत्त्रितयं नास्तीत्याह—**उन्मत्तमूकजडवदिति**। गजेन समान आह्वयो नाम यस्य तत् गजसाह्वयम्। नगरनामनिरुक्त्या तत्रत्या मत्ता इति लक्ष्यन्ते। अत एव ज्ञानभयाभावात्तीर्थविशेषत्वाच्छुकस्य परिभ्रमणम् ॥ ६ ॥

कथं वा पाण्डवेयस्य राजर्षेर्मुनिना सह।
संवादः समभूत्तात यत्रैषा सात्वती श्रुतिः ॥ ७ ॥

अस्तु वा नगरे केषाञ्चिज्ज्ञानं तथापि राज्ञा सह संवादोऽनुचितः। राज्ञो राजर्षित्वादनाचारिषु श्रद्धाभावः। शुकस्य च मुनित्वात्सर्वज्ञत्वेन संवादसम्भावनायां गमनाभावः। स च सम्बन्धो बहुकालसाध्यः। तदाह। यत्रैषा सात्वती श्रुतिः। वैष्णवो वेदः ॥ ७ ॥

१ स्वप्नदृष्टानिष्टेत्यादि ख. २ नान्यस्मिन्निति क. ३ आह्वो यस्येति क. ख. ग. ङ. ४ गजाह्वयमिति ख. ५ शुद्धाभाव इति ख. ६ संवादसम्भावनया इति ख.

स गोदोहनमात्रं हि गृहेषु गृहमेधिनाम्।
अवेक्षते महाभागस्तीर्थीकुर्वंस्तदाश्रमम् ॥ ८ ॥

अस्तु वा। तथापि गोदोहनकालादधिककाले गृहस्थगृहे संन्यासिनो वासोऽनुचितः। सोऽपि वासो न रागात्। तथा सति रागपूर्त्यर्थं चिरकालमपि वासः सम्भाव्येत। किन्तु गृहस्थानामाश्रमं तीर्थीकुर्वन्। गृहे मेधा बुद्धिरतिप्रवृत्तिनिष्ठा। तथा तेषामेव चाऽग्रे संन्यासः। तथा सति पूर्वदोषस्य विद्यमानत्वान्नाऽधिकारः। सङ्गदोषाच्च। अतः परमहंसैर्गृहस्थाश्रमः अतीर्थोऽपि तीर्थीक्रियते। ततो दोषद्वयं गच्छतीत्याह—**स गोदोहनमात्रमिति**। यथा हि गौर्धर्मदोहार्थं तावत्कालं निर्बन्धं सहते तथा जगन्मित्रैरपि सोढव्यमिति हिशब्दार्थः। इयमवस्था महाभाग्येन प्राप्यत इति **महाभाग**-विशेषणम् ॥ ८ ॥

श्रोतुः प्रश्नमाह चतुर्भिः—

अभिमन्युसुतं सूत प्राहुर्भागवतोत्तमम्।
तस्य जन्म महाश्चर्यं कर्माणि च गृणीहि नः ॥ ९ ॥

अभिमन्युसुतमिति। **पितृनाम्ना महत्त्वं हि मातृनाम्ना तु हीनता। इति सर्वत्र बोद्धव्यं श्रीमद्भागवतेऽपि च**। अभितः सर्वतो मन्युर्यस्य। न त्वन्तः। क्षत्रियस्य चाऽयं धर्मः। अन्तः क्रोधाभावाच्च वैष्णवः। **सूतेति** सम्बोधनं वृत्तान्तपरिज्ञानाय। लोकवृत्तपरित्यागेन भगवदेकपरायणो महाभागवतः। "**विसृजति हृदयं न यस्य**" ति वा। **प्राहुरिति** सर्वलोकप्रसिद्धः। पूर्वमेव तादृशस्य भागवतेन यो विशेषस्तत्परिज्ञानाय पूर्वं विशेषं पृच्छति—**तस्य जन्मेति**। महदाश्चर्यं यत्र। मृतस्य गर्भात्पतितस्य पुनर्जीवनमिति। भारतादिष्वेवमेव कथा। कलिनिग्रहादीनि कर्माणि ॥ ९ ॥

वैष्णवस्य प्रायोऽनुचित इत्यभिप्रायेणाऽऽह—

स सम्राट् कस्य वा हेतोः पाण्डूनां मानवर्धनः।
प्रायोपविष्टो गङ्गायामनादृत्याऽधिराट्श्रियम् ॥ १० ॥

पॅरीक्षिति लौकिकोऽप्युत्कर्षोऽस्ति। सम्राट् चक्रवर्ती। पॅाण्डूनामपि मानं वर्द्धयति। पाण्डवप्रतिष्ठया नाऽस्य प्रतिष्ठा। किन्तु विपरीतेत्यर्थः। गङ्गयैव च सर्वपुरुषार्थसिद्धिः। किं गङ्गायां प्रायोपवेशनेन। पराजयस्त्वसंभावित एव। यतः अधिका राज्ञामपि श्रीर्गृहे यस्य वर्तते तामप्यनादृत्य। एवं लोकवैष्णवाभ्यां प्रायोऽनुचितः ॥ १० ॥

किञ्चॅ। लज्जा तु सर्वतो महती। विशेषतः स्वेषु। तत्कथं राज्ञां मध्ये प्रायोपवेशनमित्यभिप्रायेणाऽऽह—

नमन्ति यत्पादनिपीठमात्मनः शिवाय हाऽऽनीय धनानि शत्रवः।
कथं स वीरः श्रियमङ्ग दुस्त्यजां युवैषतोत्स्रष्टुमहो सहाऽसुभिः ॥ ११ ॥

---

१ परित इति ख. २ इतः प्राक्—स इति, इति प्रतीकमस्ति घ. ३ पाण्डूनामभिमानमिति ख. ४ किन्तु इति ख.

नमन्तीति। पादनिपीठं पादुके वा। सर्वत्र देशेष्वस्य सिंहासने गत्वा स्वापराधमार्जनार्थं धनान्यानीय। हेत्याश्चर्ये। शत्रवोऽपि नमन्त्यात्मनः शिवायेति। देशस्तु पूर्वमेवाऽपहृतः। स्वयं च सङ्कटे पतिताः पुनः स्वदेशप्राप्त्यर्थं धनानि प्रयच्छन्तीत्यर्थः। अयमर्थस्तस्य पुरुषार्थो न भवतीति न मन्तव्यम्। यतो वीरः। वीररसस्य विद्यमानत्वात्। वीरस्य हि प्रायोपवेशेन मरणं लज्जाकरं भवति। किञ्च। धनाद्यर्थं प्रायश्चित्तार्थं वा लोके प्रायोपवेशनं सिद्धम्। तत्सार्वभौमश्रियास्त्यागविषयत्वाद्धनार्थं न भवति। तदर्थत्वे च कथं श्रियं त्यक्तवानिति। तत्रापि प्राणैः सह। को वा भोक्ष्यति। लोके हि प्राणापेक्षयाऽपि धनं दुस्त्यजम्। तस्करादिषु निर्णयात्। तत्रापि यून इच्छामात्रमपि दुर्लभं किं पुनः करणम्। सत्यवार्तायामहो इत्याश्चर्यम्॥ ११॥

प्रायश्चित्तादिना तु परलोकसाधनार्थं वैष्णवस्य प्रायोपवेशनं न भवति किन्तु जीवनमेवेत्याह—

शिवाय लोकस्य भवाय भूतये य उत्तमश्लोकपरायणा जनाः।
जीवन्ति नाऽऽत्मार्थमसौ पराश्रयं मुमोच निर्विद्य कुतः कलेवरम्॥१२॥

शिवायेति। प्रमादान्महापातकसम्बन्धेऽपि वैष्णवस्य न देहत्याग उचितः। तेषां स्वतः सेवासामर्थ्याभावेऽपि तान् दृष्ट्वा[1] लोकाना करणं सम्भवति। अतस्तेषां जीवनमेव सर्वेषां शिवाय भवति। शिवं शान्तसुखम्। भवः उद्भवः लोके पुत्रपौत्राद्यभिवृद्धिः। "**अमोघवीर्या हि नृपा**" इति वाक्यात्। भूतये ऐश्वर्याय। अणिमाद्यष्टैश्वर्यं भगवत्सेवायां प्रासङ्गिकम्। "**महापुरुषपूजाया**" इति वचनात्। अतः सर्वेषां पुरुषार्थसाधकस्य देहस्य त्यागोऽनुचितः। किञ्च। निर्वेदेन देहादिपरित्यागो भूतहितार्थः। "**अभयमभयं भूतेभ्य**" इति वचनात्। तच्च वैष्णवानां विपरीतमित्यभिप्रायेणाऽऽह—**पराश्रयं निर्विद्येति**। निर्वेदे हेतुरेव परित्यक्तव्यः[2]। न तु कलेवरम्। कस्य चिदेव हि धर्मस्य हेतुत्वम्। कले च अव्यक्तमधुरे वरमिति नामनिरुक्त्या अव्यक्तरसाविर्भावहेतुरिति प्रतिभाति। स च भक्तिरसः। अन्यस्य लोकवेदयोः प्रसिद्धत्वात्। अतो भक्तिरसाविर्भावकं शरीरं कथं त्यक्तवानित्यर्थः॥ १२॥

एवं प्रश्नचतुष्टयमुक्त्वोपसंहरति—

तत्सर्वं नः समाचक्ष्व पृष्टो यदिह किञ्चन।
मन्ये त्वां विषये वाचां स्नातमन्यत्र छान्दसात्॥ १३॥

तत्सर्वमिति। उत्तरोत्तरप्रश्नेऽपि पूर्वस्य न दौर्बल्यम्। तदाह—**सर्वमिति**। ननु भागवतार्थेऽस्माकं परिचयो नाऽन्यत्रेति न वक्तव्यमित्याह—**मन्य इति**। अत्रैवर्णिकत्वाद्वेदे परं न परिचयः। तदाह—**अन्यत्र छान्दसादिति**॥ १३॥

प्रथमप्रश्नस्य स्कन्धान्तरेषूत्तरम्। तृतीयचतुर्थयोरुत्तमप्रकरणे। अतो हेतुभूतत्वाद्द्वितीयप्रश्नस्योत्तरमाह—

सूत उवाच—

द्वापरे समनुप्राप्ते तृतीये युगपर्ययये।
जातः पराशराद्योगी वासव्यां कलया हरेः॥ १४॥

---

१ दृष्ट्वेति घ. २ परित्यक्तव्य इति ख.

द्वापर इति । भागवतनिर्माणार्थमेव मुख्यतया तस्याऽवतार इति प्रथमं जन्माऽऽह । ब्रह्मकल्पस्य प्रथममन्वन्तरस्य तृतीययुगपर्यावृत्तौ व्यासस्य जन्म । [1]प्रथमयुगपर्यायो ज्ञानस्य ससाधनस्य कालः । द्वितीयः कर्मणः । तृतीयस्तु भक्तेः । तथापि धर्माणां बाधकत्वात् कृते त्रेतायां च न जन्म । किन्तु धर्मस्य द्विपरतायां सन्देहे । सर्वेषामेव सन्देहः संशब्दार्थः । पराशरस्य भक्तत्वं पुराणान्तरेष्वेव संसिद्धम् । मार्कण्डेयनमस्कारे वयोवृद्धवचनात् । उपरिचरवसोः पुत्री वासवी । मत्स्यगर्भे जाताऽपि बीजधर्मयुक्तैव । अवतारप्रयोजनम्—**योगीति** । योगः प्रवर्तनीयः । तत्रापि हरेः कलया सर्वदुःखदूरीकर्तुर्ज्ञानकलया । योगस्तु भक्तियोगः । ज्ञानस्य त्ववतारादेव तस्याऽपि फलं भक्तिः प्रयोजनम् । एवं भक्तिप्रवर्तनार्थमेवाऽवतार इत्युक्तं भवति ॥ १४ ॥

तस्य प्रासङ्गिकमाह—

स कदाचित्सरस्वत्या उपस्पृश्य जलं शुचिः ।
विविक्त एक आसीन उदिते रविमण्डले ॥ १५ ॥

स कदाचिदिति । स भक्त्यर्थमवतीर्ण एव कदाचिन्मार्गत्रयनाशे सति स्वस्याऽपि ज्ञानविस्मरणे सरस्वत्याः शुचि (?) जलमुपस्पृश्य तेन प्रबुद्धसार्वज्ञ्यः । पापपराजितमिव (?) न भवतीत्याह—**शुचिरिति** । अनेन ज्ञानकलायां धर्मांश एवाऽभिव्यक्तः । ततः स्वावतारप्रयोजनं विचारयन्सर्वेषां हितार्थे धर्ममपश्यदित्याह—**विविक्त** इत्यारभ्य **कृपया मुनिना कृतमित्यन्तम्** । **विविक्ते** एकान्ते । मनःस्थैर्यार्थमेतत् । तदा एकः आसीनः । भौतिकदैविकात्मीयदोषत्रयाभाव उक्तः । **उदिते रविमण्डल** इत्यावश्यककर्मकालाभाव उक्तः । पुण्यनक्षत्रस्य कालगुणानां च ज्ञापकं वा ॥ १५ ॥

पराऽवरज्ञः स ऋषिः कालेनाऽव्यक्तरंहसा ।
युगधर्मव्यतिकरं प्राप्तं भुवि युगे युगे ॥ १६ ॥

परे कालादयः । अवरे अस्मदादयः । करिष्यमाणेऽर्थे कालादीनां प्रतिबन्धकाभावं प्राणिनां तथाऽदृष्टं [2]च ज्ञातवानित्यर्थः । एतदनन्तरं स ऋषिर्जातः । धर्मांशस्यैव प्रकटत्वात् । कालो हि महानधिकारी भगवतः । सर्वकर्ता सर्वनिमित्तं च । एवं सति व्यर्थः प्रयासोऽन्येषामिति कालनियन्तुर्भगवतोऽवतार इति ज्ञापयितुं कालकृतमुपद्रवं प्रथमत आह—**कालेनाऽव्यक्तरंहसेति** । अव्यक्तेनाऽक्षरेण रंहो वेगो यस्य, अव्यक्ते वा प्रकृतौ रंहो वेगो यस्येति प्रकृतिप्रभृतीनां कालाधीनत्वमुक्तम् । अक्षरसम्मतिर्वा । अव्यक्तो रंहो यस्येति वेति प्रतिक्रियाऽकरणार्थे हेतुरुक्तः । एतावता भगवद्व्यतिरिक्तास्तदधीनास्तदनुगुणा वेति निरूपितम् । फलितमाह—**युगधर्मेति** । चतुर्युगाणां धर्माः तपोयज्ञस्वाध्यायदानादयः । तेषां व्यतिकरो नाशः । अनधिकारिषु वा [3]प्रवृत्तिः । स च व्यतिकरो नाऽऽकस्मिकः किन्तु नियतः । भुव्येव न स्वर्गे । [4]नाऽऽकस्मिकं किन्तु [5]युगे युगे प्राप्तम् ॥ १६ ॥

कालेन धर्मनाशमुक्त्वा पदार्थनाशमप्याह—

भौतिकानां तु भावानां शक्तिह्रासं च तत्कृतम् ।
अश्रद्दधानान् निःसत्त्वान् दुर्मेधान् ह्रसितायुषः ॥ १७ ॥

१ प्रथममिति क. घ. २ चेति नास्ति ख. ३ प्रवृत्त इति क. घ. ४ नाऽऽकस्मिकः इति ख. ५ युगेषु प्राप्तमिति ख.

भौतिकानामिति । भौतिकानामस्मदादीनाम् । चकाराद्भूतानाम् । शक्तिः स्वाध्यायादीनाम् । कृषिवृष्ट्यादीनां वा । तत्कृतं कालकृतम् । कर्तृदोषानाह—**अश्रद्दधानानिति** । सर्वत्र श्रद्धारहितान् । सत्त्वं बलं विवेको वा । दुर्मेधान् बुद्धिरहितान् । चित्तमनोबुद्धिनाशा उक्ताः । अन्तःकरणेष्वहङ्कार एव पुष्ट इत्यर्थः । अत एव आयुषोऽप्यपचय इत्याह—**ह्रसितायुष इति**[1] ॥ १७ ॥

दुर्भगांश्च जनान्वीक्ष्य मुनिर्दिव्येन चक्षुषा ।
सर्ववर्णाश्रमाणां यद्दध्यौ हितममोघदृक् ॥ १८ ॥

कर्मणा हि भाग्यमुत्पद्यते । तत्कालादीनां शुद्धितारतम्येन महाभाग्यजनकत्वम् । द्वापरादौ तु षण्णां दुष्टत्वाद्दुर्भाग्यत्वम् । एतत्सर्वं न तर्कितम् । किन्त्वार्षज्ञानेन प्रमितम् । तथा सत्युपायज्ञानं भवतीत्यर्थः । पाषण्डधर्माः स्वत एवोत्पत्स्यन्त इति तद्व्यावृत्त्यर्थमाह—**सर्ववर्णाश्रमाणामिति** । चकारादवान्तरदेशादिधर्माः । अनेन वर्णाश्रमदेशव्यतिरिक्ता धर्माः पाषण्डा इति निरूपितम् । तेषामपाषण्डानामिदं दध्यौ । सत्यसंकल्पाद्धितं स्फुरतीत्यत आह—**अमोघदृगिति** ॥ १८ ॥

यज्ञ एव सर्ववर्णाश्रमहितकर इत्याह—

चातुर्होत्रं कर्म शुद्धं प्रजानां वीक्ष्य वैदिकम् ।
व्यदधाद्यज्ञसन्तत्यै वेदमेकं चतुर्विधम् ॥ १९ ॥

चातुर्होत्रमिति । आर्षज्ञानत्वान्न युक्तिरपेक्ष्यते । युक्तिस्तु–आधिदैविकः कालो वा । "**स विष्णवाख्योऽधियज्ञोऽसावि**"ति वाक्यात् । भौतिककालकृतदोषदूरीकरणसमर्थः । अथवा । कालनियामको विष्णुः । तदुभयात्मकत्वाद्यज्ञस्य । स च श्रौतो विष्णुः । प्रमाणान्तराच्च वेदो बलिष्ठः । सर्ववेदैकवाक्यतां वक्तुं तस्य स्वरूपमाह—**चत्वारो होतारो यत्रेति** । ते गणनायका होतृशब्देनोच्यन्ते अध्वर्युप्रभृतयः । अथवा । दशहोता चतुर्होता पञ्चहोता षड्ढोता सप्तहोतेति चतुर्होतारः । ते अग्निहोत्रादीनां मूलमिति । चातुर्होत्रमग्निहोत्रादिपञ्चकं यत्कर्म[2] । कर्मेति नामधेयम् । तद्धि ससाधनं नित्यमिति कालास्पर्शाच्छुद्धम् । प्रकर्षेण जातानाम् । तत्र वेदः प्रमाणमित्याह—**वैदिकमिति** । तेषां यज्ञानां विस्तारार्थं वेदं चतुर्धा कृतवानित्याह—**व्यदधादिति** । अक्रूरतया[3] निरूपणाद्बुद्धिसौकर्येण यज्ञसन्ततिः । अभिन्नेष्वंशभेदव्यवस्थया वा ॥ १९ ॥

तान्भेदानाह—

ऋग्यजुःसामाथर्वाख्या वेदाश्चत्वार उद्धृताः ।
इतिहासपुराणं च पञ्चमो वेद उच्यते ॥ २० ॥

ऋग्यजुःसामाथर्वाख्या इति । ऋग्वेदेन होता करोति । यजुर्वेदेनाऽध्वर्युः । सामवेदेनोद्गाता । चतुर्थेन ब्रह्मा । तत्तत्कर्मप्रतिपादकानां मन्त्राणां ब्राह्मणानां च खण्डा उद्धृता वेदशब्दवाच्या जाताः । तेषामपेक्षितधर्मप्रतिपादकः पञ्चमो वेद इतिहासपुराणाख्यः ॥ २० ॥

---

१ ह्रसितायुष इतीति नास्ति क. ख. ग. ङ. २ तत्कर्मेति ख. ३ अक्रूरतयेति क. ग. घ. ङ.

भिन्नेष्वंशप्रतिष्ठापनार्थमाह—

तत्रर्ग्वेदधरः पैलः सामगो जैमिनिः कविः।
वैशम्पायन एवैको निष्णातो यजुषामुत ॥ २१ ॥
अथर्वाङ्गिरसामासीत्सुमन्तुर्दारुणो मुनिः।
इतिहासपुराणानां पिता मे रोमहर्षणः ॥ २२ ॥

तत्रेति। अत्र तु क्रमो मन्त्राणामिति न विरोधः। पैलादयः ऋषयः। **सुमन्तुर्दारुण इति।** आभिचारिकबाहुल्यादिति केचित्। वस्तुतस्तु स्वाभाविकदुष्टत्वादग्रे यज्ञेषु तस्याऽप्रवेश इति। तथापि पाठने हेतुः— **मुनिरिति।** इतिहासपुराणानां सर्वाधिकाराय रोमहर्षण उक्तः ॥ २१ ॥ २२ ॥

तैः पञ्चभिरपि स्वांशः खण्डशो बहुधा व्यस्त इत्याह—

त एनमृषयो वेदं स्वं स्वं व्यस्यन्ननेकधा।
शिष्यैः प्रशिष्यैस्तच्छिष्यैर्वेदास्ते शाखिनोऽभवन् ॥ २३ ॥

त एनमिति। ऋषित्वात्खण्डशो व्यासे न दोषः। शाखानां शाखित्वम् ॥ २३ ॥

बहुधा व्यस्ताऽप्येका शाखा धारणेऽशक्या जातेत्याह—

त एव वेदा दुर्मेधैर्धार्यन्ते पुरुषैर्यथा।
एवं चकार भगवान् व्यासः कृपणवत्सलः ॥ २४ ॥

त एवेति। दुर्मेधैर्बुद्धिरहितैरपि यथा यथावदर्थज्ञानाभावेऽपि लक्षणैः समानादिभिर्बहुकालाभ्यासेन कथञ्चिद्धार्यन्त इत्यर्थः। अवान्तरमुपसंहरति—**एवमिति।** मूर्खसंधारणपर्यन्तमेवं कृतवान्। तत्र हेतुः—**भगवानिति।** भगवतस्तथैवेच्छा यन्मूर्खपर्यवसानं भविष्यतीति। तर्हि न कर्तव्यं स्यात्। अव्रतानर्थज्ञधारणे वेदानां निर्वीर्यत्वप्रसङ्ग इत्यत आह—**व्यास इति।** व्यासत्वात्कृतवानित्यर्थः। तथाऽपि महतोऽधिकारिणोऽपि नाऽन्यथा करणमुचितमित्यत आह—**कृपणवत्सल इति।** अपहतपाप्मत्वात्स्वाध्यायस्य तावन्मात्रेणाऽपि कृतार्थता भविष्यतीति प्रजासु दयया कृतवानित्यर्थः ॥ २४ ॥

अन्येषामुपायमाह—

स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूनां त्रयी न श्रुतिगोचरः।
कर्मश्रेयसि मूढानां श्रेय एवं भवेदिह।
इति भारतमाख्यानं कृपया मुनिना कृतम् ॥ २५ ॥

स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूनामिति। यज्ञद्वारा हि वेदे स्त्रीणामुपयोगः। अवीरवतीनां तु तदभावात्रैवर्णिकस्त्रीणामपि वेदश्रवणनिषेधः। शूद्राः स्वतन्त्रा न तु सेवकाः। त्रैवर्णिकयाज्ञिकसेवकानां तदन्नभक्षणेन वेदार्थोपयोगिनामापाततो वेदश्रवणस्याऽऽवश्यकत्वात्। द्विजबन्धवः कुण्डगोलकाः

१ इतीति नास्ति क. ख. ग.

संस्काररहिताश्च । तेषामपि श्रुतिश्रवणे नाऽधिकारः । गोचरशब्दस्तु नियतपुंलिङ्गः । केचन **गोचरेति** च्छान्दसत्वात्पठन्ति । कर्मश्रेयसि कर्मसाध्ये श्रेयसि पुत्रस्वर्गादौ । मूढानां साधनज्ञानरहितानाम् । एवं मनसि विचारितेन प्रकारेण । इह अस्मिन्नेवाऽर्थे । यद्यपि अलौकिकप्रकारेण वेदसाध्यं फलमप्यलौकिकं तथापि नाऽन्येन तत्सिद्धिः । अथाऽप्यर्धलौकिकन्यायेन भट्टेष्विव पुराणेऽप्यलौकिकन्यायेन वा भारतादिना कार्यं सेत्स्यतीति भावः । एवमभिप्रेत्य यत्कृतवांस्तदाह—**इति भारतमिति** । भरतवंशोत्पन्नानां सम्बन्धि भारतम् । **आख्यानमिति** वचनान्न केवलं ग्रन्थनाम । किं त्वन्यार्थम् । तेन भारतश्रवणान्मायामोहाभावाद्धर्मादीनां तत्त्वावगतिः सुगमेति मननादवगत्य परदुःखप्रहाणेच्छया कृतमित्यर्थः ॥ २५ ॥

एवं प्रवृत्तस्य सदा भूतानां श्रेयसि द्विजाः ।
सर्वात्मकेनाऽपि यदा नाऽतुष्यद्धृदयं ततः ॥ २६ ॥
नातिप्रसीदद्धृदयः सरस्वत्यास्तटे शुचौ ।
वितर्कयन् विविक्तस्थ इदं प्रोवाच धर्मवित् ॥ २७ ॥

एवं व्यासस्य परोपकारलक्षणो धर्मो महान्वेदव्यासे सिद्धः । धर्मस्य चाऽन्तःकरणपरितोषः फलम् । तदभावे धर्मः श्रम इति पूर्वमुक्तम् । अत्र दुःखहेतुरिति वक्तुं पूर्वोक्तस्मरणार्थं **द्विजा** इति सम्बोधनम् । अधीतावधारणं हि द्विजधर्मः । किञ्च । केवलधर्मस्य व्यभिचारेऽपि ज्ञानसहितस्य न तथात्वम् । इह तु तादृशोऽपि नाऽन्तःकरणसुखजनको जात इत्याह—**सर्वात्मकेनाऽपीति** । सर्वत्र आत्मा येन तत्सर्वात्मकं ज्ञानम् । अथवा । दयावदन्ये प्रकाराः सर्वे कृताः । सर्वप्रकारेणाऽपि धर्मेणेत्यर्थः[1] । अधिकारित्वात्फलाभावो जात इत्याह—**ततो नातिप्रसीदद्धृदय इति** । धर्मात्स्वस्याऽपि फलाभावे कथमन्यस्य भविष्यतीति सर्वनाशादप्रसादः । भगवदिच्छा काचिदन्यथा वर्तत इति ज्ञानावतारत्वेन ज्ञात्वा किञ्चित्प्रसीदद्धृदयो जातो न त्वत्यन्तं प्रसीदद्धृदय इति । पूर्ववज्ज्ञानोदयो भविष्यतीति सरस्वत्यास्तट इत्युक्तम् । **शुचाविति** पापसम्बन्धाभाव उक्तः । एवं शुद्धदेशे स्वार्थे चिन्तायां[2] तर्केण कश्चिन्निर्धार उत्पन्न इत्याह—**वितर्कयन्निति** । विविक्तस्थ एकान्तस्थः । महाधिकारित्वात् । इदं वक्ष्यमाणम् । **धर्मवित्** । धर्मस्याऽव्यभिचारि साधनत्वं जानातीत्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥

तत्र प्रथमं धर्ममाह धृतव्रतेनेति द्वाभ्याम्—

धृतव्रतेन हि मया छन्दांसि गुरवोऽग्नयः ।
मानिता निर्व्यलीकेन गृहीतं चाऽनुशासनम् ॥ २८ ॥

ब्रह्मचर्यव्रतानि वेदव्रतानि च धृतानि येन । छन्दांसि वेदाः । तेषां सन्माननं तदुक्तार्थस्य ज्ञात्वाऽनुष्ठानम् । गुरवोऽपि प्रसादिताः । अग्नयः सुहुताः । एतदेव सन्माननम् । व्यलीकं कपटम् । ईश्वरवल्लोकप्रवर्तनार्थं पाषण्डिवद्वञ्चनार्थं वा । अनुशासनमध्यापनम् ॥ २८ ॥

---

१ धर्मेत्यर्थ इति ख. २ स्वार्थचिन्तायामिति ख.

भारतकरणं च धर्मार्थमेवेत्याह—

भारतव्यपदेशेन ह्याम्नायार्थश्च दर्शितः ।
दृश्यते यत्र धर्मादिः स्त्रीशूद्रादिभिरप्युत ॥ २९ ॥

भारतव्यपदेशेनेति । वस्तुतः कल्पसूत्रवद्वेदार्थप्रतिपादक एव । इतिहासवाचकशब्दकरणं तु व्याजमात्रम् । तदाह । भारतेति व्यपदेशमात्रम् । अन्यथा शूद्रादीनामधिकारो न स्यादिति हिशब्दार्थः । आम्नाये दृष्टान्तार्थमुक्तो धर्मो लौकिकोऽत्र प्रयुक्तः । न तु यज्ञादिः । "**धन्वन्निव प्रपा असी**" त्यादौ यथा । अत एव वेदे [1]प्रतिपादितो धर्मो न शूद्रादिभिर्ज्ञातुं शक्यः । अत्र तु शक्य इत्याह—**दृश्यत इति** । उपदेशव्यतिरेकेणाऽपि ज्ञायत इत्यर्थः ॥ २९ ॥

एवं धर्मान्निरूप्य तेषां फलव्यभिचारमाह—

अथाऽपि बत मे दैह्यो ह्यात्मा चैवाऽऽत्मना विभुः ।
असम्पन्न इवाऽऽभाति ब्रह्मवर्चस्व्यसत्तमः ॥ ३० ॥

अथाऽपीति । धर्मकरणे प्रयासस्मरणात्—**बतेति** । आत्मनामुपाधिभेदाद्भेदं मन्यते । ब्राह्मणदेह एव आत्मनो ब्राह्मणोऽहमिति बुद्धिः । न देहान्तरे । मानसश्च योगी भवति । अन्नमयत्वात् । नैयायिकवद्वा [2]मानसो भेदः । अध्यासेन वा भेदः । अग्निवत्सङ्क्रमणेन वा । तदाह । दैह्यो ह्यात्मा । तेनैव देहाभिमानिना न सन्तुष्यति । चकारान्मानसश्च । यथा देहाभिमानी दैहिकान्विषयान्प्राप्य तुष्यति तथाऽन्तःकरणाभिमानी तद्विषयान् । तत्र विषयाभावं [3]निवारयति—**विभुरिति** । सर्वसमर्थोऽयमात्मा । **असम्पन्न इव** । प्राप्याऽपि सर्वविषयानसम्पन्नः । इवेति कदाचित्कदाचित्तथा स्फुरणात् । स्वस्मिन्विरुद्धधर्मावभासमाह—**ब्रह्मवर्चस्व्यसत्तम इति** । वस्तुतो ब्रह्मवर्चस्वी । प्रतीतिरसत्तम इति । पाठान्तरे तु ब्रह्मवर्चस्वेन सत्तमः । ब्राह्मणानां हि ब्रह्मवर्चसमेव फलम् । तत्सम्पत्तावप्यसम्पन्न एवेति वा विरोधः ॥ ३० ॥

कार्ये सति कारणस्याऽऽवश्यकत्वात्कारणजिज्ञासायां योगजधर्मेण स्फुरितं कारणमाह—

किं वा भागवता धर्मा न प्रायेण निरूपिताः ।
प्रियाः परमहंसानां त एव ह्यच्युतप्रियाः ॥ ३१ ॥

किं वेति । **भागवताः** प्रमाणतः साधनतः फलतश्च भगवत्सम्बन्धिनः । ते अनुष्ठिता अपि न निरूपिताः । अधिकारो हि निरूपणे । सर्वे धर्मा निरूपिताः सर्वेषां न परमहंसानाम् । यद्यपि तुर्याश्रमधर्मा निरूपिता अवधूतधर्माश्च । तथाऽपि ते न तेषां प्रियाः । क्लेशभूर्यल्पसारत्वात् । नन्वानुशासनिके तेऽपि निरूपिताः ? [4]तत आह—**प्रायेणेति** । भागवता धर्मास्तु स्वतन्त्राः । ते ह्यन्यशेषेण निरूपिता न निरूपिता एव । आनुशासनिके हि कालादिशेषत्वेन निरूपिताः । परमस्य हंसाः परमहंसाः । परमाश्च ते हंसाश्चेत्यत्राऽपि परमत्वं भगवदीयत्वेनैव । परमहंसत्वसाधका एवाऽन्ये धर्माः । सिद्धे पुनः परमहंसत्वे भगवद्धर्मा एव प्रियाः । परमात्मत्वाद्भगवतः । गङ्गादर्श-

१ प्रपादिधर्म इति क. घ. प्रपादितधर्म इति ग. २ मनस इति ख. घ. ३ निर्द्धारयतीति क. ग. ङ. ४ तन्नेति ख.

नानन्तरं यथा गङ्गादेवतादिदृक्षा तथाऽऽत्मज्ञानानन्तरं परमात्मदिदृक्षा । सा धर्मैरेव[1] सम्पद्यते[2] । ननु तथापि कोऽयमत्याग्रहस्तत्राऽऽह—**त एव ह्यच्युतप्रिया इति** । त एव धर्मा एव । हीत्यात्मपर्यवसानात् । यदि ते परमहंसास्तदा पारम्पर्याद्गौणता । भगवतो भगवदीयानां च प्रिया इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

तस्यैवं खिलमात्मानं मन्यमानस्य खिद्यतः ।
कृष्णस्य नारदोऽभ्यागादाश्रमं प्रागुदाहृतम् ॥ ३२ ॥

पाषण्डनिवृत्तये आश्रमपदप्रयोगः । मुख्ये सम्प्रत्यय इति च । एतादृशे विषये नारदस्याऽधिकारात् प्रथममागत[3] इत्याह—**तस्येति** । खिलं न्यूनम् । स्वत एव भगवद्धर्मनिरूपणे तु पूर्वोक्तभारतादेरस्य च विरोधाद्विरुद्धवक्तृत्वेनाऽप्रामाण्यं स्यात् । अतः खिद्यतः[4] । नारदवचनात्तु तथा कथने न विरोधः । **कृष्णस्येति** वाच्यनाम्नोत्तमवक्तृत्वं बोधयति । अथवा । कृष्णस्य नारद इति । प्रागुदाहृतं, सरस्वतीतटे ॥ ३२ ॥

साकाङ्क्षस्य कृत्यमाह—

तमभिज्ञाय सहसा प्रत्युत्थायाऽऽगतं मुनिः ।
पूजयामास विधिवन्नारदं सुरपूजितम् ॥ ३३ ॥

तमभिज्ञायेति । नारदेति (?) स्वं[5] इत्यत्र व्यासकार्य्यसाधक[6] इति वा । स्वकार्यसाधक[7] इति वा । **सहसेति** । अनभ्युत्थानकालेऽपि । मुनिः अकालाभ्युत्थानयोर्गुणदोषद्रष्टा[8] । **विधिवत्** । गुरुजनपूजायां यो विधिः । अथवा । विधिमिव नारदस्य ब्रह्मपूजेव । शुद्धसात्त्विकानामपि किञ्चिज्ज्ञेयमस्ति । अत एव देवैर्नारदपूजनम् । अत एव स्वस्याऽपि । इति नां[9]ऽत्राऽलौकिकं किञ्चित् ॥ ३३ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षित-विरचितायां प्रथमस्कन्धे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

---

१ साधनैरेवेति क. २ सम्पद्यत इतीति क. ग. घ. ङ. ३ कथमागत इति क. ग. घ. ४ खिद्यतेति तृतीयान्तं घ. ५ स्व इत्यत्रेति नास्ति ग. घ. ङ. ६ व्यासेत्यादि नास्ति ग, घ, ङ. ७ स्वकार्येत्यादि नास्ति ख. ८ गुणदोषदृक् द्रष्टा इति ख. ९ न तत्राऽलौकिकमिति ख.

पञ्चमोऽध्यायः ।

चतुर्थे सर्वधर्माणां सन्देहो विनिरूपितः ।
निरूप्यते भक्तिमार्गे पञ्चमे तस्य निर्णयः ॥ १ ॥
उट्टङ्कनं मध्यमत्वाद्दृष्टान्तस्य प्रदर्शनम् ।
आदावन्ते निर्णयार्थं हेतुत्वादुत्तरस्य हि ॥ २ ॥

पूर्वाध्यायान्ते नारदः पूजित इत्युक्तम् । तत्र [2]प्रतिपूजनादिकमकृत्वा भिन्नप्रक्रमेण पृच्छति—

सूत उवाच—

अथ तं सुखमासीन उपासीनं बृहच्छ्रवाः ।
देवर्षिः प्राह विप्रर्षिं वीणापाणिः स्मयन्निव ॥ १ ॥

अथेति । तं पूर्वोक्तधर्मवन्तम् । उत्तरपरिज्ञानान्निर्भयः सुखमासीनः । उत्तरप्रश्नार्थमुपासीनम् । महतो न्यूनताप्रश्नः साधारणस्य न घटत इत्याह । **बृहच्छ्रवाः** । बृहत्कीर्त्तित्वादुक्तविश्वासार्थं वा । देव[3]र्षिः देवानामपि देवप्रतिपादकमन्त्रद्रष्टा । स ह्यलौकिको भवति । विप्रर्षिं पश्चिमबुद्धीनामुपायवक्तारं, सर्वपूरकाणां पूरकं वा । भागवतधर्माणामुत्तमत्वं ख्यापयन्निव वीणापाणिः । स्वावसरं प्राप्य ऊर्जितो विकसन्मुखो लोकैर्हसन्निव दृष्टः ॥ १ ॥

महानपि मुह्यतीति वृद्धिमिच्छतो मूलमपि नष्टमित्यभिप्रायेण स्वाभाविकं कुशलं पृच्छति—

नारद उवाच—

पाराशर्य महाभाग भवतः कच्चिदात्मना ।
परितुष्यति शारीर आत्मा मानस एव वा ॥ २ ॥

पाराशर्य इति । पराशरस्त्वतिवैष्णवः । तत्पुत्रः कथं भगवन्मार्गे सन्दिग्ध इति पितृनाम्ना सम्बोधनेन तदुद्बोधितम् । समर्थस्याऽधिकारे भगवन्मार्गबोधनसम्भवात् । कृतार्थत्वमाह—**हे महाभागेति** । **कच्चिदिति** कोमलप्रश्ने । **शारीर आत्मा** । आत्मना भवता । स्वेन वा भवत इति तु समुदायः । विषयाऽप्राप्तौ तु स्वेनैवाऽपरितोषः । भगवता तु भवता । अनेन लौकिकमलौकिकं वा निमित्तं पृष्टं भवति । एवं मानसः । एवशब्देन पूर्वरूपे गौणता सूचिता ॥ २ ॥

उत्तरार्थं तत्कृतं पूर्वपक्षेणाऽभिनन्दति—

जिज्ञासितं सुसम्पन्नमपि ते महदद्भुतम् ।
कृतवान् भारतं यस्त्वं सर्वार्थपरिबृंहितम् ॥ ३ ॥

जिज्ञासितमिति । विचारितम् । सर्वलोकहिताचरणं सुष्ठु सम्पन्नम् । एककृत्यैव आकल्पकर-

---

१ दुस्तरस्येति ग. घ. ङ. २ प्रतिपूजनादि कर्म कृत्वेति ख. ङ. ३ देवऋषिरिति क. ख. ङ.

णसिद्धेः । **अपीत्याश्चर्यं** । भगवतोऽपि प्रैकृत्यपेक्षा, तव तु तदपि नास्तीत्याह—**इति (?) ते महदद्भुतमिति** । **इतीति** समाप्तौ (?) । अद्भुतस्यैव महत्त्वम् । सम्पत्तिमेवाऽऽह—**कृतवानिति** । एकं हि शास्त्रमेकपुरुषार्थप्रतिपादकम् । भारतं तु धर्मादिचतुष्टयप्रतिपादकमित्याह । **सर्वै-** धर्मादिपुरुषार्थैः परितः साधनसहितैः बृंहितं सम्बद्धमित्यर्थः ॥ ३ ॥

स्वाभाविकधर्मेऽपि विशेषमाह—

जिज्ञासितमधीतं च ब्रह्म यत्तत्सनातनम् ।

तथापि शोचस्यात्मानमकृतार्थ इव प्रभो ॥ ४ ॥

जिज्ञासितमिति । ब्रह्म परब्रह्म वेदश्च । तत्रैकं जिज्ञासितमपरमधीतम् । चकाराद्ध्यापितम् । धर्मश्च । जैमिनेरपि तदुक्तार्थोपनिबन्धनात् । अथवा । प्रथमा जिज्ञासा ब्रह्मविषयिणी । द्वितीया वेदस्य । **यत्तदिति** । अतिप्रसिद्धम् । सनातनमविकृतम् । ब्रह्मशब्देन बृहत्त्वमेवोक्तम् । फलविपर्ययेण दूषयति—**तथापीति** । "**तरति शोकमात्मविदि**"ति श्रुतेः—"**अनीहया शोचति मुह्यमान**" इति च ज्ञानधर्मसम्पत्तौ शोकाभावः श्रुतिसिद्धः । स चाऽनुभवेन बाध्यते । न चाऽयं शोको लौकिक ईत्यत आह—**अकृतार्थ इवेति** । यथा जिज्ञासाद्वयाभावे असिद्धपुरुषार्थस्य शोकस्तथा सम्पन्नदशायामपीति । अत्रोत्तरकथनसामर्थ्यं तवाऽस्तीत्यत आह—**प्रभो इति** ॥ ४ ॥

प्रमाणबलविचारकाणां नाऽत्रोत्तरस्फूर्तिरित्याह—

व्यास उवाच—

अस्त्येव मे सर्वमिदं त्वयोक्तं तथापि नाऽऽत्मा परितुष्यते मे ।

तन्मूलमव्यक्तमगाधबोधं पृच्छामहे त्वाऽऽत्मभवात्मभूतम् ॥ ५ ॥

अस्त्येवेति । साधनस्य फलव्यभिचारे यन्मूलं तदव्यक्तं न प्रकटम् । लोकवेदयोरसिद्धत्वात् । अतः अगाधबोधं त्वां पृच्छामहे । अगाधं प्रमाणागम्यम् । तत्राऽपि प्रमेयबलाद्बोधः । तदाह—**आत्मभवात्मभूतमिति** । आत्मा नारायणः । तद्भवो ब्रह्मा । तस्याऽऽत्मनो देहाज्जातम् । **आत्मभवेति** सम्बोधनं वा । हे भगवदवतार । आत्मवित् । "**ब्रह्म वेदं ब्रह्मैव भवतीति**" श्रुतेः । आत्मैव जातः । असाधनकफलसम्बन्धो वा सूचितः । भगवत्सेवकं वा । "**भूतानि विष्णोः सुरपूजितानी**"ति वाक्यात् ॥ ५ ॥

तस्य प्रमेयबलमाह—

स वै भवान् वेद समस्तगुह्यमुपासितो यत्पुरुषः पुराणः ।

परावरेशो मनसैव विश्वं सृजत्यवत्यत्ति गुणैरसङ्गः ॥ ६ ॥

स वै भवानिति । वेदानां समस्तं गुह्यं भवानिति वा । उभयत्राऽपि हेतुः—**उपासित इति** । पुराणत्वमुत्तमत्वाय । तेन पुरुषोत्तमः सेवित इति कालादिनिरपेक्षः । सेव्यसामर्थ्येन सेव-

१ प्रत्येककृत्यपेक्षेति क. ग. घ. ङ. २ धर्मे विशेषमिति ग. धर्मैर्विशेषमिति घ. ङ. ३ त्याहेति घ. ङ. ४ सम्पन्नायामपीति क. ख. ग. ङ. ५ ब्रह्मविदिति घ. ६ असाधनकसम्बन्ध इति घ. ङ.

कसामर्थ्यं वक्तुं भगवद्गुणानाह—**परेति** । सर्वेश्वरत्वं सर्वकर्तृत्वं निर्दोषत्वं च कर्तृत्वं च चिन्तनमात्रेणेति गुणाः ॥ ६ ॥

नारदस्य स्वतोऽपि सामर्थ्ये हेतुमाह—

त्वं पर्यटन्नर्क इव त्रिलोकीमन्तश्चरो वायुरिवाऽऽत्मसाक्षी ।
परावरे ब्रह्मणि धर्मतो व्रतैः स्नातस्य मे न्यूनमलं विचक्ष्व ॥ ७ ॥

त्वं पर्यटन्निति । बहिरन्तःसर्वपरिज्ञानार्थं दृष्टान्तद्वयम् । अपेक्षितरूपं च । क्रियया सर्वलोकगमनम् । योगेनाऽन्तःप्रवेशः । ज्ञानेन सर्वसाक्षित्वम् । एवं सार्द्धश्लोकेन भक्त्यादिभिः सर्वसामर्थ्यं प्रतिपाद्य स्वसन्देहं पृच्छति—**परावरे ब्रह्मणीति** । परं वेदान्तप्रतिपाद्यम् । अवरं वेदः । तत्र क्रमेणैव धर्मतो यज्ञादिकरणाद्ब्रह्मणि निष्णातः । वेदव्रतादिना वेदे निष्णातः । तदुभयनिष्णातस्य यन्न्यूनं तद्विचारय । आपाततो विचारितं न भविष्यतीत्याह—**अलमिति** ॥ ७ ॥

नारदस्तु विचारितमेव वर्त्तत इति सिद्धवत्कारेणाऽऽह[१]—

नारद उवाच—

भवताऽनुदितप्रायं यशो भगवतोऽमलम् ।
येनैवाऽसौ न तुष्येत मन्ये तद्दर्शनं खिलम् ॥ ८ ॥

भवतेति । अग्निहोत्रसुवर्णस्त्रीज्ञानसद्भावेऽपि यथा दीपसूर्यादिव्यतिरेकेण न बहिःप्रकाशस्तथा भगवद्यशोव्यतिरेकेण नाऽन्तःप्रकाशः । भगवदीयास्तु धर्मा न ज्ञानादिभिः प्रकाश्याः । ते च महान्तो बहवश्च यद्विषयं व्याप्य तिष्ठन्ति स च विषयो न ज्ञानादिभिः प्रकाश्यते । यद्यपि भारते भगवद्यशः प्रतिपादितं गीतायां च विशेषतस्तथापि इतरशेषत्वेन प्रतिपादनात् । व्यामोहकलीलात्वेऽपि हृदये तथैवाऽऽवेशात् । पूर्वकाण्डशेषत्वेनोत्तरकाण्डनिरूपणेन वेदान्तैः स्वातन्त्र्येण ब्रह्मप्रतिपादनम् । तथा भगवद्यशोऽपि गीतादौ । तदेवाऽऽह[२] । अमलं यशः । तेनैवाऽन्तःकरणदोषाभावः[३] । तद्व्यतिरेकेणाऽपि सर्वं भविष्यतीति ज्ञाने खिलता ॥ ८ ॥

"सर्वेषामेव भूतानां पिता माता स माधवः । तमेव शरणं यात शरण्यं कौरवर्षभाः । अच्युताऽच्युत मा मैवं व्याहराऽमित्रकर्षण । पाण्डवानां भवान्नाथो भवन्तं चाऽऽश्रिता वयम् । करिष्ये वचनं तव"त्यादिश्लोकसहस्रैः स्वातन्त्र्येण भगवद्यशसः प्रतिपादनात्कथमुच्यतेऽनुदितप्रायमिति ? तत्राऽऽह—

यथा धर्मादयश्चाऽर्था मुनिवर्याऽनुकीर्तिताः ।
न तथा वासुदेवस्य महिमा ह्यनुवर्णितः ॥ ९ ॥

यथेति । सत्यं प्रतिपादितम् । तथापि प्रकरणाभावात्—"**प्रकरणेन विधयो बध्यन्त**" इति न्यायात्तत्रत्यानां तच्छेषत्वम् । आनुशासनिकेऽपि भगवद्धर्माणां धर्मत्वेन प्रतिपादनं न यशस्त्वेन ।

१ सिद्धवत्कारणेनेति ग. २ तदेव हीति घ. ३ तेनाऽन्तःकरणेति ख.

तदाह । धर्मार्थकाममोक्षा यथा प्रकरणभेदेन प्रतिपादिता न तथा भगवन्महिमा प्रकरणभेदेन प्रतिपादित इत्यर्थः ॥ ९ ॥

ननु प्रतिपादकानां (?) कथं न फलसाधकत्वम्? तत्राऽऽह—

न यद्वचश्चित्रपदं हरेर्यशो जगत्पवित्रं प्रगृणीत कर्हिचित् ।
तद्वायसं तीर्थमुशन्ति मानसा न यत्र हंसा निरमन्त्युशिक्क्षयाः ॥१०॥

न यद्वचश्चित्रपदमिति । कीदृशमत्र फलं मृग्यते । कृतार्थता अन्तःकरणप्रसादः परमानन्दश्चेति चेत्? न तस्येदं तीर्थं, किन्तु काव्यवच्छृङ्गारादिरसाविष्टानां कामिनामाश्चर्यरसजनकम् । काकानामिवोच्छिष्टगर्तः । प्रमाणबलं दुर्बलमिति वक्तुमाह—**चित्रपदमिति** । अर्थविशेषाभावे पदचित्रता हीनत्वबोधिका । "**शब्दचित्रं वाच्यचित्रमव्यङ्ग्यं त्ववरं स्मृतमि**" ति वाक्यात् । विषपत्रैर्भोजनवच्च तत्रत्यं प्रमेयं न हरिरूपं किन्तूत्कृष्टत्वेन प्रतिपादितम् । तदाह—**हरेर्यश इति** । **जगत्पवित्रमिति** । साधारणानां हि भारतं पावित्र्यजनकम् । न पतितानां न वा शुकादितुल्यानाम् । तेन न सर्वाकाङ्क्षापूरकम् । इदं तु जगत एव पवित्रम् । **वच** इति शब्दमात्रम् । तेन सामरागादीनामपि निवृत्तिः । **कर्हिचिदिति** मुख्यगौणलक्षणाप्रकरणादिभेदेषु एकस्मिन्नप्यंशे भगवत्प्रतिपादने न दोष इति सूचितम् । तत् काव्यवत्पदार्थप्रतिपादकम् । वायसं तीर्थम् । काकतीर्थमिति यावत् । वायसा वृद्धाः काकाः । लोके[1] चतुराश्च । तथा कामिनो राजपुत्रादयो भारते श्रद्धालवो न तु परमहंसाः । तीर्थं प्रवेशनमार्गः । दोषनिवारकं वा । तत्रोच्छिष्टगर्तादिः काकानां क्षुन्निवारकः । न त्वन्येषाम् । काकानां च न ततोऽधिकदोषनिवृत्तीच्छा । न वा तादृशगर्त्तनिर्मातुस्ततः क्षुन्निवृत्तिः । हंसत्वाच्च तस्य । उशन्ति वदन्ति । **मानसा इति** । मनस्येव तिष्ठन्ति न देहादौ । देहहितकरं च भारतम् । अहं स इति ब्रह्मात्मबुद्धिः । तद्युक्ताः परोक्षेण हंसा इत्युच्यन्ते । क्षीरनीरविवेकिनश्च सहजसिद्धमपि संश्लेषं त्याजयन्ति, न तु संश्लेषजनके रमन्ते । "**पुंसां किलैकान्तधियामि**" ति वाक्यात् । भगवच्चरित्रं तादृशम् । उशिक् कमनीयं क्षयो निवासस्थानं येषाम् । यथा यथा कमनीयता स्वरूपतो ज्ञानतश्च, तथा तथा हंसनिवासत्वम् । ततश्च युक्तितो दृष्टान्ताच्च न भारतादेरन्तःकरणशोधकत्वम् ॥ १० ॥

किञ्च । यद्यप्यस्मदादीनां न तादृशवक्तृत्वं, न वा पदानां चित्रता, प्रत्युताऽऽलापार्थं पदानामन्यथा करणं, तथापि भगवद्विषयकत्वात्पूर्वोक्तविपरीतमस्मदादीनां वचनमित्याह—

तद्वाग्विसर्गो जनताऽघविप्लवो
यस्मिन्प्रतिश्लोकमबद्धवत्यपि ।
नामान्यनन्तस्य यशोऽङ्कितानि य-
च्छृण्वन्ति गायन्ति गृणन्ति साधवः ॥ ११ ॥

तद्वागिति । स चाऽसौ वाग्विसर्गश्च । स इति प्रसिद्ध्या[2] भक्तकृतः । भाषागीतगीतगोविन्दादिरपि । जनतायाः प्राणिमात्रस्य अघं विशेषेण प्लावयति । सर्वथाऽत्र शब्दबलमप्रयोजकमित्याह—**यस्मिन्निति** । यस्मिन् वाग्विसर्गे । भाषाग्रन्थश्लोकेषु व्याकरणदुष्टस्य प्रयोगः अबद्धम्[3] । नानार्थं[4] वा अबद्धप्रयोगः[5] । अभ्युपगमेन वा मूर्खहृदये । तत्र हेतुः—**नामान्यनन्तस्येति** । एकस्मिन्नप्यर्थे

१ लोकचतुराश्चेति ग. २ प्रसिद्ध्या भक्त्या इति ख. ३ अबद्ध इति ग. ४ नानार्थमिति घ. ५ अर्द्धप्रयोग इति क. घ. ङ.

बहूनि नामानि प्रयुज्यन्ते । यथा त्रिभुवनाऽऽत्मभुवनेत्यादि । सर्वतोऽनन्तस्य अनन्तान्येव नामानि भवन्ति । न केवलं संज्ञाप्रतिपादकानि किन्तु यशसा अङ्कितानि । श्रवणे हेतुः । यत् यानि, यस्माद्वा । वक्तरि सति शृण्वन्ति । श्रोतरि सति गायन्ति । अन्यथा गृणन्ति । एतच्च पूर्वोक्तहंसादिसतां कृत्यम् । भगवत्सम्बन्धिनां धर्माणां भगवता सह अभेदाद्यत्र क्वचिदवतीर्णो भगवान् यथा सेव्यते, तथा यत्र क्वचिदपि स्थितानि नामानि श्रूयन्त इत्यर्थबलं निरूपितम् ॥ ११ ॥

एवं शब्देषु भगवच्छब्दा एवोत्तमा नाऽन्य इति निरूपितम् । इदानीमर्थे[१] विचारः क्रियते । तत्र ज्ञानं स्वरूपतः फलतश्च महत् । तथा[२] यज्ञादिस्तथैवाऽऽचारस्तथाऽन्ये धर्मादयः । एते भगवता भगवदीयैश्च सह स्वरूपतः फलतः समा आहोस्विन्नेति भवति विचारणा । तत्र प्रथमं ज्ञानं निन्दति—

नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितं न शोभते ज्ञानमलं निरञ्जनम् ।
कुतः पुनः शश्वदभद्रमीश्वरे न चाऽर्पितं कर्म यदप्यकारणम् ॥ १२ ॥

नैष्कर्म्यमिति । भक्तिसहितज्ञानादौ फलसिद्धेर्भवति सन्देहः—किं भक्तेः फलं ज्ञानस्य वेति ? तदर्थं केवले निर्णय उच्यते । अच्युतभक्तिरहितं ज्ञानं साङ्ख्यं वैदिकं वा भक्त्याऽनलङ्कृतत्वान्न शोभते । ज्ञानस्य शोभया तद्वतः शोभा भवति । अज्ञाननिवृत्तिश्च दीपवत् । सुवर्णपुत्तलिकाऽप्यनलङ्कृता न शोभते । यद्यपि निरीश्वरसाङ्ख्यमते ईश्वराभावादेव भक्तिर्नास्ति । निरूप्येऽर्थे श्रद्धामात्रम् । सेश्वरेऽपि सगुण एवेश्वरः । वैदिकेऽपि यजमानादिदेवताऽऽवेशाभावे लौकिकत्वात्सर्वापेक्षायाश्चोक्तत्वादन्तःकरणशुद्ध्यर्थं भक्तिरपेक्ष्यते । सा च भगवच्छास्त्रानुसारिण्येव । निर्गतमञ्जनं यस्मादिति । अविद्यानिवर्तकं निरुपाधिकं वा । किं बहुना । सर्वेषु शास्त्रेषु यज्ज्ञानमुक्तं तस्य स्वरूपोपकारिणी फलोपकारिणी वा भक्तिरिति भक्त्यभावे स्वरूपं फलं वा न सिद्ध्येदित्यर्थः । कर्माऽपि भक्तिसापेक्षमित्याह—**कुतः पुनरिति** । तत्र कर्म त्रिविधम् । कामनया क्रियमाणं ज्ञानाङ्गमीश्वराराधनलक्षणं वा । तत्राऽऽद्ये भक्त्यपेक्षा नियता । तदाह—**शश्वदभद्रमिति** । साधनकाले फलकाले च क्लेशरूपत्वाद्भक्त्यभावे न पुरुषार्थरूपं स्यात् । द्वितीये भगवति समर्पणव्यतिरेकेण ज्ञानाङ्गतैव नास्ति । समर्पणमेव भक्तिः । भक्तिसाध्यं वा । तदाह—**न चाऽर्पितं कर्मेति** । न च भगवति अर्पितं कर्म भवतीत्यर्थः । चकारादीश्वरार्थं वा क्रियमाणम्[३] । यदपि अकारणं पञ्चरात्रोक्तम् । तस्य लौकिककर्मवत्संसारकारणत्वाभावात् । तस्मात्सर्वकर्मसु भक्तिः सहकारिणी ॥ १२ ॥

यतो भक्तिव्यतिरेकेण ज्ञानं कर्म वा न फलसाधकमत आवश्यकत्वाल्लाघवाच्च[४] मुख्यतया भक्तिरेवोपदेष्टव्या । सा च श्रवणरूपा । प्रथमं श्रवणसापेक्षा वा । अतः श्रोतव्यविषयत्वेन भगवच्चरित्रं भक्तिमार्गानुसारियोगजधर्मेण स्मृत्वा कथयेत्याह—

अथो महाभाग भवानमोघदृक् शुचिश्रवाः सत्यरतो धृतव्रतः ।
उरुक्रमस्याऽखिलबन्धमुक्तये समाधिनाऽनुस्मर तद्विचेष्टितम् ॥ १३ ॥

अथो महाभागेति । यद्यप्यस्माभिर्ज्ञायते[५] तथाप्यधिकाराभावाद्वक्तुं न शक्यते । तव त्वेतादृशेऽर्थेऽधिकार इति **महाभागेति** सम्बोधनम् । मनसा भावितोऽर्थः कदाचिदन्यथा भविष्यतीति

१ अर्थविचार इति ख. २ यथेति ग. ङ. ३ कृतमिति ख. ४ लाघवत्वाच्चेति घ. ५ यद्यस्माभिरिति ख.

न शङ्का कर्तव्या । यतो—**भवानमोघदृक्** । अमोघा दृष्टिर्यस्येति । नापि त्वदुक्तमन्यैर्नाऽङ्गीकर्तव्यमिति शङ्कनीयमित्यभिप्रायेणाऽऽह—**शुचिश्रवा इति** । शुचि पवित्रं श्रवः कीर्तिर्यस्येति । लोके ह्यादरणीयं रूपमेतदेव । किञ्च । तवाऽप्येतदेवाऽभीष्टमित्याह—**सत्यरत इति** । सत्ये रतः । भगवद्धर्मव्यतिरेकेणाऽन्येषामसत्यत्वात् । किञ्च । यथा व्रताचरणं धर्महेतुस्तथा भगवच्चरित्रश्रवणमपीत्यभिप्रायेणाऽऽह—**धृतव्रत इति** । धृतानि व्रतानि स्वाध्यायादीनि येन । भगवद्धर्मस्फुरणे वा हेतुः । न च तादृशधर्मा भगवति न सन्तीति मन्तव्यम् । यतोऽयमुरुक्रमः । उरु अधिकः क्रमः पादविक्षेपो यस्य । वामनस्य क्षणादेकेन पदा सर्वलोकाक्रमणमित्यग्रे विस्तारयिष्यते[1] । सर्वे हि जीवाः स्वभावतो बद्धाः कालपाशेन । तेषां बन्धननिवृत्तिर्महानुपकारः । सा च कालनियामकभगवच्चरित्राऽऽवेशादेव भवतीत्याह—**अखिलबन्धमुक्तय इति** । लोकवेदयोरप्रसिद्धत्वादुपायान्तरमाह—**समाधिनेति** । भगवानेव स्वयं सर्वोद्धारकः स्फुरिष्यति । अनु पश्चात्त्वयाऽपि स्मर्तव्यम् । विशेषचेष्टितं भक्तिजनकं न तु व्यामोहकम् । तस्याऽपि व्यामोहकत्वे ज्ञाते विशेषचेष्टितत्वमेव ॥ १३ ॥

विपरीते बाधकमाह—

ततोऽन्यथा किञ्चन यद्विवक्षतः पृथग्दृशस्तत्कृतरूपनामभिः ।

न कर्हिचित्क्वाऽपि च दुःस्थिता मतिर्लभेत वाताहतनौरिवाऽऽस्पदम् ॥१४॥

ततोऽन्यथेति । अभिधेयाऽपर्यवसानं हि सर्ववस्तुषु । मरुमरीचिकावन्नियतत्वाऽभावात् । भगवतो गुणानामनन्तत्वेऽपि नियतत्वम् । अतः कार्याऽसमाप्तिशङ्कया प्रथमत एवाऽन्यन्नाऽऽरम्भणीयम् । किञ्च । विचारदशायामपि दुःखात्मकत्वात्तद्विचारिका बुद्धिरपि दुःखिता भवति । तदाह—**अन्यथेति** । ततो भगवच्चरित्रात् । यद्यपि सर्वमेव भगवच्चरित्रं तथापि भगवच्चरित्रत्वेनाऽनिरूपणात्तत्त्वेऽपि न तथात्वमित्याह—**अन्यथेति** । **किञ्चनेत्यव्ययसमुदायः** । यत्किञ्चिदित्यर्थः । अनादरणीयमिति वाक्यसमाप्तिः । तदनूद्य दूषयति—**यद्विवक्षत इति**[2] । वचनानन्तरं मध्ये वा दुःखं भविष्यतीति किं वक्तव्यं तद्वक्तुमिच्छत एव भवति । तत्र हेतुः । पृथग्दृशः । भगवत्त्वेन स्तोत्रे तत्पर्यवसानाभावाद्भिन्नतया निरूपणमावश्यकम् । तथाच भगवद्धर्माऽस्फुरणादन्यत्रोत्कर्षाभावादविद्यमानविवक्षायां बुद्धिर्दुःस्था भवति । किञ्च । तत्कृतानि पृथग्दर्शनकृतानि पदार्थान्तरस्य रूपनामानि न भगवत्कृतानि । ततश्च सिद्धत्वाभावात्स्वयं कृत्वा स्वयं निरूपणे स्वयमेव पर्यवसानमिति कर्हिचिदपि कस्मिंश्चित्काले कस्मिंश्चिद्देशे[3] च बुद्धिरास्पदं न लभेत । सर्वस्याऽपि बुद्धिकृतत्वात् । अन्यदन्यस्याऽऽस्पदं न[4] भवति । अब्रह्मत्वेन स्वाश्रयत्वाभावाच्च । दुःखेन स्थिता दुष्टतया वा स्थिता । सदोषो वायुवत्सर्वतारिकां बुद्धिं नौकामिव नाऽभीष्टदेशं प्रापयतीत्याह—**वाताहतेति** । आहता घूर्णिता ॥ १४ ॥

एवमपर्यवसानेन बुद्धिदुःखदातृत्वेन च अन्यन्न वक्तव्यमित्युक्तम् । इदानीं प्रतारकशास्त्रवदन्यकथनं पापहेतुरित्याह—

जुगुप्सितं धर्मकृतेऽनुशासतः स्वभावरक्तस्य महान् व्यतिक्रमः ।

यद्वाक्यतो धर्म इतीतरः स्थितो न मन्यते तस्य निवारणं जनः ॥१५॥

---

१ विस्तारयिष्याम इति घ. २ यद्विवक्षित इतीति क. ग. ३ क्वापि कस्मिंश्चिदिति क. घ. ४ नेति नास्ति क. ग. ङ.

जुगुप्सितमिति । यथा अपेयपानादिकं धर्म इति बोधकस्य नरकपातस्तथा देहादिष्वात्माध्यासं कृत्वा तन्निर्वाहार्थं यतनीयमिति वक्तुर्नरकपातः । ननु दुष्टत्वात्स्वत एव लोको न प्रवर्त्तेत । किं कथनेनाऽनिष्टं स्यादित्यत आह—**स्वभावरक्तस्येति** । **"अनुरक्तो गुणान्ब्रूते विरक्तो दूषणान्यथे"**ति न्यायाद्रागे विद्यमाने न दोषस्फूर्तिः । तस्य च स्वाभाविकत्वे ज्ञाते कदाचिन्न प्रवर्तेताऽपि, धर्मत्वेऽपि ज्ञाते कदाचिदपि न निवर्त्तेतेति भगवदाज्ञोल्लङ्घनरूपो महान् व्यतिक्रमः । कूपेऽन्धपातनेन वा । नन्वन्यो निवारयतु । तथाच फलाभावान्नाऽतिक्रमो भविष्यतीत्यत आह—**यद्वाक्यत इति** । इतरः स्वतो विचाराक्षमः पुरातनवक्तृविश्वासाद्धर्मोऽयमिति निश्चितबुद्धिरन्येन अस्मदादिना क्रियमाणं निषेधं न मन्यते । यतो जननधर्मा जनन एवाऽभिरतः । बहुधा श्रुत्वाऽपि निषेधमूर्ध्वरेतसां प्रशंसेति वेदानधिकृतविषय इति समप्रामाण्येऽपि विकल्प इति मन्यते । न तु निषिद्धत्वेन । तथाचाऽऽपस्तम्बः—ऊर्ध्वरेतसां प्रशंसेति । तथा च भट्टाः—येऽन्धपङ्ग्वादयो नरा गार्हस्थ्यानर्हास्ते संन्यासादावधिकारिण इति । विकल्पो वा । उभयं ब्राह्मणमितिवत्[३] ॥ १५ ॥

ननु तथापि मीमांसाद्वयेन मार्गद्वयस्य सिद्धत्वात्किमनेन तृतीयेनेत्याह—

विचक्षणोऽस्याऽर्हति वेदितुं विभोरनन्तपारस्य निवृत्तितः सुखम् ।
प्रवर्त्तमानस्य गुणैरनात्मनस्ततो भवान्दर्शय चेष्टितं विभोः ॥ १६ ॥

विचक्षण इति । आत्मसुखं हि निवृत्तिमार्गे प्रकटीभवति । ब्रह्मसुखं च परं शुकवत्सर्वपरित्यागिनः । वैराग्यं च नेदानीन्तनानां सम्भवति । तदर्थं च नूतनप्रयत्ने **"तद्धेतोरेवाऽस्तु किं तेने"**ति न्यायेन स्वतन्त्र एवाऽयं मार्गोऽस्त्वित्यभिप्रायेणाऽऽह । विचक्षणः कश्चिदेव अस्य भगवतः अनन्तपारस्य देशकालपरिच्छिन्नस्य सर्वेहोपरतितनुः(?)सुखं वेदितुमर्हति । तावताऽपि न कार्यसिद्धिरित्याह—**विभोरिति** । अनात्मनो देहादेर्गुणैर्विषयैः प्रवर्त्तमानस्य न तत्सुखमिति पूर्वेण सम्बन्धः । नेत्यध्याहारः । अथवा । तस्य निवृत्तितस्तत्सङ्गाभावेन, न तु तेषामपि कृतार्थकरणे समर्थः । यद्वा । प्रवर्तमानस्याऽर्थे तत्सम्बन्धी वा भवान् । तदर्थं यत्नकरणात् । तदुद्धारार्थं भगवद्गुणा वक्तव्या इत्यर्थः । निर्वाहकमाह—**विभोरिति** ॥ १६ ॥

एवं चतुर्भिः श्लोकैरुपक्रमोपसंहाराभ्यां चरित्रकथने विधिर्निरूपितः । तस्य मीमांसामाह द्वाभ्याम्—

त्यक्त्वाऽस्वधर्मं चरणाम्बुजं हरेर्भजन्नपक्वोऽथ पतेत्ततो यदि ।
यत्र क्व वा भद्रमभूदमुष्य किं को वाऽर्थ आप्तो भजतां स्वधर्मतः ॥ १७ ॥
तस्यैव हेतोः प्रयतेत कोविदो न लभ्यते यद्भ्रमतामुपर्यधः ।
तल्लभ्यते दुःखवदन्यतः सुखं कालेन सर्वत्र गभीररंहसा ॥ १८ ॥

त्यक्त्वेति । ननु भगवत्कथा केन श्रोतव्या? किं धर्मकर्तृभिर्लौकिकैरधर्मकर्तृभिर्वा? तत्राऽऽद्यस्याऽनवकाशः । द्वितीयस्य लौकिकव्यापारेणाऽऽविष्टस्य न प्रवृत्तिः । तृतीये दुष्टाधि-

---

१ नेति नास्ति क. घ. ङ. २ फलाभावादिति क. घ. ङ. ३ ब्राह्मणादिति ग. ४ सा इति ख.

कारित्वादसच्छास्त्रता स्यात् । सर्वाधिकारित्वान्न निवृत्तिमार्गनिष्ठत्वम् । तथा सति वा अवक्तव्यमिति । तत्रोच्यते । धर्मकर्तृभिरेव श्रोतव्यं परं धर्मपरित्यागेन । "**जन्मान्तरसहस्रेष्वि**"ति भगवद्वाक्यात् । यथा निवृत्तिमार्गे धर्मत्यागस्तथाऽत्राऽपि—"**तावत्कर्माणि कुर्वीते**"ति भगवद्वाक्याद्बाधकानां चिरकालसाध्यानां[1] वा परित्यागः । तथाच त्यक्त्वेति विधिः । "**न्यासादेशेषु धर्मत्यजनेवचनत**[2]"इत्यत्रोक्तार्था अनुसन्धेयाः । तत्र हेतुः—**अस्वधर्ममिति** । देहादिधर्मं तदधिकारेण वा प्रवृत्तम् । स्वस्य तु जीवस्य दासत्वाद्भगवत्सेवैव स्वधर्मः[3] । **दाशकितवादिकमप्यधीयत एके ब्रह्मदाशा**[4] **ब्रह्मकितवा इति** । इदं विस्तृतमस्माभिः–"**अंशो नाना व्यपदेशादि**"त्यत्र । हरेर्भगवतः परब्रह्मणो भक्तिमार्गानुसारेण चरणसेवा जीवानां स्वाभाविको धर्मः । अंशत्वेऽपि अंशिनः सेवा मुख्या । येषामप्येतदवास्तवं तेषामपि देहधर्मापेक्षया अन्तरङ्गम् । अत्र मतान्तरमनूद्य दूषयति—**यद्यपक्व इति । अथ यदि पतेदिति** । जीवस्य दासत्वेन[5] स्वधर्मत्वात्पतनशङ्कैव नाऽस्ति । भगवत्सायुज्यसाधनत्वाच्च । अयमेव च तस्य पाकः । फलपर्यवसानात् । यदा त्वौपाधिकं जीवत्वं तदा अस्वाभाविकाधिकारकृतत्वादपक्वता स्यात् । तथापि न पतनशङ्का । परमोपाधित्वात् । अथ भिन्नप्रक्रमेण विचार्यते । ब्रह्मभावं प्राप्तस्य नाऽयं धर्म इति । तथा सति पतेत् पुनर्जीवभावं प्राप्नुयात् । तत्राऽपि भजनान्नाऽन्यत इत्याह—**तत इति** । एवमपक्वपक्षं ब्रह्मभावाच्च अंशपक्षमनूद्य दूषयति—**यत्र क्वेति** । साक्षाद्भगवत्सायुज्यहेतुं[6] भगवत्सेवायामपि यदि पातस्तदा क्व साधनान्तरे तस्य भद्रं भविष्यति । साधनं हि पूर्वावस्थासाध्यमेव । वेत्यनादरे । क्वापि साधने तस्य भद्रं न भविष्यतीत्यर्थः । यदा स्वाभाविकभजनज्ञानादीनां न पुरुषार्थपर्यवसायित्वं तदा दूरापास्तमन्यधर्माणामित्याह—**को वाऽर्थ आप्तोऽभजतां स्वधर्मत इति** । अभजतामसेवकानां केवलदेहाद्यध्यासेन प्रवृत्तानां लौकिकानां ब्राह्मण्याद्यधिकारेण प्रवृत्तानां वैदिकानां च ये धर्मास्ते वस्तुतः सतां परधर्माः । ततश्चाऽन्यधर्मैः को वाऽर्थः प्राप्तस्तैरपि को वाऽर्थः प्राप्त इति स्वशब्देनोच्यते । अभजतां हि फलं ब्रह्माण्डस्य मध्यस्थानप्राप्तिः । तद्गते ब्रह्मणि गच्छति । स्पर्द्धाऽसूयादयश्च नियताः । "**विधर्मः परधर्मश्च आभास उपमा च्छलः । अधर्मशाखाः पञ्चेमा धर्मज्ञोऽधर्मवत्त्यजेदि**"ति भगवद्विमुखानां धर्मः परधर्मत्वात्त्याज्य एव । **अथ पतेदि**त्यत्राऽपि न साधनानुष्ठानेन कश्चित्पतति । स्थूणानिखननन्यायेन दार्ढ्यात् । तस्माद्भगवद्भजने[7] न केनाऽपि विरोधः । किञ्च । प्रमाणबलविचारेण साधनमुखत एतदुक्तम् । प्रमेयबलविचारेण फलमुखतोऽधुना निरूप्यते । तत्रैवं पदार्थाः । सर्वोत्तमः पुरुषोत्तमः । तदनु तस्यैव रूपान्तरमक्षरम् । सर्वकार्यकर्तृ तस्याऽपि रूपान्तरं सर्वाधिकारी कालः । कालस्यांऽशभूतौ कर्मस्वभावौ । पुनरक्षरस्य रूपान्तरं यज्ञाः । पुनरक्षराद्रूपभेदे प्रकृतिपुरुषौ । ततस्तत्त्वानि । ततो ब्रह्माण्डम् । तत्र पुरुषांशा अस्मदादयः । तेषां प्रयत्नव्यतिरेकेणाऽपि प्रलये पुरुषता । मध्ये कालाधीनाः फेनबुद्बुदवन्नानाभावं प्राप्नुवन्ति । तत्र विचारयतु देवानां प्रियः किं फलमिति । तस्मादक्षरपर्यन्तमनित्यत्वेन तुच्छत्वात्कालेनाऽपि सिद्धेर्न तदर्थं यत्नः कर्त्तव्यः । भगवद्भजनं तु[8] न कालसाध्यम् । पुरुषोत्तमपर्यवसायि च । न हि पुरुषोत्तमसेवा तदन्तरङ्गैः क्रियमाणा बहिरधिकारिप्रेरिता भवति । कालगम्यत्वाभावात् । सर्वत्र भगवन्मार्गे भगवत एव साधनत्वेन विधानाच्च । दृश्यते च लोके महाराजान्तरङ्गसेवकानां नाऽधिकार्यधीनत्वम् । ननु देहेन्द्रियाणां

१. वा चिरकालसाध्यानामिति ख. ग. २ त्यागवचनत इति क. ३ धर्म इति ख. ४ ब्रह्मदासा इति ख. ग. ५ दास्यत्वेनेति ख. ६ हेतुरिति ख. ग. ७ भगवद्भजनेनेति घ. ८ तुर्नास्ति ख.

कालप्रवाहस्थानां परिग्रहात्कथं न कालाधीनत्वमिति? पुरुषोत्तमपरिग्रहादिति ब्रूमः । तस्मात्तस्यैव हेतोस्तदर्थमेव भगवत्परिग्रहार्थमेव कोविदो यतेत । न मूर्खान्[1] दृष्ट्वा यत्र क्वचित् । ननु कथमत्र विधिः? अप्राप्तांशाभावात् । लोकवेदयोरीश्वरभजनस्य सिद्धत्वात् । तत्राऽऽह—**न लभ्यते यद्भ्रमतामुपर्यध इति** । उपरि ब्रह्मपर्यन्तम् । अधः स्थावरपर्यन्तम् । भ्रमतां जीवानां तत्तच्छरीरेण तत्तच्छरीरधर्मेण वा यन्न लभ्यते तदर्थं यत्नः कर्तव्यः । तद्धि[2] वैधम् । यत्नस्तु पूर्वोक्तचरणसेवा । धर्मरूपसेवाया लोकवेद-सिद्धत्वेऽपि न भक्तिसेवा तत्सिद्धा । यद्यपि ज्ञानार्थमपि प्रयत्न एतादृशो भवति तथाप्यक्षरपर्यवसानान्न पुरुषोत्तमप्राप्तिः । "**अव्यक्तासक्तचेतसामि**"ति वाक्यादव्यक्त[3]स्वरूपभगवद्रूपाक्षरप्राप्तिरेव फलम् । नन्वदृष्टेन न कथं भक्तिसिद्धिः । सर्वोत्पत्तिमन्निमित्तकारणत्वात् । तत्रोच्यते । कालसाध्य एव कर्म-स्वभावयोः प्रवृत्तिः । न कालासाध्ये । किञ्च । अदृष्टं नाम पूर्वजन्मनि कृतकर्मणोऽवान्तरव्यापाररूप-धर्माधर्मलक्षणम् । तत्कस्य कर्मणः । किं भ[4]गवत्प्रीतिहेतोरहेतोर्वा? आद्यस्तु नाऽदृष्टं जनयति । दृष्टेनैव भगवत्प्रीतिजननात् । फलविपर्ययस्त्वसङ्गतः । ना[5]ऽप्रीतिहेतोः । अफलत्वेन तदर्थं न[6] व्यापा-रजननं सम्भवति । किञ्च । कर्मणां प्ररोहैकस्वभावत्वाज्जन्मनो नाऽन्तिमत्वसाधकत्वम् । अन्तिमे च जन्मनि भगवद्भक्तिः । भगवत्प्रसादैकलभ्यत्वात् । "**स एष साधो[7] चरमो भवानामि**"ति वाक्यात् । जातकेऽपि धर्मरू[8]पसेवाया एव फलत्वेन शुभग्रहैर्ज्ञायमानत्वम् । त[9]स्मादनन्यसिद्धत्वाद्भगव-द्भक्तावेव यत्नः कर्तव्यः । न च लौकिकसुखदुःखाभावार्थं यतनीयम् । कालेनैव तत्सिद्धेः । दुःख-वत् । अतो देहप्राप्तावेव त[10]द्भोगस्य सिद्धत्वात्स्वस्य पिष्टपेषणमित्याह—**तल्लभ्यत इति** । अन्यतः पितृपुत्रभार्यादिभ्यः । तेषामपि प्रेरकः कालः । स च कालः कृतिसाध्यो न भवति । न च देशः स्वतन्त्रतया साधनम् । तस्याऽपि कालाधीनत्वात् । तुल्यत्वेऽपि नियतसहभावात् । तदाह—**सर्व-त्रेति** । प्रतीकाराऽकरणार्थमाह—**गभीररंहसेति** । तस्माद्भगवद्भजनार्थं प्रयत्नः कर्तव्यः ॥ १८ ॥

तत्र तर्कमाह—

न वै जनो जातु कथञ्चनाऽऽव्रजेन्मुकुन्दसेव्यन्यवदङ्ग संसृतिम् ।
स्मरन्मुकुन्दाङ्घ्र्युपगूहनं पुनर्विहातुमिच्छेन्न रसग्रहो यतः ॥ १९ ॥

न वै जनो जात्विति । ननु वैकुण्ठगतानामपि जयविजयादीनां पुनरागमनश्रवणान्नैकान्ततो भक्तिः फलसाधनम् । भगवतोऽप्यवतरणात्तत्सङ्गेनाऽवतारसम्भवाच्च । पराधीनत्वेनाऽपराधसम्भवाच्च । तस्माद्धर्मवद्भक्तिरपि नोत्कृष्टफलेति । तत्राऽऽह—**न वै जनो जात्विति** । अङ्गीकृत्याऽपि परि-हारः । वस्तुतस्तु जयविजययोर्धर्ममार्गानुसारेण कृत्रिमवैकुण्ठप्राप्तिः । अत एव तत्रैव वर्णनायां— "**ये निमित्तनिमित्तेन धर्मेणाऽऽराधयन्हरिम् । वैकुण्ठः कल्पितो येन**" ति[11] । भगवता सह त्वागमनं परमानन्दत्वात्फलमेव । साधारणानामपि भक्तानां भगवत्सेवकानां दूषणमङ्गी-कृत्याऽपि परिहार उच्यते । यथा भरतादिः । यतो मुकुन्दसेवी सर्वेभ्यो मोक्षदातुः सेवकः । अन्यवदसेवकवत् । यथा सत्यवादी ब्राह्मणः । तत्र हेतुः—**स्मरन्निति** । वाक्शरीरसाध्यभक्त्य-

---

१ मूर्खा दृष्ट्वेति घ. २ तद्द्विविधमिति ग. घ. ङ. ३ अव्यक्तस्वरूपाक्षरेति ख. ४ भगवत इति ख. ५ नापि प्रीतिहेतोरिति घ. ङ. ६ नेति नास्ति ख. ७ साध्यो चरम इति क. घ. ८ धर्मरूपे इति ग. ९ अन्यसिद्धत्वाभावादिति क. घ. १० तद्भोगसिद्धत्वादिति क. ग. ११ इति चेति ग.

भावेऽपि कामुकस्य कामिनीस्मरणमिव परमानन्दरूपचरणाऽऽलिङ्गनं पूर्वजन्मनि जातमधुनास्मरन् तच्चरणपरित्याजकसाधनं न कुर्यात् । यथा भरतहरिणेन स्वमात्रादयः परित्यक्ताः । न भगवन्मार्गः । इच्छामपि न कृतवान् । यतो रसग्रहः । रसेन ग्रहणं यस्य स तथोक्तः । भगवतः कृपाऽभावेऽपि मार्गस्यैव बलिष्ठता । तदाह—**यत इति** ॥ १९ ॥

एवं सोपपत्तिकं भगवन्मार्गस्योत्कृष्टत्वं प्रतिपाद्य भगवतो दुर्लभत्वे तच्चरित्रस्य भूयस्त्वं[1] कथनञ्चाऽनुपपन्नमिति को[2] भगवानित्याकाङ्क्षापूरणाय "**आचार्यवान् पुरुषो वेद**" इति[3] शास्त्रार्थत्वाय च[4] भगवन्तं निरूपयति—

इदं हि विश्वं भगवानिवेतरो यतो जगत्स्थाननिरोधसम्भवाः ।
तद्धि स्वयं वेद भवांस्तथापि वै प्रादेशमात्रं भवतः प्रदर्शितम् ॥ २० ॥

इदं हि विश्वमिति । भगवतः स्वरूपं चरित्रं च निरूपणीयम् । तद्द्वयं भेदेन न[5] निरूपणीयम् । तथा सति चरित्रस्याऽनात्मत्वेन तद्भावनायां संसारः स्यात् । अतो द्वयमभेदेन निरूपयति । **इदं**[6] **विश्वं भगवान् ।** विश्वमनूद्य भगवत्त्वं विधीयते । तथा सति सर्वत्र भगवद्दृष्टिश्चेत्कृतार्थो भवतीति कार्यं भगवत्त्वेन निरूपितम् । "**सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानि**"ति श्रुतिर्हिशब्देन सूचिता । उत्तममध्यमाधमाधिकारिभेदेन त्रेधाऽत्र निरूपणं कर्तव्यम् । तत्रोत्तमे निरूपितम् । मध्यमे त्वेवम् । **इदं विश्वं भगवानिव** न तु भगवान् । तेनाऽत्र सन्माननादिकं कर्तव्यं नाऽऽसक्तिरिति । निकृष्टे तु इदं विश्वं, भगवानितरः अस्मादन्यः । अतः प्रपञ्चदर्शी बहिर्मुखो भ्रष्टो भवतीति । एवं सर्वत्र प्रकारत्रयेण निरूपणीयम् । नन्वेकस्य जगतः कथं त्रिरूपत्वम्? तत्राऽऽह—**यतो जगत्स्थाननिरोधसम्भवा इति** । तत्र जगतः स्थितिर्भगवत्येवेति भगवानेव जगतीति स्वाधारत्वाद्भगवतः भगवानेव जगत् । मध्यमे तु भगवतस्सकाशाज्जगदुद्भवः[7] । तेन कार्यकारणयोस्तादात्म्यात्कार्यात्मना भेदः कारणात्मना अभेद इति "**भेदसहिष्णुरभेदस्तादात्म्यमि**"ति वचनाज्जगत् भगवानिवेति । मूढे तु भगवतः प्रलयकर्तृत्वान्नाशप्रतियोगि जगत् । भगवांश्च सदातन[8] इतीतरः । किञ्च । पूर्वं भगवच्चरित्रं निरूपितम्—**इदं हि विश्वं भगवानिवेतर इति** । इदानीं भगवन्तं निरूपयति—**यतो जगत्स्थाननिरोधसम्भवा इति** । "**जन्माद्यस्य यत**"इति लक्षणं निरूपितम्भवति । एवमर्थभेदमधिकारिभेदं च संक्षेपतो निरूप्य गुप्तस्याऽस्य विवरणं न कर्तव्यमित्याह—**तद्धि स्वयं वेद भवानिति** । तत् पूर्वोक्तं स्वयमेव भवान् वेद, न गुर्वपेक्षा । अथवा । तत् जगत् स्वयम् । भवानित्यर्थः । अत एव भवान्वेद । तर्हि ब्रह्मण उपदेशो निष्फल इत्यत आह—**तथापि वै प्रादेशमात्रमिति ।** तथापि ब्रह्मत्वेऽपि । प्रमाणबलात् वै निश्चयेन गुरूपदेशः अपेक्ष्यते । तत्र लौकिकपरिमाणे यथा प्रादेशे प्रदर्शिते तद्द्विगुणादिरूपं हस्तादिकं जानाति तथा जगत्कर्तृत्वे ज्ञाते सर्वेश्वरत्वादयो ज्ञाता भवन्ति । अथवा । प्रकर्षेण आदेश उपदेशस्तन्मात्रं गूढतया शास्त्रार्थनिरूपणं भवदर्थं प्रकर्षेण दर्शितम् । अनेन गूढमेव स्पष्टमिव प्रदर्शनीयमित्युपदेशः ॥ २० ॥

---

१ भूयस्त्वकथनमिति ग. २ को वेति ग. घ. ३ इति चेति क. ग. घ. ङ. ४ चेति नास्ति ख. ५ नेति नास्ति ग. ६ इदं हीति क. ग. ७ जगत उद्भव इति ख. ८ सनातन इति ग.

किञ्च। स्वावतारप्रयोजनं जानीहि। किमर्थमवतीर्णोऽसि? भगवान् स्वयमवतीर्य सर्वभक्तोद्धारार्थं स्वाऽऽत्मख्यापनार्थं स्वांशं[1] ज्ञानकलारूपं भवन्तमवतारितवान्[2]। अतश्चरित्राऽकथने तवाऽवतारो निःप्रयोजन इति भगवदिच्छया तवाऽन्तःकरणविषादः। अतो भगवदाज्ञां परिपालय। स्वजन्मसाफल्यं चेत्याह—

त्वमात्मनाऽऽत्मानमवेह्यमोघदृक् परस्य पुंसः परमात्मनः कलाम्।
अजं प्रजातं जगतः शिवाय तन्महानुभावाभ्युदयोऽधिगण्यताम्॥ २१॥

त्वमात्मनाऽऽत्मानमिति। त्वमात्मानं परस्य पुंसः कलामवेहि[3]। जीवस्य ब्रह्मोपदेशवदयमुपदेश इति निराकर्तुमाह—**कलामिति**। साधनं च तव स्वरूपमेव ज्ञातम्। स्वरूपं तथा ज्ञापयिष्यतीत्यर्थः। तत्र सामर्थ्यमाह—**अमोघदृगिति**। ननु सर्वे जीवा भगवदंशकलाः। कोऽयं मयि विशेष स्तत्राऽऽह। **परस्य पुंसः**। पुरुषोत्तमस्य। अन्ये त्वक्षरस्य पुरुषस्य वा। नन्वक्षरपुरुषयोरपि भगवत्त्वात्को विशेषः? तत्राऽऽह—**परमात्मन इति**। परमश्चाऽसावात्मा चेति। गङ्गाजलदेवतयोरिवाऽऽत्मपरमात्मनोः स्वरूपमिति भावः। तर्हि कथं ममोत्पत्तिस्तत्राऽऽह—**अजं प्रजातमिति**। अनुत्पन्न एव त्वमानन्दमात्रकरपादमुखोदरादिर्व्यासरूपेणाऽवतीर्णः। अतः सर्वस्याऽपि जगतः शान्तसुखाय महानुभावस्य भगवतः अभ्युदयः चरित्रं अधिकं गण्यतामुद्देशमात्रेणोच्यताम्। अस्य भगवतश्चरित्रं भक्तसम्बन्धिष्वपि परममनुभावं सम्भावयतीति महानुभावः। तस्याऽभ्युदयः परमोत्सवः। तस्याऽऽधिक्यं ज्ञानादिभ्यः। अवाङ्मनोगोचरत्वादिदमित्थतया निरूपणमशक्यम्। अत उद्देशमात्रं कर्तव्यमिति॥ २१॥

ननु धर्मसहितं चरित्रमुपदेष्टव्यं केवलं वेति शङ्कायामाह—

इदं हि पुंसस्तपसः श्रुतस्य स्विष्टस्य सूक्तस्य च बुद्धिदत्तयोः।
अविच्युतोऽर्थः कविभिर्निरूपितो यदुत्तमश्लोकगुणानुवर्णनम्॥ २२॥

इदं हीति। इदं चरित्रश्रवणं तपआदिभिस्तुल्यम्[4]। फलतः स्वरूपतः साधनतश्च भगवत्त्वात्। सर्वस्याऽपि तानि भगवानिति। तत्र धर्मविशेषो वर्णाश्रमेषु प्रतिष्ठितः। तत्र तपो वानप्रस्थेषु संन्यासिषु वा। श्रुतं श्रवणं वेदान्तानाम्। तत्सन्यासिषु। स्विष्टं गृहस्थे। सूक्तमध्ययनं ब्रह्मचारिषु। क्षत्रियवैश्ययोर्बुद्धिदाने। एवं सर्वैर्धर्मैर्यद्भवति तानि च अविच्युतोऽर्थः। न विच्युतः अर्थो येन। शास्त्रसिद्धावपि लोकसिद्धिर्न भविष्यतीत्यत आह—**कविभिरिति**। नितरामिति युक्तिसहितम्। उत्तमश्लोकगुणानुवर्णनमनूद्याऽविच्युतार्थत्वं विधीयते। अत एकेनैव सर्वसिद्धेर्न तेषां पृथक्करणं नाऽप्यकरणमिति सिद्धान्तः। निषिद्धं तु न कर्तव्यम्॥ २२॥

एवं सामान्यत[5] उपदेशमुक्त्वा आदिसाधनमारभ्य फलपर्यन्तं पदार्थानां क्रमं वक्तुं निदर्शनेन स्वचरित्रमाह सप्तदशभिः—

अहं पुराऽतीतभवेऽभवं मुने दास्यास्तु कस्याश्चन वेदवादिनाम्।
निरूपितो बालक एव योगिनां शुश्रूषणे प्रावृषि निर्विविक्षताम्॥ २३॥

१ स्वांशज्ञानकलेति घ. २ भगवन्तमिति घ. ३ कलामवैहि इति ख. ग. ४ तपआदिस्तुल्यमिति क. ग. ५ सामान्यं तमुपदेशमिति क.

अहमिति। अतिहीनस्याऽत्युत्कृष्टपदप्राप्तिरस्मिन्नेव मार्गे न मार्गान्तर इति ज्ञापेन शूद्रत्वं प्राप्तस्य देवर्षित्वं निरूप्यते। अतीतभवे पूर्वजन्मनि। नैकट्यभ्रमव्यावृत्त्यर्थम्। पुरेत्येतज्जन्मनोऽजरामरत्वख्यापनाय। **मुने** इत्युक्तविश्वासाय। संवादात्। पितृनाम न गृहीतं तदानीमज्ञानात्। पितुर्हीनत्वख्यापनाच्च। वस्तुतस्तु ब्राह्मणः। अन्यथा अनुमोदनादिकं न सम्भवति[1]। कस्याश्चिदप्रसिद्धायाः। अन्यथा आदरः सम्भवेत्ततो बन्धः। अनेनाऽस्मिन्मार्गे यथा यथा निरादरत्वं तथा तथा कार्यसिद्धिरिति। वेदवादिनः श्रोत्रियाः। अनेन भगवन्मार्गापरिज्ञानमुक्तम्। आश्रमिणां संन्यासिनामयं धर्मो यन्मासाष्टकं कीटवत्पर्यटनं विधाय आषाढ्यां यत्र गच्छन्ति तत्र ब्राह्मणनिर्मितविविक्तस्थाने तिष्ठन्तीति तथा दैवयोगान्नारदस्य स्थितिगृहे प्रार्थनया ब्राह्मणानुज्ञया भाविसनकादयश्चत्वारः परमहंसाः स्थिताः। अपृथग्धर्मशीलत्वाच्चतुर्णां सङ्गः। योगनिष्ठाश्च। अतः सेवापेक्षा। तेषां शुश्रूषणार्थं ब्राह्मणैरेवाहं निरूपितस्त्वमेतेषामेव सेवां कुरु नाऽन्यत्किञ्चिदिति नियुक्तः। मत्स्वरूपमज्ञात्वाऽपि बालक एव नियुक्तो योगिनां शुश्रूषार्थम्। "**स्थास्यामश्चतुरो मासानि**"ति मासचतुष्टयमेकत्रैव नितरां वासमिच्छताम्। एवमेकेन सत्सम्बन्ध उक्तः। सेवार्थं सत्सङ्ग इति प्रथमं साधनम्॥ २३॥

ततस्तेषां कृपामाह—

ते मय्यपेताखिलचापलेऽर्भके दान्तेऽधृतक्रीडनकेऽनुवर्तिनि।
चक्रुः कृपां यद्यपि तुल्यदर्शनाः शुश्रूषमाणे मुनयोऽल्पभाषिणि॥ २४॥

ते मयीति। सत्सेवकयोर्गुणदोषाभावा अत्र निरूप्यन्ते। सतां गुणत्रयम्। कृपालुत्वं, ब्रह्मविद्या, मननं चेति। धर्मो ज्ञानं साधनं चोक्तम्। अग्रे साधनकथनं ज्ञानानुवृत्तये। सेवकस्य दोषाभावास्त्रयः। गुणाश्चत्वारः। चपलता दोषः। तद्देहेन्द्रियान्तःकरणानां प्रयत्नदार्ढ्याभावाच्चपलता दोषः सहजः। स आदौ दृढप्रयत्नेन निवारणीयः। तदाह। अपेतानि अखिलानि चापलानि यस्मादिति। अर्भकत्वं दीनत्वबोधको गुणः। तदनु दोषाभावद्वयमाह—**दान्तेऽधृतक्रीडनक इति**। इन्द्रियाणां विषयाकाङ्क्षाराहित्यकरणं दमः। न धृतानि क्रीडनकानि येन। इन्द्रियकालकृतौ नियतौ दोषौ विषयसम्बन्धः क्रीडासाधनपरिग्रहश्च। तदभावे सर्वदोषनिवृत्तिः। ततोऽन्तरङ्गं गुणमाह—**अनुवर्तिनीति**। एवं स्वतः पञ्चसु सम्पन्नेषु तेषां परदुःखप्रहाणेच्छा जाता। परदुःखं[2] दृष्ट्वा दुःखितस्य कारुणिकस्य तन्निदानोच्छेदने तृष्णा भवतीति। नन्वेतद्ब्रह्मविदोऽनुचितम्? तत्राऽऽह—**यद्यपि तुल्यदर्शना इति**। निर्दोषं हि समं ब्रह्म तुल्यशब्दवाच्यम्। ब्रह्मज्ञानकृतं वा स्वपरयोः सुखदुःखसमत्वज्ञानं तुल्यम्। तस्य दर्शनं येषामिति। परदुःखं दृष्ट्वा तत्प्रहाणेच्छैव जाता। न ज्ञानमन्यथा जातमित्यर्थः। दुर्बलत्वादिच्छामूलभूतज्ञानस्य। ननु कार्यक्षमा कृपा न भविष्यति। बाधकज्ञानस्य विद्यमानत्वात्। अत आह—**शुश्रूषमाण इति**। सेवायाः से[3]च्छायाः सेव्यै[4]वश्यत्वं सर्वजनीनम्। नन्वनपेक्षायाः कथं वश्यताहेतुत्वम्? तत्राऽऽह—**मुनय इति**। मननबाधकनिवर्तिका सेवाऽपेक्ष्यत एव। सेवायां सांसर्गिको दोषो बहुभाषणमभाषणं वा। तदुभयनिवर्तको गुणः अल्पभाषणम्। अनेन निर्दुष्टा सेवा द्वितीयं साधनमिति॥ २४॥

---

१ भवतीति क. २ परं दुःखमिति ख. ३ स्वेच्छाया इति ख. ४ सेव्यवशत्वमिति ख.

ततो यज्जातं तदाह—

उच्छिष्टलेपाननुमोदितो द्विजैः सकृत्स्म भुञ्जे तदपास्तकिल्बिषः ।
एवं प्रवृत्तस्य विशुद्धचेतसस्तद्धर्म एवाऽऽत्मरुचिर्व्यजायत ॥ २५ ॥

उच्छिष्टेति । पापनाशस्तद्धर्मरुचिश्च ततोऽप्यन्तरङ्गं साधनम् । उच्छिष्टं भोजनशेषः । लेपः पात्र्यां लग्नम् । चतुर्णां तानेकीकृत्य सकृद्भक्षणं पापक्षयसाधनम् । ननु—"**न शूद्राय मतिं दद्यान्नोच्छिष्टं न हविष्कृत**"मित्यादिमनुवाक्यैर्निषिद्धमुच्छिष्टादिदानं कथं कृतवन्तः? तत्राऽऽह—**अनुमोदित इति** । तस्यैवेयमिच्छा उत्पन्ना । शुद्धसत्त्वान्धसा महापुरुषोच्छिष्टेनाऽतिपवित्रेणाऽऽत्मानं पावयिष्यामीति । तत उच्छिष्टं दृष्ट्वा मोदो जातः । तत्र प्रार्थनायामनुमोदनमात्रं कृतम् । न तु स्वयमुद्यम्य दत्तमिति । न चाऽयं सर्वथा शूद्रः । ब्रह्मबीजत्वात् । गृहस्थानां चाऽयं धर्मः । तत्राऽपि साधारणेषु । सेवा च पुष्टिमार्गे सस्नेहा । कृपाफलं चैतत् । यथौषधेनाऽजीर्णनिवृत्तिस्तथाऽन्नमयस्य देहस्य उच्छिष्टान्नसाधितदेहेन दोषसन्ताननिवृत्तिरित्यर्थः । तदाह—**तदपास्तकिल्बिष इति** । उच्छिष्टभोजनैकनियमेनाऽपि दोषनिवृत्तिर्लोकसिद्धेति स्मेत्युक्तम् । रोचकद्रव्येणाऽरुचिनिवृत्ताविव सद्धर्मरुचिप्रतिबन्धकदोषनिवृत्तौ स्वत एव रुचिर्जातेत्याह—**एवमिति** । **प्रवृत्तस्येति** निरन्तरकरणमुक्तम् । नियमेन चित्तं शुद्धं जातमित्याह—**विशुद्धचेतस इति** । तेषां धर्मः अपरिग्रहसङ्गनिवृत्तिभगवच्चिन्तनादिः । तत्र प्रेरणाव्यतिरेकेण आत्मन एव रुचिरुत्पन्ना । सा च वृद्धिं प्राप्तेत्यर्थः । अस्य न्यायसिद्धत्वकथनाय लङ्प्रयोगः ॥ २५ ॥

एवमान्तरं दोषाभावं गुणं चोक्त्वा बहिर्गुणमाह—

तत्राऽन्वहं कृष्णकथाः प्रगायतामनुग्रहेणाऽशृणवं मनोरमाः ।
ताः श्रद्धया मेऽनुपदं विशृण्वतः प्रियश्रवस्यङ्ग ममाऽभवद्रुचिः ॥ २६ ॥

तत्रेति । अन्वहमित्यशृणवमित्यनेन सम्बध्यते । परमहंसानां वा नित्योऽयं धर्म इति ख्यापयितुम् । कृष्णपदात्परमहंसा अप्येते भक्ता इति ज्ञापितम् । गानं प्रेमाऽऽधिक्यात् । प्रकृष्टगानं[1] तद्भावेन । **अनुग्रहेणे**त्याज्ञया श्रवणं बोध्यते । न तु प्रासङ्गिकम् । कथामनोरमपदाभ्यां अर्थमभिप्रायं ते बोधयन्तीति लक्ष्यते । निर्बन्धेन श्रवणाभावायाऽऽह—**मनोरमा इति** । मनसो रमणं यासु । एवमेका श्रवणभक्तिः सिद्धा । तस्या नारदत्व[2]पर्यन्तं फलम् । ततः कीर्तनमिति साम्प्रतं तु कीर्तनम् । एवमग्रे स्मरणादिवृद्धौ तावद्भिः कल्पैर्नवविधसाधनभक्तौ सिद्धायां प्रेम्णा भगवत्सायुज्यं भवतीति शास्त्रार्थः । तत्र श्रवणफलमाह—**ताः श्रद्धयेति** । श्रवणादीनां नाऽदृष्टद्वारा फलसाधकत्वम् । किन्तु स्वरूपेणैव । फलं च भगवद्याथार्थ्यज्ञानम् । तदैव हि कीर्तनेऽधिकारः[3] । उत्तरस्याऽऽदिना हि पूर्वस्याऽवसानम् । अतः श्रवणस्य नैरन्तर्यं कर्तव्यम् । तदाह । ताः कथाः । अत्यादरेण—**अनुपदमिति** । पदार्थाक्षरार्थसहितेन वाक्येन हि श्रवणम् । ततो भगवति रुचिः । परं श्रवणद्वारा । तदाह—**प्रियश्रवसीति** । प्रियं श्रवः श्रवणं कीर्तिर्वा यस्य । **अङ्गेति** कोमलामन्त्रणमप्रतारणाय । प्रमाणबलं परित्यज्येन्द्रियाणां स्वाभाविकविषयग्रहणं रुचिः ॥ २६ ॥

---

१ प्रकृष्टज्ञानमिति घ. २ नारदत्वेति ग. ३ कीर्तने वाऽधिकार इति क.

ततः किमत आह—

तस्मिंस्तदा लब्धरुचेर्महामुने प्रियश्रवस्यस्खलिता मतिर्मम ।
ययाऽहमेतत्सदसत्स्वमायया पश्ये मयि ब्रह्मणि कल्पितं परे ॥ २७ ॥

तस्मिन्निति । रुच्या हि भगवदनुभवार्थं यत्नो लोकसिद्धः । स च यत्नो ज्ञानात्मक[1] इति तदाह । **रुचेः ।** फलस्य कालान्तरत्वं व्यावर्तयति—**तदेति ।** रुचेर्दृढत्वाय—**लब्धेति । महामुने** इति सम्बोधनं रुचिमत्योर्नियमार्थम् । प्रोषितभर्तृकेव[2] (?) तदभिध्यानमत्र मतिः । शास्त्रतो वा याथार्थ्यज्ञानम्[3] । तत्र स्खलनं विषयान्तराऽनुसन्धानम् । सन्देहो वा । तदुभयं नास्तीत्यस्खलिता । तत्रापि श्रवणपुरस्सरेणेति **प्रियश्रवसी**त्युक्तम् । **"यो यच्छ्रद्धः स एव सः"** इति वाक्यात्परमश्रद्धायामुत्पन्नायां सफलरुचिरूपायां तत्त्वमावश्यकमिति । तदाह—**ययाऽहमिति ।** प्रथमाधिकारार्थमाह । यया मत्या अहमेव ब्रह्म मय्येव सकलं जातं परं मायया परिकल्पितम् । एतत्स्थूलसूक्ष्मं शरीरं जगद्वा । मायया पूर्वोक्तया । अस्य जगतः प्रतीतिमात्रस्य अहं ब्रह्माऽधिकरणं माया करणमिति ज्ञातवानित्यर्थः । प्रपञ्चव्यतिरिक्ततया ब्रह्मा[4]ऽऽत्माऽनुभवो जात इति यावत् ॥ २७ ॥

एवं भगवद्भावमापन्नस्य निरन्तरमनुवर्त्तमानश्रवणेन ज्ञानभक्तिभ्यां परमस्नेहो जात इत्याह—

इत्थं शरत्प्रावृषिकावृतू हरेर्विश्रृण्वतो मेऽनुसवं यशोऽमलम् ।
सङ्कीर्त्यमानं मुनिभिर्महात्मभिर्भक्तिः प्रवृत्ताऽऽत्मरजस्तमोपहा ॥ २८ ॥

इत्थमिति । श्रवणस्य भेदान्तराणि सन्तीति तन्निवृत्त्यर्थम्—**इत्थमिति ।** शरत्प्रावृषिकावृतू मासचतुष्टयं पञ्चकं वा । देहादिक्लेशस्याऽस्फुरणमाह—**हरेरिति ।** विशेषेण शृण्वत इति श्रवणाऽनुवृत्तिः । न यतः कुतश्चित् । तथा सति निरङ्गत्वात्फलं न साधयेत् । अतो—**मुनिभिर्महात्मभिः सङ्कीर्त्यमानमिति । मुनिभिरिति ।** स्वफले श्रवणवन्मननं ज्ञानसाधनम् । कीर्त्तनानुवृत्त्यर्थम्—**महात्मभिरिति । "महात्मानस्तु मां पार्थ"** ति श्लोकद्वयार्थोऽत्राऽनुसन्धेयः । सा भक्तिः स्पर्शमणिरूपा जातेत्याह—**आत्मरजस्तमोपहेति ।** अन्तःकरणं वसुदेवरूपं जातमित्यर्थः ॥ २८ ॥

अत्र हि भगवदावेशव्यतिरेकेणाऽऽविर्भावो[5] न भविष्यतीति[6] तेषां कृपया तज्जातमित्याह—**तस्यैवमिति** द्वाभ्याम्—

तस्यैवं मेऽनुरक्तस्य प्रश्रितस्य हतैनसः ।
श्रद्दधानस्य बालस्य दान्तस्याऽनुचरस्य च ॥ २९ ॥
ज्ञानं गुह्यतमं यत्तत्साक्षाद्भगवतोदितम् ।
अन्ववोचन् गमिष्यन्तः कृपया दीनवत्सलाः ॥ ३० ॥

पूर्वजातसाधनानां वासुदेवपर्यन्तमनुवृत्तिः करणीयेति[7] तान(?)नुवदति । **अनुरक्तस्ये**त्यनुवृत्तिपर्यन्तानि गृहीतानि । शुश्रूषालक्षणो विनयो भिन्नप्रक्रमेणेति पृथगुक्तः । तथा पापनिवृत्तिः ।

---

१ दानात्मक इति घ. २ चेति ख. ३ यथार्थज्ञानमिति क. ग. ४ ब्रह्मानुभव इति ख. ५ आविर्भावा इति घ. ६ भविष्यन्तीति घ. ७ कारणीयेतीति ग.

अत्युपकारित्वादीनत्वस्य पृथगुक्तिः । अनुक्तसर्वसमुच्चयार्थं चकारः । अनुवादे क्रमापेक्षाऽभावाद्विपर्ययेण कथनं न दोषः । अस्ति किञ्चिज्ज्ञानं सर्ववेदान्तप्रतिपाद्यं पञ्चरात्राद्यागमैश्च गुरूपदेशेन च यदभिव्यज्यते । यथा कं ब्रह्म खं ब्रह्मोपाख्याने । यस्मिन् जाते पुमान् ब्रह्मविद्भवति सर्वज्ञस्तेजस्वी च । ततोऽपि महोपनिषत्प्रतिपाद्यं देवगुह्यत्वाद्गुह्यतरम् । ततोऽपि पुरुषोत्तमप्रतिपाद्यं "**भक्त्या मामभिजानाती**" ति रूपम् । यस्मिन्ननुसंहिते भगवदाविर्भावो भवत्येव तद्गुह्यतमम् । साक्षाद्भगवता कृष्णेनोक्तम् । **यत्तदिति** । विशेषतोऽवक्तव्यम् । तेषामपि हृदये भगवदिच्छया उपदेशार्थमागतम् । अनु पश्चादवोचन् । एतस्य परमकाष्ठात्वज्ञापनायाऽऽह—**गमिष्यन्त इति** । एतत्कथने प्रश्नान्तरं साधनान्तरं च नास्तीत्याह—**कृपयेति** । तत्राऽपि हेतुः—**दीनवत्सला इति** । वत्सं लातीति वत्सलो ग्राहकः स्नेहः । तद्वान् वा । पिता पुत्र इव दीनेषु त इत्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥

ततस्तव किं जातं तद्वक्तव्यमित्याकाङ्क्षायामाह—

येनैवाऽहं भगवतो वासुदेवस्य वेधसः ।
मायाऽनुभावमविदं येन गच्छन्ति तत्पदम् ॥ ३१ ॥

येनैवाऽहमिति । **भगवतो वासुदेवस्येति** । हृदये विद्यमानस्यैव । अहो (?) इत्याश्चर्यम् । विद्यमानः प्रकाशमान एव न स्फुरतीति मायानुभावः । लेखनदशाऽनुसन्धेया । **येन गच्छन्ति तत्पदमिति** । क्रममात्रेण हेतुना । न[1] तु तत्र कश्चन व्यापारो मृग्य इति भावः ॥ ३१ ॥

एवं[2] भगवत्पदप्राप्तिपर्यन्तं पदार्था निरूपिताः । तत्रैवं सन्देहः—"**ते मय्यपेताखिलचापलेऽर्भके**" इत्यादिसाधनानि कुतो भवन्तीति । कर्मकालादीनां प्रतिबन्धकत्वात् । तत्र कालस्य प्रतिबन्धकत्वाभावायोपायमाह—

एतत्संसूचितं ब्रह्मंस्तापत्रयचिकित्सितम् ।
यदीश्वरे भगवति कर्म ब्रह्मणि भावितम् ॥ ३२ ॥

एतदिति । कथारत्यभावे अशनादयः प्रतिबन्धका दृष्टाः । कर्म चाऽदृष्टद्वारा । तद्द्वारा हेतुः कालः । तत्र प्रथमं दृष्टप्रतिबन्धको दूरीकर्तव्यः । स च[3] तापत्रयात्मकः । "**एतैरुपद्रुत**" इति वचनात् । तत्र यद्यपि सत्सङ्गेन[4] कथा साधनत्वेनोक्ता तथापि बहुसापेक्षत्वात्सैव न भविष्यतीति स्वतन्त्रमेकं साधनमाह । एतत् वक्ष्यमाणम् । सम्यक् सूचितं न स्पष्टतयोक्तं नापि सन्दिग्धम् । तस्य परिज्ञानं तव भविष्यतीत्यभिप्रायेणाऽऽह । हे ब्रह्मन् । तापत्रयनिराकरणार्थं चिकित्सितम् । यथा विषं सर्वनाशकमपि सर्वरोगनिवर्तकत्वेन द्रव्यान्तरैर्भावनया चिकित्स्यते तथा कर्माऽपि सर्वनाशकं सर्वदोषनिवृत्तये भगवद्रूपेण चिकित्स्यत[6] इत्याह—**यदीश्वर इति** । प्रभुरूपे[7] षड्गुणैश्वर्यसम्पन्ने[8] उत्कृष्टैः पदार्थैः सुन्दरे ब्रह्मणि अपाषण्डे वेदान्तवेद्ये कर्म भावितं योजितमित्यर्थः । भावनया प्रापितं वा ॥ ३२ ॥

तत्रैव[9] विशेषमाह—

आमयो यश्च भूतानां जायते येन सुव्रत ।
तदेव ह्यामयं द्रव्यं न पुनाति चिकित्सितम् ॥ ३३ ॥

---

१ अनुसान्धित इति ख. ग.　२ ननु इति ख.　३ एवञ्चेति ख.　४ चेति नास्ति ख.　५ तत्सङ्गेनेति घ.
६ विचिकित्स्यत इति ख.　७ प्रभुरूपेणेति घ.　८ षडैश्वर्य्येति घ.　९ तत्रैवमिति ख.

आमय इति । येनैव कर्मणा नाशः शङ्कनीयस्तदेव भगवति भावनीयमिति । आमयः कफपित्तादिः । येन माषादिना । **सुव्रतेति** सम्बोधनात्तादृशं तु तव नाऽस्तीति तव महद्भाग्यमिति प्रशंसा । तदेव चिकित्सितमामयद्रव्यं न किन्तु अन्यदपि द्रव्यान्तरं पूर्वभक्षितं पुनाति । अतो येनैव कर्मणा बन्धस्तदेव कर्म भगवति भावितं पुरुषं पुनातीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

ननु पूर्वकृतकर्मणां बाधकानां विद्यमानत्वात्तैस्तापत्रयजननाच्च किमग्रिमेण भावितेनेति तत्राऽऽह—

एवं नृणां क्रियायोगाः सर्वे संसृतिहेतवः ।

त एवाऽऽत्मविनाशाय कल्पन्ते कल्पिताः परे ॥ ३४ ॥

एवं नृणामिति । यथा भगवति सम्बद्धेन कर्मणा तापत्रयनाश एवमेव पूर्वकर्मणामपि भगवति समर्पणात्स्वरूपनाशे सति तापाद्यनुत्पादकत्वम् । **नृणामिति** कर्माधिकारो द्योतितः । सर्वे पुण्यजनका अपि संसृतिहेतवः जननमरणहेतवः । त एव सर्वे योगाः परे कल्पिताः समर्पिता आत्मविनाशाय कल्पन्ते । यथा प्रज्वलितेऽग्नौ तृणादि । कुतस्तस्य तापजनकत्वमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

एवं स्वाभाविकानां लौकिकानां संसारहेतुभूतकर्मणां कृतानां क्रियमाणानां च विनियोग उक्तः । अधुना विहितानां भगवत्प्रीत्यर्थं क्रियमाणानां किं फलमित्याकाङ्क्षायामाह[१]—

यदत्र क्रियते कर्म भगवत्परितोषणम् ।

ज्ञानं यत्तदधीनं हि भक्तियोगसमन्वितम् ॥ ३५ ॥

यदत्रेति । "**यन्नः स्वधीतं गुरवः प्रसादिता**" इत्यत्र भगवत्प्रसादहेतुत्वेन प्रार्थनान्नियतफलत्वाच्च **एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वन्यायेन** दध्यादिवदुभयसाधकं स्यात् । तथा सति संसारः । पूर्वोक्ताऽनुभयरूपत्वात् । तत्रोच्यते । अत्र निर्णये यत्कर्म भगवत्परितोषणं क्रियते भगवत्परितोषार्थं क्रियते तेन कर्मणा भक्तिज्ञाने[२] उत्पद्येते । ततो "**ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणी**" ति न्यायेन सर्वकर्मक्षय इत्यभिप्रायेणाऽऽह । ज्ञानं यत्प्रसिद्धं भक्तियोगसमन्वितं तत् तदधीनं तादृशकर्माधीनम् । हीति "**सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववदि**"ति न्यायः सूचितः ॥ ३५ ॥

ननु पञ्चरात्रोक्तकर्मणां भगवदाज्ञया अर्जुनादिभिः कृतानां युद्धादीनां च का गतिः ? तत्राऽऽह—

कुर्वाणा यत्र कर्माणि भगवच्छिक्षयाऽसकृत् ।

गृणन्ति गुणनामानि कृष्णस्याऽनुस्मरन्ति च ॥ ३६ ॥

कुर्वाणा यत्रेति । यत्र कर्मनिर्णये विषये वा भगवच्छिक्षया कर्म कुर्वाणा भवन्ति तत्कर्म भक्तिजनकं भवतीत्याह । तदा ते पुरुषा असकृत् वारं वारं कृष्णस्य गुणनामानि—पाण्डवरक्षक, द्रौपदीलज्जानिवारक, गोवर्द्धनोद्धरणेत्यादीनि गृणन्ति । अनु पश्चात्स्मरन्ति च कृष्णम् । अतस्तेषां कीर्तनस्मरणभक्तिहेतुत्वात्सर्वोत्कृष्टमेव तत्कर्म । न तेन संसारशङ्काऽपीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

यानि पुनः पञ्चरात्रे मन्त्राराधनप्रकारेण पुरश्चरणादीनि कर्माणि तेषां निर्णयमाह द्वाभ्याम्—

नमो भगवते तुभ्यं वासुदेवाय धीमहि ।

प्रद्युम्नायाऽनिरुद्धाय नमः सङ्कर्षणाय च ॥ ३७ ॥

---

१ इत्यपेक्षायामिति क. ग. २ भगवद्भक्तीति क. घ. ङ.

नमो भगवत इति । इयं हि भगवद्गायत्री नारदोपास्या । अत्र चतुर्मूर्त्तीनामभिधानम् । धीमहीत्यर्थाच्चतुर्मूर्तिं ध्यायेम । तस्य फलं चतुर्मूर्त्तिः । तदपि न भोगार्थं किन्तु नमनार्थम् । तदपि न परोक्षतया किन्तु प्रत्यक्षतया । चतूरूपस्याऽपि चतूरूपमपि भगवानित्यर्थः । चकारादन्यान्यपि रूपाणि सङ्गृहीतानि हयग्रीवादीनि ॥ ३७ ॥

अस्या गायत्र्या विनियोगमाह—

इति मूर्त्यभिधानेन मन्त्रमूर्त्तिममूर्त्तकम् ।
यजते यज्ञपुरुषं स सम्यग्दर्शनः पुमान् ॥ ३८ ॥

इतीति । एवंरूपेण मूर्त्यभिधानेन मूर्तिवाचकेन मन्त्रेण करणेन । **मन्त्रमूर्तिः** । मन्त्र एव मूर्त्तिः शरीरं यस्य । मन्त्रार्थरूपम् । **अमूर्त्तकम्** । मन्त्रोक्तव्यतिरिक्तप्राकृतमूर्तिरहितम् । **यज्ञपुरुषम्** । यज्ञानां पुरुषं पतिं यज्ञरूपं पुरुषं वा । यो यजेत जपपूजाहोमादिना स सम्यग्दर्शनो भवति । भगवन्तं साक्षात्करोतीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

अत्र फलं मयैवाऽनुभूतमिति सन्देहाभावायाऽऽह—

इमं स्वनिगमं ब्रह्मन्नवेत्य मदनुष्ठितम् ।
अदान्मे ज्ञानमैश्वर्यं स्वस्मिन्भावं च केशवः ॥ ३९ ॥

इमं स्वनिगममिति । स्वस्य निगमो वेदः । आज्ञेति यावत् । सा आज्ञा मया कृता । यथोक्तः पञ्चरात्रमार्गोऽनुष्ठितः पूर्वकल्प एव । तदा मह्यं ज्ञानं दत्तवान् । ऐश्वर्यं च भक्तिं च । यथा ब्रह्मशिवयोः । तदाह—**केशव इति** । केशयोर्वै सुखं यस्मादिति ॥ ३९ ॥

एवं सर्वेषां कर्मणां निर्णय उक्त इति सर्वमुपपाद्योपसंहरन्निर्द्धारितमुपदेशमाह—

त्वमप्यदभ्रश्रुत विश्रुतं विभोः समाप्यते येन विदाम्बुभुत्सितम् ।
आख्याहि दुःखैर्मुहुरर्दितात्मनां सङ्क्लेशनिर्वाणमुशन्ति नाऽन्यथा ॥४०॥

त्वमपीति । यथा मया तस्याऽऽज्ञा परिपालिता तथा त्वमपि परिपालय । आज्ञापरिपालनसामर्थ्यं सिद्धवत्कारेणाऽऽह—**अदभ्रश्रुत इति** । अनल्पं वेदादीनां श्रवणं यस्येति । विभोः विश्रुतं कीर्तिं चरित्रमिति यावत् । मध्ये चरित्रस्य माहात्म्यमाह । येन विश्रुतेन विदां ज्ञानिनां बुभुत्सितं भगवत्स्वरूपज्ञानेच्छा समाप्यते । "**यावान्यश्चाऽस्मि यादृश**"इति बुभुत्सा वा । परमभक्तिं जनयित्वा तज्जननात् । तस्मात्तदाख्याहि । किञ्च । निस्तारार्थं सर्वैर्यत्नः कर्तव्यः । स क्लेशाभिभूतैः कर्तुमशक्य इति क्लेशनिवृत्त्यर्थं चाऽऽख्याहि । आख्यानेनैव दुःखैर्मुहुरर्दितानां सङ्क्लेशनिवारणमुशन्ति सर्वे प्रमाणविदः । अत्र चोपायान्तरं नास्ति क्लिष्टानां क्लेशनाशकम् । तदाह—**नाऽन्यथेति** ॥ ४० ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षित-
विरचितायां प्रथमस्कन्धे पञ्चमोऽध्यायः ।

---

१ चतुर्मूर्त्तीरिति घ. २ अमूर्त्तिकमिति घ. ङ. ३ प्राकृतिमूर्त्तिरहितमिति क. ख. ग. ४ सङ्क्लेशाभिभूतैरिति घ. ग. ५ वाऽऽख्याहीति क. ६ निर्वाणमिति ख. ७ चेति नास्ति क.

षष्ठोऽध्यायः ।

मध्यमेनाऽधिकारेण पदार्था विनिरूपिताः ।
श्रवणस्य फलं चाऽन्तर्ज्ञानरूपं प्रदर्शितम् ॥ १ ॥
षष्ठे तु बाह्यं तस्यैव कीर्तनाऽवधि वर्ण्यते ।
बाह्याऽभावे त्वान्तरस्य व्यर्थतेति निरूप्यते ॥ २ ॥

पूर्वाध्यायान्ते "अदान्मे ज्ञानमैश्वर्यमि"त्युक्तम् । तत्र सन्देहः । श्रवणमेव निरूपितमान्तरं ज्ञानञ्च । किं तदानीमेव भगवता ऐश्वर्यं दत्तं कालान्तरे वेति । श्रोतव्यविषयनिरूपकस्य फलकथनार्थं भवति विचारणा । अतः पृच्छतीत्याह—

सूत उवाच—

एवं निशम्य भगवान् देवर्षेर्जन्म कर्म च ।
भूयः पप्रच्छ तं ब्रह्मन्व्यासः सत्यवतीसुतः ॥ १ ॥

एवमिति । नारदोक्तौ यथार्थत्वमित्यवगतौ हेतुमाह—**भगवानिति** । असम्भावितत्वं निराकरोति—**देवर्षेरिति** । **हे ब्रह्मन्!** शौनक । भूयःप्रश्नस्तूष्णीम्भावात् । आदराधिक्ये ज्ञात एव विशेषकथनाद्भगवत्कृपया ऐतावत्त्वं जातमिति कथितेऽपि पुनः प्रश्नः । अनतिप्रयोजनं पृच्छतीति च **सत्यवतीसुत** इत्युक्तम् ॥ १ ॥

प्रश्नमाह त्रिभिः—

व्यास उवाच—

भिक्षुभिर्विप्रवसिते विज्ञानाऽऽदेष्ट्रभिस्तव ।
वर्तमानो वयस्याद्ये ततः किमकरोद्भवान् ॥ २ ॥
स्वायम्भुव कया वृत्त्या वर्त्तितं ते परं वयः ।
कथञ्चेदमुदस्राक्षीः काले प्राप्ते कलेवरम् ॥ ३ ॥
प्राक्कल्पविषयामेतां स्मृतिं ते सुरसत्तम ।
न ह्येव व्यवधात्काल एष सर्वनिराकृतिः ॥ ४ ॥

भिक्षुभिरिति । कृतिशरीरत्यागज्ञाननाशाभावाः ब्रह्मविदो न किञ्चित्कर्तव्यमिति योगेनैव शरीरत्यागो मोक्ष इति कालस्त्वनतिक्रमणीय इति पृष्टाः । **स्वायम्भुवे**तीदानीन्तनसम्बोधनम् । वृत्तिर्जीविका शरीरनिर्वाहिका । कथमिति योगादिप्रकाराः । चोऽर्थविशेषे । पुनरित्यर्थः । काले प्राप्ते अप्राप्ते वेति प्रश्नः । **इदमिति** । बुद्ध्या पुरः स्थितम् । **वेति** पाठे त्वनादरः । कालजन्यं कालो

१ अवान्तरमिति घ. २ देवर्षिरिति ख. ३ एतावत्त्वं ज्ञातमिति ख. एतावज्जामिति घ. ङ. ४ प्रश्ना इति ख. ५ चाऽर्थेति ख. ग. ६ चेतीति ख.

गृह्णातीति वा आह—**काल इति** । एतां स्मृतिं संस्कारनाशेन पूर्वकल्पविषयेभ्यो व्यवहितां कथं न कृतवान् । तदेयं स्मृतिः शब्दमूला स्यात् । इदानीं तु प्रत्यक्षमूलेति । देवानां भक्तानामपि सतां स्मृतिं कालो नाशयति । तव तु नेत्याश्चर्येण सम्बोधनम् । अल्पस्याऽप्यभावायैवकारः । कार्यदर्शनायुक्तता हिशब्दार्थः । कालमाहात्म्यं च प्रत्यक्षसिद्धम् । भगवत्त्वात्कालं साक्षात्कृत्वाऽऽह—**एष इति** । शास्त्रार्थदार्ढ्याद्वा ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

प्रथमप्रश्ने उत्तरमाह **भिक्षुभिरित्यादिना एवं कृष्णमतेरित्यन्तेन**—

नारद उवाच—

भिक्षुभिर्विप्रवसिते विज्ञानाऽऽदेष्टृभिर्मम ।
वर्तमानो वयस्याद्ये तत एतदकारषम् ॥ ५ ॥

ब्रह्मविदोऽपि भगवदर्थं यत्नः कर्तव्यः । दृष्टे च भगवति तदाज्ञा कर्तव्येति । अनुवादस्तत्प्रीतये । सर्वावधारणात्[१] । एतदिति[२] । वक्ष्यमाणम् ॥ ५ ॥

त्रिभिः प्रतिबन्धकतामेकेनाऽभावं चाऽऽह । भगवाननुगुणश्चेदग्रिमाऽवस्था सम्पादनीयेति । नाऽन्यथा । **अन्यासक्तिस्तु यत्रैव तत्स्वार्थं नैव योजयेत् । भगवान्वा प्रतीक्ष्योऽत्र यत्नं वा तादृशं भजेत् ।** नारदस्तु भगवत्प्रतीक्षया स्थित इत्याह त्रिभिः—

एकात्मजा मे जननी योषिन्मूढा च किङ्करी ।
मय्यात्मजेऽनन्यगतौ चक्रे स्नेहानुबन्धनम् ॥ ६ ॥
साऽस्वतन्त्रा न कल्पाऽऽसीद्योगक्षेमं ममेच्छती ।
ईशस्य हि वशे लोको योषा दारुमयी यथा ॥ ७ ॥
अहं च तद्ब्रह्मकुले ऊषिवांस्तदवेक्षया ।
दिग्देशकालाव्युत्पन्नो बालकः पञ्चहायनः ॥ ८ ॥

एकात्मजेति[३] । एक एव आत्मजो यस्याः सा । आसक्त्याधिक्ये हेतुः—**मे जननीति** । पूर्वावस्थां स्मृत्वा जनयित्री । योषितामपि मध्ये मूढा । उपदेशाभावायोक्तम् । **किङ्करीत्युपदे**शावसराभावः सूचितः । **आत्मजे अनन्यगताविति** स्वाभाविकौपाधिकहेतू स्नेहस्य निरूपितौ । स्नेहेन अनु पश्चादात्मनो बन्धनं स्नेहानुबन्धनम् । तत्र स्नेहाऽनुबन्धनमेव जातं न तत्कार्यम् । अन्यथा विषयेण ममाऽपि बन्धः स्यादित्यभिप्रायेणाऽऽह । सा माता । अस्वतन्त्रा स्वाम्यधीना । अत एव न कल्पा मम योगक्षेमादौ न समर्था । कुण्डलादौ योगः । प्राप्तस्य परिपालनं क्षेमः । ब्रह्मविदः सर्वदेवतासन्निधानेन कथं न योगक्षेमप्राप्तिः ? तत्राऽऽह—**ईशस्य हि वशो लोक इति** । "**मत्त एव पृथग्विधा**"इति प्रमाणं हिशब्देन सूचितम् । ईशस्य भगवतः कालस्य वा । यथा स्त्रीप्रतिमा कुहकेच्छया नृत्यति एवं सर्वोऽपि लोकश्चेष्टते इति भगवज्ज्ञानवतो बुद्धिः । कालपक्षेऽपि

१ एतदितीति. ख २ पूर्वावधारणादिति. क ३ एतदमीति. क. ग. ४ प्रतीकं नास्ति ख. ङ.

तथा । कर्मभूतभौतिकपक्षे त्वन्यथा । तदग्रे वक्ष्यामः । यथा योषित्पुत्तलिकां कुहकोऽपि न स्वातन्त्र्यादिधर्मयुक्तां करोति तथा भगवानपि जीवान् । तदाह—**योषेति** । **अहं चेति** चकाराद्यथा माता ईश्वराधीना तथाऽहमपि । भिन्नतया ग्रहणं विशेषतस्तदधीनत्वात् । तद्ब्रह्मकुले स्वामिब्राह्मणानां कुले । अनेनाऽन्नादेर्दोषो निवारितः । तदवेक्षया मातृकृतप्रतिबन्धकाभावावेक्षया । दिशः पूर्वादयः । देशः स्वदेशादिः[1] । काला दिनरात्रिप्रभृतयः । तेन क्व स्थातव्यं कदा प्रस्थातव्यमिति विवेकरहितः । अनेन लौकिकापरिज्ञानम् । अतस्तेनाऽपि न बन्धात्मविस्मरणे । **बालक इति** विषयसम्बन्धाभावः । **पञ्चहायन** इत्यपराधीनता च ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

भगवताऽपि[2] किञ्चिद्विवेकार्थमेतावत्कालं प्रतिबन्धः स्थापितः । जाते तु विवेके तं दूरीकृतवानित्याह[3]—

एकदा निर्गतां गेहाद्दुहन्तीं निशि गां पथि ।
सर्पोऽदशत् पदा स्पृष्टः कृपणां कालचोदितः ॥ ९ ॥

एकदेति । यदा सर्वेऽपि गृहस्थाः स्वस्वकार्ये व्यापृताः । **गेहान्निर्गतामिति** गृहान्निर्हरणक्लेशोऽपि निवारितः । शुद्धिश्च गोस्पर्शे । **दुहन्तीमिति** सत्क्रियाव्यापृतत्वम् । पथि स्थितः सर्पो भगवत्प्रेरणया समागतः । भगवत्कृतत्वज्ञापनाय **पदा स्पृष्ट** इति तस्या अपराध उक्तः । वस्तुतस्तस्या अपि न दोषो न वा तस्येत्याह—**कालचोदित इति** । कालादयो भगवदिच्छानुसारेण कार्यकर्तारः ॥ ९ ॥

मयाऽपि स भगवदुपकार इति ज्ञात्वा तथैव कृतमित्याह—

तदा तदहमीशस्य भक्तानां शमभीप्सतः ।
अनुग्रहं मन्यमानः प्रातिष्ठं दिशमुत्तराम् ॥ १० ॥

तदा तदहमिति । सर्वदा हि भगवान् भक्तानामेव कल्याणमीष्टे । तथापि कदाचित्प्रतिबन्धकानामप्यात्मत्वान्न दूरीकरोति । यदि तदपि कुर्यात्तदा महाननुग्रहोऽयमिति ज्ञात्वा चिकीर्षिते न विलम्बः कर्तव्य इत्यभिप्रायेणाऽऽह—**अनुग्रहं मन्यमान इति** । **उत्तरामिति**—"**एषा वै देवमनुष्याणां शान्ता दिगि**"ति श्रुतेर्भगवत्कृते न प्रतिबन्ध इति ज्ञापयितुम् ॥ १० ॥

भूजलद्रुमाऽतिक्रममाह **स्फीतानिति** सार्द्धद्वाभ्याम्—

स्फीताञ्जनपदांस्तत्र पुरग्रामव्रजाकरान् ।
खेटखर्वटवाटीश्च वनान्युपवनानि च ॥ ११ ॥

तत्रैकेन भूमिविशेषानाह—स्फीतान् सस्यादियुक्तान् । जनपदान् मालवादीन् । पुराणि[4] नगरात्स्थूलानि । ग्रामाः सूक्ष्मावासाः । व्रजा गवां स्थानानि । आकरा लवणादीनाम् । खेटाः कृषीवलग्रामाः । खर्वटा अग्निहोतृणाम् । एकतो नदी अपरतः पर्वतास्तादृशाः[5] । वाटीः पुष्पादिवाट्यः । वनानि मध्यस्थानानि सहजानि । उपवनानि आरोपितवृक्षाणाम् । चकारात्खलादीनि[6] ॥ ११ ॥

---

१ स्वदेशादय इति क. ग. घ. २ भगवानपीति ख. ग. ३ तद्दूरीकृतवानिति क. ग. ४ पुरात् नगरात् स्थूलानिति क. घ. पुराणि नगराणि स्थूलानीति ग. ५ पर्वत इति क. ग. ६ खलादीनामपीति क.

चित्रधातुविचित्राद्रीनिभभग्नभुजद्रुमान् ।
जलाशयान् शिवजलान्नलिनीः सुरसेविताः ।
चित्रस्वनैः पत्ररथैर्विभ्रमद्भ्रमरश्रियः ॥ १२ ॥

वृक्षसहितपर्वतानामतिक्रममाह । चित्रैर्धातुभिर्विचित्रानद्रीन्[1] । तेषामेव विशेषणम्—इभैर्भग्ना भुजा येषां तादृशा द्रुमा येषामिति । रागभयनिमित्ते उक्ते । विश्रामनिमित्तानि जलान्याह । जलाशयान् महापुष्करिणीः । तेषामेव विशेषणम्—शिवजलान् । शीतलं रोगाद्यनुत्पादकं जलं शिवम् । नलिनीः कमलादियुक्तदेवखाताः । सुरसेविता देवालयादिसहिताः । आश्चर्यरसायाऽऽह । चित्रः स्वनो येषां तादृशैः पक्षिभिः सह विशेषभ्रमणयुक्तानां भ्रमराणां श्रियो यासु ताः[2] ॥ १२ ॥

एवमनूद्य तेषामतिक्रमणमाह—

नलवेणुशरस्तम्बकुशकीचकगह्वरम् ।
एक एवाऽतियातोऽहमद्राक्षं विपिनं महत् ।
घोरं प्रतिभयाकारं व्यालोलूकशिवाजिरम् ॥ १३ ॥

नलवेणुशरस्तम्बेति । नलवेणुशराणां स्तम्बाः कुशाः कीचकाः सरन्ध्राः स्थूला वेणवस्तैर्गह्वरं महद्वनमेक एवाऽतियातोऽहम् । कियद्देशातिक्रमोऽत्र विवक्षितः । अथवा । पूर्वोक्तानामेवाऽतिक्रमः । पूर्वोक्तानतियातोऽहम् । पूर्वं पथिका अप्यन्ये स्थितास्तत्र तत्र । घोरं महद्विपिनं तु एक एव अद्राक्षम् । तस्य भयजनकत्वेऽपि न मम भयं जातमित्याशयेनाऽऽह । घोरं व्याघ्रविदारितमांसादिभिः । भयस्याऽपि प्रतिभयजनक आकारो यस्य । व्याघ्रादयोऽपि ततो भीता भवन्तीत्यर्थः । मध्ये अवृक्षदेशोऽपि भयानक इत्याह । **व्यालोलूकशिवाजिरम्** । व्यालाः सर्पा उलूका दिवाभीताः शिवाः शृगालास्तेषामङ्गणत्वेन तद्भक्षितमांसादियुक्तम् ॥ १३ ॥

परिश्रान्तेन्द्रियात्माऽहं तृट्परीतो बुभुक्षितः ।
स्नात्वा पीत्वा ह्रदे नद्या उपस्पृष्टो गतव्यथः ॥ १४ ॥
तस्मिन्निर्मनुजेऽरण्ये पिप्पलोपस्थ आश्रितः ।
आत्मनाऽऽत्मानमात्मस्थं यथाश्रुतमचिन्तयम् ॥ १५ ॥
ध्यायतश्चरणाम्भोजं भावनिर्जितचेतसा ।
औत्कण्ठ्याश्रुकलाक्षस्य हृद्यासीन्मे शनैर्हरिः ॥ १६ ॥

पूर्वं भगवच्चिन्तनेन गतस्याऽप्यतिभयानकदर्शनाद्बहिर्मुखत्वे जाते **परिश्रान्तेन्द्रियात्मा** परितः श्रान्तानि इन्द्रियाणि आत्मा देहश्च यस्य । तथा तृट्परीतो बुभुक्षितश्च जातः । कस्याश्चिन्नद्याः पार्वत्याः कुण्डभूतो ह्रदः । स वृक्षादिना शीतलो भवति । तत्र स्नात्वा पीत्वा च पुनरात्मचिन्तनार्थमुपस्पृष्ट

---

१ चित्रधात्वितीति प्रतीकमधिकम् क. घ. २ तासामिति क. ग. घ.

आचम्य । चिन्तनमात्रेणैवाऽन्तःकरणक्लेशनिवृत्तिः । देहेन्द्रियाणां च स्नानपानादिना । एवं सावधानो भूत्वा मनुष्यसम्बन्धाभावमात्रेण कोलाहलपापादिसम्बन्धाभावादुत्तमदेशारण्ये तत्राऽपि पिप्पलोपस्थे आश्रितः पश्चाद्भागेन वृक्षस्पर्शी आत्मानमचिन्तयम्—**कोऽहमिति** । तथाच तस्मिन्नात्मत्वेन ज्ञाते केनाऽहमेतादृशो भास इत्याकाङ्क्षायां स्वेनैव स्वप्रकाशेनैव आत्मना । एवं स्वप्रकाशात्मज्ञानानन्तरं पुनर्गूढोपदेशस्मरणेन यस्याऽहमात्मा पीठभूतः स कोयमिति जिज्ञासायामात्मन्येव प्रकाशमानं भगवन्तं दृष्टवान् । सा तु चिन्तनया मानसी मूर्त्तिः । **यथाश्रुतमिति** वचनात् । तस्मिंश्चिन्तनायामारब्धायां भक्तिरुत्पन्ना । तस्यामुत्पन्नायां चरणाम्भोजध्यानमारब्धम् । ततश्चरणाम्भोजं भक्त्या निर्जितचेतसा ध्यायतो भक्त्यानन्दः पूर्णो जातः । तेन प्रेमौत्कण्ठ्यादानन्दाश्रुप्रभृतयो जाताः । तत औत्कठ्याश्रुकलाक्षस्य हृदये सर्वथा बहिर्दर्शनाभावे चिन्तनानुवृत्त्यर्थं भगवान् शनैराविरासीत् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

मानसकल्पितमूर्तावभ्यन्तराद्भगवदाविर्भावे मानसाविर्भूतयोरैक्ये यज्ञातं तदाह—

प्रेमातिभरनिर्भिन्नपुलकाङ्गोऽतिनिर्वृतः ।
आनन्दसम्प्लवे लीनो नाऽपश्यमुभयं मुने ॥ १७ ॥
रूपं भगवतो यत्तन्मनःकान्तं शुचापहम् ।
अपश्यन्सहसोत्तस्थे वैक्लव्याद्दुर्मना इव ॥ १८ ॥

प्रेमातिभरेति । अयं हि भगवत्साक्षात्कारः । एवमेव ब्रह्मसाक्षात्कारोऽपि । यथा गङ्गाजले देवतारूपाया गङ्गाया ध्याने क्रियमाणे साक्षाद्भगवत्पदी यथाविर्भवति तथा सर्वेषामात्मनामात्मभूते आत्मस्थे भगवति ध्यायमाने साक्षाद्भगवत आविर्भावश्चेत्स्वतस्तत्र स्थिरीभूते प्रवेशः सायुज्यम् । यथा जलस्य देवतायां प्रवेशे नदी शुष्यति तथा जीवो ब्रह्म सम्पद्यते । एवमाविर्भूते भगवति सान्निध्यात्परमप्रेम जातम् । तस्य प्रेम्णोऽतिभरो महापूरः । सान्निध्यलक्षणानामुत्तरोत्तरमत्युत्कृष्टत्वात्तेन पूरेण निर्भिन्नाः पुलका रोमाञ्चा यस्य । रोमकूपद्वारा बहिर्निर्गत इत्यर्थः । एवं सर्वाङ्ग आनन्दे पूर्णे परमा निर्वृतिर्जाता । शान्तानन्दमयो जात इत्यर्थः । स च पुनरानन्दसम्प्लवे (?) गङ्गात एवोद्धृतं कलशजलं पुनर्गङ्गायां प्रक्षिप्तं सत् गङ्गैव भवति तथा आनन्दसम्प्लवे लीनः । तदा आत्मानं भगवन्तं च उभयं नाऽपश्यम् । **हे मुने** इति सम्बोधनं संवादार्थम् । कदाचिन्मुनीनामेवं भवतीति । आनन्दे चैतन्यभावः प्रविष्टो न चित्त्वेन स्फुरित इत्यर्थः । ततो भगवदिच्छया भगवति तिरोभूते स्वस्याऽप्यानन्दांशे तिरोभूते मानस्यपि मूर्त्तिस्तिरोभूता । बलवता ह्यभिभवात् । तदा भगवतो रूपं मनसोभर्तृत्वेन प्रकाशमानं सर्वदुःखनाशकमपश्यन् क्वचिदितो गत इति बुद्ध्या सहसोत्तस्थे उत्थितवानस्मि । नन्वन्तः पदार्थस्य कुतो बहिर्गमनसम्भावना ? तत्राऽऽह । वैक्लव्यात् । विक्लवतया न स्फुरितमित्यर्थः । विकलता हि सर्वविस्मारिका । किञ्च । दुर्मना इव जातः । दुर्गतं मनो यस्य । यथा सर्वस्वनाशे सर्वस्वाविष्टं चित्तं नष्टमिव भवति, तथा भगवन्मूर्तौ तस्य चित्तं जातमिति दुष्टत्वम् ॥ १७ ॥ १८ ॥

१ अचिन्तयदिति क. ख. ग. २ स्वेति नास्ति क. ख. ३ ततश्चरणाम्भोजभक्त्येति ख. ४ ध्यायते इति क. ५ हीति नास्ति ख.

पुनः कियत्कालसमाधाने ज्ञातवान् भगवानाविर्भूत इति तेन चैतत्सर्वं जातमिति । ततः सावधानो भूत्वा पुनर्भगवद्दर्शनार्थं ध्यानमारब्धवानित्याह—

दिदृक्षुस्तदहं भूयः प्रणिधाय मनो हृदि ।
वीक्ष्य(?)माणोऽपि नाऽपश्यमवितृप्त इवाऽऽतुरः ॥ १९ ॥

दिदृक्षुस्तदहं भूय इति । तद्भगवत्स्वरूपमाविर्भूतं दिदृक्षुः । तत्र भगवद्ध्यानमेव साधनमिति ज्ञात्वा पुनर्मनो हृदि भगवन्मूर्त्तिव्याप्ते स्थिरीकृतवान् । ततो मानसीं मूर्त्तिं पश्यन्नपि न भगवन्तं दृष्टवान् । तदाह—**वीक्ष्य(?)माणोऽपि नाऽपश्यमिति** । तदा सन्ताप उत्पन्न इत्याह—**अवितृप्त इवाऽऽतुर इति ।** यथा ह्यातुरो ज्वरादिरोगवान् कदाचिद्द्राक्षादिके दत्ते अवितृप्तः सन् पुनः प्रार्थनायां न प्राप्नोति, ततश्च रसाभिनिविष्टो महद्दुःखं प्राप्नोति । न हि ज्वरितस्य बह्वी द्राक्षा तु पथ्याय । किन्तु रोचिका । मार्गस्य संवादेन सत्यत्वज्ञानाद्भगवदाविर्भावाच्च काचित्तृप्तिर्जातैव । भुक्तवान्तवत् । तथापि न विशेषेण तृप्तः ॥ १९ ॥

तथापि यत्नं न त्यक्तवानित्याह—

एवं यतन्तं विजने मामाहाऽगोचरो गिराम् ।
गम्भीरश्लक्ष्णया वाचा शुचः प्रशमयन्निव ॥ २० ॥

एवं यतन्तमिति । विजन इति मनुष्यान्तरवाक्यसम्भावनाभावः । कोऽयं स इत्याकाङ्क्षायामाह—**अगोचरो गिरामिति । "यतो वाचो निवर्तन्त"** इति श्रुतेस्तत्साकारं ब्रह्म भगवच्छास्त्रगम्यमिति । तस्य वाक्यमाह । **गम्भीरश्लक्ष्णया वाचा ।** गम्भीरत्वेन न प्रतिध्वनिः । श्लक्ष्णत्वान्नाकाशपुरुषस्य वाणी । तस्य शोकोऽयम्— किं मया भ्रमात्किञ्चिदनुभूतमाहोस्वित्स्वप्न इति । तथा सति न शास्त्रं प्रमाणमिति महद्दुःखम् । दिदृक्षाकृतश्च । एवं नानाविधाः शुचः । ताः प्रशमयन्निव । अस्तित्वेन शमनम् । अग्रे च[2] सम्भविष्यति । इदानीं नास्तीति च । तस्मादाह—**शमयन्निवेति** ॥ २० ॥

भगवद्वाक्यमाह[3]—

हन्ताऽस्मिञ्जन्मनि भवान् मा मां द्रष्टुमिहाऽर्हति ।
अविपक्वकषायाणां दुर्दर्शोऽहं कुयोगिनाम् ॥ २१ ॥

हन्ताऽस्मिन्निति । हन्तेति स्नेहेन दुःखितस्य सम्बोधनम् । अस्मिञ्जन्मनि मां द्रष्टुं भवान्नाऽर्हति । न वा इहेति । अन्यथा मरणपर्यन्तमत्रैव तिष्ठेत् । अतो वैकुण्ठेऽन्यत्र वा जन्मान्तरे दर्शनं भविष्यति । इहाऽदर्शने हेतुः । **अविपक्वकषायाणाम्** । न विशेषेण पक्वा रागादयो येषाम् । इदानीं भक्तिज्ञानादेरुद्गमादभिभूतास्तिरोहितास्तिष्ठन्ति । पुनः कालान्तरे निमित्तान्तरमासाद्य प्रबुद्धा भविष्यन्ति । अतस्तेषां पाको मृग्य इति । **"कषायपक्तिः कर्माणी"**ति श्रुतेः पाचककर्माणि कर्तव्यानीत्यर्थः । अपक्वेऽपि कषाये साधनेष्वतिनिर्बन्धश्चेत्कदाचिद्दुःखेन द्रष्टुं शक्येताऽपि । तदाह—**दुर्दर्श इति । कुयोगिनामिति ।** अन्तरायैर्विहतानाम् । तस्मान्न कषायपाकः पूर्वसिद्धः[4] ॥ २१ ॥

१ सिद्धमिति ग. २ एवेति घ. [illegible] ४ पूर्वसिद्धिरिति ख. ग.

सकृद्दर्शनं तु प्रमेयबलादित्याह—

सकृद्यद्दर्शितं रूपमेतत्कामाय तेऽनघ।
मत्कामः शनकैः साधुः सर्वान्मुञ्चति हृच्छयान् ॥ २२ ॥

सकृद्यद्दर्शितं रूपमिति। यदिदं रूपं सकृद्दर्शितं तत्ते कामोत्पत्त्यर्थमुद्गतेच्छाविशेषार्थम्। येन कामेन[2] प्रवृत्तः स्थातुं न शक्नुयात्। कामनायां किं स्यात्तदाह—**मत्काम इति**। मयि कामः। **शनकैरिति**। कामद्वारा यथा यथाऽहं हृदि प्रविष्टस्तथा तथा कामान्मुञ्चतीति। किञ्च। प्रथमतः साधुर्भवति। साधुभिरेव प्राप्यत्वात्। रागादिभिश्च साधुत्वापगमात्। ततः सर्वानेव हृच्छयान् रागादीन्मुञ्चति ॥ २२ ॥

तर्हि किं साधनं कर्तव्यमित्याकाङ्क्षायामाह—

सत्सेवयाऽदीर्घयाऽपि जाता मयि दृढा मतिः।
हित्वाऽवद्यमिमं लोकं गन्ता मज्जनतामसि ॥ २३ ॥

सत्सेवयेति। साधनं तु तव निष्पन्नम्। यतः अदीर्घयाऽपि सत्सेवया मयि दृढा मतिर्जाता। तर्हि काऽनुपपत्तिः? तत्राऽऽह—**हित्वाऽवद्यमिति**। देहस्तु दुष्टः। तस्मिन्नपगते भविष्यति। नन्वेतत्प्ररोहत्वादग्रिमोऽपि देहस्तादृशो भविष्यतीति तत्राऽऽह। **मज्जनताम्**। मम जनः सेवकः। तत्ता मज्जनता। असेवकोऽपि सेवकशरीरं प्राप्स्यसि[3] ॥ २३ ॥

तदा[4] शरीरान्तरे ज्ञानादिसाधनाभावात्कथं तव दर्शनम्? तत्राऽऽह—

मतिर्मयि निबद्धेयं न विपद्येत कर्हिचित्।
प्रजासर्गनिरोधेऽपि स्मृतिश्च मदनुग्रहात् ॥ २४ ॥

मतिर्मयि निबद्धेयमिति। इदमेव ज्ञानं तदाऽप्यनुवर्तिष्यते। नाशशङ्का नास्त्येव। मयि नितरां सम्बद्धत्वात्। यथा मत्सायुज्ये जीवानामविद्यया न तिरोभावस्तथा ज्ञानादीनामपि। मज्ज्ञानमिव तदपि भविष्यतीत्यनुग्रहः। तदाह—**कर्हिचिदिति**। बाधककाले। द्वयमनूद्य निषेधति—**प्रजासर्गनिरोधेऽपीति**। अपरं च वरमाह—**स्मृतिश्चेति**। सर्वपदार्थानां पूर्वानुभूतानां स्मरणं च न विपद्येतेत्यर्थः। अनेन सर्वदा सावधानो भवेत्[5] येतावदत्र सिद्धम्। कषायपाकः कर्तव्यः। अन्तरायैरनुपहतश्च भवेत्। अन्यत्तु मयैव कृतम्। मयि कामो विषयेष्वकामः। एतद्देहावसान एव मत्पार्षदशरीरप्राप्तिः। ज्ञानानाशः सर्वपदार्थस्मरणं च। तत्र निर्विघ्नेन कषायपाकोपायस्त्वया शीघ्रमेव कर्तव्य इति सिद्धम् ॥ २४ ॥

एतावदुक्त्वोपरराम तन्महद्भूतं नभोलिङ्गमलिङ्गमीश्वरम्।
अहं च तस्मै महतां महीयसे शीर्ष्णाऽवनामं विदधेऽनुकम्पितः ॥ २५ ॥

एतावत् अग्रे उपायमनुक्त्वैव अनुकम्पयैव स्वतः स्फुरिष्यतीति पूर्वोक्तमात्रमुक्त्वा विरराम।

१ तद्गतेच्छेति क. घ. २ कामेनाऽप्रवृत्त इति ग. ३ प्राप्स्यतीति ग. ४ ननु तदेति घ. ५ भवतीति क. ग. घ. ङ.

प्रामाण्यार्थं वक्तारं विशिनष्टि। विशेषतोऽज्ञानान्नपुंसकपदप्रयोगः। तदित्यनुवादः। **महद्भूतमिति**। "**अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमि**"ति वेदोद्गममूलभूतं प्रामाण्यार्थमेव महज्जातमिति। आकाशपुरुषं व्यावर्तयति—**नभोलिङ्गमिति**। आकाशं तु भगवतोऽनुमापकम्। प्रथमकार्यत्वात्। तथा कथने वा हेतुः। यतस्तत्कार्यमपि तथा कथयतीति। **अलिङ्गम्**। न हि भगवाननुमानगम्यः। आत्मत्वेन प्रत्यक्षत्वात्। अतिरिक्तरूपेऽपि[१] न व्याप्त्यादीनां भगवन्नियामकत्वम्। तदाह—**ईश्वरमिति**। अन्यथाकरणसामर्थ्यान्न हेतुना वह्न्यादिरिव भगवान् सिद्ध्यतीत्यर्थः। एवं सर्वप्रमाणातीतः सर्वत्र प्रमाणमित्युक्तम्। मयाऽपि तदुक्तं कृतमित्याह—**अहं चेति**। तत्र निर्विघ्नार्थं तमेव भगवन्तं नमस्करोति। **तस्मै**। पूर्वपरिचयात्। ईश्वरफलदानपक्षेऽपि यथा फलं प्रयच्छेत्तदर्थमुक्तम्। ननु नमस्कारमात्रेण तत्कथं कुर्यात्तत्राऽऽह—**महतां महीयस इति**। अतिमहति तावदेव कर्तव्यमिति। बहिःशब्दश्रवणाद्बहिःस्थितो भगवानिति बहिः शीर्ष्णाऽवनामं साष्टाङ्गनमस्कारं कृतवान्। युक्तं चैतत्। यतो भगवान्महतीं कृपां कृतवान्। तदाह—**अनुकम्पित इति**॥ २५॥

कषायपाकसाधनं करोमीत्याह—

नामान्यनन्तस्य हतत्रपः पठन् गुह्यानि भद्राणि कृतानि च स्मरन्।
गां पर्यटंस्तुष्टमना गतस्पृहः कालं प्रतीक्षन्विमदो विमत्सरः॥ २६॥

नामानीति। कषायास्त्रिविधाः। साक्षाद्रागादयस्तामसाः। तेषामपि वासनारूपा राजसाः। तेषामपि मूलभूता अविद्यारूपाः। ते च क्रमात्कर्मणा भक्त्या ज्ञानेन च नाश्यन्ते। तत्र चाऽधिकाराः पृथक् पृथक्। अतो नैकेन नैकदा कर्तुं शक्याः। तस्मादेतेषां त्रयाणामेकोऽनुकल्पः कर्त्तव्यः। तद्भगवत्कृपयाऽस्य[२] यत्स्फुरितं तत्कृतवान्। "**चक्राङ्कितस्य नामानि सदा सर्वत्र कीर्तयेदि**"ति वाक्यान्नामसु न देशकालयोरपेक्षा। एकं च नाम नाऽऽवर्त्तनीयम्। ब्रह्मविदः सर्वैरेव रूपैर्भगवत्सेवनस्य श्रुतिसिद्धत्वात्। एकनाम्न आवृत्तौ रूपविशेषस्येति न सर्वैः सर्वत्र रक्षा स्यात्। श्रोतुर्वक्तुश्च परिच्छेदबुद्धिः पाषण्डताशङ्काऽपि स्यात्। तत्र हेतुमाह—**अनन्तस्येति**। अनन्तरूपस्य। तथा सत्यनन्ता एव भगवद्धर्मा नामसु स्मृता भवन्ति। अलौकिकं हि लोकमध्ये कुर्वन् गुप्तं करोति। लोकोपहासभिया देहकुलान्तःकरणधर्मैश्च लज्जा भवति। विहितत्वेऽपि लोकोपहासात्। तथा सति लोकं[३]रक्षाबुद्ध्या न भगवति शुद्धो भावो भवेत्। अतस्तांस्त्याजयति—**हतत्रप इति**। हतत्वान्न पुनर्जीवनम्। क्रियाकर्ममध्ये अधिकारिपदान्नामोच्चारण एव हतत्रपत्वम्। स्वाधीतानामर्थानुसन्धानपूर्वकमुच्चैरुच्चारणं[४][५] पठनम्। शतृप्रत्ययेन निरन्तरता चोक्ता। चित्तस्य चञ्चलत्वात्तस्य भिन्नमवलम्बनमाह—**गुह्यानीति**। यानि चरित्राणि गुह्यानि लोके स्पष्टतया वक्तुमयुक्तानि पुष्ट्या कृपया कृतानि द्रौपद्यर्जुनादिशयनस्थानादिषु शयनस्थानादीनि।[६] भद्राणि मनोहरादीनि(?)स्वस्याऽबाधकानि[७]। **कृतानि चेति**। स्पष्टतया कृतानि। अथवा। कृतानि करिष्यमाणानि च। भगवत्कृपया तत्स्फुरणम्। शरीरकृत्यमाह—**गां पर्यटन्निति**। अत्यन्तसंयोगे द्वितीया। गोशब्दाद्गोसेवावद्धर्मजनकत्वम्। परितः अटनम्। अनेन ऋजुतया एकमार्गेण देशातिक्रमो निवारितः। एकमङ्गं साधनसाधनत्वेनोक्त्वा[८]

१ तु इति क. २ यस्येति ख. ३ लोकबुद्ध्येति घ. ङ. ४ स्वाधीनानामिति ग. ५ अर्थानुष्ठानेति घ. ६ द्रौपद्यर्जुनादिषु इति ख. ग. द्रौपद्यर्जुनादिषु शयनस्थानादिष्विति घ. ङ. ७ स्वस्याऽबन्धकानीति घ. ङ. ८ साधनत्वेनोक्त्वेति ख.

पञ्चाऽङ्गानि फलसाधनत्वेनाऽऽह—**तुष्टमना इत्यादि** । भूमिपर्यटनं यद्यन्यार्थं स्यात्तदा मनसो न तावन्मात्रेण परितोषः स्यात् । अतस्तुष्टमना भवेत् पर्यटनमेव फलत्वेन जानीयात् । यद्यपि तथा पर्यटनेन लौकिकालौकिकानि फलानि भवन्ति तथापि तेषु स्पृहा न कर्तव्या । तदाह—**गतस्पृह इति** । नन्वपरिच्छिन्नानि कर्माणि कर्त्तुमशक्यानि । अत एव द्वितीयाध्याये कर्मभेदो निरूपितः । तत्र परिच्छेदको देशः कालो वा भवति । ततश्च परिच्छेदकदेशकालसम्बन्धे किं कुर्यादित्यत आह—**कालं प्रतीक्षन्निति** । शतृप्रत्ययेन आदित आरभ्य कालप्रतीक्षा कर्तव्या । ततः शरीररक्षादिसाधनाभावे बाधके वा नाऽन्तःकरणे क्लेशो भवति । दैवगत्या सन्मानने प्राप्तेऽपि गर्वो न कर्त्तव्यः । न हि पूजनेन तस्य महत्त्वं प्रत्युत तद्बाधकम् । "**जनेनाऽभिमतो योगी योगसिद्धिं न विन्दती**"ति वाक्यात् । विषयाप्राप्तौ न वा मत्सरः कर्त्तव्यः । प्रत्युत कालसाधकत्वेन तेषामुपकारो मन्तव्यः । न वा विपरीतो मत्सरः कर्त्तव्यः । अबाधकविषयप्रापकेषु भगवदाज्ञानिर्वाहकत्वात् । निषिद्धप्रापकेषु तु बाधकवत्सहनम् ॥ २६ ॥

एवं षडङ्गसहितं नामोच्चारणपूर्वकं भूपर्यटनं कषायपाके हेतुः । तस्य किं दृष्टद्वारा अदृष्टद्वारा वा कषायपाकहेतुत्वमित्याकाङ्क्षायामाह—

एवं कृष्णमतेर्ब्रह्मन्नसक्तस्याऽमलात्मनः ।
कालः प्रादुरभूत्काले तडित्सौदामनी यथा ॥ २७ ॥

एवं कृष्णमतेरिति । एवं पर्यटने कृष्णे मतिर्भवति । तदैव विषयेष्वसङ्गः । यदा कृष्णो रोचते तदैव विषया न रोचन्ते । **ब्रह्मन्निति** सम्बोधनमपि संवादाय । कृष्णमत्या विषयासङ्गे जाते तदैवाऽन्तःकरणं शुद्धं जातम् । तदैव कषायाः पक्वा इत्यर्थः । पाकार्थमेव शरीरस्य रक्षितत्वात् । पक्वे च कषाये शरीरस्य प्रयोजनान्तराभावात्तद्ग्रहणाय कालः प्रादुरभूत् । काले शरीरप्रारम्भकादृष्टसमाप्तौ शापसमाप्तौ वा । उत्तरत्र वा सम्बन्धः । काले वर्षाकाले । **तडिदिति** । शीघ्रमिति केचित् । सौदामनी वा सुदामपर्वताज्जाता । तडित्सौदामनीत्येकं वा पदम् । तडिदिव पीत इत्यादावेकदेशप्रयोगः । यथा प्रथमत एव स्तनयित्नुवृष्टेर्विद्युत्तथा शरीरनाशकरोगाद्यपेक्षया कालो जीवप्रणेता प्रथमत एव प्रादुर्भूत इत्यर्थः ॥ २७ ॥

ततः किं वृत्तन्तदाह—

प्रयुज्यमाने मयि तां शुद्धां भागवतीं तनुम् ।
आरब्धकर्मनिर्वाणो न्यपतत्पाञ्चभौतिकः ॥ २८ ॥

प्रयुज्यमान इति । देहवियोगक्लेशो न ज्ञात एव । प्रथमत एव भगवत्सम्बन्धी शुद्धसत्त्वपरिणामरूपो देहे उपस्थितः । कालेन चाऽहं तत्र शीघ्रमेव नीतः । तस्मिन्मयि नीयमाने कियद्दूरं शरीरमप्युद्गतं विमानसंमुखतया, परं भौतिकत्वाद्गुरुत्वेन पञ्चभूतानि (?) क्रमेण वैकुण्ठगमनाद्वा न्यपतत् । ननु योगे ब्रह्मसम्पत्तावपि शरीरं तिष्ठति । कथमिदं पतितम् ? तत्राऽऽह— **आरब्धकर्मनिर्वाण इति** । येन कर्मणा इदं शरीरमारब्धं तस्य निर्वाणः समाप्तिर्यस्य(?) । निर्वाणशब्देन कर्मापि मुक्तम् ।

---

१ अपरिच्छेदकेति क, ग, घ, ङ. २ देश इति ख.

परम्पराजनकत्वाभावात् । वरादिकं त्वारम्भकर्मरूपं[1] भवति । तस्य च समाप्तिर्देहग्रहणमात्रेणैव । देहस्तु ब्रह्माण्डपर्य्यवसायी[2] । तद्व्यावृत्त्यर्थम्—**भौतिक इति** ॥ २८ ॥

तर्हि ब्रह्मणः सकाशात्कथमुत्पत्तिः ? तदाह—**कल्पान्त** इति द्वाभ्याम्—

कल्पान्त इदमादाय शयानेऽम्भस्युदन्वतः ।
शिशयिषोरनुप्राणं विविशेऽन्तरहं विभोः ॥ २९ ॥
सहस्रयुगपर्यन्तमुत्थायेदं सिसृक्षतः ।
मरीचिमिश्रा ऋषयः प्राणेभ्योऽहं च जज्ञिरे ॥ ३० ॥

यदा कल्पान्तो भवति तदा सर्वं स्वकृतमुदरीकृत्य नारायणः शेते । ब्रह्माऽपि नाभिद्वारा उदरं प्रविशति । ततो नारायणेन सहैक्यं प्राप्य शेते सहस्रयुगपर्यन्तम् । तदा नित्यत्वादस्मच्छरीरस्य शयनार्थमहमपि ब्रह्मणो[3] नासापुटवायुना सह अन्तः प्रविष्टः । वायोरेव गमनाऽऽगमने । अहं तु तत्रैव स्थितः । प्रविष्टधारणसामर्थ्यमाह—**विभोरिति** । अन्तः स्थितस्य कालः सहस्रयुगपर्यन्तम् । तदा राजसकल्पे भगवांस्तिरोहितः । ब्रह्मा तु निर्गतः । निर्गत्य शयनादुत्थायेदं जगत्पूर्ववत्स्रष्टुमियेष । तदा सिसृक्षतस्तस्य अवयवेभ्यो मरीचिमुख्या ऋषयः अहं च जज्ञिरे । तत्र "**उत्सङ्गान्नारदो जज्ञे**"इति वचनाद्भगवतो भक्तत्वादयमुत्सङ्गे स्थापितः । ततः प्रजापतावन्तःप्रविष्टत्वाद्ब्रह्मणः प्राणरूपेभ्यो भगवदंशेभ्यस्तत्तत्स्थाने स्थितेभ्यो जाता इत्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥

सा कृपा जातेऽपि तथैवाऽनुवर्त्तत इत्याह—

अन्तर्बहिश्च लोकांस्त्रीन्पर्येम्यस्कन्दितव्रतः ।
अनुग्रहान्महाविष्णोरविघातगतिः क्वचित् ॥ ३१ ॥

अन्तर्बहिरिति । यथा बालकः पुत्रो गृहमध्ये बहिरपि परिभ्रमति, तथा ब्रह्माण्डान्तर्बहिश्च । त्रिलोक्यां वाऽन्तर्बहिश्च । साधारणन्यायेन बहिः परिभ्रमणे वा सम्भवत्यन्तरित्युक्तम् । द्वितीया त्वत्यन्तसंयोगे । ननु किमेतावता । अचेतनानां वाय्वादीनामपि तथात्वात् । तत्राऽऽह—**अस्कन्दितव्रत इति** । न स्कन्दितं भगवद्दर्शनलक्षणं व्रतं यस्येति । भगवतः सर्वत्र विद्यमानत्वाद्देशविशेषाविवक्षायां भक्तैः सर्वत्र दर्शनं कर्तव्यम् । ततश्च यत्रैव भगवन्तं न पश्येत्तत एव व्रतहानिर्भवेत् । अतो मम सर्वत्र परिभ्रमणेन भगवद्दर्शनान्न व्रतहानिरित्यर्थः । ननु मशकादिहृदयेऽपि भगवतो विद्यमानत्वात्कथं तादृशेषु तव गतिरिति तत्राऽऽह—**अनुग्रहान्महाविष्णोरिति** । व्यापकस्तु देशकालापरिच्छिन्नः । महाविष्णुस्तु वस्त्वपरिच्छिन्नोऽपि । तस्याऽनुग्रहोऽपि तादृश एव । अतो न विद्यते विघातो यस्यास्तादृशी गतिर्यस्येति । क्वचिदपीत्यर्थे—**क्वचित्** ॥ ३१ ॥

एवं सत्सङ्गेन श्रवणमारभ्य सर्वत्र भगवद्दर्शनपर्यन्तमेका श्रवणभक्तिरुक्ता । द्वितीया तु[4] भगवत्कृपया समारब्धेत्याह—

देवदत्तामिमां वीणां स्वरब्रह्मविभूषिताम् ।
मूर्च्छयित्वा हरिकथां गायमानश्चराम्यहम् ॥ ३२ ॥

---

१ आरम्भकर्मरूपमिति ग. २ ब्रह्माण्डपर्यवसाने इति ग. ३ ब्रह्मणो इति ख. ४ तुकारो नास्ति क. घ. ङ.

देवदत्तामिति । भक्तिमार्गे देवकृतो विघ्नः कदाचित्सम्भाव्येतेति शङ्कानिवृत्त्यर्थं कीर्तनाङ्गभूतां वीणां दत्तवन्त इति देवदत्ता । श्रुतिपूरिका हि सा । तत्राऽङ्गुल्यादिचालनप्रयासोऽपि निवारितः—**स्वरब्रह्मेति** । स्वराः षड्जादयः । नादब्रह्मात्मकत्वात्तदेव ब्रह्म । तेन विशेषेण भूषिता । तादृशीम् । **मूर्च्छयित्वा** । स्वराणां मूर्च्छना सङ्गीतशास्त्रसिद्धा तां प्रापयित्वा । तथा सति रसाऽऽविर्भावादश्रान्तं सङ्कीर्तनं भवतीति तथा कृत्वा हरिकथां गायमानश्चरामि । परिभ्रमणं तु कीर्तनेऽप्यङ्गम् ॥ ३२ ॥

ननु पूर्वस्मात्को[४] विशेषो जातस्तत्राऽऽह—

प्रगायतः स्ववीर्याणि तीर्थपादः प्रियश्रवाः ।
आहूत इव मे शीघ्रं दर्शनं याति चेतसि ॥ ३३ ॥

प्रगायत इति । पूर्वं यद्दर्शनार्थं भूयान् यत्नः कृतः स इदानीं स्वत एव भवति । तत्र हेतुः—**प्रगायत इति** । यस्तु स्ववीर्याणि प्रकर्षेण गायति तस्याऽग्रे वीर्यास्फुरणं मा भवत्विति स्वयमेव तत्स्फुरणार्थं विषयान्तरसञ्चाराभावाय शीघ्रं चित्ते समायाति । ननु श्रोतुरभावादनङ्गं कीर्त्तनं कथं फलायेति तत्राऽऽह—**तीर्थपाद इति** । तीर्थानि सन्तः पादे यस्य । सर्वे हि सन्तः सायुज्यं प्राप्ता भगवत्पादे वर्तन्ते । अन्येऽपि भक्तिवशात् । तादृशो हि भक्तिगुणः । पादं च हृदि स्थापयित्वा गायतीति सतां श्रोतॄणां विद्यमानत्वात्कीर्त्तनं नाऽङ्गविकलम् । ननु कथमेवं भगवान् सर्वां सामग्रीं सम्पादयतीति तत्राऽऽह—**प्रियश्रवा इति** । प्रियं श्रवः कीर्त्तिर्यस्य । तत्सम्पादनार्थं सर्वं सम्पादयतीति भावः । अग्रे वीर्यास्फुरणे भगवतः स्मरणमाह्वानमिव सञ्जातम् । प्रियत्वादाह्वाने च समागमनम् ॥ ३३ ॥

एवं कीर्त्तनं सपरिकरं निरूप्य सर्वत्र लोके तत्सिद्ध्यर्थं तद्विषयवर्णनं त्वया कर्त्तव्यमित्यभिप्रायेण कीर्त्तनमनुवादेन स्थिरीकरोति—

एतद्ध्यातुरचित्तानां मात्रास्पर्शेच्छया मुहुः ।
भवसिन्धुप्लवो दृष्टो हरिचर्यानुवर्णनम् ॥ ३४ ॥

एतद्धीति । मात्रास्पर्शेच्छया आतुरचित्तानां हरिचर्याऽनुवर्णनमेव भवसिन्धुप्लवो दृष्टः । **एतदिति** । स्वक्रियमाणसमानम् । हीति पूर्वोक्ता हेतव उक्ताः । मां मायां त्रायन्त इति मात्रा विषयाः । तेषामपि स्पर्शमात्रम् । शब्दव्यञ्जनेन च महापातकत्वं सूचितम् । हरिचर्यानुवर्णने न तेषां श्रवणं भविष्यति । अन्यथा महारोगस्य सञ्जातत्वात्क्वापि परलोकसाधने न प्रवृत्तिः । प्रवृत्तावपि तस्य रोगजनकत्वम् । ज्वरमध्ये भक्षितपथ्यादेरिव । श्रवणस्य तु न मात्रासाधकत्वम् । प्राप्तेऽपि विषये इच्छाया निवृत्तित्वात्(?)मुहुरित्युक्तम् । अयं तु सुखेनैव संसारतारको मयैव दृष्टः । साधनतामनूद्य रूपमाह—**हरिचर्यानुवर्णनमिति** ॥ ३४ ॥

१ देवकृतोऽपीति क. २ विभूषितेति क. ख. ग. ङ. ३ सम्भवतीति ग. ४ कोऽत्रेति घ. ५ शब्दव्यञ्जनेनेति क. घ. ङ. ६ हरिचर्यानुवर्णने तेषामिति क. ग. घ. ङ. ७ चेति ग. घ.

तस्य दृष्टोपायत्वं वदन् साधनान्तराणामतथात्वमाह—

यमादिभिर्योगपथैः कामलोभहतो मुहुः ।

मुकुन्दसेवया यद्वत्तथाऽऽत्माऽद्धा न शाम्यति ॥ ३५ ॥

यमादिभिरिति । चित्तसाधनार्थमेव योगः प्रवृत्तः । **"योगश्चित्तवृत्तिनिरोध"** इति । तथापि स्वस्थे चित्ते तत्सम्भवः । प्राणिनां त्वन्तःकरणं मृतमस्ति । कामेन ज्वालितो लोभेन प्लावितः । तस्य हि मृतसञ्जीविकया विद्यया जीवनं भवति । यमादयश्च योगमार्गाः । तत्र यश्चलितुं शक्तस्तस्येष्टसिद्धिः । मुहुश्चाऽयं हत इति कामलोभपरवशत्वम् । उभयोर्बीजसन्तः क्रोधादेर्बहिरिति तयोर्ग्रहणम् । संसारमग्नानां मोक्षदातृत्वान्मृतसञ्जीवकत्वं मुकुन्दत्वम् । सेवा तु रोगनिवर्त्तिका । श्रवणेन चाऽन्तः प्रविशति भगवान् । तत्र चित्तं सेवां भावयति । अतः श्रवणप्रकरणेऽपि सेवोक्ता । यद्यपि भगवदाश्रितो योगोऽपि क्रमेण तथा करोति । सेवा त्वद्धा साक्षात् । योगसेवापेक्षयाऽपि योगेशसेवाया उत्तमत्वात् । **आत्मेति** । सजातीयस्य शीघ्रशामकत्वमित्यन्तःकरणस्याऽऽत्मपदप्रयोगः ॥ ३५ ॥

इतोऽपि किञ्चिद्रहस्यं भविष्यतीत्याशङ्क्योपसंहरति—

सर्वं तदिदमाख्यातं यत्पृष्टोऽहं त्वयाऽनघ ।

जन्मकर्मरहस्यं मे भवतश्चाऽऽत्मतोषणम् ॥ ३६ ॥

सर्वं तदिति । स्वत एव नारदो महानिति लोके प्रसिद्धिः । मया त्वेतावान् क्लेशोऽनुभूत इति रहस्यम् । तवाऽपि चित्तोद्वेगे हेतुरुक्तः सर्वत्र भगवान् हेतुरिति । कथने हेतुः—**आत्मतोषणमिति** । भगवत्प्रीतिहेतुरन्तःसुखजनकं वा ॥ ३६ ॥

नारदस्याऽद्याऽपि साधनपरत्वमिति[1] ख्यापयितुमाह—

सूत उवाच—

एवं सम्भाष्य भगवान्नारदो वासवीसुतम् ।

आमन्त्र्य वीणां रणयन्ययौ यादृच्छिको मुनिः ॥ ३७ ॥

एवमिति । भगवानिति प्रत्युपकारानपेक्षा । **वासवीसुतमिति** अनुगमनाद्यभावात् । पूर्वोक्तं सम्भाषणशेषत्वेनाऽनूद्य, **आमन्त्र्य** गच्छामीत्युक्त्वा, भक्तिमार्ग एव मार्ग इति ख्यापयितुं वीणां रणयन्ययौ । **यादृच्छिक इति** पुनरागमनसम्भावनाऽभावः । मुनित्वात्कार्यं सर्वं कृत्वा गतः ॥ ३७ ॥

गते तु तस्मिन्नस्याऽपि हृदये भक्तिमार्गः समागत इत्यभिप्रायेण नारदवर्णनमाह—

अहो देवर्षिर्धन्योऽयं यत्कीर्तिं शार्ङ्गधन्वनः ।

गायन्माद्यन् गिरा तन्त्र्या रमयत्यातुरं जगत् ॥ ३८ ॥

अहो इति । देवर्षिरिति दृष्टफलसिद्धिः । **गायन्माद्यन्निति** स्वतन्त्रभक्तिः । अयमेव परोपकार इति ज्ञातवान् । तदाह— **रमयतीति** ॥ ३८ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां प्रथमस्कन्धे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

---

[1] साधनत्वपरत्वमिति ग.

सप्तमोऽध्यायः।

एवं त्रिभिर्मध्यमस्य स्वातन्त्र्येण निरूपणात्।
नारदव्याससंवादं निरूप्याऽथोत्तमाऽभिधा ॥ १ ॥
त्रयोदशभिरध्यायैः साधकोऽयं प्रजापतिः।
स्वतन्त्र उत्तमस्यैव सोऽधिकोऽयं निरूप्यते ॥ २ ॥
द्वादशाङ्गैश्च सहितो ह्यधिकारो निरूप्यते।
हेतुः षड्भिर्विरक्तिश्च तथा स्वातन्त्र्यमन्तिमे ॥३ ॥
हेतुस्तु द्विविधः प्रोक्तः सामान्यः स त्रिधा मतः।
विशेषः पञ्चधा प्रोक्तः सप्तमे त्रितयं जगौ ॥ ४ ॥

अत्र ह्युत्तमोऽधिकारो निरूपणीयः स्वतन्त्रतया कथाश्रवणकीर्त्तनरूपः। स च हेतुवैराग्याभ्यां सहित उत्तमो भवति। हेतुर्भगवान्महता क्लेशेन भागवतश्रोतारं पालितवान्। यस्तु सर्वोत्तमः, सर्वमृग्यः, सर्वेषां मुक्तिदाता, सर्वेषां ज्ञानदः, सर्वेषां सर्वदुःखनिवृत्तिपूर्वकभक्तिप्रदो, भक्तमनोरथपूरकश्च, स स्वयमुद्यम्य महता प्रयत्नेन यं पालयति स मूलतो भागवतश्रवणे मुख्याधिकारी। एवं षड्भिरध्यायैर्निरूप्यते। यस्याऽधिकारी निरूपणीयः प्रथमं स निरूपणीयः। तद्वक्ता च। अतः सप्तमेऽध्याये भागवतोत्पत्तिप्रवृत्ती भक्तानां मनोरथपूरणं च निरूप्यते। तत्र प्रथमं शौनको भागवतोत्पत्तिप्रश्नमाह—

शौनक उवाच—

निर्गते नारदे सूत भगवान्बादरायणः।
श्रुत्वा तु तदभिप्रेतं ततः किमकरोद्विभुः ॥ १ ॥

निर्गत इति। भगवानिति सहजशक्तिः। **बादरायण** इत्यागन्तुकतपश्शक्तिः। बदरफलेन वर्त्तमानो बादरायणः। तदभिप्रायं भगवद्गुणानां याथात्म्यप्रतिपादकग्रन्थकरणम् ॥ १ ॥

नारदवचनानन्तरं भगवदिच्छानिर्द्धारार्थं समाधिं कृतवान्। तत्र शुद्धे देशे भगवदाविर्भावः शुद्धिश्च देवयजन इति व्यासनिवासस्थानस्य देवयजनत्वमाह—

सूत उवाच—

ब्रह्मनद्यां सरस्वत्यामाश्रमः पश्चिमे तटे।
शम्याप्रास इति प्रोक्त ऋषीणां सत्रवर्द्धनः ॥ २ ॥

ब्रह्मनद्यामिति। सामीप्ये सप्तमी। ब्रह्मदैवत्यां सरस्वत्यामिति तत्रैव वेदादिविद्यास्फूर्त्तिः

१ उत्तमश्चैवेति ख. २ साधकोऽयमिति क. घ. ३ ह्यन्यतम इति घ. ४ यस्याऽधिकार इति घ. ५ प्रतिपादकमिति ख. ग.

सहजा[1] । **पश्चिमे तट इति** । पुरतो नदी देवयजने भवति । पुरो हविश्च । तद्देवयजनम् । किञ्च । **शम्याप्रास इति प्रोक्तः** । शम्या प्राश्यते[3] अस्मिन्निति शम्याप्रासः[4] । तदग्नेः प्रियं धाम भवति । तदैवाऽग्निः स्वस्थानादाशम्याप्रासादपक्षौ[6](?)इति । यदि परस्तरामपक्षायेदिति(?)वा । शम्या प्राश्यते[7] अस्मादिति वा । तस्य स्थानस्य बलमाह । ऋषीणां सत्रं वर्द्धयतीति ॥ २ ॥

एवं देवयजनत्वं निरूप्य तत्र व्यासस्य समाधिमाह—

तस्मिन् स्व आश्रमे व्यासो बदरीषण्डमण्डिते ।

आसीनोऽप उपस्पृश्य मनः प्रणिदधौ स्वयम् ॥ ३ ॥

तस्मिन्निति । **स्व आश्रम इति** । अपराधीनत्वेन निर्भयचित्तप्रसादहेतौ । **व्यास** इत्यधिकारी । बदरीखण्डमिति(?)वा[9] पाठः । बदरी अमृतदरी परमानन्ददायिनी । तस्याः षण्डः समूहः । खण्डो वा । तेन च मण्डिते । अनेन तपःस्थानं मोक्षस्थानं च तदिति सूचितं भवति । तस्मिन्नासीनः । सर्वदेवताप्रसादाय चाऽऽचमनम् । "**यत्[10] त्रिराचामति तेन ऋचः प्रीणाती**"ति श्रुतेः । योगेन साधितं मनः । तदुक्तमार्गव्यतिरेकेण स्वतन्त्रतया यदत्र भगवतोऽभीष्टं तत्स्फुरिष्यतीति बुद्ध्या स्वयं मनः स्थिरीकृतवान् ॥ ३ ॥

तदा समाधिभाषाविषयाः पदार्थाः स्फुरिता इति तान्वर्णयितुं प्रथमं तदाधारं वर्णयति—

भक्तियोगेन मनसि सम्यक् प्रणिहितेऽमले ।

अपश्यत्पुरुषं पूर्णं मायां च तदुपाश्रयाम् ॥ ४ ॥

भक्तियोगेनेति । वायुवशात्स्थिरीभूतश्चेद्[11]योगमार्गो, भक्तिमार्गेण स्थिरीभूतश्चेन्[12]नारदवद्भगवत्स्फूर्तिरिति तदाह—**भक्तियोगेनेति** । निःकामत्वादमले । तत्र यद्दृष्टवांस्तदाह—**अपश्यदिति** द्वयेन । **साकारं ब्रह्म शुद्धं हि माया तच्छक्तिरुत्तमा । तया सर्वत्र सम्मोहः साक्षाद्भक्तिश्च मोचिके**ति । पूर्णं पुरुषं पुरुषोत्तमम् । जीवराशिभिराकीर्णं ब्रह्माण्डकोटिभिर्वा । मायां चाऽपश्यद्भगवदेकशरणाम् ॥ ४ ॥

तस्याः कार्यं चाऽपश्यत्—

यया सम्मोहितो जीव आत्मानं त्रिगुणात्मकम् ।

परोऽपि मनुतेऽनर्थं तत्कृतश्चाऽभिपद्यते ॥ ५ ॥

यया सम्मोहित इति । यद्यपि प्रपञ्चोऽपि तस्याः कार्यं तथापि तत्र करणत्वेन तस्या अन्वयः । सम्मोहने तु कर्तृत्वेन । स्वातन्त्र्यात् । अतस्तदेवाऽऽह—**ययेति** । वस्तुतो जीवोऽपि ब्रह्मैवेति परोऽपि प्रकृतेर्नियामकोऽपि त्रिगुणात्मकं गुणत्रयभावापन्नं जडरूपं मन्यते । तत्कृतं चाऽनर्थं जन्ममरणादि प्राप्नोति ॥ ५ ॥

---

१ सहसा इति ग. घ. २ शम्याप्राश इति ग. ३ प्राश्यत इति क. ग. ४ शम्याप्राश इति ग. ५ प्राशेति ग. प्रसेति ख. ६ दपक्षायति इति क. ग. ७ प्राश्यन्त इति क. प्राश्यत इति ग. ८ षण्डेति ख. ९ वेति नास्ति ग. ङ. १० यतस्त्रिराचामतीति क. ११ स्थिरीभूत इति ख. घ. ङ. १२ स्थिरीभूत इति ख. घ. ङ.

तत्र निस्तारोपायं चाऽपश्यदित्याह—

अनर्थोपशमं साक्षाद्भक्तियोगमधोक्षजे ।
लोकस्याऽजानतो विद्वांश्चक्रे सात्वतसंहिताम् ॥ ६ ॥

अनर्थोपशममिति । ज्ञानकाशया मायया मोह इति न ज्ञाने विश्वासः कर्त्तुं शक्यः । ननु साधनैरुत्पन्नं ज्ञानमकस्मादुत्पन्नं मायेति सन्देहो न भविष्यतीति चेन्न । साधनानामपि द्विरूपत्वात् । कात्स्न्येंनाऽनभिव्यक्तत्वादिभिस्तन्निर्णयेऽपि न साक्षात्तस्याऽनर्थनिवर्त्तकत्वम् । यथा दर्पणे मुखं नास्तीति प्रतीतिदार्ढ्येऽपि दर्पणरूपदोषस्य विद्यमानत्वात्कदाऽपि न मुखाभावप्रतीतिः । दर्पणाभावश्च न ज्ञानसाध्यः । तथा मूलभूताया मायाया विद्यमानत्वान्न कदाऽप्यनर्थनिवृत्तिः । शास्त्रप्रामाण्येन ससाधने ज्ञानेऽपि जाते पुनर्मायया मोहः । "**ज्ञानिनामपि चेतांसी**"ति वाक्यात् । शास्त्रं तु भक्तिद्वारा साधकं वदति । साक्षाद्भक्त्या वा अनर्थनिवृत्तौ ज्ञानमिति । "**मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते**" । **एवकारेण सर्वेषामनुपायत्वमाह हि** । अतः साक्षादनर्थनिवृत्तिहेतुर्भक्तिरेव । दृष्टे सा लौकिकी कर्म वेति तद्व्यावृत्त्यर्थम्—**अधोक्षज इति** । इन्द्रियातीते भक्तिः शास्त्रीयैव । अनेन वस्तुत एवमेव पदार्था नाऽन्यथेति बोधितम् । अन्यथापदार्थनिरूपणं तु ऋषीणां बुद्धिदोषात् । योगोऽपि राजसादिभिस्तद्भावापन्न इति न वस्तुयाथात्म्यं बोधयति । अन्यथा विवादो न स्यात् । तस्माद्भगवद्वाक्येन वेदेन वा संवादी योगजधर्मः पदार्थयाथात्म्यं बोधयति नाऽन्यः । तस्मान्नारदवाक्येन फलसंवादिना भगवद्वाक्येन संवादियोगात्प्रमाणमिति ज्ञात्वा अजानतो लोकस्याऽर्थे स्वयं युक्तिसहितं ज्ञात्वा **सात्त्वतसंहितां** भगवत्प्रोक्तपदार्थप्रतिपादिकां वेदत्वाय संहितां चक्रे ॥ ६ ॥

ननु किमनया संहितया । पदार्थज्ञानैर्वा किम् । साधनकथनेऽपि प्राणिनां तथाऽधिकाराभावाद्व्यर्था संहिता । इत्याशङ्क्य तस्याः फलमाह—

अस्यां वै श्रूयमाणायां कृष्णे परमपूरुषे ।
भक्तिरुत्पद्यते पुंसः शोकमोहभयापहा ॥ ७ ॥

अस्यां वै श्रूयमाणायामिति । भक्त्युत्पत्तिपर्यन्तमियं श्रोतव्या । इयं च दृष्टद्वारा भक्तिजनिका । दृष्टे सम्भवत्यदृष्टकल्पनाया अन्याय्यत्वात् । यथा चाऽस्या दृष्टोपयोगस्तदुपपादितं प्रथमश्लोके । **कृष्णे** । आविर्भूते भगवति । **परमपूरुषे** । सर्वप्रमाणसमन्वये कालादिनियन्तरि वा । भक्तिरुत्पद्यते स्वतन्त्रस्य । शोकमोहभयानि रजस्तमस्सत्त्वकार्याणि । तान्यपहन्तीति तथा । अनर्थनिवृत्तिर्दूरे । गुणकार्यमात्रमेव निवर्त्तत इत्यर्थः ॥ ७ ॥

एवं भागवतस्योत्पत्तिमुक्त्वा प्रचारमाह—

स संहितां भागवतीं कृत्वाऽनुक्रम्य चाऽऽत्मजम् ।
शुकमध्यापयामास निवृत्तिनिरतं मुनिः ॥ ८ ॥

स संहितामिति । संहितां भागवतीमित्यनुवादो बहुसंहिताकरणादन्यव्यावृत्त्यर्थः । अनुक्रमेण

१ तथेति क.

शोधयित्वा आनुपूर्व्येण वा । इदमन्येन न प्रसृतं भविष्यतीति स्वसदृशं पुत्रमध्यापयामास । इदं दोषवता न प्रसृतं भविष्यतीति मननादवगत्य मुक्तं शुकमध्यापयामास । मुक्तोऽपि लीलया लोकानुवर्त्ती ईश्वरवत् । तेनाऽपि नाऽस्य प्रचारो भविष्यतीति तदर्थमाह—**निवृत्तिनिरतमिति** । कदाचिदपि प्रवृत्तिस्वभावत्वे तद्दोषेण सम्बन्धान्न भक्तिजनिका स्यात् । विषयावेशविष्ण्वावेशयोर्विरोधात् । एतच्च मननादवगत॑मतिविचारेण नाऽऽपाततः प्रतिपन्नम् । तदाह—**मुनिरिति** ॥ ८ ॥

ननु भागवतस्य विषयपरत्वे सति नाऽधिकार इति निवृत्तिनिरतो योजितः । स च न भागवतार्थं तथाविधः किन्तु ज्ञानार्थमिति तथा सति ज्ञाने प्रवृत्तिमात्रस्यैव बाधकत्वाद्यथा लौकिकी प्रवृत्तिस्त्याज्या तथा भक्तिमार्गानुसारिणी भागवतप्रवृत्तिरपि । तथाच व्यासः स्वकार्यानुरोधेन यद्यपि शुकं योजयति तथापि स कथं स्वकार्यविरोधे प्रवर्तेतेति पृच्छति—

शौनक उवाच—

स वै निवृत्तिनिरतः सर्वत्रोपेक्षको मुनिः ।
कस्य वा बृहतीमेतामात्मारामः समभ्यसत् ॥ ९ ॥

स वै निवृत्तिनिरत इति । भागवतस्य पाठः प्रवृत्तिरूपः । येनोपनयनवेदाध्ययनं नित्यमपि परित्यक्तम् । निवृत्तावेव नियतत्वात् । न च पितुर्भगवतो वाऽनुरोधात्पठतीति वाच्यम् । फलतो वा स्वरूपतो वा तदुपकारानपेक्षणात् । यद्यपि ईश्वरगुरूपकाररूपं ज्ञानमपेक्ष्यते तथापि ज्ञानबाधकप्रवृत्तिरूपोपकारं नाऽपेक्ष्यते । तदाह—**सर्वत्रोपेक्षक इति** । न च भ्रमाज्ज्ञानसाधनत्वेन भागवत पाठ इति ? तत्राऽऽह—**मुनिरिति** । मननमेव हि साक्षात्कारे एकवाक्यतयोक्तम् । अतः सम्भावितहेतूनामभावात्कस्य वा हेतोः बृहतीं स्वरूपतोऽर्थतश्च भावसहितार्थावबोधपूर्वकस्वाधीनोच्चारणपर्यन्तं कथमभ्यसत् । न च कौतुकाविष्टचित्तः । आत्मारामत्वात् ॥ ९ ॥

अत्रोत्तरमाह—

सूत उवाच—

आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था अप्युरुक्रमे ।
कुर्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमित्थम्भूतगुणो हरिः ॥ १० ॥

आत्मारामाश्चेति । कौतुकसाधनाविद्यानिवर्तकत्वेन अन्यथासिद्धिर्नास्तीति विशेषणत्रयम् । चकारादन्यैर्न क्रियत इति न । किन्तु तेऽपि कुर्वन्तीत्यलौकिकत्वम् । अपिशब्दाद्भक्तिमार्गस्थिताः । मार्गान्तरस्थस्तु वैक्लव्याभावात्प्रचारणसमर्थ इति स योजितः । न तु मार्गस्थाभावान्निवृत्तितात्पर्याच्च । **उरुक्रम** इत्यलौकिकसामर्थ्यम् । अलौकिकीं भक्तिं कुर्वन्तीत्यनुवादः । तत्रोपपत्तिः— **इत्थम्भूतगुणो हरिरिति** । भगवद्गुणाः प्रवृत्तिरूपा निवृत्तिस्वभावाः । परमानन्दरूपाश्च ज्ञानरूपाश्च । तस्माद्यः कश्चिद्यत्र कुत्रचिदासक्तो भगवद्गुणेषु रमत एव । सर्वप्रतिकृतिरूपत्वाद्गुणानां ज्ञानवशीकरणस्वभावाच्च ॥ १० ॥

---

१ अवगतमितीति घ. २ निवृत्तीति क. ग. ३ नाऽपेक्षते इति क. ४ ज्ञानसाधनत्वेन वेति ख. ग.
५ प्रचारणासमर्थ इति ग. ६ प्रवृत्तिनिवृत्तिस्वभावा इति ग. ङ.

नन्वस्तु भगवद्गुणानां तादृशत्वम् । ग्रन्थे किमागतमित्यत आह—

हरेर्गुणाक्षिप्तमतिर्भगवान् बादरायणिः ।
अध्यगान्महदाख्यानं नित्यं विष्णुजनप्रियः ॥ ११ ॥

हरेर्गुणाक्षिप्तमतिरिति । गुणानामनुपनिबद्धानां स्वबुद्ध्या स्मरणे[1] कल्पनया क्लेशः । उपनिबन्धने तु सिद्धत्वात्सुलभं स्मरणमिति भगवद्गुणैर्वशीकृतमतिः सन् । आक्षेपान्नाऽन्यत्र प्रवृत्तिः । **मतिरिति** फलं गृहीतम् । तेनाऽन्यत्र विषयेन्द्रियसंयोगेऽपि न मत्युत्पत्तिरिति[2] भावः । एतज्जीवविचारेणोक्तम् । वस्तुतस्तु शुको महादेवः । तदाह—**भगवानिति** । कृतिप्रवृत्त्यर्थं विष्णुर्महादेवश्चाऽवतीर्णाविति । तदाह—**बादरायणिरिति** । अतो महदप्याख्यानमधीतवान् । नन्वनाहूतः स्वयं गत्वा कथं प्रचारितवान्? तत्राऽऽह—**नित्यं विष्णुजनप्रिय इति** । नित्यं विष्णुजनाः प्रिया यस्य । कामः कामिनीमिव भगवद्गुणाः स्वप्रतिष्ठार्थं भक्तं प्रापयन्ति । अतः सर्वदा ये भगवद्भक्ता अकृत्रिमनित्यवैष्णवास्ते प्रिया यस्येति । न हि स्नेहः सङ्गे हेत्वन्तरमपेक्षते ॥ ११ ॥

एवं भागवतस्योत्पत्तिप्रवृत्ती निरूप्य श्रोतुः सर्वथा भगवदीयत्वाभावे न प्रतिष्ठितं भवेदिति गर्भसंस्कारमारभ्य भगवतैव स्वतेजसा परिपालित[3] इति वक्तुं पूर्वरूपस्य ब्रह्मास्त्रेण दाहं निरूपयितुं तादर्थ्यमपि वैष्णव एवेति तेषां पाण्डवानां सन्तत्यन्तरस्य दाहं निरूपयन् प्रकृतस्य दाहहेतुमाह—**परीक्षितोऽथे**त्यारभ्य यावदध्यायसमाप्ति । अश्वत्थाम्नो महदपमाननं हेतुः । पुत्रान्तरदाहस्तूभयत्र । संरक्षायामपमानने च । अपृष्टं नोच्यत इति पृष्टमनूद्य प्रतिजानीते—

परीक्षितोऽथ राजर्षेर्जन्म कर्म विलायनम् ।
संस्थाश्च पाण्डुपुत्राणां वक्ष्ये कृष्णकथोदयम् ॥ १२ ॥

परीक्षित इति । अथ भागवतनिरूपणानन्तरं तच्छ्रोतुः परीक्षितो बीजसंस्कारार्थं जन्म । कर्म धर्मरक्षार्थम् । भगवत्कार्यकरणात् । विलायनं भागवतश्रवणार्थं पुरुषत्रयशुद्ध्यर्थमप्रतिबन्धार्थं च । संस्थां पाण्डुपुत्राणां प्रथमत एव । चकाराद्धृतराष्ट्रस्याऽपि । अमुक्तत्वान्न सहोक्तिः । प्रतिबन्धकत्वं "**भ्रातॄणामेकजातानामि**"त्यभिप्रायेण । मुक्तावप्यतिदेशाच्चकारेण ग्रहणम् । अत एव पाण्डुपुत्राणामित्युक्तं न पाण्डवानाम् । कृष्णकथाप्रतिपादकत्वादेतेषां वचनम् । अन्यथा त्वसङ्गतिः । तदाह—**कृष्णकथेति** । कृष्णकथाया उदयो यत्रेति । न हीयं भगवतः स्वतश्चरित्ररूपा किन्तु नैमित्तिकी । अतो हेतुनिमित्तं स्वरूपोपकारिहेतुरिति तन्निरूप्यत इति भावः ॥ १२ ॥

तत्र पुत्रान्तराणां मारणं वक्तुं हेतुमाह—

यदा मृधे कौरवसृञ्जयानां वीरेष्वथो वीरगतिं गतेषु ।
वृकोदराविद्धगदाभिमर्षभग्नोरुदण्डे धृतराष्ट्रपुत्रे ॥ १३ ॥

---

१ स्मरणकल्पनयेति ग. ङ. २ व्युत्पत्तिरिति घ. ङ. ३ परिपालितमिति इति क. ग.

यदा मृध इति । सृञ्जयवंशोत्पन्नो धृष्टद्युम्नः पाण्डवानां चमूपतिरिति स्वतः पाण्डवानां कौरवत्वेऽपि विरोधनिमित्तं द्रौपदीति पाण्डवानां धृष्टद्युम्नप्रवेशादयुक्तपरिहाराय च सृञ्जयानामित्युक्तम् । तेषां सम्बन्धिनां च मुक्तिरिति निरूपयति—**वीरगतिमिति** । "**द्वौ सम्मताविह मृत्यू**"इति वाक्यात् । अनेन पुत्राणामेवाऽन्यायमरणमिति शोकहेतुः सूचितः । **अथो इति** मध्ये भिन्नप्रक्रमवचनात् "**पार्थास्त्रपूताः पदमापुरस्ये**"ति च निरूपितम् । दुर्योधनस्याऽयुक्तमरणमाह—**वृकोदरेति** । "**वृको दशविधः प्राण उदरे यस्य तिष्ठति । स वृकोदर इत्युक्तो भगवत्कार्यसाधक**"इति वाक्याद्भीमेन प्रक्षिप्तगदाया अभिमर्षणेन भग्ने ऊरू एव दण्डे यस्य । **दण्ड इति** ताडनहेतुः । द्रौपद्याः प्रदर्शनेन दुःखजनकत्वात् । **धृतराष्ट्रपुत्र** इत्यन्धपुत्रत्वादविवेकित्वमुक्तम् ॥ १३ ॥

अत एव तत्सेवकोऽप्यविवेकी जात इत्याह—

भर्तुः प्रियं द्रौणिरिति स्म पश्यन्कृष्णासुतानां स्वपतां शिरांसि ।
उपाहरद्विप्रियमेव तस्य जुगुप्सितं कर्म विगर्हयन्ति ॥ १४ ॥

भर्तुरिति । **द्रौणिरिति** वैरानुबन्धे मूलहेतुः । मातृपुत्रत्वात्स्वापः । अनेकपुत्रत्वान्मातुर्ग्रहणम् । अत एव भगवता वंशार्थं ते न रक्षिताः । कृष्णा द्रौपदी । प्रसवमात्रं तस्या नोद्धार इति—**सुतानामिति** । कृष्णेति पदं—"**यो यच्छ्रद्धः स एव सः**" इति वाक्यात्तद्भावापत्तिं सूचयति । प्रदर्शनार्थं शिरसामुपाहरणम् । तेनाऽर्द्धदाहादतिदुःखम् । दुर्योधनस्याऽपि न तन्मारणमभीष्टम् । लोकवाच्यता न दुर्योधने स्थिता । इदं तु लोका विगर्हयन्तीति तदाह—**विप्रियमिति** ॥ १४ ॥

माता सुतानां निधनं शिशूनां निशम्य घोरं परितप्यमाना ।
तदाऽरुदद्बाष्पकलाऽऽकुलाक्षी तां सान्त्वयन्नाह किरीटमाली ॥ १५ ॥

माता द्रौपदी । रोदने मातृत्वमेव हेतुः । **शिशूनामिति** स्नेहाधिक्यम् । श्रवणादधिकक्लेशः । **घोरमिति** रात्रौ सौप्तिकपर्वकथा सूचिता । यदा अरुदत्तदा तां सान्त्वयन्निति सम्बन्धः । किरीटमाली अर्जुनः । एकस्मिन्नपि किरीटे किरीटबाहुल्यप्रतीतिः । बहुपुरुषवद्युद्धकरणाद्वेगाद्वा । स्त्रीवशा अपि भक्ता भगवता परिपाल्यन्त इत्यर्जुनस्य प्रतिज्ञामाह । अथवा । तां सान्त्वयन्निति वचनान्न यथार्थत्वं प्रतिज्ञायाः ॥ १५ ॥

शोकापनोदनं स्त्रिया भर्त्रा करणीयम् । तत्र तूष्णीमश्रुप्रोञ्छनमशक्तविषयम् । अप्रतीकार्ये च । तत्र मृतानां जीवनमशक्यं मारकवधस्तु शक्य इति तत्कृत्वा तत्राऽश्रुप्रोञ्छनं कर्तव्यमित्याह—

तदा शुचस्ते प्रमृजामि भद्रे यद्ब्रह्मबन्धोः शिर आततायिनः ।
गाण्डीवमुक्तैर्विशिखैरुपाहरे त्वाक्रम्य यत्स्नास्यसि दग्धपुत्रा ॥ १६ ॥

तदेति । क्रूरे हि क्रूरमश्रु प्रोञ्छ्यते । **शुच इति** । शोकाश्रूणि । पुनरनुद्गमाय हेतुशब्दवाच्यता । ननु विपरीते किमुत्तरम्? तत्राऽऽह—**भद्रे इति** । तव वैधव्यलक्षणाभावान्न तथा भविष्यतीति भावः । **ब्रह्मबन्धोरिति** । ब्रह्म ब्राह्मणजातिः । बन्धुरेव कदाचिदागच्छति कदाचिन्नेति

१ भिन्नक्रमेति ख. २ प्रदर्शने इति ग. ३ अनेनैकपुत्रत्वादिति घ. ङ. अनैकपुत्रत्वादिति ग. ४ नेति नास्ति ङ. ५ युद्धकरणोद्वेगाद्वेति घ. ६ पुनरुद्गमायेति ग.

न सदा तस्य ब्राह्मण्यं तिष्ठति। देवविरोधित्वादसुरावेशाच्च। "**दैव्यो वै वर्णो ब्राह्मणः। असुर्यः शूद्र**" इति श्रुतेः। किञ्च। **आततायिनः**। "**अग्निदो गरदश्चे**"ति वाक्यात्—"**आततायिनमायान्तमपि वेदान्तपारगम्। जिघांसन्तं जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेदि**"ति स्मृतेश्च न तद्वधे दोषः। बाणैरेव च्छित्वा समानयनं न स्पर्शः। दुष्टत्वात्। तथा करणे सामर्थ्यमाह—**गाण्डीवमुक्तैरिति**। शिरं आक्रम्य स्नानं क्षत्रियधर्मत्वेन वैरनिर्यातन उक्तम्। **दग्धपुत्रेति**। सौप्तिक एव दाहः संस्कारदाहो वा। प्रथमः शोकाधिक्यहेतुः। द्वितीयः स्नानहेतुः। यदा स्नास्यसि तदा शुचः प्रमृजामीति सम्बन्धः। क्षत्रियत्वान्नाऽन्यवत्स्वभावतः शोकः। कामपराणामेव तन्न क्रोधपराणाम्॥ १६॥

इति प्रियां वल्गुविचित्रजल्पैः स सान्त्वयित्वाऽच्युतमित्रसूतः।
अन्वाद्रवद्दंशित उग्रधन्वा कपिध्वजो गुरुपुत्रं रथेन॥ १७॥

एवं कथने हेतुः—**प्रियामिति**। वल्गु मनोहरम्—आक्रम्य स्नास्यसीति। विचित्रम्—विशिखैरुपाहर इति। **जल्पैरिति** स्त्रैणवाक्यम्। तत्तस्या अपि क्षत्रियत्वात्सम्यक्सान्त्वनम्। एतादृशकार्यसिद्धौ हेतुः—**अच्युतमित्रसूत इति**। अच्युतस्य मित्रमप्यच्युतमेव। तेन स्वरक्षा। सूतत्वात्कार्यसिद्धिः। अनु पश्चादाद्रवणं पलायनशङ्कया। पश्चादेव कवचपरिधानं धनुषश्च ग्रहणम्। धनुष उग्रत्वं वधपर्यवसायित्वात्। **कपिध्वज** इत्यतिसामर्थ्यं सूचितम्। अथवा। **दंशित इति** स्वरक्षा। उग्रत्वाद्धनुषः। कपिध्वजत्वाद्रथस्य। **गुरुपुत्रमि**त्यनर्थपर्यवसायित्वम्। **रथेनेति** न स्वा शक्तिः॥ १७॥

तमापतन्तं स विलक्ष्य दूरात्कुमारहोद्विग्नमना रथेन।
पराद्रवत्प्राणपरीप्सुरुर्व्यां यावद्गमं रुद्रभयाद्यथाऽर्कः॥ १८॥

दृष्टेऽपि न गतिर्मन्दा जाता। ततो वधपर्यवसायित्वं ज्ञातम्। तदाह—**आपतन्तमिति**। सापराधत्वाद्दूरादेव दर्शनम्। क्षत्रियधर्माश्रितस्य युद्धोपस्थितौ प्रोत्साहो भवति। बालकवधात्तस्य पापेन मनस उद्वेगः। युद्धसाधनं रथः पलायनसाधनं जात इति **रथेने**त्युक्तम्। पलायने हेतुः—**प्राणपरीप्सुरिति**। येषां रक्षणार्थे नीचसेवा, पितृवधः, अन्याय्यंकरणं चाऽङ्गीकृतं तेषां रक्षार्थं पलायनं किमाश्चर्यमिति। उर्व्यां यावद्गन्तुं शक्यते। यावन्नद्यादिकं न व्यवधायि। योगमन्त्रादिना लोकान्तरगमनेऽपि निस्तारो न भविष्यतीति दृष्टान्तमाह—**रुद्रभयाद्यथाऽर्क इति**। यथाऽर्को—विद्युन्मालिनिराकरणे कृते स्वभक्तत्वाद्रुद्रस्य क्रोधो जातः। ततः शूलमुद्यम्य अर्कवधार्थं प्रवृत्तः। ततोऽर्कः पलायमानो भूमौ पतितः काश्यां लोलार्कसंज्ञो जातः। तथाऽयमपि लोकान्तरेऽपि परिभ्रमन् पतेत्। अतो भूमावेव यावद्गन्तुं शक्यते तावत्पलायितवानित्यर्थः॥ १८॥

यदाऽशरणमात्मानमैक्षत श्रान्तवाजिनम्।
अस्त्रं ब्रह्मशिरो मेने आत्मत्राणं द्विजात्मजः॥ १९॥

---

१ शिरसा इति ग, शिरस इति घ. २ अन्यायकरणमिति ख, ३ पलायन्निति क, ग, घ, ङ.

अथोपस्पृश्य सलिलं सन्दधे तत्समाहितः ।
अजानन्नुपसंहारं प्राणकृच्छ्र उपस्थिते ॥ २० ॥

तदा भयाच्छरणान्वेषणे भगवद्वैमुख्येन गच्छतीति कोऽपि महादेवादिर्न शरणमभूत् । पलायनं च कर्त्तुमशक्तः । अश्वानां श्रान्तत्वात् । तदा ब्रह्मशिरः ब्रह्मास्त्रं आत्मनः शरणं भविष्यतीति ज्ञातवान् । न विद्यते शरणं यस्य सः अशरणः । श्रान्ता वाजिनो यस्य । **आध्यात्मिकं[1] चाऽधिदैवं ब्रह्मास्त्रं द्विविधं[2] मतम्[3] । निवर्त्त्यमनिवर्त्यं च मन्त्रयोः सुप्रतिष्ठितम्** । द्रोणाचार्येणाऽस्मै ब्रह्मास्त्रद्वयं दत्तम् । उपसंहारस्तु न शिक्षितः । शरीरे विद्यमान एव मृत्योः पालयिष्यतीति । इदानीमस्य उपसंहारज्ञानाभावेऽपि प्रयोगेच्छा द्विजात्मजत्वेनाऽदीर्घदर्शनाज्जाता । ततः पलायनं त्यक्त्वा भिन्नप्रक्रमेण आचमनं विधाय, समाहितः सन् देवतासान्निध्यार्थम् । उपसंहाराज्ञाने सन्धाने लोकक्षयात्स्वस्य महत्पापं भविष्यतीति ज्ञात्वाऽपि प्राणकृच्छ्र उपस्थिते अयुक्तमप्यापदि कर्तव्यमिति बुद्ध्या तत्सन्दधे ॥ १९ ॥ २० ॥

ततो यज्जातं तदाह—

ततः प्रादुरभूत्तेजः प्रचण्डं सर्वतोदिशम् ।
प्राणापदमभिप्रेक्ष्य विष्णुं जिष्णुरुवाच ह ॥ २१ ॥

ततः प्रादुरभूत्तेज इति । प्रचण्डमप्रतिक्रियम् । प्रचण्डमित्यादि भिन्नं वाक्यम् । सर्वतो दिशमर्जुनस्य । अत एव प्राणापदम् । द्रौणेरिदमस्त्रमित्यज्ञात्वा किञ्चिदन्यदेव दैवयोगान्नाशकमुपस्थितमिति तदपनोदनार्थं तत्स्वरूपज्ञानार्थं च भगवन्तं प्रष्टुं प्रथमं स्तौति । रक्षको हि विष्णुः । ज्ञाते प्रतीकरणसमर्थो जिष्णुरर्जुनः । हेलाश्चर्यम् । तस्मिन्दृष्टे मूर्च्छया भाव्यम् । तत्राऽसम्भ्रान्तो भगवन्तं स्तौतीति ॥ २१ ॥

चतुर्विधपुरुषार्थसिद्ध्यर्थं चतुर्भिः श्लोकैः स्तौति **कृष्णकृष्णेत्यादिभिः**—

अर्जुन उवाच—

कृष्ण कृष्ण महाबाहो भक्तानामभयङ्कर ।
त्वमेको दह्यमानानामपवर्गोऽसि संसृतेः ॥ २२ ॥

आदरे वीप्सा । भयाद्वा द्विरुक्तिः । महान्तो बाहवो यस्य । इन्द्रादयो वा बाहवो यस्य । अनेन क्रियाशक्तेराधिक्यमुक्तम् । पालकत्वं वा । सामान्यतः सर्वेषां पालकत्वमुक्तम् । भक्तान् प्रति विशेषेण पालकत्वमाह—**भक्तानामभयङ्करेति** । अन्येषामुपस्थिते भये परिपालनं करोति । भक्तानां तु अभयमेवोपस्थापयति न भयम् । किञ्च । त्वत्तो दूरे स्थिता दह्यमाना भवन्ति । दाहेष्वपि महान् संसारदाहो जन्ममरणरूपः । तस्य त्वमपवर्गः । संसृतेर्हेतोर्दह्यमानानामेकस्त्वमेवाऽपवर्गः । **"आ ब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्त्तिनोऽर्जुन । मामुपेत्याऽथ कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यत"** इति ॥ २२ ॥

---

१ अध्यात्मिकमिति ख. ग. २ त्रिविधमिति ग. ३ स्मृतमिति घ. ङ.

त्वमाद्यः पुरुषः साक्षादीश्वरः प्रकृतेः परः।
मायां व्युदस्य चिच्छक्त्या कैवल्ये स्थित आत्मनि ॥ २३ ॥

अत्रोपपत्तिं श्लोकद्वयेनाऽऽह। **स वै पतिः स्यादिति** न्यायेन प्रथमतः स्वस्य सर्वदोषाभावस्तदनु परस्य दोषदूरीकरणमिति। तत्र दोषाः पञ्चविधाः। कर्मजाः कालजाः स्वभावजा मायोद्भवा[१] देशोद्भवाश्चेति। ते क्रमेण निवार्यन्ते। कर्मापेक्षयाऽप्याद्यत्वात्स्वतन्त्रत्वेन तदधीनत्वाभावाच्च न तस्मिन्कर्मजाः। किञ्च। सर्वेषामयं नियामकः। कालश्च। तत्र कालस्तु स्वोद्भवशरीरादिद्वारा तदध्यासे जाते नियामकः। भगवांस्तु साक्षादात्मनामपि। अतः कालस्याऽपि नियामक इत्युक्तं भवति। तेन न कालजाः। प्रकृतिनियामकत्वाच्च न प्राकृताः। भगवतस्तु बह्व्यः शक्तयः सन्त्यन्योन्यविरुद्धास्तत्तत्कार्यार्थं निर्मिताः। तत्र यस्यामेवाऽऽसक्त्या क्रीडायां क्रियमाणायां तद्दोषप्रादुर्भावः सम्भाव्यते तदैव तद्विरुद्धशक्तिप्रादुर्भावनेन पूर्वान्(?)दूरीकरोति[२]। तथा चिच्छक्त्या मायां व्युदस्य तिष्ठतीति न मायिकदोषसम्बन्धः। देशदोषस्तु न सम्भाव्य एव। सर्वधर्मास्पृष्टे केवल एवाऽऽत्मनि विद्यमानत्वात्। अतः स्वतः पञ्चविधदोषरहितः ॥ २३ ॥

अन्येषां दोषदूरीकरणं कैमुतिकन्यायेनाऽऽह—

स एव जीवलोकस्य मायामोहितचेतसः।
विधत्से स्वेन वीर्येण श्रेयो धर्मादिलक्षणम् ॥ २४ ॥

स एवेति। पूर्वोक्तगुणयुक्त एव। मायामोहितचेतसो जीवस्य भ्रान्तस्य। भ्रान्त्या यदेव प्रार्थयते तदेव प्रयच्छसि किमुत भ्रान्तिदोषं दूरीकरोषीति। अनेन वस्तुत उत्तममनुत्तमं वा यदेव यः प्रार्थयते तदेव तस्मै प्रयच्छसीति सर्वाभीष्टदातृत्वमुक्तम्। अन्यथा सर्वेषामभजनीयः स्यात् ॥ २४ ॥

किञ्च। सामान्यत एतत्तव स्वरूपमुक्तम्। विशेषतस्तव स्वरूपविचारे अस्मदादीनां न किञ्चित्कर्तव्यमित्यभिप्रायेणाऽऽह—

तथाऽयञ्चाऽवतारस्ते भुवो भारजिहीर्षया।
स्वानाञ्चाऽनन्यभावानामनुध्यानाय चाऽसकृत् ॥ २५ ॥

तथाऽयमिति। तथाऽयञ्चाऽवतारस्ते। यथा भवान्[३] सर्वदोषरहितः सर्वाभीष्टदस्तथाऽवतारोऽप्ययम्। येषां मते भगवानेव साकार आनन्दमात्रकरपादमुखोदरादिः मायाजवनिकादूरीकरणेन प्रादुर्भूत इति तेषां न किञ्चिद्वक्तव्यम्। येषामपि मते स्वेच्छामये शरीरविशेषे भगवतोऽनन्तसूर्यप्रकाशस्य अयोगोलके वन्हेरिवाऽऽगमनमवतार इति तन्मतेनैवं कथनम्। तस्याऽवतारस्य प्रयोजनद्वयं सर्वजनीनम्। भुवो भारदूरीकरणं, वैष्णवशास्त्रे तु स्वानामनन्यभावानां निरन्तरानुध्यानार्थम्। उभयमर्जुनस्याऽभिप्रेतमित्युभयथाऽप्यस्माकं हितकरणम्। भूभारहरणसहायाद्भक्तत्वाच्च ॥ २५ ॥

किमिदं स्वित्कुतो वेति देव देव न वेद्म्यहम्।
सर्वतोमुखमायाति तेजः परमदारुणम् ॥ २६ ॥

एवं स्थिते किमिदमकस्मादाविर्भूतमिति तत्कथयेत्याह। सर्वदिशत्वात्—**कुतो वेति**। न ज्ञायते

---

१ पापोद्भवा इति घ. २ करोतीति ग. ३ भगवानिति क. ग.

कुत्र वा मूलमिति । अवतारेऽपि तव न किञ्चिदज्ञातम् । देवकार्यसाधकत्वात् । तदाह—**देवदेवेति** । तथा त्वमपीत्याशङ्क्य अब्रह्मत्वान्नाऽहं वेद । लौकिकी तूपपत्तिरत्र न सम्भवति । यतः सर्वतोमुखमायाति । सूर्यादितेजोव्यावृत्त्यर्थम्—**परमदारुणमिति** ॥ २६ ॥

तत्रैतद्विषयकमज्ञानं द्विविधम् । स्वरूपतो धर्मतश्चेति । तत्र स्वरूपतस्तु त्वं वेदेति भगवानाह—

श्रीभगवानुवाच—

वेत्थ त्वं द्रोणपुत्रस्य ब्राह्ममस्त्रं प्रदर्शितम् ।
नैवाऽसौ वेद संहारं प्राणकृच्छ्र उपस्थिते ॥ २७ ॥

वेत्थ त्वमिति । गुरुपुत्रत्वाद्गुरुणा ब्रह्मास्त्रमस्मै दत्तं त्वत्समक्षम् । अतस्त्वं वेद । तदेवेदमिति तु जानीहि । ननु ब्रह्मास्त्राण्यपि बहूनि दृष्टानि प्रयुक्तानि च । कदाचिदपि नैवं दृष्टमिति चेत्? तत्राऽऽह—**नैवाऽसौ वेद संहारमिति** । अतोऽनभिज्ञेन प्रयुक्तत्वात्सर्वतोमुखमायाति । तर्हि कथं प्रयुक्तवान्? तत्राऽऽह—**प्राणकृच्छ्र उपस्थित इति** । पादद्वयमपि[1] भिन्नं भिन्नं वाक्यम् ॥ २७ ॥

तर्हि किं कर्तव्यम्? तत्राऽऽह—

न ह्यस्याऽन्यतमं किञ्चिदस्त्रं प्रत्यवकर्षणम् ।
जह्यस्त्रतेज उन्नद्धमस्त्रज्ञो ह्यस्त्रतेजसा ॥ २८ ॥

न ह्यस्येति । ब्रह्मास्त्रे ब्रह्मास्त्रमेव प्रयोक्तव्यम् । नाऽन्यत्तत्प्रतीकारमर्हति । अतोऽस्त्रज्ञो भवानुन्नद्धं ब्रह्मास्त्रतेजो ब्रह्मास्त्रतेजसैव[2] जहि । त्वयाऽपि प्रयुक्तमेतादृशमेव तेजो भविष्यति । तेनाऽस्य प्रतीकार इति ॥ २८ ॥

एवं भगवतोक्ते यदासीत्तदाह—

सूत उवाच—

श्रुत्वा भगवता प्रोक्तं फाल्गुनः परवीरहा ।
स्पृष्ट्वाऽपस्तं परिक्रम्य ब्राह्मं ब्राह्माय सन्दधे ॥ २९ ॥

श्रुत्वेति । **परवीरहेति** सामर्थ्यम् । **तं परिक्रम्येति** कार्यसिद्धिः । अस्य ब्रह्मास्त्रस्य पूर्वब्रह्मास्त्रनिवर्त्तकत्वमेव । न तु प्रयोक्तृघातकत्वम् । तदुक्तम्—**ब्राह्मं ब्राह्मायेति** ॥ २९ ॥

ततो यज्जातं तदाह—

संहत्याऽन्योन्यमुभयोस्तेजसी शरसंवृते ।
आवृत्य रोदसी खं च ववृधातेऽर्कवह्निवत् ॥ ३० ॥

संहत्येति । उभयोस्तेजसी अन्योन्यं संहत्य मूलदार्ढ्याय शरयोः संवेष्टिते भूत्वा द्यावापृथिव्यौ अन्तरिक्षं चाऽऽवेष्ट्य संवर्तकसूर्यसङ्कर्षणमुखानलवत् सर्वनाशार्थं ववृधाते ॥ ३० ॥

---

१ पदद्वयमपीति ख.　२ एवकारो नास्ति ख.

एतयोर्निवृत्तौ हेतुमाह—

दृष्ट्वाऽस्त्रतेजस्तु तयोस्त्रींल्लोकान् प्रदहन्महत् ।
दह्यमानाः प्रजाः सर्वाः सांवर्त्तकममंसत ॥ ३१ ॥
प्रजोपप्लवमालक्ष्य लोकव्यतिकरं च तम् ।
मतं च वासुदेवस्य सञ्जहाराऽर्जुनो द्वयम् ॥ ३२ ॥

दृष्ट्वाऽस्त्रतेज इति। मिलितत्वादेकवचनम् । प्रजा दक्षादयः। अन्येऽपि । भगवत्सान्निध्यात् । अतः परमनुपसंहारे प्रलयो भविष्यतीति भगवदभिप्रायं ज्ञात्वा[1] । लोकानां नाशं भूरादीनां च। सर्वोपकारार्थमेकगुरुत्वाद्द्वयमात्मन्येवोपसंहृतमित्याह—**सञ्जहारेति**। **तमिति** पूर्वोक्तदाहलक्षणम् । चकारात्स्वस्याऽपि । तेजोलाभाद्भगवतः सम्बन्धादप्येतन्मतमित्याह—**वासुदेवस्येति**[2] ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

तत आसाद्य तरसा दारुणं गौतमीसुतम् ।
बबन्धाऽमर्षताम्राक्षः पशुं रशनया यथा ॥ ३३ ॥

ततः स्वस्मिंस्तेजोद्वयसङ्क्रमणानन्तरम् । आसाद्य निकटे गत्वा। दूराद्दारुणपाशादिभिर्बन्धने महान्क्लेशो भवतीति । तरसा शीघ्रम्। प्रतिक्रियानवसराय । **दारुणमिति** बन्धने हेतुः । मरणं शापं मारणं वा ईश्वरभजनादि[3] वा कुर्यादिति । ननु गुरुपुत्रं कथं बबन्ध? तत्राऽऽह—**गौतमीसुतमिति**[4]। नाऽयं गुरोः सम्मतः पुत्रः। गौतमी तस्य माता । गौतमवंशोत्पन्नत्वात् । अनेन पुत्रस्नेहसम्बद्धभार्याप्रार्थनया राजसम्बन्धो मरणं च सूचितम् । **अमर्षताम्राक्ष इति** । अनेन ब्राह्मण्यादयो न स्फुरिताः । अवश्यं बन्धनीय इति दृष्टान्तमाह—**पशुमिति**। न हि पराजितः शत्रुरबध्वा त्यक्तुं शक्यते । अश्लक्षणया[5] बन्धनं ध्वजस्तम्भे चेति । नीत्वा च परोक्षं मारणं[6] तदभिप्रेतम् ॥ ३३ ॥

तस्य शिबिरे नयनमनुचितमिति भगवान्निषेधति—

शिबिराय निनीषन्तं रज्ज्वा बद्धं रिपुं बलात् ।
प्राहाऽर्जुनं प्रकुपितो भगवानम्बुजेक्षणः ॥ ३४ ॥

शिबिरायेति। सर्प इवाऽयं न स्प्रष्टव्यः । स्पृष्टश्चेन्मारणीय एव । अपकृतस्तु सर्वथा मारणीयः। तत्र गते च न मारणं[7] भविष्यति । अतोऽत्रैव मारणीय इत्यभिप्रायेणाऽऽह । नीतिकार्यविचारे[8] मारणीयः। धर्मविचारे बन्धनीयोऽपि न। रिपुश्च गृहे न नेयः। बलाच्च न नेयः। तत्र असावधाने किञ्चिदपकुर्यादिति । शिबिरं कटकोत्तरणस्थानम्। **भगवानिति** सर्वमारकत्वं सूचितम् । **अम्बुजेक्षण इति** भक्तरक्षकत्वं सूचितम् । तस्मादेतद्वधे सर्वं सुस्थमिति नो चेद्बहु कर्तव्यमित्यभिप्रायः ॥ ३४ ॥

---

१ च ज्ञात्वेति क. ग. घ. ङ. २ वासुदेवेति इति ख. ग. ३ ईश्वरभजनादिना इति क. ग. घ. ४ गौतमीसुत इतीति ख. ग. ५ अक्षणया इति ख. अश्लक्ष्णाया इति ग. रशनयेति घ. अक्षणया इति ङ. ६ मारणञ्चेति ख. ग. ७ मरणमिति क. ग. घ. ८ विचारेणेति क. ख.

तदेवाऽऽह—

श्रीभगवानुवाच—

नैनं पार्थाऽर्हसि त्रातुं ब्रह्मबन्धुमिमं जहि ।
योऽसावनागसः सुप्तानवधीन्निशि बालकान् ॥ ३५ ॥

नैनमिति । पृथा सम्बन्धिनी भक्ता चेति तथा वचनम् । मारणेऽपि दोषाभावे हेतुद्वयमाह— **ब्रह्मबन्धुमिति** । **अवधीदिति** । पित्रादिभिरपकृते अनपराधिनः पुत्रस्य बध्वा नयनमुचितम् । न मारणम् । सुप्तस्य कस्याऽपि मारणमनुचितम् । निशि चोर एव मारयति न साधुः । बालकास्तु सर्वेषामेव अवध्याः ॥ ३५ ॥

विचारेणाऽस्य वध्यतां वक्तुं वध्यावध्यनिर्णयमाह—

मत्तं प्रमत्तमुन्मत्तं सुप्तं बालं जडं स्त्रियम् ।
प्रपन्नं विरथं भीतं न रिपुं हन्ति धर्मवित् ॥ ३६ ॥

मत्तमिति । शत्रवोऽपि दशविधा अवध्याः । मत्तो मदिरादिना । प्रमत्तः असावधानः । उन्मत्तः पिशाचादिभिः । जडः स्वभावतः । अयं तु दशानां नाऽन्यतरः (?) । तस्माद्वध्यः । किञ्च । सुप्तबालयोर्वधादधर्मयोद्धा ॥ ३६ ॥

नन्वस्य भवत्वधर्मः । अयं तु[1] कथं वध्यः । ब्राह्मणशरीरस्य पुरुषार्थसाधकत्वात् । तस्मादस्य सर्वपुरुषार्थवधे स्वस्याऽधर्म इति तत्राऽऽह—

स्वप्राणान्यः परप्राणैः प्रपुष्णात्यघृणः खलः ।
तद्वधस्तस्य हि श्रेयो यद्दोषाद्यात्यधः पुमान् ॥ ३७ ॥

स्वप्राणानिति । यदयं न वध्यते तत्र को हेतुः ? प्रमाणनिषेधस्तु नास्ति । "**जिघांसन्तं जिघांसीयादि**" ति । ब्राह्मणे धर्मः प्रतिष्ठित इति यद्यवध्यः ? तदाऽस्मिन्धर्मो[2] नास्ति । दयया चेदवध्यः ? तदैतद्वधे बहूनां प्राणिनां जीवनं भवति । अवधे त्वस्यैव । कश्चन देहादिनोपकारो भविष्यतीति तदपि नास्ति । तदाह—**तद्वधस्तस्य हि श्रेय इति** । प्राणैः[3]प्राणैः (?) जीवनं यस्य । तत्र प्राणैः प्राणजीवनमयुक्तम्[4] । धर्मे तु युक्तम् । उभयतारकत्वात् । अवश्यमेकस्य प्राणस्य संक्षये स्वस्यैव युक्तः (?)। धर्म्यात् । तत्रापि प्रकर्षेण पोषणमयुक्तम् । बालानपि यो हन्ति सः अघृणः । घृणा कृपा तद्रहितः । खलः सूचकः । पिशुन इति यावत् । तस्माद्दुष्टवधः स्वस्य धर्मः । तस्याऽपि दुष्टशरीरे गते शरीरान्तरेण धर्मो भवतीति । पूर्वजीवनस्याऽधर्मैकसाधनत्वात् ॥ ३७ ॥

किञ्च । महतां प्रतिज्ञापालनं महान् धर्मः । त्वया च प्रतिज्ञातमित्याह—

प्रतिश्रुतं च भवता पाञ्चाल्यै शृण्वतो मम ।
आहरिष्ये शिरस्तस्य यस्ते मानिनि पुत्रहा ॥ ३८ ॥

प्रतिश्रुतमिति । अर्थतोऽयमनुवादः—**आहरिष्य इति** ॥ ३८ ॥

१ तुर्नास्ति क. ग. घ. ङ. २ तस्मिन्निति ग. ३ प्राणापानौ इति क. घ. प्राणापानैः इति ङ. ४ उक्तमिति ग.

तस्मात्सर्वथा अयं वध्य इत्युपसंहरति—

तदसौ वध्यतां पाप आततायात्मबन्धुहा।
भर्तुश्च विप्रियं वीर कृतवान् कुलपांसनः ॥ ३९ ॥

तदसाविति। आत्मनः पुत्रान् बन्धूंश्च[1] हन्तीति। स्वामिहिताचरणमपि न जातमित्याह— **भर्तुश्चेति**। वंशे विद्यमाने तस्याऽप्युपकारो भवेत्। कुलद्वयकलङ्कजननाच्च। तस्मादस्य वधे कस्याऽपि नाऽपकारः॥ ३९ ॥

तत्रैतानि वचनानि धर्मपरीक्षकाणीति सूतज्ञानात्सूत आह—

सूत उवाच—

एवं परीक्षता धर्मं[2] पार्थः कृष्णेन चोदितः।
नैच्छद्गुरुसुतं हन्तुं यद्यप्यात्महनं महान् ॥ ४० ॥

एवमिति। वस्तुतस्तु बन्धनमेवाऽयुक्तम्। धर्मं परित ईक्षितो वा। ईश्वरवचनोल्लङ्घनाभावाय वा। अर्जुनेन तथा ज्ञातमिति[3] तदुक्तम्। "**कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते**" इति तु धर्मः। त्रयो ह्यत्र सन्ति। भगवानर्जुनोऽश्वत्थामा चेति। त्रिष्वप्येकैकोऽवध्यहेतुरस्ति। परीक्षा भगवति, महत्त्वमर्जुने, शिष्टे गुरुपुत्रत्वमिति॥ ४० ॥

प्रकारान्तरेण शनैर्गृहे समागमनमाह—

अथोपेत्य स्वशिबिरं गोविन्दप्रियसारथिः।
न्यवेदयत्तं प्रियायै शोचन्त्या आत्मजान् हतान् ॥ ४१ ॥

अथेति। कार्यसिद्धौ हेतुपदं **गोविन्दे**त्युपसंहारेऽप्युक्तम्। अयं तु शत्रुहस्ते पतितो मृत एव। देहस्तु बाणस्थानीयः। प्रतिज्ञातं तु शिरः समानीतमिति न्यवेदयत्। शोकमध्य एव तस्या धर्मज्ञानमिति शोचन्त्या इत्युक्तम्। भार्याहितार्थं तु मारणम्। तत्तयाऽनुक्तत्वात्सन्देहादत्रैव समानीतः। आज्ञायां मारणीय इति निवेदनाभिप्रायः॥ ४१ ॥

तस्यास्तु तथाऽऽहरणमेवाऽनभिप्रेतम्। दूरे मारणमित्याह—

तथाऽऽहृतं पशुवत्पाशबद्धमवाङ्मुखं कर्मजुगुप्सितेन।
निरीक्ष्य कृष्णाऽपकृतं गुरोः सुतं वामस्वभावा कृपया ननाम ह ॥ ४२ ॥

तथाऽऽहृतमिति। कर्मणि जुगुप्सितं युद्धे बालकमारणम्। तेन मुखाप्रदर्शनादवाङ्मुखत्वम्। कृष्णा द्रौपदी। वामो मनोहरः स्वभावो यस्याः। सर्वहितभावनात्। महत्त्वबुद्ध्या नमनाभावेऽपि अहो कष्टं ब्राह्मण्यमेतादृशे स्थाने पतितमिति कृपया ननाम। तस्याऽपि तद्दुःखदूरीकरणेच्छा कृपा। आश्वासेनहतुत्वान्नमनस्य तथात्वम्॥ ४२ ॥

१ तद्बन्धूंश्चेति ग. २ ईक्षता वेति ख. ३ ज्ञानमिति ख.

उवाच चाऽसहन्त्यस्य बन्धनानयनं सती ।
मुच्यतां मुच्यतामेष ब्राह्मणो नितरां गुरुः ॥ ४३ ॥

बहिर्दुःखदूरीकरणार्थमुवाच च । **असहन्ती** परदुःखं दृष्ट्वा स्वयमपि दुःखिता । देहधर्माद्धर्मो महानिति तस्याः कृपाधिक्यमुक्तम् । **सतीति** धर्मस्वभावत्वम् । भर्तारमपि धर्मप्रमादे बोधयेदिति । षडङ्गसहितं धर्मवाक्यमाह—**मुच्यतामिति** । द्विरुक्तिः सन्देहाभावाय अविलम्बाय च । तत्र हेतुः—**एष ब्राह्मण इति** । एकस्मिन्धर्मिणि बहूनां धर्माणां स्थितावपि यो महान् धर्मः स आदरणीयः । धर्माङ्गं च देहो गौणः । धर्मश्च मुख्यः । देहविचारेण च शत्रुत्वम् । धर्ममूलं च ब्राह्मणः । तस्मात्तद्बलिष्ठमिति । किञ्च । धर्मे हि गुरुर्मूलम् । स च भगवान् । तन्मुखत्वाद्ब्राह्मणो गुरुः । लौकिकोपदेशकगुर्वपेक्षया भगवन्मुखस्याऽत्यन्तगुरुत्वान्नितरां गुरुः ॥ ४३ ॥

न्यायविरोधी[२] धर्मो दुर्बल इति तदविरोधं वदन्ती[३] लौकिकन्यायेनाऽपि गुरुत्वमाह—

सरहस्यो धनुर्वेदः सविसर्गोपसंयमः ।
अस्त्रग्रामश्च भवता शिक्षितो यदनुग्रहात् ॥ ४४ ॥

सरहस्य इति । रहसि भवो रहस्यो मन्त्रः । विसर्गः अस्त्राणां मोचनप्रकारः । उपसंयम उपसंहारः । पुत्रादिष्वपि तथा अवचनात् । अस्त्रग्रामश्च ब्रह्मास्त्रादयः । न ह्येतत्पाठमात्रेण स्फुरति किन्तु कृपयेति तदाह—**यदनुग्रहादिति** ॥ ४४ ॥

स द्रोणो नाऽयमित्यत आह—

स एष भगवान् द्रोणः प्रजारूपेण वर्तते ।
तस्याऽऽत्मनोऽर्द्धं पत्न्यास्ते नाऽन्वगाद्वीरसूः कृपी ॥ ४५ ॥

स एष इति । तस्यैतद्रूपत्वे हेत्वन्तरमाह—**भगवानिति** । ब्रह्मविदो हि स्वेच्छया देहत्यागः । तत्र भवतामुपकाराय[४] देहत्यागदशायां हतं पुत्रं श्रुत्वा तन्माभूदिति तद्रूपेणैवाऽहं जीविष्यामीति पितृशरीरं त्यक्तवान् । अतः स एवाऽयं द्रोणः । "**आत्मा वै पुत्रनामासी**"ति श्रुतेः । प्रजारूपेण च । निवृत्तिधर्मविरोधी च धर्मो न युक्त इति करुणामाह—**तस्याऽऽत्मनोऽर्द्धमिति** । मूलरूपेऽप्यात्मनोऽर्द्धं पत्न्यास्ते । पुत्ररूपेण भर्ता जीवतीति पुत्रवतीनां न सहगमनम् । ततः[५] स्वपुत्रवधे तस्या वैधव्याद्वंशाऽभावाच्च[६] महद्दुःखत्वात्तद्दर्शनेन करुणा । तदाह—**नाऽन्वगादिति** । कृपायाश्चाऽधिष्ठात्री देवता सा । अतस्तस्याः **कृपीति** नाम ॥ ४५ ॥

व्यलीकं कापट्यम् । तदपि धर्मे बाधकम् । तस्मादस्य मोचनं निर्व्यलीकमिति तदाह—

तद्धर्मज्ञ महाभाग भवद्भिर्गौरवं कुलम् ।
वृजिनं नाऽर्हति प्राप्तुं पूज्यं वन्द्यमभीक्ष्णशः ॥ ४६ ॥

तद्धर्मज्ञेति । यदि केनाऽपि प्रकारेण गुरुकुले दुःखप्रापणं तदा कृतो गुरुसेवालक्षणो धर्मः सक-

---

१ उवाचेति क. ग. घ.   २ न्यायविरोध इति घ. ङ.   ३ वदन्निति क. ख. ग.   ४ उपकारदेहत्यागेति ग.
५ ततश्च पुत्रवध इति ग.   ६ वैधव्यत्वादिति घ. ङ.

पटो भवति । तस्माद्धर्मे कापट्यं जानन्नपि यस्तथा करोति स न धर्मज्ञः । त्वं तु तद्विपरीतत्वाद्धर्मज्ञः । अतो—हे धर्मज्ञ ! किञ्च । महाभाग्येन गुरूणां सेवाकरणसामर्थ्यं भवति । तज्जातेऽपि सामर्थ्ये यदि सेवां न कुर्यात्तदा महदभाग्यम् । त्वं तु तद्विपरीतः । हे महाभाग ! किञ्च । अन्यैर्गुरुकुले वृजिने प्राप्ते भवद्भिस्तद्दूरीकर्तव्यम् । तत्र तद्विपरीतं दृश्यते । भवद्भिरेव गौरवं कुलं वृजिनं प्राप्नोति । तन्न युक्तम् । तत्तथा नाऽर्हति । तत्र हेतुः—**पूज्यं वन्द्यमिति** । सर्वथा महद्भिर्गौरवं कुलं पूजामेवाऽर्हति । तत्प्रसादादेव महत्त्वस्य जातत्वात् । किञ्च । अनम्रतया पूजामपि नाऽर्हति । किन्तु सर्वदा नमनमप्यर्हतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥

किञ्च । धर्मे ज्ञानाभावोऽपि बाधकः । "**यदेव विद्यया करोती**"ति श्रुतेः । ततः स्वस्मिन्निवाऽन्यस्मिन्नपि यः सुखदुःखे समे पश्यति तत्कृतो धर्मः । अन्यस्तु "**विषमधिया रचितो य**"-इति वाक्यादधर्मप्रायः । तत एकपुत्रमरणेन रुदतां प्राणिनां यथाऽन्यो विनश्येत्तद्वदिदमित्याह—

मा रोदीदस्य जननी गौतमी पतिदेवता ।
यथाऽहं मृतवत्साऽऽर्त्ता रोदिम्यश्रुमुखी मुहुः ॥ ४७ ॥

मा रोदीदिति । तद्दुःखेनाऽहमतिदुःखिता । अत एव मा रोदीदिति प्रार्थना । **गौतमीति** ऋषिवंशोद्भवत्वात्तद्रोदने महाननर्थ इति सूचितम् । स्वरूपतोऽपि सा महती । तदाह—**पतिदेवतेति** । पतिव्रताया नयनजलं भूमौ पतेच्चेत्तदा निर्वीर्या भूमिर्भवतीति प्रथा । ननु पतिव्रता सर्वतत्त्वज्ञा । अतो न रोदनं करिष्यतीति तत्राऽऽह—**यथाऽहमिति** । विषय एव तादृशो न तत्त्वज्ञानेन निवर्त्तत इत्यर्थः । यथा वह्नेर्दाहकत्वे ज्ञातेऽपि दाहे वेदना भवत्येवेति भावः ॥ ४७ ॥

यैः कोपितं ब्रह्मकुलं राजन्यैरजितात्मभिः ।
तत्कुलं प्रदहत्याशु साऽनुबन्धं शुचाऽर्पितम् ॥ ४८ ॥

धर्मस्त्वीश्वराऽविरोधी भवति । तत्र धर्मप्रवर्तकत्वाद्ब्राह्मणा ईश्वरा एव । तच्चेदन्यैः क्षत्रियादिभिः कोपयुक्तं क्रियेत तदाऽन्येषां कुलं साऽनुबन्धं विनाशयतीति महतामुपदेशादिदं वाक्यं महत् । महद्वाक्याविरोधेन च धर्मः कर्तव्य इति । तस्माच्छीघ्रं मुच्यतामिति सिद्धम् ॥ ४८ ॥

सूतस्तु द्रौपदीवाक्यमनूद्य सर्वसम्मत्या तत्तथेति स्थापयति **धर्म्यमिति** द्वाभ्याम्—

सूत उवाच—

धर्म्यं न्याय्यं सकरुणं निर्व्यलीकं समं महत् ।
राजा धर्मसुतो राज्ञ्याः प्रत्यनन्दद्वचो द्विजाः ॥ ४९ ॥
नकुलः सहदेवश्च युयुधानो धनञ्जयः ।
भगवान् देवकीपुत्रो ये चाऽन्ये याश्च योषितः ॥ ५० ॥

धर्मादनपेतं धर्म्यम् । एवं न्याय्यम् । निर्व्यलीकं निष्कपटम् । समं समबुद्ध्योक्तम् । महद्राजव-

---

१ तथा धर्मे इति ग. २ तद्विपरीतेत्यविसर्गः पाठः क. ग. ३ विषयधियेति ग. घ. ४ भूर्भवतीति ग. ५ विनश्यतीति क. ग. घ.

दुक्तम् । एवं वाक्ये षड्गुणास्तत्र तत्रैव निरूपिताः । प्रथमतो राज्ञोऽभिनन्दने हेतुः—**धर्मपुत्र इति ।** इयमपि तद्धार्येति तथाऽऽह । अत्र सम्मत्यर्थम्—**द्विजा** इति सम्बोधनम् । **नकुलः सहदेवश्चेति** चकारात्तथा । युयुधानः सात्यकिरर्जुनशिष्यः । अर्जुनश्च । गुरुशिष्ययोरेकत्र सम्मतिकथनं तथैव धर्मनिर्णय इति ख्यापनार्थम् । भगवतोऽत्राऽभिनन्दनं भक्तकृपया । तदाह—**देवकीनन्दन इति** । सर्वत्र देवकीनन्दनपदं भक्तवश्यताज्ञापनार्थम् । सर्वजनीनोऽयं धर्म इति ख्यापयितुं सर्वस्त्रीपुरुषाणां सम्मतमित्याह—**ये चाऽन्य इति** । योषितपदमतिमूढत्वख्यापनार्थम् । अतो न पुनरुक्तिः ॥ ४९ ॥ ५० ॥

धर्मो द्विविधः । तत्त्वसहितः प्रमाणसहितश्चेति । तत्र प्रामाणिका व्यवहारे तत्त्वसहितं धर्मं न मन्यन्ते । तत्र प्रमाणे मूलमासन्यः । सूत्रात्मकत्वात् । अतः सूत्रभूतवाय्ववतारो भीमो द्रौपद्युक्तं तत्त्वसहितं धर्ममनङ्गीकृत्य स्वयं स्वतन्त्रधर्मनिरूपणेन तद्वधार्थी प्रवृत्त इत्याह—

तत्राऽऽहाऽमर्षितो भीमस्तस्य श्रेयान् वधः स्मृतः ।
न भर्तुर्नाऽऽत्मनश्चाऽर्थे योऽहन् सुप्तान् शिशून् वृथा ॥ ५१ ॥

तत्रेति । अधर्मप्रतिपक्षत्वात्क्रोधः । दर्शनेनैव दैत्यभयं जनयतीति भीमः । तस्य रक्षणापेक्षया वध एव श्रेयान् । यतोऽयं निशि वृथैव सुप्तान् शिशूनहन् । एवमन्यदप्यविचारितं करिष्यतीति वधः श्रेयानित्यर्थः ॥ ५१ ॥

भगवांस्तूभयरूपं धर्ममुक्तवानिति द्रौपदीभीमयोः परस्परविरोधे उभयसमाधानार्थं क्रियाशक्तिद्वयाविर्भावाय भुजचतुष्टयाविर्भावं कृतवानित्याह—

निशम्य भीमगदितं द्रौपद्याश्च चतुर्भुजः ।
आलोक्य वदनं सख्युरिदमाह हसन्निव ॥ ५२ ॥
ब्रह्मबन्धुर्न हन्तव्यो ह्याततायी वधार्हणः ।
मयैवोभयमाम्नातं परिपाह्यनुशासनम् ॥ ५३ ॥

निशम्येति । चतुर्भुजो जात इति भिन्नं वाक्यम् । "**परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिः । नैकताऽपि विरुद्धानामुक्तिमात्रविरोधतः**" इति परस्परकार्यजननाय स्वयं तावेव स्तम्भितवान् । अर्जुनस्तु सख्यपर्यन्तमागत इति तं ज्ञापयितुं तन्मुखं विलोक्य स्वाभिप्रायमाह । अर्जुनोऽपि मोहित इव जात इति हसन्निवो (?) क्तम् । अन्यथा द्रौपदीवाक्यस्याऽभिनन्दितत्वात्सन्मानं कृत्वैव तं विसृजेत् । तथाचाऽग्रिमानर्थो न भवेत् । भीमवाक्यं वा श्रुत्वा मारयेत् । तथापि नाऽनर्थो भवेत् । अत उभयाकरणाद्भगवान्मोहयन्निवाऽऽह । एकं चेन्न करोषि तर्हि उभयात्मकं कुरु । ननु विरुद्धं कथमुभयं कर्तुं शक्यमिति चेत् ? तत्राऽऽह—**मयैवोभयमाम्नातमिति** । भगवता ह्युभयात्मकं वस्तु दृष्ट्वोभयमाम्नातम् । अन्यथा अनाप्तत्वप्रसङ्गात् । तज्ज्ञात्वा मया समाम्नातम् । तज्ज्ञात्वा मत्स-

१ वाक्यै इति ग. वाक्ये इति नास्ति ख. २ योषितपदमपीति ग. घ. ङ. ३ ज्ञापनार्थमिति क. ग. ४ यतोऽहमिति ग. ५ अहनदिति ग. ६ भाव इति ग. ७ परस्परविरोध इति क. ग. घ. ङ. ८ विरोध इति ग. ९ परस्य कार्य्येत्यादि. ख. १० समागत इति ख. ११ तमिति नास्ति ख. १२ ततो उभयेत्यादि ख. १३ एवमिति ग. १४ अनात्मत्वेत्यादि क. ग.

खित्वात्त्वयाऽपि कर्तव्यम् । अन्यथा सखित्वं न स्यादित्यभिप्रायेणाऽऽह—**परिपाह्यनुशासनमिति** । परिपालय मदाज्ञाम् ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

एतावता सर्वेषां सम्मतं भविष्यतीत्याह—

कुरु प्रतिश्रुतं सत्यं यत्तत्सान्त्वयता प्रियाम् ।

प्रियं च भीमसेनस्य पाञ्चाल्या मह्यमेव च ॥ ५४ ॥

कुरु प्रतिश्रुतमिति । स्वप्रतिज्ञा शिरसः समाहरणे । तच्छिरोमणिहरणेन पालितं भविष्यति । भीमसेनस्य प्रियं वधेन[1] । तद्वपनादिना पालितं भवति । द्रौपद्याश्च प्रियं मोचनेन । तदपि तेनैव पालितं भविष्यति[2] । मह्यं च प्रियमुभयात्मककरणेन ॥ ५४ ॥

भगवत्कृपया अर्जुनः सर्वरूपमेकं ज्ञात्वा तथा कृतवानित्याह द्वाभ्याम्—

सूत उवाच—

अर्जुनः सहसाऽऽज्ञाय हरेर्हार्दमथाऽसिना ।

मणिं जहार मूर्द्धन्यं द्विजस्य सह मूर्द्धजैः ॥ ५५ ॥

विमुच्य रशनाबद्धं बालहत्याहतप्रभम् ।

तेजसा मणिना हीनं शिबिरान्निरयापयत् ॥ ५६ ॥

अर्जुन इति । कृपाहेतुत्वात्—**सहसेति** । अथ तदनन्तरमेव । विमोचनात्पूर्वमसिना खड्गेन शिरसश्चूडामणिं शिखासहितं द्विजस्य हृतवान् । इदं ह्युभयात्मकम् । तदग्रे वक्ष्यते । त्र्यङ्गत्वादुभयात्मकस्य[3] तृतीयमाह—**विमुच्येति** । पूर्वं रशनाबद्धम्[4] । तस्य तूष्णीम्भावे हेतुः—**बालहत्याहतप्रभमिति** । **तेजसा मणिना हीनमिति** । तृतीयसमीपे द्वयोरनुवादः । शिबिरात् स्वकटकात् । **निरयापयदिति** सतां स्थानान्निर्यापणेन सर्वत्रैव सत्सु तस्य प्रवेशो न भविष्यतीति ज्ञापितम् ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

कृतस्य सर्वरूपस्य तथात्वं विवृणोति—

वपनं द्रविणाऽऽदानं स्थानान्निर्यापणं तथा ।

एष हि ब्रह्मबन्धूनां वधो नाऽन्योऽस्ति दैहिकः ॥ ५७ ॥

वपनमिति । **हीति** पूर्वोक्तप्रमाणादयोऽनुसन्धेयाः । ब्रह्मबन्धूनां दैत्यांशब्राह्मणानाम् । दैहिको देहच्छेदनात्मकः ॥ ५७ ॥

प्रासङ्गिके गते प्रस्तुतमुपसंहरति—

पुत्रशोकार्दिताः सर्वे पाण्डवाः सह कृष्णया ।

स्वानां मृतानां यत्कृत्यं चक्रुर्निर्हरणादिकम् ॥ ५८ ॥

पुत्रेति ॥ ५८ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां प्रथमस्कन्धे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

---

१ वन्धेनेति ख. २ भवतीति ग. घ. ङ. ३ त्रिशङ्कत्वादिति ख. त्रिसङ्गत्वादिति ग. घ. ङ. ४ रसनाबद्धमिति ख.

अष्टमोऽध्यायः ।

एवं हि सर्वभक्तानां भगवद्वाक्यनिष्ठता[1] ।
सर्वहेतुकथा[2] यैव सप्तमे विनिरूपिता[3] ॥ १ ॥
अष्टमे यस्य वाक्यस्य करणाद्यद्धि जायते ।
दोषश्चेत्तत्समाधानं गुणश्चेदाह[4] पोषणम् ॥ २ ॥

पूर्वाध्यायान्ते[5] अश्वत्थाम्नोऽपमाननं निरूपितमनिवर्त्यब्रह्मास्त्रप्रक्षेपहेतुत्वेन । अष्टमे तु पदार्थचतुष्टयं निरूप्यते भगवतोऽद्भुतकर्मनिरूपणाय । ब्रह्मास्त्रदाहः । तस्य रक्षा । ततोऽद्भुतकर्मनिर्णयस्तोत्रम् । ततोऽद्भुतकर्म । तत्र प्रथमं[6] ब्रह्मास्त्रप्रसङ्गमाह—

सूत उवाच—

अथ ते सम्परेतानां स्वानामुदकमिच्छताम् ।
दातुं सकृष्णा गङ्गायां पुरस्कृत्य ययुः स्त्रियः ॥ १ ॥
ते निनीयोदकं सर्वे विलप्य च भृशं पुनः ।
आप्लुता हरिपादाब्जरजःपूतसरिज्जले ॥ २ ॥

अथेति । शुद्ध्यनन्तरं हि संस्कारः कर्तव्यः । सा च शुद्धिर्बाह्याभ्यन्तरभेदेन द्विधेति प्रथमं बाह्यं शौचमाह द्वयेन । मृतानां प्रेतत्वविमोके हि जीवतां शौचम् । ततस्तेषां प्रथमं तद्विमोकहेतुक्रियामाह । दाहं कुरुक्षेत्र एव कृत्वा हस्तिनापुरे जलदानार्थं सर्वे गताः । ब्रह्मदण्डहता अपि यज्जलस्पर्शमात्रेण विमुच्यन्ते तत्र धर्मयुद्धे हता मुच्यन्त इति किं वक्तव्यम् । "**प्रत्तं जलं त्र्यञ्जलमात्मजेन प्रेतस्य तापं प्रशमं करोती**"ति तापापनोदार्थं जलमपेक्ष्यते । तथाच मूलभूततापत्रयनिराकरणार्थमपि एकहेलया जलं देयमिति निश्चित्य गङ्गायां गता इति निरूप्यते । **अथे**त्यवैरभावेन । **सम्परेतानामिति** सामान्यतः सर्वेषाम् । तत्राऽपि स्वानां बहुपुरुषसम्बद्धानामपि[7] । तत्राऽप्युदकदायिनां सप्तम[8]पुरुषसम्बद्धानाम् । तेषां मुक्तिदानार्थं[9] भगवता सहेति **सकृष्णा** इत्युक्तम् । **स्त्रियः पुरस्कृत्ये**ति लोकाचारः । उदकं निनीय प्रेतेभ्यो जलं दत्वा । "**रोदनप्रियाः पितर**" इति विलप्य । येषां[10] न खेदस्तेऽपि विहितत्वात्सर्वेऽपि विलापनं (?) कृतवन्तः । **भृशमिति** पुनर्विलापाभावाय । चकारादन्यदपि कर्तव्यं कृत्वा । पूर्वं जलदानार्थं कृतस्नाना अपि पुनः सर्वशुद्ध्यर्थं भक्त्यर्थं ज्ञानाधिकारार्थं च गङ्गायां स्नातवन्त इत्याह—**आप्लुता इति** । यद्यपि पूर्वमेव—"**तच्चरणपङ्कजाऽवनेजनाऽरुणकिञ्जल्कोपरंजिते**"ति वचनात्—"**धातुः कमण्डलुजलमि**"ति वचनाच्च सर्वमेव गङ्गाजलं तादृशं भवति तथापि नदीत्वेन जलान्तरस्पर्शसम्भावनया पूर्वस्नातजलं तादृशं भवति न वेति

१ भगवद्वाक्यनिष्ठतामिति क. ग. घ. ङ. २ कथायै चेति घ. ङ. ३ विनिरूपितमिति क. ग. घ ङ. ४ गुणत्वे दाहेत्यादि घ. ङ. ५ पूर्वाध्याय इति ख. ग. ६ प्रथममिति क. ङ. ७ सम्बधानामिति ग. ८ सप्तपुरुषेति ख. ग. घ. ९ मुक्तिं दापनार्थमिति ख. १० येष्वपि येषामिति क. ग.

सन्दिह्योपरिभांगे भगवन्तं स्थापयित्वा तच्चरणोदकेन स्नातवन्त इत्यर्थः । अनेन ते तदीया इति सर्वथा ज्ञापितम् ॥ १ ॥ २ ॥

एवं सर्वकर्त्तव्ये कृते तादृशेषु भगवता यत्कर्त्तव्यं तदाह **तत्राऽऽसीनमिति** द्वाभ्याम्—

तत्राऽऽसीनं कुरुपतिं धृतराष्ट्रं सहाऽनुजम् ।
गान्धारीं पुत्रशोकार्त्तां पृथां कृष्णां च माधवः ॥ ३ ॥
सान्त्वयामास मुनिभिर्हतबन्धून् शुचाऽर्पितान् ।
भूतेषु कालस्य गतिं दर्शयन्नप्रतिक्रियाम् ॥ ४ ॥

आसीनमित्यव्यग्रत्वाय । कुरुपतिं युधिष्ठिरम् । सहाऽनुजं विदुरसहितं भीमादिसहितं वा । तीर्थाटनकथा कल्पान्तरीया । स्त्रियः सर्वा एव पुत्रशोकार्त्ताः । अतः **पुत्रशोकार्त्तामिति** विशेषणं सर्वत्र । कृष्णा द्रौपदी । चकारात्सुभद्रादयः । स्त्रीणां सान्त्वने हेतुः—**माधव इति** । मायाधवः । सर्वासामेव लक्ष्म्यंशत्वात् । सान्त्वनं वस्तुयाथात्म्यज्ञापनेन । **मुनिभिरिति** संवादार्थम् । हता बान्धवा येषाम् । शोकापनोदनं तत्त्वज्ञानाद्भवति । नन्वीश्वरेण सान्त्वनमनुचितम् । सर्वकर्तृत्वादित्याशङ्क्य—स्थापितकालरूपाधिकारिणस्तद्गृहे जातेषु दण्डादिकमीश्वरस्याऽप्यप्रतीकार्यम् । न हि स्त्रीपुत्रादिताडने राजदण्डो भवति । कालस्याऽपि भक्तत्वात्कदाचिद्भक्तानप्युपेक्षते इति सिद्धान्तमाह—**भूतेष्विति** । काले जातेषु । कलयतीति कालः । गतिं प्रवृत्तिम् । न विद्यते प्रतिक्रिया यस्याः ॥ ३ ॥ ४ ॥

एवमपि तदानीमक्रियमाणमपि भक्तानां हितमेव करोतीति ज्ञापयितुं लौकिकप्रतीत्याऽपि यद्धितं तत्करिष्यमाणमपि भगवदिच्छायां जातायां कृतमेव लोके नाऽभिव्यक्तमिति सिद्धान्तज्ञापनार्थं तन्निरूपयति **साधयित्वेति** द्वाभ्याम्—

साधयित्वाऽजातशत्रोः स्वं राज्यं कितवैर्हृतम् ।
घातयित्वाऽसतो राज्ञः कचस्पर्शक्षताऽऽयुषः ॥ ५ ॥
याजयित्वाऽश्वमेधैस्तं त्रिभिरुत्तमकल्पकैः ।
तद्यशः पावनं दिक्षु शतमन्योरिवाऽतनोत् ॥ ६ ॥

न जाताः शत्रवो यस्येति भक्तावुत्तमाधिकारो द्योतितः । दाने हेतुः—**स्वं राज्यमिति** । तत्राऽपि हेतुः—**कितवैर्हृतमिति** । कपटद्यूते दुर्योधनादिभिर्हृतम् । हस्तिनापुरराज्यमपि तथा । पाण्डोरेव राजत्वात् । अत एव **कितवैरिति** बहुवचनम् । ननु कालस्याऽप्रतिक्रियत्वे तेषामायुषो विद्यमानत्वात्कथं तद्घातनम्? तत्राऽऽह—**घातयित्वेति** । सर्वे ह्यसन्तो राजानः । दुःशासनेन सहैक्यभावात् । कचस्पर्शो द्रौपद्याः । तेनैव क्षतमायुः सर्वेषाम् । निरपराधाया भक्तायाः प्राणानामुत्तमत्वादायुषः शिरसि विद्यमानत्वाद्बलिष्ठप्राणेन दुर्बलानां क्षतकरणं युक्तमेव । "**तरति मृत्युं तरति पा-**

१ भागेनेति ग. २ स्वकर्त्तव्य इति ग. ३ तद्गृहेष्विति क. ४ कदाचिदपीति क. ख. ५ इमां सिद्धान्ततामिति क. घ. ङ. इमं सिद्धान्तमिति ख. ६ स्वराज्यमिति ख. ग. ७ राज्यत्वादिति ख. ८ उत्तमादिति क. ग. घ. ङ.

प्मानं तरति ब्रह्महत्यामि"ति श्रुतेराहारपृथक्त्वपक्षेणाऽश्वमेधत्रयकरणम् । उत्तमकल्पकैः उत्कृष्टसाधनसहितैः । उत्तमं वा कल्पयन्तीति प्रायश्चित्तरूपैः । स्वसान्निध्यात्त्रिभिरेव (?) शताश्वमेधसमानयशोजनकत्वम् । त्रैलोक्येऽपि तस्य यशः । अनेनैकोपक्रमेण अश्वमेधत्रयं कृतमिति ज्ञातव्यम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

एवं भगवतोऽत्रत्यलौकिकसर्वधर्मसमाप्तिसूचनायाऽभ्यनुज्ञामाह सार्द्धेन—

आमन्त्र्य पाण्डुपुत्रांश्च शैनेयोद्धवसंयुतः ।
द्वैपायनादिभिर्विप्रैः पूजितैः प्रतिपूजितः ।
गन्तुं कृतमतिर्ब्रह्मन् द्वारकां रथमास्थितः ॥ ७ ॥

आमन्त्र्येति । बान्धवा ऋषयश्चाऽभ्यनुज्ञाकर्त्तारः पृथगुक्ताः । चकारादन्ये सर्वे । शैनेयः सात्यकिः । द्वैपायनादीनां स्वस्थत्वादभ्यनुज्ञातुल्ये(?)ऽपि पूजनमधिकम् । **ब्रह्मन्निति** ब्राह्मणस्य महां[2]क्रोध इति सूचि[3]तम् । रथारोहणपर्यन्तं स्वक्रिया । अग्रे यन्तुरश्वानां च ॥ ७ ॥

भक्तस्य कार्ये उपस्थिते प्रारब्धमपि स्वकार्यं त्यजतीति ज्ञापयितुं तस्मिन्समये उत्तरां दृष्टवानित्याह—

उपलेभेऽभिधावन्तीमुत्तरां भयविह्वलाम् ।
पाहि पाहि महायोगिन् देवदेव जगत्पते ।
नाऽन्यं त्वदभयं पश्ये यत्र मृत्युः परस्परम् ॥ ८ ॥

उपलेभ इति । सा हि भक्तोत्तरा[4] । अत एव ब्रह्मास्त्रदर्शनं तस्याः प्रथमम् । मुख्यमेवाऽस्त्रमायसशरेण सम्बद्धमुत्तरां प्रति गच्छति । तदनु तस्मादुद्गताः पञ्च शराः पाण्डवान् प्रतिगच्छन्ति । मूलोच्छेदेऽधिकव्यापारात् । अकौरववदपाण्डवमपि करिष्यामीति तस्याऽभीष्टत्वात् । आभिमु[5]ख्येन धावन्तीम् । भयविह्वलां वस्त्रादिष्वसावधानाम् । प्रारम्भाद्यभावादागच्छन्नेव(?)पाहीति वचनादाहेत्याद्यनुक्तिः । तस्या भयोद्विग्नाया वाक्यमाह—**पाहि पाहीति** । कायवाग्भ्यामेकार्थप्रतिपादनाय न कर्मनिरूपणं शब्दतः । किन्त्वात्मानं प्र[6]दर्शयन्(?)पाहीति वचनादात्मानं पाहीत्युक्तं भवति । **महायोगिन्निति** सामर्थ्यं प्रकारं च बोध[7]यन्निव(?)सम्बोधयति । सर्वात्मकत्वेन शरपक्षपातेऽपि साम्प्रतं देवहितकर्तृत्वेन तन्निराकरणं युक्तमित्याह—**देवदेवेति** । रक्षकाभावाच्चाऽराजकरा[8]ज्ये सर्वरक्षार्थं च गर्भो रक्षणीय इति सम्बोधयति—**जगत्पत इति** । कथं श्वशु[9]रादिषु विद्यमानेषु मामेव प्रार्थयसे? इत्यत आह—**नाऽन्यमिति** । जगति त्वत्तोऽन्यमभयं भयरहितमेव न पश्ये । मृत्युव्याप्तत्वात् । अभीतो हि[10] शरणयोग्यः । किञ्च । समानशीलव्यसनानां सख्यमपेक्ष्यते । तत्र परस्परघातकत्वमत्याश्चर्यम् । ततो ज्ञायते कश्चित्सर्वत्राऽऽविष्टो मारयतीति न तेषां शरणगमनं प्र[11]योजनायेत्याह—**यत्र मृत्युरिति** । अतस्त्वमेव शरणार्ह इति भावः ॥ ८ ॥

---

१ समाप्तेरिति क. समाप्ते इति ग. २ महान् क्रोध इति क. महत्क्रोध इति ग. ३ सूचनमिति ख. ४ भक्तावुत्तरेति ग. भक्ता उत्तरा उत्कृष्टेत्यर्थ इति घ. ५ आभिमुखेनेति क. ग. ङ. ६ प्रदर्शयन्तीति घ. ७ बोधयन्तीवेति घ. ८ अराजकराज्यमिति घ. ङ. ९ युधिष्ठिरादिष्विति ख. १० अभितो हीति ख. ११ प्रयोजनापेक्षयेति क. प्रयोजनापेक्षेति घ.

प्रस्तुतमाह—

अभिद्रवति मामीश शरस्तप्तायसो विभो ।
कामं दहतु मां नाथ मा मे गर्भो निपात्यताम् ॥ ९ ॥

अभिद्रवतीति । **ईशेति** प्रतिक्रियायां, मूलज्ञाने च **विभो** इति सम्बोधनद्वयम् । मृत्योरप्रतीकार्यपक्षे स मृत्युर्मां दहतु । मे गर्भो मा निपात्यताम् । योगबलाद्गर्भं पालय । अनेन भक्तरक्षा (?)गर्भरक्षैव मुख्या न मद्रक्षेति ज्ञापितम् ॥ ९ ॥

सूत उवाच—

उपधार्य वचस्तस्या भगवान् भक्तवत्सलः ।
अपाण्डवमिदं कर्त्तुं द्रौणेरस्त्रमबुध्यत ॥ १० ॥

तप्तायसः शरः सत्यमागत इति तस्या वच उपधार्य निश्चित्य । उपधारणे हेतुः—**भगवानिति** । प्रतिक्रियायां हेतुः—**भक्तवत्सल इति** । अपमानितोऽश्वत्थामा तथा कृतवानित्याह—**अपाण्डवमिति** । इदं जगदपाण्डवं कर्त्तुं द्रोणाज्जातस्य अस्त्रमबुद्ध्यतेत्यर्थः । अथवा । एतस्य ब्रह्मशिरसो यदस्त्रत्वं क्षेपणधर्मत्वमपाण्डवं कर्त्तुमित्युभयथाऽपि पाण्डवनाशार्थमस्त्रं प्रयुक्तमिति ज्ञातवानित्यर्थः ॥१०॥

तस्मिन्नेव समये व्यसनान्तरमप्यागतमित्याह—

तर्ह्येव च मुनिश्रेष्ठ पाण्डवाः पञ्च सायकान् ।
आत्मनोऽभिमुखान् दीप्तानालक्ष्यास्त्राण्युपाददुः ॥ ११ ॥

तर्ह्येवेति । तर्ह्येव चेत्यव्ययसमुदायः परमाश्चर्यबोधकः । **मुनिश्रेष्ठेति** सम्बोधनं विश्वासात्संवादहेतुः । **पञ्चे**त्युभयत्र सम्बद्धम् । तथा सत्येकैकः सायक एकैकस्य स्थाने समागत इत्युक्तं भवति । आलक्ष्य दृष्ट्वा । द्रौणेरिति बुद्ध्वा वा । **अस्त्राण्युपाददुरिति** परलोकशुद्ध्यर्थं प्रतिक्रियार्थं वा । अस्त्राणि ब्रह्मास्त्रादीनि ॥ ११ ॥

अत्र भगवतोऽपि प्रतिक्रियाऽसामर्थ्याद्दूरापास्तं पाण्डवानामिति वक्तुं भगवान्स्वभक्तानां रक्षामेव कृतवान्नाऽस्त्रस्य प्रतिक्रियामित्याह—

व्यसनं वीक्ष्य तत्तेषामनन्यविषयात्मनाम् ।
सुदर्शनेन स्वास्त्रेण स्वानां रक्षां व्यधाद्विभुः ॥ १२ ॥

व्यसनमिति । न[1] अन्यो विषय आत्मनि येषाम् । स्वभावेन सर्वे विषया भवन्तु नाम । चित्ते तु भगवल्लक्षण एव विषयस्तेषामस्ति । अतः "तद्धैतान्भूत्वाऽवती[2]" ति विषयार्थमेव ते रक्षिताः । तत्र सुदर्शनचक्रमलातचक्रवत् शरपाण्डवानां मध्ये परिभ्रमति । अतस्तेन तेषां रक्षां कृतवान् । **स्वानामिति** तेषां रक्षायां हेतुः । **विभुरिति** सामर्थ्ये । स्वास्त्रपदेन बुद्धिपूर्वकरक्षाकरणत्वं सुदर्शनस्य सूचितम् ॥ १२ ॥

---

१ नकारो नास्ति ग. २ तद्धैनानिति क. ङ.

प्रधान उत्तरागर्भे प्रकारान्तरेण रक्षामाह—

अन्तःस्थः सर्वभूतानामात्मा योगेश्वरो हरिः ।
स्वमाययाऽऽवृणोद्गर्भं वैराट्याः कुरुतन्तवे ॥ १३ ॥

अन्तःस्थ इति । गर्भं प्रविष्टस्याऽर्थस्य गर्भस्य रक्षार्थं "**ओषधे त्रायस्वैनमि**"तिवन्मायया गर्भशरीरमावृतवान् । तत्र बहिः स्थितस्याऽऽवरणं न सम्भवतीति तदर्थं चत्वारि विशेषणानि चतुर्विधमायाव्याप्तिप्रतिपादकानि । तत्र मध्य एव भगवान् स्थितः सुवर्णतेजोवत्तं पालयतीत्याह—**अन्तःस्थ इति** । सर्वभूतानां मध्ये स्थितः । किञ्च । अन्यस्याऽन्यपालनं सर्वथा न सम्भवतीति गर्भरूपो भूत्वा पालितवानित्याह—**सर्वभूतानामात्मेति** । किञ्च । बहिरपि तच्छरीररक्षार्थमाह—**योगेश्वर इति** । योगबलेन स्वयं तत्र प्रविश्य शरीरास्त्रयोर्मध्ये स्थित्वा पालयतीत्यर्थः । अन्यथा ब्रह्मास्त्रशरीरसम्बन्धे दोषो वा सङ्क्रमेदिति । ननु किमित्येवंप्रकारैः पालयतीति चेत्? तत्राऽऽह—**हरिरिति** । सर्वेषां दुःखहरणस्वभावत्वात्समुदायरक्षा त्वेतत्साध्या । स्वमायया स्वाधीनमायया । ब्रह्माण्डकोटिभ्रमनिवर्त्तकज्ञानाग्न्यावरकरूपत्वान्मायायास्तयाऽऽवरणं युक्तम् । **वैराट्या इति** सम्बन्धात्तस्या उदरदाहोऽपि यथा न भवति तथा कृतवानिति लक्ष्यते । उभयवंशयोर्भक्तत्वादेषा रक्षितेत्याह—**वैराट्याः कुरुतन्तव इति** । तन्तुः परम्परा पालको वा ॥ १३ ॥

ननु ब्रह्मास्त्रं गर्भे प्रयुक्तं दाहकैकस्वभावत्वात्तत्राऽसमर्थमन्यत्कुतो न दहति? तत्राऽऽह—

यद्यप्यस्त्रं ब्रह्मशिरः अमोघं चाऽप्रतिक्रियम् ।
वैष्णवं तेज आसाद्य समशाम्यद्भृगूद्वह ॥ १४ ॥

यद्यप्यस्त्रमिति । सत्यमुक्तं सर्वदाहकमेतत् । महादेवस्याऽपि पिशाचत्वं यतो जातम् । तत् ब्रह्मशिरः ब्रह्मणः पञ्चमं शिरः । तस्य गुणद्वयं सहजम् । **अमोघम्** । सर्वदा कार्यं करोतीत्यर्थः । **अप्रतिक्रियं च** । न विद्यते प्रतिक्रिया प्रतिकूलक्रिया व्यावर्तकक्रिया वा यस्येति । तथापि किञ्चिदद्भुतं जातमित्याह—**वैष्णवं तेज आसाद्येति** । यथा व्याघ्रो मन्त्रबलेन गौर्भवति तथा परमसात्त्विकं वैष्णवं तेज आसाद्य प्राप्य सम्यगशाम्यत शान्तमभूत् । प्राकृतदेहं प्रज्वाल्य भगवद्भावापन्नं वैष्णवं देहं ज्वालयितुं प्रवृत्तं सन्मध्ये वैष्णवं तेज आसाद्य तद्रूपं सत् तदैक्यं प्राप्तवदित्यर्थः । तत्र विश्वासार्थमाह—**हे भृगूद्वहेति** । भृगुणा हि पूर्वं वैष्णवनिर्णयः कृतः । अन्यथा राजसास्तामसाश्च भक्त्या भगवत्सम्बन्धं प्राप्य सात्त्विका भूत्वा कथं भगवत्सायुज्यं प्राप्नुयुः ॥ १४ ॥

नन्वस्तु जीवानां मुक्तियोग्यानां शास्त्रसिद्धत्वात्तथात्वम् । ब्रह्मतेजस्त्वचेतनं देवताधिष्ठितं मन्त्राधिकारिरूपं कथमन्यथा भवेत् । तथा सति भगवता युद्धे प्रयुज्यमानानां ब्रह्मास्त्रादीनां तथात्वं न स्यात् । अत्र च परीक्षितः पाण्डवानां च रक्षणान्महदाश्चर्यमिदं वृत्तमित्याशङ्क्याऽऽह—

मा मंस्था ह्येतदाश्चर्यं सर्वाश्चर्यमयेऽच्युते ।
य इदं मायया देव्या सृजत्यवति हन्त्यजः ॥ १५ ॥

---

१ गर्भरक्षार्थमिति क. ग. २ तदाहेति ख. ३ रक्षेत्याहेति क. ४ प्राकृतं देहमिति क. घ. ५ भृगूणामिति घ. ङ. ६ सायुज्यमिति क.

मा मंस्था इति । एतदाश्चर्यं मा मंस्थाः । कर्तुमकर्तुमन्यथा कर्तुं समर्थत्वात् । न हि दृष्टान्तव्याप्त्यादिना भगवति पदार्थनिर्णयः कर्तुं शक्यते । **"अलौकिकास्तु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेदि"** ति वाक्यात् । किञ्च । **सर्वाश्चर्यमये** । विरुद्धसर्वधर्माणामाश्रये भगवति अलौकिकसर्वपदार्थमये किमाश्चर्यम्? न ह्येतदन्यस्योच्यते । किञ्च । **च्युतिरहितः** । स्वयमात्मन एवाऽऽत्मानं सर्वच्युतं करोति । तत्र किमेतदाश्चर्यमित्यर्थः । किञ्च । माया नाम काचिच्छक्तिः पूर्वं निरूपिता । सा च देवतामयी स्वरूपभूता । तया किल विश्वं सृजति अवति हन्ति च । एकं वस्त्वसहायमेकस्यैवाऽनेकभावं सम्पादयतीत्यर्थः । किञ्च । अज एव स्वयं जायते । विरुद्धधर्मसम्बन्धेऽपि न पूर्वधर्मनिवृत्तिः ॥१५॥

एवं भगवता सर्वे रक्षिताः । तत्र कुन्त्यादीनामेवं भ्रम उत्पन्नो वयं सर्वे विषयार्थं रक्षिता इति । तथा सति व्यर्थं रक्षणमिति मत्वा भक्त्युपयोगार्थमेतद्भवत्विति प्रार्थयितुं भगवन्तं स्तोतुमुपक्रमत इत्याह—

ब्रह्मतेजोविनिर्मुक्तैरात्मजैः सह कृष्णया ।
प्रयाणाभिमुखं कृष्णमिदमाह पृथा सती ॥ १६ ॥

ब्रह्मतेजोविनिर्मुक्तैरिति । स्वभगिनीं तु स्वयमेव कृतार्थीकरिष्यति । उत्तरां च । अतो द्रौपद्या सह पुत्रैश्च सह प्रयाणाभिमुखमर्द्धं कार्यं कृत्वा गच्छन्तं वक्ष्यमाणमाह । तत्र हेतुः—**सतीति** । सतामयं धर्मो यद्भक्त्यर्थमेव सर्वं जीवनादि ॥ १६ ॥

स्वरूपगुणलीलादिदुष्टदुर्ज्ञत्वलक्षणैः । जन्मकारणनिर्द्धारफलदैन्यनिजार्थनैः ।
हृषीकेशं पृथाऽस्तौषीन्नमस्कारपुरस्सरम् । सम्बन्धात्कृतहेलाऽज्ञा स्वरूपाद्यै भवच्छिदम् । तत्र स्वरूपमाह त्रिभिः—

कुन्त्युवाच—

नमस्ये पुरुषं त्वाऽऽद्यमीश्वरं प्रकृतेः परम् ।
अलक्ष्यं सर्वभूतानामन्तर्बहिरवस्थितम् ॥ १७ ॥
मायाजवनिकाच्छन्नमज्ञाऽधोक्षजमव्ययम् ।
न लक्ष्यसे मूढदृशा नटो नाट्यधरो यथा ॥ १८ ॥
तथा परमहंसानां मुनीनाममलात्मनाम् ।
भक्तियोगविधानार्थं कथं पश्येम हि स्त्रियः ॥ १९ ॥

नमस्य इति । त्वा त्वाम् । आत्रेयनमस्कारस्याऽनुचितत्वमाशङ्क्य स्वरूपमाह—**पुरुषमिति** नवभिर्विशेषणैः । एतादृशस्य ममाऽऽत्मत्वाद्भेदबोधकनमस्कारानौचित्यमाशङ्क्याऽऽह—**अज्ञेति** । एवमज्ञां त्वामात्मत्वेन ज्ञातुमेव नमामीत्यर्थः । दृश्यमानापेक्षयाऽनुचितत्वे शङ्किते परमार्थकथना-

१ व्याख्यादिनेति घ. २ आत्मान एवेति घ. ङ. ३ सर्वं च्युतमिति ग. घ. ४ देवतामयस्वरूपेत्यादि क. ५ सर्वमिति ख. ग. ६ सहायं कृत्वैकस्यैवेति ख. ङ. असहाय इति पुल्लिङ्गः पाठः घ. ७ एवेति ख. । ८ तुर्नास्ति ख. ९ कृतार्थतामिति क. १० अज्ञात्वेति घ. ङ.

नुपपत्तिमाशङ्क्य दृश्यमानं [1]परमानन्दरूपं [2]वेदन्ती नमस्यतीति भावः । आद्यं मूलभूतम् । बिम्बमिति यावत् । जडव्युदासार्थम्—**पुरुषमिति** । जीवव्युदासार्थम्—**आद्यमिति** । एतादृशस्य सर्वकारणत्वात्पितृरूपत्वमुक्तम् । स्वाभीष्टसिद्ध्यर्थं रूपद्वयमाह—**ईश्वरं प्रकृतेः परमिति । ईश्वरमिति** बहिःफलदातृत्वम् । **प्रकृतेः परमि**त्यन्तःफलदातृत्वम् । एतादृशस्य सर्वजनीनत्वे सर्वमुक्तिप्रसङ्गो वेदानां वैयर्थ्यं च स्यादिति तदर्थमाह—**अलक्ष्यं सर्वभूतानामिति** । प्रत्यक्षतो न दृश्यत एव । कार्यद्वाराऽपि लक्षितुं न शक्यते । कार्यकारणयोरेकत्र क्वाऽप्यनुपलम्भात् । अत एव **सर्वभूतानां** ब्रह्मादीनामपि । [3]अः कृष्णस्तेन वा लक्ष्यत इति स्वप्रकाशम् । गुरुणा वा लक्ष्यत इति । "**आचार्यवान् पुरुषो वेदे**"ति श्रुतेः । ततश्च न वेदवैयर्थ्यं न वा सर्वमुक्तिरित्यर्थः । वस्तुत एवाऽयं दुर्ज्ञेयो न साधनान्तराभावादिति । "**यस्याऽमतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः । [4]अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानता**"मिति श्रुतेः । "**यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवत ओदनः । मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र स**" इति [5]च । तस्माद्दुर्ज्ञेय एव भगवान् । किं तज्ज्ञानप्रार्थनयेति । तत्राऽऽह—**सर्वभूतानामन्तर्बहिरवस्थितमिति** । भगवान् सर्वत्र वर्तते । ज्ञानं च तस्य सुलभम् । ज्ञापक एव दुर्लभः । सर्ववस्तुनि वस्तुस्वरूपत्वात् । [6]अज्ञत्वकथनं तु विरुद्धधर्मबोधाय । तस्मात्सर्वत्र विद्यमानत्वाद्भगवज्ज्ञानं सुलभमिति । ननु तथा सति कथं न सर्वैः प्रत्यक्षीक्रियते, घटादिवत्? तत्राऽऽह—**मायाजवनिकाच्छन्नमिति** । मायैव जवनिका तिरस्करिणी । अन्तःपट इत्यर्थः । तया [7]आच्छन्नम् । सर्ववस्तुनि वस्तुस्वरूपत्वेऽपि माययाऽन्यथा[8]भासमानत्वान्न प्रत्यक्षीक्रियत इत्यर्थः । अत एव ममाऽपि बहिर्मुखत्वान्न ज्ञानमित्यज्ञा । ननु न सर्वः सर्वत्र भ्रान्तः किन्तु क्वचिदेव कश्चित् । दोषसहकृतेन्द्रियजन्यत्वाद्भ्रमस्य । अतः कदाचिन्निर्दुष्टैरिन्द्रियैर्घटवद्[9]ग्राह्येतेति चेत्? तत्राऽऽह—**अधोक्षजमिति** । अधः अक्षजं ज्ञानं यस्मात् । इन्द्रियजन्यं ज्ञानं भगवन्तं न विषयीकरोति । "**पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयम्भूस्तस्मात्पराङ् पश्यति नाऽन्तरात्मन् । कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्नि**"ति श्रुतेः । अतो वस्तुस्वरूपत्वेऽपि नेन्द्रियप्रत्यक्षत्वं भगवतः । ननु सर्ववस्तुनि वस्तुस्वरूपत्वमनुपपन्नम् । सर्ववस्तूनां नाशप्रतियोगित्वात् । कारणत्वेऽपि कारणत्वं गच्छेत् । आधारत्वेऽप्याधारत्वम् । आधेयत्वेऽप्याधेयत्वमिति । अतो [10]धर्मरूपेण [11]धर्मिरूपेण वा [12]व्ययसम्भवात्कथं ब्रह्मत्वम्? अत आह—**अव्ययमिति** । सर्वरूपत्वेऽपि [13]न विनाशित्वम् । विरुद्धसर्वधर्माश्रयत्वेनोक्तत्वात् । तस्मान्[14]निर्दुष्टपूर्णगुणविग्रहं त्वां नमस्य इति । ननु तादृश एव स एवाऽहं [15]चेदवतीर्णस्तदा सर्वप्रत्यक्षं मां कथं न जानीयुः? धर्माणामपि स्वप्रकाशत्वात् । तत्राऽऽह—**न लक्ष्यस इति** । मूढदृशा न लक्ष्यसे । ननु प्रत्यक्षः कथं न [16]लक्ष्यसे? तत्राऽऽह—**नटो नाट्यधरो यथेति** । यथा नटः स्त्रीरूपं प्रकटयन्बहिर्मुखैर्न ज्ञायते पुरुष इति तथा [17]नरभावं

---

१ परमानन्दरूपश्चेति घ. ङ. २ वदन्निति पुंपाठः क. ग. घ. ङ. ३ अकृष्ट इति ग. घ. ङ. ४ अविज्ञातश्चेति क. ५ चो नास्ति क. घ. ङ. ६ सर्वज्ञकथनमिति घ. ङ. ७ आच्छादनमिति ग. ८ भासनत्वादिति क. ग. ९ ग्राह्येतेति घ. १० अधर्मरूपेणेति घ. ११ धर्मरूपेणेति घ. ङ. १२ व्ययसम्बन्धसंभवादिति घ. १३ न व्ययं विनाशित्वमिति क. न व्ययविनाशित्वमिति ग. तं व्ययं विनाशित्वमिति घ. १४ निर्दुष्टगुणपूर्णविग्रहमिति ख. १५ चेत्यवतीर्ण इति ग. १६ लक्ष्यते इति क. ग १७ नटभावमिति घ.

प्रकटयन्नाविर्भूतो भगवान्भगवत्त्वेन न ज्ञायत इत्यर्थः । नन्वाविर्भावान्यथानुपपत्त्या सर्वेषां ज्ञापनार्थमेवाऽऽविर्भूत इति कथमुच्यते न ज्ञायस इति । न हि भगवान् वञ्चनार्थमाविर्भूतो रसजननाय वे[1]त्याशङ्क्याऽऽह—**तथा परमहंसानामिति** । भगवान् भक्तियोगार्थमाविर्भूतो वेदानृषींश्चाऽवतार्य्य[2] तैः ससाधने ज्ञाने उत्पन्ने यदग्रिमं कार्यं तदर्थमवतीर्णः । तत्र[3] ज्ञाने संन्यासो[4]ऽङ्गम् । अन्तःकरणशोधकत्वात्[5] । **"संन्याससयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वा"** इति श्रुतेः । अन्नादेर्दोष[6]जननाच्च । तदनु मननमङ्गम् । श्रवणस्य पूर्वमेव निष्पन्नत्वात् । तदनु निदिध्यासनयुक्तानां च । निदिध्यासनं हि चित्तैकाग्र्यम् । तत्र भगवन्निर्धारो वा । तत्राऽन्तरङ्गमङ्गं शुद्धान्तःकरणम् । तेषां ज्ञानाधिकारिणां जात[7]ज्ञानानां वा भक्तियोगव्यतिरेकेण भगवज्ज्ञानं सायुज्यं वा न भवतीति तथा अवतीर्णमित्यर्थः । हंसास्तु विविक्तज्ञानवन्तः । केवलमात्मानमेव ये पश्यन्ति ते परमहंसाः । यद्यपि सर्वे नृ[8]त्यं पश्यन्ति तथापि रसिकानामेव रसोत्पत्तिः । न हि नपुंसकानां स्त्रीणां वा स्त्रीरूपेण नृत्ये क्रियमाणे शृङ्गाररस उत्पद्यते । प्रत्युत स्व[9]समानधर्माविष्कारं कृत्वा विडम्बयतीति खेद उत्पद्यते । तथा साधारणस्त्रीपुरुषाणां दैत्यांशानां च[10] न रसो न ज्ञानं न वा भक्तिरिति । तद्वञ्चनार्थं नटवल्लीलां करोतीति स्त्रियो वयं कथं जानीमः । प्रत्युत लज्जाकामाद्यस्मद्दोषहेतुरूपप्राकट्याद्दोषयुक्ताः परं भविष्याम इत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

एवं स्वरूपमुक्त्वा गुणान् व[11]दन्ती सर्वसम्बन्धेन नमस्यति—

कृष्णाय वासुदेवाय देवकीनन्दनाय च ।
नन्दगोपकुमाराय गोविन्दाय नमोनमः ॥ २० ॥

कृष्णायेति । नाम्ना भ्रातृपुत्रत्वम् । यान्येवाऽनमस्करणीयानि रूपाणि तान्येव भगवान् स्वोद्धारार्थं स्वस्य सर्वसम्बन्धान् पुरस्कृत्याऽवतीर्ण इति ज्ञाते नमस्करणीयानि भवन्ति । यथा महतः प्रक्षीर्ण[12]दशायां सेवकत्वेन लज्जया नमस्कारं[13] करोति लोकः । न तु सेवकं मन्यते । **कृष्णायेति** वा मूलरूपस्याऽनुवादः । मूलमनूद्य हि सम्बन्धनिरूपणे नमस्करणीयो भवति । **वासुदेवायेति** भ्रातृपुत्रत्वम् । भ्रातृनिरूपणेन भ्रातरं मोचयन् तद्भगिनीमपि मोचयेदिति । तथा **देवकीनन्दनायेति** देवकीं मोचयन् तन्न[14]नान्दरमपि मोचयेदिति । चकारात्पितृभामकं[15] मोचयन् तत्पत्नीमपि मोचयेदिति । पाण्डवप्रियायेति नमस्करणीयं रूपम् । तथा[16] दूरसम्बन्धेऽपि मोचयेदिति वसुदेवमित्रसम्बन्धमाह—**नन्दगोपकुमारायेति** । कुमारः पालकपुत्रः । स्कन्दे[17] तथोपलब्धेः । गोप[18]सम्बन्धेनाऽपि मोचयेदिति गोपपदम् । सन्मार्गवर्त्तिनां सर्वेषामेव सर्वाभीष्टप्रद इति गवामिन्द्राय । **"इन्द्रं नस्त्वाऽभिषेक्ष्याम"** इति वचनात् । **गोविन्दायेति** । निगमादस्य पदस्य सिद्धिः ।

१ चेल्याशङ्क्येत्यादि ग. २ अवतारयित्वेति क. घ. ग. ङ. ३ तत्राऽज्ञाने इति ख ४ न्यासोऽङ्गमिति घ. ५ बोधकत्वादिति घ. ङ. ६ द्दोषजननादिति क. ७ जाताज्ञानानामिति घ. ङ. ८ नित्यमिति घ. ९ स्वसमाधानधर्मेति ग. १० चो नास्ति ख. ११ वदन्निति क. ग. १२ प्रतीक्षणदशायामिति क. ग. १३ अतिनमस्कारमिति ग. १४ ननान्दामपीति क. ग. घ. ङ. १५ भावुकमिति ग. १६ तदेति ग. १७ स्कन्दे इति ख. ग. १८ गोसम्बन्धेनाऽपीति ख.

निगमनिरुक्तव्याकरणैस्त्रेधा पदसिद्धिः । "गोविन्द इति चाऽभ्यधादि"ति निगमस्थानीयम् । वसतीवरीवत् । नमनद्विरुक्तिरादरात् । अनेन सम्बन्धमोचकत्वं गुणोऽप्युक्तः ॥ २० ॥

गुणान्तरमाह[1]—

नमः पङ्कजनाभाय नमः पङ्कजमालिने ।
नमः पङ्कजनेत्राय नमस्ते पङ्कजाङ्घ्रये ॥ २१ ॥

नमः पङ्कजनाभायेति । जगत्कारणत्वभूषितत्वकृपाश्रयत्वसुखसेव्यत्वगुणैर्नमस्यति । नमनं हि स्वरूपे गुणे वा । न लीलादौ । रसावेशात् । पङ्कजं नाभौ यस्येति ब्रह्मपितृत्वम् । **पङ्कजमालिन** इति लक्ष्मीपतित्वम् । सा हि विवाहे नवपङ्कजमालां[2] प्रक्षिप्तवती । **पङ्कजनेत्रायेति** सर्वपतित्वम् । वश्यतासम्पादकत्वेनाऽमृतवर्षणाद्वा । **पङ्कजाङ्घ्रय** इति भक्तिप्रवर्तकाय । सर्वजनकत्वेन सर्वमुत्पाद्याऽपि प्रयच्छेत् । ऐहिकामुष्मिकं प्रयच्छति भक्तिं चेति गुणाः ॥ २१ ॥

लीलामाह त्रिभिः—

यथा हृषीकेश खलेन देवकी कंसेन रुद्धाऽतिचिरं शुचाऽर्पिता ।
विमोचिताऽहं च सहाऽऽत्मजा विभो त्वयैव नाथेन मुहुर्विपद्गणात् ॥२२॥

यथेति । मुख्या लीला—**हृषीकेशेति** । सर्वेषामिन्द्रियाणां नियामकत्वेन भर्तृवद्रमणात्त्वत्तः सर्वेन्द्रियप्रीतिमनुभूय तद्रसाभिनिविष्टाः के वा न नमेयुरित्यर्थः । किञ्च । तवैषा महती लीला मातरं पितरं च खलेन बन्धनं कारयित्वा बहुकालं दुःखानुभवं च कारयित्वा पश्चान्मोचयसीति । अतस्तदपेक्षया वयमेव कृतार्था इति तवैषा लीला वक्तुमप्यशक्या । भक्तमोचकत्वस्य गुणत्वेऽपि लीलां गुप्तां कृत्वा गुण एव तथात्वेन वक्तव्यः । यथा—खलेन[3] कंसेन देवकी रुद्धा सती त्वया विमोचिता । अतिचिरं शुचाऽर्पिताऽपि विमोचिता । शोकमपि दूरीकृतवान् । तथाऽहञ्च । चकाराद्यशोदादयोऽपि । मयि पुनर्विशेषोऽप्यस्तीत्याह । **सहाऽऽत्मजा** । अनेन ममाऽऽत्मजा अपि मोचिताः[5] । तस्यास्तु भर्वानेवाऽऽत्मज[6] इति नाऽऽत्मजान्तरापेक्षा । अथवा । तस्या बहवः पुत्रा मारिता मम त्वेक एवेति तद्विपरीतत्वं मयि । कथमेवं करणम् ? तत्राऽऽह—**विभो इति** । हे सर्वकरणसमर्थ । किञ्च । **त्वयैव नाथेन** । त्वमेव नाथो भूत्वा मोचयसि । अथवा । नाथेन सह सा मोचिता । अत्र तु तदभावात्त्वमेव नाथ इत्यर्थः । तव नाथभवननाथमोचनयोराद्य[7] एव श्रेयानित्यहमुत्तमा । लीलायां विपरीतकथनमप्युत्तमम् । किञ्च । मुहुः सा न मोचिता । किन्तु वारद्वयमेव । अहं तु बाल्यादारभ्य वारं वारं मोचितेति । किञ्च । **विपद्गणात्** । विपदां समूहात् । एकस्यामापदि गणशो ह्यन्या[8] आपदः समायान्ति । ता भारते प्रसिद्धाः[9] ॥ २२ ॥

---

१ गुणान्तरानाहेति क. ख. घ. ङ. गुणान्तरामाहेति ग. प्रतिभातस्तु पाठो निवेशितो मूले । २ नवकञ्जमालामिति ख. ३ देवकी खलेन कंसेनेति ग. ४ देवकी चेति क. घ. ङ. ५ विमोचिता इति ख. ६ भगवानेवेति ख. ७ नाथभवनाथेत्यादि घ. ङ. ८ ऽप्यन्या इति क. घ. ९ स्पष्टा इति ख. ग.

तां आपदो गणयति—

विषान्महाग्नेः पुरुषाददर्शनादसत्सभाया वनवासकृच्छ्रतः।
मृधे मृधेऽनेकमहारथास्त्रतो द्रौण्यस्त्रतश्चाऽऽस्म हरेऽभिरक्षिताः॥ २३॥

विषादित्यादि। भगवत्त्वेन सर्वकर्तृत्वाद्विषादावपि मोचकत्वमुक्तम्। **विषात्**। विषमोदकात्सर्पविषाच्च। **महाऽग्निर्लाक्षागृहे**। हिडिम्बादयः **पुरुषादाः**। तेषां दर्शने जातेऽपि रक्षिताः। **असत्सभायाः**। द्रौपदीनिग्रहेऽम्बरकेशाकर्षणादौ। **वनवासकृच्छ्रतः**। द्रौपदीहरणदुर्वासःप्रभृतीनां कृच्छ्रत इति (?) वनेऽपि राज्यैश्वर्यदानात्। तदनु **मृधे मृधे** गोग्रहणमारभ्याऽद्यावधि यावन्तः सङ्ग्रामा जाताः। अनेके महारथा भीष्मादयः। तेषां ब्रह्मास्त्रादिभ्यः। भगदत्तकर्णादीनां त्वप्रतीकार्यता। भगवद्रक्षा च तत्रैव सिद्धा। सा रक्षा न प्रार्थनया[3]। बाधकस्वरूपाज्ञानात्। अत आह—**हरे इति**। हे हरे! अभितो रक्षिताः[4] स्मः॥ २३॥

एवं नानाविधलीलया भगवत्कृतां रक्षां प्रतिपाद्य लीलयाऽद्भुतकर्मत्वं वक्तुं रक्षापेक्षया आपद एव समीचीना इति क्षुधितस्याऽन्नभोजनजन्यसुखवद्विपत्पीडितानां भगवद्दर्शनानन्दो दुर्लभ इति लोकानां विपदामनिष्टत्वेऽपि भक्तानामिष्टसाधनत्वात्ताः प्रार्थयते—

विपदः सन्तु नः शश्वत्तत्र तत्र जगद्गुरो।
भवतो दर्शनं यत्स्यादपुनर्भवदर्शनम्॥ २४॥

विपद इति। एषा भगवतो विपरीतलीला। आपत्सु परमानन्दं प्रयच्छति तदभावे परमानन्दतिरोभावं करोतीति। **तत्र तत्र** यत्रैव स्थीयते गम्यते च। ननु कथमेवं निर्द्धारः क्रियते विपद एव सन्त्विति। कुतः शिक्षितमेतत्? तत्राऽऽह—**जगद्गुरो इति**। त्वत्त एवैतच्छिक्षितं[6] यद्विपदः समीचीना इति। अन्तर्यामितया प्रेरणाद्बहिरप्युपपत्तिदर्शनाच्च। यथा सर्वप्राणिनाम्। शिक्षितप्रकारमाह—**भवतो दर्शनं यत्स्यादिति**। याभ्यो विपद्भ्यो दर्शनं यस्य (?)स्यात्। तवैव फलरूपदर्शनान्वयव्यतिरेकाभ्यामिदमवगतम्। न विद्यते पुनर्भवस्य दर्शनं यस्मात्। पुनः शरीरं न पश्येदित्यर्थः। अथवा। अपुनर्भवानां जीवन्मुक्तानां दर्शनं यस्मात्॥ २४॥

एवमद्भुतलीलामुपपाद्य दुष्टदुर्ज्ञेयत्वमाह चतुर्भिः—

जन्मैश्वर्यश्रुतश्रीभिरेधमानमदः पुमान्।
नैवाऽर्हत्यभिधातुं वै त्वामकिञ्चनगोचरम्॥ २५॥

जन्मैश्वर्येति। भगवतो हि नवप्रकारा धर्मा ज्ञेया नवविधभक्तिहेतवः स्वरूपगुणादिप्रकारेण भिन्नाः। तत्र स्वरूपे ज्ञाते श्रवणं भवति। गुणेषु ज्ञातेषु कीर्तनं भवति। लीलायां ज्ञातायां स्मरणम्। एवमेकः खण्डः। द्वितीयखण्डे समीपगमने पादसेवनपूजनवन्दनदास्यानि[7]। तृतीये सख्याऽऽत्मनिवेदने[8]। तत्र दुष्टदुर्ज्ञेयत्वादीनां तत्र तत्र कारणतामुपपादयिष्यामः। तत्र प्रथमं यावद्दुष्टदुर्ज्ञेयता

१ वनवासकृच्छ्रत इति घ. ङ. २ युद्धे मृधे मृध इति क. ख. ३ प्रार्थनायामिति ग. ४ रक्षिताऽस्मीति क. ग. ५ लीलाया अद्भुतकर्मेति घ. ६ एतच्छिक्षितमिति क. घ. ङ. ७ पूजनवन्दनानीति क. ८ दास्यसख्यात्मनिवेदनानीति क. ग.

न ज्ञायते तावद्दुष्टानां बाधककायवाङ्मनोव्यापाराणां दर्शनाद्भगवत्समीपं न गच्छेत्। ज्ञाते तु पुनरन्धो न पश्यतीति चक्षुष्मताऽपि न द्रष्टव्यमितिवदस्मद्बुद्धीनां बाधप्रतीतिरिति द्वितीये खण्डे [1]प्रवर्तेत। अतः पादसेवनार्थं दुष्टदुर्ज्ञेयत्वं निरूप्यते। तत्र जन्म सत्कुले। ऐश्वर्यं राज्यादौ। श्रुतं शास्त्रादौ। श्रीः सम्पत्। एताभिरेधमानो मदो यस्य। अयमर्थः। यथा तण्डुलादेरोदनद्वारा पितृदेवमनुष्यादीनां तृप्तिजनकत्वेनाऽमृतत्वेऽपि मदापेक्षिणां स्वमलत्वेन पर्यवसानान्मदजनकत्वं भवति। न हि तावता अन्नोद्भवमिति पेयं भवति। तथा दैत्यांशानां गर्वाकाङ्क्षिणां सत्कुलोत्पत्तौ तत्कुलस्य मलत्वेन पर्यवसानान्मादकत्वम्। तथा सति सत्कुलोत्पन्न इति न तस्य सङ्ग्रहः कर्तव्यः। एवमुत्तरत्राऽपि। इममेवाऽवान्तरभेदं पुरस्कृत्य "**विद्यामदो धनमद**" इति वाक्यं प्रवृत्तम्। **पुमानिति** स्वातन्त्र्येण गुरुभिरनियम्य इत्युक्तम्। अत एव त्वामभिधातुं नाऽर्हति। यथा पूर्वं ब्राह्मणोऽपि जात्यन्तरमापन्नो मदिरामत्तो वेदं पठितुं नाऽर्हति। पठनेऽप्युन्मत्तप्रलपितमेव तन्न श्रोतव्यम्। यद्यपि भक्तौ सर्वेऽधिकारिणस्तथापि कृत्रिममदिरादिसम्बन्धे वेदाधिकाराभाववन्मादकस्य (?) न भगवच्छब्दोच्चारणाधिकारः। अतस्तदाचारान्न काचिद्व्यवस्था। ननु "**जन्मकर्मावदातानामि**"ति वेदाधिकारोक्तेस्तादृशस्य वेदानधिकारो भवतु नाम। भगवतः पुनः सर्वात्मकत्वात्—"**चक्राङ्कितस्य नामानि सदा सर्वत्र कीर्तयेदि**"ति स्मृतेश्च "**पतितः स्खलित**"इति वाक्याच्च महापातकिनोऽपि [2]प्रायश्चित्तत्वेनोक्तत्वाच्च कथं मत्तस्य नाऽधिकार इति चेत्? तत्राऽऽह—**अकिञ्चनगोचरमिति**। अकिञ्चनाः पूर्वोक्तधर्मरहितास्तेषां गोचरो गम्यः। अयमर्थः। न तादृशस्याऽधिकार इति न स्वरूपतोऽधिकारो निवार्यते। किन्तु फलतः। भगवानेव हृदये नाऽऽयाति। भगवद्गुणाश्च मुखे आगच्छन्तोऽपि व्यवहारत्वेनाऽऽगच्छन्ति। शौचे गङ्गाजलवत्। अकिञ्चनगोचरस्वभावत्वात्। [3]अद्याऽपि लोके सर्वे सम्भाष्यन्ते न मत्ताः। अतस्तेषु कदाचिदपि भगवत्सान्निध्याभावादनधिकार इत्युक्तम्॥ २५॥

ननु शिष्टैरपि न ज्ञायते? भगवतोऽचिन्त्यमहिमत्वात्। सत्यम्। तथापि न ज्ञायत इति ज्ञायते। तदाह—

नमोऽकिञ्चनवित्ताय निवृत्तगुणवृत्तये।
आत्मारामाय शान्ताय कैवल्यपतये नमः॥ २६॥

नमोऽकिञ्चनवित्तायेति। अकिञ्चना वित्तं यस्य। अकिञ्चनानां वा वित्तम्। वित्तं [4]हृदि बहिरपि तिष्ठति वित्तवताम्। तथा तेषु भगवान्भगवति च ते। अतस्त एव जानन्ति नाऽन्य इत्यर्थः। तत्र हेतुमाह—**निवृत्तगुणवृत्तय इति**। निवृत्ता गुणा येषां ते निवृत्तगुणाः। तैर्वर्तनं यस्य, तेषु वृत्तिर्यस्येति वा। "**हरिर्हि निर्गुणः**"। "**मन्निष्ठं निर्गुणं स्मृतमि**"ति च भगवद्वाक्यात्। अतो निर्गुणगम्ये न सगुणगम्यत्वम्। यथा चक्षुर्गम्ये न [5]रसनागम्यत्वम्। तत्राऽपि हेतुः—**आत्मारामायेति**। आत्मन्येवाऽऽरामो यस्य। अनेन स्वापेक्षाभाव उक्तः। परापेक्षायामपि—**शान्ताय**। शान्तरूपत्वान्न क्रूरैरपेक्ष्यत इत्यर्थः। किञ्च। यैरपेक्ष्यते तैर्मोक्षार्थमपेक्ष्यते। नियतफलत्वात्तस्य। अन्यत्तु काकतालीयं [6]कथञ्चिद्भवति। अतो मोक्षपतित्वान्मुक्त्यधिकारिभिरेव सेव्यो नाऽन्यैरित्यर्थः॥ २६॥

---

१ प्रवर्त्तत इति क. घ. २ प्रायश्चित्तेनोक्तत्वाच्चेति घ. ङ. ३ यद्यपीति ख. ४ हृद्यपि तिष्ठतीति क. घ. ङ. हृद्यपीत्येव तु ख. ५ रसनगम्यत्वमिति ख. ग. ६ कदाचिदिति क. घ. ङ.

एवं प्रसङ्गात्स्वरूपं कथयन्ती नमस्कारमुक्त्वा पुनः प्रकृतं दुष्टदुर्ज्ञेयत्वं प्रकारान्तरेणाऽऽह—

मन्ये त्वां कालमीशानमनादिनिधनं विभुम्।
समं चरन्तं सर्वत्र भूतानां यन्मिथः कलिः॥ २७॥

मन्य इति। दुष्टा द्विविधाः। विषयपराः पूर्वोक्ताश्च। तत्र पूर्वोक्तानामगम्यता निरूपिता। विषयपराणां चाऽगम्यतामाह सम्भावनया। एवं हि सम्भाव्यते—यदि विषयपरा भगवन्तं जानीयुस्तदा कालग्रस्ता न भवेयुरिति। भगवत एव कालत्वात्। ज्ञाते पुनः "**ज्ञानी प्रियतमो मत**" इति वाक्यात्स्वप्रियं न भक्षयेत्कालः। अतः कालव्याप्तेर्न भगवन्तं जानन्तीति मन्ये। ननु कालस्य कथं भगवत्त्वम्? तत्राऽऽह—**ईशानमिति**। सर्वत्र तस्यैश्वर्यात्। न ह्येतदभगवत्त्वे सम्भवति। किञ्च। "**सदेव सौम्येदमग्र आसीदि**"त्यत्र—"**नाऽसदासीन्नो सदासीत्तदानीमि**"त्यत्र च अग्रेतदानीम्पदवाच्यः कालः। तस्याऽभगवत्त्वे वाक्यार्थो बाध्येत। अत एव अनादिनिधनत्वात्कालो भगवान्। किञ्च। कालवशात्सर्वं भवति। अन्यथा शीतादिषु किं निमित्तं स्यात्। अतः सर्वभवनसमर्थत्वात्कालो भगवान्। किञ्च। "**निर्दोषं हि समं ब्रह्मे**" ति वचनात्समत्वं भगवद्धर्मः। स च काले वर्तत इति कालो भगवानित्याह—**समं चरन्तं सर्वत्रेति**। सर्वत्र कालः समानेनैव ब्रह्मरूपेण प्रविशति। तत्रोपपत्तिः—**यत्** यस्मात् कालात्। **मिथः** परस्परं भ्रात्रादीनामपि कलहः। पूर्वमेकप्राणभूता अपि कालमेव निमित्तमासाद्य कलहेन म्रियन्त इत्यर्थः। एवं त्वमेव काल इति कालग्रासादवगम्यते। न कोऽपि त्वां जानातीति॥ २७॥

इदानीमवतीर्णं तु सुतरां भक्ता अपि न जानन्तीत्याह—

न वेद कश्चिद्भगवंश्चिकीर्षितं
तवेहमानस्य नृणां विडम्बनम्।
न यस्य कश्चिद्दयितोऽस्ति कर्हिचिद्-
द्वेष्यश्च यस्मिन् विषमा मतिर्नृणाम्॥ २८॥

न वेद कश्चिदिति। किं कर्तुं भगवान् विचारयतीति न कोऽपि वेद। ननु कार्यदर्शनेन ज्योतिःशास्त्रेण वा, यदेव जायते तदेव भगवच्चिकीर्षितमिति कुतो न वेद? तत्राऽऽह—**तवेहमानस्येति**। नृणां विडम्बनमनुकरणमीहमानस्य चिकीर्षितं न वेदेत्यर्थः। सामान्यव्यापारेणैव कार्यस्य सिद्धत्वाद्विशेषरूपमनुकरणं किं कार्यायेति भवति सन्देहः। नन्वस्याऽनुकरणस्य कार्यं स्पष्टमेव पाण्डवरक्षा कौरववधश्चेति। भूभारहरणमर्जुनादीनां यशोदानं च? तदपि नेत्याह—**न यस्य कश्चिदिति**। पाण्डवरक्षादिकं तदा विशेषकार्यं स्याद्यदि भगवतो मित्रोदासीनविद्विषो भवेयुः। तथा सति भगवत्त्वमेव न स्यात्। कश्चिदपि दयितो न क्वचिदपि दयितो न। एवं द्वेष्यश्च कश्चिदपि क्वचिदपि। चकारादुदासीनः। तर्हि कथं कार्यं दृश्यते पाण्डवरक्षादि? न च कालादिति वक्तव्यम्। कदाचिदपि कौरवरक्षाऽश्रवणात्। तत्राऽऽह—**यस्मिन् विषमा मतिर्नृणामिति**। यस्मि-

१ कथयन्निति क. ग. ङ. २ सम्भावनयेति नास्ति ख. ३ तत्रोत्पत्तिरिति घ. ङ. ४ ज्ञायत इति घ. ५ कार्य्यं इति ख. ६ पाण्डवरक्षादिकञ्चेति क. घ.

स्त्वयि नृणां पाण्डवादीनां विषमा मतिर्भवति—अयमस्माकं मित्रमयं शत्रुरिति । न हि कलशादिषु वस्तुषु गृहे नीयमानेषु दर्शनाच्छकुनादिसम्पत्तौ न(?)तेषां स्वरूपं भिद्यते । शुक्तिकायां वा रजतादिप्रतीतौ तस्य स्वाभाविकधर्मव्यतिरेकेण कश्चिदस्ति भ्रमहेतुः । स्वाभाविकस्यैव भ्रमहेतुत्वे सर्वेषामेव भ्रमः स्यात् । तस्मात्स्वगतदोषेणैव रागादिना त्वयि मित्रत्वादिप्रतीतिः । न तु त्वयि तादृशो धर्मः कश्चिदस्तीत्यर्थः । ननु तदनुसरणं[1] धर्मो भगवत्यस्ति । यतः सर्वभावित इव[2] भवति । तदपि नास्तीत्याह चकारेण । मित्रत्ववदनुसारित्वमपि भ्रान्तमित्यर्थः ॥ २८ ॥

एवं दुष्टदुर्ज्ञेयत्वं निरूप्य लक्षणं निरूपयति द्वाभ्याम्—

जन्म कर्म च विश्वात्मन्नजस्याऽकर्तुरात्मनः ।
तिर्यङ्नृषिषु यादस्सु तदत्यन्तविडम्बनम् ॥ २९ ॥

जन्म कर्म चेति । भगवतः सर्वानुकरणरूपो धर्मो लक्षणमसाधारणो धर्मः । नटादिरपि किञ्चिद्द्रव्यान्तरसम्बन्धेन तथा स्वाऽऽत्मानं प्रकाशयति । भगवांस्तु केवल[3] एवाऽविक्रियमाण एव परमानन्दरूप[4] एव नरदेहेन्द्रियरूपेण दृश्यरूपेण स्वाऽऽत्मानं ख्यापयति । एतद्भगवतोऽसाधारणं लक्षणम् । एतदज्ञाने कोऽपि भगवन्तं न पूजयेत् । न[5] चाऽस्य मोहकत्वम् । लक्षणत्वात् । अन्यथा सर्वेषामपि मोहो भवेत् । तस्मादनुकरणं भगवल्लक्षणमिति ज्ञेयम् । तत्र चेद्भ्रमः ? पूर्ववत्स्वदोषेणैव दुष्यति, न भगवतः कश्चिद्दोष इत्यर्थः । ननु युक्तिबाधितं न वेदोऽपि बोधयतीति कथं भगवतोऽनुकरणं सम्भवति ? तत्राऽऽह—**विश्वात्मन्निति** । यथा भगवानविक्रियमाण[6] एव विश्वरूपो जातः । तस्याऽनुकरणे कः प्रयास इति भावः । अजस्य जन्म । अकर्तुः कर्म । पुरुषोत्तमस्याऽऽत्मनो व्यापकस्य **तिर्यक्षु** वराहादौ **नृषु** रामादौ **ऋषिषु** वामनादौ **यादस्सु** मत्स्यादौ तत्तद्रूपेण स्फुरणमत्यन्तमनुकरणम् । पुरुषोत्तमत्वमपि ज्ञापयन्मनुष्यत्वादिकमपि ज्ञापयति । विश्वस्मिंस्तु ब्रह्मत्वे ज्ञाते न जगत्त्वेन ज्ञायते । तस्मादनुकरणलक्षणोऽसाधारणो भगवद्धर्मः । अतो नाऽनेनाऽपि भगवति सन्देहो युक्त इति सिद्धम् ॥ २९ ॥

ननु विशेषदर्शनात्सन्देहो गमिष्यति । किं तद्धर्मवत्त्वेन ज्ञापनेन ? तत्राऽऽह—

गोप्याददे त्वयि कृतागसि दाम ताव-
द्या ते दशाऽश्रुकलिलाञ्जनसम्भ्रमाक्षम् ।
वक्रं निनीय भयभावनया स्थितस्य
सा मां विमोहयति भीरपि यद्बिभेति ॥ ३० ॥

गोप्याददं इति । एतादृशमनुकरणं भगवतो यद्विशेषदर्शनेऽपि जाते भ्रममुत्पादयति । तत्राऽहमेव दृष्टान्तः । कदाचिदहं गता गोकुले त्वां द्रष्टुम् । तस्मिन्समये गोपी यशोदा शिलापुत्रेण भाण्डभेदने कृते कृतागसि त्वयि दाम आददे । तदा तावत्तदानीमेव या ते दशा जाता । ननु सा स्वभावत[7] एव तव दशा भविष्यति ? तत्राऽऽह—**अश्रुकलिलाञ्जनसम्भ्रमाक्षमिति** । अश्रुभिः कलिलं यदञ्जनं तेन सम्यक् भ्रमयुक्ते अक्षिणी यस्येति । तादृशं मुखं नीचतया स्थापयित्वा स्थितस्य

---

१ तदनुसरणमिति ग. २ इतीति ख. ३ केवलमविक्रियमाण इति घ. ४ अयमानन्देत्यादिः क. घ. ङ. ५ न चाऽस्येति ग. घ. ६ भगवान्विक्रियमाण इति घ. ७ स्वत एवेति ग.

तवेति पूर्वेण सम्बन्धः। एवं सर्वैर्ज्ञातमयं सर्वथा भीत इति। नन्वेवमस्तु को दोष इति चेत्? तत्राऽऽह—**भीरपि यद्बिभेतीति**। यद्भयं मृत्युरूपं तस्याऽपि भयं यतो भगवतो भवति। भीतत्वं भयहेतोर्बाधको धर्मः। न हि तस्मिन् विद्यमाने कस्यचिद्भयं सम्भवति ॥ ३० ॥

एवं भगवति विरुद्धधर्मत्वं तत्सम्बन्धादन्यत्राऽपि विरुद्धधर्मत्वमिति लक्षणमुक्तम्। जन्मकारणनिर्द्धारमाह **केचिदाहुरिति** चतुर्भिः। नमनार्थं जन्मनिर्द्धारः कर्तव्यः। देहान्तःकरणाऽऽत्मनामुत्तरमुत्तरं श्रेयः। ततो देहत्वेनाऽनमनीयत्वेऽपि भगवदवतारत्वे ज्ञाते नमनीयत्वं सिद्ध्यति। तत्र तादृशस्य कथमनमनीयदेह इति शङ्का। तत्र ऋषिभेदेन स्वयोगजधर्मभेदात्परमार्थतो भगवदिच्छाऽज्ञानाच्च चतुर्विधा ऋषयः स्वस्वबुद्ध्यनुसारेण देहसम्बन्धप्रयोजनं कथयन्ति। **वंशकर्त्ता पिता चैव मुख्यौ देहनिरूपकौ। दुःखाभावश्च मोक्षश्च द्वावर्थाविह सम्मतौ।** अर्थद्रव्यविरोधे[१] अर्थो बलीयानिति तदर्थं[२] मतभेदाः। अर्थस्य गुणभावे[३] देहमुख्यतया मतद्वयम्। अर्थप्राधान्ये च मतद्वयं[४]मस्ति। तत्र वंशकर्तुर्मुख्यत्वान्महत्त्वाच्च[५] तदीयत्वख्यापनेन तस्य कीर्तिर्भवतीति धर्मप्राधान्येन यदुवंशेऽवतीर्ण इत्याह—

केचिदाहुरजं जातं पुण्यश्लोकस्य कीर्त्तये।
यदोः प्रियस्याऽन्ववाये मलयस्येव चन्दनम् ॥ ३१ ॥

केचिदाहुरिति। अजं जातमिति पूर्ववद्विरुद्धधर्माश्रयत्वम्। पुण्यश्लोकस्य यदोः। अत एव तथैव शास्त्रार्थो निर्द्धारित इति—"**तत्रांऽशेनाऽवतीर्णस्ये**" त्युक्तम्। **प्रियस्येति**। पुष्टिमार्गभक्तत्वात्। **मलयस्येव चन्दनमिति**। यथा—"**वन्दामहे मलयमेवे**"त्यादि मलयस्य यश एवं यदोरपि। तद्वंश्यानां भगवत्सन्निधानेन भगवत्सारूप्यात् ॥ ३१ ॥

अपरे पुनर्दूरसम्बन्धमसहमानाः प्रसङ्गादपि कीर्तिसम्भवात्कृतप्रयत्नत्वाच्च वसुदेवस्य निर्दुष्टत्वाच्च अर्थपुरस्सरं[६] प्रवर्तमाना ऋषयो वसुदेवस्य सम्बन्धिन्यां देवक्यां पुत्रत्वेन याचितः सन्नज एव जात इत्याहुः। तदाह—

अपरे वसुदेवस्य देवक्यां याचितोऽभ्यगात्।
अजस्त्वमस्य क्षेमाय वधाय च सुरद्विषाम् ॥ ३२ ॥

अपर इति। सोऽजस्त्वमेवेति पृथग्योजना। "**पित्रोः सम्पश्यतोः सद्य**" इति प्राकृतरूपप्रदर्शनाद्भिन्नशङ्का स्यात्। साऽप्यनेन निवारिता। तत्र हेतुः—**अस्य क्षेमायेति**। जगतो युधिष्ठिरस्य वा। अत एव—"**जातः कंसवधार्थाय**" इत्यादि वाक्यानि। अनेन द्वयं प्रयोजनं भिन्नमिति ज्ञापितम्। देवानां भिन्नतया हितकरणात्। चकारात्तेषामपि कृतार्थत्वाय। सुरद्वेषित्वेन स्वतो मुक्त्यभावात्। अनेन भगवतो दोषाभावो निरूपितः। अत एवोभयोः कार्यता। अन्यथा वैषम्यं स्यात् ॥ ३२ ॥

---

१ अथ द्रव्यविरोधे इति ख. २ तदयमिति घ. ३ गुणभावदेहे इति घ. ४ मतद्वयमितीति ख. ५ महच्चेति ख. ६ अर्थपुनस्सरमिति ग.२

अन्ये पुनः कालान्तरीयत्वाद्वसुदेवस्याऽपि "अर्थो बलीयानि"ति न्यायं पुरस्कृत्य कामप्रधाना भूमिभारहरणार्थं भगवानागत इत्याहुः। तदाह—

भारावतारणायाऽन्ये भुवो नाव इवोदधौ।
सीदन्त्या भूरिभारेण जातो ह्यात्मभुवाऽर्थितः॥ ३३॥

भारेति। ननु भगवति सपरिकरे समागते परमधिको भारो भवति। न तु भारावतरणम्[1]। भारकर्तृषु भूमौ वा बलत्वेन प्रविष्टे भारनाश एव न तु भारोत्तारणम्[2]। भारकर्तृणामधः[3] पातने वैषम्यम्। मुक्तिदाने पूर्वोक्तपक्षाऽविशेषः। स्वतन्त्रफलता च स्यादिति चेत्? न। अयं भारो न दैहिकः किन्तूद्वृत्तचेष्टाहेतुको[4] मानसः। सोऽप्यतिभावनया दैहिक इव भवति। तत्र भूमौ भगवति[5] समागते तत्र चित्ते जाते उद्वेजकविस्मरणाद्भारोत्तारणम्। बुद्ध्या हि भार आरोपितः। शीघ्रं प्रतीकारकरणायाऽऽह— **नाव इवोदधाविति**। अनेन वैषम्यात्कालस्याऽपि मज्जनहेतुत्वं सूचितम्। यथा तरङ्गादिराधारदोषस्तथा धर्मक्षयादिरपि कालदोषः। तस्मात्कालाधारायाः पृथिव्या आधाराधेयोभयदोषसम्भवाच्छीघ्रं प्रतीकारः कर्तव्य इत्यर्थः। अन्यथा पुनर्भूमेरुद्धारः कर्तव्यः पतति सृष्टिश्च। अत एव ब्रह्मणः प्रार्थनेत्याह—**आत्मभुवाऽर्थित इति**। **आत्मभुवेति**। स्वस्याऽपि ब्रह्मजननं पततीति भावः। स्त्रीपुत्रप्रार्थनया[6] कृतमिति कामत्वाद्भगवतोऽनभिप्रेतत्वं सूचितम्। अवसादनेन विशीर्णतायां पुनर्निर्माणं[7]च कर्तव्यं स्यात्। तथा चैकदेशनिर्माणासम्भवान्नूतनब्रह्माण्डनिर्माणमप्यापतेत्। अतो भगवतैवं[8] कृतमिति। एकपक्षे इतरप्रयोजनं प्रासङ्गिकमिति द्रष्टव्यम्। अन्यथा अर्थभेदादवतारभेदो भवेत्॥ ३३॥

एतेषां पक्षाणां पूर्वपक्षत्वान्न पर्यवसानकथनम्। केचन पुनर्भगवद्विचारेण त्रैवर्गिकार्थस्य हीनत्वं विचार्य भगवत्क्रियमाणैर्नैवं हेतुना सर्वमुक्त्यर्थं भगवदवतार इत्याहुः। तदाह—

भवेऽस्मिन् क्लिश्यमानानामविद्याकामकर्मभिः।
श्रवणस्मरणार्हाणि करिष्यन्निति केचन॥ ३४॥

भवेऽस्मिन्निति। स्वाभिप्रेतत्वं तु स्वरूपनिरूपण एवोक्तम्। मुक्तिप्रकरणे श्रवणादीनां धर्मत्वं न भक्तित्वमिति विशेषः। **भव इति** निरन्तरोत्पत्तिमार्गाद्गमनेन। **अस्मिन्निति**। अनेकदुःखप्रदर्शनात्स्थित्यां[9] च क्लेशस्याऽसह्यता निरूपिता। अविद्या स्वरूपाऽज्ञानम्। ततः कामो[10] विषयेच्छा। न हि परमानन्दे स्फुरति विषयेच्छा भवति। ततस्तदर्थं त्रिविधानि कर्माणि। श्रवणादेः कर्मणोऽविद्याकामकर्मनिवर्तकत्वं पञ्चमाध्याये निरूपितम्। श्रवणस्मरणयोर्भगवद्धर्मपरत्वे[11][12] प्राकृतबाह्याभ्यन्तरसङ्गाभावान्न जन्मक्लेशः। अर्थविवक्षया च स्थितौ सर्वस्य भगवत्त्वेन ज्ञानान्न दुःखदर्शनक्लेशोऽपि। अन्यथा परमकारुणिको भगवान् कूपेऽन्धपातनन्यायेन लोकानां त्रैवर्गिकसिद्धये नाऽवतरेत्। दृढमूलत्वज्ञापनाय त्रिविधतापपदं परित्यज्याऽविद्यादिपदप्रयोगः कृतः। अहेतुकक्लेशप्रदर्शने तु निर्मूलकत्वात्स्वत एव दुःखनाशो भवेदिति श्रवणादीनां वैयर्थ्यं स्यात्। अतो भगवान्मुक्त्यर्थमेवाऽवतीर्ण इति सिद्धम्। अवतीर्ण एव भगवत्यर्हता भवति श्रवणादिविषयस्य॥ ३४॥

---

१ भारावतारणमिति ग. २ भारोत्तरणमिति घ. ३ अधःपातेनेति घ. ४ उद्धतचेष्टेति घ. ५ भवतीति ग. ६ स्त्रीपुत्रप्रार्थनाकृतमिति ख. ७ चकारो नास्ति घ. ८ भगवतैवेति ग. ९ एवकारो नास्ति ग. १० स्थित्याऽपीति क. घ. ११ कामविषयेच्छेति ग. १२ धर्मपरत्वे इति क. ङ.

एवं जन्मकारणनिर्द्धारमुक्त्वा फलनिर्द्धारमाह—

शृण्वन्ति गायन्ति गृणन्त्यभीक्ष्णशः स्मरन्ति नन्दन्ति तवेहितं जनाः।
त एव पश्यन्त्यचिरेण तावकं भवप्रवाहोपरमं पदाम्बुजम् ॥ ३५ ॥

शृण्वन्तीति। दास्ये हि फलनिर्णयः कर्तव्यः। धर्मादिवद्व्यभिचारिफलत्वे परम्पराफलत्वे अन्यफलत्वे वा स्वतः सेवां कः कुर्यात्? यद्यपि स्वरूपनिरूपणेनैवैतत्सिद्ध्यति[१] परब्रह्मत्वे भगवतः स्वस्य च जीवत्वे दासत्वाद्दास्यसिद्धिरिति। तथापि योग्यतामात्रं सिद्ध्येन्न फलमुखतया। अतः श्रवणादिभिर्यदि पदं पश्येत्तदैव दास्यं कुर्यादिति युक्तं फलनिरूपणम्। ईहितं चेष्टितम्। भगवत्प्रयत्नमात्रनिष्पन्नमित्यर्थः। तवेत्यवतीर्णस्य। यथा सर्वे पदार्था[२] जगति तत्र तत्र सिद्धास्तथा सन्तो भगवत्कथा च गङ्गावद्देशविशेषे नियताः। तथा च गङ्गायां स्नायादित्यत्र न[३] गङ्गायामागतायां स्नायादिति किन्तु स्वयमुद्यम्य तीर्थमुद्धृत्य महता प्रयत्नेनाऽन्तः प्रविश्य स्नायादिति। एवमत्राऽपि वक्तरि सति शृण्वन्तीति न किन्तु सतां स्थाने गत्वा यथा वदन्ति तथोपायं विधाय समनस्केन्द्रियैः सम्यक्शक्तितात्पर्यनिर्णयः कर्तव्य इत्यर्थः। कृते च निर्णये तदानन्दे हृद्याविर्भूते रसेन गायन्ति। ततो रसपरवशाः सन्तोऽन्यान्कांश्चित्पुरस्कृत्य गृणन्ति उपदिशन्ति। एतेषां हेतुहेतुमद्भावोऽग्रे[४] वक्तव्यः। ततः सर्वेषां पदार्थानां भगवत्सम्बन्धित्वेन श्रुतत्वाद्यं कञ्चन पदार्थं दृष्ट्वा ईहितमेव स्मरन्ति। ततः स्वतन्त्रफलत्वादानन्दहेतुत्वाच्च स्वत एव नन्दन्ति। अन्तरानन्दयुक्ता भवन्तीत्यर्थः। एवं श्रवणकीर्त्तनानि सावान्तरफलानि निरूपितानि। अतो महाफलनिरूपणाय अवान्तरफलवतामेव महाफलमिति निरूपयति—**त एव पश्यन्तीति। अचिरेणेति** पदादेवाऽयोगो व्यवच्छिन्नः। कालस्याऽहेतुत्वादेव न कालविलम्बो बाधकः। यथा कश्चित्समुद्रे मज्जन्[५] तीरं[६] पश्येत्तथा भवप्रवाहस्योपरमो यत्र तादृशं[७] तीरभूतं पदाम्बुजं पश्येत् ॥ ३५ ॥

एवं फलं निरूप्य दैन्यं निरूपयति **अप्यद्येति** चतुर्भिः—

अप्यद्य नस्त्वं स्वकृतेहित प्रभो जिहाससि स्वित्सुहृदोऽनुजीविनः।
येषां न चाऽन्यद्भवतः पदाम्बुजात्परायणं राजसु योजितांहसाम् ॥३६॥

सख्ये हि दैन्यनिवृत्तिः। दैन्यं ह्यन्तःकरणधर्मः। स यदा स्फुरति स दीनः। स च त्वयि सति विषयाभावे न स्फुरितः। इदानीं पुनः प्राप्ते विषये त्वद्गमनं भावयन्नेव स्फुरितः। तस्मादस्मान्दीनान्मा त्यजेति प्रार्थयते। अन्यदा हि भगवान् कार्यं सशेषं[८] कृत्वा गच्छति। इदानीं कार्यस्य निःशेषत्वात्पुनर्नाऽऽगमिष्यतीति प्रायेणाऽस्मांस्त्यक्त्वा[९] गच्छति। **हे स्वकृतेहित!** स्वानामेव कृतं कार्यं तस्मिन्नेव ईहितं यस्य। भक्तकार्यकर्त्तेत्यर्थः[१०]। त्वदपरित्याग एवाऽस्मत्कार्यं तत्रैव तवेहितं भवत्विति भावः। **अपीति** सम्भावनायाम्। **अद्येति**। किमस्मत्त्यागदिनमित्यर्थः। नः अस्मान्। अथवा। नस्त्वमिति। परित्यागः सर्वथा भाव्य इति न वक्तव्यम्। अन्यथाऽपि त्वया कर्तुं शक्यत इति। **प्रभो! जिहाससि स्वित्? स्विदिति** किमित्यर्थे[११]। एतावता कालेन वयं शुद्धहृदया जाताः। परिग्रहदशायां च कथं त्यागः। किञ्च। दासाश्च जाताः। अनु पश्चाज्जीवोऽस्याऽस्तीत्यनुजीवी। दूरे

१. स्वरूपनिरूपणेनैव तदिति ख. स्वरूपनिरूपणेनैतदिति क. घ. ङ. २ सर्वपदार्था इति ख. ग. ३ नेति नास्ति घ. ४ हेतुमद्भाव इति क. ख. ५ मज्जेदिति क. ६ तत्तीरमिति घ. ७ तादृशतीरभूतमिति क. ख. ग. ङ. ८ अशेषमिति ख. ९ अभिप्रायेणेति घ. १० भक्तकार्य्यकर्त्त इत्यर्थ इति घ. ११ किमत्यर्थे इति ग. किमर्थे इति घ.

गते जीवनमेव न भविष्यतीत्यर्थः । किञ्च । येषामस्माकं तव पदाम्बुजव्यतिरेकेण नाऽन्यत्पराय- णमस्ति । तत्र हेतुः—राजसु सर्वेषु योजितांहसां योजितापराधानाम् । इदानीं वयं सर्वविरोधिनो जाताः । अतस्त्वद्रक्षाव्यतिरेकेण न जीवाम इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

के वयं नामरूपाभ्यां यदुभिः सह पाण्डवाः ।
भवतोऽदर्शनं यर्हि हृषीकाणामिवेशितुः ॥ ३७ ॥
नेयं शोभिष्यते तत्र यथेदानीं गदाधर ।
त्वत्पदैरङ्किता भाति स्वलक्षणविलक्षितैः ॥ ३८ ॥

न च वयं स्वभावत एव महान्त इति शङ्कनीयम् । त्वद्दर्शनेनैव हि महत्त्वम् । अन्यथा के वयं नाम्ना रूपेण च विख्याता यदुभिः सहिताः पाण्डवाः । यर्हि-भवतः अदर्शनम् । नाम च रूपं च गमिष्यतीत्यर्थः । यदुत्वं पाण्डवत्वं च । तत्र हेतुभूतं दृष्टान्तमाह । हृषीकाणामिन्द्रियाणामीशितुः प्राणस्याऽदर्शने । एकैकेन्द्रियव्यतिरेकेणाऽन्धा बधिरा इव जीवन्ति । प्राणे तु गते सर्वमेव गच्छेदि- त्यर्थः । किञ्च । अयं देशोऽपि न सुखदो भविष्यति । यथेदानीं त्वत्पदैरङ्किताऽतिशोभायुक्ता भाति । इयमेवाऽग्रे न शोभिष्यते । स्वानि असाधारणानि लक्षणानि ध्वजादीनि तैर्विशेषेण लक्षितैः । शोभा हि सर्वा त्वत्सम्बन्धाधीना । **गदाधरेति** । भूमेः पादस्पर्शे सात्त्विकभावस्वेदोद्गमे कर्दमत्वं भवति । कर्दमे च क्षेत्रे सर्वोऽपि साधारो गच्छतीति गदाधरत्वमुक्तम् । इदमलौकिकं मया दृश्यत इति तथा सम्बोधनम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

किञ्च । सर्वेऽपि शत्रुजयेन प्राप्ता देशा नाऽस्माकं सुखकरा भविष्यन्ति । अग्रे सस्याद्यभावात् । इदानीं तु सस्यादिसम्पत्तिर्भवद्दर्शनाधीनेत्याह—

इमे जनपदाः स्वृद्धाः सुपक्वौषधिवीरुधः ।
वनाद्रिनद्युदन्वन्तो ह्येधन्ते तव वीक्षितैः ॥ ३९ ॥

इमे जनपदा इति । इमे जनपदा देशाः सुष्ठु ऋद्धाः । सुष्ठु पक्वा ओषधयो व्रीह्यादयो वीरुधो द्राक्षादयश्च येषाम् । वनानि अद्रयो नद्य उदन्वन्तश्च तवैव वीक्षितैरेधन्ते । तस्मात्त्वत्परित्यागे न किञ्चिद्भविष्यतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

एवं बहिर्मुखतया दैन्यं प्रतिपाद्य अन्तर्मुखतया भिन्नप्रक्रमेण द्वयं प्रार्थयते **अथेति** द्वाभ्याम्—

अथ विश्वेश विश्वात्मन् विश्वमूर्त्ते स्वकेषु मे ।
स्नेहपाशमिमं छिन्धि दृढं पाण्डुषु वृष्णिषु ॥ ४० ॥

द्वयमेव हि साध्यम् । असङ्ग आत्मव्यतिरिक्ते, भगवति रतिश्च । तत्राऽऽत्मव्यतिरिक्तेऽसङ्गो विचा- र्यते । किमात्मव्यतिरिक्तं किञ्चिदस्ति न वेति ? अस्तित्वे भगवतः सर्वात्मत्वं भज्येत । नास्ति चेत् ? केन सहाऽसङ्गः । ननु प्रतीतेनेति चेत् ? तत्प्रतीतं भगवानन्यो वा ? उभयथाऽपि पूर्वोक्त एव दोषः ।

---

१ जीविष्याम इति ङ. २ चकारो नास्ति ग. ३ नान्यथेति घ. ४ यथा हृषीणामितीति ग. ५ अन्धबधिरा इवेति घ. ६ सम्बन्ध्यधीना इति क. ग. घ. ७ सर्वो हीति क. ग. घ. ङ.

अन्यथात्वेन प्रतीतेनेति चेत्? यद्यपि तत्रापि पूर्ववद्विकल्पः सम्भवति तथाऽपि ज्ञानिनोऽसङ्गो न कर्तव्यः स्यात्। तस्मादेवमेकं रूपं वक्तव्यं, यथा शास्त्रार्थपरित्यागौ सङ्गतौ भवतः। तदाह—**विश्वेश विश्वात्मन्निति**। विश्वं कार्यम्। स्वयं सर्वकारणम्। अत ईशः। अनेन स्वार्थं सर्वं सृजतीति मुख्यसिद्धान्तो ज्ञापितो भवति। ततो भगवदर्थे कृते जगति स्वस्याऽहन्ताममतायां भगवद्विरोधेन बन्धः स्यात्। "**क्रीडार्थमात्मन**" इति वाक्यात्। अतो यथा अक्ष्णोरिन्द्रेन्द्राण्योर्लक्ष्मीनारायणयो रमणार्थं निद्रा सृष्टा तथैव परित्यागः सृष्ट इत्यर्थः। इदानीं सर्वात्मत्वं साधयति—**विश्वात्मन्निति**। विश्वस्याऽऽत्मा स्वरूपम्। यदैव आत्मत्वेन यदेव न स्फुरति तस्यैव परित्यागः। ननु वस्तुत आत्मत्वे किं स्फुरणेनेति चेत्? न, यतोऽयमात्मा। उद्देश्यविधेयभावस्योक्तत्वादुद्देश्यस्फुरणे त्यागः। बोधतारतम्य एव सर्वसाधनानामुपयोगात्। न च विश्वात्मत्वमौपचारिकम्। भद्रसेनो ममाऽऽत्मेतिवत्। तत्राऽऽह—**विश्वमूर्ते इति**। विश्वं मूर्तौ यस्य। विश्वस्मिन्वा मूर्तिर्यस्य। विश्वं मूर्तिर्यस्य। त्रेधाऽपि नोपचरितं सर्वात्मत्वम्। अत उद्देश्यत्वेन पुत्रादेः स्फुरणात्। तच्छक्त्या च स्नेह उत्पादितः। विधेयदशायां शास्त्रेण स्नेहः क्रियते। तद्विरुद्धशास्त्रैर्नाश्यते। मायाकृतस्तु स्नेहो न भगवद्व्यतिरेकेण अन्यस्मादपगच्छति। "**मामेव ये प्रपद्यन्त**" इति वाक्यात्। छेदने पुनर्योजनाभावः। **दृढमिति**। ग्रन्थित्वादविमोकः॥ ४०॥

एवमुद्देश्ये वैराग्यमुक्त्वा विधेये भगवति साक्षादवतीर्णे स्नेहं प्रार्थयते—

त्वयि मेऽनन्यविषया मतिर्मधुपतेऽसकृत्।
रतिमुद्वहतादद्धा गङ्गेवौघमुदन्वति॥ ४१॥

त्वयि मेऽनन्यविषयेति। यद्यपि भ्रातृपुत्रत्वेन रक्षकत्वेन च स्नेहोऽस्त्येव। तथापि स देहसम्बन्धेनाऽन्यविषयकः। आत्मसम्बन्धी हि त्वनन्यविषयः। परमात्माऽयमात्माधिष्ठात्री देवतेति मतिः परमां प्रीतिमुद्वहतात्। ज्ञानेन भक्तिर्भवत्वित्यर्थः। प्रतिबन्धकागणनायां रतेर्भगवदभेदे च दृष्टान्तः परम्परासम्बधाभावे च। ओघं प्रवाहम्। उदन्वति समुद्रे॥ ४१॥

एवं नवधा भगवन्तं स्तुत्वा शास्त्रार्थत्वेन नवविधभक्त्यनन्तरं स्नेहे सञ्जाते माहात्म्ये च ज्ञाते पुनः पुनर्भगवदाविर्भावे किं कर्त्तव्यमित्याकाङ्क्षायां माहात्म्यस्मरणपूर्वकं नमनं कर्त्तव्यमिति सिद्धान्तः। तदत्र सर्वं स्तुत्वा उपसंहारे माहात्म्यस्मरणाय बहुधा सम्बोधयन्ती नमस्यति—

श्रीकृष्ण कृष्णसख वृष्ण्यृषभाऽवनिध्रुग्राजन्यवंशदहनाऽनपवर्गवीर्य।
गोविन्द गोद्विजसुरार्तिहरावतार योगेश्वराऽखिलगुरो भगवन्नमस्ते॥ ४२॥

श्रीकृष्णेति नव विशेषणानि। **भगवन्निति** विशेष्यम्। तत्र **श्रीकृष्णेति** स्वरूपम्। "**कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः। तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते**"। "**साकारत्वात्तु सौन्दर्यं श्रीशब्देनाऽभिधीयते**"। **कृष्णसखेति** गुणाः। कृ-

१ एवमेकरूपमिति क. ग. २ अत इति नास्ति ख. ३ विश्वात्मेति ग. ४ विशेषेति ग. ५ बाधेति क. ख. ग. बोध्येति ङ. ६ तच्छक्तयेति ख. ७ न दृश्यत इति ङ. ८ नेति नास्ति ग. ९ दृढग्रन्थित्वादिति ग. घ. १० उद्वहनादिति ख. ११ ओघे इति ख. १२ नवविधभक्त्यनन्तरे इति घ. ङ. १३ जाते इति घ. ङ. १४ सम्बोधयन्निति ग. १५ भगवानितीति ग.

ष्णोऽर्जुनः । तस्य सखा । समानशीलव्यसनकथनाद्गाम्भीर्यादयो गुणाः सूचिताः । लीलामाह—**वृष्ण्यृषभेति** । कपटमानुषलीला सूचिता । दुष्टदुर्ज्ञेयत्वमाह—**अवनिध्रुग्राजन्यवंशदहनेति** । न हि भगवज्ज्ञाने इयमवस्था भवेत् । असाधारणं धर्ममाह—**अनपवर्गवीर्येति** । न विद्यते अपवर्गो यस्य तादृशं वीर्यं यस्य । इदं हि पुरुषोत्तमस्याऽसाधारणं चिह्नम् । जन्मकारणनिर्द्धारमाह—**गोविन्देति** । सद्रक्षा अवतारप्रयोजनम् । फलमाह—**गोद्विजसुरार्त्तिहरावतारेति** । गावो द्विजाः सुराश्च तेषामार्त्तिहरोऽवतारो यस्य । अनेन धर्मग्लानिनिवृत्तिरुक्ता भवति । देवतोद्देशेन मन्त्रकरणको हविस्त्याग इति त्रयाणां निरूपणम् । धर्ममूलकत्वादन्येषां न पृथङ्निरूपणम् । दैन्यनिवृत्त्यर्थमाह—**योगेश्वरेति** । एतदतिदैन्यं यद्योगेन सर्वं क्रियते न स्वत इति । निजप्रार्थनामाह—**अखिलगुरो इति** । प्रमाणसिद्धं मह्यं देयमिति । पूर्वोक्तधर्मवान्न सगुणः किन्तु भगवन्निति । "**नमो नम एतावत्सदुपशिक्षितमि**" ति नमस्कारः ॥ ४२ ॥

सूत उवाच—

पृथयेत्थं कलपदैः परिणूताऽखिलोदयः ।
मन्दं जहास वैकुण्ठो मोहयन्निव मायया ॥ ४३ ॥

एवं स्तुते भगवत्कर्त्तव्यमाह । विषयभोगार्थमेव ह्येतावत्कृतम् । न तु वैराग्यभक्त्यर्थम् । अन्यथाऽरण्यादेव तथा कुर्यात् । तस्माद्यः कश्चिद्यत्किञ्चित्प्रार्थयतां नाम । भगवांस्तु प्रक्रान्तं स्वविचारितमेव प्रयच्छति । अतोऽद्भुतकर्मनिरूपणे मोहं दत्तवानित्युच्यते । कलपदैर्गद्गदकण्ठेनोच्चारितैरव्यक्तमधुरैः पदैः । परिणूताः परितः स्फुरिताः सर्वे उदया यस्य । गुणानामन्योन्यमिश्रणान्नवधा । तदभावादेकधेति । "**एकधा दशधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवदि**" ति श्रुतिरप्येवमभिप्राया । तथा लीलाश्च । णु स्तुताविति धातुरूकारान्तः कविकल्पद्रुमे निरूपितः । अतो न दीर्घश्छान्दसः । **मन्दं जहास** । मोहनस्याऽप्यज्ञानार्थम् । **वैकुण्ठ इति** । साम्प्रतं रक्षायां स्थितः । जयविजयपातनाद्वा—**मोहयन्निवेति** । अद्भुतकर्मत्वात्—**इवेति** । **स्वरूपेण कृतार्थत्वं मायया च विमोहनम्** ॥ ४३ ॥

अन्तःकृतिमुक्त्वा बहिःकृतिमाह—

तां बाढमित्युपामन्त्र्य प्रविश्य गजसाह्वयम् ।
स्त्रियश्च स्वपुरं यास्यन्प्रेम्णा राज्ञा निवारितः ॥ ४४ ॥

तां बाढमिति । तां कुन्तीं प्रार्थनां वा । **बाढमित्यङ्गीकारे** वचनम् । यत्त्वया कर्त्तव्यं वक्तव्यं वा तन्ममाऽपि सम्मतम् । न तु मया अपूर्वं किञ्चित्कर्त्तव्यमित्यर्थः । इत्येवं प्रकारेणोपामन्त्र्य, पूर्वगमने शकुनाभावमिव लक्षयित्वा पुनर्हस्तिनापुरं प्रविश्य, तत्रत्याः स्त्रिय आमन्त्र्य, चकारादन्यान्, द्वारकां यास्यन्, भगवदिच्छया प्राकृतप्रेमोद्गमाद्विस्मृत्य माहात्म्यं, सम्बन्धस्नेहाद्युधिष्ठिरेण गमनान्निवारितः ॥ ४४ ॥

---

१ वृष्णिवृषेति इति ख. ग. घ. ङ. २ अखिलगुरोरिति ख. ३ पूर्वोक्तधर्मत्वादिति घ. ४ भगवानितीति ग. ५ प्रार्थितामिति ग. ६ वक्तव्यमिति नास्ति ग. ७ इति ज्ञापितमिति क. ग. घ. ८ हस्तिनापुरे इति ग.

इयं ह्यद्भुतलीला भगवतो, मुक्तस्य बन्धो बद्धस्य मोक्ष इति। अतो युधिष्ठिरस्य मोहं प्रपञ्चयति सप्तभिः। व्यसनानां तथात्वात्। स्वस्मिन्यदेव करणमुत्तमस्याऽधमस्य वा। तदेव मोहः कृष्णे तु ज्ञानमित्येष निर्णयः।

व्यासाद्यैरीश्वरेहाज्ञैः कृष्णेनाऽद्भुतकर्मणा।
प्रबोधितोऽपीतिहासैर्नाऽबुध्यत शुचाऽर्पितः॥ ४५॥

व्यासाद्यैरिति। ननु मोहोऽधिकारिणः प्रमाणान्निवर्तते। तत्र युधिष्ठिरोऽधिकारी। अन्यथा अग्रेऽपि ज्ञानानुदयः स्यात्। प्रमाणं वेदाः। वक्तारो व्यासनारदादयः। तैर्बोध्यमानस्याऽपि ज्ञानं नोदेति। भीष्ममुखादेवाऽयं बोधनीय इति भगवदिच्छा। अतो योगजधर्मेण ज्ञानशक्त्या वा न भगवदिच्छा ज्ञायते। इच्छाजिज्ञासायां तु चित्तस्य भगवत्परत्वे विषयविस्मरणान्निमित्ताभावे जिज्ञासा नश्येदतः सर्वज्ञा अपि सत्त्वव्यवधानभगवदवताराश्च भगवदिच्छां न जानन्तीत्याह—**ईश्वरेहाज्ञैरिति**। भगवताऽपि बोधितो नाऽबुद्ध्यत। तत्र हेतुः—**अद्भुतकर्मणेति**। यथा सन्ध्यर्थं गतः सर्वसमर्थो विग्रहं कृत्वा आगत एवं बोधनार्थं वाक्यानि वदन्नबोधं सम्पादितवानित्यर्थः। इतिहासैः पुरावृत्तकथनैः। न च तेषां वाक्यानामबोधकत्वम्। तत्राऽऽह—**प्रबोधितोऽपीति**। प्रबोधो दूरे प्रत्युत शोकेनाऽर्पितः समर्पितः। भक्षित इत्यर्थः॥ ४५॥

अत एव शोकव्याप्तस्य वाक्यमाह—

आह राजा धर्मसुतश्चिन्तयन्सुहृदां वधम्।
प्राकृतेनाऽऽत्मना विप्राः स्नेहमोहवशं गतः॥ ४६॥

आहेति। राजा रजोगुणव्याप्तः। **धर्मसुतः** प्रार्थनया धर्माज्जातः। बहिर्मुखं धर्ममुररीकृतवान्। अत एव सुहृदां वधं चिन्तयन् पूर्वकृतं शोचति। अन्तःकरणमपि समीचीनं भगवता अपहृतमित्यभिप्रायेणाऽऽह—**प्राकृतेनेति**। देहात्मबुद्ध्या। **विप्रा इति** सम्बोधनं भगवतोऽद्भुतकर्मत्वभावनार्थम्। स्नेहो मृतेषु। मोहो जीवत्सु॥ ४६॥

विपरीतबुद्धिं विस्तारयति—

अहो मे पश्यताऽज्ञानं हृत्प्ररूढं दुरात्मनः।
पारक्यस्यैव देहस्य बह्वयो मेऽक्षौहिणीर्हताः॥ ४७॥

अहो इति। देहोपभोगार्थं महतोऽन्यायस्य करणमज्ञानजन्यम्। हृदि प्ररूढम्। नाऽस्य प्रतिघातः शक्यो जातः। तत्र हेतुरन्तःकरणाशुद्धिः। तदेवाऽज्ञानमाह—**पारक्यस्येति**। श्वसृगालभक्ष्यस्य। **अक्षौहिणीः**। अक्षौहिण्यः। मे मदीया हता इत्यज्ञानम्। वस्तुतस्तु भगवता भूभारहरणार्थं लीलया वा हताः॥ ४७॥

---

१ बन्धस्येति ख. २ निर्णय इति घ. ३ अग्रे विज्ञानानुदय इति क. ग. घ. ४ तत्कर्तार इति घ. ५ तदाहेति ग. ६ महतां न्यायस्य करणं ज्ञानजन्यमिति ग. ७ विरूढमिति क. ८ प्रतीघात इति ख. ९ अन्तःकरणशुद्धिरिति घ. १० श्वश्रृगालादीत्यादिः क. ग. घ.

अनेन इहलोको गत इत्युक्तम् । परलोकोऽपि नास्तीत्याह—

बालद्विजसुहृन्मित्रपितृभ्रातृगुरुद्रुहः ।
न मे स्यान्निरयान्मोक्षो ह्यपि वर्षायुतायुतैः ॥ ४८ ॥

बालेति । **बाला** अभिमन्युप्रभृतयः । **द्विजा** द्रोणादयः[1] । **सुहृदः** शल्यादयः । **मित्रं** कर्णादयः । **पितरो** भीष्मादयः । **भ्रातरो** दुर्योधनादयः । त[2] एव वा गुरवः । अन्ये च । एकस्याऽपि महापातकस्य बुद्धिपूर्वकं कृतस्य न प्रायश्चित्तम् । तस्मान्नरके वासो यावदाभूतसम्प्लवमित्यर्थः ॥ ४८ ॥

नैनो राज्ञः प्रजाभर्तुर्धर्मयुद्धे वधो द्विषाम् ।
इति मे न तु बोधाय कल्पते शासनं वचः ॥ ४९ ॥

ननु युध्यमानानां वधः को वा दोषाय ? सत्यम् । "**श्रेयः प्रजापालनमेव राज्ञामि**" ति प्रजारक्षार्थं शत्रुवधश्चेत्तदा न दोषः । प्रकृते तु दुर्योधनेन[3] प्रजापालने क्रियमाण एव मया स्वलोभार्थमेव सर्वे हताः । अतो राज्ञो धर्मयुद्धे द्विषां वधः प्रजाभर्तुर्नैनः न दोष इति नीतिवचनं मां बोधयितुं न शक्नोतीत्यर्थः ॥ ४९ ॥

ननु प्रायश्चित्तं क्रियतां किं शोकेन[4] ? तत्राऽऽह—

स्त्रीणां मद्धतबन्धूनां द्रोहो योऽसाविहोत्थितः ।
कर्मभिर्गृहमेधीयैर्नाऽहं कल्पो व्यपोहितुम् ॥ ५० ॥

स्त्रीणामिति । पापस्य हि रोगवत्प्रतीकारः । स च प्रत्यग्रोत्पन्नस्य प्रथमं कर्त्तव्यः । पश्चात्पुरातनानाम् । प्रत्यहं च सहस्रं स्त्रियो मद्धतान् भर्तॄन् गृहीत्वा शोचन्त्यो म्रियन्ते । स द्रोह इहैव महानुपस्थितः । नन्वस्यैव तर्हि प्रायश्चित्तं क्रियताम् ? तत्राऽऽह—**कर्मभिरिति** । अस्त्यत्र प्रायश्चित्तं सर्वपरित्यागः शरीरपरित्यागो वा । न तु गृहमेधीयैः कर्मभिर्द्रव्यमयैर्भूतहिंसात्मकैः ॥ ५० ॥

यद्यपि प्रायश्चित्तत्वेन वेदेन बोध्यते तथापि मम नाऽधिकारः । तथाविधसाधनाऽभावात् । अयथाविधसाधनैस्त्वजीर्णे भोजनवत्सर्वनाशक इति न तादृशयज्ञेन निस्तार इति सदृष्टान्तमाह—

यथा पङ्केन पङ्काम्भः सुरया वा सुराकृतम् ।
भूतहत्यां तथैवैकां न यज्ञैर्मार्ष्टुमर्हति ॥ ५१ ॥

यथेति । कर्दमजलक्षालनार्थं यथा पङ्कलेपो भित्त्यादिलेपनवदधिकमृत्सम्पादको भवति । अस्य दृष्टान्तस्य न परलोकनाशकत्वमित्याशङ्क्य दृष्टान्तान्तरमाह—**सुरया वेति** । यथा सुराबिन्दुस्पर्शे महत्या सुरया प्रक्षालनं परलोकनाशकं भवति । एवमेवैकामपि स्त्रीहत्यां[5] बहुभिरपि यज्ञैः पशुमारकैर्दूरीकर्तुं कोऽपि नाऽर्हतीत्यर्थः । वस्तुतः पूर्वकाण्डविचारकैर्निर्मथितं ज्ञानं मोहज्ञानमिति निरूपितम् । एवं भगवतोऽद्भुतकर्मत्वं सिद्धम् ॥ ५१ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां प्रथमस्कन्धे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

---

१ द्रोण्यादय इति ख. २ अत एव वेति ग. ३ दुर्य्योधने इति ग. घ. ४ शोकेनेति इति ख. ५ ब्रह्महत्यामिति घ.

नवमोऽध्यायः ।

लोकप्रतीत्या कृष्णस्य यदा कार्यसमापनम् ।
तदा भागवतश्रोतुर्देहरक्षा निरूप्यते ॥ १ ॥
ऐहिकाऽऽमुष्मिकफ[1]ले भक्तानां स्थानभार्ययोः ।
सर्वेष्टापूरणं चैव भगवत्कार्यसङ्ग्रहः ॥ २ ॥
श्रीम[2]द्भागवतश्रोतृ रक्षापूर्वक्रियाऽखिला ।
निरूपिता ततो मध्ये भगवत्कार्यवर्णनम् ॥ ३ ॥

एवं परीक्षितः शरीररक्षाप्रस्तावे रक्षापूर्वकार्यं [3]मायावेष्टनमुक्त्वा इतरका[4]र्यानिरूपणे ऐका[5]ग्र्येण रक्षाऽसम्भवान्मध्ये भगवत्कार्यं निरूपणीयम् । तच्च कार्यं चतुर्विधम् । सर्वभक्तानामैहिकसर्वफलदानपूर्वकं भक्तिदानमैहिकाऽऽमुष्मिकयोरेकसम्बन्धाय निर्वेदश्च प्रथमम् । ज्ञानसन्देशपूर्व[6]कं परमभक्तिप्रादुर्भावेन मुक्तिर्द्वितीयम् । सर्वभक्त[7]चित्तसमाधानपूर्वकस्वस्थानप्राप्ति[8]स्तृतीयम् । तत्रत्यानां सर्वसुखदानोपसंहारश्चतुर्थम् । तत्र मुक्तिदानमेवोत्तम[9]तत्कार्यमैहिकफलदा[10]नादि तत्पूर्वाङ्गमिति निश्चि[11]त्य रक्षा[12]पूर्वाङ्गेन सहैकस्मिन्नध्यायेऽष्टमे निरूपितम् । नवमे द्वितीयं कार्यं निरूप्यते ।

नवमे स्वस्य भिन्नत्वं प्राप्तस्याऽभावसंशये ।
स्वच्छन्दमृत्योस्तच्छान्त्यै मुक्तिर्भीष्मस्य वर्ण्यते ॥
पुरस्कृतोऽघमुत्सृज्य जह्याद्देहमितीरितः ।
राज्ञो मोहप्रसङ्गाय निवृत्तिश्चोपदेशतः ॥
भक्तोऽपि भगवद्द्रोहमाचरन्नरकं व्रजेत् ।
इति दर्शयितुं भीष्मशरपञ्जरसंस्थितिः ॥
तस्याऽप्युद्धारकः कृष्णो निजदत्तधिया स्तुतः ।
इति स्तुतिस्तथाऽप्यस्य तादृग्रूपेण वर्ण्यते ॥

सङ्गतिमाह—

सूत उवाच—

इति भीतः प्रजाद्रोहात्सर्वधर्मविवित्सया ।
ततो विनशनं प्रागाद्यत्र देवव्रतोऽपतत् ॥ १ ॥

इति भीत इति । जातेऽपि प्रजाद्रोहे किमस्मत्कृतं न वा, अधर्मजनकत्वमस्ति न वेति सन्देहात्प्रजाद्रोहस्य भयहेतुत्वम् । अत एव सर्वज्ञस्यैव सर्वसन्देहनिवृत्तिरिति सर्वतत्त्वज्ञानार्थं सर्वेषां धर्माणां वेदितुमिच्छया । ततो हस्तिनापुरात् । विनशनं कुरुक्षेत्रं प्रागात् । तत्रापि यत्र देवव्रतो-

१ फलै इति ख. २ श्रीमद्भागवतः श्रोतुरिति क. ग. ङ. ३ मायाचेष्टनसिति ख. ४ इतरकार्य्यनिरूपणे इति ग. ५ ऐहिकाग्रेणेति ख. एकाग्रेणेति ग. ६ ज्ञानसन्देशपूर्वकं परमेति ख. ७ सर्वभक्तिचित्तेति ख. ८ प्राप्तिमिति ख. ९ उत्तमकार्य्यमिति क. ख. ङ. १० दानादिति तत्पूर्वेति ख. ११ कश्चित् इति क. १२ पररक्षापूर्वाङ्गेनेति क.

ऽपतत् । देवव्रतं यस्य । भगवतो यथा प्रतिज्ञा ब्रह्मचर्यादि । सोऽपि भगवतोऽद्भुतचरित्रत्वादपतत् ॥ १ ॥

तदा भीष्मपुरस्कारार्थं सर्वे गता इत्याह—

तदा ते भ्रातरः सर्वे सदश्वैः स्वर्णभूषितैः ।
अन्वगच्छन् रथैर्विप्रा व्यासधौम्यादयस्तथा ॥ २ ॥

तदा त इति । ये भ्रातरः प्रजाद्रोहादि कृतवन्तस्त इति । सर्वे अन्येऽपि । विप्रा अपि गताः । ते वेदव्यासपाण्डवकृतपुरोहितधौम्यादयः ॥ २ ॥

भगवानपि मुक्तिदानार्थमवश्यगमनेऽपि युधिष्ठिरप्रियार्थं सहैव गत इत्याह—

भगवानपि विप्रर्षे रथेन सधनञ्जयः ।
स तैर्व्यरोचत नृपः कुबेर इव गुह्यकैः ॥ ३ ॥

भगवानपीति । विप्रर्षे इति सम्बोधनं भगवतोऽनुवृत्तिर्लीलात्वान्न दोषायेति ज्ञापनार्थम् । **रथेन सधनञ्जय इति ।** गरुडध्वजमारुह्याऽर्जुनेन सारथिनाऽन्वगच्छदिति लक्ष्यते । तेषां भ्रात्रादीनां गमनेऽपि राज्ञो बहिरेव सुखं नाऽन्तरित्याह[1]—**स तैरिति ।** नृपत्वात्परं तैः रोचनम् । वस्तुतस्त्वन्तररोचनं सदृष्टान्तमाह । यथा गुह्यकैः सह कुबेरः । कुत्सितं वेरमक्षि यस्य । अनेन बहिः प्रकाशो महान् । अन्तस्त्वन्धतुल्यः । तथाऽयमपि शोकग्रस्त इत्यर्थः ॥ ३ ॥

एवं सर्वैः सह गमनमुपपाद्य सम्भाषणव्यतिरेकेणैव दर्शनमात्रेण[2] नमस्कारं कृतवन्त इत्याह—

दृष्ट्वा निपतितं भूमौ दिवश्च्युतमिवाऽमरम् ।
प्रणेमुः पाण्डवा भीष्मं सानुगाः सह चक्रिणा ॥ ४ ॥

दृष्ट्वेति । पतितस्याऽपि महती कान्तिरिति सदृष्टान्तमाह । भूमौ तस्य स्पर्श एवाऽयुक्तः किं पुनः पातः । तथा भीष्मस्य पराजय एवाऽशक्यः किं पुनरेवम्भावः । तादृशोऽपि[3] देवो मनुष्याणां नमस्करणीयः । तथा भीष्मोऽपि भगवद्विरोधाचरणेऽपि नमस्करणीयः । यथा देवः स्वपदच्युतोऽपि अन्येषां भजनीयः । बुद्ध्यादीनां विद्यमानत्वात् । तथा भीष्मोऽपगतदेहोऽपि ज्ञानपूर्णत्वान्नमस्करणीय इत्यर्थः । **पाण्डवा इति** भ्रात्रेयपुत्रत्वान्नमस्कारयोग्यता सूचिता । भीष्मोपदिश्यमानधर्मस्य सर्वेषां ग्रहणसिद्ध्यै[4] समागतानां सर्वेषां नमनमिति—**सानुगा इति । आगत्य नमनं यत्तु लोकाद्भक्तस्तथा न चेत् । विपरीतत्वमापन्नः कथमेवं भवेदिति । सर्वैः सह नमस्कारस्ततो भगवता कृतः ।** चक्रिणेति पदं घातकरूपज्ञापनार्थमद्भुतकर्मत्वाय[5] ॥ ४ ॥

सर्वज्ञा ऋषयो भीष्मो गूढं तत्त्वं वक्ष्यतीति समागता इत्याह—

तत्र ब्रह्मर्षयः सर्वे देवर्षयश्च सत्तमाः ।
राजर्षयश्च तत्राऽऽसन्द्रष्टुं भरतपुङ्गवम् ॥ ५ ॥

---

१ नाऽन्तरमित्याहेति क. घ. २ दर्शनमात्रेणैवेति क. घ. ङ. ३ यादृशोपीति क. ग. घ. ४ सिद्धौ इति ख. ५ ज्ञानार्थमिति ग. घ.

तत्रेति। ब्रह्मर्षयो भृग्वादयः। देवर्षयो नारदादयः। राजर्षयो मन्वादयः। ते हि त्रिविधधर्म-मन्त्रद्रष्टारः। सर्वथा देहेन्द्रियादिस्वास्थ्ये शुद्धो धर्मादिः स्फुरति नाऽन्यथेति धर्मतत्त्वं ज्ञात्वा भीष्मे धर्मः परिनिष्ठितो न वेति द्रष्टुमागताः। "दौष्यन्तिरत्यगान्मायामि"ति भरतस्य मायापगमना-देहदृष्ट्या धर्मं न वक्ष्यति। तद्वंशोद्भवश्रेष्ठत्वात्। स्वार्थदर्शनाच्च भवति सन्देहः। अत एव ऋषीणां मतेषु बाधकविषयत्वम्॥ ५॥

राजसादिविभेदेन एते भेदाः। तान् गणयति त्रिभिः। **सात्त्विकाः प्रथमं प्रोक्ता राजसा-स्तदनन्तरम्। तामसा दोषनिर्हाराच्चुल्यास्ते राजभिर्मताः॥**

पर्वतो नारदो धौम्यो भगवान् बादरायणः।
बृहदश्वो भरद्वाजः सशिष्यो रेणुकासुतः॥ ६॥
वसिष्ठ इन्द्रप्रमदस्त्रितो गृत्समदोऽसितः।
कक्षीवान् गौतमोऽत्रिश्च कौशिकोऽथ सुदर्शनः॥ ७॥
अन्ये च मुनयो ब्रह्मन् ब्रह्मरातादयोऽमलाः।
शिष्यैरुपेता आजग्मुः कश्यपाङ्गिरसादयः॥ ८॥

पर्वत इति। न देवर्षित्वमात्रं भगवानित्युक्तम्। रेणुकासुतः परशुरामः। सोऽपि सशिष्यः। एते सप्त सात्त्विका देवर्षयः। वसिष्ठादयो दश राजसा ब्रह्मर्षयः। वस्तुतस्तु नवैव। अथेति भिन्नक्रमेण। सुदर्शनस्याऽग्रे कथनात्। सुदर्शनः। अन्ये च राजर्षिभेदाः ब्राह्मणा अपि तत्त्वेन निर्दिष्टाः। ब्रह्म-रातः शुकः। तेषां तामसत्वादिदोषाभावमाह—**अमला इति**। बहिरेव ते तामसा अन्तस्तु निर्गुणा इति। तन्मध्ये ब्रह्मरातादयः श्रेष्ठाः। कश्यपादयो मध्यमाः। आङ्गिरसो बृह-स्पतिः॥ ६॥ ७॥ ८॥

अत्रोत्तमाधिकारे धर्मनिर्णये तदुक्तेषु तरतमभावज्ञानार्थं गणना। एवं त्रयः समागताः। पाण्डवा भगवानृषयश्चेति। तत्र ऋषिषु कृतमाह—

तान्समेतान्महाभाग उपलभ्य वसूत्तमः।
पूजयामास धर्मज्ञो देशकालविभागवित्॥ ९॥

तान्समेतानिति। महान् भागो यस्येति। धर्मज्ञानादिसमूहो भागः। वसूत्तमो भीष्मः। भूमौ हि वसवो प्रोच्यन्ते। तथाऽन्येऽन्यत्र तद्ग्रहे। पुष्टिभक्तत्वव्यावृत्त्यर्थमाह। देशकालयोर्विभागः। देशकालविभागा वा। प्राकृतत्वादृषीणामनुत्तमस्याऽपि पूर्वस्य प्रथमं पूजनमित्यादि। **विधानविदिति** पाठेऽपि स एवाऽर्थः॥ ९॥

एवं मुनीन् मनसा वचसा धर्मोपयोगित्वेन पूजयित्वा भगवन्तमपि तथैव पूजितवानित्याह—

कृष्णं च तत्प्रभावज्ञ आसीनं जगदीश्वरम्।
हृदिस्थं पूजयामास माययोपात्तविग्रहम्॥ १०॥

१ त्रिविधमन्त्रद्रष्टार इति ग. २ धर्मादि इति क्लीबं क. ख. ग. ३ भिन्नप्रक्रमेणेति क. घ. ४ सुदर्शनाग्रे इति क. ५ भौमो हीति ख. ६ प्रकृतत्वादिति ख. ७ अनुत्तमस्याऽप्यपूर्वस्येति क. घ.

कृष्णं चेति । ननु भगवन्तं कथं पूजितवानित्याकाङ्क्षायामाह—**तत्प्रभावज्ञ इति** । पूर्वोक्तानुत्थितानेव दर्शनमात्रेण पूजितवान् । भगवन्तं तु आसीनम् । पूजायां भावनया सर्वोत्तमत्वप्रकारं ज्ञापयितुं **जगदीश्वरमित्युक्तम्** । **हृदिस्थमित्यन्तर्यामिणम्** । तस्य बहिर्भाने हेतुः—**माययोपात्तविग्रहमिति** । मायया शक्त्या स्वीकृतो विग्रहो येन । प्राकृतगणेनेन्द्रियादिना अहङ्कारेण च जीवानां देहग्रहणम् । भगवतस्तु स्वशक्त्यैव देहनिर्माणमपि । मायात्वादन्यथा भासयति । बीजंसम्बन्धित्वेन[1] पुत्रत्वादिना केचिद्बीजमेव[2] मायया गृहीतमित्याहुः । एवं लोकानुसारेण भीष्मबुद्ध्यनुसारेण स भगवान्निरूपितः । वस्तुतस्तु यथा भगवान् तदुत्तरत्र निरूपयिष्यते ॥ १० ॥

एवमुभयोः पूजनमुक्त्वा प्रथमोक्तान् पाण्डवानपूजयित्वैव स्वोक्तार्थग्रहणसिद्धये, शोकापनोदनपूर्वकस्वदोषाभावकथनेन सह भगवन्तं निरूप्य फलं प्रार्थयते **पाण्डुपुत्रानित्यादिचतुर्दशभिः**—

पाण्डुपुत्रानुपासीनान् प्रश्रयप्रेमसङ्गतान् ।
अभ्याचष्टाऽनुरागास्रैरन्धीभूतेन चक्षुषा ॥ ११ ॥

भ्रातृ(?)पुत्रत्वेन स्नेहशिक्षायोग्यता । **उपासीनानिति** । धर्मयुक्तान् । **प्रश्रयप्रेमसङ्गतानिति** ज्ञानोपदेशे हेतुः । विनीतेषु स्निग्धेषु हि ज्ञानमुपदिश्यते । भगवद्दर्शनात्क्रूरभावेऽपगते स्निग्धभावेन वदतीत्याह—**अनुरागास्रैरिति** । अन्धीभूतेन चक्षुषा सहितो, लक्षितो वा स्निग्ध इति । स्वक्लेशेन[3] सहितं परदुःखं रोदने हेतुः । सर्वे हि भगवता व्यामोहिताः । एतेऽपि क्लेशं प्राप्तवन्तो वयमपीति भावः ॥ ११ ॥

तेषां क्लेशमनुवदति द्वयेन—

भीष्म उवाच—

अहो कष्टमहोऽन्याय्यं यद्यूयं धर्मनन्दनाः ।
जीवितुं नाऽर्हथ क्लिष्टं विप्रधर्माच्युताश्रयाः ॥ १२ ॥

अहो कष्टमिति । अहो इत्याश्चर्ये । तेषां वनवासक्लेशं स्मृत्वा निरन्वयमेतत्प्राप्तमित्यहो कष्टम् । हेलनकचग्रहणादिकं[4] स्मृत्वा अहो अन्याय्यमिति पूर्ववत् । **बीजस्वभावक्षेत्राणां धर्माधर्मैस्तथा पुमान्[5] । सुखं दुःखं च लभते कर्ममार्गेण नाऽन्यथा** । तत्र यद्भवद्भिः प्राप्तं दुःखं क्लेशाच्छारीरमन्यायान्मानसं, तत्कर्मजन्यं न भवति । यस्मात् यूयं धर्मनन्दनाः । यद्यपि युधिष्ठिर एव धर्मपुत्रस्तथापि तत्प्राधान्येन स्थिता इति सर्वे तत्त्वेन व्यपदिश्यन्ते । अतो बीजदोषाभावाद्दुःखं[6] न युज्यते । किञ्च । **विप्रधर्माच्युताश्रयाः** । भवतु स्वाभाविको दोषो नास्ति । स्वभावदुष्टा हि त्रेधा धर्मं नाऽऽश्रयन्ते । धर्मो हि त्रिविधः । नीत्यविरुद्धः[7], स्वभावशुद्धः, ईश्वरसबन्धी च । तत्र विप्राश्रितानां सर्वनीतिज्ञानान्नीतिविरोधाभावः । धर्मश्च स्वाश्रितं शुद्धे स्थापयति । अच्युताश्रयत्वाच्चेश्वरसम्बन्धी धर्मः स्फुरति । एकैकाश्रितोऽपि न क्लेशं प्राप्नोति । किमुत त्रितयाश्रितः । त्रयाणामेकभावात् । धर्ममार्गे चेयं व्यवस्था । कालमार्गेण भिन्नतया वक्ष्यति, भगवन्मार्गेण च ॥ १२ ॥

---

१ जीवसम्बधित्वेनेति क. ग. घ. ङ. २ केचिद्बीजजमेवेति क. ग. घ. ङ. ३ स्वशोकेति घ. ङ. ४ पुरदुःखमिति ख. ५ हेलनं कचग्रहणादिकमिति क. घ. ६ पुमांस्तथेति ग. ७ अतो दुःखमिति क. ८ नित्यविरुद्ध इति ग.

एवं स्वभावबीजदोषौ परिहृत्य क्षेत्रदोषाभावायाऽऽह—

संस्थितेऽधिरथे पाण्डौ वृथा बालप्रजा वधूः।
युष्मत्कृते बहून्क्लेशान् प्राप्ता तोकवती मुहुः॥ १३॥

संस्थित इति। संस्थितिः शरीरत्यागः। **अधिरथ इति** शौर्यं क्षत्रियधर्मः। **पाण्डुरिति** राजत्वम्। बालाः प्रजा यस्याः। अनेन रक्षकान्तराभावः सूचितः। **वधूरिति** स्वधर्मपरिपालनं सूचितम्। अत एव **युष्मत्कृते** धर्ममार्गेण [१]भवद्रक्षार्थं **बहून् क्लेशान् प्राप्त**वती। माद्रीपुत्रौ **तोकौ** यमलजातावतिबालकौ पदचलनेऽप्यशक्तौ। अत एव **मुहुः**। तस्मात्सर्वथा स्वधर्मपरिपालनान्न क्षेत्रदोषः। दृष्टं त्वदृष्टसापेक्षमित्यदृष्टाभावे दृष्टमप्यस्मदादिरूपं न हेतुरिति ज्ञापितम्॥ १३॥

अका[२]रणककार्योत्पत्त्यभावात्किं कारणमित्याकाङ्क्षायामाह—

सर्वं कालकृतं मन्ये भवतां यद्यदप्रियम्।
सपालो यद्वशे लोको वायोरिव घनावलिः॥ १४॥

सर्वं कालकृतमिति। सर्वमाध्यात्मिकादि। अस्मत्कृतमन्यकृतं वा सर्वं कालकृतं कालकर्तृकम्। न तु निमित्तमात्रत्वं कालस्य। ज्योतिःशास्त्रे तथैव प्रतिपादनात्। ननु बहूनां हेतुत्वेन प्रतिपादनाल्लोककालकर्मस्वभावेश्वराणां मध्ये कथं कालस्यैव हेतुत्वम्? तत्राऽऽह—**मन्य इति**। ममैवं प्रतिभाति। "**प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तय**" इति वाक्यात्स्वमनसि निश्चितं यदेतेषां काल एव दुःखहेतुः। ज्योतिश्शास्त्रसंवादाल्लो[३]ककर्मणोर्निराकरणाच्च। ज्ञानिनोऽपि क्लेशात्स्वभावान्तःपाति न मायादि हेतुः। ईश्वरस्य च सहवृत्त्या भ[४]क्तत्वाच्च नेश्वरकृतं दुःखम्। अतः पारिशेष्यात्कालकृतमेव मन्ये। **यद्यदिति** प्रसिद्ध्या नैतादृशं कर्म भवतां जन्मान्तरेऽपीति सूचितम्। प्रकृतोपयोगाय कालस्य सामर्थ्यमाह—**सपाल इति**। स्वाधारवश्यत्वाल्लोकानां वयसा च व्याप्तत्वात्का[५]लाधीनत्वम्। कालमित्या भोगाच्च। ब्रह्माण्डस्थितिरपि कालमिता। **सपालो लोकः** इन्द्रा[६]दिसहितो लोकः। न केवलमुत्पत्तौ कालवशत्वम्। किन्तु[७] स्थितिकार्यक[८]रणनाशेऽपीति दृष्टान्तमाह—**वायोरिति**। यथा वायोर्वशे घनपङ्क्तिः। सर्वमासेषु समागच्छन्तो[९]ऽपि मेघा वायुनैव भवन्ति न भवन्ति च॥ १४॥

कालकृते पूर्वोक्तकर्मादिनिराकरणे च तर्कमाह—

यत्र धर्मसुतो राजा गदापाणिर्वृकोदरः।
कृष्णोऽस्त्री गाण्डिवं चापं सुहृत्कृष्णस्ततो विपत्॥ १५॥

यत्रेति। सर्वा दृष्टसामग्री वर्तते दुःखाभावहेतुः। ध[१०]र्मः पुत्रं पालयति। स च राजा। स्वयं पालितोऽन्यान् पालयेत्। वृको दशविधः प्राण उदरे यस्य। स च बलाधिष्ठात्री देवता। **गदापाणिः**। ससाधनः। **कृष्णोऽर्जुनः**। नाम्ना स[११]मानधर्मत्वं प्राप्तः। **अस्त्री**। गाण्डीवधनुषा ब्रह्मास्त्रादि-

---

१ भवदर्थमिति ख. भगवद्रक्षार्थमिति ग. घ. २ अकारणकार्य्येति घ. ३ लोककर्मणो निराकरणादिति ख. घ. ४ भक्तत्वान्नेश्वरकृतमिति घ. ५ कालाधीनत्वमिति नास्ति घ. ६ इन्द्रादिसहिता लोका इति क. ग. ङ. ७ किन्त्विति नास्ति क. ८ कारणेति घ. ९ अपिर्नास्ति घ. १० धर्मपुत्रमिति ग. पुत्रमित्येतावन्मात्रं घ. ११ समो न धर्मत्वमिति ग.

प्रयोगसमर्थः । चापस्याऽक्षयत्वं नाम्ना सूचयति । अन्यत्तु नाशयोग्यम् । भगवांश्च सुहृत् हितान्वेषी । एत एव विचार्यमाणे दुःखहेतवो जाताः । [1]तथाहि । पाण्डुना पूर्वमेव [2]पुत्रं पार्श्वे स्थापयित्वा [3]राज्यत्यागः कृतश्चेत्तदा न दुःखशङ्का । भीमस्य वा महाबलत्वाभावे न दुःखं भवेत् । अर्जुनस्य वा राधावेधाद्यकरणे मात्सर्याभावान्न दुःखं भवेत् । अग्निना वा साधनानि न दत्तानि चेदिन्द्रेण सह कलहाभावादेवद्रोहो न भवेत् । भगवता साहाय्यं न कृतं स्यात्तदा दीनदयया दुःखदातृभिर्दुःखं न दत्तं स्यात् । तस्मात्सुखसाधनत्वेन ये गृहीतास्तैश्चेद्दुःखं तदा कालकृतमित्येव निश्चयः ॥ १५ ॥

नन्वेवं सति कालस्य बलिष्ठता सूचिता । तथाच कथं भगवन्तं कालोऽति[4]क्रामेत्? तत्राऽऽह—

नह्यस्य कर्हिचिद्राजन्पुमान्वेद विधित्सितम् ।
यद्विजिज्ञासया युक्ता मुह्यन्ति कवयोऽपि हि ॥ १६ ॥

नह्यस्येति । अस्य भगवतो विधित्सितं कोऽपि न वेद । यद्यपि कालो भगवदाज्ञाकारित्वाद्भगवदिच्छायां सत्यां न प्रवर्तते । परं भगवदिच्छैव ज्ञातुमशक्या । भगवान्न सुखदुःखहेतुः । तथा सति सर्वत्र सर्वस्य स्यात् । किन्तु भगवदिच्छा सा कार्यैकोन्नेया न कार्यात्पूर्वमव[5]गन्तुं शक्या । नन्वेवं सति भगवान् कथं विश्वसनीयः? तत्राऽऽह—**यद्विजिज्ञासयेति** । भगवान् पाण्डवेभ्यः किं दुःखं दत्तवान्, निर्वेदार्थं वा सुखं दत्तवान्, भगवत्परिपालितत्वज्ञानेन भक्तिं वा दत्तवान्, कौरवाणां वा हितं कृतवानिति विचारे क्रियमाणे सर्वत्र युक्तिसम्भवात् । अत एव कवयोऽपि मुह्यन्ति । अवाङ्मनोगोचरे युक्तिर्न प्र[6]वर्तेत इति हिशब्दार्थः ॥ १६ ॥

तर्ह्यतः परं कः प्रतीकार इत्यत आह—

तस्मादिदं दैवतन्त्रं व्यवस्य भरतर्षभ ।
तस्याऽनुविहितोऽनाथा नाथ पाहि प्रजाः प्रभो ॥ १७ ॥

तस्मादिति । यस्मात्सर्वं कालाधीनम् । स च कालो भगवान् । तदेव च दैवशब्दवाच्यम् । कालातिक्रमश्च प्रकारान्तरेण न सम्भावनीयः । तस्मादेतदनुविहितः एतदाज्ञाकारी सन् अनाथाः प्रजाः पाहि । आज्ञाकरणेन स्वधर्मेण च भगवान्परितुष्यतीति मर्यादा । यद्यपि विशेषतः प्रमेयबलविचारेण भगवान् केन तुष्यतीति न ज्ञायते तथापि प्रमाण[7]बलविचारेणैतदुक्तम् । पूर्वं दुर्योधनादयो नाथाः स्थिताः । इदानीमनाथाः प्रजाः । अथवा । त्वयि नाथेऽपि नाथत्वाभिमानाभावाद्दयया केवलं ताः प्रजाः [8]पालनीयाः । समर्थत्वात् ॥ १७ ॥

ननु "**तस्याऽनुविहित**" इति पूर्वपरामर्शात्पूर्वं कालस्य निरूपितत्वात् "**दैवतन्त्रमि**"त्यनेन ततोऽपि पूर्वं कृष्णस्य निरूपितत्वात्कस्याऽनुविहितो भवेदिति सन्देहे, कालस्य सर्वाधीनत्वकथनात्त[9]दधीनत्वमनूद्य प्रजापालनं विधीयत इत्यायाति । "**न ह्यस्येति**" वाक्ये च पूर्वं कृ[10]ष्णस्य निरूपणात्कालाधीनत्वे निरूपिते तन्निवारणार्थं तद्विधित्सितसन्देहो निरूपितः । तत्र किं कृष्णः कालाधीनो न

---

१ तथाहीति नास्ति ख. नहि इति क. ग.　२ पुत्रमुपार्ज्येति क. ख. ग.　३ राज्ये त्याग इति क. ख. ग. ४ अतिक्रमेदिति क. ख. ग. ५ पूर्वमेव गन्तुमिति घ. ६ वर्त्तत इति घ. ७ प्रमाणवद्विचारेणैव तदुक्तमिति घ. ८ परिपालनीया इति ग. ९ तदधीनमिति ख. १० कृष्णनिरूपणादिति क. ग. घ.

भवतीति निरूप्यते ? कालकारणत्वं वा निवार्यते ? कालकृष्णयोर्वा सहभावेन दुःखकारणत्वं निरूप्यते ? त्रिष्वपि पक्षेषु कालात्कृष्णस्य भेदः समायाति । ततश्च कालपक्षः पूर्वापरविरुद्ध इत्याशङ्क्य तन्निराकरणार्थं काल एव कृष्णः स च भगवानिति कृष्णस्य भगवत्त्वं विस्तरेण निरूपयति—

एष वै भगवान् साक्षादाद्यो नारायणः पुमान् ।
मोहयन् मायया लोकं गूढश्चरति वृष्णिषु ॥ १८ ॥

एष वै भगवानिति । **एषः** कालरूपः कृष्णः, **वै** निश्चयेन, उपचाराभावेन ज्ञानद्वारा-भावेन च **साक्षाद्भगवान्** । ननु किमस्य कृष्णस्य कालरूपस्य भगवत्त्वे? तत्राऽऽह—**आद्यो नारायणः पुमानिति ।** य **आद्यः** पुरुषोत्तमः स एव **नारायणो** ब्रह्माण्डविग्रहः । स **पुमान्** स्वराट् । अनेन कालस्य कृष्णत्वं कृष्णस्य भगवत्त्वं भगवतः पुरुषोत्तमत्वं पुरुषोत्तमस्य नारायणत्वं नारायणस्य स्वराट्पुरुषत्वमिति । स च स्वशरीरे भारप्रतिभाने[3] तन्निवारणार्थं समागतो यदुषु प्रविष्टो वर्त्तते । यथाऽऽत्मानं कोऽपि न जानाति तथा **मायया** नरचेष्टाभिर्लोकं व्यामोहयन् सर्वथा भगवत्त्वं सङ्गोप्य सर्वान् भक्षयितुं चरतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

ननु कथमयमेवम् ? कथं वा कोऽपि न जानाति ? इत्यत आह **अस्याऽनुभावमिति** द्वाभ्याम्—

अस्याऽनुभावं भगवान् वेद गुह्यतमं शिवः ।
देवर्षिर्नारदः साक्षाद्भगवान्कपिलो नृप ॥ १९ ॥

अयमेवमेव[4] । एतस्यैवंविधस्यैवमनुभावः सर्वमारणलक्षणः[5] सर्वगोप्यः[6] । तं शिव एव जानाति । यस्तं स्मरन्सर्वान्भक्षयन्नपि शिवः कल्याणरूपो भवति । तथा[7] देवर्षिर्नारदः सर्वत्र प्रविश्य सर्वान्मारयन्सर्वहितत्वेन प्रतिभातः । तथा साक्षाद्भगवान् कपिलो यः[8] प्रकृतेरेव कारणत्वं निरूप्य पुरुषकारणत्वं निवार्य सर्वहेतुः सन् सर्वहेतुत्वं निवारयति । अतः सात्त्विकेषु राजसेषु तामसेषु गुणातीतत्वेनोक्तास्त्रय एव जानन्ति ॥ १९ ॥

अन्ये तु बहुधा श्रुत्वाऽपि न जानन्ति, यथा भवन्त[9] इत्याह—

यं मन्यसे मातुलेयं प्रियं मित्रं सुहृत्तमम् ।
अकरोः सचिवं दूतं सौहृदाद्रथसारथिम् ॥ २० ॥

यं मन्यस इति । वसुदेवगृहेऽवतारान्मातुलपुत्रं मन्यसे । किञ्च । **प्रियं** प्रीतिविषयं मन्यसे सम्बन्धेनाऽऽत्मीयत्वेन । **मित्रमुपकारित्वेन ।** गुह्यं[10] निरन्तरोपकारित्वेन द्रौपद्यादिदानात्सुहृत्तमं च । **सुहृत्** सद्भावयुक्तः[11] कदाऽप्यकपटः परोक्षे प्रत्यक्षे च साक्षात्परम्परया च तद्धितमेव विचारयति । न केवलं ज्ञानमात्रं, किं त्वयुक्तानि बहून्येव कृतवान् । तदाह । **अकरोः[12] सचिवम् ।** सचिवो

१ सहाभावेनेति ख. २ ध्यानद्वारेत्यादि पाठान्तरम् ख. ३ भारप्रतिभानेनेति क. ४ अयमेव चेति घ. ङ. ५ सर्वमारण इति घ. ६ सर्वागोप्य इति घ. ७ तथाचेति क. ग. घ. ८ यः इति नास्ति घ. ९ भवानिति घ. ङ. १० गुह्यमिति घ. ङ. ११ सुहृद्भावयुक्त इति ग. १२ अकरोत्सचिवमिति क. ख. घ.

मन्त्री। दूतो हीनतया कार्यसाधकः। व्यवहारे समस्याऽपि हीनत्वकरणं सौहार्दात्। अत एव रथस्य सारथिं कृतवान्। रथस्य रक्षकः सारथिर्नियतः केवलसारथ्यव्यावृत्त्यर्थः॥ २०॥

नन्वन्ये भगवन्तं मा जानन्तु। भगवांस्त्वात्मानं जानन् कथं हीने कर्मणि प्रवर्तते? तत्राऽऽह—

सर्वात्मनः समदृशो ह्यद्वयस्याऽनहङ्कृतेः।
तत्कृतं मतिवैषम्यं निरवद्यस्य न क्वचित्॥ २१॥

सर्वात्मन इति। सर्वस्मिन्नात्मा यस्य। अनेन स्वार्थमेव करोति। कथं वैषम्यं स्यात्। वेदादिप्रणेतृत्वाच्च शत्रुमित्रोदासीनेषु समबुद्धिः। अतोऽपि न वैषम्यम्। किञ्च। भेददर्शने सत्येवं भवति। तस्य तु सर्वत्राऽऽत्मैव भासते। अतो न विद्यते द्वैतं यस्य। तादृशस्य कथं वैषम्यम्। **स्वरूपेण प्रमाणेन प्रमेयेण निराकृतम्। वैषम्यमवतारे तु निरहङ्क्रियया तनौ**। न विद्यते अहंकृतिर्यस्य। **तत्कृत**मुचनीचकर्मकृतम्। सर्वमेव किञ्चित्कर्तव्यमिति करोति। न तूत्कृष्टमिति। ननु हीनकर्मणा कथं न दोषः स्यात्? अत आह—**निरवद्यस्येति**। अपहतपाप्मन इत्यर्थः। अपहतपाप्मत्वं न देशकालावच्छिन्नमित्याह—**न क्वचिदिति**॥ २१॥

तस्मादयमेव सर्वभक्षकोऽज्ञानादुपचरित एवं कृतवानित्युक्ते भयमसेव्यता च प्रतिभाता। तन्निराकरणार्थमाह—

तथाप्येकान्तभक्तेषु पश्य भूपाऽनुकम्पितम्।
यन्मेऽसूंस्त्यजतः साक्षात्कृष्णो दर्शनमागतः॥ २२॥

तथापीति। यद्यप्येवमेव तथाप्येकस्तस्मिन्नसाधारणो गुणोऽस्ति यद्भक्तकृपा भजनीयत्वे हेतुरभये कारणं च। स चाऽव्यभिचारी नित्यफलश्च। **भूपेति** सम्बोधनं राज्ञामप्येवं कदाचिद्भवतीति संवादार्थम्। कृपाया अव्यभिचारित्वं स्वदृष्टान्तेनाऽऽह—**यन्म इति**। न हि मत्सदृशोऽपराधी कश्चिदस्त्यवहेलनकर्त्ता भक्तद्रोही द्विष्टपक्षपाती च। तथापि कदाचिन्नामग्रहणाद्भक्त्याभासं पुरस्कृत्य प्राणत्यागसमये भक्तो न मुक्तो भवेदुष्ट इति शङ्कया स्वयमागत्याऽऽत्मसाक्षात्कारं कारयित्वा कृतार्थं कृतवानित्यर्थः। तस्मादन्ये भक्ताः कृतार्था भविष्यन्तीति किं वक्तव्यमिति भावः॥ २२॥

ननु दूरे भगवत्साक्षात्कारान्मुक्तिरिति। भगवदाविर्भावव्यतिरेकेणाऽपि भगवदङ्गैर्मानसरूपनामभिर्मुक्तिर्भवतीत्याह—

भक्त्याऽऽवेश्य मनो यस्मिन्वाचा यन्नाम कीर्त्तयन्।
त्यजन्कलेवरं योगी मुच्यते कामकर्मभिः॥ २३॥

भक्त्याऽऽवेश्येति। **भक्त्येति** विहितभक्त्यधिकारिणः प्रत्युक्तम्। वस्तुतस्तु यथा कथञ्चिन्मनोनिवेशनमेव मुक्तिहेतुः। इन्द्रियव्यापारमपि भगवन्नाम्ना कुर्वन्पूर्वं योगाभ्यासरतोऽपि इदानीं भक्तिमार्गेण शरीरं त्यजन्कायवाङ्मनोभिस्तामसराजससात्त्विकमपि कर्म कुर्वन्पूर्वं कामकर्मभिः कृतैर्मुच्यते। एभिः कर्मभिस्तानि कर्माणि स्वभावं प्रापितानि मुक्तिहेतवो भवन्तीति वाऽर्थः॥ २३॥

१ केवलमिति क. ग. २ भगवान्स्वात्मानमिति क. घ. ३ सर्वमात्मैवेति घ. ४ प्रज्ञानादिति घ. ५ कर्मभिरिति ख. कामकर्मक इति घ. ङ. ६ मुक्तिहेतूनीति क. ख. ७ भवन्तीत्यर्थ इति क. घ.

एवं भजनीयभगवद्गुणानुक्त्वा स्वस्य मानसीमूर्तिकल्पनाशक्तेरन्तिमोच्छ्वासपर्यन्तं भगवत्स्थितिमेव प्रार्थयते—

स देवदेवो भगवान्प्रतीक्षतां कलेवरं यावदिदं हिनोम्यहम्।
प्रसन्नहासारुणलोचनोल्लसन्मुखाम्बुजो ध्यानपथश्चतुर्भुजः ॥ २४ ॥

स देवदेव इति। अस्मत्कृपायामन्योऽपि हेतुरस्ति। न केवलमिदानीन्तना भक्तिः। यतो देवानां वस्वादीनां देवः सर्वदा पूज्यः। किञ्च। स्वतश्च पूर्णः। भगवानिति। स यावदिदं शरीरं मया त्याज्यं तावत्तिष्ठतु। न तु मध्ये शरीरं गृह्णातु मारयतु वा। **इदमिति** जीर्णम्। **अहमिति** सामर्थ्यम्। "**ये यथा मां प्रपद्यन्ते**" इति वाक्यानुसारेण मा तिष्ठतु किन्तु प्रसन्नहासः अरुणे च लोचने ताभ्यामुल्लसन्मुखाम्बुजं यस्य। हास[१]स्य प्रसन्नत्वान्न मायामोहः। लोचनयोररु[२]णत्वान्मत्पापदूरीकरणम्। तयोरपि प्रसादे विशेषणे मयि सर्वगुणनिधानम्। मुखाम्बुजस्य तादृशत्वेन स्वपदप्राप्तिः। ध्यानपथत्वेनाऽणिमादयः। चतुर्भुजत्वेन पुरुषार्थचतुष्टयसिद्धिः। एवं सर्वपुरुषार्थदानाय सर्वाभिव्यक्तिं कुर्वन् विषयान्तरसञ्चाराभावाय प्रकटस्तिष्ठत्विति प्रार्थना ॥ २४ ॥

मध्ये सावकाशं ज्ञात्वा युधिष्ठिरः स्वसन्देहं वारयितुं पृष्टवानित्याह—

सूत उवाच—

युधिष्ठिरस्तदाकर्ण्य शयानं शरपञ्जरे।
अपृच्छद्विविधान्धर्मानृषीणामनुशृण्वताम् ॥ २५ ॥

युधिष्ठिर इति। ननु युधिष्ठिरः पूर्वोक्तं ज्ञात्वा सर्वं भगवता कृतमित्यवगत्य स्वस्य कारणत्वाभावाद्वधादिदोषाभावं विनिश्चित्याऽपि कथं पृच्छति? इत्यत आह—**तदाकर्ण्येति**। **शरपञ्जरे शयानमिति**। यदि भगवानेव करोति किमिति भीष्मः शरपञ्जरे पतितस्तिष्ठति? न ह्यकृतं भोजयति भगवान्। तथा सत्यतिप्रसङ्गः स्यात्। दुःखस्य च सार्वजनीनत्वाद्भगवतः सर्वकर्तृत्वस्य च श्रौतत्वात्सर्वेषामेव ऋषीणां सन्देहः। अतस्तेषामपि सन्देहनिवृत्त्यर्थमृषीणामेवमनुशृण्वतां पृष्टवानित्यर्थः। धर्माणामेव नानाविधि[३]त्वात्प्रबलदुर्बल[४]भावोऽस्ति राजसेवकवन्न वेति सन्देहादपि प्रश्नः। तदाह—**विविधानिति** ॥ २५ ॥

धर्मास्त्रिविधाः। श्रौताः पौराणिकाः पुरुषार्थसाधनत्वेनाऽन्वयव्यतिरेकसिद्धा लौकिकाश्च। तान्सर्वान् भीष्मः क्रमेणाऽऽहेत्याह पुरुषस्वभावेति त्रिभिः—

पुरुषस्वभावविहितान्यथावर्णं यथाऽऽश्रमम्।
वैराग्यरागोपाधिभ्यामाम्नातोभयलक्षणान् ॥ २६ ॥
दानधर्मान्राजधर्मान्मोक्षधर्मान्विभागशः।
स्त्रीधर्मान्भगवद्धर्मान्समासव्यासयोगतः ॥ २७ ॥

---

१ हास्यस्येति ख. २ अरुणत्वानेति घ. ३ नानाविधित्वादिति ख. ४ प्रबलदुर्बलताभावोऽस्तीति क. ग. घ.

धर्मार्थकाममोक्षांश्च सहोपायान् यथा मुने ।
नानाख्यानेतिहासेषु वर्णयामास तत्त्ववित् ॥ २८ ॥

तत्र वैदिकास्त्रिविधाः । शरीराधिकारेण प्रवृत्ता वर्णाश्रमरूपेण[1] बाह्यधर्मेण च प्रवृत्ता, वैराग्याद्यान्तरधर्मेण च । तत्र पुरुषस्वभावविहिताः स्वतन्त्रा रक्षादयः । **वर्णधर्मा** ज्ञानादयः । **आश्रमधर्मा** अध्ययनादयः । **रागोपाधयः** पूर्वकाण्डोक्ताः । **वैराग्योपाधय** उत्तरकाण्डोक्ताः । **दानधर्माः**[2] पौराणिका गोदानादयस्तुलापुरुषादयो वा[3] । **राजधर्मा**श्चारादिभिर्हेत्वादिदर्शनादयः[4] । **मोक्षधर्मा** मौनानीहादयः । तेषामवान्तरभेदाश्च । **स्त्रीधर्माः** पातिव्रत्यादयः । **भगवद्धर्माः** कार्तिकव्रतादयः । **समासव्यासकथनाद्बुद्धिर्भवति वै स्थिरा** । अतः सङ्क्षेपविस्ताराभ्यामाह—**समासेति** । पुरुषार्थचतुष्टयसाधनीभूतधर्मानाह—**धर्मेति** । पुरुषार्थानां स्वरूपं साधनानि प्रकाराश्च **यथा** यथावत् । **मुने**[5] इति सम्बोधनान्न विस्तरेणोच्यते । मननविघ्नत्वादिति । **आख्यानं** शब्दप्रधानम्—तैरेवमुक्तमित्यादि । **इतिहासः** पुरावृत्तम्—तैरेवं कृतमेवं जातमिति । पुराणार्थवादसिद्धं लौकिकं न केवलभ्रान्तप्रतिपन्नमित्यर्थः । सर्वेषां तत्त्वं जानातीति तथा निःशङ्ककथने हेतुः । एतावता सर्वे[6] सन्देहा निवारिता इत्युक्तं भवति । सगुणकर्मणा बन्धः । निर्गुणकर्मणा मोक्षः । लोके कर्मण[7] एव फलसाधकत्वं ज्ञातं[8] भवत्विति यमधः उपरि वा निनीषति तमसाधु साधु वा कर्म कारयतीति ईश्वरस्य सर्वकर्तृत्वं जीवस्य दुःखाद्यनुभवश्चोक्तो[9] भवति ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

धर्मप्रवचनादिकं[10] कालविलम्बादेव न त्वनेन पुरुषार्थसिद्धिरिति समागते काले सर्वमुपसंहृतवानित्याह **धर्मं प्रवदत** इति द्वाभ्याम्—

धर्मं प्रवदतस्तस्य स कालः प्रत्युपस्थितः ।
यो योगिनश्छन्दमृत्योर्वाञ्छितस्तूत्तरायणः ॥ २९ ॥

उत्तरायणकालस्योत्तमत्वेऽपि पूर्वकालस्य निकृष्टत्वात्तद्दोषसम्बन्धे[11] निर्दुष्टता न भवेदिति तद्व्यावृत्त्यर्थं **धर्मं प्रवदत** इत्युक्तम् । योगिनामुत्तरगतेर्नियतत्वात्सूर्यमण्डलमध्यस्थमार्गत्वादुत्तरायण एव सूर्ये गन्तुं शक्यते । **छन्दमृत्योरिति** । योगजधर्मेण कालस्या[12]ऽपि वशीकृतत्वात्स्वच्छन्दमृत्युत्वम् ॥ २९ ॥

तस्मिन् काले यत्कर्तव्यं तदाह—

तदोपसंहृत्य गिरः सहस्रणीर्विमुक्तसङ्गं (?) मन आदिपूरुषे ।
कृष्णे लसत्पीतपटे चतुर्भुजे पुरःस्थितेऽमीलितदृग्व्यधारयत् ॥ ३० ॥

तदोपसंहृत्येति । सर्वपरित्यागेन भगवच्चिन्तनं कर्तव्यम् । तन्मौनेन मनसश्चाञ्चल्यपरिहारेण अक्रियया च भवति । तत्र शरीरक्रियाऽभावः पूर्वमेव सिद्धः । वाङ्नियमनमाह—**गिर उपसंहृत्येति** । **सहस्रणीः** । सहस्रं योधान्[13] युद्धेन वचनेन वा नयति स्वाधीनान् करोतीति स्वधर्मोत्कर्ष उक्तः ।

---

१ वर्णाश्रमरूपेण वा इति ख. २ दानधर्मादय इति क. ग. घ. ङ. ३ वेति नास्ति ख. ४ हेयत्वादीति ख. हेत्वादेर्दर्शनादय इति क. ५ मुनय इति ग. ६ सर्वसन्देहा इति ख. ७ कर्मणः फलसाधकत्वादिति क. कर्मणा फलसाधकत्वमिति ग. ८ ज्ञानमिति क. ग. घ. ९ उक्तं भवतीति क. ख. ग. १० धर्मप्रतिवचनादिकमिति क. ग. ११ तद्दोषसम्बन्धेन दुष्टता भवेदिति ख. १२ कालस्य वशीकृतत्वादिति घ. १३ योद्धानिति क. ग.

मनसो विनियोगमाह—**विमुक्तसङ्ग इति**। विशेषेण मुक्ता अन्तर्बहिःसङ्गा येन। आदिपुरुषे व्यधारयदित्युक्ते मानस्यां प्रतिमायां व्यवधारणमुक्तं भवति। तन्निराकरणायाऽलौकिकप्रकारमाह—**कृष्णे पुरः स्थित इति**। "**कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षद्**"िति चक्षुरन्तर्नीत्वा तेन द्रष्टव्यं पश्यति। इह तु विपरीतम्। मनश्चक्षुर्द्वारा बहिरानीय तेन भगवन्तं पश्यतीति। कृष्ण आविर्भूतो भगवान्। बहिःस्थितत्वज्ञापनार्थं वस्त्रादिपरिकरमाकारं चाऽऽह—**लसत्पीतपटे चतुर्भुज इति**। लसत्पीतता दाहोत्तीर्णसुवर्णरूपता। देवकीप्रार्थनया यत्प्राकृतं रूपं कृतं तत्परित्यागेन सहजमेव रूपं प्रदर्शितवानित्यर्थः। **पुरः स्थित इति** कल्पनाक्लेशाभावः। **अमीलितदृगिति** निमेषादिना व्यवधानं निराकृतम्॥ ३०॥

विशुद्धया धारणया हताशुभस्तदीक्षयैवाऽऽशु गताऽऽयुधव्यथः।
निवृत्तसर्वेन्द्रियवृत्तिविभ्रमस्तुष्टाव जन्यं विसृजन् जनार्दनम्॥ ३१॥

सा मनसो धारणा सर्वावयवस्थिता। अत एव विशुद्धा। अपहतपाप्मविषयत्वात्। तयैव सर्वपापक्षयः। भगवदपराधजनकमपि पापमपराधेन जनितं प्रतीकाराकरणेनोपेक्षाजनितं च। तत्सर्वं शुद्धसेवकभावेन निवारितम्। भगवति च शुद्धभावे भगवानपि कृपया वेदनां दूरीकृतवानित्याह—**तदीक्षयेति**। तस्य भगवतो दोषनिवर्तकदृष्टचैव गता आयुधव्यथा यस्य। निवृत्ताः सर्वेन्द्रियवृत्तिषु विभ्रमा यस्य। अनेनाऽन्तर्बहिर्दोषाभाव उक्तः। **जन्यं** प्राकृतसमूहम्। **जनां** प्रकृतिमर्दयतीति **जनार्दनः**। यावत्प्रकृतिर्न पीडिता स्यात्तावत्स्वकार्यं न निवर्तयेदिति॥ ३१॥

मर्यादानुसारेण अन्ते भगवति यत्कर्तव्यं तदत्र विनिरूप्यते। तत्र प्रथमं सर्वसमर्पणम्। ततो माहात्म्यज्ञानपूर्विका भगवति रतिः। तत आत्मसमर्पणमिति। आद्यन्तयोरेकैकम्। मध्ये माहात्म्यभक्तौ नव। तत्र प्रथमं सर्वसमर्पणं निरूपयति—

भीष्म उवाच—

इति मतिरुपकल्पिता वितृष्णा भगवति सात्वतपुङ्गवे विभूम्नि।
स्वसुखमुपगते क्वचिद्विहर्तुं प्रकृतिमुपेयुषि यद्भवप्रवाहः॥ ३२॥

इतीति। इतिशब्दः समाप्तिवाचकः। परमेश्वराद्विभक्तस्याऽनन्तकोटिजन्मभिर्यत्कृतं यदस्ति वा तद्विचार्यमाणे मतिरेवाऽस्मदीया तावद्विषयिणी। मया कृतं मदीयमिति। पदार्थास्तु भगवदीयाः सर्वे। अतोऽस्मदीया बुद्धिरेव भगवति समर्पणीया। तदाह—**इति मतिरिति**। अन्तिमोच्छ्वासपर्यन्तं याऽस्माभिः सम्पादिता बुद्धिः सा भगवति उपकल्पिता। फलार्थत्वं निवारयति—**वितृष्णेति**। यद्यप्येवं मतिसमर्पणे न किञ्चित्फलं शास्त्रसिद्धं तथाप्यहमेतत्समर्पयामि ममैतत्फलं भविष्यतीति स्वयमेव तृष्णा भवति। अतस्तामेव निषेधति। **भगवति** ब्रह्मणि। **सात्वतपुङ्गवे** याद-

१ विमुक्तेत्यादि नास्ति ख. २ संयोगा इति ग. ३ मनश्चतुर्धेति ग. ४ दाहोत्तीर्णरूपतेति घ. ङ. ५ रूपं स मनस इति ग. ६ भगवति च शुद्धभावे इत्ययमंशो नास्ति ख. ७ भ्रमा इति घ. ८ सा चेति ग. ९ भवतीति ख. १० भगवतीति घ. ११ वितृष्णेति घ.

वश्रेष्ठत्वेनाऽऽविर्भूते । विगतो भूमा यस्मात् । अक्षरात्परस्मिन् पुरुषोत्तमे । ननु पुरुषोत्तमस्य भगवतः कथं सात्त्वतपुङ्गवत्वम् । तत्राऽऽह । **स्वसुखमुपगते** । स्वपरमानन्दं प्राप्त एव क्वचित्कदाचित्स्थानविशेषे "**लोकवत्तु लीलाकैवल्यमि**"ति न्यायेन विहर्तुं स्वस्यैव स्वभावरूपां प्रकृतिं साङ्ख्यादिन्यायेन विश्वजननीं स्वयं पिता उपगच्छति । तादृशे । ननु तदपि कुतः ? तत्राऽऽह— **यद्भवप्रवाह इति** । यस्माद्भगवतः प्रकृतिसम्बन्धात् भवस्य विश्वस्य प्रवाहः बीजाङ्कुरवत्परम्परा । "**न घटत उद्भव**" इत्यस्य विवरणम् । तथासृष्ट्यर्थं यथा करोति तथा अस्मन्मुक्त्यर्थमप्येवं कृतवानित्यर्थः ॥ ३२ ॥

इदानीं रतिं प्रार्थयते—

त्रिभुवनकमनं तमालवर्णं रविकरगौरवराम्बरं दधाने ।
वपुरलककुलावृताननाब्जं विजयसखे रतिरस्तु मेऽनवद्या ॥ ३३ ॥

त्रिभुवनकमनमिति । कदाचिदभेदादन्तर्यामिणि स्वरूपे वा रतिं प्रार्थयेदित्याशङ्क्याऽऽह— **वपुर्दधान इति** । यत्र प्राकृतानामपि प्रतीतिः शरीरीति तादृश एव मम रतिरस्तु । प्रमाणवलमनपेक्ष्य केवलं प्रमेयबलेनैव मम यत्कार्यं भवति तदेव भवत्विति केवलं प्रतीत्या यन्मतं तदेवाऽनुवदति—**वपुर्दधान इति** । विषयसौन्दर्येणैव चित्तं प्रविशत्विति रूपवर्णनम् । त्रिभुवने त्रैलोक्ये तदेव कमनं लोकदृष्ट्यैव सुन्दरं न तु शास्त्रसंस्कारेण प्रतीत्या तथाविधम् । तथा सति बुद्ध्या फलं तदल्पम् । लौकिके तु वस्तुनः शक्त्या फलम् । **तमालवर्णमिति** । तमालवद्वर्णो यस्य । औत्पत्तिको निरतिशयः सदैकविधस्तमालवृक्षेषु नीलवर्णः । अनेन वर्णेनैतज्ज्ञापितम्—सर्वथा परहितजनकमिति । **रविकरगौरवराम्बरमिति** । रविकरवत् गौरं वरमम्बरं यस्य । भगवतः सर्वमुक्त्यर्थं प्रादुर्भूतस्य पीताम्बरमाच्छादकमिति दुष्टत्वमाशङ्क्य तन्निवृत्त्यर्थमाह—**रविकरेति** । सूर्यरश्मयो घटादौ पतिताः प्रकाशयन्त्येव न त्वाच्छादका भवन्ति तथा पीताम्बरं परमानन्दं प्रकाशयत्येव न त्वाच्छादयति । तथा "वेदोऽर्थं प्रकाशयत्येव । गौरमीषद्रक्तपीतम् । नीलो वर्णो वर्णान्तरेण प्रकाश्यत इति । वेदानां प्रार्थना या अस्मदावेष्टितो भगवान् तिष्ठत्विति । अस्त्वित्युक्ते पीताम्बरत्वमापन्ना भगवन्तमाच्छाद्य तिष्ठन्तीति वेदरूपमम्बरम् । अनेन व्यापकताऽप्युक्ता । अप्राकृतत्वं च । रविकरैर्वा गौरंवरमम्बरमाकाशः । **वपुरिति** । आकाशशरीरं ब्रह्मेत्युक्तं भवति । पूर्वविशेषणद्वयमाकाशपक्षेऽपि स्पष्टमेव । **अलककुलावृताननाब्जमिति** । अलकाश्चूर्णकुन्तलाः । तेषां कुलैरावृतमाननाब्जं मुखकमलं यस्य । अलमत्यर्थं ककुलैरानन्दसमूहैः **आवृतं** आ समन्ताद्वेष्टितं करचरणादिरूपेण स्थितमाननं आ समन्तात् ननं सद्रूपं अब्जं सूर्यचन्द्रनक्षत्रलक्ष्मीविद्युन्मेघादिरूपम् । आनन्दावयवे आकाशशरीरे ब्रह्मणि दन्तनेत्रभावापन्नानि सूर्या-

---

१ अपगच्छतीति ख. २ अन्तर्यामिस्वरूपे वेति ग. ३ मयीति ग. ४ अपेक्ष्येति ग. ५ प्रीत्येति क. ग. घ. ङ. ६ तमालवर्णो यस्येति ख. ७ तमालो वृक्षेष्विति घ. ८ यद्गौरमिति क. ख. ग. ९ तदाच्छादका इति घ. १० आनन्दमिति ख. ११ वेदार्थमिति क. ग. १२ नीलवर्ण इति ख. १३ प्रार्थनयेति क. ग. घ. ङ. प्रार्थनाया इति पञ्चमीषष्ठ्योर्भ्रान्तिमापादयंश्च पाठः ख पुस्तके । पदच्छेदेन तु कथञ्चिद्घटत इति मूले तथा निवेशः । १४ भवानिति क. ग. घ. १५ वररूपमिति क. ग. १६ गौरवमम्बरमिति ख. १७ समन्ताद्वेष्टितकरचरणादिरूपेणेति घ.

दीन्यस्ये(?)त्युक्तं भवति । वं अमृतं पुष्णाति सर्वेभ्यः प्रयच्छतीति वपुः परमानन्दस्वरूपम् । अलमत्यर्थं कं येषां ते ब्रह्मविदस्तेषां कुलैर्वा । त एव वा ते । तैरावृतमग्निब्राह्मणरूपमाननमब्जमासनकमलं यस्य । सनकादिभिर्ब्राह्मणैर्देवैर्ज्ञानादिभिश्च पत्रेषु स्थितैरावृतं कर्णिकारूपमासनमित्युक्तं भवति । अब्जपदेन च सूर्यादिवेष्टनसहितत्वं लक्ष्यते । एतादृशं वपुर्दधाने । तादृशोऽपि भक्तवत्सल इति—**विजयसखे** । सख्यपर्यन्तं दत्तवानिति । विजयोऽर्जुनः । विशिष्टो जयो येषाम् । अन्तःकरणादिजेतारः । ते सखायो यस्य । तेषां वा सखा । तत्र रतिः प्रीतिः । अनवद्या अलौकिकी । परमा प्रीतिरलौकिकी सर्वदुर्लभा भगवदेकनिष्ठा तत्त्व एव भवतीति नोत्तरत्र विरोधः ॥ ३३ ॥

एवं सत्त्वमिश्रसत्त्वावस्था उक्ता । रजोमिश्ररजोऽवस्थामाह—

युधि तुरगरजोविधूम्रविष्वक्कचलुलितश्रमवार्यलंकृतास्ये ।
मम निशितशरैर्विभिद्यमानत्वचि विलसत्कवचेऽस्तु कृष्ण आत्मा ॥३४॥

युधीति । सर्वावस्थासु रतिः प्रार्थ्यते । **युधि** युद्धे । तुरगाणामश्वानां खुराग्रविक्षतरजोभिः विशेषेण धूम्राः धूसरवर्णाः विष्वक् परितो ये कचास्तैर्लुलितं यच्छ्रमवारि तेनाऽलङ्कृतमास्यं यस्य । नीले मुखाब्जे मुक्ताफलसदृशा बिन्दवः शोभातिशयं कुर्वन्ति । मम भीष्मस्य । त्वक् चर्मादि । युद्धविशेषणं वा । राजसराजसावस्थायाः शोभैव सा । अथवा । युद्धार्थमिन्द्रियादिभिः सह **तुरगाणां** वेदानां सूर्यादीनां वा यत् **रजः** कामो रजोगुणो वा तेन[1] विधूम्रा विशेषेण धूसरा ये सकामाः । कालवशाद्वा वेदवशाद्वा सकामाः । कालपरिच्छेदका ह्यग्न्यादयः । "**अग्निर्वा अर्वे**" त्यादिश्रुतिभिस्तेषां तुरगत्वम् । वेदानां च त्रिपुरदाहादौ । ते च ते **विष्वक्काश्च** ब्रह्मविदः सूर्यादिमार्गगामिनो भिन्ना वा । तदा तेषां **च**[3] समुच्चयः । इतरेतरयोगो वा । तेन लुलिता मिलिता ऐक्यभावं वा प्राप्ताः । ते च ते **श्रमवार्यलङ्कृताश्च** गङ्गाजलपूता ब्रह्मशिवादयः । तेऽपि आनने यस्येति । आ समन्तात्सद्रूपे (?) वा । अनेन महासामर्थ्यं सूचितम् । कालरूपत्वं च । किञ्च । **मम** अहङ्कारविशेषः । तेन या **निश** निशा तामिताः । अहङ्कारेणाऽज्ञानं प्राप्ता इति यावत् । ते च ते **शराश्च** परभेदकाः । तैर्विशेषेण भिद्यमानास्त्वचः छन्दांसि यस्येति । यस्माद्वा । पाषण्डप्रवृत्तौ कलौ वा सञ्जाते गत्यन्तराभावात्[4] । भगवतश्च तद्दोषाभावे[5] हेतुः । विशेषेण लसत्कवचं धर्मादिरूपं[6] यस्य । एतादृशे कृष्णे आत्मा अन्तःकरणमस्तु । भक्तिर्हि अन्तःकरणसाध्या । आत्मसाध्या वा । तदुभयं भगवति चेत्तदा भक्तिस्तत्र भवति । अतः पूर्वश्लोकार्थे अयं हेतुः ॥ ३४ ॥

तृतीयावस्थामाह—

सपदि सखिवचो निशम्य मध्ये निजपरयोर्बलयो रथं निवेश्य ।
स्थितवति परसैनिकायुरक्ष्णा हृतवति पार्थसखे मतिर्ममाऽस्तु ॥३५॥

सपदीति । सपदि तत्क्षणमेव । सखिवचोऽर्जुनस्य वचः । "**सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं**

---

१ तेनेति नास्ति ख. २ वेत्यव्ययं नास्ति ग. ३ चः समुच्चये इति क. ४ मत्यन्तराभावादिति ख. ५ दोषाभावे इति घ. ६ धर्मादित्रयमिति घ.

स्थापय मेऽच्युते"ति । निजपरयोः सेनयोर्मध्ये । पक्षपातोऽन्यार्थेऽन्यघातनश्च तृतीयो गुणः[1] । परसैनिकानामायुश्च **अक्ष्णा** कालदृष्ट्या । पृथायाः पुत्रस्य च सखा । पूर्ववन्मतिरस्तु ॥ ३५ ॥

सत्त्वमिश्ररजोऽवस्थामाह—

व्यवहितपृतनामुखं निरीक्ष्य स्वजनवधाद्विमुखस्य दोषबुद्ध्या ।
कुमतिमहरदात्मविद्यया यश्चरणरतिः परमस्य तस्य मेऽस्तु ॥ ३६ ॥

व्यवहितेति । व्यवहिते दूरे स्थिते ये पृतने । विशेषेण अवहिता यत्रेति[2] वा । अवेति वा निषेधार्थः । अहिता[3] इति यावत् । विहिता अवहिताश्चेति वा । मुखमग्रिमभागः । तत्र बान्धवा एव तिष्ठन्ति । तद्वधव्यतिरेकेण न[4] साधारणवधोऽपि सम्भवति । अतः स्वजनवधमकृत्वा निवृत्तः । परहिंसादोष इति । नापितेन क्षौरवदत्र समाधानम् । भारयमाणाः क्षत्रियाः श्मश्र्वादिरूपाः । अर्जुनश्च नापितरूपः । आत्मविद्या स्वस्य विद्या । मयैव[5] क्रियते । मम च हितम् । तेषामपि जडांश एव दूरी क्रियते मुक्तिदानार्थमिति । तस्मादेवंविधे न दोषः । अत एव गुरुत्वाच्चरणरतिं प्रार्थयते । परो मीयतेऽनेनेति परमः । **तस्येति** । स एव परः । तदवस्थां प्राप्तस्येति वा ॥ ३६ ॥

तमोमिश्ररजोऽवस्थामाह—

स्वनिगममपहाय मत्प्रतिज्ञामृतमधिकर्त्तुमवप्लुतो रथस्थः ।
धृतरथचरणोऽभ्ययाच्चलद्गुर्हरिरिव हन्तुमिभं गतोत्तरीयः ॥ ३७ ॥

स्वनिगममपहायेति । स्वस्य निगमः प्रतिज्ञा शस्त्रसंन्यासः । दन्तवक्त्रे सभ्रातरि हते भगवतां[6] शस्त्रसंन्यासः कृतः । तत्पुनस्तृतीयदिनयुद्धे नवमे च भीष्मवधार्थं चक्रं गृहीतम् । युद्धागमनसमये[7] च प्रतिज्ञा कृता अयुध्यमानोऽहमेकत इति । मया च प्रतिज्ञातम्—सर्वथा शस्त्रं ग्राहयिष्यामीति । तत्र मत्प्रतिज्ञामृतं कर्तुं रथस्थ एव सन्नवप्लुतः । अधिका च प्रतिज्ञा[8] कृता[9] । शस्त्रमेव गृहीतं न तु मारितवानित्यर्थः । रथस्यैव चक्रे सुदर्शनस्याऽऽवेशः[10] । भगवतः प्रतिज्ञात्यागे भूमेः कम्पो जातः । तदाह—**चलद्गुरिति** । चलन्ती गौर्भूमिर्यस्य । दृष्टान्तेन दोषाभावमाह । यथा हरिः सिंह इभमिव । **"यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवत ओदन[11]"**इति श्रुतेः । सायुज्यदानार्थं भीष्ममन्तःप्रवेशयितुं भगवान् प्रवृत्तः । तावता उत्तरीयं पतितमुपर्याच्छादनार्थम् । अर्जुनो रक्षितः । स भूमावागत्य पतितः । ततो[12] वधो न जात इति । उत्तरीयाभावे च भोजनं निषिद्धम् । तदा हि भीष्मोऽहङ्कारयुक्तः । अतस्तस्य ज्ञानस्फूर्त्यभावात्तदा न मारित इति भावः । अत्र रतिप्रार्थनाऽभावो भगवत एव रतिकार्यकर्तृत्वात् ॥ ३७ ॥

---

१ गुणा इति ख. २ अत्रेति वेति घ. ङ. ३ अवहिता इति ङ. ४ नेति नास्ति ग. ५ ममैव क्रियेति इति क. ख. ६ भगवतः इति ख. ७ युद्धागमनसमयश्चेति ख. ८ प्रतिज्ञामिति ग. ९ कृत्वेति ग. १० सुदर्शनावेश इति घ. ११ ओदनमितीति क. ग. घ. १२ अत इति क. ग. घ.

रजोमिश्रतमोऽवस्थामाह—

शितविशिखहतो विशीर्णदंशक्षतजपरिप्लुत आततायिनो मे ।
प्रसभमभिससार मद्वधार्थं स भवतु मे भगवान् गतिर्मुकुन्दः ॥ ३८ ॥

शितेति । नवमदिनस्येदं रूपम् । पूर्वश्लोके तु तृतीयदिनस्येति न पुनरुक्तिः । शितास्तीक्ष्णाः विगतशिखाः पाषण्डिनो हतां येन । **विशीर्णदंशक्षतजपरिप्लुतः** । विशीर्णा दंशा यस्मिन् काले वर्षाव्यतिरिक्तकाले, मासाष्टकम् । तत्र क्षता जाता येषां ते क्षतजाः । परिव्राजिनः क्षत्रियोत्तमा वा । तैः परितो व्याप्तः । अधर्मनिवारको धर्मरक्षक इत्युक्तं भवति । अत एव आततायिनं पापिष्ठं मां हन्तुं प्रसभमभिससार । अयुद्ध्यमानयुद्धात् पापिनमपि यो मोचयितुं प्रवृत्तः स भवतु मे भगवान् गतिः प्राप्यः । न हि स मां मारयितुं प्रवृत्तः । किन्तु मुक्तिदानार्थमित्याह—**मुकुन्द इति** ॥ ३८ ॥

सत्त्वमिश्रतमोऽवस्थामाह—

विजयरथकुटुम्ब आत्ततोत्रे धृतहयरश्मिनि तच्छ्रियेक्षणीये ।
भगवति रतिरस्तु मे मुमूर्षोर्यमिह निरीक्ष्य हता गताः स्वरूपम् ॥३९॥

विजयरथकुटुम्ब इति । अर्जुनस्य रथः सर्वथा परिपाल्यः । अत एव तस्य रथः कुटुम्बं यस्य । विविधो जयो विगतो वा जयो यस्येति **विजयः** अर्जुनः । जयद्रथवधे हि युद्धे अशक्य इव जातः । तदा स्वयं तोत्रं गृहीत्वा अश्वानां रश्मींश्च गृहीत्वोत्थितः सन् कर्णादीनामस्त्राणि रथचालनेनैव दूरीकुर्वन् तदानीन्तनश्रिया **ईक्षणीयः** अतिसुन्दरः । तादृशे । मुमूर्षोरेव रतिरस्तु । न तु पूर्ववन्मरणानन्तरम् । रतेः कैमुतिकन्यायेन फलमाह—**यमिह निरीक्ष्येति** । इह अस्मिन्नवसरे अन्तकाले यं दृष्ट्वैव मुक्ताः । तत्राऽन्तकाले स्नेहे सति किं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ३९ ॥

तमोमिश्रसत्त्वावस्थामाह—

ललितगतिविलासवल्गुहासप्रणयनिरीक्षणकल्पितोरुमानाः ।
कृतमनुकृतवत्य उन्मदान्धाः प्रकृतिमगन् किल यस्य गोपवध्वः ॥ ४० ॥

ललितेति । ललिता या गतिस्तत्र यो विलासः हंसगजगतिवत्पादचलनम् । मनोहरश्च हासः । स्नेहपूर्वकं च निरीक्षणम् । तमोरजस्सत्त्वभावकार्याणि । तैः कल्पित उरुः अधिको भगवन्माहात्म्यमप्यविचार्य प्रवृत्तो मानो यासाम् । किञ्च । न केवलमन्तःस्थित एव दोषः किन्तु त्रिदोषकार्यमपि बहिः कुर्वन्तीत्याह—**कृतमनुकृतवत्य इति** । कृतं भगवच्चरित्रं पूतनापयःपानादि तदनुकुर्वन्तीति । एवमपि सति लौकिकमपि ज्ञानं निवृत्तमित्याह—**उन्मदान्धा इति** । उद्गतेन मदेन भगवदारोहणार्थमपि यतन्त इत्यन्धाः । सर्वथाअचिकित्स्यत्रिदोषाः । तत्राऽपि—**गोपवध्वः** जात्या स्वभावेन च दुष्टाः । ता अपि यस्य सम्बन्धात्प्रकृतिं स्वरूपमगमन् । नाऽत्र सन्देहः कर्तव्यः । किलेति प्रसिद्धे ॥ ४० ॥

---

१ हता इति नास्ति क. ग. घ. ङ. २ विशीर्णदंशः क्षतजपरिप्लुत इति क. ख. ग. ३ क्षताज्जाता इति ख. ४ अश्वानाश्चेति क. ख. ५ मतिरस्त्विति ख. ग. घ ङ. ६ ननु इति ख. ग. ७ पदचालनमिति घ. ८ उरु इति क. ग. ९ भवन्माहात्म्यमिति ख. १० बहिर्वहिरिति. घ. ११ अचिकित्सेति ख. घ. १२ अगन्निति ग.

रजोमिश्रसत्त्वावस्थामाह—

मुनिगणनृपवर्यसङ्कुलेऽन्तःसदसि युधिष्ठिरराजसूय एषाम्।
अर्हणमुपपेद ईक्षणीयो मम दृशिगोचर एष आविरात्मा॥ ४१॥

मुनिगणेति। मुनीनां गणा नृपश्रेष्ठाश्च। सात्त्विका राजसाश्च। न तु तामसाः। **अन्तःसदसि** सभामध्ये सर्वतो मध्यस्थाने। आभिषेचनिके अहनि सदस्यपूजायां यः सर्वोत्तमः स पूजनीय इत्यस्मदादिभिरुक्ते कृष्णं पुरुषोत्तमं मत्वा एषां[1] सर्वेषामेवाऽर्हणम्। सर्वेषामेव सम्भावितत्वात्। अतः सर्वेषां पूजां स्वयमेव गृहीतवान्। तदा च सर्वेषामेव ईक्षणीयो जातः। स इदानीं मम **दृशिगोचरः** तत्सौन्दर्यं साम्प्रतं पश्यामि। तस्य प्रकटात्मत्वमाह—**आविरात्मेति**। सोऽप्ययमेव, न त्वेतस्मिन्॥ ४१॥

एवं स्वदृष्ट्या[2] सर्वावस्था अनुवर्ण्य गुणातीतायामवस्थायां विद्यमाने भगवति स्वात्मसमर्पणमाह—

तमिममहमजं शरीरभाजां हृदि हृदि धिष्ठितमात्मकल्पितानाम्।
प्रतिदृशमिव नैकधाऽर्कमेकं समधिगतोऽस्मि विधूतभेदमोहः॥ ४२॥

तमिममिति। पूर्वं यः सर्वोत्कृष्टधर्मवत्त्वेनोक्तः[3] स[4] एवाऽयं हृदयमारभ्य बहिःपर्यन्तमनुस्यूततया स्थितः स च न देहादिरूपः। तदाह—**अजमिति**। यथा ममाऽयमन्तर्बहिस्तिष्ठति तथैव सर्वप्राणिष्वित्याह—**शरीरभाजां हृदि हृदि धिष्ठितमिति**। शरीरं भजन्त इति शरीरभाजो जीवाः स्वस्य समानाऽऽकृतिं शरीरं पुरुषरूपं सम्पाद्य स्वसेवां त्याजयित्वा तत्सेवायां नियुक्ताः। तत्र चाऽन्यभजनं मा भवत्विति स्वयमेव हृदि हृदि[5] प्रत्येकपर्यवसायित्वेन धिष्ठितमधिष्ठाय स्थितम्। अधिष्ठातृदेवतात्वेन न तु जीववत्। ननु के ते जीवाः? तत्राऽऽह—**आत्मकल्पितानामिति**। आत्मनैव[6] कल्पिताः। "**अवस्थितेरिति काशकृत्स्न**" इति भगवतोऽवस्थाविशेषो जीवः। प्राकृतभोगार्थं तामवस्थां सम्पादितवानित्यर्थः। नन्वेक एव कथमनेकस्थानेष्वनुस्यूततया[7] दृश्यते? तत्राऽऽह—**प्रतिदृशमिव नैकधाऽर्कमेकमिति**। चक्षुषोऽधिष्ठात्री देवता सूर्य एक[8] एव प्रतिदृशं तिष्ठति। अथवा। बहिः स्थित एवाऽयं सूर्यः सर्वेषां दृष्टौ अस्मदर्थ एवाऽयमुदित इति प्रतिभाति। "**तस्मात्सर्व एव मन्यते मां प्रत्युदगादि**"ति श्रुतेः। तस्मान्महतामचिन्त्यसामर्थ्यान्नाऽत्र सन्देहः कर्तव्यः। तस्मादेवंविधं परमात्मानं सम्यगधिगतोऽस्मि[9] प्राप्तोऽस्मि। योगेनाऽऽत्मानं तत्र योजितवानित्यर्थः। सर्वोऽपि भगवन्निकटे तिष्ठति। तथापि मायायाः स्वतः कार्याच्च यौ धर्मावुद्गतौ मोहभेदौ तयोः प्रतिबन्धकत्वान्न भगवता सह मेलनमिति मया तौ निवारिताविल्याह—**विधूतभेदमोह इति**। इदानीं वा समधिगमनानन्तरं भेदमोहावपगतौ॥ ४२॥

---

१ येषामिति घ. २ स्वदृष्ट्या इति ख. ङ. ३ धर्मत्वेनेति ग. घ. ४ सर्वोऽयमिति घ. ५ इदं नास्ति ग. ६ आत्मनैवेति ख. ७ अननुस्यूततयेति क. ग. ८ एक इति नास्ति ख. ९ सम्यगधिस्थितोऽस्मीति क. ग. घ.

एवं स्वमनसि स्फुरितं प्रमेयमनूद्य अन्ते स्वकृतमात्मसमर्पणं चाऽनूद्य शरीरं त्यक्तवानित्याह—

सूत उवाच—

कृष्ण एवं भगवति मनोवाग्देहवृत्तिभिः।
आत्मन्यात्मानमावेश्य सोऽन्तःश्वास उपारमत्॥ ४३॥

कृष्ण इति। कृष्णे भगवति मूलाविर्भावरूपे एवं कायवाङ्मनोवृत्तयो योजिताः। तैः सह आत्माऽपि योजितः। तेषां तु भेदेन योजनम्। आत्मनस्त्वात्मन्येव योजनम्[1]। "**इहैव समवनीयन्ते प्राणा**" इत्यर्थ उक्तो भवति। **अन्तःश्वासः**। अन्तरेव श्वासो यस्य सः। **उपारमत्।** देहं त्यक्तवान्॥ ४३॥

तदा च[2] सर्वेषामपि तथा प्रतीतिर्जातेत्याह[3]—

सम्पद्यमानमाज्ञाय भीष्मं ब्रह्मणि निष्कले।
सर्वे बभूवुस्ते तूष्णीं वयांसीव दिनात्यये॥ ४४॥

सम्पद्यमानमिति। अन्तःस्थितो भगवान् प्रकटीभूतः। तत्राऽस्य सायुज्यं वृत्तम्। तदा[4] महती काचित्प्रभा निर्गता। तया सर्वैर्ज्ञातं भीष्मो ब्रह्मणि सङ्गत इति। तदा परमपुरुषार्थे विघ्नो माभूदिति सर्वे तूष्णीं भूताः। श्रोत्रेन्द्रियस्याऽनावृतत्वाद्विषयैरिन्द्रियद्वारा मनस आकर्षणसम्भवात्। तद्द्वारा च जीवस्य। यथा सुषुप्तौ। **वयांसीवेति।** यथा सन्ध्यापगमे(?) तत्तत्स्थाने स्थिताः पक्षिणः अश्वस्तन[5]त्वाद्विचारशून्याः पूर्वानुसन्धानरहिताश्च निद्राभावेऽपि[6] तूष्णीं भवन्ति तथा सर्वसन्देहाभावं श्रुत्वा दृष्टान्तं[7] च दृष्ट्वा[8] वक्तव्याभावाद्[9]ब्रह्मभूता एवं[10] तूष्णीं जाता इत्यर्थः॥ ४४॥

तत्र दुन्दुभयो नेदुर्दिवि देवप्रचोदिताः[11]।
शशंसुः साधवो राज्ञां खात्पेतुः पुष्पवृष्टयः॥ ४५॥

देवानां सर्वज्ञत्वादस्मदीयो वसुर्मुक्त इति वाद्यवादनं चक्रुरित्याह। वादनप्रशंसापुष्पवृष्टयस्तामससात्त्विकराजसरूपा उत्तमाः। राज्ञां मध्ये ये[12] साधवः। अनेन तत्राऽपि दुष्टाः सन्तीति ज्ञापितम्॥ ४५॥

"**भस्मान्तं शरीरमि**"ति श्रुतेः शरीरप्रतिपत्तिं[13] चक्रुरित्याह—

तस्य निर्हरणादीनि सम्परेतस्य भारतः।
युधिष्ठिरः कारयित्वा मुहूर्त्तं दुःखितोऽभवत्॥ ४६॥

तस्येति। निर्हरणं ज्वालनम्। सम्परेतस्य शरीरस्य। भीष्मात्मानं गृहीत्वा भगवति तिरोहिते।

---

१ आत्मनः स्वात्मन्येवेति ख. २ तथाचेति क. घ. ३ प्रीतिरिति ख. ग. ४ तत्रेति ख. ग. ५ अश्व॰ स्तनद्वादिति घ. ६ अपिर्नास्ति घ. ७ दृष्टान्तश्चेति नास्ति ख. ८ दृष्ट्वेति नास्ति ग. ९ तं वक्तव्याभावादिति घ. १० एवमिति घ. ११ देवगन्धर्वचोदिता इति क. देवमानववादिता इति ग. देवदानववादिता इति घ. १२ ये इति नास्ति. ग. १३. अपत्तिमिति घ.

भारतो युधिष्ठिरः । मोहाभावाय । कारयित्वेति । पट्टाभिषिक्तस्य स्वतः[1]करणमनुचितम् । मुहूर्त्तखेदो वैधः ॥ ४६ ॥

भीष्मोक्तं कृतं च[2] सर्वेषां हृदये समागतमित्यभिप्रायेणाऽऽह—

तुष्टुवुर्मुनयो हृष्टाः कृष्णं तद्गुह्यनामभिः ।
ततस्ते कृष्णहृदयाः स्वाश्रमान् प्रययुः पुनः ॥ ४७ ॥

तुष्टुवुरिति । तद्गुह्यनामभिः अद्भुतकर्मत्वादिभिः । कृष्णं हृदये निवेश्य सर्वे गता इत्याह— **ततस्त इति** । **पुनरिति** । केचन भगवद्दर्शनार्थं स्वाऽऽश्रमे गत्वाऽपि समागत्य कृष्णं दृष्ट्वा पुनर्गता इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

युधिष्ठिरस्य तु ज्ञानं वृत्तमित्याह—

ततो युधिष्ठिरो गत्वा सहकृष्णो गजाह्वयम् ।
पितरं सान्त्वयामास गान्धारीञ्च तपस्विनीम् ॥ ४८ ॥

तत इति । स्वयं विशोकः शोकमन्येषां दूरीकरोति । पितरं धृतराष्ट्रम् । तपस्विनीं सन्तप्ताम् । चकारादन्यांश्च[3] ॥ ४८ ॥

ततो भगवत्कृपया तस्य राज्यप्राप्तिरित्याह—

पित्रा चाऽनुमतो राजा वासुदेवानुमोदितः ।
चकार राज्यं धर्मेण पितृपैतामहं विभुः ॥ ४९ ॥

पित्रा चेति । अधिकृतैर्मन्त्रिभिः पित्रा च अनुमतः । स्वभावत एव राजा । मुख्यतया वासुदेवानुमोदितः । पितृपैतामहमावश्यकम् । विभुः समर्थः । अनेन सर्वे गुणाः सर्वदोषाभावश्चोक्तः ॥४९॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां प्रथमस्कन्धे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः ।

नैश्चिन्त्यसिद्धये विष्णो[4]र्भीष्ममुक्तिर्निरूपिता ।
ऐहिके सर्वसौख्यं तु दत्तवांस्तन्निरूप्यते ॥ १ ॥
पाण्डवानां यदूनां च तदध्यायद्वयेन हि ।
निरूप्यं प्रथमं तत्र पाण्डवानां तदुच्यते ॥ २ ॥
कृष्णाधीनं सुखं यस्य स सुखीति निगद्यते ।
अतः कृष्णपरं चित्तं सर्वेषामत्र वर्ण्यते ॥ ३ ॥

पूर्वाध्यायान्ते युधिष्ठिरस्य राज्यप्राप्तिरुक्ता । तत्र राज्यकरणं ज्ञानाज्ञानाभ्यां न घटत इति राज्यस्थितिं पृच्छति शौनकः—

---

१ स्वतःकारणमिति घ. २ स चेति ख. ३ अन्यांश्चेति ख. अन्यांश्चेति ग. घ. ४ विष्णाविति घ.

शौनक उवाच—

हत्वा स्वरिक्थस्पृध आततायिनो युधिष्ठिरो धर्मभृतां वरिष्ठः।
सहाऽनुजैः प्रत्यवरुद्धभोजनः कथं प्रवृत्तः किमकारषीत्ततः॥ १॥

हत्वेति। स्वरिक्थे स्पर्द्धन्त इति तथा। रिक्थं धनम्। अत एव आततायिनः धनोपहान्। अवध्यंवधे हेतुराततायित्वम्। अस्वरिक्थे वा स्पर्द्धा येषाम्। अनेन धनार्थिनो हत्वा धनं गृहीत्वा तेन राज्यकरणमनुचितमिति ज्ञापितम्। नन्वेवमेव प्राकृताः कुर्वन्ति? तत आह—**धर्मभृतां वरिष्ठ इति**। न धर्मज्ञानमात्रं कृतिमात्रं वा। किन्तु ये धर्ममेव गृहीत्वा तिष्ठन्ति तेषां मध्ये श्रेष्ठः। **अनुजैः सहेति**। सर्वत्र शत्रुवधे धर्मज्ञाने राज्यप्राप्तौ च किञ्चिद्भ्रातृणामैकमत्यमस्ति न वेति सम्बन्धः। प्रत्यवरुद्धं भोजनं यस्य। भोजनं पालनमभ्यवहरणं वा। पूर्वमाततायिभिः प्रत्यवरुद्धं भोजनम्। इदानीं वा अवरोधस्य प्रतिकूलत्वे प्राप्तभोजनत्वं सिद्ध्यति। अतस्तुच्छे राज्ये सर्वज्ञस्य कथं प्रवृत्तिः। सन्तोषेण च राज्ञो राज्ये स्थातुमशक्तत्वात्ततो राज्यं प्राप्य पुनः कलहाद्यन्यद्वा कृतमिति प्रश्नः॥ १॥

तत्र स्वेच्छया युधिष्ठिरेण न किञ्चित्कृतं किन्तु भगवदिच्छयेति तस्य न राज्ये दोषो गुणो वा। किन्तु भक्तत्वाद्भगवदिच्छया राज्यं कृतवानिति वक्तुं भगवांस्तस्मै राज्यं दत्त्वा तुष्टो जात इत्याह—

सूत उवाच—

वंशाङ्कुरं वंशदवाग्निनिर्हृतं संरोहयित्वाऽभवभावनो हरिः।
निवेशयित्वा निजराज्य ईश्वरो युधिष्ठिरं प्रीतमना बभूव ह॥ २॥

वंशाङ्कुरमिति। द्वयं कृत्वा भगवान् प्रीतो जातः। वंशाङ्कुरपरीक्षिद्रक्षणं युधिष्ठिराय राज्यदानं च। ततस्तत्र भगवतस्तादृशेन कार्येण किमित्याशङ्क्य(?) स्वभक्तानां वंशरक्षा सर्वथा कर्तव्या। तदभावे प्रवृत्तिमार्गनिष्ठता अयुक्ता। ऋणित्वात्। वैषयिकसुखाभावाच्च। दैत्यांशैर्हि भगवदीयानां द्वयं दूरीक्रियते। तत्र भगवतैव प्रतिविधातव्यम्। स्वतः प्रतीकाराभावायाऽऽह—**वंशदवाग्निनिर्हृतमिति**। वंशे दवाग्निः। वंशाद्वा उत्पन्नोऽन्योन्यसङ्घर्षणेन। **संरोहयित्वेति**। नूतनमङ्कुरमुत्पाद्य। तथा करणे हेतुः। अभवो मोक्षस्तं भावयतीति। **"ऋणत्रयमपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत्" "नाऽपुत्रस्य लोकोऽस्ति सर्वं ते पशवो विदु"**रित्यादिश्रुतिस्मृतिवाक्यैर्वंशाभावे पितृणामाक्रोशान्मुक्तिर्न स्यात्। किञ्च। **हरिः**। सर्वदुःखहर्त्ता। अपुत्रकृतक्लेशमपि दूरीकरोतीत्यर्थः। **भवभावन** इति वा। उद्भवमेव भावयति। अभिवृद्धिभावनकर्तेत्यर्थः। राज्यं तु पूर्वमेव सिद्धम्। अन्यथा सर्वेभ्यो भक्तेभ्यो राज्यदानं प्रसज्येत। अतो निवेशनमेव कृतवान्। तत्र हेतुः—**ईश्वर इति**। स्वयमीश्वरोऽन्यानपीश्वरान् कृत्वा सुखी भवति।

---

१ सर्द्धन्तीति इति क. ख. ग. २ धनावहानिति घ. ङ. ३ अवध्यवधहेतुरिति ख. अवध्ये वधहेतुरिति क. घ. ङः ४ तत्राहेति व. ५ अयुक्तत्वादिति क. ख. ६ तत इति क. ग. ७ वंशमितीति क. ख. ग. ८ वंशाङ्कुरमिति ग. ९ सिद्ध इति ख. १० तत इति क ग.

अथवा । ईश्वरः समर्थः । असमर्थो हि[1] प्रमाणमुखनिरीक्षकः सर्वं त्याजयित्वा मुक्तिं प्रयच्छति । अयं तु न तथेत्यर्थः । हेति निश्चये ॥ २ ॥

ईश्वरधर्माविर्भावाभावे तुच्छत्वे स्वस्मिन्स्फुरति राज्याद्भयम् । तद्युधिष्ठिरस्य[2] ज्ञानादपगतमित्याह—

निशम्य भीष्मोक्तमथाऽच्युतोक्तं प्रवृद्धविज्ञानविधूतविभ्रमः ।
शशास गामिन्द्र इवाऽजिताश्रयः परिध्युपान्तामनुजानुवर्त्तितः ॥ ३ ॥

निशम्येति । आवश्यकं तु कर्त्तव्यमेव न तेन किञ्चिन्नश्यतीति भीष्मवाक्यश्रवणादेव राज्यभयं निवृत्तम् । अथ भिन्नप्रक्रमेण । ईश्वरविचारेण "**नारायणपराः सर्वे न कुतश्चन बिभ्यती**"ति न्यायेन नारायणपरस्य भगवद्वाक्यमेव कर्त्तव्यम् । न तु विषयजन्यं भयमपि सम्भावनीयमित्यच्युतोक्तम् । एवं मर्यादापुष्टिभ्यां सर्वोऽपि शास्त्रार्थोऽवगतः । [3]ततः प्रवृद्धविज्ञानेन विधूता दूरीकृता विशिष्टा भ्रमा यस्य । गां पृथिवीमाज्ञापूर्वकं पालितवान् । अन्यो[4] हि राजा दैवाद्वृष्टौ सञ्जातायां सस्ये सम्पन्ने चौरादिभिः परं पालयति । अयं तु वृष्टिमपि निष्पाद्य स्वधर्मेण पुष्टान् कृत्वा पालयतीत्याह—**इन्द्र इवेति** । मनुष्यस्यैवम्पालनसामर्थ्ये हेतुः—**अजिताश्रय इति** । न केनाऽपि जितो भगवानाश्रयो यस्य । परिधिः समुद्र उपान्ते यस्याः । यद्यप्यन्ये राजानः सन्ति तथाप्येतदाज्ञाकारिण इति तथोक्तम् । अनुजैरनुवर्त्तितः । प्रथमतो भ्रातर एव कुर्वन्ति । पश्चात्तत्स्वयं करोति । भ्रातृभिः सेवितो वा ॥ ३ ॥

तस्य धर्मेण पोषितस्य राज्यस्य गुणानाह त्रिभिः—

कामं ववर्ष पर्जन्यः सर्वकामदुघा मही ।
सिषिचुः स्म व्रजान् गावः पयसोधस्वतीर्मुदा ॥ ४ ॥
नद्यः समुद्रा गिरयः सवनस्पतिवीरुधः ।
फलन्त्योषधयः सर्वाः काममन्वृतु तस्य वै ॥ ५ ॥
नाऽऽधयो व्याधयः क्लेशा दैवभूताऽऽत्महेतवः ।
अजातशत्रावभवन् जन्तूनां राज्ञि कर्हिचित् ॥ ६ ॥

कामं ववर्षेति । आधिदैविकसौख्यं हि तथा चैवाऽऽधिभौतिकम् । आध्यात्मिकं च तद्राज्ये कृष्णेच्छातः क्रमोदिताः(?) । काममिच्छानुसारेण । क्षेत्रविशेषं[5] सस्यापेक्षम् । पृथोरिव पृथिवी सर्वतः कामदुघा जाता । गाव ऊधस्वतीः स्थूलक्षीराशयाः । धर्मात्मा अयं राजा अस्मत्परिपालको जात इति मुदा पयसा व्रजानेव सिषिचुः । यावद्दोग्धा भाण्डं च समायाति तावत्क्षीराधिक्याद्भूमिमेव सिषिचुः । पर्जन्यः पृथ्वी गावो, देवताः । नद्यः समुद्रा, जलमिथुनम् । वृक्षा लताश्चाऽपरं स्थलमिथुनम् । एतद्द्वयमन्नातिरिक्तसर्वहेतुः । ओषधयो व्रीह्यादयः । सर्वेषां सजीवत्वाद्ब-

---

१ हीति नास्ति ख. २ युधिष्ठिरस्याऽज्ञानादिति ख. ग. ३ तत इति नास्ति ख. ४ अन्योऽपीति ग. ५ क्षेत्रविशेषे इति ख. क्षेत्रं विशेषमिति घ.

तत्वम् । **कामम**िच्छानुसारेण । इच्छायामपि सत्यामकालफलने दोषनिमित्तत्वेन कदाचिद्भयं भवेत्तन्निवृत्त्यर्थमाह । **अन्वृतु** ऋतुं[1]मनतिक्रम्य । अध्यात्मनि (?) गुणानां स्वतःसिद्धत्वात्[2] । दोषाभावाय रोगाद्यभावमाह । आधिर्मानसी व्यथा । व्याधिः शरीरस्य । क्लेशा अविद्यादयः । इन्द्रियस्रावगर्भपातव्यभि[3]चारादयोऽपि दैवभूताऽऽत्महेतवः क्लेशा न भवन्ति । राजधर्मेणैव सर्वसमाधानात् । आदिमध्यावसानेषु राज्यमेकविधमित्याह— **कर्हिचिदिति** ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

एवं सामान्यतः सर्वसौख्यमुक्त्वा प्रेमसौख्यनिरूपणार्थं भगवतो निर्याणोत्सवमाह **उषित्वेत्यादि** यावदध्यायसमाप्ति[4]—

उषित्वा हास्तिनपुरे मासान् कतिपयान् हरिः ।
सुहृदां च विशोकाय स्वस्रुः प्रियकाम्यया ॥ ७ ॥
आमन्त्र्य चाऽभ्यनुज्ञातः परिष्वज्याऽभिवाद्य च ।
आरुरोह रथं कैश्चित् परिष्वक्तोऽभिवादितः ॥ ८ ॥

वृथैव जीवनं लोके भक्तिज्ञानोत्सवैर्विना । कृष्णैकतानचित्तत्वं मुक्तेरप्यधिकं मतम् । हस्तिनापुरमित्यलुक्तृतीयासमासः । हस्तिना निर्मितं पुरमिति । म[5]ध्यमपदलोपात् । हस्ती राजा । हस्तिनः सम्बन्धीति **हास्तिनम्** । अण् प्रत्ययः । **हस्तिनिर्मिते पुरे वासस्तद्दंश्यानां विमुक्तये । निरन्तरस्थितिर्या तु भुं[6]क्तिर्मुक्तिप्रदेति च । कालस्याऽकारणत्वाय तदंशाः परिकीर्तिताः । ब[7]हुत्वाद्गणनाऽभावात्तेषां चाऽहेतुता मता । स्थित्वा शोकापनोदे तु गमने स्मरणाद्भवेत् । स्नेहस्ततः कृतार्थत्वमितिभावो हरिमतः ।** सुहृदां च विशोकाय । चकाराद्राज्ञः । प्रियार्थं स्वस्रुः सुभद्रायाः । पुत्रशोकापनोदः पौत्रोत्पत्त्येति भगवत्स्थितिः प्रीतिवर्द्धिका । **आमन्त्र्येति** लौकिकम् । चकाराद्वरदानादि । आलिङ्गनं सर्वदोषनिवृत्तये । अभिवादनं बहिर्मुखत्वेऽपि दोषाभावाय । चकारादुचितं दानादि । **कैश्चिदिति** । सख्यपर्यन्तमागतैः । प्रेम्णा स्निग्धैर्वा कैश्चित् । इति तादृशा दुर्लभा इति द्योतितम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

सुभद्रा द्रौपदी कुन्ती विराटतनया तथा ।
गान्धारी धृतराष्ट्रश्च युयुत्सुर्गौतमो यमौ ॥ ९ ॥
वृकोदरश्च धौम्यश्च स्त्रियो मत्स्यसुतादयः ।
न सेहिरे विमुह्यन्तो विरहं शार्ङ्गधन्वनः ॥ १० ॥

सुभद्रादयो न सेहिरे विरहमिति सम्बन्धः । देहसम्बन्धपुरःसरः स्नेहः स्त्रीणामधिक इत्याद्यन्तयोर्ग्रहणम् । **विराटतनया** उत्तरा । **यथा भर्त्ता तथा पुत्रो मारणे रक्षणेऽपि च । गान्धार्या उत्तरायाश्च तथेति समता मता ।** राजार्जुनयोरुत्सवासक्त्या न विरहस्फूर्तिः । **धृतराष्ट्रश्चेति** चकारेण वा ग्रहणम् । अन्यथा चकारो धृतराष्ट्रस्य भक्तिबोधकः । तस्य भक्तिर्दुर्लभेति । **युयुत्सु**र्धृतराष्ट्रस्य भोगस्त्रीपुत्रः । **गौतमः** कृपः । गौतमवंशोत्पन्नत्वात् । **यमौ** नकुलसहदेवौ ।

१ ऋतुमतिक्रम्येति ख. २ अध्यात्मनिर्गुणानामिति घ. ३ व्यभिचारेति नास्ति ख. ४ समाप्तिरिति ख. ५ मध्येति ख. ग. ६ भुक्तिमुक्तिप्रदेति घ. ७ बहुत्वगणनाभावादिति क. ग. घ. ङ.

वृकोदरश्चेति चकारादनुक्तसर्वक्षत्रियग्रहणम् । **धौम्यश्चेति** पुरोहितग्रहणादनुक्तब्राह्मणग्रहणम् । स्त्रियस्तेषाम् । **मत्स्यसुता** सत्यवती । पूर्वोक्ताया वा उत्तरायाः कार्यार्थमनुवादः । **विमुह्यन्त** इत्येकशेषात्पुनर्निर्देशः । **शार्ङ्गधन्वन इति** । कालरूपं धनुर्हस्ते स्थापयतीति तद्विरहे कालग्रासः शङ्कितः ॥ ९ ॥ १० ॥

विरहासहनं लौकिकं सर्वथा न भवतीत्यलौकिकज्ञाने सति भगवतोऽन्तर्यामित्वेन विरहाभावादयुक्तं विरहवर्णनमित्याशङ्क्य ज्ञानसत्त्वेऽपि प्रकारविशेषेण परमसुखदानाद्विरहो युक्त इत्याह **सत्सङ्गानिति** सार्द्धेन—

सत्सङ्गान् मुक्तदुःसङ्गो हातुं नोत्सहते बुधः ।
कीर्त्यमानं यशो यस्य सकृदाकर्ण्य रोचनम् ।
तस्मिन्न्यस्तधियः पार्थाः सहेरन् विरहं कथम् ॥ ११ ॥

भगवद्विरहकथा दूरे । भगवत्सेवकानामपि विरहो दुस्त्यजः । उपदिष्टेऽपि ज्ञाने अन्तर्यामितया भगवत्स्फूर्त्तावपि यो रसः सत्सङ्गादुत्पद्यते बहिर्भगवत्सम्बन्धेन वा स न ज्ञानादिभिर्भवति । मानसदैहिकस्त्रीसम्बन्धयोर्वैलक्षण्यात् । स्त्रियाश्च स्वतः सुखं स्यात् । सर्ववस्तुनिष्ठरसस्य स्वनिष्ठदोषस्फूर्त्यैव[1] अभिव्यक्तिदर्शनात् । सायुज्यज्ञानादावपि यदात्मसुखमभिव्यक्तं भवति तत्राऽपि भिन्नतया स्थितं ज्ञानं प्रवेशेच्छा च दोषः । अन्यथा फलोत्तरं तदपगमो न स्यात्[2] । ननु तयोर्गुणत्वमिति चेत् ? सत्यम् । लोके बुभुक्षादीनामपि गुणत्वकथनात् । अन्यथा तदर्थमुद्यमो न स्यात् । तस्माद्भिन्नतया बहिःस्थित एव विषयो रसजनकः । अत एव योगिनोऽपि कृष्णाख्ये वस्तुनि प्रकटीभूते समाधिं परित्यज्य तदेव पश्यन्ति । अन्यदा तु समाधिः । किञ्च । देहादीनां दोषत्वश्रवणात्प्रलये तदभावान्मुक्तियोग्याञ्जीवान् भगवान् देहसम्बद्धान्न कुर्यात् । किञ्च । परमकृपालुत्वात्सृष्टिमेव न कुर्यात् । अतो दोषोऽपि क्वचिद् गुणः क्वचिद्दोषः । गुणोऽपि तथेति बहिर्व्यवहारपुरःसरमेव सर्वे वेदाः सर्वाणि शास्त्राणि प्रवृत्तानि । बाह्यव्यवहारस्य[3] मुख्यत्वाज्ज्ञानेऽपि सति भगवद्विरहासहनं युक्तमुत्पश्यामः । सतां सङ्गान्[4] । एकस्मिन्सङ्गे विद्यमानेऽपि सङ्गान्तरमपि त्यक्तुं न शक्यत इति बहुवचनम् । सतामपि बहुत्वम् । एकस्मिन्नपि बहुधा रसजननात् । तेषामेव कृपया मुक्तो दुष्टैः सह सङ्गो[5] येन । तदनन्तरं तत्कृपयैव **बुधः** ज्ञानसम्पन्नोऽपि जातः । तथाऽपि[6] पूर्वसिद्धान् सत्सङ्गान् चिन्तामणिवत् त्यक्तुमिच्छामपि न करोतीत्यर्थः । यदर्थमिदं निरूपितं तदाह—**कीर्त्यमानमिति** । अत्यागे वा सत्सङ्गस्य गुणमाह—**कीर्त्यमानमिति** । उभयार्थमित्येके । यस्य भगवतः कीर्तिं सद्भिः कीर्त्यमानां सकृदाकर्ण्य सत्सङ्गान्[7] त्यक्तुं नोत्सहत इति सम्बन्धः । कीर्तेः[8] रुचिजनकत्वात्सत्सङ्गस्य च तद्धेतुत्वात् । यशःश्रवणाद्वा तस्मिन्न्यस्तधियः । यथा समीचीनां पेटिकां दृष्ट्वा स्वस्योत्कृष्टं वस्तु सर्वे स्थापयन्ति तथा भगवतः कीर्तिं श्रुत्वा बुद्धिरत्नं भगवति स्थापयन्तीत्यर्थः । सामान्यग्रहणं[9] वैदिकलौकिकसर्वबुद्धिग्रहणार्थम् । किञ्च । **पार्थाः** ।

१ स्वनिष्ठदोषस्फूर्त्यै चेति ख. २ अन्यथोद्यमे पर्य्यवसानं न स्यादिति ग. ३ वाक्यव्यवहारस्येति ग. ४ सतां सङ्गादिति ग. घ. ५ संयोगेनेति क. घ. ङ. ६ तथा सतीति क. ग. घ. ७ सत्सङ्गादिति क. घ. ८ कीर्तिरुचीति ख. ९ सामान्यं ग्रहणमिति ख. घ.

पृथायाः पूर्वमुक्तत्वात्तद्वचनेनाऽपि भगवति न्यस्तधियः कथं विरहं सहेरन् । असहनात्[1]तत्र गच्छेयुः प्रतिबन्धकं शरीरं वा त्यजेयुरिति भगवत्[2]प्रचलनमयुक्तमिति भावः ॥ ११ ॥

तर्हि प्र[3]चलिते भगवति किं जातम् ? तत्राऽऽह—

दर्शनस्पर्शनाऽऽलापशयनासनभोजनैः ।
सर्वे तेऽनिमिषैर्नेत्रैस्तमनुद्रुतचेतसः ॥
वीक्षन्तः स्नेहसम्बद्धा विचेरुस्तत्र तत्र ह ॥ १२ ॥

दर्शनस्पर्शेति । दर्शनादयः षट् क्रिया भगवद्योग्याः । ते च भगवत्सहभावेन पाण्डवनिष्ठाः । आलापादयस्तु स[4]हैव । दर्शनस्पर्शनयोस्तु विषयत्वमपि । सहभावाभावे विषयत्वासम्भवात् । एवं सहभावेनाऽभ्यस्तैरेतैर्वशीकृताः सर्वे स्वचित्तं भगवति दत्तवन्तः । शयनादिभिर्वा तस्मि[5]न्ननिमिषदृष्टयो जाताः । दृष्ट्या तु भगवन्तमनुद्रुतं चित्तम् । एवं कायवाङ्मनोवृत्तयो भगवत्युक्ताः । विवेकधैर्यादिकं नोत्पन्नमित्यर्थः । ततः किं जातं तदाह—**वीक्षन्त इति** । विरहो गमनस्मरणादुत्पन्नो[6]ऽपि भ[7]गवद्दर्शनादिना विस्मृतः । यदा विरहस्तदा तथा भविष्यति व्यर्थमिदानीं परमानन्दानुभवं परित्यज्योद्वेग इति विचारयन्त इव देहेन्द्रियान्तःकरणवृत्तीर्भगवति योजितवन्तः । तत्रेक्षणमिन्द्रियवृत्त्युपलक्षणम् । स्नेहेन सम्बद्धा इत्यन्तःकरणस्य । स्नेहो हि भगवन्तमुपस्थापयति हृदये । बहिःस्थिते वा भगवति जीवमानयति । उभयथाऽप्यत्र न विरोधः । **विचेरुरिति** शरीरक्रिया । भगवद्गमनोपयोगिकार्यार्थं तत्र तत्र शरीरं चालितवन्त इत्यर्थः ॥ १२ ॥

अतः प[8]रं या शरीरस्थितिः साऽद्भुतकर्मलील[9]या भगवतः । अत एव महति रोदने कर्त्तव्ये भगवदिच्छया अल्पमपि रोदनं न कृतवत्य इत्याह—

न्यरुधन्नुद्गलद्बाष्पमौत्कण्ठ्याद्देवकीसुते ।
निर्यात्यगारान्माऽभद्रमिति स्याद् बान्धवस्त्रियः ॥ १३ ॥

न्यरुन्धन्निति । पूर्वस्थित्या उद्गलदपि बाष्पं देवकीसुते गृहान्निर्गच्छति सति अभद्रममङ्गलसूचकं मा भूदिति नेत्रेष्वेव स्तम्भितवत्यः । एवं हि भगवदिच्छा प्रबला । स्वयं कुतः शरीरादिकं त्यक्ष्यन्ति । यतः प्रेमौत्कण्ठ्यादुद्गतं बाष्पमपि निवारयन्ति । **देवकीसुत इति** युक्तमेव भगवद्गमनम् । यतो महत्तपस्यया देवक्या पुत्रत्वेन प्रार्थितः पुत्रो जातः । कथं तां द्रष्टुं न गच्छेत् । अत एवाऽस्माभिरपशकुनं न विधेयमिति भावः । **अगारादिति** । अस्मद्गृहे भगवान् समागतः । कृतश्चोपकारः । तादृशस्य स्वगृहगमने अपशकुनकरणमयुक्तं स्यादिति हेतोर्बान्धवस्त्रियो न्यरुन्धन्निति सम्बन्धः । बन्धुत्वमपि स्फुरितमिति भावः ॥ १३ ॥

भगवतो निर्याणोत्सवे दशविधवाद्यानि वादितवन्त इत्याह—

मृदङ्गशङ्खभेर्यश्च वीणापणवगोमुखाः ।
धुन्धुर्य्यानकघण्टाद्या नेदुर्दुन्दुभयः समम् ॥ १४ ॥

---

१ असहमानास्तत्रेति क. घ. ङ. २ भगवत्प्रवचनमिति क. ग. घ. ङ. ३ चलिते इति घ. ४ सदैवेति ख. ५ तस्मिन्ननिमिषा दृष्टय इति क. ग. घ. ६ अपिर्नास्ति ख. ७ दर्शनादिति घ. ङ. ८ परम्परयेति घ. ९ क्रमलीलयेति घ.

मृदङ्गेति । तत्र मृदङ्गभेरीपणवानकदुन्दुभयः पञ्चाऽऽनद्धभेदाः । शङ्खगोमुखौ सुषिरभेदौ । वीणैका ततरूपा । घण्टाधुन्धुर्यौ घनभेदौ । एवं चतुर्विधमपि वाद्यमुद्गतम् । एतेषां लक्षणानि वाद्याध्याये प्रसिद्धानि ॥ १४ ॥

उत्सवे स्त्रीणां दर्शनं वर्णनीयमिति पुष्पवृष्टिसहितं तदाह—

प्रासादशिखरारूढाः कुरुनार्यो दिदृक्षया ।
ववृषुः कुसुमैः कृष्णे प्रेमव्रीडास्मितेक्षणाः ॥ १५ ॥

प्रासादेति । शिखरमन्तिमगृहम् । **कुरुनार्य इति** कुलस्त्रीणां बहिर्गमनाभावः । पुष्पवृष्टौ सत्यां भगवानात्मानं पश्येदिति कुसुमैर्ववृषुः । प्रेमव्रीडास्मितानि गुणकार्याणि ईक्षणसहकारीणि । प्रेमादिपूर्वकमीक्षणं यासाम् । भक्तिधर्मज्ञानप्रकारैर्बहुविधैर्भगवान् दृष्ट इत्यर्थः ॥ १५ ॥

पुरुषाणां कृत्यमाह त्रिभिः—

सितातपत्रं जग्राह मुक्तादामविभूषितम् ।
रत्नदण्डं गुडाकेशः प्रियः प्रियतमस्य ह ॥ १६ ॥

उद्धवः सात्यकिश्चैव व्यजने परमाद्भुते ।
विकीर्यमाणः कुसुमै रेजे मधुपतिः पथि ॥ १७ ॥

सितातपत्रमिति । आरक्तो दण्डः । श्वेतं छत्रम् । मुक्तादामानि परितो लम्बन्ते । **गुडाका** निद्रा । तस्या ईशः । गतश्रमोऽर्जुनः । **उपचारेषु सर्वेषु महाराजत्वमुत्तमम् । तस्य चिह्नं सितच्छत्रमर्जुनस्तेन बुद्धिमान्** । **प्रियः** प्रीतिविषयः । अनेन भगवता बहु कृतमिति सूचितम् । **प्रियतमस्य** भगवतः । स्वयुधिष्ठिराद्यपेक्षयाऽपि भगवान् प्रियतमः । अतो महाराजयोग्यम् । स्वस्य हीनत्वमपि बोधयित्वा धृतवानित्यर्थः । **ह**त्याश्चर्ये । लौकिकत्यागात् । **व्यजने** चामरव्यजने । **परमाद्भुते** स्वत एव शीतलसुगन्धवायुजनके । पथि पुष्पैर्विकीर्यमाणो गृहादिस्थितै रेजे परमशोभां प्राप्तवान् । सर्वाण्येव पुष्पाणि पुष्पवृष्टौ समागतानीति वसन्त एवाऽयं भगवानाविर्भूत इति **मधुपतिरित्युक्तम्** । विष्णुपूजा वा तैः सर्वैः कृता । नाऽल्पार्थे पुष्पाणि विनियुक्तानीति **मधुपतिरित्युक्तम्** । "**विष्णोः पदे परमे मध्व उत्स**" इति श्रुतेः । सिंहासनोपवेशनापेक्षयाऽपि पथि परमा शोभा जाता ॥ १६ ॥ १७ ॥

एवमन्यवर्णानां कृत्यमुक्त्वा ब्राह्मणानामाह—

अश्रूयन्ताऽऽशिषः सत्यास्तत्र तत्र द्विजेरिताः ।
नानुरूपानुरूपाश्च निर्गुणस्य गुणात्मनः ॥ १८ ॥

अश्रूयन्ताऽऽशिष इति । ब्राह्मणानामयं जातिधर्मो यदीश्वरे आशीर्दानमविद्यमानार्थस्याऽऽशंसनरूपम् । तदैव तेषां वाक्यं प्रमाणं स्यात् । अनधिगतार्थगन्तृत्वात् । प्रकृते तु तद-

१ हि तच्छत्रमिति क. ग. घ. २ हद्दादिस्थितैरिति ग.

भावः । आशिषां सिद्धत्वेनाऽनुवादात् । तथापि यथादृष्टार्थत्वपर्यवसानात्सत्या एवाऽऽशिषः। अत एव श्रुता एव न गृहीताः । अनुवादांशे अनुरूपाः । आशंसायामननुरूपाः । उभयोः समासः । चकारात्प्रत्येकरूपाश्च । प्रत्येकरूपत्वे हेतुः—**निर्गुणस्य गुणात्मन इति** । निर्गुणस्य अननुरूपा गुणात्मनोऽनुरूपाः । अन्ये च तद्विपरीताः । सर्वभवनसमर्थत्वाद्भगवतः सर्वा एवाऽऽशिषः सत्याः । अतः श्रुता इत्यर्थः । **द्विजेति** वारद्वयजन्मना व्यग्राः सन्तो निर्धार्य वचने अशक्ता इति सूचितम् ॥ १८ ॥

एवं सर्वेषां कृत्यमुक्त्वा, विरहादिसहनमेवक्रिया च भगवत्सान्निध्येऽपि[3] बहिर्मुखत्वं च भगवदिच्छयैव नाऽज्ञानादिति वक्तुं तासां ज्ञानमाविष्करोति—

अन्योन्यमासीत्सञ्जल्प उत्तमश्लोकचेतसाम् ।
कौरवेन्द्रपुरस्त्रीणां सर्वश्रुतिमनोहरः ॥ १९ ॥

अन्योन्यमासीदिति । यत्र स्त्रीणामेवं ज्ञानं तत्र किं वक्तव्यमन्येषामिति भावः । सम्यक् जल्पः । स्वपक्षस्थापनपूर्वकपरपक्षदूषणवाक्सन्दर्भो जल्पः । यद्यपि कथारूपजल्पस्य मध्यस्थाद्यपेक्षा तथापि विचाररूपजल्पस्य नाऽन्यसापेक्षत्वमिति सुष्ठुत्वम् । "**अपि चक्रुः प्रवचनमेकमि**"ति न्यायो नाऽत्र । किन्तु अन्योन्यं सर्वे श्रोतारः सर्वे वक्तारश्चेति । एतादृशकथने हेतुः—**उत्तमश्लोकचेतसामिति** । यथा लौकिके स्त्रीणां निपुणता भवति तच्चित्तानां तथा भगवत्यपि इदमित्थतया ज्ञानं युक्तमेव[5] । किञ्च । कुरोर्महापुरुषस्य धर्मत्वेन परिणतस्य वंश्या अपि धर्मत्वेन[6] ज्ञानवन्तः । तत्राऽप्ययं युधिष्ठिरः परमैश्वर्यं प्राप्तः पूर्णज्ञानादिमान् । तस्य पुरस्त्रीणां भगवत्परत्वं युक्तमेव । ननु "**अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वाऽन्येभ्य उपासत**" इति न्यायेन तासां ज्ञानमस्तु । न तु सञ्जल्पः । तत्राऽऽह—**सर्वश्रुतिमनोहर इति** । सर्वासां श्रुतीनां वेदानां[7] मनस्तात्पर्य्यं हरतीति । सर्वेषां वा श्रुतिमनसी स्ववशे करोतीति तथा । न ह्येतादृशः सञ्जल्पो यथाकथञ्चिद्भवति । किन्तु भगवच्चेतसामेव भवति ॥ १९ ॥

तं सञ्जल्पमाह दशभिः—

स्त्रिय ऊचुः—

स वै किलाऽयं पुरुषः पुरातनो य एक आसीदविशेष आत्मनि ।
अग्रे गुणेभ्यो जगदात्मनीश्वरे निमीलितात्मन्निशि सुप्तशक्तिषु ॥ २० ॥

स वै किलाऽयमिति । "**यस्मिन् विदिते सर्वमिदं विदितं भवती**"ति श्रुत्या मूलं भगवान् ज्ञातव्यः । तत्र को भगवानित्यपेक्षायां यत्सान्निध्यमात्रेणैवोपासनोपदेशविचारव्यतिरेकेण अस्माकं सर्वज्ञता स भगवान् । अतोऽयमेव भगवान् । किञ्च । न केवलमस्मदुपपत्तिः[8] । अपि

---

१ यथादृष्टार्थत्वेन पर्य्यवसानादिति ख. २ शुभा इति ग. ३ अपिर्नास्ति घ. ङ. ४ ज्ञानादिति घ. ५ युक्तमिवेति ग. घ. ङ. ६ धर्मत्वमिति घ. ७ देवानामिति ख. घपुस्तके तु किमपि नास्ति । ८ अस्मदुत्पत्तिरिति घ. ङ.

तु सर्वलोकवेद[1]प्रसिद्धिः । **वै** निश्चयेन । तत्र स्वानुभवेन युक्तिरुक्ता । ननु तथापि वेदादिप्रमाणेन "**आत्मैवेदमग्र आसीत्पुरुषविधः । पूर्वमेवाऽहमिहाऽऽसमिति तत्पुरुषस्य पुरुषत्वम् । पुरुषो ह वै नारायणोऽकामयत**" त्यादिश्रुतिषु पुरुषात्सृष्टिरुक्ता । "**जन्माद्यस्य यत**" इति न्याये च यो जगत्कर्ता स आत्मा स भगवान् तद्ब्रह्मेति । न चाऽत्र पुरुषशब्द आकृतिवाची । येनेदानीन्तनैरतिव्याप्तिर्भवति । किन्तु पुरातनत्वेन यत्किञ्चिन्मनसा वचसा निरूप्यं तस्मात्सर्वस्मादपि पुरातनत्वेन । तथा च व्यास[2]समाधौ—"**अपश्यत्पुरुषं पूर्ण[3]मि**"ति । तस्माद्यः सनातनः पुरुषः स भगवान् नाऽन्यो भवितुमर्हतीत्याशङ्क्याऽऽह—**अयं पुरुषः पुरातन[4]** इति । यो भवद्भिरुक्तः सोऽयमेव । "**यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तम**" इत्ययमेवाऽऽह । नन्वस्य वैकुण्ठवासिनो मायाद्यनेकसचिवस्य कया[5]चिदुपपत्त्या पुरुषत्वं भवतु नाम । न तु भगवत्त्वमित्याशङ्क्याऽऽह—**य एक आसीदिति । य इति** प्रसिद्धौ । "**सदेव सौम्येदमग्र आसीत् । एक[6]मेवाऽद्वितीयमि**" ति यः श्रुत्या सजातीयविजातीयस्वगतभेदराहित्येन निरूपितः सोऽप्ययमेव । यतोऽयमेव एक आसीत् । ननु कथमेतद्घटते । अधिकरणकालस्थितिक्रियादिसापेक्षत्वात् । अत आह—**अविशेष आत्मनीति** । न ह्ययं क्वचिदन्यत्र स्थितः[7] । किन्त्वात्मन्येव । ननु तथाप्याधारत्वादिधर्मपुरस्सरे[8] आत्मनि स्थितो वक्तव्यः । ततश्च पूर्वोक्त[9]दोष इति । तत्राऽऽह । **अविशेषे** । सर्वाधारादिधर्मविशेषरहिते । अनेन कालादीनामपि सत्त्वं तदानीं निवारितम् । ननु "**अग्रे**" "**तदानीमि**"त्यादिशब्दाः कालवाचका एव ? सत्यम् । तदानीं प्रमाणाभावाद्वक्त्राद्यभावाच्च केवलं[10] रूपं निरूपयितुं न शक्यते । पश्चात् कालादिनिरूपणपुरस्सरं तज्जातमिति इदानीन्तनं[11] व्यवहारमाश्रित्य **तदानीमि**त्युक्तम् । नतु कालसत्त्वं प्रतिपाद्यते । उभयप्रतिपादने वाक्यभेदप्रसङ्गात् । ततः पूर्वं[12] प्रमाणान्तरेणा[13]ऽसिद्धत्वान्नाऽनुवादः । "**एकमेवा[14]ऽद्वितीयमि**"ति विरोधश्च । कथं वा स्वयं स्वगतादिभेदं निराकुर्वन् कालमनुवदेत् । तस्मादिदानीं बोधनसमया[15]नुसारेण वाग्व्यवहाराल्लोकप्रतीत्यर्थं सर्वाधारतया प्रतीयमानकालो[16]परञ्जनतया निरूपणम्—**तदानीमिति** । आसनक्रियाऽपि स्वरूपमेव । तस्मात्सुष्ठूक्तमविशेष आत्मनि एक एवाऽऽसीदिति । एवं श्रौतप्रकारेण निरूप्य पुराणादिप्रकारेण निरूपयति—**अग्रे गुणेभ्य इति** । **गुणेभ्यः** सत्त्वरजस्तमोरूपेभ्यः । **अग्रे** प्रथमम् । तदा गुणरूपेण स्वयं नाऽऽविर्भूत इत्यर्थः । अथवा । '**पूर्वबद्धा**' इति सिद्धान्तानुसारेण भगवान्स्वधर्मरूपः प्रथमं भवति । पश्चाच्छक्तिरूपः कार्यरूपश्च । तदाह—**अग्रे गुणेभ्य इति** । स्वधर्मनिर्माणात्पूर्वमित्यर्थः । नन्वसतः सत्ताया अनङ्गीकाराज्जगतः पूर्वं सत्त्वमङ्गीकर्त्तव्यम् ? अत आह—**जगदात्मनीति** । कालनिराकरणार्थमाह—**ईश्वर इति** । जीवनिराकरणार्थमाह—**निमीलितात्मन्निति** । नितरां मीलिता जीवरूपेण न प्रकटा आत्मानो यस्मिन्[17] । लुप्तसप्तम्यन्तं पदम् । स्वशक्तिव्यावृत्त्यर्थमाह—**सुप्तशक्तिष्विति** । सुप्तासु शक्तिषु सतीष्वित्यर्थः[18] ।

१ वेदेति नास्ति ख. २ व्यासः समाधाविति घ. ३ पूर्वमिति ख. ४ पुरातनत्वेनेति इति ख. ५ कथञ्चिदुपपत्त्येति घ. ६ एकमेवादिनायमितीति ख. ७ आस्थित इति ख. ८ धर्मपुरस्सर इति प्रथमैकवचनान्तः पाठः घ. ९ पूर्वोक्तिदोष इति ख. १० केवले इति ख. ११ तदानीन्तनव्यापारमिति क. घ. इदानीन्तनव्यापारमिति ग. १२ पूर्णमिति ख. १३ प्राणान्तरेण सिद्धत्वादिति ग. १४ एकमेवादिनायमिति ख. १५ बोधेति घ. १६ प्रतीयमानकालः परञ्जनतयेति ख. १७ यस्मिंस्तस्मिन्निति ख. १८ सत्स्वित्यर्थं इति क. घ.

अनादिरयं संसारप्रवाहः । न च महाप्रलय एक एव । ब्रह्माण्डभेदानां सृष्टिभेदानां च श्रुत्यादिसिद्धत्वात् । अतो यस्यां कस्याञ्चित्सृष्टौ वक्तव्यायां पूर्वावस्था वक्तव्या । ततोऽपि पूर्वं सृष्टिरासीदिति ज्ञापयति सुप्तासु शक्तिष्विति । पूर्वसृष्टिः शक्तिभिरुपसंहृता । ततो ब्रह्मणोऽन्तिमदिवसस्य समाप्तौ रात्रिकाले चोपगते ब्रह्माण्डभङ्गात्तत्त्वानामपि लयाद्दिवसोद्गमाभावेन रात्र्यपगमाभावात्स कालो रात्रित्वेन व्यपदिष्टः । शक्तयश्च सुप्तप्रतिबुद्धन्यायेन भगवत्युद्गच्छन्ति । सुप्तानां च भगवत्त्वमेव । अतः शक्तिशयनमारभ्य गुणोत्पत्तेः प्राक् भगवानेक एवाऽऽसीदित्युक्तं भवति ॥ २० ॥

एवं पूर्वावस्थां निरूप्य भक्तिसहितामिदानीन्तनसृष्ट्यवस्थां वक्तुमादितः प्रकारमाह—

स एव भूयो निजवीर्यचोदितां स्वजीवमायां प्रकृतिं सिसृक्षतीम् ।
अनामरूपात्मनि रूपनामनी विधित्समानोऽनुससार शास्त्रकृत् ॥ २१ ॥

स एव भूय इति । स एव पूर्वोक्त एव । **भूय इति** पूर्वमप्येवं सृष्टिं कृतवान् । तत्र प्रथमं स्ववीर्यरूपं कालं सृष्टवान् । तेन कालेन चोदिताम् । सुप्तां मुख्यां मायाशक्तिं कालः प्रेरितवान् । सा च माया द्विविधा । स्वप्रतिकृत्या सम्बद्धं भगवन्तं जगद्रूपेण करोति । स्वेच्छया प्रादुर्भूताञ्जीवांश्च व्यामोहयति । तदेयं सृष्टिर्जीवार्था भवति । अतो मायाया इदानीन्तनाया जीवमायेति नाम । तया सृष्टिप्रकारमाह—**प्रकृतिं सिसृक्षतीमिति** । यद्यपि प्रकृतिपुरुषौ सृष्टौ तथापि पुरुषो भगवद्भागे पतित इति **प्रकृतिं सिसृक्षतीमि**त्युक्तम् । तादृशीं मायां भगवाननुससार । तज्ज्ञापारानन्तरं स्वयं तदनुकूलतया पितेव मिलितवानित्यर्थः । अस्यां सृष्टौ विशेषप्रयोजनमाह—**अनामरूपात्मनि रूपनामनी विधित्समान इति** । पूर्वसृष्टौ न भगवतोऽवतारः । न नामानि रूपाणि च । इदानीं सृष्टेर्भक्तिप्रधानत्वाद्भगवतोऽवताररूपनामान्यपेक्ष्यन्ते । अतः पूर्वमनामरूपात्मनि स्वस्मिन्निदानीं रूपनामनी विधित्समान इति । अतो जीवार्थमेव स्वस्याऽपि रूपनामानि करोतीत्यर्थः । किञ्च । **शास्त्रकृत्** । वेदकर्त्ता । केवलंनामरूपकरणे युगपदेव सर्वमुक्तिप्रसङ्गात्सृष्टिकालह्रासः प्रसज्येत । उत्पादिते तु वेदे स्वभावगुणभेदेन भिन्नेन तेन व्यामोहितेषु कश्चिदेव मुच्यत इति क्रमेण सर्वमुक्तौ सृष्टिकालस्य न ह्रासो भवेदित्यर्थः ॥ २१ ॥

एवं पूर्वावस्थां सृष्टिं चोपपाद्य यदर्थमियं सृष्टिस्तत्प्रयोजनं साधनंपरम्पराक्रमेण निरूपयति—

स वा अयं यत्पदमत्र सूरयो जितेन्द्रिया निर्जितमातरिश्वनः ।
पश्यन्ति भक्त्युत्कलितामलात्मना नन्वेष स त्वं परिमार्ष्टुमर्हति ॥२२॥

स वा अयमिति । ननु केषांचिन्मते सगुणादपि सृष्टिः सम्भवति । ब्रह्मविदामुपास्यः स न भवति । तस्माद्ब्रह्मविदुपास्यत्वेनैव ब्रह्मत्वनिश्चयः । स च समाधिना उपास्य आन्तर आत्मा न तु बाह्य इत्याशङ्क्य स एवाऽयमित्याह । स एव वै निश्चयेन अयम् । बाह्याभ्यन्तरदोषाभावः पूर्वमेव निरूपितः । बहुकालं समाधौ स्थित्वा, तत्र भगवन्तमनुपलभ्य, कुत्राऽयमात्मा भगवान् प्रकट इति विचार्य, योगजधर्मेणाऽवगत्य, भगवान् साम्प्रतं कृष्णरूपेणैव प्रकटो नाऽन्यत्रेति निश्चित्य,

१ वक्तव्यापीति घ. २ चाऽऽगत इति क. चापगत इति ग. घ. ङ. ३ तदानीन्तनाया इति ख. ४ न रूपाणि चेति क. न रूपाणीति ख. ५ केवलमिति ख. ६ भिन्ने इति ख. घ. ङ. ७ नेति नास्ति घ. ८. ह्रासाविति क. ९ तत्प्रयोजनपरम्परामिति घ. ङ. १० साधनपरम्परां क्रमेणेति. क. ग. ११ सन् स इति ग. १२ अन्तर इति ख. घ. १३ स चेति घ. १४ भगवानिति नास्ति ख.

समाधि[1]फलं भगवच्चरणारविन्दमत्रैवाऽऽगत्य पश्यन्ति। अतस्तद्वाक्यादवगम्यते अयमेव भगवानिति। ननु तेषां पूर्णसाधनाभावात्समाधौ नाऽऽत्मसाक्षात्कार इति चेत्? तत्राऽऽह—**सूरयो जितेन्द्रिया निर्जितमातरिश्वन इति**। ते ह्युपनिषदर्थं वि[2]चारपूर्वकं गुरुमुखात्सम्यगवगत्य सूरयो भूत्वा, पश्चाद्ब्रह्मचर्य्यादिना जितेन्द्रिया भूत्वा अपहतपाप्मानो, यमादिक्रमेण निर्जितो मातरिश्वा यैस्तादृशाः। तस्मान्न तेषां साधनाभावः। ननु चक्षुर्ग्राह्यः कथं भगवान्? तत्राऽऽह—**भक्त्युत्कलितामलात्मनेति**। न हि ते चक्षुषा भगवन्तं पश्यन्ति। किन्त्वन्तःकरणेन। यथा आत्मसाक्षात्कारे—"**पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयम्भूस्तस्मात्पराङ् पश्यति नाऽन्तरात्मन्। कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्नि**"ति श्रुतौ प्रत्याहारेणाऽन्तर्नीतेन चक्षुषा हृदयं प्रविष्टेन स्वाऽऽत्मानं पश्यति तथा बहिः स्थिते भगवति भक्त्या उत्कलितेनाऽन्तःकरणेन ऊर्ध्वं कलितेन बहिरागतेन चक्षुःप्रविष्टेन भगवन्तं प[3]श्यन्तीत्यर्थः। ननु तथापि तत्त्वम[4]स्यादिवाक्यैरनुपदिश्यमानः कथमात्मा भवेत्? तत्राऽऽह—**नन्वेष स त्वमिति। नन्विति** कोमलसम्बोधने। एष एव स आत्मत्वेनोपदिष्ट इत्यर्थः। कुत एतत्? तत्राऽऽह—**स त्वमिति**। स एव त्वमित्यर्थः। नन्वेवं जीवात्मत्वेन भगवत्युपदिष्टे किं प्रयोजनम्? तत्राऽऽह—**परिमार्ष्टुमर्हतीति**। आत्मनि प्रकृतिसम्बन्धेन यो[5]ऽयमनात्मवर्ग उल्लिखितस्तं परितः सर्वतः सवासनं मार्ष्टुं दूरीकर्तुमर्हति। आत्मत्वेनोपदिष्टो भगवान् सवास[6]नं प्रकृतिकार्यं नाशयतीत्यर्थः॥ २२॥

एवं सर्वप्रकारेण साक्षाद्भगवानेवाऽयमित्युक्ते प्रपञ्चकर्तृत्वेन भोक्तृत्वादिभावापत्तौ जीवतुल्यता स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—

स वा अयं सख्यनुगीतसत्कथो वेदेषु गुह्येषु च गुह्यवादिभिः।
य एक ईशो जगदात्मलीलया सृजत्यवत्यत्ति न तत्र सज्जते॥ २३॥

स वा अयमिति। कर्तृत्वसमानाधिकरणं भोक्तृत्वं क्वचिदेव। यत्र स्वार्थं क्रियते। भगवांस्तु जीवार्थं करोतीति न भोक्तृत्वम्। जीवरूपेणैव भोक्तृत्वम्। तेन रूपेण दोषसम्बन्धे न दोषः। न हि दन्तकेशादीनां शुभ्रत्वादिसम्बन्धे अंशिनो देहस्य काचित्क्षतिर्भवति। अंशेषु तु स गुण एव न दोषः। तदर्थमेव तथा निष्पत्तेः। अंशाना तु[7] न स्वतो जगन्निर्माणसामर्थ्यं पालकानामिव। ननु "**प्रयोजनमनुद्दिश्य न[8] मन्दोऽपि प्रवर्तत**" इति स्वप्रयोजनाभावे केवलं परार्थं कथं कुर्यात्? तत्राऽऽह—**सख्यनुगीतसत्कथ इति**। हे सखि। अनु पश्चात् क[9]रणानन्तरं गीता रागपुरस्सरमभि[10]व्यक्ता सद्भिः कथा यस्य। भगवतः प्रयोजनं तथा कृते सन्तः कीर्तयन्तीति। सखिभिर्वा[11] सख्यपर्यन्तं प्राप्तैरनुगीता भगवन्निरूपणानन्तरं रागपूर्वकमुक्तौ[12] सद्रूपा भगवद्रूपा कथा यस्य। जीवानां मुक्तिदाना[13]र्थं तथा करोतीत्यर्थः। अस्मिन्पक्षे कृपया परदुःखदूरीकरणार्थं प्रवृत्तिरित्युक्तम्। नन्वत्र किं प्रमाणम्। न हि भगवान् स्वयमागत्य कथयति। किन्तु कविनिबद्धवक्तृत्वमेवेत्याशङ्क्याऽऽह—**वेदेषु गुह्येषु च गुह्यवादिभिरिति**। गुह्येषु वेदेषु परमोपनिषत्सु—"**विष्णोः कर्माणि पश्यत**

---

१ फलमिति नास्ति ख. २ विचारपूर्वकमिति नास्ति ख. ३ पश्यतीत्यर्थ इति घ. ४ सत्त्वमिति घ. ५ न योऽयमिति ख. ६ सवासन इति ग. घ. ७ न त्विति घ. ८ एष नकारो "मन्दोऽपि न प्रवर्त्तत" इत्यन्यथोपन्यस्तः घ. ९ कारणानन्तरमिति ख. घ. १० पुरस्सरमग्रेऽभिव्यक्त इति घ. ङ. ११ वेति नास्ति ख. १२ उक्त्वेति ख. ग. १३ मुक्तिदानायेति क. घ.

यतो व्रतानि पस्पशे" "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्य" इति "**अम्भस्यपार–"** इत्यारभ्य सर्वान् तत्तत्प्रकरणे स्थितान् भगवद्गुणाननूद्य "**य एनं विदुरमृतास्ते भवन्ती–"** त्यन्ते भगवत्स्वरूपगुणज्ञानानन्तरं भगवत्स्वरूपं प्रतिपादितम्। तथा "**भक्त्या मामभिजानाति" "शृण्वन्ति गायन्ति" "सभाजयन्ते मम पौरुषाणी"** त्यादिवाक्यैश्च गुह्यमेव कथयन्तीति विशकलिततया निरूपितम्। ननु नानाप्रकरणेषु निरूपितो भगवान् प्रकरणभेदाद्भिन्नो भवेत्। शब्दान्तराभ्यासवत्प्रक्रियाया अपि भेदकत्वात्। तत्राऽऽह—**य एक इति।** सर्वप्रकरणेषूक्तो भगवानेक एव। "**सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषादि**" त्यत्र निरूपितम्। "**सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशादि**" त्यत्र च। एकस्य सर्वत्रोपदेशे हेतुमाह—**ईश इति।** ईशो हि सर्वैरनुवर्त्तिभिर्निरूप्यते। जगतो निर्माणे क्लेशाभावमाह—**आत्मलीलयेति।** ईश्वरलीलया। अन्येषां दुष्करत्वेऽपि भगवतस्तु सा लीला। **अत्ति** संहरति। आत्मनि स्थापयति वा। यद्यपि गुणानुकथनद्वारा सज्जते तथापि तत्र न सज्जते॥ २३॥

एवं सर्वप्रकारेण भगवत्त्वे निरूपिते तादृशस्याऽत्राऽऽगमने को हेतुरित्यत्राऽऽह—

यदा ह्यधर्मेण तमोधियो नृपा जीवन्ति तत्रैष हि सत्त्वतः किल।
धत्ते भगं सत्यमृतं दयां यशो भवाय रूपाणि दधद्युगे युगे॥ २४॥

यदेति। स्थितिर्हि भगवत्कार्या सामान्यविशेषभेदेन द्विविधा। तत्र सत्त्वादयो गुणा अधिकृताः। ते च "**रजस्तमश्चाऽभिभूय सत्त्वं भवती**"त्यादावन्योन्योपमर्देनैव प्रादुर्भूताः। तत्र यदा सत्त्वं तिरस्कृत्य रजस्तमसी प्रादुर्भवतस्तदा स्थितावधिकृतं सत्त्वं स्वतो दुर्बलं सत् भगवन्तं निवेद्य समानयति रजस्तमसोः सकार्ययोरुपमर्दनार्थम्। तदा सत्त्वेन रूपाणि धत्ते। सत्त्वस्य शरीरसमवायित्वं वा शरीरबोधकत्वं वा शरीरत्वं वा प्रादुर्भावनिमित्तत्वं वा भवति। तदा सत्त्वस्य अवयवा अपि पृथक् पृथक् रूपाणि बिभ्रति। सर्वयुगेष्वेवं व्यवस्था। अतः सत्त्वसहायार्थं भगवदागमनमित्यर्थः। **यदेति** नैमित्तिकमुक्तम्। निमित्ते सञ्जाते नैमित्तिकस्याऽऽवश्यकत्वमिति **हि**शब्दार्थः। धर्मस्य प्रतिच्छायारूपोऽधर्मः सघृतकज्जलवत्प्रत्यहमुपचीयमानः सर्वासां प्रजानां राजनि वर्तुलं भवति। ततश्चाऽधर्मेण बुद्ध्यावरकेण भ्राम्यमाणचक्षुषा परिदृश्यमानघटादिवत् पापव्याप्तदृष्ट्या वस्तूनां याथात्म्यं न प्रकाशते। तदा ह्यन्धा इव पदार्थान् गृह्णन्ति केवलं जीवनार्थम्। राजानो हि पालने भगवदंशास्तेषामन्धत्वेन जीवनं निमित्तम्। नॄन् पान्तीति पालितानामप्यधर्मनिष्ठता सूचिता। एवं सर्वतोऽप्यधर्म उत्थितः। तत्र तन्निराकरणार्थमेष एव परमात्मा। सगुणस्य तत्र सामर्थ्याभावात्। **किलेति।** "**यदा यदा हि धर्मस्ये**"ति वाक्यानि प्रमाणानि। रूपाणि दधद्वा सत्त्वेन भगादि धत्ते। भगादि वा दधत्सत्त्वेन रूपाणि धत्ते। एतद्व्याख्यानद्वयेऽपि भगादीनां कथनं व्यर्थमिति चेन्न। रूपाणि दधद्यदि भगं न धत्ते तदोत्पन्नो भगः ऐश्वरो भावोऽधर्मेण गृहीतो विपरीतफलः स्यात्। यदा वा भगं गृहीत्वा रूपाणि न गृह्णीयात्तदा राज्ञां वधो न स्यात्। मूलभूतत्वाच्च तेषाम्। अतो-

१ एवमिति घ. २ चेति नास्ति घ. ३ निरूपितमिति ख. ४ वेति नास्ति ख. ५ यदा ह्यधर्मेणेतीति ख. ६ सा सामान्येत्यादि ग. ७ इत्यादि अन्योन्योपमर्देनेति घ. ८ भगवतीति ख. ९ शरीरशोधकत्वमिति घ. १० प्रादुर्भवति मित्तत्वं वेति ख. प्रादुर्भावनिमित्तं वेति घ. ११ पृथग्रूपाणीति घ. १२ बुद्ध्या विवेकेनेति क. घ. १३ वसूनामिति ख. १४ मालभते इति ख. १५ ईश्वरो भाव इति ख. ग. घ. ङ.

ऽधर्मनिराकरणार्थं भगादीनां ग्रहणम् । राजनिराकरणार्थं च रूपाणाम् । **भगस्तु** भगवदैश्वरो भावः । ईश्वरधर्मः प्रमेयबलपोषकः । **ऋतमनुष्ठीयमानो** धर्मः पूर्वकाण्डार्थः प्रवृत्तिस्वभावप्रमाणबलपोषकः । **सत्यं** प्रमीयमाण उत्तरकाण्डार्थो निवृत्तिप्रमाणबलपोषको ज्ञानरूपः । **दया** लौकिको धर्मो व्यवहारपोषकः । **यशस्तु** भक्तिप्रतिपादकः पुष्टिधर्मः । एते हि पञ्चांऽशा विद्याया भगवदिच्छा धर्मो[1] ज्ञानं दया भक्तिरिति पूर्वोक्तानामुद्भवाय ॥ २४ ॥

एवं भगवदवतारप्रयोजनमुक्त्वा[2] प्रासङ्गिकानां फलमाह **अहो इत्यादि** पञ्चभिः—

अहो अलं श्लाघ्यतमं यदोः कुलं अहो अलं पुण्यतमं मधोर्वनम् ।
यदेष पुंसामृषभः श्रियः पतिः स्वजन्मना चङ्क्रमणेन चाऽञ्चति ॥ २५ ॥

अवतीर्णो हि क्वचिद्वंशे भवति । क्वचिद्देशे क्वचित्तिष्ठति । कैश्चित्सह व्यवहरति । तथापि न तेषु तात्पर्य्यम् । तेषां तु भगवत्सम्बन्धमात्रेणैव कृतार्थता । तत्र प्रथमं जन्माधिकरणयोर्वंशदेशयोराह । **अहो** इत्याश्चर्य्ये । कुत्र यदुः पित्रा शप्तो लोकैर्निन्दितः । कुत्राऽयमुत्कर्षः । भगवत्यवतीर्णे तद्वंशीयं स्मृत्वा लोको नमस्यति । **अलं** पूर्णम् । एतस्मादुत्कर्षादन्योत्कर्षो न वक्तव्य आधिक्यशौर्यादिहेतुकः । **श्लाघ्यतममिति** । अन्येषां हि वंशानां धर्माद्यर्थं कदाचिन्निरूपणमायाति । भगवतस्तु सर्वेषामपेक्षितत्वात्तन्निरूपणार्थं यदुवंशः सर्वदा स्तुतो भवतीति । एवं मधोरपि वनम् । सतां निवासाभावान्न मथुरा निर्दिष्टा । मधोर्दैत्यस्य वनम् । पश्चात्पुत्रादिभ्यो विभागः । अतो वृन्दावनादिकमपि मधुवनमेव । तस्य देशस्य पुण्यतमत्वेऽपि दैत्याक्रान्तत्वादधमत्वम् । वनत्वाद्भयानकत्वम् । दैत्यभयाक्रान्ते भगवत्स्मरणमपि दूरे कुतो भगवान् । **अलमिति** । न ह्येतस्मादन्य उत्कर्षः सम्भवति । देवर्ष्यधिष्ठाने[3] हि देशस्य पुण्यतमत्वं भवति । तत्र सर्वदेवर्षीणां[4] भर्तरि भगवति किं वक्तव्यम् ? तत्र वंशस्य सर्वोत्कर्षे हेतुः—यत् यस्मात्कारणात्पुंसामृषभः स्वजन्मना अञ्चति पूजयति गच्छति वा । अन्ये हि स्त्रीणां भर्त्तारः । पुरुषोत्तमस्तु पुंसाम् । तथाच जगति सर्वे[5] स्त्रीसहिताः पुरुषा एतस्य भवन्ति । अतस्तस्य पूजने सर्वैः पूजितं भवति । तद्गमने वा सर्वैर्गतं भवति । मधुवनस्योत्कर्षे हेतुः—यस्मादेष श्रियः पतिः चङ्क्रमणेनाऽञ्चति । चकाराज्जन्मना च । वनं हि सुन्दरसुवर्णाद्यभावान्न श्लाघिष्ठं भवति । भगवति तु समागते लक्ष्मीरपि[6] समागतेति लौकिकीमलौकिकीं च शोभां प्राप्नोतीत्यर्थः । चङ्क्रमणं चाँऽलसगतिः[7] । श्रीपतित्वेन गोपिकाक्रीडाऽपि सूचिता ॥ २५ ॥

इदं त्वत्याश्चर्य्यं यत्[8] कुशस्थल्या उत्कर्षः । तदाह—

अहो बत स्वर्यशसस्तिरस्करी कुशस्थली पुण्ययशस्करी भुवः ।
पश्यन्ति नित्यं यदनुग्रहेषितं स्मितावलोकं स्वपतिं स्म यत्प्रजाः ॥ २६ ॥

अहो बतेति । **अहो** इति पूर्ववत् । अधिकोऽत्र विशेषो—**बतेति** । देशप्रान्तभूमिदोषाक्रान्ता[9] सिकतामयी च । सा स्वर्यशसस्तिरस्करी जाता । तिरस्करणशीला । स्वर्गे हि देवास्तिष्ठन्ति ।

---

१ धर्मज्ञानं यदा भक्तिरितीति ख. २ भगवताऽवतारेत्यादि ख. ३ देव ऋष्यधिष्ठाने इति ग. घ. ४ सर्वदेवतर्षीणामिति ख. सर्वदेवऋषीणामिति घ. ५ सर्वस्त्रीसहिता इति ख. ६ लक्ष्म्यपीति क. ग. घ. ङ. ७ चाऽलसेति ख. बालगतिरिति घ. ८ यत इति क. ९ दिशः प्रान्तभूमिरिति ख.

द्वारकायां तु देवाधिदेवः। स्वर्गे त्वप्सरसः। अत्र तु लक्ष्मीः। तत्रत्याः पतन्ति। अत्रत्या मुच्यन्ते। सभापारिजातादयस्तु तत एवाऽऽनीताः। अपकृष्टादुत्कृष्टे हि समानीयन्ते। इत्याद्यनन्तोत्कर्षः। किञ्च। भुवोऽपि पुण्ययशस्करी। यथा देहे चक्षुरेकदेशोऽपि सर्वस्यैहिकामुष्मिकं फलं प्रयच्छति तथा द्वारकया सम्बद्धा सर्वाऽपि भूः। धन्या पृथिवी यस्यां द्वारका वर्तत इति। तिष्ठतु दूरेऽयमुत्कर्षः। समाधिहृदयापेक्षयाऽपीयमुत्कृष्टा। तदाह—**पश्यन्तीति**। समाधौ कश्चिदेव कदाचिदात्मानं पश्यति। अत्रत्यः सर्वदा सर्वोऽपि। समाधौ स्थितिरतिकठिना। वायुमनसोश्चञ्चलत्वात्। प्रयासाधिक्याच्च। द्वारकायां तु भगवदनुग्रहेण स्थितिः। अनुग्रहश्च सुखात्मा स्थिरः। तद्दर्शनार्थमेव भगवांस्तत्र स्थितः। स्मितावलोक इति भक्तिज्ञानप्रदत्वं सर्वेन्द्रियाह्लादकत्वं च। स्वपतित्वेन निरशङ्कता दोषाभावश्च। प्रजापदेन च पाल्यता। पतिपदेन च तदेकगतित्वम्॥ २६॥

एवमचेतनानामुत्कर्षमुक्त्वा चेतनानां मध्ये भगवत्पत्नीनामत्युत्कर्षमाह त्रिभिः—

नूनं व्रतस्नानहुतादिनेश्वरः समर्चितो ह्यस्य गृहीतपाणिभिः।
पिबन्ति याः सख्यधरामृतं मुहुर्व्रजस्त्रियः सम्मुमुहुर्यदाशयाः॥२७॥

नूनमिति। स्त्रियो हि द्विविधा मर्यादया पुष्ट्या च तदीया जाताः। तासामुभयासां (?) यत्सर्वपुरुषार्थनाशकमसाधनं च तदेव सर्वपुरुषार्थसाधकं जातम्। एवं स्वरूपे भेदद्वयं साधने चैकमिति। अस्य गृहीतपाणिभिः नूनं हरिरर्चितः। गार्हस्थ्यफलं धर्मसाध्यं, भगवत्फलं भक्तिसाध्यम्। तदुभयमेकीभूतम्। तत्र प्राधान्यं गार्हस्थ्यस्य। गोपिकावाञ्छितार्थभोगात्। अतो धर्महेतून् प्राधान्येन निर्दिशति। **व्रतं** तामसम्। **स्नानं** राजसम्। **होमः** सात्त्विकः। आदिशब्देन त्रयाणां भेदाः। एभिः कृत्वा पूर्वजन्मनि अयमेव भगवानीश्वरः सम्यगर्चितः। **हीति** युक्तोऽयमर्थः। फलेन कारणानुमानं युक्तम्। कारणेन कार्यानुमानं व्यभिचरत्यपि। यद्यप्येतैर्भगवान् प्रीणाति तथापि महापुरुषपूजायाः सिद्धिः काऽप्यानुषङ्गिकी पूजैवोक्ता। अथवा। व्रतादौ पूजा विहिता। तत्र व्रतमङ्गत्वेन कृत्वा पूजामेव मुख्यत्वेन कृतवत्यः। तत्र पूजाव्रतयोर्धर्मभक्तित्वाद्भगवतः पतित्वेन सम्बन्धः। ननु कथमेवमवगम्यते अयमेवेश्वरः पूजित इति। तत्राऽऽह। याः हे सख्यः(?) अधरामृतं पिबन्ति। अमृतपानं हि ईश्वराराधनपूर्वकधर्मकार्यम्। अधरामृतं तु ततोऽपि। तदग्रे वर्णयिष्यामः। हे **सखीति** स्पृहयां तुल्यदुःखत्वमस्माकमपीति बोधितम्। अधरामृतमग्रे वर्णयिष्यामः। ननु धर्मभक्तिफलमेवैतदस्तु। किमेतदाराधनेनेत्याशङ्क्य प्रकारान्तरे व्यभिचारमाह—**व्रजस्त्रिय इति**। गोप्योऽपि कात्यायनीव्रते भक्त्या गानपूर्वकं व्रतस्नानपूजादिकं कृतवत्यः। परमर्चनं कात्यायन्याः कृतम्। तेन तासामिच्छा न पूर्णा। यतः यस्मिन्नधरामृते आशयो यासां ताः केवलं मोहमेव प्राप्तवत्यः॥ २७॥

अस्त्वासां भाग्यम्। इतोऽपि रुक्मिण्यादीनां महद्भाग्यम्। या हि कालवशात्प्रवाहे पतिता अन्यत्र नीयमाना अपि बलाद्भगवान् स्वयमुद्यम्य आत्मसात्कृत्वा अमृतं पाययति। स्वसदृशान् पुत्रांश्च

१ इत्याद्यनेकोत्कर्ष इति क. २ पुण्ययशस्तिरस्करीति क. ग. घ. ३ तथेति नास्ति क. ग. घ. ङ. ४ द्वारकाया सम्बद्धेति ख. ग. ५ अपिर्नास्ति घ. ६ सर्वाऽपीति क. ७ अप्युत्कर्षमिति क. ग. घ. ८ अपिर्नास्ति ख. ९ कार्य्यानुषङ्गिकीति घ. १० स्पृहाया तुल्यदुःखित्वमिति ख. ११ धर्मः भक्तीति ख. १२ भगवता स्वयमिति ख.

प्रयच्छति । तासामीश्वरपूजनं महदित्याहुः—

या वीर्यशुल्केन हृताः स्वयंवरे प्रमथ्य चैद्यप्रमुखान्हि शुष्मिणः ।
प्रद्युम्नसाम्बाऽम्बसुतादयोऽपरा याश्चाऽऽहृता भौमवधे सहस्रशः ॥ २८ ॥
एताः परं स्त्रीत्वमपास्तपेशलं निरस्तशौचं बत साधु कुर्वते ।
यासां गृहात्पुष्करलोचनः पतिर्न जात्वपैत्याहृतिभिर्हृदि स्पृशन् ॥ २९ ॥

या वीर्यशुल्केनेति । वीर्यमेव शुल्कं कार्यनिर्वाहकं द्रव्यम् । तेन हृताः । तेन राक्षसो विवाह उक्तः । **स्वयंवर इति** गान्धर्वः । "**गान्धर्वो राक्षसश्चैव धर्म्यौ क्षत्रस्य तौ स्मृतावि**-" ति मुख्यविवाहेन परिगृहीताः । नन्वन्यस्मै दीयमानाः कथं हृताः ? तत्राऽऽह—**प्रमथ्येति** । **चैद्यः** शिशुपालः । तत्प्रमुखान् जरासन्धादीन् । **शुष्मिणः** कामुकान् । अयमर्थः । क्षत्रियाणां युद्धजयेनाऽपि सत्त्वमुत्पद्यते[1] । तेन धर्मादिकमपि सिध्यति । स्त्रियो हि धर्मभक्तियोग्याः । स्वयं च शिशुपालादयो दुरात्मानः कामुका ब्राह्मणवत्प्रतिग्रहेण प्राप्तुमिच्छन्ति । अतो युक्तं भगवता हृता इति । प्रद्युम्नः, साम्बः, अम्बश्च, सुता यासां रुक्मिणीजाम्बवतीमित्रविन्दानाम् । **महांस** एव अम्बः । महानंसो यस्येति यौगिक एव शब्दस्तत्र गृहीतः । याश्च षोडशसहस्रं भौमवधे जाते आहृतास्तासां गणना ऋषिभिरेव ज्ञायते[2] नाऽन्यैरिति सहस्रश उक्तम् । तासां भगवदाराधने साधनं स्त्रीत्वमेव । तदपि न[3] भगवतो भोग[4]योग्यम् । भगवत्सौन्दर्यापेक्षया तासामपेशलत्वात् । शापेन, बन्ध्या, अन्यपरिग्रहेण च **निरस्तशौचं** शुद्धिरहितम् । **बतेति** खेदे । अस्मदादीनामेतदभावे[5]ऽपि न भगवत्प्राप्तिः । अतो यथा भगवतः सामर्थ्यमतिनिकृष्टमप्यत्युत्कृष्टं करोति[6] स्वेच्छया तथैता अप्यत्यन्तनिकृष्टं स्त्रीत्वं परं साधु कुर्वते । साधुत्वं सत्सु सनकादिषु वर्तते । तदपेक्षयाऽपि परमुत्कृष्टं कुर्वते । तत्र हेतुः—**यासां गृहादिति** । सन्तो हि भगवद्गृहे समागत्य कदाचिदेव पश्यन्ति । आसां तु विपरीतम् । भगवानासां गृहात्कदाचिदपि नाऽपगच्छति । प्रत्युत पारिजाताद्याहरणैर्मानापनोदनमपि करोति । ननु तर्हि दोषमेव सम्पादयति न गुणम् । ततः किं तासां भाग्यमित्याशङ्क्याह—**हृदि स्पृशन्निति** । तासां हृदि भगवान् स्थित्वा ताः स्पृशन् । तासां हृदि भगवानस्तीति न तासां दोषः ॥ २८ ॥ २९ ॥

एवं भगवद्रूपं प्रासङ्गिकं च फलं[7] भगवान् श्रुत्वा सम्मत्या सत्यवादित्वं स्थिरीकृत्य मन्दहासेन च ता वशीकृत्य भक्तिं च दत्त्वा तासां वचनं सत्यं कुर्वन्द्वारकामगमदित्याह—

एवंविधा गदन्तीनां स गिरः पुरयोषिताम् ।
निरीक्षणेनाऽभिनन्दन् सस्मितेन ययौ हरिः ॥ ३० ॥

एवंविधा इति । अयमेकः प्रकारः । एवमन्येऽपि प्रकाराः सन्ति । स्त्रीसमूहानां बहुत्वात् । सर्वा एव गिरो भगवता श्रुताः । उच्चैः कथने हेतुः—**पुरयोषितामिति** । अभिनन्दनं सत्यमुक्तमिति ॥ ३० ॥

---

१ स्वत्वमिति क. ख. ग. २ जायत इति ख. ३ नेति नास्ति घ. ४ भोगभोग्यमिति ग. ५ तदभावेऽपीति ग. घ. ६ करोतीति नास्ति घ. ७ फलमिति नास्ति ख.

राज्ञो हि ज्ञानाद्भक्तिरधिकेति ज्ञापयितुमाह—

अजातशत्रुः पृतनां गोपीथाय मधुद्विषः ।
परेभ्यः शङ्कितः स्नेहात्प्रायुङ्क्त चतुरङ्गिणीम् ॥ ३१ ॥

अजातशत्रुरिति । नामविपरीतं कार्यं भगवदिच्छया । ज्ञानवत्स्वभावोऽपि तथा । **गोपीथाय** रक्षणार्थम्[1] । **मधुद्विष** इति शङ्काभावाय[2] । **परेभ्यः** हतबन्धुभ्यः । **चतुरङ्गिणीं** हस्त्यश्वरथपदातिरूपाम् ॥ ३१ ॥

एतावत्कालं कौरवयादवा मिलिताः स्थिताः । अथोभये पश्चाद्भिन्नतया गता इत्याह—

अथ दूरागतान् शौरिः कौरवान् विरहातुरान् ।
सन्निवर्त्य दृढं स्निग्धान् प्रायात्स्वनगरीं प्रियैः ॥ ३२ ॥

अथेति । उभयत्राऽपि भगवानेव हेतुः । दूरपर्यन्तमागतान् । **शौरिरिति** लोकव्यवहारदार्ढ्यं[3] सूचितम् । शूरः पाण्डवानां मातामहो भगवतः पितामहः । अत उभये एक एव । न दूरागमनेन आतुराः किन्तु विरहेण । तथापि न ह्यातुरैः सह गमनमुचितम् । अत आतुरान्निवर्त्य प्रियैः सहाऽगमत् । कौरवाः स्वमनस्येव वयं सह न गमिष्याम इति विरहातुराः । अतो भगवता निवर्तिताः । नन्वत्यन्तमातुरा गृहेऽपि न गच्छेयुरिति नाऽऽशङ्कनीयम् । यतस्ते दृढं स्निग्धाः । न हि दृढं स्निग्धः शीघ्रं नश्यति ॥ ३२ ॥

मार्गस्थदेशान् श्लोकद्वयेन निर्दिशति—

कुरुजाङ्गलपाञ्चालाञ्छूरसेनान् सयामुनान् ।
ब्रह्मावर्त्तं कुरुक्षेत्रं मत्स्यान् सारस्वतानथ ॥ ३३ ॥
मरुधन्वमतिक्रम्य सौवीराभीरयोः परान् ।
आनर्त्तान् भार्गवोपागाच्छ्रान्तवाहो मनाग्विभुः ॥ ३४ ॥

कुरुजाङ्गलेति । **कुरुजाङ्गल**देशो हस्तिनापुरदेशः पाञ्चालादिदेशैकदेशः[4] । तदा नैवं विभागेन मार्गे[5] स्थितं[6] इति तानुद्दिशति । **पाञ्चाल**देशः कम्पिलादेशः । **शूरसेनान्** वटेश्वरदेशान् । अन्यांश्च यमुनातीरदेशान् परपारस्थान् । ततः कुरुक्षेत्रदेशः । सरस्वतीदृषद्वतीमध्यदेशो **ब्रह्मावर्त्तम्** । **मत्स्य**देशो विराटदेशः । ततः सरस्वतीतीरदेशोऽम्बिकावरादिः । **मरु**रल्पोदकदेशः । **धन्वो**ऽनुदकदेशः[7] । भूमिसिकताभेदनिरूपणाय अथशब्दः । **सौवीर**देशः सुराष्ट्रदेशः । **आभीर**देशः कुन्तीपुरदेशः । ततोऽपि परानानर्त्तान् द्वारकादेशान् । मध्ये देशनामभिरुद्विग्नं सम्बोधयति—**हे भार्गवेति** । युक्तमेव भृगुवंशस्य तथात्वम् । किन्तु भगवानेव तान् देशानुपागात् । एकेनैव दिवसेन तावद्दूरगमनेऽपि मनागेव श्रान्तवाहो जातो न तु सर्वथा । किमित्येकेनैव दिवसेन गत इत्यत्र हेतुः—**विभुरिति** ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

---

१ रक्षणार्थे इति क. घ. २ शङ्काभाव इति घ. ङ. ३ लौकिकव्यवहारेत्यादि ख. लोकव्यवहारार्थदार्ढ्यमिति घ. ङ.
४ पञ्चालादीत्यादि क. ख. घ. ५ मार्गे इति नास्ति ग. ६ स्थिति इति घ. ७ धन्वो तुरगदेश इति ख. धन्वोऽनुकदेश इति ग.

मध्ये तत्र[1] तत्र भगवत्पूजामाह—

तत्र तत्र ह तत्रत्यैर्हरिः प्रत्युद्यतार्हणः ।
सायं भेजे दिशं पश्चाद्गविष्ठो गां गतस्तदा ॥ ३५ ॥

तत्र तत्रेति । हेति निश्चये । कोऽपि देशो भगवत्पूजारहितो न जात इत्यर्थः । प्रत्युद्यतमर्हणं यस्य । पूर्वमेव भगवानायास्यतीति मार्गे एव पूजासाधनानि स्थापितवन्त इत्यर्थः । एवं पूजितो भगवान् सायङ्काले पश्चाद्दिशं पश्चिमसमुद्रतीरं भेजे । तत्र विश्रामं कृतवान् । गोधूलिकायां नगरप्रवेशः कर्त्तव्य इति । भगवान् यदा सन्ध्याप्रतीक्षया स्थितस्तदा सूर्येण न विलम्बः कृत इत्याह—**गविष्ठो गां गतस्तदेति** । गवि किरणेऽवस्थिते[2] बिम्बमात्रं दृश्यत इत्यर्थः । तादृशः सूर्यो गां गतः जले प्रविष्टः[3] । "**अद्भ्यः प्रातरुदेत्यपः[4] सायं प्रविशती**"ति श्रुतेः । सुमुहूर्त्तं जातमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां प्रथमस्कन्धे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः ।

एवं कौरवभक्तानां सर्वसौख्यं निरूपितम् ।
द्वारकास्थितभक्तानामेकादश उदीर्यते ॥ १ ॥
प्रवेशो च प्रविष्टस्य स्थितस्याऽप्युत्सवैस्त्रिधा[5] ।
प्राकृतानामिव स्नेहः शास्त्रार्थं जानतामपि ।
कृष्णेच्छातस्तदित्युक्त्वा प्रत्यापत्तिर्निरूप्यते ॥ २ ॥

पूर्वाध्यायान्ते भगवतो द्वारकाप्रवेशार्थं सुमुहूर्तं निरूपितम् । अत्र प्रथमं प्रवेशे मङ्गलमाह ।

शङ्खनादस्तथा स्निग्धदर्शनं स्तोत्रमेव च ।
दूरान्मङ्गलमेतद्धि कलशादिस्तथाऽन्तिके ॥
दुःखिते[6] नगरे कृष्णो न प्रवेशमिहाऽर्हति ।
अतः शङ्खनिनादेन सुखिनस्तान् करोति हि ॥
द्वारका जलदुर्गं हि तदन्ते नगरं महत् ।
आनर्त्ताख्यं तत्प्रवेशः पूर्वं पश्चात्पुरस्य हि ॥

---

१ तत्र पूजामाहेति घ. २ अधि स्थिते इति ख. ३ जलं प्रविष्ट इति घ. ४ अय इति ग. घ. ५ उत्सवास्त्रिधेति ग. ६ दुःखित इति ख.

अतो भगवानानर्त्तपुरनिकटे गत्वा पाञ्चजन्यध्वनिं कृतवानित्याह—

सूत उवाच—

आनर्त्तान् स उपव्रज्य स्वृद्धान् जनपदान्स्वकान् ।
दध्मौ दरवरं तेषां विषादं शमयन्निव ॥ १ ॥

आनर्त्तानिति । बहुवचनमवान्तरग्रामाभिप्रायम् । **स्वृद्धान्** । सुष्ठु ऋद्धान् सस्यधनादिभिः । **स्वकान्** । स्वकीयान् द्वारकानिवेशानन्तरं वासितान् । "यस्य ध्वनिर्दानवदर्पहन्ते"त्यमङ्गलरूपदैत्यानां निराकरणार्थं **दरवरं** शङ्खश्रेष्ठं वादितवान् ॥ १ ॥

भगवता वाद्यमानः शङ्खः केनचिद्वर्णितः । सोऽप्युपनिबद्धः—

स उच्चकासे धवलोदरो दरोऽप्युरुक्रमस्याऽधरशोणशोणिमा ।
दाध्मायमानः करकञ्जसम्पुटे यथाऽब्जषण्डे कलहंस उत्स्वनः ॥ २ ॥

स उच्चकास इति । ऊर्ध्वमत्यन्तं चकासे । धवलमुदरं यस्य । एतादृशो दरः । उरुक्रमस्याऽधरशोणेन रूपेण शोणिमा शोणयुक्तः । करकमलद्वयस्य मध्ये सम्पुटे । यथा कमलसमूहे ऊर्ध्वं शब्दायमानो हंसो भवति ॥ २ ॥

पाञ्चजन्यध्वनिं श्रुत्वा सर्वे देशनगरवासिनो निश्चयेन भगवन्तमागतं ज्ञात्वा परमानन्दनिर्वृता अपि दर्शनार्थमग्रे गता इत्याह—

तमुपश्रुत्य निनदं जगद्भयभयावहम् ।
प्रत्युद्ययुः प्रजाः सर्वा भर्तृदर्शनलालसाः ॥ ३ ॥
तत्रोपनीतबलयो रवेर्दीपमिवाऽऽदृताः ।
आत्मारामं पूर्णकामं निजलाभेन नित्यदा ॥ ४ ॥
प्रीत्युत्फुल्लमुखाः प्रोचुर्हर्षगद्गदया गिरा ।
पितरं सर्वसुहृदमवितारमिवाऽर्भकाः ॥ ५ ॥

तमुपश्रुत्येति । यस्मिन् श्रुते मृत्युभयमपि गच्छति किमन्यद्भयमित्याह—**जगद्भयभयावहमिति** । पाञ्चजन्यं ह्यायुधं शत्रुवधार्थं निष्पादितं घातकस्वभावम् । तदत्र मङ्गले कथमुपयुज्यत इत्याशङ्क्य अत्रापि घातकरूपेणैव मङ्गलत्वमिति जगतो यद्भयं तस्य भयमावहतीत्युक्तम् । **प्रत्युद्ययुः** । अन्योन्यं प्रतिकूलतया उत् ऊर्ध्वमग्रे ययुः । या प्रापणे । अन्योन्योपमर्देन अहमहमिकया अग्रे गता इत्यर्थः । **सर्वा इति** । नाऽत्राऽवान्तरजातिर्नियामिका । भर्तृत्वस्य तुल्यत्वात् । शास्त्रार्थपरिपालनाय सर्वे उपायनपाणयः समागताः । तत्रोच्चावचत्वसिद्धये दरिद्रा अपि सम्भवन्ति । तेषामुपायनं भगवतः क्वोपयोगायेत्याशङ्क्याऽऽह—**रवेर्दीपमिति** । बलिः पूजासाधनद्रव्यम् कयाचित्क्रियया हि भिन्नो भगवति सम्बध्यते । तदैव हि परमानन्दः । तत्र दृष्टेन्द्रियसम्बन्धेऽपि देहसम्बन्धसिद्ध्यर्थमुपायनानयनम् । सूर्योद्देशेन दीपदानं विहितम् । न हि दीपेन सूर्यस्य

१ स्वस्येति ख. २ द्वारकाप्रवेशानन्तरमिति क. ख. ३ केनचिदभ्निनितिरिति ख. ४ अयुरिति घ. ५ अयगताविति घ. ६ उपादानमिति ग. ७ उपायनमिति ख.

किञ्चित्कार्यं सिद्ध्यति । तथापि त्वत्परोक्षे वयमनेन जीवाम इति दैन्यख्यापनेन दयोत्पत्तौ हेतुर्भवति । तथा भगवत्यपि स्वविद्यमानद्रव्येणोपढौकनम् । तदा भगवता ताः सर्वा **आदृता** आदरेण सुखिताः कृताः । तेषां पूर्णमनोरथानां यत्कार्यं तदाह—**आत्माराममिति** । अथवा । पूर्वमेवाऽऽदृता आत्मारामं प्रत्युद्ययुरिति सम्बन्धः । स्तोत्रोपक्रमस्तु—**प्रीत्युत्फुल्लेति** । उत्कृष्टैरप्युपनीत उपायने भगवतोऽपेक्षा नास्तीति वक्तुं तं विशिनष्टि—**आत्मारामं पूर्णकाममिति** । उभये हि विषयान्नाऽपेक्षन्ते । येषां विषयापेक्षैव नास्ति । ये वा पूर्णविषयाः । तत्र विषयापेक्षाभावः—"**परं दृष्ट्वा निवर्तत**" इति वाक्याद्भगवति प्राप्ते भवति । भगवांस्तु प्राप्त[१]भगवानात्मारामः । अत एव पूर्णकामः । "**आत्म[२]राम आप्तकाम**" इति श्रुतेः । अथवा । कामस्तु पूर्वं सृष्ट्य[३]र्थं भगवत्युत्पन्नः । स सर्वसृष्टपदार्थान् व्याप्य स्थितः पूर्ण इत्युच्यते । स जीवेषु कदाचिन्न पूर्णो भवति । सर्वजीवार्थत्वाद्विषयाणाम् । भगवतस्तु स[४]र्वं प्राप्तमिति पूर्णत्वम् । उभयत्राऽपि हेतुः—**निजलाभेति** । निजं स्वरूपम् । निजा वा स[५]र्वे प्रापञ्चिकाः पद[६]ार्थाः । **नि[७]त्यदेति** । तिरो[८]भावानुत्पत्तिदशायामपि । अव्यक्तादिनिधनत्वात् । अव्यक्त[९]स्य च भगवत्त्वाद्विषयपक्षे सदेत्युक्तम् । अवतीर्णदशायामपि स्वरूप एव स्थितत्वात्—**नित्यदेति** । स्तोत्रपक्षे समागतस्य क्लिष्टत्वमाशङ्क्य तथात्वे स्तोत्रासम्भवात्तन्निवृत्त्यर्थमुक्तमात्मारामादि । स्नेहमुद्गिरन्त्यः स्तोत्रं कुर्वन्तीति तासां स्वरूपमनुवदति भगवत्प्रीत्यर्थम्—**प्रीत्युत्फुल्लमुखा इति** । प्रीत्या ह्युत्फुल्लमुखत्वं लोकसिद्धम् । येषां यद्विरहेण मुकुलता मुखस्य तेषां तद्दर्शनेनोत्फुल्लता । तदा हि मुखे स्थितं माधुर्यं प्रकटीभवति । ततस्तत्सहितानि वाक्यानि मिष्टानि भवन्ति । किञ्च । **हर्षगद्गदया गिरेति** । स्तोत्रं हि गानात्मकं वेदे प्रसिद्धं स्थिरमनसां कर्मोपयोगि न तु भक्तानां प्रेम्णा ससम्भ्रमचित्तानाम् । अतो **गिरे**त्युक्तम् । तत्राऽपि यो हर्ष आनन्दोद्गमस्तेन गद्गदया । **गद्गद**शब्दोऽनुकरणशब्दः शब्दे तथा ध्वनियुक्तत्वं वदति । **गद** व्यक्तायां वाचीति गदधातुर्द्विरुक्त आदरं बोधयति । एवं हर्षादराभ्यां परिगृहीता वाणी यथाकथञ्चिन्निस्सरति । सा श्रोतर्यपि हर्षमादरं च जनयति । तदुक्तम्—**गद्गदयेति** । धार्ष्ट्यदोषं वारयति—**पितरमिति** । यथा प्रोषिते पितरि समागते महाराजाधि[१०]राजेति तत्पुत्रा उद्गच्छन्ति । अत्र तथा विकलत्वं नास्तीति दृष्टान्तान्तरमाह—**सर्वसुहृदमिति** । सर्वसुहृद्गौः । "**गौर्वाव सर्वस्य मित्रमि**" ति श्रुतेः । तां यथा तद्वत्सः सन्ध्यापर्यन्तं क्षुधितः स्वजातिशब्दं कुर्वन्नुपधावति । अत्राऽपि दीनतमत्वाभावाद् दृष्टान्तान्तरमाह—**अवितारमिति** । यथा अरण्यादौ भयस्थाने चौरादिभिर्मार्यमाणा अर्भकाः पूर्वपरिचितं रक्षणसमर्थं दृष्ट्वोद्गच्छन्ति, वदन्ति च स्वखेदम् । तद्वदित्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

सर्वाः प्रजाश्चतुर्विधाः । स्त्रीपुम्भेदेन प्रथमं द्विविधाः । पुरुषास्त्रिविधाः । ज्ञानिविषयिभक्तभेदेन । तत्राऽऽद्यानां ज्ञानिनां वचनमाह—

नताः स्म ते नाथ सदाऽङ्घ्रिपङ्कजं विरिञ्चिवैरञ्च्यसुरेन्द्रवन्दितम् ।
परायणं क्षेममिहेच्छतां परं न यत्र कालः प्रभवेत्परप्रभुः ॥ ६ ॥

नताः स्मेति । तेऽङ्घ्रिपङ्कजं नताः स्म । "**नमो नम इत्येतावत्सदुपशिक्षितमि**"ति

१ प्राप्तमिति ग. २ आत्मकाम इति क. ग. घ. खपुस्तके तु संशोधितः पाठ आत्मराम इति । मूलसंवादीति स एवेहाऽऽदृतः । ३. सृष्ट्यर्थमिति नास्ति ग. ४ सर्वं भगवतः प्राप्तमिति क. ग. घ. ५ सर्वे इति नास्ति ख. ६ सर्वे पदार्था इति क. सर्वपदार्था इति ख. ७ सर्वे नित्यदेति ग. घ. ङ. ८ तिरोभावानुपपत्तीत्यादि ग. घ. ९ अव्यक्तस्तस्य चेति ख. अव्यक्तस्य भगवत्त्वादिति ग. १० महाराजाधिराजेऽपीति क. ख. ग.

सिद्धान्ताद्भगवति दृष्टे नमनमेव कर्त्तव्यम् । सर्वज्ञत्वेऽपि भिन्नतया स्थापितत्वात् । "**किमासनं ते गरुडासनाये**"ति वाक्याच्च । ननु किं फलार्थं नमनम् । तत्राऽऽह । **हे नाथ!** हे पालक भर्त्तः । स्वत एव सर्वकामनापूरकत्वान्नित्य एवाऽयं नमस्कारः । न काम्य इति ज्ञापयति—**सदेति** । प्रवेशोऽपि नाऽपेक्ष्यत इत्यभिप्रायः । ननु कथं ब्रह्मलोकादिगमनफलपरित्यागेन सदा नमनेनैवं स्थितिः प्रार्थ्यते । तत्राऽऽह—**विरिञ्चिवैरञ्च्येति** । **विरिञ्चिर्**ब्रह्मा । **वैरञ्च्यो** महादेवः । **सुरा** देवा अन्ये । **इन्द्रश्च** । एभिश्चतुर्विधैरुत्कृष्टैरपि वन्दितम् । तत्र गतानामप्येतदेव कार्यम् । ततो दूरापेक्षया निकट एव स्थित्वा नमनं वरम् । ननु यद्यपि ज्ञानिनामैहिकामुष्मिकफलविरागो भवति । भगवत्सायुज्यं च भक्तिरसान्नाऽपेक्ष्यते । तथापि भगवता सह गमनसामर्थ्यं स्थानच्युतिहेतुप्रतिबन्धाभावः स्थितज्ञानादिसंरक्षणं चाऽपेक्ष्यत एव । ततस्तदर्थं कथं न नमनमित्याशङ्क्याऽऽह—**परायणमिति** । इह संसारप्रवाहे परं क्षेममिच्छतां यत्परायणमाश्रयभूतम् । रक्षकमिति यावत् । चरणारविन्दमेव सर्वसाधकं **क्षेममिहेच्छतामिति** पदत्रयेणोक्तम् । तत्र **क्षेम**पदेन ज्ञानादिरक्षा । **इहेति** स्थानादप्रच्युतिः । **इच्छतामिति** सह गमनेच्छायां तत्सामर्थ्यदानं च । यद्यपि वाक्यार्थो न भवति तथापि पदार्थः । ननु देहस्य कालप्रवाहजातत्वान्नमनसिद्ध्यर्थमपि देहस्थितिः काम्येति चेत्? तत्राऽऽह—**न यत्र काल इति** । यत्र नमने स्थितौ भगवति नम्रत्वाद्भगवत्सेवकस्य कालस्य न प्रभवः । **परो** वासुदेवः प्रभुर्यस्य ॥ ६ ॥

विषयपरा आहुः—

भवाय नस्त्वं भव विश्वभावन त्वमेव माताऽथ सुहृत् पतिः पिता ।
त्वं सद्गुरुर्नः परमश्च दैवतं यस्याऽनुवृत्त्या कृतिनो बभूविम ॥ ७ ॥

भवाय नस्त्वमिति । हे विश्वभावन! सर्वानेव विषयसम्बन्धेन भावयस्यधिकान् करोषि । अतोऽस्माकमप्युद्भवाय भव । **नस्त्वमिति** वा हेतुः । यतोऽस्माकं त्वं स्वामी । सर्वप्रार्थनायामनुचितत्वाभावाय भगवति षड्धर्मत्वं प्रतिपादयति—**मातेत्यादि** । त्वमेव नो माता । त्वद्गर्भादेव निर्गतत्वात् । उदरस्थानां जीवानामेव बहिः सृष्टेः । ब्रह्माण्डाख्ये चोदरे साम्प्रतमपि स्थितेः । लोकप्रतीत्या तु या माता सा जरायुवत्पोषकवद्वा । अतस्त्वमेव माता । अतो रोदनेन बलाद्वा त्वमेव प्रार्थनीयः । किञ्च । **अथ सुहृत्** । अविवेकदशायां यथा त्वं प्रार्थनीयः । अथ तदनन्तरं विवेकदशायामपि त्वमेव प्रार्थ्यः । यतस्त्वं **सुहृत्** मित्रम् । "**द्वा सुपर्णा सयुजा सखाये**"ति श्रुतेः । सुष्ठु हृदयं यस्य स सुहृत् । एकस्मिन्नेव हृदये उभयोः स्थितत्वात् । सुष्ठु हरतीति वा । सर्वफलभोक्तृत्वात् । अत एव युक्त्याऽपि भवानेव प्रार्थनीयः । सर्वफलदातृत्वात् । किञ्च । असेवाद्यपराधेन दण्डनेऽपि भवानेव प्रार्थनीय इत्याह—**पतिरिति** । न ह्यन्या गतिरस्माकमस्ति । यथा स्वयमनलङ्कृतोऽपि भार्यामलङ्करोति बहुभिराभरणैः । अलङ्कृते तु सन्देह एव नास्ति । अतस्त्वं महानस्मानलङ्कुर्वित्यर्थः । किञ्च । त्वमस्माकं **पिता** । अतो जन्ममात्रेणैव वयं ते दायभा-

१ सर्वकामनापूर्वकत्वादिति ख. २ कामत इतीति ग. ३ नमनेनैवैवमिति क. ४ ननु ज्ञानिनां यद्यप्यैहिकामुष्मिकेत्यादि ख. ५ स्थितिज्ञानादीति ख. स्थिताज्ञानादीति घ. ६ कथनं......नमनमिति ख. ७ षड्धर्मत्वमिति घ. ङ. ८ सुष्ठु हृदये यः सुहृदिति क. ग. सुष्ठुहृदयः सुहृदिति घ. ९ भगवानेवेति क. ग. घ. ङ. १० भगवानेवेति क. ग. घ. ११ दायभाजिन इति क. ग.

गिनः । जगत्कर्तृत्वेनैव भवतः श्रवणात् । एवमैहिकसर्वफलदानार्थं चतूरूपत्वमुक्त्वा पारलौकिक-सर्वदानार्थमाह—**त्वं सद्गुरुर्नः परमश्च दैवतमिति** । प्रक्रियान्तरत्वात्पुनस्त्वमिति ग्रहणम् । परलोकस्तु तदर्थविहितकर्मज्ञानभक्तिभिर्भवति । तत्राऽज्ञानादन्यथा ज्ञानान्मोहनार्थं वा पाखण्डादिबहवो मार्गा जाताः । तत्र सन्मार्गवक्ता दुर्लभः । सन्देहेन विश्वासाभावाच्च । "**त्वं त्वव्यर्यं ज्ञानमि**"ति वचनात्त्वमेव गुरुः । जीवास्त्वसद्गुरवः । त्वमेव सद्गुरुरिति । अतो "**गुरुशुश्रूषये**"ति वाक्यात्स्वसेवामेव शिक्षयेत्यर्थः । एवं कर्मणां फलमिति पक्षे गुरुसेवयैव कृतार्थता । देवताफलदानपक्षे "**फलमत उपपत्तेरि**"ति । ब्रह्मफलदानपक्षेऽपि त्वमेव फलदातेत्याह—**परमश्च दैवतमिति** । देवतादानपक्षेऽपि नाऽङ्गदेवताः फलं प्रयच्छन्ति किन्तु सहकारिणो भवन्ति । अतः **परममित्युक्तम्** । मध्ये चकाराद्ब्रह्मपक्षेऽपि परमा देवता भवानेव । देवानां त्वदंशत्वात् । ब्रह्मरूपत्वाच्च । अतस्तवाऽऽराधनमेवाऽस्माकं कर्त्तव्यम् । अन्यत्तु स्वत एव भविष्यतीत्याह—**यस्याऽनुवृत्त्येति** । कृतमस्याऽस्तीति कृती । भगवदनुवृत्तिव्यतिरेकेण कृतेनाऽन्येन धर्मादिना न कृतित्वं भवति । "**धर्मः क्षरति कीर्त्तनात्**" "**कृतघ्ने नाऽस्ति निष्कृतिरि**"ति । अतस्तवाऽनुवृत्त्यर्थं तथा सम्पादय यथा कृतिनो बभूविमेत्यर्थः ॥ ७ ॥

भक्ता आहुः—

अहो सनाथा भवता स्म यद्वयं त्रैविष्टपानामपि दूरदर्शनम् ।
प्रेमस्मितस्निग्धनिरीक्षणाननं पश्येम रूपं तव सर्वसौभगम् ॥ ८ ॥

अहो इति । अहो इत्याश्चर्ये । वयं त्वद्भक्त्यैव पूर्णमनोरथाः । इदानीं त्वमपि मिलित इत्याश्चर्यम् । अथवा । अल्पीयसी भक्तिः कृताऽस्माभिः । फलं तु महज्जातमित्याश्चर्यम् । भवता वयं सनाथाः । "**नारायणपराः सर्वे न कुतश्चन बिभ्यती**"ति न्यायेन भक्तानामपेक्षाऽभावान्नियन्ता नाऽपेक्ष्यते । भगवतस्तु भक्तिविषयत्वेनैव ग्रहणम् । एवमपि भगवानेव स्वयमुद्यम्य पालनादिकं करोति चेत्तदा ते सनाथा भवन्ति । तत्त्वाश्चर्यकरं भवति । इह तु भवता वयं सनाथाः । स्वयमागत्य सर्वकार्यं निर्वाहयसीत्यर्थः । किञ्च । इदं पुनः सर्वजनीनं गुप्ततया भक्तानां भगवान् स्वयं किञ्चित्करोतीति श्रूयते । अत्र तु साक्षात्सर्वजनीनं सर्वं करोतीति **स्मे**त्युक्तम् । किञ्च । यद्वयं सर्वदा पश्येम । न हि सर्वदा भगवान् सर्वैः साक्षात्क्रियते । सात्त्विकैः क्रियत इति यदि, तदाऽऽह—**त्रैविष्टपानामपि दूरदर्शनमिति** । त्रिविष्टपे स्वर्गे भवास्तिष्ठन्तीति वा । तत्र भूमिष्ठानां दर्शनशङ्कैव नास्ति । किञ्च । कदाचिद्देवानामापदायां कृपया भगवत्साक्षात्कारो भवति । तथापि नैवं रूपं पश्यन्तीत्यभिप्रायेणाऽऽह—**प्रेमस्मितस्निग्धनिरीक्षणाननमिति** । प्रेम्णा स्मितेन च स्निग्धं यन्निरीक्षणं तत्सहितमाननं यस्येति । "**ये यथा मां प्रपद्यन्त**"इति प्रेमभक्तेषु भगवतोऽपि प्रेम । ज्ञानेन मुक्ताः कालान्तरे स्वसेवार्थं भक्ताः क्रियन्ते । तेन मोहिता इवैते इति स्मितम् । अथवा । भगवद्भक्तेषु मोहनमल्पम् । भगवद्गुणरूपयोरेव मोहो नाऽन्यत्रेति मायारूपहास्य मन्दत्वम् । अनेन दया निरूपिता भवति । प्रेमदयाभ्यां हि सर्वं वस्तु स्निग्धं भवति । मूर्तानां

१ भगवत इति घ. २ भगवद्रूपमिति घ. ३ गुरुशुश्रूषया यथेति ख. ४ ब्रह्मदानेत्यादि घ. ५ परमात्मेति घ. ६ भूमिस्थानामिति क. ग. घ. ७ प्रेमस्मितेन चेति घ. ८ युक्ता इति ग.

तैलादि स्नेहहेतुः । अमूर्तानां स्नेहदये आत्मसम्बद्धानाम् । तेन भगवद्दृष्टिरुभाभ्यामतिस्निग्धा । प्रथमतो भगवद्दर्शनमेव दुर्लभम् । तत्राऽपि सन्मुखतया । तत्राऽपि भगवद्दृष्टिः स्वस्मिन् पतति । तदा हि भगवद्दृष्ट्या गृहीतो भगवति प्रविष्ट एव । तत्राऽपि स्निग्धया दृष्ट्या गृहीतः कदापि न विश्लेषमेति । तत्राऽपि हेतुपूर्वकं स्निग्धया । हेतुष्वपि दया । साऽपि स्नेहेन सम्बद्धा । नाऽस्मादन्यः कश्चिदुत्कर्षोऽस्ति भगवदीयानां भगवति । किञ्च । एतादृशमपि रूपं सर्वसौभाग्ययुक्तं भवति स्वापेक्षितसर्वविषयभूतम् । एतावता नाऽत्र विषयत्यागोऽप्यपेक्षितः । विषयरूपोऽपि स्वयमेव जात इति । तस्मादेतन्महदाश्चर्यमिति ॥ ८ ॥

स्त्रियः स्त्रीप्रधानाश्चाऽऽहुः । एता हि[१] न भगवन्तं न वा गुणाञ्ज्ञानन्त्यपि तु स्वानुभवम् । तत्र वस्तुसामर्थ्याद्यज्जायते तदनुवदन्ति—

[२]यर्ह्यम्बुजाक्षाऽपससार नो भवान् कुरून् मधून्वाऽथ सुहृद्दिदृक्षया ।
तत्राऽब्दकोटिप्रतिमः क्षणो भवेद्रवेर्विनाऽक्ष्णामिव नस्तवाऽच्युत ॥ ९ ॥

यर्ह्यम्बुजाक्षेति । हे कमलनयन । दृष्ट्यैवाऽमृतं पाययतीति तथा सम्बोधनम् । **नः** अस्माननादृत्य किमेता मत्स्वरूपाविदोऽतस्तत्र गमिष्यामि यत्र मां जानन्तीत्यपससार[३] । **भवानिति** । गमनसमयेऽपि वयं सम्मुखतया[४] न दृष्टाः । **कुरून्** हस्तिनापुरदेशम् । **मधून्** मथुरादेशम् । **अथ** तत एव प्रक्रियान्तरेण भीष्मादिदर्शनार्थं कुरुक्षेत्रम् । **तत्र** तस्मिन्समये एकः क्षणोऽब्दकोटिप्रतिमो भवेत् । यातनास्वेवं श्रूयते क्षणमध्ये वर्षसहस्रं कृत्वा भोजयन्तीति । तथैवाऽस्माकमनुभवः । ननु सुखेऽपि श्रूयते क्षणमात्रेण कल्पभोगान् भुङ्क्त इति । तत्राऽऽह । **रवेर्विनाऽक्ष्णामिव** । विषयसंस्कारकत्वेन[५] अधिष्ठातृत्वेन[६] च यदा रविः प्रविशति तदा विषयग्रहणसमर्थं चक्षुर्भवति । तथाऽस्माकमन्तर्बहिश्च भवांस्तिष्ठति तदा सर्वकार्यक्षमत्वम् । अयमर्थः । यथा योगिनः समाधौ प्रत्याहारेण चक्षुर्निमीलनं कृत्वा देवतां स्ववशे स्थापयित्वा तिष्ठन्ति । ततश्च बहुकोटिवर्षानन्तरमुन्मेषणनिमेषणकर्त्ता सूर्य उन्मेषणं करोति । एवं कोटिवर्ष एको निमेषो भवति । तथा त्वदीयानामस्माकं त्वन्निमित्तत्वादस्मदायुषस्त्वत्कार्याभावे एकोऽपि क्षणो नाऽपगच्छति । क्षणे क्षणे मूर्च्छिता भवाम इति । जीवनं तु **अच्युतेति** सम्बोधनात् । यथा त्वमच्युतस्तथा वयमप्यस्मिन्नंशे जाता इति द्योतितम् ॥ ९ ॥

एवं चतुर्विधानां वाक्यं भगवान् सत्यत्वेन समर्थयित्वा सत्यवाक्यश्रवणं[९] मङ्गलमनुभूय पुरं प्राविशदित्याह—

इति चोदीरिता वाचः प्रजानां भक्तवत्सलः ।
शृण्वानोऽनुग्रहं दृष्ट्या वितन्वन्प्राविशत्पुरीम् ॥ १० ॥

इतीति । चकारादन्यान्यपि बहुविधानि । **प्रजानामिति** नाऽत्र वचने दोषग्रहणम् । तदा भग-

---

१ हीति नास्ति घ. २ एतदग्रे-"कथं वयं नाथ चिरोषिते त्वयि प्रपन्नतृष्णाखिलतापशोषणम् । जीवेम ते सुन्दरहासशोभितमपश्यमाना वदनं मनोहर"मिति श्लोको दृश्यत आदर्शपुस्तकेषु । स च न केनाऽपि व्याख्यात इति मूले उपेक्षितः । ३ जानन्तीतीत्यपससारेति ग. ४ सन्मुखतयेति ख. ५ विषयसंस्कारत्वेनेति ख. एतदग्र एव च-'अधिष्ठानतश्च बहुकोटिवर्षानन्तरमुन्मेषणे' त्येतान्यक्षराण्यसम्बद्धानीव दृश्यन्ते क. ६ अधिष्ठानत्वेनेति ख. ७ भगवानिति क. ग. घ. ८ त्वन्निमित्तत्वादायुष इति क. घ. ९ सत्त्ववाक्येति ख.

वतो महती कृपोद्गतेति बोधयति—**भक्तवत्सल इति** । यथा गौर्वत्सं दृष्ट्वा व्याकुला भवति तथा भगवाञ्जात इत्यर्थः । **दृष्ट्याऽनुग्रहं वितन्वन्** । तथा तासु दृष्टिः पतिता । भगवाञ्ज्ञानादिसम्पन्नो यथावत्तासां हृदये प्रविष्टः । येन सुखिता न किञ्चिदुक्तवत्यः । ततः **पुरीं** द्वारकां प्रकर्षेण महता सम्भ्रमेण अविशत् प्रविष्टवान् ॥ १० ॥

तां पुरीं वर्णयति पञ्चभिर्**मधुभोजेति** विधा यथा तथा पुरीति विज्ञापयितुम् । **अधिष्ठाने बहिश्चोर्ध्वमन्तश्चाऽङ्गविभेदतः । सुन्दरं भगवद्योग्यं स्थानं नाऽन्यत्कथञ्चन ।** तत्राऽधिष्ठातॄन्वर्णयति—

मधुभोजदशार्हार्हकुकुरान्धकवृष्णिभिः ।
आत्मतुल्यबलैर्गुप्तां नागैर्भोगवतीमिव ॥ ११ ॥

मधुभोजेति । षड्विधा यादवाः । मधवो, भोजाः, दशार्हेष्वर्हाः, कुकुरा, अन्धका, वृष्णयश्च । तैर्गुप्ताम् । सत्त्वरूपमन्तःकरणं यदा षडिन्द्रियैः संरक्ष्यते तदा भगवत्प्रवेशयोग्यं भवति । "**इन्द्रियैर्विषयाकृष्टैरि**"ति वाक्यात्तैरेव नाशश्रवणात् । पुरी च गृहभेदे नश्यति । **आत्मतुल्यबलैः** । यथा आत्मा देहस्तत्तुल्यं बलं येषाम् । आत्मा वायुर्वा । "**अहं मनुरभवं सूर्यश्चे**"ति सूक्ते अहंदेवताया वायुभेदत्वात् । मण्डलमध्यत्वादस्य सूक्तस्य । बलं सेना वा । भगवत्तुल्यसेनाः । सर्वोऽप्रवेशेने दृष्टान्तः—**नागैरिति** । शरीरमिव वा । **नागैः** प्राणैः । **भोगवती** तनुः । प्राणायामैः संरक्षितां योगितनुं यथा भगवान्प्रविशति । भोगवती गङ्गाप्रवाहो वा । रक्षाऽभावे देवैरपि सा ह्रियेत ॥ ११ ॥

एवमधिष्ठातृभिः सुरक्षितत्वमुक्त्वा बहिः शोभातिशयमाह—

सर्वर्तुसर्वविभवपुण्यवृक्षलताश्रयैः ।
उद्यानोपवनारामैर्वृतां पद्माकरश्रियम् ॥ १२ ॥

सर्वर्त्विति । सर्वेषु ऋतुषु सर्वे विभवाः पुष्पादिसम्पत्तयो येषाम् । एतादृशाश्च ते धर्मजनकाश्च । ते च ते वृक्षाः । लताश्च । तेषामाश्रयो येषु त उद्यानादयः । **उद्यानं** पुष्पप्रधानवाटिका । **उपवनं** फलप्रधानम् । **आरामाः** क्रीडास्थानानि । उद्यानान्युपवनान्यारामाश्च । तैः सर्वत आवृताम् । पद्माकराणां श्रियो यस्यां सा पद्माकरश्रीः ॥ १२ ॥

उपरि शोभातिशयमाह—

गोपुरद्वारमार्गेषु कृतकौतुकतोरणाम् ।
चित्रध्वजपताकाग्रैरन्तःप्रतिहतातपाम् ॥ १३ ॥

गोपुरेति । पुरबहिर्द्वारं **गोपुरम्** । अन्यानि द्वाराणि । **मार्गा** हट्टमध्योपरिभागाः । तेषु कृतानि

---

१ अन्तश्चांशेति ख. अन्तश्चान्तरिति ग. २ माधवा इति क. ख. ग. ३ सूत्रस्येति ग. घ. ङ. ४ सर्वा इति सविसर्गः पाठः क. घ. ५ प्रवेशेनेति क. घ.

कौतुकतोरणानि यस्याम् । विचित्रा ध्वजाः पताकाश्च । गरुडादिचिह्निता **ध्वजाः** । जययंत्राङ्किताः **पताकाः** । तेषामग्रैर्लम्बायमानविचित्रपटैरन्तःप्रतिहत आतपो यस्याम् । मध्याह्ने ध्वजादेश्छायाजनकत्वादग्रैरित्युक्तम् । यद्यप्यन्तस्तापो निवार्यते । तथापि शोभा बहिरेव । फलांशेन तूत्तराङ्गम् ॥ १३ ॥

अन्तः शोभामाह—

सम्मार्जितमहामार्गरथ्यापणकचत्वराम् ।

सिक्तां गन्धजलैरुप्तां फलपुष्पाक्षताङ्कुरैः ॥ १४ ॥

सम्मार्जितेति । महामार्गो राजमार्गः । **रथ्या** अन्याः । **आपणकः** पण्यवीथी । **चत्वरम**ङ्गणम् । एतानि सम्मार्जितानि यस्याम् । **गन्धजलैः सिक्ताम्** । सन्निधानात्पूर्वोक्तस्थानेषु । अविशेषेण सर्वत्र वा । मङ्गलार्थं फलानि पुष्पाण्यक्षता यवाङ्कुराश्च तैरुप्ताम् । आम्रफलसहितशाखा भूमौ निखाताः । तथा पुष्पगुच्छानि । तथा अक्षता ऊर्ध्वं निखाताः । तथैवाऽङ्कुराश्च । तत **उप्तामि**त्युक्तम् ॥ १४ ॥

अङ्गालङ्कारमाह—

द्वारि द्वारि गृहाणां च दध्यक्षतफलेक्षुभिः ।

अलङ्कृतां पूर्णकुम्भैर्बलिभिर्धूपदीपकैः ॥ १५ ॥

द्वारि द्वारीति । चकारात्सभाहट्टनगरद्वारेष्वपि । गृहग्रहणं मार्गस्थादृष्टतया अलङ्काराभावशङ्कानिवृत्त्यर्थम् । दधि पात्रस्थम् । अक्षता राशीभूताः । फलानि च । अतो न पुनरुक्तिः । इक्षवश्चोभयतः स्थापिताः । तैः पूर्णकुम्भादिभिश्चाऽलङ्कृताम् । द्वारि द्वार्यलङ्कृतामित्यवयवालङ्कारेणाऽप्यलङ्कृतामिति बोधितम् । उत्सवार्थमेवं करणम् । सूर्यवत्सर्वत्र भगवत्तेजसो व्याप्तत्वाद्वा ॥ १५ ॥

अन्तस्थैरपि भगवानन्तर्नीत इति येषां दर्शनार्थं स्वयं गच्छेत्ते पित्रादयः स्वयमागता इति सम्बन्धज्ञानापेक्षया भगवज्ज्ञान[2]मेव तेषां बलिष्ठमिति प्रदर्शयन्नाह **निशम्येति** सार्द्धैस्त्रिभिः—

निशम्य प्रेष्ठमायान्तं वसुदेवो महामनाः ।

अक्रूरश्चोग्रसेनश्च रामश्चाऽद्भुतविक्रमः ॥ १६ ॥

प्रद्युम्नश्चारुदेष्णश्च साम्बो जाम्बवतीसुतः ।

प्रहर्षवेगोच्छ्वसितशयनासनभोजनाः ॥ १७ ॥

वारणेन्द्रं पुरस्कृत्य ब्राह्मणैः ससुमङ्गलैः ।

शङ्खतूर्यनिनादेन ब्रह्मघोषेण चाऽऽदृताः ।

प्रत्युज्जग्मू रथैर्हृष्टाः प्रणयागतसाध्वसाः ॥ १८ ॥

अत एव सम्बन्धिशब्दमनुक्त्वा प्रेष्ठमित्युक्तम् । मनसो महत्त्वं देहादिविस्मरणपूर्वकभगव-

---

१ जयपत्राङ्किता इति ख. २ भगवद्ध्यानमेवेति ग. घ.

द्ग्रहणात् । उग्रसेनो राजा । भक्तेर्मुख्यत्वान्न लौकिकमहत्त्वं क्रमनियामकम् । सर्वत्र चकारस्तद्वर्गग्राहकः । ननु रामस्य कथमुद्गमनम् । जामात्रादिवधं कृत्वा भगवतः समागतत्वादित्याशंक्य—नाऽयं रामः प्राकृतः । भगवत इवाऽस्याऽप्यद्भुत एव पराक्रमः । कौरवेषु स्नेहं ख्यापयन्, गदायुद्धादिकमपि शिक्षयन्, तदिष्टमिव वदन्, दुर्योधनादीन्स्वयमेव मारितवानिति युद्धबोधनात्प्रतीकारादवगम्यते । लोकप्रतीतिस्त्वन्यथा । तद्युक्तमेवेत्याह—**अद्भुतविक्रम इति । जाम्बवतीसुत इति ।** स्त्रीणामिवाऽलङ्करणमस्य प्रियमिति यत्र तादृशालङ्कारेण गच्छति तत्र व्यासस्तं तथा विशिनष्टि । **पिता सम्बन्धिनश्चैव पुत्राश्च परिकीर्तिताः** । भगवदागमनं श्रुत्वा यो हर्षो जातस्तस्य वेगेन जातेन महाप्रयत्नेनोच्छ्वसिताः श्वासवत्त्यक्ता गमनव्यतिरिक्ता अन्या अवस्थाः शयनासनभोजनादयस्तमस्सत्त्वरजोरूपा यैः । मङ्गलार्थं वारणेन्द्रं हस्तिश्रेष्ठं पुरस्कृत्य । सुमङ्गलद्रव्यसहितै**र्ब्राह्मणैरिति** यथैतेषां तदेकमनस्त्वं तथा ब्राह्मणानामपीति विज्ञापितम् । भगवता सह सर्ववाद्यानां समागमनेऽपि तूरीशङ्खयोर्मङ्गलार्थं सम्मुखतया नयनम् । न तु स्वमहत्त्वख्यापकम् । मङ्गलघोषो वेदपाठः । चकारान्मङ्गलाष्टकादि । **आदृताः** पूर्वमेव सम्मुखतया गताः । रथयानैर्गमने हेतुः । प्रणयेनाऽऽगतसाध्वसाः । प्रणयेन आगतं साध्वसं भयादि येषाम् । लौकिकपदार्थसहितभगवत्स्मरणे हर्षः । पश्चात्केवलस्मरणे साध्वसमिति विवेकः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

केवलवैषयिकसुखजनका अन्तर्बहिर्भेदेन ये जीवास्ते तु भगवन्तं प्रत्युज्जग्मुरित्याह—

वारमुख्याश्च शतशो यानैस्तद्दर्शनोत्सुकाः ।
लसत्कुण्डलनिर्भातकपोलवदनश्रियः ॥ १९ ॥
नटनर्तकगन्धर्वाः सूतमागधबन्दिनः ।
गायन्ति चोत्तमश्लोकचरितान्यद्भुतानि च ॥ २० ॥

वारमुख्याश्चेति । वराणां समूहो वारम् । तदेव मुख्यं यासामिति । वेश्याः । चकारादन्या अपि प्रगल्भाः । तास्ववान्तरभेदोऽस्तीति ख्यापनाय **शतश** इत्युक्तम् । तासामपि यानानि । यानानां प्रयोजनमाह—**तद्दर्शनोत्सुका इति** । बाहुल्येन नरयानानि । स्वस्थानस्थितावपि दर्शनं सम्भवति । तथाऽप्युत्सुकतया गमनं पुरस्कारार्थम् । मङ्गलत्वख्यापनाय तासामलङ्कारवर्णनम्—**लसत्कुण्डलेति** । लसत्कुण्डलैः नितरां भाताः कपोलयुक्तवदनानां श्रियो यासाम् । **नटाः** शास्त्रानुसारनर्त्तकाः । **नर्त्तका** लौकिकाः । **गन्धर्वा** गायकाः । **सूताः** पौराणिकाः । **मागधा** वंशशंसकाः परिहाराः । **बन्दिनो** वैतालिकाः प्रस्तावसदृशोक्तयः । सर्वेऽपि गायन्तः । चकारात्स्मरन्तश्च । अद्भुतानां कथनं स्पष्टतया लोके वक्तुमयुक्तम् । तदपि गायन्त इति चकारार्थः ॥ १९ ॥ २० ॥

लौकिकप्रभुवत्कृष्णे गतानां न पाक्षिकफलत्वम् । अपि तु सर्वे सफला इत्याह—

भगवांस्तत्र बन्धूनां पौराणामनुवर्तिनाम् ।
यथाविध्युपसङ्गम्य सर्वेषां मानमादधे ॥ २१ ॥

---

१ इत्याशङ्क्याऽऽहेति ग. २ अनोत्सवस्था इति घ. अन्यावस्था इति क. ३ सुमङ्गलसहितैरिति घ. ४ प्रागुक्ता इति घ.

भगवानिति । सर्वे हि समुदायेन त्रिविधाः । बान्धवाः पुरवासिनः सेवकाश्चेति । पुरवासित्वमविशिष्टमिति मध्ये वचनम् ॥ २१ ॥

तेषां सम्मुखतया यथा गमनमुचितं तथा कृतवान् । तदाह—

प्रह्वाभिवादनाश्लेषकरस्पर्शस्मितेक्षणैः ।
आश्वास्य चाऽऽश्वपाकेभ्यो वरैश्चाऽभिमतैर्विभुः ॥ २२ ॥

प्रह्वेति । **प्रह्वो** नम्रीभावः पित्रादिषु । अभिवादनं ब्राह्मणेषु । आश्लेषो मित्रेषु । करस्पर्शो मुख्यसेवकेषु । स्मितेक्षणानि सर्वत्र । आश्वासनं स्वविरहखेदनिराकरणेन । चकारान्निवेदितदुःखनिराकरणेन । **श्वपाकाश्चाण्डालाः** । **वराः** साधनेनाऽप्राप्या विषयाः । चकारादन्येऽपि[१] विषयाः । सर्वदाने हेतुः—**विभुरिति** ॥ २२ ॥

ननु जीवेभ्यः कथं भगवान् विषयान्प्रयच्छति ? तत्राऽऽह—

स्वयश्च गुरुभिर्विप्रैः सदारैः स्थविरैरपि ।
आशीर्भिर्युज्यमानोऽन्यैर्बन्धुभिश्चाऽविशत्पुरीम् ॥ २३ ॥

स्वयश्चेति । स्वयञ्च तैर्मानितः । स्वसम्माननार्थमेव[२] तेभ्यः प्रयच्छतीति भावः । गुरवो विप्रा अन्ये च । विप्राश्च गुरवः अन्ये च । **सदारैरिति** सर्वत्र विशेषणम् । स्थविरैरन्यैरपि वृद्धैः । आशीर्भिर्युज्यमानः । कर्तृकरणयोस्तृतीये । सन्तोषादभिनन्दनरूपा आशीरन्यैरपि बन्धुभिः कृतेत्याह । अथवा । नूतनतया सम्बद्धैः पुत्रश्वशुरादिभिर्युज्यमानः पुरमविशत् । अत्र क्रियैव सर्वोत्कृष्टेति न व्यावर्त्तकत्वेन निरूप्यते । केवलं भक्तिप्रधानत्वाच्च स्तोत्रै[३]तत्त्वादिनिरूपणम् ॥ २३ ॥

मर्यादास्थितस्त्रीणां कृत्यमाह—

राजमार्गं गते कृष्णे द्वारकायाः कुलस्त्रियः ।
हर्म्याण्यारुरुहुर्विप्रास्तदीक्षणमहोत्सवाः ॥ २४ ॥

राजमार्गमिति । स्त्रियोऽपि मार्गस्था भगवानपि मार्गस्थ इति दर्शनमुचितमिति भावः । **विप्रा इति** सम्बोधनं भगवता द्वारकायामपि सर्वे मार्गा रक्षिता इति ज्ञापयितुम् । तदीक्षणमेव महानुत्सवो यासाम् । अनेन सर्वाभरणभूषितत्वमन्यदर्शनकृतदोषाभावश्च निरू[४]पितः ॥ २४ ॥

ननु दर्शनस्य कथमुत्सवत्वम् । नित्यत्वादित्याशङ्क्याऽऽह—

नित्यं निरीक्षमाणानां यदपि द्वारकौकसाम् ।
न वितृप्यन्ति हि दृशः श्रियो धामाङ्गमच्युतम् ॥ २५ ॥

नित्यमिति । नित्योत्सवत्वाद्भगवतो न भगवद्दर्शनस्य धारावाहिकज्ञानत्वम् । प्रतिक्षणमलौकि-

१ अपीति नास्ति घ. २ स्वयमिति घ. ३ स्तोत्रत्वादीति ख. ४ निवारित इति क. घ. ङ.

कार्थबोधात् । पूर्वपूर्वदर्शनस्य रुच्युत्पादकत्वमेव । न विषयत्वम् । भगवतो विषयत्वाभावात् । रुचिस्तु विषयसामर्थ्यात् । औषधवत् । अत एव न कदापि तृप्तिर्भगवद्दर्शने । दोषात्परमग्रहणम् । यथा महादोषे औषधमपि गृहीतुं न शक्यते । तत्र दृष्टेस्तेजस्त्वाद्विषयदोषेणैव दुष्टता । परमार्थनिर्णये धर्ममार्गे तु कर्तृधर्मसम्बन्धेऽपि । स च विषयदोषो द्वारकावासिनां नाऽस्तीत्याह—**द्वारकौकसामिति** । अनेनैव वा सर्वे दोषा निवारिताः । "**पराञ्चि खानि व्यतृणदि**"त्यौत्पत्तिकदोषो भगवद्दर्शनेन निवार्यते । अनन्यशक्यत्वात् । अन्ये तु द्वारकादिभिरिति निर्णयः । ननु भगवतो रसात्मकत्वादमृतौषधवत्कथं नोभयसाधकत्वम् ? तत्राऽऽह—**न वितृप्यन्तीति** । विशेषेण न तृप्यन्ति । **दृ**ि युक्तोऽयमर्थः । यदा हि दृश्यते भगवांस्तदा तृप्ता भवन्ति । द्वितीयक्षणे पूर्वक्षणस्थैदर्शनेन रुचेरुत्पादितत्वात् । यद्यपि विषय एव रुचिमुत्पादयति तथापि ज्ञानद्वारेति ज्ञानप्राधान्यम् । ज्ञानन्तु विषयद्वारा तृप्तिं जनयतीति तृप्तौ विषयप्राधान्यम् । अतो विषयाज्ज्ञानं प्रबलमिति न विशेषेण तृप्यन्तीत्यर्थः । **दृश इति** स्त्रीबहुत्वनिर्देशादप्येकस्माद्भगवद्रूपादवितृप्तिः सूचिता । किञ्च । यदप्येकं रूपमनुभवयोग्यं तदपि **श्रियो धामाऽङ्गं** लक्ष्म्याः स्थानरूपमङ्गम् । अतस्तया सहितो नाऽन्यस्त्रीणां तृप्तिजनको भवति । किञ्च । स्वस्मिंन् प्रविष्टे हि पुरुषे तृप्यन्ति स्त्रियः । तदत्र प्रकृते नाऽस्तीत्याह—**अच्युतमिति** । न विद्यते च्युतं यस्य । अतो विषयविचारेणाऽपि दृष्टीनां न तृप्तिसम्भावना ॥ २५ ॥

नन्वङ्गान्तरदर्शनेन तृप्यन्ताम् । उरःस्थानमात्रं हि लक्ष्म्याः ? तत्राऽऽह—

श्रियो निवासो यस्योरः पानपात्रं मुखं दृशाम् ।
बाहवो लोकपालानां सारङ्गाणां पदाम्बुजम् ॥ २६ ॥

श्रियो निवास इति । कोऽपि भागस्तादृशो भगवति नास्ति यो लक्ष्म्यादिभिर्न परिगृहीतः तत्रोपरिभागो लक्ष्म्यैव गृहीतः स्थानदर्शनाभ्याम् । तदाह । श्रियो निवासो यस्योरः वक्षस्थलम् । तस्या एव दृशां भगवन्मुखं पानपात्रम् । लक्ष्म्याः स्वरूपे निविष्टत्वाद्भिन्नतया स्थित्यभावाद्भोक्तृत्वाभावाल्लक्ष्मीनयनाभ्यां निर्गता दृष्टय एव भोक्त्र्यो जाताः । तासां करणापेक्षायां यत्रैव लावण्यामृतं तिष्ठति तदेव करणम् । तत्र मुखस्य पानपात्रत्वं श्रुतिसिद्धम् । "**अर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नमि**"ति श्रुतेः । पात्रपदप्रयोगाद्विहितत्वम् । बहूनामेकपात्रत्वात्तासामेव तृप्तिर्दुर्लभा कुतोऽन्यासामिति भावः । तर्ह्यङ्गान्तरे दृष्टिर्निवेश्यतामित्याशङ्क्याऽऽह । सन्ति बाहव आलिङ्गनयोग्याः । परमन्यैः पुरुषैराक्रान्ताः । न च ते दूरीकर्तुं शक्याः । बहुत्वात् । पुरुषत्वाच्च । एका स्त्री यत्र निवारयितुमशक्या स्थानद्वयमाक्रम्य तिष्ठति तत्र लोकपालाः कथं शक्याः । आवश्यकाश्च ते । लोकपालत्वात् । तर्हि ततोऽप्यर्वागवयवेषु दृष्टिः पातनीयेत्याशङ्क्याऽऽह—**सारङ्गाणामिति** । मध्ये येऽवयवास्ते वस्त्रादिभिरेव वेष्टिता दर्शनयोग्या न भवन्ति । अतः परमवशिष्यते चरणद्वयम् । तत्राऽप्येकश्चरण उपरिगतो ब्रह्मादिभिरेव गृहीतो लोकस्थित्यर्थं तत्रैव स्थितो गङ्गया च गृहीतो ब्रह्माण्डबिले तिष्ठति । अन्यथा जलेन ब्रह्माण्डपूरणेन सर्वनाशः स्यात् । अथाऽवशिष्यत एकश्चरणः ।

१ तु व्युत्पादकत्वमेवेति क. ग. घ. २ न गृहीतुं शक्यत इति क. ग. ३ वेति नास्ति घ. ४ नष्टदर्शनेनेति घ. ५ यद्यपीति घ. ङ. ६ यस्मिन्निति क. घ. ७ उदरस्थानमात्रमिति ग. ८ भात्त्यो या इति ख. ९ दर्शनयोग्या एवेति क. ग. घ.

२२

स च बहुभिराक्रान्तः। सारं गच्छन्तीति सारङ्गाः सदाचाराः कर्मनिष्ठाः। पुनश्च—सरतीति सरः। तस्य समूहः सारम्। रससमूहमिति यावत्। अक्षरव्यत्यासेन वा। ते कर्मफलार्थिनो विषयिणो योगिनो वा। पुनः—सारं गच्छन्ति जानन्तीति सारङ्गा ज्ञानिनः। पुनः—सारं गायन्तीति सारङ्गा भक्ताः। पुनः—अरसहितं सुदर्शनसहितं सारं भगवन्तं सुदर्शनं वा कालेन भीताः सन्तो गच्छन्ति गायन्ति वा ते सारङ्गाः सात्वताः। सर्वेषामेकशेषः। समानरूपत्वात्। एवं बहवो बहुविधाः। तेषां पदाम्बुजमेकमाश्रयः। पदत्वादेव ते ततो न गच्छन्ति। समुदायशक्त्या च त एव रसं जानन्ति। अम्बुजत्वात्सर्व एव रसार्थिनः। तस्माद्दृष्टीनां स्वतन्त्रस्थानाभावादतृप्तिर्युक्तेत्यर्थः॥ २६॥

एवं सामान्यतः पुरीं तत्स्थान् भक्तांश्च निरूप्य भगवान् कथं विशेषतया न वर्णित इत्याकाङ्क्षायामुपमानाभावादित्युक्ते भक्तानां बुद्ध्याऽभूतोपमया वर्णनीय इति सिद्धान्तं वक्तुमाह—

सितातपत्रव्यजनैरुपस्कृतः प्रसूनवर्षैरभिवर्षितः पथि।
पिशङ्गवासा वनमालया बभौ घनो यथाऽर्कोडुपचापवैद्युतैः॥ २७॥

सितातपत्रेति। सितातपत्रं च व्यजने च सितातपत्रव्यजनानि। प्रसूनवर्षैः सर्वतः प्रवृत्तैः। प्रसूनभेदात्पुरुषभेदाद्वा बहुवचनम्। पीताम्बरं नित्यमपि रूपवद् वर्णनायां हेतुत्वेन निरूप्यते। वनमालया उपलक्षितः सहितो वा। एवं सर्वसामग्र्यां सत्यां वनमालयैव बभाविति वा। यथा मध्ये नीलो मेघो भवति। उपरि सूर्यः। परितो द्वौ चन्द्रौ लोलौ। स्थिरा विद्युत् कटितटे। इन्द्रधनुर्द्वयमुभयतो मिलितम्। तदा भगवानिव भवेदित्यभूतोपमा॥ २७॥

एवं वर्णनां समाप्य सम्बन्धिनां स्नेहातिशयमाह—

प्रविष्टस्तु गृहं पित्रोः परिष्वक्तः स्वमातृभिः।
ववन्दे शिरसा सप्त देवकीप्रमुखास्तदा॥ २८॥

प्रविष्ट इति। तुशब्दः पूर्ववर्णनां व्यावर्तयति। **पित्रोरिति।** मातृत्वेन सर्वा मातर एकाः। अपृथग्धर्मशीलत्वात्। सर्वासां पितुश्चैकं गृहम्। भेदे कारणाभावाच्च। प्रवेशमात्रेणैव भगवत्क्रियातः पूर्वं ता एव परिष्वङ्गादिकं कृतवत्य इत्याह—**परिष्वक्त इति।** "**ये यथा मां प्रपद्यन्त**" इति वाक्यान्मातॄः प्रति बालक एव प्रतिभाति। भगवद्धर्मापेक्षया लौकिकधर्मस्य बहिरङ्गत्वान्नमस्कारापेक्षया परिष्वङ्गः प्रथमः। **स्वमातृभिरिति।** पितुरपि मातरः सन्ति। अतः स्वमातृभिरित्युक्तम्। सप्त देवकीभगिन्यः। एकादशाऽपराः। एकजातासु कन्यासु एकस्मै वराय बहूनां दानमपृथग्धर्मशीलत्वेनैव वरस्य। कन्यानां च तदैव पत्नीत्वम्। अन्यथा नाऽर्द्धत्वम्। "**यास्ते शीलमनुव्रता**" इति वाक्यात्। अयमेव हेतुः पतिबहुत्वेऽपि। अत एव देवकीप्रमुखाः सप्त एकस्वभावान्मातर इत्युच्यन्ते। एकदा सर्वा ववन्दे। **शिरसेति** भगवद्धर्मत्वम्। शब्देन सर्वासां सकृद्वन्दनं सम्भवति न तु कायिकम्। अतः शिरसा। **तदेति** भगवद्धर्मप्राकट्याय॥ २८॥

---

१ स्वतन्त्रस्थानां भावादिति घ. २ अभूतोपमाया वर्णनायेति घ. ३ वर्णनीयानामिति घ. ग. ४ इत्यद्भुतोपमेति ग. ५ नाऽर्थत्वमिति घ. ङ.

नमस्कारानन्तरं भगवति बालत्वमेव प्रकटमिति बालकपुत्रे यत्कर्तव्यं तच्चक्रुरित्याह—

ताः पुत्रमङ्कमारोप्य स्नेहस्नुतपयोधराः ।
हर्षविह्वलितात्मानः सिषिचुर्नेत्रजैर्जलैः ॥ २९ ॥

ता इति । सर्वा एव पुत्रमङ्कमारोप्य बालकस्नेहस्नुतपयोधरा जाताः । न तु तस्य पयसः कश्चन विनियोगो जातः । भगवतो महत्त्वं प्रौढत्वं जानन्त्योऽपि हर्षेण विह्वलितात्मानः । पूर्व-संस्कारस्य दृढत्वात्[१] । नेत्रजैर्जलैः शिखाः सिषिचुः ॥ २९ ॥

भार्याणामवस्थामाह—

अथाऽविशत्स्वभवनं सर्वकाममनुत्तमम् ।
प्रासादा यत्र पत्नीनां सहस्राणि च षोडश ॥ ३० ॥
पत्न्यः पतिं प्रोष्य गृहानुपागतं
विलोक्य सञ्जातमनोमहोत्सवाः ।
उत्तस्थुरारात्सहसाऽऽसनाशया-
त्साकं व्रतैर्व्रीडितलोचनाननाः ॥ ३१ ॥

अथेति । एकस्मिन्नेव भवने विश्वकर्मणा षोडशसहस्रं प्रासादाः कृताः स्वचातुरीख्यापनार्थम् । अत एवाऽनुत्तमम् । न विद्यते उत्तमं यस्मात् । सर्वे कामा यस्मिन् । सर्वकामनापूरकपदार्थसद्भावो[२] यस्मिन्वा । यथा मातृषु पुत्रत्वेन स्वयं प्रविष्टस्तथा पत्नीष्वपि प्रविष्टः पतित्वेन । न प्रभुत्वेन । अतस्तासां साधारणपतित्वेन कृत्यं युक्तम् । दूरादागच्छन्तं पतिं विलोक्य सम्यक् जातो मनसि महानुत्सवो यासाम् । **आरात्** दूरादेवोत्तस्थुः[३] । **सहसेति** न सावधानभूताः । यथैव स्थितास्तथै-वोत्तस्थुः । देह आत्मा च आसने चिन्तायां निमग्नौ स्थितौ । तदिदानीं द्विरूपा आसनादाशयादप्यु-त्तस्थुः । परं व्रतानि स्थितान्येव । विशेषालङ्काररहितत्वादिति[४] भावः । अत एव व्रीडया मुकुलितानि लोचनाननानि यासाम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥

ताभिः कृतां भगवत्पूजामाह—

तमात्मजैर्दृष्टिभिरन्तरात्मना दुरन्तभावाः परिरेभिरे पतिम् ।
निरुद्धमप्यास्रवदम्बु नेत्रयोर्विलज्जतीनां भृगुवर्य विक्लवात् ॥ ३२ ॥

तमात्मजैरिति । तमागच्छन्तमेव । ताः सर्वा युगपदेव कायेन मनसा चाऽऽलिङ्गनं कृत-वत्यः । तत्र प्रकारभेदमाह—**आत्मजैर्दृष्टिभिरन्तरात्मनेति** । पुत्रान् हस्ते प्रयच्छन्त्य इव निकटसम्बद्धाः कायेन परिरेभिरे । तथा—**दृष्टिभिः** । दृष्टिं दृष्ट्या योजयन्त्यः परिरम्भणभावो-[५]

१ पूर्वसंस्कारसदृशत्वादिति क. ग. घ. ङ. २ पूर्वकेति ख. ३ दृष्ट्वोत्तस्थुरिति क. ग. घ. ४ विशेषालङ्काररहितत्वादि इति क. ख. ५ परिरम्भणम्भावोद्गिरणेनेति ख. परिरम्भणाभावोद्गिरणेनेति ग.

द्विरणेन अलसवलितादिभिः परिरेभिरे । **अन्तरात्मना** । भगवति प्रविष्टेन मनसा च परिरेभिरे । तासां परिरम्भण एव मनोरथः समाप्तः । न बाह्यं कृत्यं कृतवत्यः । तत्र हेतुः—**दुरन्तभावा इति** । दुष्टः अन्तो यस्य । भावस्त्वान्तरः । तस्मिन्हि समाप्ते बहिः क्रिया भवति । स च मानापनोदनावधिः । अतो वैक्लव्यान्मानापनोदनात्पूर्वमेवाऽश्रु समागतम् । तन्मानवतीभिर्निरुद्धमप्यास्रवदीषत्सुस्राव । ननु मानवतीनामेतदनुचितम् । तत्राऽऽह । **हे भृगुवर्य** । भगवन्माहात्म्यादित्युक्तं भवति । प्रत्युत तासामेव वैक्लव्यं जातम् ॥ ३२ ॥

एवं तासामतिभावं भगवति निरूप्याऽऽश्चर्यमिति शङ्कायां हेतुमाह—

यद्यप्यसौ पार्श्वगतो रहोगतस्तथापि तस्याऽङ्घ्रियुगं नवं नवम् ।
पदे पदे का विरमेत तत्पदाच्चलाऽपि यच्छ्रीर्न जहाति कर्हिचित् ॥ ३३ ॥

यद्यप्यसाविति । यद्यपि रोदनमनुचितम् । वस्तुनोऽलाभे तद्भवति । स च पार्श्वगतः । तत्राऽप्येकान्ते । भावनानुसारेणैव[2] भगवता कृतत्वात् । तथापि तस्याऽङ्घ्रियुगं नूतनम् । तासां हि मनोरथश्चरणद्वयं हृदये स्थाप्यमिति । स चाऽत्यन्तं रसाविर्भावे बन्धादिभिर्जाते[3] कर्तुं शक्यः । प्रथमं च भक्त्या धर्मेण वा लोकतो वा चरणक्षालने कृते संवाहने च कृते पूर्वोक्तो भवति । ततश्च भगवतश्चरणारविन्दस्य नित्यनूतनत्वात्प्रथमक्रिययैव जन्मसमाप्तिः । अतो रोदनमनुचितमित्याह[4] । **पदे पदे** क्षणे क्षणे प्रतिपदं वा नूतनादपि नूतनमेव । अतः का वा स्त्री मनोरथपूर्त्यभावात्सकृदपि विरता भवेत् । अथवा । तत्पदाद्भक्तिविषयात्प्रथमसेवातो विरता भवेत् । तदा ह्यग्रिममनोरथारम्भः । अतो रोदनमुचितमिति[5] भावः । अत्राऽर्थे निदर्शनमाह—**चलाऽपीति** । वस्तुतः श्रीश्चला । तथाप्येकस्मिन् कार्ये समाप्तेऽन्यत्र गच्छेत् । तद्भगवत्येकमपि कार्यं न समाप्नोति । नित्यनूतनत्वात् । अतो भगवन्तं कदाचिदपि न जहाति ॥ ३३ ॥

यथैवम्प्रकारेण लक्ष्मीमन्याश्च भार्या अपरिसमाप्तकार्या एव स्थापयति । ताश्च न जानन्ति । एवमेव भूभारहरणार्थं प्रवृत्तो भगवानेकक्रिययैव मध्येऽसमाप्तया कार्यं समापितवानित्याह—

एवं नृपाणां क्षितिभारजन्मनामक्षौहिणीभिः परिवृत्ततेजसाम् ।
विधाय वैरं श्वसनो यथाऽनलं मिथो वधेनोपरतो निरायुधः ॥ ३४ ॥

एवं नृपाणामिति । यथा स्त्रियः स्वयमेव तिष्ठन्ति क्षणान्तरकार्यार्थं[7] न प्रार्थ्यन्ते । एवं भूभारहरणे प्रथमकार्ये समारब्धेऽन्तिमपर्यन्तं तदेवाऽनुवर्त्तते । यथा प्रथमममग्निसम्बन्धे सर्वदाहपर्यन्तं स्वयमेवाऽनुवर्त्तते । एवमयमद्भुतकर्मा, न लोकसदृशः । भूभारार्थं जन्म येषाम् । स्वतः[6] कार्यं

---

१ भगवन्माहात्म्यादियुक्तमिति घ. २ भावनानुसारेण भगवतैव कृतत्वादिति क. ग. घ. ३ सम्बन्धादिभिरिति क. ग. घ. ङ. ४ रोदनमनुचितमिति घ. ५ रोदनमनुचितमिति घ. ६ स्वत इत्यादिस्तेजो येषामित्यन्तो ग्रन्थो नास्ति ग. घ. ङ. ७ कार्यार्थमेवेति क.

भूभारजननम् । तत्राऽप्यक्षौहिणीभिः अक्षौहिणीसङ्ख्यासेनाभिः परिवृत्तं द्विगुणीभूतं तेजो येषाम् । तत्र भगवत्कार्यमाह । **विधाय वैरम्** । मिथो वैरं विधाय । तस्य वैरस्य सामर्थ्यमाह—**श्वसनो यथाऽनलमिति** । वायुर्निमित्तम् । अग्निरेव दाहकः । स तु वंशघर्षणेन जातः सर्वं दहति । तथाऽयमपि मिथो वधेन सम्पन्नेनोपरतः । मिथो वधं कृत्वोपरत इत्यर्थः । जीवत्सु तेषु नोपरमेदिति भावः । **निरायुध इति** । निर्गतान्यायुधानि यस्य । तस्य ह्यन्योन्यमेवाऽऽयुधम् । अग्नेरिन्धनमिव ॥ ३४ ॥

एवं सर्वसंहर्त्ता भगवान्महानयमद्भुतकर्मा । तस्य सर्वं कार्यं समाप्तम् । अतः परं भक्तोद्धारकभागवताधिकारिदेहनिष्पादनमवशिष्यते । तदुत्तरत्र वक्ष्यते । मध्ये तस्य विरुद्धधर्माश्रयत्वं वक्तुं शृङ्गारक्रीडामाह—

स एव नरलोकेऽस्मिन्नवतीर्णः स्वमायया ।
रेमे स्त्रीरत्नकूटस्थो भगवान् प्राकृतो यथा ॥ ३५ ॥

स एवेति । **स एव** संहारक एव कालात्मा । भक्ष्येषु नरेषु स्वयमपि तद्रूपेणाऽवतीर्णः । यथा कोऽपि न जानाति तथा स्वमायया मारणनिमित्ते[1] स्त्रीरत्नकूटे सुन्दर[2]स्त्रीसमूहे स्वयमेव विद्यमानो भगवांस्[3]तद्वशमनापन्नः प्राकृतवद्रतिं कृतवान् । यावद्रसे न प्रविष्टस्तावत्तस्य रसं न जानातीति कामशास्त्रम् । स्ववशे स्थितस्य न रस इति ॥ ३५ ॥

एवं भगवत्कृत्याऽङ्गीकृता ग्लानिर्न दोषायेति न्यायेन भगवद्रमणम् । न तु विषयधर्मेण तथात्वमिति प्रतिपादयितुमाह—

उद्दामभावपिशुनामलवल्गुहासव्रीडावलोकनिहतो मदनोऽपि यासाम् ।
सम्मुह्य चापमजहात्प्रमदोत्तमास्ता यस्येन्द्रियं विमथितुं कुहकैर्न शेकुः ॥ ३६ ॥

उद्दामेति । यद्यपि स्त्रियोऽतिसमर्थास्तथापि भगवन्मनो जेतुं न शक्ताः । तासां सामर्थ्यमाह । उद्दामस्त्यक्तशृङ्खलो यो भावः । लज्जाभयादयो दामानि । तदभावे उद्दामत्वम् । तस्य पिशुनः सूचकः । अमलो वल्गुर्यो[5] हासः । अज्ञापनीये ज्ञापयतीति पिशुनत्वम् । असमये अस्थाने च । एवमपि सन्नमलः स्वाभाविकत्वान्निर्दुष्टः स्वच्छो वा । सूचितस्य हितकरणात् । तत्र सामर्थ्यम् । **वल्गुः** मनोहरः । पुरुषस्य मनो हरतीति । एतादृशो[4] हासः प्रथमं प्रवृत्तः । ततः कार्यानन्तरं व्रीडा । स्वतः प्रवृत्तत्वात् । ततः स्ववञ्चितत्वसूचकदर्शनम् । तेनाऽपि निहतो मदनः कन्दर्पः सर्वव्यामोहनार्थं प्रवृत्तो दृष्टिबलं ज्ञात्वा स्वयं चापमजहात् । मत्कार्यमेता एव करिष्यन्तीति किं चापेनेति । यत्र मामपि मोहयन्ति तत्र कथमन्यो न मुग्धो भवेदिति । एवं कामादप्यधिका[6] कामपृतना ता एवैता भगवत्स्त्रियः । अथापि यस्य भगवत इन्द्रियं मनो विमथितुं वशीकर्तुं कुहकैरनेकविधकपटैः न शेकुः न समर्था जाताः । दृष्टिमात्रेणैव मदनो जितः । कुहकैरपि तस्य मनो जेतुं न शक्ता इत्यर्थः । पितामहत्वाद्युक्तमिति भावः ॥ ३६ ॥

१ मारणनिमित्तस्त्रीरत्नकूट इति ख. २ सुन्दरेति नास्ति ग. ३ तद्वशमापन्न इति ग. ४ तादृश इति ख. ५ यो हास इति क. ख. ६ अधिका इति सविसर्गः पाठः ख. ङ.

एवमपि स्वयं पराजिता अशक्ता अप्यज्ञानात्स्वधर्मं भगवत्यारोपयन्तीत्याह—

तमयं मन्यते लोको ह्यसङ्गमपि सङ्गिनम् ।
आत्मौपम्येन मनुजं व्यापृण्वानं यतोऽबुधः ॥ ३७ ॥

तमयमिति । लोको भ्रान्तोऽसङ्गमपि भगवन्तं सङ्गिनं मन्यते स्वदृष्टान्तेन[1] । **भगवान् सङ्गी । विषयसहचरितात्मत्वात् । देवदत्तवत्** । इत्यनुमानेन उपाध्यग्रहणसहितेन[2] भगवन्तमपि सङ्गिनं मन्यते । तत्र विचारकाणामप्युपाध्यग्रहे हेतुः—**मनुजं व्यापृण्वानमिति**[3] । आत्मानं मनुजं यथा लोको मन्यते तथा विशेषचेष्टाकर्त्तारम् । अतस्तात्पर्यापरिज्ञानादज्ञत्वादिबोधने विद्यमाने उपाधौ जीवत्वरूपे तदज्ञानाच्च तथा मन्ता अबुध इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

ननु बोधनक्रियाया यथा ज्ञानजनकत्वं तथा स्वाश्रयस्य निकृष्टत्वसम्पादकत्वमपि । लोके तथैव व्याप्तेः । **अज्ञानादिकं जीवत्वसमानाधिकरणम् । दोषजन्यत्वात् । मूर्च्छादिवत् ।** इति निष्प्रत्यूहानुमानेन जीवत्वमपि ज्ञापयति । भ्रमजनकत्वेन प्रतारकत्वाच्च जीवत्वम् । न च जीवत्वे प्रतारणं व्यर्थमिति वाच्यम् । मुक्तजीवानामपि[4] तथा करणदर्शनात् । स्वबन्धभयादेव तत्र तथा करणं दृश्यते नाऽन्यथेत्येवमाशङ्क्य[5] जीववैलक्षण्यं वदन् विषयसम्बन्धस्य न जीवत्वबोधकत्वमित्याह—

एतदीशनमीशस्य प्रकृतिस्थोऽपि तद्गुणैः ।
न युज्यते सदाऽऽत्मस्थैर्यथाऽबुद्धिस्तदाश्रया ॥ ३८ ॥

एतदीशनमीशस्येति । विपरीतमेतदुच्यते विषयसम्बन्धेन जीवत्वमिति । भ्रमादेव विषयसम्बन्धे तथात्वम् । अयं त्वीश्वरत्वबोधकः । नियतकार्यजनकस्य तत्र कार्याजननात् । जीवधर्माणामप्रतिबन्धकत्वात् । मणिमन्त्रादेरप्यलौकिकत्वाद्भगवच्छक्तिमत्त्वम् । अतः प्रकृतिस्थोऽपि विषयेषु रममाणोऽपि तद्गुणैः कर्तृवशत्वापादकत्व[6]स्वरूपप्रच्युतिदोषजनकत्वादिभिर्न[7] युज्यते । नन्वापाततोऽग्निस्पर्शे दाहो न जात इति नियतसम्बन्धेऽपि न जायते । तथा भगवत्यपि भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—**सदाऽऽत्मस्थैरिति** । सर्वाश्रयत्वाद्भगवतः संयुक्तसमवायेन वा सदाऽऽत्मन्येव ते धर्मा वर्त्तन्ते[8] । ते[9] यदि[10] स्वाश्रये स्वकार्यं सम्पादयेयुर्भगवदाश्रिता न भवेयुः । भगवतो वा सर्वाश्रयत्वं धर्मो न भवेत् । तथाच यमनाश्रित्यैव भ्रमात्तदीयत्वेन ज्ञाता भवन्ति त एव सङ्गित्वं वा जीवत्वं वा बोधयन्ति । न नियताश्रिताः । अन्याश्रयैरेवाऽन्यत्र दोषजनकत्वं चोरादिषु भोगेषु[11] च लोके सिद्धम् । अत्र दृष्टान्तमाह—**यथाऽबुद्धिस्तदाश्रयेति** । महाराजसमीपे शस्त्रपाशादिकं न स्वाश्रये किञ्चित्करोति । अन्यार्थत्वेनैव तस्य सङ्ग्रहात् । **"श्रिया पुष्ट्या गिरा कान्त्या कीर्त्या तुष्ट्येलयोर्जया । विद्ययाऽविद्यया शक्त्या मायया च निषेवितमि"** ति **"विद्याविद्ये मम तनू"** इति च वाक्ये भगवदाश्रयत्वेनाऽमतिरविद्या निरूपिता । मतिर्विद्या । तत्प्रतिस्पर्द्धिनी सपत्नीर(?)मतिरविद्या । यथा अविद्या भगवति स्वकार्यं न करोति तथै-

१ स्वदृष्टान्ते इति ख. २ उपाधिग्रहणसहितेनेति घ. ३ व्यावृण्वानमिति ख. ग. ४ मुक्तजीवानामितीति ख. ५ इत्याशङ्क्याऽऽहेति ग. ६ कर्तृवश्यत्वेति घ. ७ नेति नास्ति घ. ८ प्रवर्त्तन्त इति घ. ९ ते इति नास्ति घ. १० बहिरिति ग. ११ रोगेषु चेति क. लोकेषु चेति ग.

तेऽपि विषया इत्यर्थः । "**एकस्यैव ममांऽशस्य जीवस्यैव महामते । बन्धोऽस्याऽविद्याऽनादिर्विद्यया च तथेतर**" इति वाक्यान्न विषयाणां स्वाश्रयदुष्टत्वसम्पादकत्वम् । इदानीं रमणस्य त्वीश्वरत्वबोधकत्वम् । अविद्यावदज्ञानादीनामपि दैत्यव्यामोहकत्वम् । दोषनिराकरणं तु सद्धर्म एव । अतो दुष्टानां प्रतारणं सद्धर्म एव । तस्मान्निर्दोषपूर्णगुणो हरिः ॥ ३८ ॥

किञ्च । लोका भ्रान्ता भवन्त्येव । नियतसम्बन्धा अपि भ्रमन्त इत्याह—

तं मेनिरेऽबला मूढाः स्त्रैणं चाऽनुव्रतं रहः ।
अप्रमाणविदो भर्तुरीश्वरं मतयो यथा ॥ ३९ ॥

तं मेनिर इति । **अबला** ज्ञानजनकक्रियाकरणेऽसमर्थाः । अत एव **मूढा** ज्ञानरहिताः । अन्यार्थं भगवत्कृतं भगवदर्थं मन्यन्ते । तदाह—**स्त्रैणमिति** । स्त्रीलम्पटम् । चकारात्तद्वशमपि । तत्र हेतुः—**रहः अनुव्रतमिति** । एकान्ते अनु व्रतं यस्य । यदैवैकान्तस्थानं तत्रैव भगवान् सन्निहितः । अतो निरन्तरमेकान्तशीलत्वात्स्त्रैणं मेनिरे । नन्वेवमेव स्यादित्यत आह—**अप्रमाणविदो भर्त्तुरिति** । भर्तुर्भगवतः प्रमाणं न जानन्तीति । यथाऽन्धा हस्तिनं मन्यन्ते स्पर्शेन । स हि चक्षुषैव ज्ञेयः । तथा भगवच्छास्त्रेणैव भगवान् विज्ञेयः । न त्ववस्थाविशेषेण क्रियामात्रेण । तथा करणमपि भर्त्तृत्वात् । "**अप्रमत्ता रक्षत तन्तुमेनमि**"ति श्रुतेः । भगवानेव श्रुत्यर्थप्रतिपादकः । अतो भर्त्तृत्वादेकान्तशीलत्वम् । स्त्रीरक्षार्थं तु भगवांस्तथा करोति स्त्रीणां तु तदज्ञानम् । तत्र दृष्टान्तमाह—**ईश्वरं मतयो यथेति** । यथा मतयो दर्शनज्ञानानि भगवतैव प्रवर्तितानि स्वयुक्त्या तमेवाऽन्यथा मन्यन्ते । ईश्वर एव नास्तीति केचित् । अन्ये यज्ञादय एवेश्वर इत्यपरे । कर्ता केवलमित्यन्ये । जीवविशेष एवेति केचित् । सर्वेषामेतेषां मूलप्रमाणाज्ञानात्स्वोत्प्रेक्षया तथात्वम् । तथैतासामपीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां प्रथमस्कन्ध एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः ।

एवमैकाग्र्यसिद्ध्यर्थं सर्वं कार्यं निरूपितम् ।
अधुना श्रोतृदेहस्य रक्षणं विनिरूप्यते ॥ १ ॥
यथा वेदान्तविज्ञाने पञ्चाग्नौ देहसम्भवः ।
तथा भागवतज्ञाने ब्रह्माग्नौ बोधसंयुते ॥ २ ॥

---

१ स्वाश्रये इति ख. स्वाश्रयदुष्टत्वसम्पादकत्वञ्चेति ग. २ तुर्नास्ति क. ग. घ. ३ दोषनिराकरणार्थं तु इति ग. ४ चक्षुतेति क. ग. ५ सुयुक्त्येति ख. ६ अन्येऽपीति क. ग. घ. ७ मूलकारणाज्ञानादिति क. ग. ङ. ८ तथैवाऽऽसामपीति क. ग. घ. ९ एकाग्रेति ग. घ. १० सिद्धार्थमिति घ. ११ यथेत्ययं श्लोको नास्ति घ.

सर्वलक्षणसम्पन्नः सर्वदोषविवर्जितः ।
बीजसंस्कारसहितः श्रोता भागवते नृपः ॥ ३ ॥

व्यवहितत्वाच्छौनकः पूर्वकथां स्मारयति—

शौनक उवाच—

अश्वत्थाम्नोपसृष्टेन ब्रह्मशीर्ष्णोरुतेजसा ।
उत्तराया हतो गर्भ ईशेनाऽऽजीवितः पुनः ॥ १ ॥

अश्वत्थाम्नोपसृष्टेनेति । त्वद्वाक्यानां समभिव्यवहारादस्माभिरेवमवगतम् । अश्वत्थाम्नो ब्राह्मणोत्तमत्वात्तेन निरूपितस्य ब्रह्मास्त्रस्य चाऽमोघत्वादुत्तराया गर्भो हतः । पश्चादीशेनाऽऽजीवितः । स्वसामर्थ्यात्पूर्वमपि दुर्विभाव्याभिः स्वशक्तिभिर्बीजे तं प्रवेश्याऽऽजीवितवान् । इदानीमपि दग्धे बीजे पुनस्तं प्रवेश्याऽऽजीवयतीति पुनःशब्दार्थः ॥ १ ॥

अनुवादांशमुक्त्वा श्रोतव्यांशमाह—

तस्य जन्म महाबुद्धेः कर्माणि च महात्मनः ।
निधनञ्च यथैवाऽऽसीत् स प्रेत्य गतवान् यथा ॥ २ ॥

तस्य जन्मेति । महाबुद्धेरिति पूर्वमेव तस्य ज्ञानं सिद्धम् । **महात्मन इति** शुभानि कर्माणि । जन्मकर्मावदातस्य मृत्युसम्भावनाऽभावाद्गर्भ एव च मृत्योर्निवर्त्तितत्वात्पश्चात्केन प्रकारेण निधनमिति प्रश्नः । किञ्च । यथा पूर्वजन्मनि ज्ञानादिषु सिद्धेष्वप्येतद्देहसम्बन्धो जात एवमुत्तरत्राऽपि भविष्यतीत्याशङ्क्य पृच्छति—**स प्रेत्य गतवान् यथेति** । **प्रेत्य** शरीरं त्यक्त्वा । **यथेति** प्रष्टव्यार्थः ॥ २ ॥

तदिदं श्रोतुमिच्छामि गदितुं यदि मन्यसे ।
ब्रूहि नः श्रद्दधानानां यस्य ज्ञानमदाच्छुकः ॥ ३ ॥

तत् पूर्वोक्तं त्रयमुत्पत्तिस्थितिप्रलयाख्यम**िदं** च परलोकगमनं शास्त्रार्थसन्देहाच्छ्रोतुमिच्छामि । बहुकालनिर्बन्धात्क्लेशेऽपि यदि सर्वथैतद्वक्तव्यमिति मन्यसे तदा श्रद्धायुक्ता वयं श्रोतुमिच्छामः । इच्छया कथने भगवच्चरित्रमत्राऽस्तीत्यवगम्यते । अत एवमाह—**गदितुं यदि मन्यस इति** । अन्यकथात्वेऽपि भगवदीयत्वाच्छ्रद्धा । अन्यथा शुकस्य ज्ञानदानं न सम्भवेत् । अतस्तस्य चरित्रं कथयेत्यर्थः ॥ ३ ॥

---

१ मत इति क. ग. घ. २ तद्वाक्यानामभिव्यवहारादिति ग. ३ एव नाऽवगतमिति ग. ४ अश्वत्थाम्नो भगवतो ब्राह्मणत्वादिति क. ५ निरूपितस्य चेति ग. ६ पूर्वमभीति ख.

जन्मनिरूपणार्थं वंशकालदेशानामुत्तमत्वमाह त्रिभिः—

सूत उवाच—

अपीपलन्महाराजः पितृवद्रञ्जयन् प्रजाः ।
निस्पृहः सर्वकामेभ्यः कृष्णपादानुसेवया ॥ ४ ॥

अपीपलदिति । अपालयदित्यर्थः । **स्वधर्मविष्णुभक्तिभ्यां महान् सर्वो न चाऽन्यथा । विषयेषु च वैतृष्ण्यं सेवार्थं भक्तिसूचकम् ।** तत्र राज्ञः प्रजापालनं धर्मः । **पितृवद्रञ्जयन् प्रजा इति** ज्ञानसहितत्वमुक्तम् । अन्यथा भगवद्दृष्ट्यभावे रञ्जनं न स्यात् । **निस्पृह इति** नैरपेक्ष्यम् । कृष्णपादानुसेवा शास्त्रानुसारेण फलजननात्सम्यक्कृतेति ज्ञायते । अनेन[1] राज्ञ उत्तमत्वात्तद्रोज्यं स कालो वंशश्चोत्तम इति राजधर्ममेव प्रजाः कुर्वन्तीति तद्राज्ये[2] सर्वत्र कृष्णसेवैव[3] प्रसृता । अतो देश उत्तमः । ज्ञानभक्तिकर्मणां धर्माणां तस्मिन् काले विद्यमानत्वात्कालोत्कर्षः ॥ ४ ॥

ननु वैराग्यं कुत्रोपयुज्यते । तस्य च राज्यस्य च विरुद्धत्वादित्याशङ्क्य न साधनत्वेनाऽत्र वैराग्यं किन्तु भक्तेरानुषङ्गिकमिति तन्निरूपयति—

सम्पदः क्रतवो विप्रा महिषी भ्रातरो मही ।
जम्बूद्वीपाधिपत्यं च यशश्च त्रिदिवं गतम् ॥ ५ ॥
किं तेऽकामाः सुरस्पार्हा मुकुन्दमनसो द्विजाः ।
अधिजह्रुर्मुदं राज्ञः क्षुधितस्य यथेतरे ॥ ६ ॥

सम्पद इति । राज्यधनाश्वादीनां सम्पत्तय आधिक्यम् । **क्रतवो** राजसूयादयः । **विप्रा इति** सम्बोधनमस्मिन्नर्थे संवादार्थम् । **महिषी** द्रौपदी । **भ्रातरो** भीमादयः । मही सर्वाऽपि । राजत्वाच्छास्त्रती मही । पौरुषेणाऽऽधिपत्यमिति भेदः । अर्जुनेनेन्द्रोऽप्युपकृत[4] इति त्रिदिवं गतं यशः । एते भगवत्कृपया स्वतः सिद्धाः । अत एवाऽकामाः । हृदये नाऽऽगता इति न इत्युक्तम् । वस्तुत एते विषया देवयोग्या मनुष्यस्य काम्या भवन्ति । न तु विष्णुभक्तस्य । यस्तु बहु कामयते बहु वा प्राप्तो भवति तस्य न क्षुद्रेषु कामना प्राप्तेष्वपि । मुकुन्दे मनो यस्य । मोक्ष एव यस्य मनस्तस्याऽप्येतद्भवति । किमुत तद्दातरि । **द्विजा इति** पूर्ववत्सम्बोधनम् । किं मुदमधिजह्रुः । अपि तु न कृतवन्त एवेत्यर्थः । विषयाणां स्वधर्माजनने दृष्टान्तमाह—**क्षुधितस्येति । इतरे** स्त्र्यादयः[6] ॥ ५ ॥ ६ ॥

एवं राज्ञो माहात्म्यमुक्त्वा तद्वंशे स्वभावत एवाऽयमेतादृश इति विशेषमाहात्म्यमेवाऽऽह[5]—

मातुर्गर्भगतो वीरः स तदा भृगुनन्दन ।
ददर्श पुरुषं कञ्चिद्दह्यमानोऽस्त्रतेजसा ॥ ७ ॥

मातुर्गर्भगत इति । मातुरित्यसमासाद्गृह इव भिन्नतया स्थितिरुच्यते । अतो गर्भगतक्लेशो निवारितः । पूर्वमेव ज्ञानादिसहितः केवलं गर्भं प्राप्तः । **वीर इति** दाम्ना न बद्धः पराक्रमसहित एव

---

१ अन्येनेति घ. २ तद्राज्ये इति घ. ३ वैष्णवसेवैवेति घ. ङ. ४ इन्द्रोऽपि जित इति घ. ५ विषयमाहात्म्यमिति घ. ६ स्तुतिरिति क. ग. घ.

तिष्ठति। भगवतः साक्षात्परब्रह्मणो दृष्ट्या देवैर्दाम्ना बन्धनस्याऽकृतत्वात्। अत्र "**देवा वै राजन्यादि**" ति श्रुत्यर्थोऽनुसन्धेयः। वीरः स इति सम्बन्धः। अत्र विश्वासार्थं सम्बोधनम्। तदा दह्यमान एव ब्रह्मास्त्रतेजसा वीरत्वात्तदविगणय्य कश्चित्पुरुषं ददर्श। भगवान् सर्वं कार्यं निष्पाद्य सर्वदैत्याप्रवेशाय सर्वतत्त्वसहितस्तद्रक्षार्थमुदरे प्रविष्टः परिभ्रमति। स्वोपकारज्ञापनाय तं प्रत्यात्मानं प्रदर्शितवान्। वेदे प्रसिद्धानि यानि रूपाणि तत्र यत्प्रथमं भावयितुमप्यशक्यं तेन रूपेण प्रकटं इति तपः (?) स्वधर्मसहितो ददर्श। "**अतप्ततनूर्न तदामो अश्नुत**" इति श्रुतेः। **कश्चिदिति**। विशेषाकारेण न निर्वचनीयम्॥ ७॥

तद्रूपमनुवर्णयति—

अङ्गुष्ठमात्रममलं स्फुरत्पुरटमौलिनम्।
अपीच्यदर्शनं श्यामं तडिद्वाससमच्युतम्॥ ८॥
श्रीमद्दीर्घचतुर्बाहुं तप्तकाञ्चनकुण्डलम्।
क्षतजाक्षं गदापाणिमात्मनः सर्वतोदिशम्।
परिभ्रमन्तमुल्काभां भ्रामयन्तं गदां मुहुः॥ ९॥

अङ्गुष्ठमात्रमिति। "**अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽङ्गुष्ठं च समाश्रितः। ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणाति विश्वभुगि**"ति श्रुतेः। ब्रह्मत्वादेवाऽमलमतिस्वच्छम्। गर्भे हि विद्यमानस्य तन्मलसम्बन्धः सम्भवति। तद्व्यावृत्त्यर्थमुक्तम्। **स्फुरत्पुरटमौलिनमिति**। दाहोत्तीर्णसुवर्णमुकुटयुक्तम्। अनेनैश्वर्यं ज्ञापितम्। **अपीच्यदर्शनम्**। अपीच्यरूपं दर्शनं यस्य। "**प्रियः स्त्रीणामपीच्य**" इति श्रुतेः। सौन्दर्यपरीक्षायां सर्वस्त्रीदर्शनस्य निकषत्वात्। अपीच्यवद्दर्शनं यस्येति सर्वसुन्दरः। अनेन लक्ष्म्याश्रयत्वं प्रतिपादितम्। **श्याममिति** वैष्णवसिद्धान्तसिद्धम्। अनेन भक्ताश्रयत्वं निरूपितम्। **तडिद्वाससम्**। स्थिरविद्युन्निभवस्त्रम्। अनेन पूर्वविशेषणसहितेन सर्वकामवर्षकत्वं सूचितम्। **अच्युतम्**। परिभ्रमणेऽपि सर्वदेशसम्बन्धसहितम्। शङ्खचक्रादिसहितं वा। अनेन रक्षायां सामर्थ्यं ज्ञापितम्। **श्रीमद्दीर्घचतुर्बाहुम्**। श्रीमन्तो दीर्घाश्चत्वारो बाहवो यस्य। सूक्ष्मरूपे आकारः सम्यगभिव्यक्तो न भवेदिति शङ्कयैवमुक्तम्। आजानुबाहुत्वमुक्तं भवति। पुरुषार्थचतुष्टयदानाय चतुर्णां प्रदर्शनम्। गतिपर्यन्तं क्रियेति दीर्घत्वम्। उभयो(?)र्लक्ष्मीसहितयोरेव कार्यनिर्वाहाच्छ्रीमत्त्वम्। अनेनैहिकामुष्मिकफलदानं सूचितम्। **तप्तकाञ्चनकुण्डलम्**। तप्तकाञ्चनवर्णे कुण्डले यस्येति। साङ्ख्ययोगयोः कुण्डलत्वात्सर्वविद्याप्रदत्वं सूचितम्। तप्तकाञ्चनपदात्सन्तप्तदशायामेव ज्ञानप्राप्तिरिति सूचितम्। **क्षतजाक्षम्**। क्षतजवल्लोहितवदक्षिणी नेत्रे यस्य। बाधकदूरीकरणाय प्रकटितक्रोधलेशयुक्तम्। अनेन भक्तरक्षायामासक्तिः सूचिता। उग्रत्वाद्वा सावधानत्वं सूचितम्। **गदापाणिम्**। "**ओजःसहोबलयुतं मुख्यतत्त्वं गदां दधदि**"ति

---

१ अवगणय्येति क. ग. घ. २ प्रकटयतीति क. ३ लक्ष्माश्रयत्वमिति घ. ४ विशेषेणेति ख. ५ वर्षत्वमिति ग. घ. ङ. ६ उभययोरिति घ.

वाक्यादासन्ययुक्तम् । अनेन तस्य प्राणगमनभयाभावः सूचितः । किञ्च । तेजोग्रासे वायुतत्त्वमेव समर्थम् । अत एव तेजोग्रासार्थं वायुमेव गदां हस्ते गृहीत्वा तिष्ठति । आधिक्ये निर्वापयिष्यामीति । आत्मनः सर्वतोदिशं परिभ्रमन्तं जीवस्य सर्वत्राऽहमिति ज्ञापयितुम् । रक्षां च । प्रकृते विशेषमाह—**उल्काभां गदां भ्रामयन्तमिति ।** स्वस्य तेजोहेतुत्वं ज्ञापयन्ती गदा स्वान्तःस्थं तेजोऽप्रकटयत् । अत उल्काभा दृश्यते । दैत्यनिवारणार्थं मुहुर्गदां भ्रामयन्तम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

किञ्च—

अस्त्रतेजः स्वगदया नीहारमिव गोपतिः ।
विधमन्तं सन्निकर्षे पर्यैक्षत क इत्यसौ ॥ १० ॥

अस्त्रतेजः स्वगदयेति । जननपर्यन्तं ब्रह्मास्त्रं चेत्तिष्ठेत्तदा निर्गमनसमये दैत्याद्युपोद्बलनात्कदाचिद्दहेत् । अत इदानीमेव स्वरूपतो नाशयति । अग्निवन्नाशनेऽपि तदंशभूतं भस्म तिष्ठेत् । अतो निरंशनाशनज्ञापनार्थं **नीहारमिव गोपतिरि**त्युक्तम् । कुहरं सूर्य इव दर्शनसमय एवैतत्कुर्वाणम् । **सन्निकर्ष इति** तस्मिन् स्नेहः प्रदर्शितः । तदा जिज्ञासाऽभूत्तस्य कोयऽमिति । ततो ज्ञानार्थं परीक्षां कृतवान् । तत्र परीक्षायां विषयमाह—**क इति ।** निश्चयमाह—**असाविति ।** योऽसि सोऽसीति ॥ १० ॥

एवं सर्वं कार्यं कृत्वा स्वाभिप्रेतार्थसिद्धौ मध्ये भोगार्थमन्तर्धानं प्राप्तवानित्याह—

विधूय तदमेयात्मा भगवान् धर्मगुब्विभुः ।
मिषतो दशमास्यस्य तत्रैवाऽन्तर्दधे हरिः ॥ ११ ॥

विधूयेति । तत्तेजो विधूय । तर्हि परीक्षिता कथं न रक्षित इत्याशङ्क्याऽऽह—**अमेयात्मेति ।** मनसाऽपि ज्ञातुमशक्यः केन रक्षितुं शक्यत इत्यर्थः । **भगवानि**त्यप्राकृतत्वाय । अन्तर्धाने धर्मरक्षा हेतुः । नन्वेतावतैव कथं सर्वं कार्यं सेत्स्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—**विभुरिति ।** सर्वसमर्थो यथैवेच्छति तथैव करोतीत्यर्थः । दशमासपर्यन्तं स्थित्वा पश्चादन्तर्हितः । दशमासस्य, दशमास्यस्येति वा पाठः । **मिषत** इत्यन्यत्र गमनशङ्का वारिता । अन्यतो भगवान्नाऽऽगतः किन्तु तत्रैव प्रकट इति ज्ञापयितुं तत्रैवाऽन्तरधीयत । पूर्णज्ञानस्योत्पत्तौ बन्धूनां दुःखं स्यादिति शुकतुल्य एवाऽयं प्राकृत इव कृत इत्याह—**हरिरिति** ॥ ११ ॥

एवं भगवत्कृपां प्राप्य मुख्येनाऽधिकारिदेहेन महापुरुषत्वज्ञापनार्थं मुख्ये काले प्रादुर्भूत इत्याह—

ततः सर्वगुणोदर्के सानुकूलग्रहोदये ।
जज्ञे वंशधरः पाण्डोर्भूयः पाण्डुरिवौजसा ॥ १२ ॥

तत इति । सर्वे गुणा उदर्के उत्तरफले यस्य । तादृशे काले । कालस्य हि बहवो गुणाः । ते

---

१ स्वयमिति क. ग. घ. २ स्वान्तरस्थमिति ग. ३ प्रकटयदिति घ. ४ उल्काभावेति घ. ५ निरंशज्ञानज्ञापनार्थमिति ख. निरशनाशनज्ञापनार्थमिति ग. निरंशनाशनार्थमिति घ. ६ पूर्णज्ञानोत्पत्ताविति क. घ.

कदाचिदुपकुर्वन्ति। अस्य त्वग्रे उपकरिष्यन्तीत्यर्थः। **सानुकूलग्रहोदये**। अनुकूललग्नसहितानां ग्रहाणामुदयो यत्र। अनेन ग्रहफलादपि भावि तस्य सर्वफलं ज्ञातुं शक्यमित्युक्तम्। **वंशधरः**। एतस्याऽग्रे पुत्रा भविष्यन्तीति ज्ञापितम्। पाण्डोर्वंशो गत एव स्थितः। अनेन धृत इति नित्यसापेक्षत्वादसमर्थसमासः। यथा पाण्डू राजकामनायामेवाऽवतीर्णः। अन्धस्य ज्येष्ठस्य राज्यानर्हत्वात्। तथा पाण्डवानां भगवता सह वैकुण्ठगमनावश्यकत्वाद्राजत्वायाऽयमवतीर्ण इत्यर्थः। ओजसाऽप्ययं पाण्डुतुल्यः॥ १२॥

तस्य प्रासङ्गिकं कृत्यमाह—

तस्य प्रीतमना राजा विप्रैर्धौम्यकृपादिभिः।
जातकं कारयामास वाचयित्वा च मङ्गलम्॥ १३॥

तस्येति। यद्यपि गार्भिकबैजिकैनो नास्ति तथाप्यपूर्वपक्षमाश्रित्याऽष्टाचत्वारिंशत्संस्कारान् वदन् जातकर्माऽऽह। मूर्द्धाभिषिक्तस्य स्वतः करणायोगाद्विप्रैरित्युक्तम्। **धौम्यः** पाण्डवपुरोहितः। **कृपः** परम्परागतः। **जातकं** कर्मनामधेयम्। **मङ्गलं** पुण्याहवाचनम्॥ १३॥

जन्मोत्सवमाह—

हिरण्यं गां महीं ग्रामान् हस्त्यश्वान्नृपतिर्वरान्।
प्रादात्स्वन्नश्च विप्रेभ्यः प्रजातीर्थे सतीर्थवित्॥ १४॥

हिरण्यमिति। **महीं** वृत्तिकरीं भूमिम्। **वरान्** अभिमतार्थान्। **स्वन्नमामं** गोधूमादि। **प्रजातीर्थे**। "**देवाश्च पितरश्चे**"ति वाक्यात्पुत्रजन्मसमये सर्वदेवतासान्निध्यात्प्रजातीर्थ इत्युक्तम्। वैदिके कर्मणि ज्ञानादेव फलमित्यस्य तीर्थत्वेनाऽप्रसिद्धत्वात्फलं न भवेदित्याशङ्क्याऽऽह—**सतीर्थविदिति**। तीर्थविद्भिः सहितः। अतस्तदुपदेशाज्ज्ञात्वा कृतवानित्यर्थः॥ १४॥

अधिकसन्तोषार्थं जातकमाह—

तमूचुर्ब्राह्मणास्तुष्टा राजानं प्रश्रयानतम्।
एष ह्यस्मिन्प्रजातन्तौ कुरूणां पौरवर्षभ॥ १५॥
दैवेनाऽप्रतिघातेन शुक्ले संस्थामुपेयुषि।
रातो वोऽनुग्रहार्थाय विष्णुना प्रभविष्णुना॥ १६॥
तस्मान्नाम्ना विष्णुरात इति लोके बृहच्छ्रवाः।
भविष्यति न सन्देहो महाभागवतो महान्॥ १७॥

तमूचुरिति। अस्मिन्बालके द्वेधाऽप्युत्कर्षोऽस्ति। भगवत्कृतः कालकृतश्च। तत्र भगवत्कृतं ये वसिष्ठादयो ब्राह्मणाः सर्वज्ञा अतिदानेन सन्तुष्टा विनयेन नम्रं गुह्यमूचुः। **एष इति** प्रथमं निर्दिशति। यस्य गुणा अग्रे वक्तव्याः स एष इति निर्दिश्यते। यथा—"**सोमक्रयण्येषे**"ति। इममर्थं

१ सानुकूले ग्रहोदये इति घ. २ पुत्रजन्मनीति घ. ३ तस्मिन्निति क. ग. घ. ङ. ४ निर्दिशन्तीति ग. ५ सोमविक्रयिण्येषेतीति क. ग. सोमविक्रय एष इति घ.

ज्ञापयंति[1]—**हीति** । **अस्मिन्निति** राजानं बालकं वंश्यांश्च निर्दिश्य **प्रजातन्तौ** पुत्रपौत्रादिरूपे वंशे । **कुरूणामिति** । कुरोर्भगवदीयत्वेन तद्वंशसंस्थाया अनुचितत्वात् । प्रधान[2]संस्थायामेव संस्थाव्यपदेशाच्च । **पौरवर्षभेति** । पितृभक्तत्वाच्च पुरोस्तस्याऽपि वंशसंस्थाऽनुचितेति । उपघातहेतुमाह—**दैवेनेति** । वंशजनकानामदृष्टं समाप्तमिति । विच्छेदकादृष्टेन वा । प्रसवजनकादृष्टस्य विच्छेदकप्रतिबन्धकस्य चाऽभावात्संस्थाऽवश्यं भाव्या । अदृष्टं च नास्ति । भगवांश्च वर्तते । किमत्र भविष्यतीत्याशङ्कायां यथाकथञ्चिद्वंशेनोभयं समाहितं भविष्यतीत्याशङ्क्य तन्निषेधार्थं **शुक्र** इत्युक्त्वा (?) "**दैवबलं बलमि**"ति वाक्यात् संस्थामुपेयुषि सति[3] । अदृष्टे कालादीनामनुकूलत्वात् । केवलं भगवान् पुष्टिमार्गमाश्रित्य(?) भवतामनुग्रहार्थाय पूर्वं यो भवत्स्वनुग्रहः कृतस्तस्याऽर्थः प्रयोजनमिदमिति । "**नाऽपुत्रस्य लोकोऽस्ती**"ति श्रुतेः । अमृतत्वसम्पादकत्वाच्च भगवतः । सामान्या[4]मृतत्वाद्वंशस्य । "**प्रजामनु प्रजायन्ते तदुत[5] मर्त्यामृतमि[6]**"ति श्रुतेः । भगवताऽयं रक्षितः । किञ्च । स्वार्थमप्ययं रक्षितो भागवतादिरूपेण प्रकर्षेणोद्धविष्णुना सर्वेषु भगवद्भक्तेषु[7] भागवतद्वारा[8]ऽऽविर्भावैकरसेन । अतोऽर्थप्रतिपादकं नाम भवतीति[9] संज्ञाशब्दापेक्षया यौगिकशब्दस्याऽजहत्स्वार्थेन मुख्यत्वान्नाम्ना **विष्णुरात इति** लोके भविष्यंति[10] प्रसिद्धो भविष्यतीत्यर्थः । कारणोत्कर्षमुक्त्वा कार्योत्कर्षमाह—**बृहच्छ्रवा इति** । भवदाद्यपेक्षयाऽप्यधिककीर्तिमान् । न हि भवन्त एवं रक्षिताः । न कालो निगृहीतः । न वा भागवतं प्राप्तमिति । संस्थाप्रापककालादेः प्रतिबन्धकत्वात्कथमेवं भविष्यतीत्याशङ्कायामाह—**न सन्देह इति** । तत्र हेतुः—**महाभागवत इति** । भागवतस्य महत्त्वं भगवत्प्रियत्वेन । तदस्मिंल्लक्षणादिना अवगम्यते । अत एव कालादीनां नाऽत्रोऽपकारजनकत्वम्[11] । तदुत्तरत्र प्रश्नोत्तराभ्यां निरूपयिष्यते । किञ्च । यथा कालादिभ्यो भगवता बलं दत्तं ततोऽप्यस्मै बहु दत्तमिति नाऽस्मिञ्छङ्का विधेयेत्याह—**महानिति** ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

एवं महद्भिरर्थे[12] निरूपिते कालाद्भयं मन्यमानः "**सर्वं कालकृतं मन्य**" इत्युक्तत्वात्कालज्ञान्पृच्छति—

राजोवाच—

अप्येष वंश्यान् राजर्षीन् पुण्यश्लोकान् महात्मनः ।
अनुवर्त्तिता स्विद्यशसा साधुवादेन सत्तमाः ॥ १८ ॥

अप्येष इति । भगवत्कृपाव्यतिरेकेणाऽपि यथा कालेनाऽस्मद्वंश्या[13] रक्षिता यशस्विनश्च कृतास्तथाऽयं किं भविष्यतीति प्रश्नः । वंश्येष्वपि[14] ये पुण्यश्लोकाः पुरूरवःप्रभृतयः । तत्राऽपि ये महात्मानः कुरुसदृशाः । यशः सर्वजनीनम् । साधुवादः सद्भिरेव क्रियमाणः । चरित्रस्वभावोत्कर्षौ वा यशःसाधुवादशब्दाभ्यामुक्तौ । वेदार्थसर्वज्ञाः **सत्तमाः** ॥ १८ ॥

---

१ ज्ञापयन्तीति घ. २ प्रदानेति ख. ३ सत्यदृष्टकालेति घ. ४ सामान्यभूतत्वादिति घ. ५ तदुते इति क. ख. ग. ६ मर्त्यामितीति ग. ७ भागवततद्भक्तेष्विति. घ ८ भगवद्द्वारेति घ. ९ भगवतीति ग. घ. १० भविष्यतीति नास्ति ग. घ. ११ नात्रोपकारेत्यादि घ. १२ महद्भिरर्थैरिति ग. घ. ङ. १३ वंशा इति क. ग. १४ वंशेष्वपीति घ.

तत्र सर्वमेव कालोत्कर्षमाहुः[1]—

ब्राह्मणा ऊचुः—

पार्थ प्रजाविता साक्षादिक्ष्वाकुरिव मानवः।
ब्रह्मण्यः सत्यसन्धश्च रामो दाशरथिर्यथा ॥ १९ ॥
एष दाता शरण्यश्च यथा ह्यौशीनरः शिबिः।
यशो वितनिता स्वानां दौष्यन्तिरिव यज्वनाम् ॥ २० ॥
धन्विनामग्रणीरेष तुल्यश्चाऽर्जुनयोर्द्वयोः।
हुताश इव दुर्धर्षः समुद्र इव दुस्तरः ॥ २१ ॥
मृगेन्द्र इव विक्रान्तो निषेव्यो हिमवानिव।
तितिक्षुर्वसुधेवाऽसौ सहिष्णुः पितराविव ॥ २२ ॥
पितामहसमः साम्ये प्रसादे गिरिशोपमः।
आश्रयः सर्वभूतानां यथा देवो रमाश्रयः ॥ २३ ॥
सर्वसद्गुणमाहात्म्य एष कृष्णमनुव्रतः।
रन्तिदेव इवोदारो ययातिरिव धार्मिकः ॥ २४ ॥
धृत्या बलिसमः कृष्णे प्रह्लाद इव सद्ग्रहः।
आहर्त्तैषोऽश्वमेधानां वृद्धानां पर्युपासकः ॥ २५ ॥
राजर्षीणां जनयिता शास्ता चोत्पथगामिनाम्।
निग्रहीता कलेरेष भुवो धर्मस्य कारणात् ॥ २६ ॥

पार्थेति। यद्यपि भगवतैवं रक्षिते सन्देहोऽनुचितस्तथापि हे पार्थ अयं साक्षात् प्रजाविता न मन्त्रिद्वारा। स्वयमेवेष्टादिकरणात्। यद्यपि मनोर्बहवः पुत्रा जातास्तथाप्यान्तर्वंशकृदिक्ष्वाकुरेव[1] जातः। तस्य यथा प्रजापालनमविच्छिन्नमेवमस्याऽपि। शत्रुमित्रादिषु समो वा। शशादनिष्कासनात्सर्वज्ञत्वाद्वा तथा वदन्ति। **मानवो** वैवस्वतमनोः पुत्रः। **ब्रह्मण्यो** ब्राह्मणभक्तः। सर्वस्वदानात्। **सत्यसन्धः** सत्यप्रतिज्ञः। वनवासगमनात्। **दाशरथी** रघुनाथः। कालस्याऽपकारजनकत्वं स्वेच्छया भगवत्यपीति भगवद्दृष्टान्तः। **शरण्यः** शरणागतरक्षकः। चकारात्प्रत्येकसमुदायाभ्यां कीर्त्तिमान्। उशीनरवंशोत्पन्नः शिबिः। तस्य समुदायकीर्त्तिरेव प्रसिद्धा इन्द्राऽग्निसंवादे। **दौष्यन्तिर्**भरतः सर्वस्याऽपि सोमवंशस्य यशःप्रदः। यज्वनां च। शताधिकाश्वमेधकरणात्[3]। सर्वत्र चकारे पूर्वोक्तसम्बन्धो दृष्टान्ते दार्ष्टान्तिके चाऽवगन्तव्यः। **धन्विनां** धनुर्धराणाम्। **अर्जुनः** पितामहः। कार्त्तवीर्योऽर्जुनश्च। चकारादधिकश्च। कालनिग्रहात्। **हुताशोऽ**ग्निः। **धर्षण**मतिक्रमः। आज्ञो-

१ आहेति ग. घ. ङ. १ अन्तर्वंशकृदिति क. अयं वंशकृदिति ख. ३ शताश्वमेधेति ग.

लङ्घनमिति यावत् । **दुस्तरः** । युद्धे सेनायाः स्वस्य वा जयाभावोऽतरणम् । तद्वानित्यर्थः । **विक्रान्तः** पराक्रमवान् । देहापेक्षयाऽधिककौशलबलवान् । **मृगेन्द्रः** सिंहः । **निषेव्यो** देवादीनामप्याश्रयः । यथा हिमवान् महादेवादेः । निर्दोषस्थानाद्वा । अत एव ऋषिवासस्तत्रैव । गुणेष्वेव दृष्टान्ताः सर्वत्र । **तितिक्षुः** अतिक्रमसहनवान् । **वसुधा** सर्वसहा । **सहिष्णुः** तद्दोषसहनशीलः । स्वस्मिन्नपराधसहनं पृथ्वीवत् । तस्यैवाऽनुचितसहनं पितृवत् । **पितामहो** ब्रह्मा । **साम्यं** देवदैत्यनरेषु तुल्यता । **प्रसादे** अविचारितदाने । **गिरिशो** महादेवः । **आश्रय** आधारः । अवलम्बनमिति यावत् । सर्वार्थेषु यथा लक्ष्म्या भगवांस्तथा सर्वेषां भगवान् । निदर्शनं स्पष्टार्थम् । तथाऽयमित्यर्थः । धर्मादीनामपि रक्षकत्वात् । **सर्वे** यावन्तः **सद्गुणाः** सत्यशौचादयस्तेषां **माहात्म्यं** परमोत्कर्षः । तदर्थं कृष्णं भगवन्तमनु व्रतं यस्य । उपासनया कृपया तत्तुल्य इत्यर्थः । **रन्तिदेवो** नवमस्कन्धे वक्ष्यते । यस्तु पुष्कसाय जलं दत्वा सन्तुष्टः । **उदारो**ऽत्यन्तदातृस्वभावः । यथा ययातिर्देवयान्यां शुक्रदुहितर्ययुक्तायामपि मनस्तु तद्व्रतं बुध्वा धर्मोऽयमित्यङ्गीकृतवान् । धैर्ये बलिसमः । स चाऽष्टमे वक्ष्यते । **सद्ग्रहो** भक्तिः । समीचीनो ग्रहो[3] वा । यज्वनामित्यत्र यागान्तरैरपि तथात्वसम्भवादश्वमेधाहरणं पृथगुक्तम् । स्वस्य सर्वापेक्षयाऽप्यधिकगुणत्वेऽपि न गर्व इत्याह—**वृद्धानामिति** । पुत्रद्वाराऽप्युत्कर्षः । **राजर्षीणां** जनमेजयादीनां जनयिता । पुत्रमपि दण्डयेदिति तदनन्तरं शासनमुक्तम् । असकृन्मर्यादोल्लङ्घने दण्डः । शासनं शिक्षापूर्वकदण्डः । **निग्रहीता** निग्रहं करिष्यति । भुवो धर्मस्य च कारणात् । चरित्रे स्पष्टं भविष्यति ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

वैराग्यमन्ते निकटे फलपर्यवसायि भविष्यतीत्याह—

तक्षकादात्मनो मृत्युं द्विजपुत्रोपसर्जितात् ।
प्रपत्स्यत उपश्रुत्य मुक्तसङ्गः पदं हरेः ॥ २७ ॥

जिज्ञासितात्मयाथात्म्यो मुनेर्व्याससुतादसौ ।
हित्वेदं नृप गङ्गायां यास्यत्यद्धाऽकुतोभयम् ॥ २८ ॥

इति राज्ञ उपादिश्य विप्रा जातककोविदाः ।
लब्धोपचितयः सर्वे प्रतिजग्मुः स्वकान् गृहान् ॥ २९ ॥

तक्षकादिति । **आत्मनो** देहस्य । **मृत्युं** नाशम् । **द्विजपुत्रः** शृङ्गी । **उपसर्जितात्** प्रेषितात् । उपश्रुत्य **मुक्तसङ्गः** कृतसंन्यासः[4] । **हरेः पदं** गङ्गातीरसत्सभाम् । तत्र हि भगवत्पदमभिव्यक्तम् । **व्याससुतान्मुनेः** शुकात् । **जिज्ञासितः** सम्यग्विचारपूर्वकं ज्ञातः **आत्मनो** भगवतः स्वस्य च **याथात्म्यमिदमित्थतया** निर्णयः । **असावित्यन्ते** प्रतिनिर्देशः प्रत्यापरत्यर्थः[5] । एतावत्कालं

---

१ पराजयाभाव इति घ. गलिताक्षरश्चेह ख.पुस्तकम्. २ यत् यथेति ग. ३ समीचीनाग्रहो वेति क. ग. घ.
४ कृतन्यास इति क. ५ प्रत्यायेत्यर्थ इति ग.

मध्ये कार्यार्थं भगवता रक्षितः। पुनरन्ते ब्रह्मास्त्रेणैव ब्राह्मणप्रेषिततक्षकरूपेणोपसंहृत इति। **इदं** शरीरम्। **नृपेति** सम्बोधनं राज्ञां युद्धनिष्ठानाममोहत्वज्ञापनाय। अद्धा निश्चयेन। **अकुतोभयं** भगवच्चरणारविन्दम्। **उपादेशनमेकान्ते** राजमात्रज्ञापनम्। तेषां ज्ञाने हेतुः—**जातककोविदा इति। जातकं** ज्योतिश्शास्त्रैकदेशः। प्रकृतोपयोगित्वादेतदुक्तम्। वस्तुतः सर्वांशविदः। लब्धा उपचितिः प्रत्युपकारो धनादिर्यैस्ते। **सर्वे** पूर्वोक्ता एते च। पूर्णमनोरथत्वात्स्वगृहानेव गता नाऽन्यत्र। भगवत्परितुष्टे पुरुषे कालादिना भगवत्सेवकेनैतावत्क्रियत इत्युक्तम्॥ २७॥ २८॥ २९॥

क्रमात्तदुक्तस्य संवादमाह—

स एष लोके विख्यातः परीक्षिदिति यत्प्रभुः।
पूर्वंदृष्टमनुध्यायन् परीक्षेत नरेष्विह॥ ३०॥

स एष इति। यो भगवता रक्षितः स इदानीमग्रिमकथार्थमनूद्यते एष इति। परीक्षिदिति विख्यातः। ननु विष्णुरात इति विख्यातो भविष्यतीति सर्वज्ञानां वचनम्। तत्कथं परीक्षिदिति लोके विख्यात इति। तत्राऽऽह—**यत्प्रभुरिति**। यस्मात्कारणादयं प्रभुः। भगवता स्वसामर्थ्यदानाद्भगवद्रूपो जात इति पूर्वं भगवत्करणापेक्षयाऽपीदानीन्तनभगवत्कृत्यं सन्निहितत्वादादरणीयम्। पूर्वस्य च फलमिति विष्णुरातनाम्ना प्रसिद्धोऽपि परीक्षित्त्वेनैव प्रसिद्धः। तत्र निमित्तमाह—**पूर्वदृष्टमिति**। इदं हि नाम तस्य क्रियोद्बोधकम्[1]। परीक्षितमात्मानं श्रुत्वा परितो भगवन्तमीक्षते। परित ईक्षामितः[2] परीक्षितः। अथवा। **इदिति** इवार्थेऽव्ययं "**सर इन्मुखं त**" इत्यत्र प्रसिद्धम्। परित **ईक्ष्[3]** दर्शनम्। अविभक्तिकधातुनिर्देशः। परितो दर्शनमिवाऽयमिति तकारान्तः। तेनैतत्सङ्गेऽन्यस्याऽपि परितो दर्शनं भवतीति ज्ञापितम्। **नरेष्विति**। "**आविस्तरां प्रपश्यन्ती**"ति वाक्याद्भगवद्दर्शनाधिकारः सूचितः। अथवा। परीक्षिदिति विख्यातः। तत्र हेतुः। यस्मात्प्रभुर्भगवानेवं ज्ञातवानयं बालकोऽग्रे नरेषु पूर्वदृष्टं रूपमनुध्यायन् **परीक्षेत** परीक्षां कुर्यादिति। "**अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलादिति**"जीवोऽप्यङ्गुष्ठमात्रो भवति। परमितरसामग्रीरहितः। अनेन वैलक्षण्येन जीवस्वरूपाद्भिन्नं भगवत्स्वरूपं जानात्वित्येतदर्थं नामेत्यर्थः। **इह** संसारे। अत्राऽऽगतस्य बुद्धिभ्रंशः प्रायेण भवतीति॥ ३०॥

दग्धशरीरत्वात्क्षीणतामाशङ्क्याऽऽह—

स राजपुत्रो ववृध आशु शुक्ल इवोडुपः।
आपूर्यमाणः पितृभिः काष्ठाभिरिव सोऽन्वहम्॥ ३१॥

स राजपुत्रो ववृध इति। शुक्ले शुक्लपक्षे[4]। उडुप इति स्त्रीवेष्टितत्वमुक्तम्। ता एव हि पोषणाभिज्ञाः। पितृभिरापूर्यमाणः। सर्वाभीष्टपदार्थदानात्। **काष्ठाभिः** कलाभिः। प्रत्यहं वैलक्षण्यदर्शनार्थं दृष्टान्तः॥ ३१॥

---

१ क्रियोद्बोधकमिति ग. २ ईक्षमित इति घ. ३ ईक्ष इति सस्वरपाठः ख ग. घ. ४ शुक्लपक्षे चेति क. ग. घ. ङ.

एवं तस्य चरित्रं सर्वमुक्त्वा पूर्वं भगवन्मानसकृतमश्वमेधं पुनः काले केवलं भगवतैव सम्पादितमिति वक्तुं प्रकारमाह—

यक्ष्यमाणोऽश्वमेधेन ज्ञातिद्रोहजिहासया ।
राजाऽलब्धधनो दध्यावन्यत्र करदण्डयोः ॥ ३२ ॥
तदभिप्रेतमालक्ष्य भ्रातरः कृष्णचोदिताः ।
धनं प्रहीणमाजह्रुरुदीच्यां दिशि भूरिशः ॥ ३३ ॥
तेन सम्भृतसम्भारो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
वाजिमेधैस्त्रिभिर्भीतो यज्ञैः समयजद्धरिम् ॥ ३४ ॥

यक्ष्यमाण इति । करदण्डादिकं त्वकर्त्तव्यम् । द्रोहपरिहारार्थत्वादश्वमेधस्य । उचितकरादेस्तु राज्यनिर्वाहकत्वम् । अतो राजा अलब्धधनः कथं धनं प्राप्स्यामीति दध्यौ । करदण्डयोरुक्तो विनियोगः । राजत्वादेव न प्रतिग्रहः । देवताधिष्ठानान्न मेर्वादेः समानयनम् । पूर्वं राज्यवर्णने य उत्कर्ष उक्तः स प्रजानामर्थे । राज्ञस्तु कुतोऽपि याचनमयुक्तम् । अतश्चिन्ता । भगवानपि न याचितः । अन्यथा नूतनमेव दद्यात् । किन्तु तदभिप्रेतमालक्ष्य भ्रातर एव समानीतवन्तः । तेऽपि चिन्ताकुलिता भगवतैव प्रेरिताः । अनेन भक्तानामल्पचिन्तामपि भगवान्न सहत इति सूचितम् । **प्रहीणं** बहु । अतिनिन्दितं वा । ब्राह्मणानां तदिति । आनयनं भगवत्प्रेरणात् । द्रोहस्तेषां पीडा । ब्राह्मणादीनां दुःखदूरीकरणार्थं प्रवृत्तोऽश्वमेधो ब्राह्मणानामेव द्रव्यैरुचितः । **उदीच्यां दिशि** । मरुत्तयज्ञे[1] दक्षिणात्वेन प्राप्तं द्रव्यं भारान्नेतुमशक्यमुत्तरदेशे बहु परित्यक्तमस्ति । तदानीतमित्यर्थः । **तेन सम्भृतसम्भारः** । धनेन सम्भृता आज्यं[2] पशवः पुरोडाशीयादयः सम्भारा येन । तस्याऽयुक्तत्वं निराकरोति—**धर्मपुत्र इति** । त्यक्तं भूमौ राजकीयमिति । युधि[3] स्थिरत्वादश्वमेधसिद्धिः । अश्वमेधैरेव यज्ञैः । "**यज्ञेन यज्ञमयजन्ते**"ति श्रुत्यर्थख्यापनार्थमेवमुक्तम् । **हरिमिति** । ब्राह्मणानामपि दुःखदूरीकर्त्तारम् । अतो न पूर्वोक्तविरोधः । आहूत इति श्लोकद्वयं[4] प्रक्षिप्तम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां प्रथमस्कन्धे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ।

एवं भागवतश्रोतुर्देहोत्पत्तिर्निरूपिता ।
पुरुषत्रयमुक्तिर्हि तन्मुक्त्यर्थं निरूप्यते ॥ १ ॥

---

१ मरुन्तेति सर्वत्र पाठः. २ राज्यमिति क. ग. साज्यमिति घ. ३ युधिष्ठिरत्वादिति क. घ. ङ. ४ तच्चेदम्—आहूतो भगवान् राज्ञा याजयित्वा द्विजैर्नृपम् । उवास कतिचिन्मासान्सुहृदां प्रियकाम्यया । ततो राज्ञाऽभ्यनुज्ञातः कृष्णया सह बन्धुभिः । ययौ द्वारवतीं ब्रह्मन् सार्जुनो यदुभिर्वृत इति ।

पिता पितामहश्चैको धृतराष्ट्रस्ततः परः ।
प्रपितामहमुक्तिर्हि पूर्वं तत उदीर्यते ॥ २ ॥
ततोऽध्यायद्वयेनैव द्विरूपत्वात्पितामहे ।
सनिमित्तां मुक्तिमाह हेतुकार्यविभेदतः ॥ ३ ॥
अमुक्तपितृका मुक्तिं नाऽऽप्नुवन्तीति वार्यते ।
अतो निश्चिन्ततासिद्ध्यै चित्तशुद्धिरिहोच्यते ॥ ४ ॥
ततो द्वयेनेन्द्रियाणां राज्यशौर्यादिवर्णनैः ।
ततो वैराग्यसत्सङ्गावधिकारः फलोन्मुखः ।
ततो भवति पुष्टोऽपि नाऽन्यथेत्यग्रिमा कथा ॥ ५ ॥

तत्र प्रथमं धृतराष्ट्रमुक्तिरुच्यते । सा ज्ञानसाध्येति ज्ञानसिद्ध्यर्थं विदुरप्रसङ्ग उच्यते । विदुरोऽवान्तरव्यापारः । धर्मराजत्वेन गुरुर्वा । भगवता स्मृत इति [1]तस्य दोषनिवृत्तिः । विदुरमैत्रेयकथां स्कन्धद्वये [2]वक्ष्यति । तदग्रिमकथाऽत्र प्रयोजनार्थं निरूप्यते—

सूत उवाच—

विदुरस्तीर्थयात्रायां मैत्रेयादात्मनो गतिम् ।
ज्ञात्वाऽगाद्धास्तिनपुरं तया चा[3]ऽऽत्मविवित्सितः ॥ १ ॥

विदुर इति । तीर्थयात्रायां समाप्तायां चित्तशुद्धावुद्धवोपदेशान्मैत्रेयं प्राप्य **आत्मनो** भगवतो **गतिं** चेष्टाम् । लीलामिति यावत् । तां ज्ञात्वा ज्ञानसम्पन्नो हस्तिनापुरमगमत् । भगवत्क्रिययैव तस्याऽऽत्मयाथात्म्यं स्फुरितम् । तदाह—**तया चाऽऽ[4]त्मविवित्सित इति** । तया गत्या । विवित्सितो विशेषेण ज्ञातः । अयमर्थः । मैत्रेयसमीपे गत्वा स्वस्य सर्वज्ञतासिद्ध्यै बहु पृष्टवान् । तत्र **"यस्मिन् विदिते सर्वमिदं विदितं भवती"**ति न्यायेन भगवच्चरित्रे ज्ञाते सर्वं ज्ञातं भवतीति तच्चरित्रं स्कन्धद्वयेनाऽवगतम् । तत्रैवमर्थः सम्पन्नः । सर्वं भगवदधीनम् । स यथा करिष्यति तथा भविष्यतीति केवलं तदाश्रयतया स्थातव्यम् । यथा प्रेरयति तथा स करोतीति कर्त्तव्यम् । तत्र मध्ये भगवदिच्छया धृतराष्ट्रमुक्त्यर्थं प्रेरितोऽग्रिमचरित्रमज्ञात्वाऽपि फलज्ञानाच्छीघ्रं पुनर्नगरे समागत इति ॥ १ ॥

अत एव पूर्वं ये बहवः पदार्थाः पृष्टास्तान[5]श्रुत्वैव समागत इत्याह—

यावतः कृतवान् प्रश्नान् क्षत्ता कौषारवाग्रतः ।
जातैकभक्तिर्गोविन्दे तेभ्यश्चोपरराम ह ॥ २ ॥

यावत इति । **क्षत्ता** अन्तःपुराध्यक्षः । अनेनाऽतिनिपुणत्वं बोधितम् । **कौषारवः** कुषारोः पुत्रो मैत्रेयः । उत्तमाधिकारित्वाच्चरित्रैकदेशश्रवणेऽपि भक्तिर्जाता । अतः फलस्य जातत्वात्तेभ्यः प्रश्नेभ्य उत्तरमश्रुत्वाऽप्युपरराम ॥ २ ॥

---

१ तस्येति नास्ति ख. २ वक्ष्यत इति क. घ. ३ तयाऽवाप्तविवित्सित इति प्रायः पाठः । अस्ति त्वेवमपि । टीकानुरोधी चाऽयम् । ४ तयाऽवाप्तविवित्सित इति ग. घ. ङ. ५ ताञ्छ्रुत्वेति क. घ.

एवं तस्य ज्ञानवत्त्वाय पूर्वकथामनूद्य समागतस्याऽग्रिमकृत्यं वदन् समयप्रतीक्षार्थं स्थितिसिद्धये तस्य सत्कारमाह तं बन्धुमित्येकादशभिः—

तं बन्धुमागतं दृष्ट्वा धर्मपुत्रः सहानुजः ।
धृतराष्ट्रो युयुत्सुश्च सूतः शारद्वतः पृथा ॥ ३ ॥
गान्धारी द्रौपदी ब्रह्मन् सुभद्रा चोत्तरा कृपी ।
अन्याश्च जामयः पाण्डोर्ज्ञातयः ससुताऽऽस्त्रियः ॥ ४ ॥
प्रत्युज्जग्मुः प्रहर्षेण प्राणं तन्व इवाऽऽगतम् ।
अभिसङ्गम्य विधिवत्परिष्वङ्गाभिवादनैः ॥ ५ ॥
मुमुचुः प्रेमबाष्पौघं विरहौत्कण्ठ्यकातराः ।
राजा तमर्हयाञ्चक्रे कृतासनपरिग्रहम् ॥ ६ ॥

सर्वेन्द्रियप्रीतिनिमित्तं बध्यतेऽनेनेति बन्धुः । सुखदुःखज्ञानमोक्षैश्वर्यथाधिकारं निर्णयः । आगतं दृष्ट्वा । अन्यार्थमागतत्वान्न दूराज्ज्ञापनं येनोद्गच्छेयुः । सूतः सञ्जयः । **शारद्वतः** कृपः । शरस्तम्बे जातत्वात् । **ब्रह्मन्निति** सम्बोधनं स्त्रीणां गणनायां विकाराभावाय । **कृपी** द्रोणपत्नी । **जामयः** कुलस्त्रियः । देवरे लज्जाऽभावार्थम्—**पाण्डोरिति** । **ज्ञातयः** पुरुषाः । **सुतैः आ** सर्वतः स्त्रीभिश्च सहिताः । सकुटुम्बा ज्ञातय इत्यर्थः । **प्रत्युज्जग्मुः** । सम्मुखतया गताः । **तन्व इव** । करचरणादय इव । **अभिसङ्गम्य** । मिलित्वा । **विधिवत्** । शास्त्रानुसारेण यथायोग्यम् । कैश्चिदभिवादनम् । प्रेम्णा बाष्पसमूहम् । विरहे यदौत्कण्ठ्यं प्रेमातिभरत्वं तेन कातरा दीनाः । पूर्वं तस्मिन् गते यत्प्रेम जातं, भगवतः प्रेमैवे[2] आनन्दरूपं भवतीति[3], तेन प्रेम्णा दीनाः । विषयालाभात् । एवं सर्वेषु स्थितेषु मुख्यस्य पूजाधिकाराद्राजा तं पूजयामास । दत्ते आसने स्वीकृतमासनं येन । अनेन पूजायां निषेधाभावः सूचितः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

"गतश्रमं पृच्छेदि"ति धर्मशास्त्राच्छ्रमापनोदनमाह—

तं भुक्तवन्तं विश्रान्तमासीनं सुखमासने ।
प्रश्रयावनतो राजा प्राह तेषाञ्च शृण्वताम् ॥ ७ ॥

तं भुक्तवन्तमिति । प्रत्येकप्रश्नव्यावृत्त्यर्थं तेषाञ्च शृण्वतामित्युक्तम् । चकारान्मध्य आगताः पूजानन्तरमागताश्च परिगृह्यन्ते ॥ ७ ॥

प्रथमतो दयामुत्पादयति—

युधिष्ठिर उवाच—

अपि स्मरथ नो युष्मत्पक्षच्छायासमेधितान् ।
विपद्गणाद्विषाग्न्यादेर्मोचिता यत्समातृकाः ॥ ८ ॥

---

१ जयन्त इति ग. २ प्रेमेवेति क. ३ न भवतीति इति क. ख.

कया वृत्त्या वर्त्तितं वश्चरद्भिः क्षितिमण्डलम् ।
तीर्थानि क्षेत्रमुख्यानि सेवितानीह भूतले ॥ ९ ॥

अपि स्मरथेति । युष्मत्पक्षच्छायासमेधितान् नः अस्मान् । **अपीति** सम्भावनायाम् । स्मरथ । पूर्वं वयं भवद्भिरेव परिपालिताः । पक्षः पक्षपातः । तस्य छाया हिताचरणम् । पक्षिणामेषा व्यवस्था । मातरं पितरं पुत्रं वा कालान्तरे ते न परिचिन्वन्ति । तदर्थं पक्षादिपदप्रयोगः । स्मरणार्थं पालनविशेषं ज्ञापयति—**विपद्गणान्मोचिता इति** । आपदां समूहात् । तमेव गणयति—**विषाग्न्यादेरिति**[1] । विषमोदकदानं लाक्षागृहदाहश्च प्रत्येकसमुदायनाशकौ[2] । **समातृका इति** स्त्रीणामपि वधे शत्रूणां न विचिकित्सा । सरक्षका मोचिता इति वा । एवं दयामुत्पाद्य क्लेशजनितं दुःखमनुवादेन गच्छतीति वृत्तिप्रश्नः । **वृत्तिर्जीविका** । वर्णाश्रमविभागविहितया यादृच्छिकया[3] वेति[4] । **वः** युष्माभिः । जीवनस्याऽनभिप्रेतत्वात्तत्प्रति[5] स्वातन्त्र्याभावान्न कर्तरि तृतीया । अपि तु सम्बन्धमात्रे षष्ठी । भूपर्यटने तु विवक्षितत्वात्कर्तृत्वम् । अतश्च**रद्भिरि**त्युक्तम् । **क्षितिमण्डलमि**त्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया । तेन सर्वत्रैकविधान्नाभावात्परित्यागभावनां[6] कृत्वाऽपरित्यागभावनां वा कृत्वा जीवितमिति प्रश्नार्थः । द्वितीयपक्षे अतः परमत्र स्थास्यन्तीति मनोरथः । क्षेत्राणि मुख्यानि यत्र । जलप्रधानं **तीर्थम्** । स्थलप्रधानं **क्षेत्रम्** । क्वचिदुभयमेकीभवत् । प्रयागवेणीवदिति । तानीह भूतले सेवितानि । मुख्यानां सेवितत्वादतः परं न गन्तव्यमिति भावः ॥ ८ ॥ ९ ॥

ननु फलस्याऽसिद्धत्वात्सम्यक् चित्तशुद्धिपर्यन्तं तीर्थाटनं कर्त्तव्यमिति चेत् ? तत्राऽऽह—

भवद्विधा भागवतास्तीर्थभूताः स्वयं विभो ।
तीर्थीकुर्वन्ति तीर्थानि स्वान्तःस्थेन गदाभृता ॥ १० ॥

भवद्विधा इति । न हि भवतां तीर्थाटनेन कश्चिद्गुणो भवति । तत्राऽधिकारिणस्त्वन्ये । नन्वस्मद्विधा अपि तीर्थेषु पर्यटन्तीत्याशङ्क्याऽऽह—**भवद्विधा इति** । सत्यं पर्यटन्ति । न तु स्वार्थं किन्तु तीर्थकृपया[7] । "**हरन्त्यघन्तेऽङ्गसङ्गात्तेष्वास्ते ह्यघभिद्धरिरि**"ति वाक्यात् । स्वयमेव ते तीर्थभूताः पापिनां स्पर्शदोषाद्दुष्टानि तीर्थानि तेषां दोषं स्वयं गृहीत्वा स्वग्रहणात्पूर्वमतीर्थानि तीर्थीकुर्वन्ति । तर्हि तेषां का गतिरित्यत आह—**स्वान्तःस्थेन गदाभृतेति** । तेषां हृदये भगवान् गदां गृहीत्वा प्रकटस्तिष्ठति । अतो गदाया आसन्यरूपत्वाद्भगवान् साधनं चाऽपहतपाप्मरूपम् । "**ते ह आसन्यं प्राणमूचुरि**"त्यत्र यथा सर्वपापनाशस्तथा[8] प्रकृतेऽपीति । तीर्थानामपि पापं भगवत्समीपं प्राप्य गच्छतीत्यर्थः । अनेन भगवदाज्ञायामेव तीर्थाटनं कर्त्तव्यमन्यथा भगवतः प्रयासजननान्न[9] कर्त्तव्यमिति भावः । अतोऽत्रैव स्थातव्यमिति फलति ॥ १० ॥

---

१ विषाग्न्यादेरितीति नास्ति ख. २ प्रत्येकं समुदायेत्यादि ख. ३ यादृच्छिकयेति ख. ४ चेतीति ग. ५ तं प्रतीति ख. ग. घ. ६ विधात्रा भावादिति ग. विधानाम्नानाभावादिति घ. विधानान्नाभावादिति ङ. ७ तीर्थं कृपयेति ख. ८ सर्वपाप्मेति क. ग. घ. ९ तन्नेति ख.

एवमागतं कुशलं पृष्ट्वा भगवद्भक्तत्वादयं भगवद्वृत्तान्तं ज्ञास्यतीति पृच्छति—

अपि नः सुहृदस्तात बान्धवाः कृष्णदेवताः।
दृष्टाः श्रुता वा यदवः स्वपुर्यां सुखमासते ॥ ११ ॥
इत्युक्तो धर्मराजेन तत्सर्वं समवर्णयत्।
यथानुभूतं क्रमशो विना यदुकुलक्षयम् ॥ १२ ॥

अपि न इति। विदुरेण सह तथा सम्बन्धाभावेऽप्यस्माभिः सह सम्बन्ध इति न इत्युक्तम्। विदुरमप्यात्मत्वेन स्वीकृत्य वा। **सुहृदो** मित्राणि। **तातेति** स्नेहेन सम्बोधनं तेष्वपि स्नेहबोधनाय। **कृष्णदेवता इति** सुखवासे हेतुः। अत एव त्वया दृष्टाः। बन्धुत्वेन लज्जया चेन्न दृष्टास्तर्हि भगवदीयत्वाच्छ्रुताः। **स्वपुर्यां** द्वारकायाम्। स्वस्थानेऽल्पेनाऽपि विषयेण सुखं भवतीति। **यदव इति** भक्तवंशत्वादपि सुखं सम्भावितम्। अनेन त्रिविधमपि दुःखं निवारितम्। कृष्णदेवतत्वान्नाऽऽधिदैविकम्। यदु (?)त्वान्नाऽऽध्यात्मिकम्। स्वपुर्यामिति नाऽऽधिभौतिकम्। एवं सम्भावितकुशला भवन्मुखान्निश्चिताश्चेत्तदाऽस्माकं सुखमिति प्रश्नाभिप्रायः। एवं स्मरणादिकुशलान्तैः प्रश्नैः पृष्टः सर्वमेव यथानुभूतं सम्यगवर्णयत्। परं मौसलव्यतिरेकेण ॥ ११ ॥ १२ ॥

"**अब्रुवन् विब्रुवन् वाऽपि नरो भवति किल्बिषी**"ति सभारूपे समाजे धर्मराजेन पृष्टः कथं नोक्तवानित्याशङ्क्याऽऽह—

नन्वप्रियं दुर्विषहं नृणां स्वयमुपस्थितम्।
नाऽऽवेदयेत्सकरुणो दुःखितान्द्रष्टुमक्षमः ॥ १३ ॥

नन्वप्रियमिति। सर्वं पृष्टमेव वक्तव्यं न त्वप्रियम्। "**सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयान्न ब्रूयात्सत्यमप्रियम्। प्रियं च नाऽनृतं ब्रूयादेष धर्मः सनातन**" इति वाक्यात्। पृष्टेऽपि सत्यमप्यप्रियं न वक्तव्यम्। तत्राऽपि दुर्विषहम्। यस्मिञ्छ्रुते श्रोताऽपि म्रियेत। अतो धर्मनाशकं श्रवणं न कारणीयमिति। तर्हि कथमग्रिमकार्यसम्पत्तिरत आह—**नृणां स्वयमुपस्थितमिति**। स्वत एव जनमुखादेव ज्ञास्यन्ति किं स्ववचनेनेति। किञ्च। करुणावान् सर्वथा न वदेत्। दुःखितं दृष्ट्वा स्वस्याऽपि दुःखसम्भवात्। न हि कश्चित्स्वदुःखार्थं यतते। अतो धर्मशास्त्रान्नीतिशास्त्राद्युक्तेश्च परस्मै दुःखं न वदेदिति भावः। यतो—**दुःखितान्द्रष्टुमक्षमः** ॥ १३ ॥

स्वकार्यं ते मा जानन्त्विति गुप्तभावः स्वावसरप्रतीक्षया तत्रैव स्थित इत्याह—

कश्चित्कालमथाऽवात्सीत्सत्कृतो देववत्सुखम्।
भ्रातुर्ज्येष्ठस्य श्रेयस्कृत्सर्वेषां प्रीतिमावहन् ॥ १४ ॥

---

१ अपृष्ट्वेति ग. २ तथा सहेति ख. ३ इत्युक्तं भवतीति क. ग. घ. ४ कृष्णदेवतात्वादिति क. ग. घ. ५ निश्चिन्ता इति ख. ६ अन्ववर्णयदिति क. ग. अनुवर्णयतीति घ. ङ. ७ अकरन् विकरन् वापि इति ग. अकरन् विकरन् वापीति ङ. प्रतीकपर्य्यन्तोऽयं ग्रन्थ एव नास्ति ख.

कश्चित्कालमिति। **अथ** प्रश्नसमाप्त्यनन्तरम्। **देववत्**। यथैव वदन्ति कुर्वन्ति तदेव मन्यते। विश्वासार्थं स्वसुखं ज्ञापयन् पूजितस्तिष्ठतीत्यर्थः। स्थितौ हेतुमाह। **भ्रातुर्ज्येष्ठस्य धृतराष्ट्रस्य।** **श्रेयस्कृत्** वैराग्यादिसम्पादनेन मोक्षसाधकः। **सर्वेषां प्रीतिमावहन्निति** विश्वासार्थं सम्भावितदुःखर्दूरीकरणधर्मार्थं वा ॥ १४ ॥

नन्वस्य कनिष्ठस्याऽयथाजातस्य कथं मोक्षसाधकत्वम्। अनधिकारात्। तत्राऽऽह—

अबिभ्रदर्यमा दण्डं यथावदघकारिषु।
यावद्दधार शूद्रत्वं शापाद्वर्षशतं यमः ॥ १५ ॥

अबिभ्रदिति। उत्तरोत्तराज्ञानात्पूर्वबलिष्ठतेति देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणात्मनां व्यवस्था। तत्र यद्यात्मा ज्ञायते अयमहमिति तदाऽन्ये धर्मा दुर्बलाः। अत एव कुटुम्बादे(?)रप्युपदेष्टृत्वम्। पूर्णज्ञानवानपि सर्वत्राऽविचारितान्नभक्षणात्काकत्वं प्राप्तः। देहत्यागसमयेऽपि काकचर्यया वा। तस्मान्नायं कनिष्ठभ्राता न वा शूद्रः। किन्तु यमः। "**माण्डव्यशापाद्भगवान् प्रजा संयमनो यमः। भ्रातुः क्षेत्रे भुजिष्यायां जातः सत्यवतीसुतादि**"ति वक्ष्यति। तर्हि क इदानीं यमलोकेऽधिकारीत्याशङ्क्याऽऽह—**अबिभ्रदिति**। "**विवस्वानर्यमा पूषे**"त्यादिद्वादशाऽऽदित्याः। तत्र द्वितीयोऽर्यमा। स यावच्छूद्रत्वं दधार माण्डव्यशापात्, वर्षशतं तावदर्यमाऽधिकारं कृतवान्यथावत्पापकारिषु। शतवर्षानन्तरं तु न शूद्रत्वम्। अत उपदेशेऽपि न दोषः ॥ १५ ॥

युधिष्ठिरस्य विदुरविस्मरणार्थं कञ्चिद्राज्यभोगमाह—

युधिष्ठिरो लब्धराज्यो दृष्ट्वा पौत्रं कुलन्धरम्।
भ्रातृभिर्लोकपालाभैर्मुमुदे परया श्रिया ॥ १६ ॥

युधिष्ठिर इति। राज्यं लब्ध्वा पौत्रं च राज्ययोग्यं दृष्ट्वा भ्रातृभिरिन्द्रादितुल्यैः सहितः श्रिया परयेन्द्रदुर्लभया ब्रह्मतुल्यया वा मुमुदे। **राज्यं वंशो भ्रातरश्च धनं चाऽज्ञानहेतवः** ॥ १६ ॥

ततः किमत आह—

एवं गृहेषु सक्तानां प्रमत्तानां तदीहया।
अत्यक्रामदविज्ञातः कालः परमदुस्तरः ॥ १७ ॥

एवं गृहेष्विति। ते हि भगवति विद्यमान एव पौत्रे प्रौढे जाते भगवन्तं पृष्ट्वा पौत्रं राज्ये प्रतिष्ठाप्य निरन्तरं भगवच्चिन्तका भगवत्सत्रदीक्षिता भवितुं युक्ताः। तत्तु तेषां न राज्यदोषाद्वृत्तमित्याह—**एवं गृहेषु सक्तानामिति।** षड्विंशतिवर्षपर्यन्तं राज्यं कृतम्। षोडशवर्षानन्तरमेव राज्ययोग्यः पौत्रः। तथाप्येवं पूर्वोक्तप्रकारेण गृहेष्वासक्तानां गृहेतिकर्त्तव्यतया च प्रमत्तानां स्वकार्येऽसावधानानामज्ञात एव कालो गतः। तैर्ज्ञातमद्यैव राज्य उपविष्टमिति ॥ १७ ॥

---

१ दुःखदूरीकरणार्थमिति घ. ङ. २ देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणानामिति ख. ग. घ. ङ. ३ भुकुंट्यादेरिति घ. ङ. गपुस्तके त्वक्षराण्येव न शक्यन्तेऽनुवाचयितुम्। ४ ब्रह्मदुर्लभयेति क. ५ षट्त्रिंशतीति क. ग. घ.

एतत्स्वरूपं कियत्कालवासेन विदुरो ज्ञातवान् । एते स्वार्थे प्रमत्ताः कालग्रस्ता भविष्यन्तीति । अन्यथा चेदेते भक्ता भवेयुस्तदाऽयोध्यावत्सर्वमेव नगरं वैकुण्ठं गच्छेत् । तदा धृतराष्ट्रस्य कर्तव्यं नाऽवशिष्येत[1] । तत्तु नास्तीति निश्चित्य कलिप्रवेशे बुद्धिभ्रंशेऽन्योन्यमारणेन धृतराष्ट्रस्य च भीमेन महद्भयं भविष्यतीत्याशङ्क्य धृतराष्ट्रबोधार्थं प्रवृत्त इत्याह—

विदुरस्तदभिप्रेत्य धृतराष्ट्रमभाषत ।
राजन्निर्गम्यतां शीघ्रं पश्येदं भयमागतम् ॥ १८ ॥

विदुर इति । कालस्य परमदुस्तरत्वकथनात्तादृशानामपि कालांशानां बहूनामतिक्रमात्सर्वनाशककालमध्ये पतितो धृतराष्ट्र इत्यभिप्रेत्य तं प्रेत्यभाषत[2]—**राजन्निर्गम्यतामिति** । राजानो हि कालस्य शीघ्रं भक्ष्याः । राज्येनाऽधर्मबाहुल्यात् । शीघ्रनिर्गमने हेतुः—**पश्येदं भयमागतमिति** । यथा भगवतोऽधिकारी कालस्तथा कालस्य भयनामा कश्चिच्चतुर्थस्कन्धे[3] वक्तव्यः । स इदानीं भगवति निर्गते तदीयानां स्वतोऽनिर्गमनेऽयमधिकारी सर्वान्[4] भक्षयति पत्नीरिव । अथवा । ये पूर्वं भक्ष्यत्वेनैवोपस्थिता भगवद्दृष्ट्या च न भक्षितास्तानिदानीं भक्षयितुमागतः । अग्रे[5] वेधदीक्षान्यायेन ज्ञानसञ्चारसामर्थ्यं बोधयितुं स्वसामर्थ्यबलेन तं प्रदर्शयन्नाह—**आगतमिति** ॥ १८ ॥

तर्हि पूर्ववदिदानीमपि प्रतीकारः कर्त्तव्य इत्याशङ्क्याऽऽह—

प्रतिक्रिया न यस्येह कुतश्चित्कर्हिचित् प्रभो ।
स एव भगवान् कालः सर्वेषां नः समागतः ॥ १९ ॥

प्रतिक्रियेति[6] । भगवति गतेऽन्यस्मात्कुतश्चिदपि यस्य प्रतिक्रिया नास्ति । पूर्वमप्येवं व्यवस्था । तदाह—**कर्हिचिदिति** । **प्रभो इति** सम्बोधनेनाऽन्यत्र प्रभुत्वं चलति नाऽत्रेत्युपहासः । तर्हि किमस्मानेव भक्षयितुमागत उत सर्वान् । अन्त्ये[7] यथा सर्वे न प्रतीकारं कुर्वन्ति तथाऽस्माभिरपि न कर्त्तव्यः । द्वितीये त्वन्याश्रयणं कर्त्तव्यम् । कथं न प्रतीकार इत्याशङ्क्याऽऽह—**स एवेति** । यः पूर्वं कृष्णाख्यस्त्वत्पुत्रादीनुपसंहृतवान् स एवेदानीं त्वामुपसंहर्त्तुमागतः । न च स गत इति मन्तव्यम् । भगवत्त्वात् । पूर्वमन्येन रूपेण स्थितः । साम्प्रतमन्येन । नामस्वरूपे ते एव[8] । आकृतिमात्रं भिद्यते । इत्याह—**काल इति** । कलयति सर्वानाकलयतीति । ननु पूर्वं यथा पाण्डवा उर्वरितास्तथेदानीमप्युर्वरिता भविष्यन्ति । ततश्च तदाश्रयेण वयमपि जीविष्याम इत्याशङ्क्याऽऽह । **सर्वेषां नः समागत इति** पूर्वस्माद्वैलक्षण्यम् । इदानीं मामपि ग्रहीष्यतीति[9] न इत्याह ॥ १९ ॥

तर्हि किं विधेयमित्याशङ्क्य येन दोषेण[10] स ग्रसति स दोषः परिहार्य इति वक्तुमहन्तां ममतां त्यजेदित्यभिप्रायेणाऽऽह—

येन चैवाऽभिपन्नोऽयं प्राणैः प्रियतमैरपि ।
जनः सद्यो वियुज्येत किमुताऽन्यैर्धनादिभिः ॥ २० ॥

---

१ नावशिष्यत इति घ. २ प्रत्याहेति क. ग. घ. ३ स चतुर्थस्कन्ध इति क. ख. घ. ४ सर्वानिति नास्ति ख. ५ अग्रे वैधदीक्षेत्यादि क. अग्रेर्वैधदीक्षेत्यादि घ. ६ प्रतिक्रियेतीति नास्ति क. ग. घ. ७ आद्ये इति ख. ग. घ. ८ नामस्वरूपत एवेति ग. ९ इतीति नास्ति क. ग. घ. ङ. १० दोष इति क. ख. ग. ङ.

येन चैवाऽभिपन्नोऽयमिति । कालस्त्वात्मानं वस्तुतो न ग्रसति । आत्मत्वात् । परं स्वनिष्पादिते यदि प्रविशति तदा पेश्यकीटवत्तमपि भक्षयति । ततश्च देहेन्द्रियादावहन्तादिस्त्याज्यः । नन्वेते रक्षकाः कथं त्याज्या इत्याशङ्क्याऽऽह—**प्राणैरिति** । यावत्स नाऽऽगतस्तावदेवं व्यवस्था । तस्मिन्नागते तु सर्वदा रक्षकाः प्रियाः प्राणा अपि त्यज्यन्ते । **चैवेति** रोगादिसामग्री अवश्यगमनं चोक्तम् । अत्यन्तं प्रियाः प्राणा अपि त्यज्यन्ते यन्मूलकाः सर्वे । तेषां त्यागे को विचार इत्याह—**किमुतेति** । तस्मिन्नागते पूर्वं महता प्रयासेन पोषिता अप्येते त्यक्त्वा गच्छन्तीत्यर्थः ॥ २० ॥

ननु तदैव त्यक्तव्यं किमन्तरा गमनेन । "**विमुश्चेन्मुच्यमानेष्वि**"ति न्यायात् । तत्राऽऽह—

पितृभ्रातृसुहृत्पुत्रा हतास्ते विगतं वयः ।
आत्मा च जरया ग्रस्तः परगेहमुपासते ॥ २१ ॥

पितृभ्रात्रिति । एवं स वदेद्यस्य समीचीना विषया भवेयुः । तव तु जीवनान्मरणमुत्तमम् । "**रोगी चिरप्रवासी परान्नभोजी परावसथशायी । यज्जीवति तन्मरणं यन्मरणं सोऽस्य विश्राम**" इति वाक्यात्तवेदानीमेव त्याग उचितः । कथम् । तदुपपादयति । **पिता** भीष्मः । **भ्रातरो** भूरिश्रवआदयः । शल्यादयः **सुहृदः** । **पुत्रा** दुर्योधनादयः । एकोऽपि यत्र हन्यते तत्र सलज्जो न तिष्ठति किमुत सर्वे । **वयः** आयुः । **आत्मा** देहः । **जरा** कालकन्या । एवमपि परेषां शत्रूणां गेहं गृहपालवदुपासते इति ग्लानिप्रदर्शनम् ॥ २१ ॥

सामान्यकथनेन विशेषमाह—

अहो महीयसी जन्तोर्जीविताशा यया भवान् ।
भीमेनाऽऽवर्जितं पिण्डमादत्ते गृहपालवत् ॥ २२ ॥

अहो इति । येन पुत्रस्य रुधिरं पीतमर्थात्स्वस्यैव तेनाऽवज्ञया दत्तं बहिर्बलिदानपिण्डवत् । तत्राऽप्यन्यः समायास्यतीति भयात्तद्गृहपालः श्वा शीघ्रं भक्षयति । तद्वदादत्ते ॥ २२ ॥

ननु निरभिमानस्यैतदुचितम् ? तत्राऽऽह—

अग्निर्निसृष्टो दत्तश्च गरो दाराश्च दूषिताः ।
हृतं क्षेत्रं धनं येषां तद्दत्तैरसुभिः कियत् ॥ २३ ॥

अग्निर्निसृष्टो दत्तश्चेति । स्यादेवं यदि भवद्भिरपकारः कृतो न स्यात् । अतो भवद्भिरेव शत्रुत्वस्य स्थिरीकृतत्वाद्युक्तं भीमकृतम् । न त्वत्कृतम् । '**न द्विषतोऽन्नमश्नीयाद्द्विषन्तं नैव भोजयेत् । द्विषता हि हविर्भुक्तं नेह नाऽमुत्र तद्भवेदि**'ति स्मृतेः । अग्निर्निसृष्टो लाक्षागृहे । विपरीतकथनं सामान्यविशेषाभावात् । **दाराः** द्रौपदी । चकारात्तेऽपि । वल्कलादिपरिधानात् । **क्षेत्रमिति** । स्थितिस्थानमपि । अत एवमपकृतैर्जीवरक्षणं लोकशास्त्रविरुद्धम् । **कियदिति** । न तज्जीवनेन किञ्चित्प्रयोजनं सेत्स्यतीति भावः ॥ २३ ॥

१ आवश्यादीति क. अवश्यादीति ग. घ. ङ. २ सर्वे इति नास्ति ख. ३ सर्वेषामिति ख. ४ सर्वमिति ख. ५ चिरप्रवासी रोगीत्यादिः सर्वत्र पुस्तकेषु पाठः । पठन्ति त्वेवम् । ६ उपासस इति ख. ७ आदत्स इति क. ग. घ. ८ अयमंशो नास्ति ख. ग. घ. ङ.

एवमपि सर्वविरोधेन पोषितो देहः स्वयमेव न तिष्ठतीत्याह—

तस्याऽपि तव देहोऽयं कृपणस्य जिजीविषोः ।
परैत्यनिच्छतो जीर्णो जरया वाससी इव ॥ २४ ॥

तस्याऽपीति । एवं ग्लानिमनुभवतोऽपि । **कृपणस्य** दीनस्य । **"कृपणः स तु विज्ञेयो योऽनालोचितयाचक"** इति भीमयाचकस्य वा । **जिजीविषोः** जीवितुमिच्छोः । **परैति** अपगच्छति । तत्र हेतुः—**जरया जीर्ण इति** । अव्यवह्रियमाणे अपि परिधानोत्तरीये वाससी स्पर्शमात्रेणैव जीर्णे गच्छतः । प्रक्षालनेनाऽपि नश्यतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

तर्हि किं कर्त्तव्यमित्यत्राऽऽह—

गतस्वार्थमिमं देहं विरक्तो मुक्तबन्धनः ।
अविज्ञातगतिर्जह्यात्स वै धीर उदाहृतः ॥ २५ ॥

गतस्वार्थमिममिति । विषयदोषदर्शनेन वैराग्यविवेकोत्पत्तावग्रिमबाधाभावाय वृक्षधर्मत्वादयं देहस्तत्र त्यक्तव्यो यत्र त्यक्तं कोऽपि न जानाति । अपरित्यागदशायामेवाऽस्याऽपकारजनकत्वात् । परित्यागो हि भर्जनवद्बीजस्याऽङ्कुरोत्पत्तौ प्रतिबन्धकः । तावदयं देहो रक्ष्यो यावत्स्वस्य कार्यं सिद्ध्यति । सिद्धे कार्ये त्यक्तव्य इति **गतस्वार्थमि**त्युक्तम् । जातस्वार्थमित्यर्थः । अथवा । पूर्वोक्तत्यागेन गतः[1] स्वार्थो ज्ञानधर्मादयो येन । अतोऽपकारिणमिमम् । अस्मिन् रागं परित्यज्य तस्य शृङ्खलारूपपुत्रादिभिर्विमुक्तः सन् दुष्टत्वादस्य देहस्य **जह्यात्** इमं देहं परित्यजेत् । न विज्ञाता गतिर्यस्य । शृङ्खलानां पुनः सम्बन्धाभावाय । किं ततः स्यात् ? तत्राऽऽह—**स वै धीर उदाहृत इति** । धीरस्य यत्फलं तत्फलं भवेत्[2] । **"द्वौ सम्मताविह मृत्यू दुरापावि"**ति धैर्यफलम् । ननु तादृशमेव धैर्यं[3] तत्फले प्रयुज्यत[4] इत्यत आह । **वै** निश्चयेन । यत्र फलार्थं धैर्यगणना कृता तत्रैतादृशमपि धैर्यं गणितं निश्चितफलत्वेन । तस्माद्यथा तयोर्धैर्ययोः फलं तथाऽस्यापीत्यर्थः ॥ २५ ॥

एवमेकेन प्रकारेण देहपरित्याग उक्तः । प्रकारान्तरमप्याह—

यः स्वकात्परतो वाऽपि जातनिर्वेद आत्मवान् ।
हृदि कृत्वा हरिं गेहात्प्रव्रजेत्स नरोत्तमः ॥ २६ ॥

यः स्वकादिति । स्वकीयाद्बन्धोर्हितकर्त्तुः । **परतः** शत्रोः । वक्तृगतगुणदोषराहित्येन योऽस्मिन्नर्थे[5] कार्यदृष्टिः सन् जातवैराग्यः । देहेन्द्रियादिकमज्ञानादन्यार्थं विनियुज्य[6] तैः सर्वस्वनाशे तत्त्यागः प्रथमः पक्षः । प्रथमत एव भोगार्थमकृत्वा यादृशैरपि तादृशैर्वाक्यैस्तृष्णाभावाय जातवैराग्यस्तेन देहादिना भगवन्तं सपरिकरं ज्ञात्वा तं हृदि संस्थाप्य देहत्यागेच्छां परित्यज्य तेन दुर्लभं भगवत्स्मरणं कुर्वाणो गृहस्य बाधकत्वात्पुनः सम्बन्धाभावाय **प्रव्रजेत्** संन्यस्य गच्छेत् स **नरोत्तमः** सर्वेभ्यः प्राणिभ्य उत्तम इत्यर्थः ॥ २६ ॥

---

१ गतस्वार्थ इति क. ख. ग. गताः स्वार्था इति घ. तत्र पूर्वेषु विसर्गविभ्रंशसम्भावनया प्रतिभातः पाठो निवेशितो मूले । २ लभेदिति घ. ३ धैर्यं फलं तत्फले इति क. फलं तत्फले इति ग. घ. ४ युज्यत इति ङ. ५ य अस्मिन्नर्थे इति क. ग. घ. ६ विनियुज्यते इति घ.

तर्हि मया किं कर्त्तव्यम्? तदाह—

अथोदीचीं दिशं यातु स्वैरज्ञातगतिर्भवान्।
इतोऽर्वाक् प्रायशः कालः पुंसां गुणविकर्षणः॥ २७॥

अथेति। [१]भवतस्त्वन्य एव मार्गः। न देहपरित्यागो न वाऽन्यत्र विनियोगाभावः। तस्मादेतत्स्थानपरित्याग एवोत्तमः। नन्वनुभयरूपत्वात्किमेवं परित्यागेन? तत्राऽऽह—**उदीचीं दिशं यात्विति**। महाप्रस्थानमप्येको मार्ग उक्तः। **"अपदोषतैव[२] विगुणस्य[३] गुण"** इति न्यायात्। अत्र स्थितौ दोषसम्भवात्। **"एषा वै देवमनुष्याणां शान्ता दिगि"**त्युत्तरदिश उत्कृष्टत्वात्तत्र स्थितौ न देवा बुद्धिनाशं कुर्वन्ति। न स्वतः। परमस्मिन्नर्थे[४] स्वकीयाः प्रतिबन्धका इति तैर्यथा न ज्ञायते तथा गन्तव्यम्। ततो यथाऽधिकारमग्रे वक्ष्याम इति भावः। ननु दोषाभावार्थमेव चेद्गमनं तदाऽत्रैव स्थित्वा दोषो दूरीकर्त्तव्यः। किं गमनेन। विवेकधैर्यसत्सङ्गभगवद्गुणानामत्रैव सम्भवात्। तत्राऽऽह—**इतोऽर्वागिति**। सर्वत्रैव प्रथमपुरुषवचनं हीनत्वबोधनाय। अयमेव कालः सर्वेषां बुद्धिनाशकः। त्वद्दृष्टान्तात्। इतोऽप्यर्वाग् यः कालो बाहुल्येन स्वतन्त्राणां विवेकादिमतामपि विवेकनाशकः। तत्र कथं विवेकोत्पत्तिरिति भावः। देशसापेक्षस्यैव[५] कालस्य दोषजननात्। अत एवोत्तरदेशस्थर्षीणां न कलिकालादिना बुद्धिभ्रंशः। परित्यागवैयर्थ्यापत्तेश्च। **"तस्यैव हेतोरि"**त्यत्र सर्वोत्कृष्टफले कालस्याऽहेतुत्वप्रतिपादने देशस्याऽपि[६] प्रयोजकतोक्ता। **"भयं प्रमत्तस्य वनेष्वपि स्यादि"**त्यत्र त्वीश्वरेच्छाया नियामकत्वान्न केवलेन विरोधः। तस्मादिदानीमेतत्स्थानं परित्यज्योत्तरदेशे गन्तव्यमिति सिद्धम्॥ २७॥

तत्तथैव कृतवानित्याह—

एवं राजा विदुरेणाऽनुजेन प्रज्ञाचक्षुर्बोधितो ह्याजमीढः।
छित्त्वा स्वेषु स्नेहपाशान् द्रढिम्नो निश्चक्राम भ्रातृसन्दर्शिताध्वा॥२८॥

एवमिति[८]। **राजेति** तथा करणे सामर्थ्यम्। **अनुजेनेत्य**प्रतारकत्वम्। **प्रज्ञाचक्षुरि**त्युत्तमाधिकारित्वम्। **आजमीढः**। अजमीढवंशोत्पन्नः। तस्य हस्तिनापुरपरित्यागे[७] पितृकृतनगरपरित्यागेन सर्ववंशधर्मपरित्यागो बोधितः। तदुक्तप्रकारेणैव गत इति ज्ञापयितुमाह—**छित्त्वा स्वेष्विति**। **द्रढिम्नो** दृढतरान्। भ्रात्रा विदुरेण सम्यग्दर्शितो बहिरन्तर्मार्गो यस्य। केचिदेनं प्रथमपक्षस्थं मन्यन्ते॥ २८॥

भार्यायामपि तेन मोहस्त्यक्त एव। तथापि स्वधर्मत्वेन तया गतमित्याह—

पतिं प्रयान्तं सुबलस्य पुत्री पतिव्रता चाऽनुजगाम साध्वी।
हिमालयं न्यस्तदण्डप्रहर्षं मनस्विनामिव सत्सम्प्रहारम्॥ २९॥

---

१ भगवत इति ग. २ अदोषतैवेति घ. ३ स गुणो विगुणे इति क. ग. ४ परस्मिन्नति क. ग. घ. ङ. ५ देशसापेक्ष एवेति क. ग. घ. ६ देशस्याऽप्रयोजकतेति ग. ७ हस्तिनापुरपरित्यागेनेति ख. ८ एवमिति घ. ङ.

पतिमिति । **सुबलस्य पुत्रीति** क्षत्रियाभिमानः । ततो जातिधर्मेणाऽपि गमनमुक्तम् । अ**नुजगामेति** वचनादग्रेऽप्यनुगमनं सूचितम् । चकाराद्विदुरोऽपि । **साध्वीत्य**बाधिका । तस्य महद्धैर्यसूचनार्थं **हिमालयमित्युक्तम्** । नन्वति[1]दुःखदे देशे चित्तस्थैर्याभावात्परलोकार्थिनां कथं गमनम्? तत्राऽऽह—**न्यस्तदण्डप्रहर्षमिति** । न्यस्तस्त्यक्तो भूतेषु दण्डो यैः । भूताभयदातारः । तेषां प्रकर्षेण हर्षो यत्र । अन्या सर्वा भूर्जीवव्याप्ता । तत्र स्थितोऽनिच्छयाऽपि बहून् मारयति । ततो व्रतं भज्येत । हिमे तु सर्वजीवपरिहाराच्छरीरेऽपि कृमिसम्बन्धाभावात्परमहंसानां हिमस्थानमतिप्रियम् । किञ्च । सर्वपरित्यागी देहपरित्यागार्थमपि प्रवृत्तः । तत्र तु देहपरित्यागसाधनानि सुगमानि । यथा युद्धे । **मनस्विनां** तत्र देहपरित्यागेच्छूनाम् । सत्कर्तृकः सम्यक्प्रहारो यत्र युद्धे । "**लक्ष्यं[2] शस्त्रभृतां वा स्यादि**"ति स्मृतेः । अथवा । वीररसाविष्टस्य यथा युद्धभूमिस्तथा वैराग्यरसाविष्टस्य सर्वविषयरहितं हिमस्थानम् ॥ २९ ॥

एवमुत्तमदेशगमनपर्यन्तमुक्तम् । अग्रिमकृत्यं त्वनुवादात्स्पष्टीभविष्यति । साक्षाद्विदुरोपदेशकथने मर्यादायां विरोध आपद्येत । **यावत्कस्याऽपि हृदयं यस्मिन् सर्वात्मना भवेत् । हृदा बन्धनसद्भावान्न स मुच्येत कर्हिचित् । अत एवेष्टवर्गेच्छा यथा गच्छेत्तथा चरेत् । धृतराष्ट्रे तथा बन्धो मा भूदिति हरेः प्रियः । युधिष्ठिरादिमोहस्य नाशमाह स नारदः । मोहाभावः स्वतो नाऽस्ति तस्येति प्राक्कथा तता ।** एवमर्धरात्रसमये धृतराष्ट्रे निर्गते उदयानन्तरं प्रहरपर्यन्तं जिज्ञासा नाऽभूत् । तदाह—

अजातशत्रुः कृतमैत्रो हुताग्नि-
र्विप्रान्नत्वा तिलगोभूमिरुक्मैः ।
गृहं प्रविष्टो गुरुवन्दनाय
न चाऽपश्यत् पितरौ सौबलीञ्च ॥ ३० ॥

तत्र सञ्जयमासीनं पप्रच्छोद्विग्नमानसः ।
गावल्गणे क्व नस्तातो वृद्धो हीनश्च नेत्रयोः ॥
अम्बा च हतपुत्रार्त्ता पितृव्यः क्व गतः सुहृत् ॥ ३१ ॥

अजातशत्रुरिति । नाम्नैव वैराभावो निरूपितः । **कृतमैत्र इति** । देवपितृऋषिभूततर्पणेन सर्वत्र मैत्री कृता । अथवा । प्रातःसन्ध्या मित्रदैवत्या । "**मित्रस्य चर्षणी धृत**" इत्युपस्थानात् । अनुद्धरणाभ्युदये च मैत्रचरुविधानाच्च । अतः कृतसन्ध्यावन्दन इत्यर्थः । कृतावश्यको वा । गुदस्य मित्रदैवत्यात् । क्रमेण त्रयं ज्ञातव्यम् । **हुताग्निः** । कृताग्निहोत्रः । राज्ञो हि दानं नित्यम् । तत्राऽपि तिलपात्रम् । गोदानं भूमिदानं स्वर्णदानमिति च[3] । आज्यावेक्षणं स्वर्णदान एवोक्तम् । "**तिलैर्विष्णुर्गवा रुद्रो भूम्या चैव प्रजापतिः । सर्वे प्रीताः सुवर्णेन सत्पात्रेषु समर्पणादि**"ति तानि[4] दानानि कृत्वा, ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्य, परम्परागतं गृहं प्रविष्टः । राजगृहं राजशब्दवाच्यत्वं च

---

१ अतिदुःखदेशे इति ख. ग. २ शस्त्रं लक्ष्यभूतामिति क. ग. घ. ३ चकारो नास्ति क. ४ तानीति नास्ति क. घ.

धृतराष्ट्रे धृतमिति तद्गृहं प्रविष्टः। गुर्वादिवन्दनमपि नित्यम्। नष्टाश्वदग्धरथन्यायेन धृतराष्ट्रस्य पितृत्वं युधिष्ठिरस्य च पुत्रत्वमिति। गुरुषु मातुर्मुख्यत्वात्—**न चाऽपश्यत्**—कुन्तीं नत्वा, धृतराष्ट्रविदुरनमस्कारार्थं प्रविष्टस्तौ सौबलीञ्च दृष्टवानपि न। नमस्कारो दूरे। महानुद्वेगो जातः। अतोऽविचार्यैव[1] सञ्जयं पृष्टवान्। गवल्गणस्य पुत्रो **गावल्गणिः**। पित्रादिक्रमेण त्वमेतेषामेव सेवकः। कथमद्य[2] प्रमत्त इति। **नस्तात इति** परमपूज्यत्वम्। **वृद्ध इति** धर्मः। **नेत्रयोर्हीन इति** दया। सम्बन्धमात्रविवक्षया षष्ठी। भार्यासहितत्वेन सुखित्वमाशङ्क्याऽऽह—**अम्बा चेति**। गान्धारी च पुत्रशोकेन भर्त्तृव्रतचर्यया च आर्त्ता पीडिता। गमनसम्भावनाभावात्—**क्वे**त्युक्तम्। **पितृव्यो** विदुरः। सोऽपि **सुहृत्** शुद्धान्तःकरणः। अतो वञ्चनं न करिष्यतीति भावः॥ ३०॥ ३१॥

गमनाभावाददर्शनाच्च गङ्गोपर्येव गृहस्य विद्यमानत्वाद्गङ्गापतनं सम्भावयति—

अपि मय्यकृतप्रज्ञे हतबन्धुः स्वभार्यया।
आशंसमानः शमलं गङ्गायां दुःखितोऽपतत्॥ ३२॥

अपीति। **अकृतप्रज्ञे**। न कृता प्रज्ञा पुत्रबुद्धिर्येन। पूर्वं पुत्राश्च[3] बान्धवा हता यस्य। अत उभयाभावाच्छास्त्रतः पुत्रत्वेऽपि यदि पुत्रत्वं न मन्यते तदाऽस्मासु शत्रुत्वमेव स्थितमिति कदाचिदस्मानपि मारयेदिति **शमलं** पापमाशंसमानोऽपमृत्युषु गङ्गामरणं श्रेष्ठमित्यपमृत्युमरणाद्दुःखितो मारणापेक्षया मरणमुत्तममिति गङ्गायामपतत्। विदुरस्तु लज्जयाऽनुक्त्वैव गत इति भावः॥ ३२॥

तदप्यसम्भावितमिति मत्वाऽऽह—

पितर्युपरते पाण्डौ सर्वान्नः सुहृदः शिशून्।
अरक्षतां व्यसनतः पितृव्यौ क्व गतावितः॥ ३३॥

पितर्युपरत इति। वस्तुतस्तूभाभ्यामेव रक्षिताँ[4] लाक्षागृहाद्दाह्याच्च। एवमन्यदपि ज्ञातव्यम्। तदाह—**अरक्षतां व्यसनत इति**॥ ३३॥

सञ्जयस्तु पूर्वमेव तदभावं ज्ञात्वा भयादपि मूर्च्छित एव स्थितः। अतो नोत्तरं दत्तवानित्याह—

सूत उवाच—

कृपया स्नेहवैक्लव्यात्सूतो विरहकर्षितः।
आत्मेश्वरमचक्षाणो न प्रत्याहाऽतिपीडितः॥ ३४॥
विमृज्य पाणिनाऽश्रूणि विष्टभ्याऽऽत्मानमात्मना।
अजातशत्रुं प्रत्यूचे प्रभोः पादावनुस्मरन्॥ ३५॥

---

१ अतो विचार्यैवेत्यवग्रहशून्यः पाठः सर्वेषु पुस्तकेषु। प्रतिभातस्त्ववग्रहो मूले निवेशितः। २ कथमप्रवृत्त इति क. कथमप्रमत्त इति घ. ङ। ३ पूर्वपुत्राश्चेति ख. ग. ४ रक्षिताविति ख.

कृपयेति । दीनत्वात्कृपा । स्नेहः सहजः । कृपया च स्नेहाधिक्याद्वैक्लव्यम् । **आत्मेश्वरमिति** नीतिरतिपीडायां हेतुः[1] । यद्यपि युधिष्ठिर ईश्वरस्तथापि स्वस्य धृतराष्ट्र एव । अवचनेऽतिपीडैव हेतुः । न[2] त्ववज्ञादिः । तथापीश्वरसान्निध्यात्तूष्णीम्भावोऽनुचित इति "**विकलश्च न वदेदि**"ति स्मृतेर्निर्गतान्यश्रूणि पाणिना विमृज्य अन्येषामनिर्गमार्थं चाऽऽत्मानं विष्टभ्य गुर्वन्तराभावेऽपि स्वयमेव गुरुर्भूत्वा प्रमादकथनेऽपि दण्डं न करिष्यतीत्यजातशत्रुं प्रति धृष्टतौदासीन्यहेलनाद्यभावाय **प्रभोर्धृतराष्ट्रस्य** पादौ[3]वनुस्मरन् भक्त्यौ भगवतो वा दण्डाभावाय **प्रत्यूचे** प्रतिकूलमुत्तरं दत्तवान् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

सञ्जय उवाच—

नाऽहं वेदाऽऽत्मवसितं पित्रोर्वः कुलनन्दन ।
गान्धार्याश्च महाबाहो मुषितोऽस्मि महात्मभिः ॥ ३६ ॥

न[6] हि जानामीत्युक्ते[5] राज्ञः प्रियं भवति । अज्ञाने हेतुः—**आत्मवसितमिति** । न केनचित्सह मन्त्रणं कृतम् । किन्त्वात्मन्येव **वसितं** अवसितम् । "**वष्टि भागुरिरल्लोपमि**"ति । **पित्रोर्व** इति कदाचिद्भवद्भिर्ज्ञायेत । आत्मत्वात्कुलनन्दनत्वाच्च चिकीर्षितमपि कदाचित्सूचयेत् । अथवा । **कुलनन्दनेति** । तव तु दोषो नास्तीत्यर्थः । **महाबाहो इति** । तव क्रियाशक्तेराधिक्येऽपि यदि त्वं न जानासि कुतो मम ज्ञानमिति भावः । **महात्मभिरिति** । महानात्मा आत्मनि वा यस्य । स्वत एव वञ्चनसामर्थ्यं भगवदीयत्वेन वा । उभयथाऽप्यहं वञ्चित इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

एवं पूर्वकथां निरूप्य विवक्षितकथामारभते । तत्र गावल्गणिवाक्यं श्रुत्वा महामोहग्रस्तो राजा प्रमादं वा कुर्यादित्याशङ्क्यैतादृशकार्ये नियुक्तो नारदस्तदा समागत इत्याह—

अथाऽऽजगाम भगवान्नारदः सहतुम्बुरुः ।
प्रत्युत्थायाऽभिवाद्याऽऽह सानुजोऽभ्यर्चयन्निव ॥ ३७ ॥

अथेति । अथ मोहानन्तरं तदपगमार्थमागत इत्यर्थः । तुम्बुरुरन्य ऋषिः । शोका[7]पनोदे हि सम्मतिरपेक्ष्यते । अधिकारिण उद्वेगाधीनत्वात् । तदा प्रमादं कर्तुं विचारयन्नारदं दृष्ट्वा अनेन निर्णयो भविष्यतीत्युत्थाय पूर्वावस्थां त्यक्त्वा ऋषिमभिवाद्य स्वागतादिकमपृष्ट्वैव धृतराष्ट्रं पृच्छति ॥ ३७ ॥

युधिष्ठिर उवाच—

नाऽहं वेद गतिं पित्रोर्भगवन् क्व गतावितः ।
अम्बा च हतपुत्रार्त्ता क्व गता सा तपस्विनी ॥ ३८ ॥

नाऽहं वेदेति । अमङ्गलसम्भावनां नोक्तवान् । अयुक्तत्वात् ॥ ३८ ॥

शीघ्रकथनार्थमाह—

कर्णधार इवाऽपारे भगवान् पारदर्शनः ।
अथाऽऽबभाषे भगवान्नारदो मुनिसत्तम ॥ ३९ ॥

---

१ हेतौ इति क. ख. ग. २ दत्त्वज्ञानारिरिति घ. ३ भक्त्या पादाविति ख. ग. ४ भक्त्येति नास्ति ग. ५ नाऽहमितीति प्रतीकमधिकं क. ६ न हि न जानामीति क. ख. ७ शोकापनोदने इति क.

कर्णधार इति। शोकसमुद्रे मग्ना वयम्। तत्र सार्वज्ञ्यं नौका। तस्या निर्वाहको भवानेव। केवलनाविकवन्न किन्तु **पारदर्शनः** गन्तव्यदेशं पश्यसि। पर्यवसानं जानासीत्यर्थः। एवमर्द्धवचने स्थितः। उपसंहाराकथनात्। तदा नारदस्तस्यां॑ऽकथनहेतुं ज्ञात्वा स्वयमेव बभाषे। ज्ञाने हेतुः—**भगवानिति**। अनुबोधे वा। **मुनिसत्तमेति** सम्बोधनम्। पाठान्तरेऽपि प्रकाराणामुक्तत्वादाभासाद्यूहनेन स्वयमूहनीयम्। मुनयो हि कृपालवो भवन्ति। अतः कृपया नारदोऽपृष्टमप्याहेत्यर्थः॥ ३९॥

भगवान् संसारिजीवेषु यदज्ञानं करोति तत्सहसा कृतिव्यावृत्त्यर्थम्। अतस्त्वयाऽपि सहसा न किञ्चित्कर्त्तव्यम्। प्रथमतो मोहं दूरीकुरु। पश्चात्पृष्टं वक्ष्यामीत्यभिप्रायेणाऽऽह—

नारद उवाच—

मा कश्चन शुचो राजन् यदीश्वरवशं जगत्।
स संयुनक्ति भूतानि स एव वियुनक्ति च॥ ४०॥

मा कश्चन शुच इति। शोको ह्यनिष्टज्ञानसाध्यस्वन्यूनतापादकानिष्टपदार्थनिदिध्यासनविशेषः॥ कोऽप्यनिष्टभावनया न चिन्तनीय इत्यर्थः। **राजन्निति** सम्बोधनान्महाकुटुम्बित्वमुक्तम्। तेन महति राज्ये सर्वदेष्टानिष्टोत्पत्तेः शोके कदाचिदपि राज्यसुखं न स्यात्। अतो राजा न शोचति। किञ्च। शोको निष्फलो विरुद्धश्च। तत्र हेतुः—**यदीश्वरवशं जगदिति**। यस्मात्कारणात्सर्वं जगदीश्वरवशम्। भगवता हि सर्वो॑ऽपि पदार्थः क्रियते नियम्यते च। स न कस्यचिद्द्विष्टो॑ इष्टो वा। स स्वार्थं परार्थं वा करोति। तत्र परार्थकरणे हितमेव करोतीति नियमः। स्वार्थकरणेऽपि स्वलीलासिद्ध्यै करोति। तत्र परार्थपक्षे भगवता तस्य हिते क्रियमाणे स्वयं चेच्छोचेत्तदा॑ निषिद्धम्। भगवतश्च कोपो भवेत्। भगवल्लीलायां तु सुतरामेव क्रोधोऽनौचित्यं च। स्वस्याऽपि ममतास्पददूरीकरणे पूर्वोक्त एव न्यायः। अतो भगवदधीनत्वादात्मानं परं वा कश्चन मा शुचः। नन्वग्नेरिव संयोगवियोगाभ्यां दुःखजननात्स्वदुःखेन शोक इति चेत्? तत्राऽऽह—**स संयुनक्तीति**। भूतानि स एव योजयति वियोजयति च। तस्मात्कृताविव संयोगेऽपि सैव युक्तिरनुसन्धेया। उभयथाऽपि सर्वथा भगवान् हितं करोतीति ज्ञातव्यम्॥ ४०॥

ननु स्वार्थपक्षे कथं शोकपरिहारः। भगवांस्तु स्वलीलार्थं करोति। जीवास्त्वयुक्ते योजितत्वाद्दुःखेन शोचन्ति। भगवल्लीलाया बहुकालविततत्वात्स्वस्य दुःखपरम्परायां शोकस्याऽऽवश्यकत्वात्। तत्राऽऽह—

यथा गावो नसि प्रोतास्तन्त्यां बद्धाः स्वदामभिः।
वाक्तन्त्यां नामभिर्बद्धा वहन्ति बलिमीशितुः॥ ४१॥
यथा क्रीडोपस्कराणां संयोगविगमाविह।
इच्छया क्रीडितुः स्यातां तथैवेशेच्छया नृणाम्॥ ४२॥

---

१ तस्याः कथनहेतुमिति ग. २ स्वन्यूनताद्दक् अनिष्टेत्यादि घ. ३ सर्वे पदार्थाः क्रियन्त इति क. ४ विद्विष्ट इति ग. घ. ङ. ५ चेच्छा चेदिति ग.

यथा गाव इति। "न दुःखं पञ्चभिः सहे"ति च तदर्थमेव सृष्टा वयमिति च तदर्थमेव महद्भिर्विषयैर्योज्यन्त इति चाऽवसरे स्वामिद्रोहस्याऽयुक्तत्वाज्ज्ञात्वा दुःखमपि सोढ्वा अग्रे कृतार्था भविष्याम इति बुद्ध्वा भगवल्लीलामेव सम्पादयेत्। अन्यथा दुःखं बहु प्रयच्छेदिति गावो दृष्टान्तः। **नसि** नासिकायां प्रोताः। तदा हि बलीवर्दा वशे भवन्ति। अहन्ताममतारज्ज्वा विषयलक्षणनासिकायां प्रोता इन्द्रिययुक्ता भगवद्वशे भवन्तीत्यर्थः। दृष्टान्तेनैव सामान्यबन्धनमुक्त्वा विशेषबन्धनमाह—**वाक्तन्त्यां नामभिर्बद्धा इति** । वेदलक्षणा दीर्घरज्जुः। ब्राह्मणक्षत्रियरूप ओदनः। स च भगवता भोक्तव्यः। तैर्भगवति सायुज्यं प्राप्तव्यम्। तेषां प्राकृतक्रियास्तुषाः। बीजयोनिसम्बन्धस्तृणसम्बन्धः। इन्द्रियाणि बलीवर्दाः। वेदो मर्यादारज्जुः। भगवदिच्छा स्तम्भः। एवं सति स्वस्येन्द्रियाध्यासे बलीवर्दत्वम्। अन्यथा स्वस्याऽऽधारत्वं त्रिविधपापविमोकश्च फलम्। इन्द्रियाणि तु देवताधिष्ठितानि वैदिककर्मणि प्रवर्तन्ते। तेन स्वस्य मलापकरणं भवति। पुनर्निरन्तरसमाधिना प्राकृततुषेऽपगते ज्ञानाग्निना पक्का ओदनत्वं सम्पद्यन्ते। **नामभिर्बद्धाः**। ब्राह्मणोऽयं क्षत्रियोऽयं ब्रह्मचारी गृहस्थ इति। ये यत्र योजितास्ते तत्रैव परिभ्रमन्ति। कार्यं तु प्रभोः कुर्वन्ति। न तु प्रेरकस्य। तस्मादिन्द्रियाणां भगवदर्थं सृष्टत्वात्तैर्भगवत्कार्ये क्रियमाणे स्वयं वृथाऽध्यासं कृत्वा शोको न कर्तव्य इत्यर्थः। किञ्च। भगवता हि क्रीडार्थं सृष्टाः। यथा बालः प्रतिमाभिः क्रीडति। स यथासुखं प्रतिमाः स्थापयति। कुतश्चिद्वियोज्य कुतश्चिद्योजयति। तथा सर्वे पुरुषा भगवतः क्रीडाप्रतिमाः। ते केनचित्संयुज्यन्ते वियुज्यन्ते च। अत एवं ज्ञात्वा सम्बन्धिषु ममतया शोकहर्षौ न विधेयाविति समुदायेन विवेकः। पूर्वं तु तत्त्वानां प्रत्येकं विवेक उक्तः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

एवमीश्वरार्थं सृष्टपक्षे शोकोऽनुचित इत्युक्तम्। निरीश्वरादिमतेऽपि बाह्यमतेषु च कुत्रापि शोकः शास्त्रार्थो न भवतीत्याह—

यन्मन्यसे ध्रुवं लोकमध्रुवं वा न चोभयम्।
सर्वथा न हि शोच्यास्ते स्नेहादन्यत्र मोहजात् ॥ ४३ ॥

यन्मन्यस इति। सर्वे हि वादिनश्चतुर्विधाः। साङ्ख्याः सर्वं ध्रुवं मन्यन्ते। आविर्भावतिरोभावावेवोत्पत्तिप्रलयौ। बाह्यास्तु सर्वमनित्यं कृतकत्वादित्यध्रुवं मन्यन्ते। बाह्यभेदा एव केचन माध्यमिकादयो नाऽऽसीदस्ति भविष्यतीति न ध्रुवं नाऽध्रुवं मिथ्येति मन्यन्ते। नैयायिकास्तूभयं मन्यन्ते। आकाशादयः परमाणवश्च ध्रुवाः। अन्येऽध्रुवा इति। चतुर्ष्वपि पक्षेषु सर्वथा ते न शोच्याः। न हि नित्यः शोकमर्हति। न वा बुद्बुदरूपमनित्यं शोकमर्हति। शशशृङ्गवत्पक्षस्तु सर्वथा शोकाभावाय। नैयायिकपक्षे शोकः सम्भवति। तत्राऽप्युत्तरमुच्यते। शत्रुमरणे कथं न शोचति। मित्रमरणे च शोचति। तत्कृत इति प्रष्टव्यः। स्नेहादिति चेत्। स्नेह एव शोकहेतुरपकारी। स त्यक्तव्यः। ननु कदाचित्सुखं प्रयच्छतीति कथं त्यक्तुं शक्यत इति चेत्? तत्राऽऽह—**मोहजादिति** । अज्ञानाज्जातः

१ तद्दुःखमिति घ. ङ. २ बीजयोनिः सम्बन्ध इति क. बीजयोनिः स्वसम्बन्ध इति ख. ३ विमोचकश्चेति क. ग. ४ देवताधिकृतानीति घ. ५ पक्त्वेति ख. ६ काञ्चनत्वमिति घ. ७ सम्पत्स्यत इति क. ग. घ. ८ ईश्वरार्थंसृष्टेत्यादि क. ग.

स्नेहः कथं सुखं प्रयच्छेत्। न हि सन्निपाताज्जातं शैत्यं तापापनोदनं करोति। तस्मान्मूर्च्छायां महद्दुःखे सुखमिव मन्यते। अन्यथा तन्निराकरणार्थं न यतेत ॥ ४३ ॥

फलितमाह—

तस्माज्जह्यङ्ग वैक्लव्यमज्ञानकृतमात्मनः।
कथं त्वनाथाः कृपणा वर्त्तेरन्त्वनमाश्रिताः ॥ ४४ ॥
कालकर्मगुणाधीनो देहोऽयं पाञ्चभौतिकः।
कथमन्यांस्तु गोपायेत्सर्पग्रस्तो यथा परम् ॥ ४५ ॥

तस्मादिति। हे अङ्ग। **वैक्लव्य**मिन्द्रियाणामन्तःकरणस्य च विकलताम्। केवलं पदार्थाज्ञानेन जातम्। त्वं विदितपदार्थो **जहि** नाशयेत्यर्थः। अयमेकांशेनाऽपि स्थितः (?) पुनर्दुःखं दास्यतीति भावः। मध्ये राजा शङ्कते—**कथं त्वनाथा इति**। रक्षकरहिताः। वने हि रक्षा अपेक्ष्यते। विषयाभावाच्च कृपणाः। यस्य चाऽऽश्रयं कृतवन्तस्तन्नपुंसकमचेतनमिति। उत्तरमाह—**कालकर्मगुणाधीन इति**। किं त्वमेव रक्षकस्तत्र न तिष्ठसीति शोकः। आहोस्विद्रक्षकमात्राभावात्। तत्राऽऽद्यं निराकरोति। त्वं रक्षक इति पक्षस्त्वयुक्तः। राजशब्दस्य देहवाचकत्वात्। न ह्येकेन गृहेण गृहान्तरं रक्षितुं शक्यते। किञ्च। व्यवहारानुसारेणाऽपि रक्षकत्वेऽन्याधीनः कथं रक्षेत्। अयं देहः कालाधीनः कालप्रेरणां विना कथं रक्षेत्। कालस्तु निमित्तमित्यस्मिन्पक्षेऽपि कर्माधीनः। कालप्रेरणया यत्कर्म कृतवांस्तत्फलभोगस्याऽऽवश्यकत्वात्। कर्माऽपि निमित्तमेव दृष्टसापेक्षत्वादिति चेत्। तत्रापि कर्मैव चेद्दृष्टसामग्रीमपि सम्पादयति तदाऽपि पूर्वोक्त एव दोषः। अथाऽन्यश्चेत्। स्वभावभूतास्ते गुणाः। अतस्त्रिदोषव्याप्तः। स्वयं पञ्चभूतविकारः। भूतानि तु भक्षकाणि। यैरात्मैव भक्षितस्तद्विकारः कथमन्यान् गोपायेत्। अन्ये त्वेतद्व्यतिरिक्ता देहाद्यध्यासरहिताः। **तु**शब्देन च कालानधीना भगवदीया जाताः। किञ्च। कालग्रस्तः सर्वथा न रक्षतीति दृष्टान्तमाह—**सर्पग्रस्त इति**। अजगरगिलितः। **परं** बहिः स्थितम्। अतस्त्वां धृतराष्ट्रः शोचितुमर्हति। न तु त्वं धृतराष्ट्रमित्यर्थः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

भक्ष्याभावस्तु न शङ्कनीयः। सर्वत्रैव भगवता भक्ष्यं क्लृप्तमिति वदन् कोऽपि रक्षको नास्तीति पक्षं दूषयति—

अहस्तानि सहस्तानामपदानि चतुष्पदाम्।
फल्गूनि तत्र महतां जीवो जीवस्य जीवनम् ॥ ४६ ॥

अहस्तानीति। आदौ स्रष्टव्यत्वेन जीवा एवोपस्थिताः। तेषां सृष्टिर्नाम देहनिर्माणेन तत्र प्रवेशनम्। तत्रोत्तरत्र वृद्ध्याद्यर्थमन्नसर्गे कर्त्तव्ये जीवातिरिक्तमलभमानः सर्वमेवाऽन्नमत्तारं च कृतवान्। तत्र सामान्यप्रकारो विशेषश्च। सामान्यं लौकिकम्। विशेषो वैदिकः। तत्र सामान्यप्रकारे व्यवस्थामाह—**अहस्तानि सहस्तानामिति**। उपलक्षणमेतत्। बलवतां दुर्बलं भक्ष्यम्। तद्बलं क्रिययेति हस्त-

१ प्रयच्छेद्वेति ग. घ. २ मोहाद्दुःखमिति घ. ३ सुखमिति इति ग. ४ दुर्लभमिति ख.

पादौ क्रियायां करणे इति तयोर्ग्रहणम्। सहस्ता अप्यहस्तानां भक्ष्या भवन्ति। यथा मनुष्या अजगरादीनाम्। महान्तोऽपि फल्गूनां भक्ष्या भवन्ति। यथा पिपीलिकानां सर्पाः। अतो बलाभिप्रायेणैतदुक्तम्। प्रायिकाभिप्रायेण वा। **अहस्तानि** मत्स्यादीनि। **अपदानि** तृणादीनि। यत्पुनर्जीवाधिष्ठानं नास्ति तदेव नास्ति। भावे वा घटादेरिवं न भक्ष्यता। अत एव भगवता सर्वत्र भक्ष्यं क्लृप्तमिति न चिन्ता कार्या। नीवारफलादेररण्येऽपि सत्त्वात्॥ ४६॥

ननु कथमेवं भगवान् करोति। स्वसृष्टमन्यं (?) खादयति। तत्राऽऽह—

तदिदं भगवान् राजन्नेक आत्माऽऽत्मनां स्वदृक्।
अन्तरोऽनन्तरो भाति पश्य तं माययोरुधा॥ ४७॥

तदिदं भगवानिति। वैषम्यनैर्घृण्ये भगवतो न स्तः। स्वात्मानमेव करोतीति। तदाह। **इदं** जगद् भगवान्। तत्र हेतुः—**तदिति**। यस्मात्कारणात्सर्वं सर्वस्य भक्ष्यं तस्मान्न ह्यन्यमन्यो भक्षयितुं शक्नोति। **राजन्निति** सम्बोधनमन्याये दण्डार्थम्। तेन यद्यन्यमन्यो भक्षयेद्राजदण्डादिः स्यात्। ननु भगवतोऽप्यनुचितं यत्स्वयं कृत्वा स्वयं भक्षयतीति? तत्राऽऽह—**एक इति**। सृज्यस्रष्ट्रोरभेदात्। सृष्टानामपि। नन्वेतदप्ययुक्तम्। आत्मानं भक्षयतीति। तत्राऽऽह—**आत्मेति**। अतति व्याप्नोतीत्यात्मा। सर्वमेव व्याप्नोतीति बहिःस्थितमन्तः प्रवेशयति। अन्तःस्थितं तच्च बहिः। स्वस्मिन्नेव स्वयमन्तर्बहिर्भवतीति वस्तुवृत्तम्। तत्र भक्ष्यादिव्यवहारस्तु लौकिकः। अथवा। **आत्** भक्षणात्[३]। **मा** निषेधात्मको भवति। न हि सृष्टस्याऽभक्षणे आत्मैवाऽवतिष्ठते। नन्वन्[४]यजीवाधिष्ठितं कथं भक्षयति? तत्राऽऽह—**आत्मनामात्मेति**। भक्षकाणामप्युपसंहर्त्तेत्यर्थः। अथवा। जडानामुपसंहारेऽपि जीवानां विद्यमानत्वात्कथमेक इत्यत आह—**आत्मनामात्मेति**। स्वरूपमित्यर्थः। ननु तथापि जीवदयया न भक्षयेदित्यत आह—**स्वदृगिति**। स्वस्मिन्नेव दृष्टिर्यस्य। अन्यानप्यात्मत्वेनैव जानाति। स्वभोगार्थं वा अन्यान्न पश्यतीत्यर्थः। ननु स क्वाऽस्तीत्याशङ्क्याऽऽह—**अन्तरोऽनन्तरो भातीति**। अन्तरः अनन्तरश्च बाह्याभ्यन्तरभावेन स एव भातीत्यर्थः। स सर्वत्र भक्षकत्वेनोपस्थित इति भावः। उपदेशं भेदप्र[५]कारेण फलपर्यवसितं मन्यमान आह—**पश्य तमिति**। तमेव सर्वं सर्वत्र भासमानं च पश्ये[६]त्यर्थः। नन्वेकस्य कथमनेकप्रकारत्वम्? तत्राऽऽह—**माययोरुधेति**। मायायाः प्रतिरूपत्वेनोक्तत्वात्तत्र सं[७]म्बद्धो जलचन्द्रवदग्निवद्वा अनेकधा भातीत्यर्थः॥ ४७॥

एवं रक्षकत्वाभावमाशङ्क्य भगवतः सर्वरूपेण रक्षकत्वमुक्त्वा तस्येदानीं संहार[८]लीलापरत्वमाह—

सोऽयमद्य महाराज भगवान् भूतभावनः।
कालरूपोऽवतीर्णोऽस्यामभावाय सुरद्विषाम्॥ ४८॥

सोऽयमद्येति। **महाराजेति** सम्बोधनान्न भयं कर्त्तव्यम्। इतोऽप्यधिकं स्वाराज्यं दास्यतीति भावः। **सोऽयमिति** ज्ञानदृष्ट्या प्रदर्शयन्नाह। दृश्यस्याऽन्यत्वं वारयति—**भगवानिति**। नन्वागतस्य किं प्रयोजनम्? तत्राऽऽह—**भूतभावन इति**। भूतानि भावयति पालयति दोषदूरी-

१ इतीति नास्ति ख. २ घटादिरिवेति ख. ३ अभक्षणादिति ग. अभजनादिति घ. ४ अन्येति नास्ति घ. ५ भेदकारेणेति ख. ६ पश्येदित्यर्थ इति क. ग. घ. ७ सम्बन्ध इति घ. ८ संसारलीलेति घ. ङ.

करणेनेति। स्वयं स्वतन्त्रतया संहर्त्ताऽपि विशेषाधिकारित्वात्कालस्य पालयतीति ज्ञापनार्थं भक्तिसिद्धये कालस्य रूपमिव रूपं कृत्वा सुरद्विषामभावायाऽवतीर्णः। वामनव्यावृत्त्यर्थमाह—**अस्यामिति** ॥ ४८ ॥

एवं कृष्णचरित्रमुक्त्वोपसंहरन् राजानमुपदिशति—

निष्पादितं देवकार्यमवशेषं प्रतीक्षते।
तावद्यूयमवेक्षध्वं भवेद्यावदिहेश्वरः ॥ ४९ ॥

निष्पादितमिति। "**मया निष्पादितं ह्यत्र देवकार्यमशेषत**" इति वाक्यात्। **अवशेषं** भारहारकभारदूरीकरणम्। मोहान्तरानुत्पत्तये तथोक्तम्। वस्तुतस्तु तदपि जातमेव। **तावत्** तच्छ्रवणपर्यन्तमवश्यम्भावित्वादवेक्षध्वं यावद्भगवानिह निवारकत्वेनाऽऽगच्छेत्। नन्वस्मान् स्थापयित्वा गतः कथं निवारयेत्? तत्राऽऽह—**ईश्वर इति**। सर्वकरणसमर्थः ॥ ४९ ॥

एवं भगवज्ज्ञापनेन मोहाभावं भयं चोत्पाद्य पृष्टे उत्तरमाह—

धृतराष्ट्रः सह भ्रात्रा गान्धार्या च स्वभार्यया।
दक्षिणेन हिमवत ऋषीणामाश्रमं गतः ॥ ५० ॥

धृतराष्ट्र इति। हिमवतो दक्षिणेन हिमालयस्य दक्षिणे भागे। पूर्वमेव सिद्धमृषीणामाश्रमं गतः। गङ्गादक्षिणभागाद्राजगृहाद्धिमदक्षिणभागे ऋषिगृहे गत इत्याधिक्यम्। "**गाङ्गं करिकराकृष्टं वायुना पल्लवीकृतम्। पुण्यदेशेषु पतितं हिमं तं विद्धि राघवे**"ति वाक्याद्धिमसम्मुखतया तथा शीतेनाऽतिपीडितश्च तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ५० ॥

तत्रर्षीणामनुभावं गङ्गाख्याऽऽह—

स्रोतोभिः सप्तभिर्यत्र स्वर्धुनी सप्तधा व्यधात्।
सप्तानां प्रीतये नाम्ना सप्तस्रोतः प्रचक्षते ॥ ५१ ॥

स्रोतोभिरिति। तस्याऽऽश्रमस्य **सप्तस्रोत** इति नाम। तत्सार्थकमित्याह। यत्राऽऽश्रमे ऋषीणामुत्कर्षस्थापनाय प्रत्येकमृषीणां समीपे प्रवाहरूपेणाऽऽगता। वक्रतया गमने तूच्चनीचता स्यात्। ऋषीणां वैमनस्यं च। अतः **स्रोतोभिः सप्तभिरित्युक्तम्**। **व्यधात्**। जाता। आत्मानं वा। **स्रोतोभिरिति**—"**तृतीया च होश्छन्दसी**"ति कर्मार्थे तृतीया। तेन स्रोतांसि व्यधादित्यर्थः। **स्वर्धुनीति** स्वतन्त्रतयाऽऽकाशगङ्गा समागतेति ज्ञायते। तेन जलान्तरामिश्रणेनाऽतिपवित्रत्वमुक्तम्। **नाम्ना सप्तस्रोत इति**। नानेति पाठे सप्तानां प्रीतये नाना। अनेन यथासङ्ख्यं ज्ञापितम् ॥ ५१ ॥

तत्र तस्य कृत्यमाह तूष्णीम्भावव्यावृत्त्यर्थम्—

स्नात्वाऽनुसवनं तस्मिन् हुत्वा चाऽग्नीन् यथाविधि।
अब्भक्ष उपशान्तात्मा स आस्ते विगतैषणः ॥ ५२ ॥

---

१ अवश्यभावितत्वादिति घ. २ निवारकत्वेनाऽधिगच्छेदिति क. घ. ३ दक्षिणभागे इति घ. ४ हिमेति नास्ति ग. घ. ङ. ५ पततीति क. ग. ङ. ६ तथेति नास्ति घ. ७ अतिपवित्रमिति क. ग. ङ. ८ नामेति घ.

स्नात्वेति । स्नानादयो नियमाः । उपशान्त्यादयो यमाः । **अनुसवनं** त्रिकालम् । सवनानुकल्पतया वा । **अग्नीन्** गार्हपत्यादीन् । अन्धस्याऽपि यथा गार्हस्थ्यं तथा होम इति चाऽदोषः । होमेनाऽग्नय एव संस्क्रियन्त इति संस्कार्यत्वेन कर्मता । आधानं कृत्वेत्यर्थः । चकारादग्निहोत्रमपि हुत्वा । **यथाविधि** पञ्चाग्निविधानमनतिक्रम्य । अप एव भक्षयतीत्यब्भक्षः । वानप्रस्थाश्रमेऽकृष्टपच्यादिवायुभक्षान्तमाहारा विहिताः । तत्रोपान्त्यमब्भक्षः । उप भगवत्समीपे प्रतीचि वा शान्तः आत्मा अन्तःकरणं यस्य । ज्ञानार्थं भगवदाविर्भावार्थं वा । एषणापरित्यागेन मुक्तियोग्यता सूचिता । **आस्त इति** सत्तातिरिक्तधर्मराहित्यं सूचितम् । लोकैषणाऽत्र मुख्या ॥ ५२ ॥

एवं यमनियमावुक्त्वा अष्टाङ्गयोगं वक्तुमासनादिकमाह—

जितासनो जितश्वासः प्रत्याहृतषडिन्द्रियः ।
हरिभावनया ध्वस्तरजःसत्त्वतमोमलः ॥ ५३ ॥

जितासन इति । आसनजयः प्राणानां जयः प्रत्याहारश्च क्रमेणोक्ताः । **षडिन्द्रिय इति** कर्मेन्द्रियाणि नियम एव प्रत्याहृतानि । ध्यानमाह—**हरिभावनयेति** । ध्यानधारणे एकीकृत्योक्ते । एकदेशसमुदायभेदेन तयोर्भेदात् । ध्वस्तानि गुणत्रयमलानि रागादीनि यस्य ॥ ५३ ॥

निर्विकल्पसमाध्यर्थमाह—

विज्ञानात्मनि संयोज्य क्षेत्रज्ञे प्रविलाप्य तम् ।
ब्रह्मण्यात्मानमाधारे घटाम्बरमिवाऽम्बरे ॥ ५४ ॥

विज्ञानात्मनीति । अन्ते स एव कर्त्तव्यः । अत्र ह्युत्तरोत्तरं पञ्चाऽऽत्मानः । उत्क्रान्तिगत्यागतिकर्ता जीवः प्रथमो देहमानसभेदेन भिन्न एक एव । स व्यष्ट्यात्मा । ततो महान् ब्रह्माण्डाभिमानो विज्ञानात्मा समष्टिः । तस्मात्परः प्रकृत्यधिष्ठाता पुरुषः । ततोऽपि महानक्षरात्मा । ततः पुरुषोत्तम इति । तत्र स्वात्मानं प्रथमम् । क्रमविलापनेन ब्रह्मपर्यन्तं गत इत्याह । स्वात्मानं विज्ञानात्मनि संयोज्य । तं च क्षेत्रज्ञे । अथवा । **विज्ञानात्मा** महत्तत्त्वं चित्ताविर्भूतचैतन्यम् । तं क्षेत्रज्ञे पुरुषे । तं **ब्रह्मणि** अक्षरे । तस्याऽनात्मत्वे प्रविलापनं व्यर्थमित्यत आह—**आत्मानमिति** । ननु पुरुषाक्षरयोः स्वरूपे वैलक्षण्याभावात्किं प्रविलापनेनेत्यत आह—**घटाम्बरमिति** । घटे भिन्ने यथाऽऽकाशमाकाशं स्यात् । अतः प्रकृत्यधिष्ठातृत्वं दूरीकृतमित्यर्थः ॥ ५४ ॥

तस्याऽक्षरधर्माविर्भावेन दोषनिवृत्तिमुपसंहरति—

ध्वस्तमायागुणोदर्को निरुद्धकरणाशयः ।
निवर्त्तिताखिलाहार आस्ते स्थाणुरिवाऽचलः ॥ ५५ ॥

ध्वस्तेति । मायागुणानामुदर्कः प्रकृतौ व्यामोहेन सम्बन्धः । नितरां रुद्धाः पुनरुद्गमनसामर्थ्यरहिताः इन्द्रियान्तःकरणानि करणाशया यस्य । **निवर्तिताखिलाहार इति** प्राणवृत्तिनिवा-

१ होमे वाऽग्नय इति ख. २ ईषणेति ख. ३ लोकेषणेति ख. ४ त्रिमुख्येति क. ख. ग. ५ प्राणायामजय इति ग. ६ व्यष्टात्मेति घ. ७ पुरुष इति इति ग. घ. ङ. ८ चिन्ताविर्भूतेति ङ. ९ तस्याऽनामत्वे इति घ.

रणम् । एवं चतुर्णां देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणानां बीजभूतमायागुणसहितानां व्यापारे निवृत्ते अक्षररूपं प्राप्तस्याऽऽत्मनः स्वतो व्यापाराभावात्स्थाणुरिवाऽऽसीदित्याह—**आस्त इति** । बहिःस्थितवाय्वाद्यचालने दृष्टान्तः । **"वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वमि"**ति श्रुतेः । तत्तुल्यो वा जात इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

तर्ह्येवं बहुकालं स्थास्यतीति विचार्य समाधिविरतौ समानेय इत्याशङ्कायामाह—

तस्याऽन्तरायो मैवाऽभूः संन्यस्ताखिलकर्मणः ।
स वा अद्यतनाद्राजन् परतः पञ्चमेऽहनि
कलेवरं हास्यति स्वं तच्च भस्मीभविष्यति ॥ ५६ ॥
दह्यमानेऽग्निभिर्देहे पत्युः पत्नी सहोटजे ।
बहिः स्थिता पतिं साध्वी तमग्निमनु वेक्ष्यति ॥ ५७ ॥

तस्याऽन्तराय इति । परमपुरुषार्थे सन्निहितस्य विघ्नरूपस्त्वं मा भूः । त्वद्दर्शनादिना मोह उत्पन्ने सर्वनाशो भविष्यति । किञ्च । त्वया गतेन विषयसम्पादनमेव कर्त्तव्यम् । तच्च संन्यासिनो निषिद्धमित्याह । संन्यस्तान्यखिलानि कर्माणि येन । अनेन कर्मार्थमपि विषयग्रहणं निवारितम् । तर्हि रक्षार्थं प्रयत्नः कर्त्तव्य इत्याशङ्क्याऽऽह—**स वा इति** । प्रथमं बहुकालं स्थितिरेव नास्ति । विनियोगश्च स्वतः सिद्धः । अद्यतनात्पञ्चमेऽहनि । **राजन्निति** सम्बोधनाद्गमनसम्भृतावपि तावान् कालो गमिष्यतीति सूचितम् । **परत** इत्यद्यदिनं परित्यज्य पञ्च दिनानि । तत्र पञ्चमेऽहनि कलेवरं हास्यति । **अहनीति** शुक्लपक्षादिकमपि सूचितम् । कलेवरपरित्यागे हेतुः—**स्वमिति** । दग्धपटन्यायेनाऽभिमानशेषस्य विद्यमानत्वात् । **"भस्मान्तमिदं शरीरमि"**ति श्रुतेस्तस्य प्रतिपत्तिमाह—**तचेति** । ब्रह्मणि स्थितोऽपि प्रयत्नशेषेण प्राणदेहादिकं धृत्वा तिष्ठति । तस्य त्यागसमये । आग्नेयीं धारणां कृत्वा त्यक्तवान् (?) । अतस्तद्भस्म जातम् (?) इत्यर्थः । **"आधानप्रभृति यजमानो(?)ऽग्नयो भवन्ती"**ति श्रुतेः । अन्तःस्थिताग्निप्राकट्ये बहिःस्थितैरपि संसर्गान्महत्यग्नौ संजाते पर्णशालायामपि दग्धायां पातिव्रत्यधर्मेण **"प्रविशेद्वा हुताशनमि"**ति बहिः स्थिताऽपि पत्नी अभ्युपघाताभावाय साध्वी तमेवाऽग्निमनु प्रवेशं करिष्यतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

एवं दम्पत्योर्विनियोगमुक्त्वा तद्धेतुभूतविदुरविनियोगमाह—

विदुरस्तु तदाश्चर्यं निशाम्य कुरुनन्दन ।
हर्षशोकयुतस्तस्माद्गन्ता तीर्थनिषेवकः ॥ ५८ ॥

विदुरस्त्विति । तुशब्देन तयोरवस्थां तस्य निवारयति । ननु सहाऽऽगतानां मध्ये कथं द्वयोरेव सा गतिर्न तृतीयस्येत्यत आह—**तदाश्चर्यमिति** । पूर्वं तु तत्क्रियायामेवाऽऽसक्तं चित्तमासीत्किं भविष्यतीति । निष्पन्ने तु कार्ये तदाश्चर्यत्वेन स्फुरितं न कर्त्तव्यत्वेन । न ह्यद्भुतं सर्वस्य सम्भवतीति । तर्हि किं कृतवानित्यत आह—**गन्तेति** । **कुरुनन्दनेति** सम्बोधनं तवैतन्न कर्त्तव्यमिति

१ प्राणेति नास्ति ग. २ तर्ह्ययमिति क. ग. घ. ङ. ३ सम्भूतावपीति घ.

सूचयति । सर्वाह्लादकरत्वात् । पारलौकिकैहिकविचारेण[1] हर्षशोकयुतस्तस्माद्देशाद्देहपातनपर्यन्तं परिभ्रमेदिति विध्यनुसारेण प्रवृत्तत्वान्मध्ये प्रासङ्गिकं समाप्य प्रक्रान्तमेवं कृतवानित्याह—**तीर्थनिषेवक** इति ॥ ५८ ॥

एतावता राज्ञः शोको निवृत्त इति नारदगमने पूर्वोक्तस्य समाप्तिमाह—

इत्युक्त्वाऽथाऽऽरुहत्स्वर्गं नारदः सहतुम्बुरुः ।
युधिष्ठिरो वचस्तस्य हृदि कृत्वाऽजहाच्छुचः ॥ ५९ ॥

इतीति । **अथेति** भिन्नप्रक्रमेण पूजितः सन्तुष्टहृदयः । अतः परं भूमौ तस्य कार्यं नास्तीति ज्ञापयति—**आरुहत्स्वर्गमिति** । तुम्बुरुणा कथान्तरसूचनमाशङ्क्य—**सहतुम्बुरुरिति** । उपाख्यानफलमाह—**युधिष्ठिर इति** । शुचः शोकान्[2] । वाक्यस्य शोकबाधकत्वाद्वाक्ये स्थिते शोका[3] निर्गता इत्यर्थः ॥ ५९ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां प्रथमस्कन्धे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ।

एवं हि धृतराष्ट्रस्य मुक्तिमुक्त्वा त्रयोदशे ।
पाण्डवानामतो द्वाभ्यां हेतुपूर्वमुदीर्यते ॥ १ ॥
तेषां नेष्टो ब्रह्मभावः सायुज्यं परमीप्सितम् ।
तन्न[4] स्याद्भूतले कृष्णे सखिभावेन बाधनात्[5] ॥ २ ॥
अतश्चतुर्दशे हेतुं भगवद्गमनं महत् ।
यो वदेत्तस्य सन्दर्शः[6] प्रश्नश्च विनिरूप्यते ॥ ३ ॥
सम्भावनाया[7] हेतुत्वं[8] निश्चये किमुतेति च ।
भगवद्गमनं तस्मादुभयत्रोच्यते द्विधा ॥ ४ ॥

एवं पूर्वाध्याये "**तावद्यूयमवेक्षध्वमि**"ति नारदवाक्याद्भगवन्निर्याणस्याऽऽवश्यकत्वं श्रुत्वा धृतराष्ट्रगमनकृतक्लेशं परिहृत्य स्वगमनहेतुभूतं भगवद्गमनं प्रति चिन्ताकुलितः पर्यालोचनं करोतीति व तस्य पीठिकामाह—

सूत उवाच—

सम्प्रस्थिते द्वारकायां जिष्णौ बन्धुदिदृक्षया ।
ज्ञातुं[9] च पुण्यश्लोकस्य कृष्णस्य च विचेष्टितम् ॥ १ ॥

---

१ विचारण इति घ. २ शोकानीति ख. ङ. ३ शोकानि गतानीत्यर्थ इति ख. घ. ङ. ४ तत्तस्माद्भूतल इति क. घ. ५ बन्धनादिति क. घ. ६ संस्पर्श इति क. ७ सम्भावनायामिति क. ग. घ. ८ हेतुत्वनिश्चये इति ग. घ. ९ ज्ञातुं मायामनुष्यस्य वासुदेवस्य चेष्टितमिति क्वाचित्कः पाठः.

व्यतीताः कतिचिन्मासास्तदा पाण्डुसुतो नृपः ।
ददर्श घोररूपाणि निमित्तानि कुरूद्वहः ॥ २ ॥
कालस्य च गतिं रौद्रां विपर्यस्तर्त्तुधर्मिणः ।
पापीयसीं नृणां वार्त्तां क्रोधलोभावृतात्मनाम् ॥ ३ ॥
जिह्मप्रायं व्यवसितं शाठ्यमिश्रं च सौहृदम् ।
पितृमातृसुहृद्भ्रातृदम्पतीनां च कल्कनम् ॥ ४ ॥
निमि[1]त्तान्यत्यरिष्टानि काले त्वनुगते नृणाम् ।
लोभाद्यधर्मप्रकृतिं दृष्ट्वोवाचाऽनुजं नृपः ॥ ५ ॥

सम्प्रस्थित इति । शापात्पूर्वं भगवान् किं करोतीति ज्ञानार्थमर्जुनः प्रेषितः । तस्मि[2]न्नपि गते बहवो मासा जाता इति विलम्बे कारणाभावाच्चिन्ता । निमित्तदर्शनाच्च । तत्राऽऽद्यं द्वाभ्यामाह । गमनाँ[3]गमननिरूपणाद्द्वारकायां गतस्य न काऽपि चिन्ता । तत्राऽपि सम्यग[4]र्तस्य । श्वशुरगृहे समाह्वानात् । तत्राऽपि स्वयं जिष्णुः जयशीलः । तत्राऽपि बन्धूनां दर्शनार्थं न कलहाद्यर्थं । तत्राऽपि सर्वानिष्टनिवारकस्य कृष्णस्य विशेषचरित्रं चेष्टितं ज्ञातुम् । **कतिचित्** सप्त मा[5]साः । यदा नाऽऽयात्तदा । **पाण्डुसुतो** दीर्घदर्शी । विचारावश्यकत्वाय च नृपः । आगमने अपशकुनानि दृष्टवान् । घोराणि रूपाणि येषाम् । फलतो भयजनकत्वं दूरे । तेषामेव दर्शने भयं भवतीत्यर्थः । न च तावन्मात्रत्वम् । तानि पुनर्निमित्तान्यनिष्टसूचकानि । शकुनशास्त्रे तथा प्रतिपादनात् । स्वतोऽपि ज्ञानं सम्भवति । महापुरुषवंशोत्पन्नत्वात् । इत्याह—**कुरूद्वह इति** । ज्योतिःशास्त्रात्कालगतिश्च क्रूरा जाता । कलेर्दुष्टस्य प्रवेशात् । किञ्च । विपर्यस्ता ऋतुधर्मा यत्र । अनेनाऽपि कालगतिर्दुष्टेति ज्ञातम् । अनापद्यपि प्राणिनां **वार्त्ता** जीविका **पापीयसी** साधुजुगुप्सिता । कर्तृधर्मेषु क्रोधलोभावेव प्रकटौ । यत्किञ्चित्क्रियते तत्राऽधिकारिविशेषणमेतद्द्वयम् । ताभ्यामावृत आत्मा येषाम् । कालस्य कालस्थानां च दोषा उक्ताः । व्यवहारे बुद्धिदोषमाह । बुद्धिर्द्वि[6]धा हि समीचीना । व्यवसायात्मिका सर्वप्राणिषु सौहार्दजनिका च । तत्रोभयत्राऽपि कौटिल्यं वञ्च[7]कता च प्रविष्टा । बुद्धिर्हि बहिश्चेष्टाभिरनुमीयते । सा कुटिलस्य न शक्या । वञ्चकस्य च सौहार्दम् । [8]तस्मादेतद्द्वयं लोके भा[9]र्तमित्यर्थः । लौकिकधर्मदोषमाह । पित्रादिभिः कलहः । येषु सहजः स्नेहो धर्म्यस्तैः सह कलहः । पित्रादीनां सम्बन्धिभिः सह कलहः । दम्पतीनां परस्परम् । एवमेतानि निमित्तान्यन्यानि चा[10]ऽत्यरिष्टसूचकानि । समूलानि चेत्याह—**काले त्वनुगत इति** । दोषेषु कालः सानुकूलः । किञ्च । नृणां प्राणिनां सर्वेषां पूर्वयुगेषु ब्राह्मणादीनां ज्ञानादय इव लोभाद्यधर्माः स्वाभाविका जाताः । प्र[11]कृतित्वेन विगानमपि नास्तीति भावः । **अनुजो** भीमः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

---

१ इतः प्राक् "कन्याविक्रयिणं तातं सुतं पित्रोरपोषकम् । ब्राह्मणान्वेदविमुखाञ्छूद्रान्वै वेदवादिन" इति क्वचित्पठ्यमानः श्लोकः प्रक्षिप्तः । २ अपगते इति घ. ३ गमनागमनस्य निरूपणादिति क. गमनागमनिरूपणादिति ग. ४ सम्यगागतस्येति घ. ५ सप्त मासानिति ख. ६ द्विविधेति क. ख. ७ चञ्चलतेति घ. ८ तस्मा एतद्द्वयमिति ग. ङ. ९ भीतमिति घ. १० अत्यनिष्टेति ग. ११ प्रकृतित्वे चेति घ.

आसन्यस्त्वपहतपाप्मा । अतः कालादिदोषसम्भ्रमाभावात्तेन सह विचारो युक्त इति भीमेन सह विचारयति—

युधिष्ठिर उवाच—

सम्प्रेषितो द्वारकायां जिष्णुर्बन्धुदिदृक्षया ।
ज्ञातुं च पुण्यश्लोकस्य कृष्णस्य च विचेष्टितम् ॥ ६ ॥
गताः सप्ताऽधुना मासा भीमसेन तवाऽनुजः ।
नाऽऽयाति कस्य वा हेतोर्नाऽहं वेदेदमञ्जसा ॥ ७ ॥

सम्प्रेषित इति । चकारादभिप्रायम् । द्वितीयचकारादन्येषामपि कालादीनाम् । तस्य स्वतोऽनिष्टं नास्तीत्याह—**भीमसेनेति** । भीमा सेना यस्य । अनु पश्चाजातत्वात्सोऽपि तादृशः । जिज्ञासितसन्देहेऽप्यागमनाभावे हेत्वभावात्कुतो नाऽऽयातीत्याह ॥ ६ ॥ ७ ॥

शुद्धान्तःकरणत्वात्स्वस्यैव निमित्तं स्फुरितं सम्भावनयाऽऽह—

अपि देवर्षिणाऽऽदिष्टः स कालोऽयमुपस्थितः ।
यदात्मनोऽङ्गमाक्रीडं भगवानुत्सिसृक्षति ॥ ८ ॥

अपीति । आ समन्तात् क्रीडासाधनम् । मां[1]क्रीडासाधनं वा । अन्यथैवं न भवेदिति भावः ॥ ८ ॥

तत्र हेतुमाह—

यस्मान्नः सम्पदो राष्ट्रं दाराः प्राणाः कुलं प्रजाः ।
आसन् सपत्नविजयो लोकाश्च यदनुग्रहात् ॥ ९ ॥
पश्योत्पातान्नरव्याघ्र दिव्यान् भौमांश्च[2] दैहिकान् ।
दारुणाञ्छंसतोऽदूराद्भयं नो बुद्धिमोहनम् ॥ १० ॥

यस्मादिति । **लोकाः** स्वर्गादयः । राजसूयादिकरणादव[3]गम्यन्ते । हे **नरव्याघ्रेति** दर्शनमात्रेण न भयमिति सूचितम् । **उत्पाताः** अनिष्टसूचकानि निमित्तानि । त्रिविधान्यपि स्व[4]तः क्रूराणि । अतोऽदूरादेव भयं शंसन्ति । बुद्ध्या हि भयं निवर्तयितुं शक्यते । इदं तु भयं बुद्धिमेव मोहयति ॥ ९ ॥ १० ॥

तत्राऽऽध्यात्मिकं निमित्तमाह—

ऊर्वक्षिबाहवो वामाः स्फुरन्त्यङ्ग पुनः पुनः ।
वेपथुश्चाऽपि हृदय आराद्दास्यन्ति विप्रियम् ॥ ११ ॥

ऊर्वक्षीति । प्राण्यङ्गत्वेऽपि नैकवद्भावो भिन्नस्वभावत्वेन दोषख्यापनार्थः । वेपथुः कम्पः । चकाराच्चिन्तादयः । आरात् समीपे ॥ ११ ॥

---

१ आक्रीडासाधनमिति ख. २ भौमान्सदैहिकानिति क्वचित्पाठः । ३ अवगम्यत इति ग. ४ स्वतोऽक्रूराणीति क. ख. ग.

भौतिकमनिष्टमाह—

शिवैषोद्यन्तमादित्यमभिरौत्यनलानना ।
मामङ्ग सारमेयोऽयमभिरोदित्यभीतवत् ॥ १२ ॥
शस्ताः कुर्वन्ति मां सव्यं दक्षिणं पशवोऽपरे ।
वाहांश्च पुरुषव्याघ्र लक्षये रुदतो मम ॥ १३ ॥
मृत्युदूतः कपोतोऽयमुलूकः कम्पयन्मनः ।
प्रत्युलूकश्च कुह्वानैरनिद्रौ शून्यमिच्छतः ॥ १४ ॥

शिवेति । एषा इदानीमपि दृष्टिगोचरः[1] । **अनलानना** स्वभावत एवाऽग्निमुखा । अभितो रौति परीत्य रौतीत्यर्थः[2] । **सारमेयः** श्वा । **अभि** परितः **रोदिति** दुष्टशब्दं करोति । मत्तो भयं न मन्यते । **शस्ता** अश्वादयः । **अपरे** गर्दभादयः । **वाहा** अश्वाः । चकाराद्गवादयः । **पुरुषव्याघ्रेति** सम्बोधनं तस्य शङ्काभावसूचकम् । ममाऽप्यश्वाः सर्वसुखेन विद्यमाना अपि रोदनं कुर्वन्त इव लक्ष्यन्ते । अयं कपोतो **मृत्युदूतः** मृत्युसमीप आकारणार्थमागतः । दक्षिणदेशादागत्य शब्दकरणादवसीयते । कपोतोऽयमित्यन्तं भिन्नं वाक्यम् । उलूकादि भिन्नम् । **प्रत्युलूकः** काकः । जातिविशेषो वा । चकारादन्येऽपि येषां शाश्वतिको विरोधः । कुह्वैः (?) कुत्सितशब्दैः । न विद्यते निद्रा याभ्यां तौ । शून्यं जगदिच्छतः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

आधिदैविकमाह—

धूम्रा दिशः परिधयः कम्पते भूः सहाऽद्रिभिः ।
निर्घातश्च महांस्तात साकं च स्तनयित्नुभिः ॥ १५ ॥
वायुर्वाति खरस्पर्शो रजसा विसृजंस्तमः ।
असृग्वर्षन्ति जलदा बीभत्समिव सर्वतः ॥ १६ ॥
सूर्यं हतप्रभं पश्य ग्रहमर्दं मिथो दिवि ।
ससङ्कुलैर्भूतगणैर्ज्वलिते इव रोदसी ॥ १७ ॥
नद्यो नदाश्च क्षुभिताः सरांसि च मनांसि च ।
न ज्वलत्यग्निराज्येन कालोऽयं किं विधास्यति ॥ १८ ॥

धूम्रा दिश इति । धूमयुक्ता[3] दिश एव परिधयः । मध्ये त्रैलोक्यं ज्वलदग्निरित्यर्थः । **निर्घातो** निरभ्रविद्युत्पातः । मेघाभावेऽपि गर्जितानि च । खरस्तीक्ष्णः स्पर्शो यस्य । **रजसा** पांशुवृष्ट्या[4] । **तमः** अन्धकारम् । **असृक्** रुधिरम् । **बीभत्समिव** विष्ठारूपमिव । **पश्येति** नाऽत्र तिरोहितमिव । ग्रहाणां शुक्रादीनां मर्दं युद्धम् । पश्येत्युभयत्र सम्बन्धः । **दिवि** आकाशे न तु शास्त्रमात्रे । सम्यक्

---

१ दृष्टिगोचरेति क. ग. २ रौतीति ख. ग. ३ धूम्रयुक्ता इति क. ४ पांसुवृष्ट्येति घ.

सङ्कुलैर्भूतप्रेतपिशाचादीनां गणैर्हेतुभिर्द्यावापृथिवी ज्वलिते[1] इव । ते हि मध्ये स्थिता घातुका रुद्रगणा उपर्यधश्च ज्वालयन्तीवेत्यर्थः । वाय्वादिहेतुव्यतिरेकेणाऽपि क्षुभिताः पङ्किलावर्त्तमानजलाः । मनांसि चाऽस्मदादीनाम् । अग्निराज्येन न ज्वलति जलेनेव[2] । एवं सर्वस्याऽन्यथा कर्त्ता कालः किं विधास्यतीति न ज्ञायत इत्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

तेषां निमित्तानामवान्तरफलमपि जातमित्याह—

न पिबन्ति स्तनं वत्सा न दुह्यन्ति च मातरः ।
रुदन्त्यश्रुमुखा गावो न हृष्यन्त्यृषभा व्रजे ॥ १९ ॥
दैवतानि रुदन्तीव स्विद्यन्ति ह्युच्चलन्ति च ।
इमे जनपदा ग्रामाः पुरोद्यानाकराश्रमाः ।
भ्रष्टश्रियो निरानन्दाः किमघं दर्शयन्ति नः ॥ २० ॥

न पिबन्तीति । क्षुधिता अपि वत्साः स्तनं[4] न पिबन्तीत्यर्थः । **मातरो** गावः । सर्वेषामेव तद्दुग्धोपजीवनात्[5] । न दुह्यन्ति दोहनं न कारयन्तीत्यर्थः । अश्रूणि मुखे यासाम् । **ऋषभाः** पुष्टा बलीवर्दाः । **दैवतानि** प्रतिमाः । **स्विद्यन्ति** स्वेदयुक्तानि[6] भवन्ति । **उच्चलन्ति** देशान्तरे गच्छन्ति । भ्रष्टा श्रीर्येषाम् । निर्गत आनन्दो येभ्यः । अघं दुःखजनकं पापम् । **नः** अस्मभ्यम् ॥ १९ ॥ २० ॥

एतेषां हेतुं सम्भावयति—

मन्य एतैर्महोत्पातैर्नूनं भगवतः पदैः ।
अनन्यपुरुषश्रीभिर्हीना भूर्हतसौभगा ॥ २१ ॥

मन्य इति । महोत्पातैर्हेतुभिः कृत्वा भूः पदैर्हीनेति मन्ये । न विद्यते अन्यपुरुषेषु श्रीः ध्वजवज्रादिरूपा येषाम् । एवमन्वयव्यतिरेकाभ्यां सामीचीन्यं सर्वं भगवदन्वयात्सर्वमेवाऽनिष्टं तत्सान्निध्याभावादिति निरूपितम् ॥ २१ ॥

सूचकानां शीघ्रफलत्वमाह—

सूत उवाच—

इति चिन्तयतस्तस्य दृष्टारिष्टेन चेतसा ।
राज्ञः प्रत्यागमद्ब्रह्मन् यदुपुर्याः कपिध्वजः ॥ २२ ॥
तं पादयोर्निपतितमयथापूर्वमातुरम् ।
अधोवदनमब्बिन्दून्मुञ्चन्तं नयनाब्जयोः ॥ २३ ॥

---

१ ज्वालिते इति ग. २ एवेति क. ख. ग. घ. ३ नर्दन्तीति क्वचित्पाठः ४ स्तनमिति नास्ति क. ख. ग. ५ दुग्धोपजीवनादिति क. ग. घ. ६ खेदयुक्तानीवेति ख.

विलोक्योद्विग्नहृदयो विच्छायमनुजं नृपः।
पृच्छति स्म सुहृन्मध्ये संस्मरन्नारदेरितम् ॥ २४ ॥

इति चिन्तयत इति। दृष्टमालोचनेनाऽरिष्टं येन। तादृशचेतसां। राज्ञः सतः । **यदुपुर्याः** द्वारकायाः। **कपिध्वज इति** शीघ्रागमनं सूचितम्। प्रतिकूलतयाऽऽगमनम्। आगत्य वचनादिकमनुक्त्वैव पादयोः पतितम्। सर्वदा यथाऽऽयाति न तथेत्ययथापूर्वम्। आतुरं विच्छायं (?) कृशम्। दुःखाविष्काराभावेऽपि बहुकालाभ्यासात्स्वत एवाऽब्बिन्दवो नेत्रकमलाभ्यां पतन्ति । कमलपदं (?) जलावरणसूचकम्। विगता च्छाया कान्तिर्यस्य। एतादृशेन सह सम्भाषणस्याऽनुचितत्वेऽप्यनुजत्वात्तथा। नृपत्वाद्बहुनिमित्तज्ञानम् । तेन न दर्शनमात्रेण भाव्यर्थनिश्चयज्ञानमिति पृच्छति । सुहृदां मध्ये एकान्ततुल्ये। दृष्टश्रुताभ्यामनिष्टशङ्की। अनेनाऽर्जुनतुल्योऽयमपीत्युक्तं भवति। **स्मेति** प्रसिद्धे। अनेन सर्वजनीनं तस्य भगवत्परत्वमित्युक्तम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

युधिष्ठिर उवाच—

कच्चिदानर्त्तपुर्यां नः स्वजनाः सुखमासते।
मधुभोजदशार्हार्हसात्वतान्धकवृष्णयः ॥ २५ ॥

आनर्त्तपुरी द्वारका। ये पूर्वं रक्षकत्वेन षड्विधा उक्तास्ते सुखिनः कच्चित्। ते चेत्सुखिनस्तदा मूलस्वास्थ्यं स्वयमेव ज्ञातं भविष्यतीति प्रश्नः ॥ २५ ॥

तान् सामान्यतः पृष्ट्वा विशेषेण पृच्छति—

शूरो मातामहः कच्चित्स्वस्त्यास्ते वाऽथ मारिष।
मातुलः सानुजः कच्चित्कुशल्यानकदुन्दुभिः ॥ २६ ॥
सप्त स्वसारस्तत्पत्न्यो मातुलान्यः सहात्मजाः।
आसते सस्नुषाः क्षेमं देवकीप्रमुखाश्च ताः ॥ २७ ॥
कच्चिद्राजाऽऽहुको जीवत्यसत्पुत्रोऽस्य चाऽनुजः।
हृदीकः ससुतोऽक्रूरो जयन्तगदसारणाः ॥ २८ ॥
आसते कुशलं कच्चिद्ये च शत्रुजिदादयः।
कच्चिदास्ते सुखं रामो भगवान् सात्त्वतां प्रभुः ॥ २९ ॥
प्रद्युम्नः सर्ववृष्णीनां सुखमास्ते महारथः।
गम्भीररयोऽनिरुद्धो वर्द्धते भगवानुत ॥ ३० ॥

---

१ तादृशचेतस इति षष्ठी ख. २ शीघ्रगमनमिति घ. ३ नेति नास्ति क. ग. घ. ङ. ४ अनुमानशङ्कीति ग. घ. ङ.

सुषेणश्चारुदेष्णश्च साम्बो जाम्बवतीसुतः ।
अन्ये च कार्ष्णिप्रवराः सपुत्रा ऋषभादयः ॥ ३१ ॥
तथैवाऽनुचराः शौरेः श्रुतदेवोद्धवादयः ।
सुनन्दनन्दशीर्षण्या ये चाऽन्ये सात्वतर्षभाः ॥ ३२ ॥
अपि स्वस्त्यासते सर्वे रामकृष्णभुजाश्रयाः ।
अपि स्मरन्ति कुशलमस्माकं बद्धसौहृदाः ॥ ३३ ॥

शूर इति । मारिषः शूरः । सम्बोधनं वा । वाशब्देन वृद्धत्वात्तदकौशलेऽपि न चिन्तेति सूचितम् । अत एव पूर्ववैलक्षण्याय अथ अग्रिमाणां कुशलमपेक्ष्यत एव । **आनकदुन्दुभिरिति** भाग्यवत्त्वं सूचितम् । **स्वहात्मजा इति** समस्तं पदम् । परं न सादेशः । **आहुकः** पितृनाम्ना निरूपित उग्रसेनः । असन् पुत्रो यस्य । अविद्यमानपुत्रो वा । अत एव दुःखापनोदार्थं राज्येऽधिकृतः । हृदीकः ससुतः । अक्रूरोऽपि । जयन्तादयो भ्रातरः । सर्वे नवमे स्पष्टा भविष्यन्ति । रामो बलभद्रः । सर्वेषां सौख्यं[1] तन्मूलकमिति ते त्रयो भिन्नतया स्वातन्त्र्येण निरूप्यन्ते । बलभद्रः प्रद्युम्नोऽनिरुद्धश्च भगवानिति महारथ इति भगवानिति च[2] । सुषेणादयः पुत्राः । **कार्ष्णिप्रवराः** कृष्णपुत्राः प्रवरा येषाम् । प्रद्युम्नादिमित्राणि । ऋषभादयः कार्ष्णिषु वा प्रवराः । **शौरेः** भगवतः । सुनन्दनन्दौ शीर्षण्यौ श्रेष्ठौ येषाम्[3] । भगवदीयत्वेन तेषां प्रश्न इत्यभिप्रायेणाऽऽह—तेऽपि स्वस्त्यासत इति । रामपदमावेशाभिप्रायेण प्रतीत्यभिप्रायेण वा । यथा तेषां कुशलमस्माभिः स्मर्यते तथा तेऽप्यस्मत्कुशलं स्मरन्तीति सम्भावना । अनेन कुशलं सकार्यं पृष्टम् । स्वयमतिकुशलाः परकुशलं स्मरन्तीति ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

भगवतः कुशलप्रश्नस्य कर्तुमयुक्तत्वेऽपि बहूनां रक्षणीयत्वेनोपस्थितत्वादाराध्यानां ब्राह्मणानां कालवशेनोत्पथानां रक्षणवैयग्र्यसम्भवाद्भक्तानामपि[4] तथात्वाच्च शत्रुवधार्थमन्यत्र गमनसम्भावनाद्बहिर्मुखानां यादवानां परस्परं कलहसम्भावनाच्च भगवत्त्वेऽपि[5] प्रकारविशेषं पृच्छति—

भगवानपि गोविन्दो ब्रह्मण्यो भक्तवत्सलः ।
कच्चित् पुरे सुधर्मायां सुखमास्ते सुहृद्वृतः ॥ ३४ ॥

भगवानपीति । **गोविन्दः** अस्मदादीनामिन्द्रः । **ब्रह्मण्यः** ब्राह्मणहितः । भक्तेषु वत्सलः । **पुरे** द्वारकायाम् । सुधर्मायां सभायाम् । **सुहृद्वृतः सुखमास्त इति** । सुहृदां सुखं कुर्वन्नास्त इत्यर्थः । स्यमन्तकप्रसङ्गवदसुखसम्भावनात् ॥ ३४ ॥

किमनेन प्रश्नेनेत्यत आह—

मङ्गलाय च लोकानां क्षेमाय च भवाय च ।
आस्ते यदुकुलाम्भोधावाद्योऽनन्तसखः पुमान् ॥ ३५ ॥

१ सौख्यं तु तन्मूलकमिति ख. २ चकारो नास्ति ख. ३ येषान्ते इति घ. ४ सम्भावनादिति ख. ५ भक्तानामपि तथात्वाच्च भगवत्त्वेऽपीत्यादि ग.

मङ्गलाय चेति । भगवतो यद्द्वारकायां निवसनं तत्सर्वप्राणिनां विशेषतो द्वारकावासिनां मङ्गलाय । निविष्टपदरक्षणाय च आधिक्याय च । ननु यदि तेषां भाग्यं मङ्गलजनकं न भवेत्तदा किं भगवत्स्थित्या । तत्राऽऽह—**आद्य इति** । मूलकारणभूत इत्यर्थः । **"कालं कर्म स्वभावं चे"** ति वाक्यात्सृष्टिसमये भगवता कार्यार्थं परिगृहीताः कालादयः । ततो जीवान् सृष्ट्वा तेभ्योऽदृष्टरूपं कर्म विभक्तम् । अतस्ते तादृशा एव । अथवा । यथापूर्वं विभक्ता इदानीमपि स्वेच्छया विभज्यन्ते । तस्यैव विभाजकत्वात् । ननु कालेन यथास्थानस्थिताः सर्वेऽपकृष्यन्ते । तद्भगवता कथं क्षेमः । तत्राऽऽह—**अनन्तसख इति** । अनन्तः कालस्तस्य सखा । अनेन भगवदभिप्रेतस्य स्थानं नाऽपकर्षतीत्युक्तम् । ननु प्राकृतस्योद्भवः पूर्वमेव सिद्धो यथाप्रकृतिपरिणामम् । कथमिदानीमुद्भवो भवेत् । तत्राऽऽह—**पुमानिति** । पुरुषाधिष्ठानेनैव नित्या प्रकृतिस्तथा परिणमति । तस्येदानीमपि विद्यमानत्वादुद्भवेन परिणता भविष्यतीत्यर्थः । अतो भगवत्स्थितेरेतदर्थत्वात्कार्यं कुर्वंस्तिष्ठति नवेति प्रश्नः । **"न ह्यस्य कर्हिचिदि"** ति वाक्याद्द्वितीयः पक्षः स्थितौ क्लेशाभावश्च ध्वनिना सूचितः । अम्भोधावनन्तसख इति शेषशायी समुद्रे तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

यद्बाहुदण्डगुप्तायां स्वपुर्यां यदवोऽर्चिताः ।
क्रीडन्ति परमानन्दं महापौरुषिका इव ॥ ३६ ॥

एतस्मिन्नर्थे निदर्शनमाह पुरुषाणां स्त्रीणां च श्लोकद्वयेन क्रमेण । द्वारकायां सर्वे यादवाः स्वर्चिता एवं तिष्ठन्ति । चोरदुष्टशत्रुभयाभावात् । देशभयाभावात्—**स्वेति** । कार्यान्तराभावात् क्रीडन्ति । भोजनशयनादिकमपि क्रीडात्वेन कुर्वन्ति । परमानन्दो यथा भवति तथा । यथा परस्परं क्रीडाकर्तॄणां स्वरूपं क्रीडायां विनियुज्यते तथा परमानन्दं परस्परार्थं विनियुञ्जत इत्यर्थः । भगवत्यात्मीयत्वस्य दृढत्वाद्भगवत्कृतमात्मकृतमेव मन्यमाना महापौरुषयुक्ता इव निःशङ्काः क्रीडन्तीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

स्त्रीणामपि तथात्वमाह—

यत्पादशुश्रूषणमुख्यकर्मणा
सत्यादयो द्व्यष्टसहस्रयोषितः ।
निर्जित्य सङ्ख्ये त्रिदशांस्तदाशिषो
हरन्ति वज्रायुधवल्लभोचिताः ॥ ३७ ॥

यत्पादेति । पादशुश्रूषणमेव मुख्यं कर्म । अन्यत्तु लौकिकम् । लौकिकापेक्षया विहितस्यैव मुख्यतया करणात्स्वर्गे भोक्तव्ये धर्मपरित्यागेन भोगो मा भवत्विति विषयबलादत्रैव स्वर्गमानयन्ति । **सत्या** सत्यभामा । तस्याः प्रियत्वप्रसिद्धेस्तद्भावमेवाऽन्या अपि शिक्षन्तीति सत्यादय इत्युक्तम् । अष्टानां सहस्राणां समाहारः । स्त्रीत्वविवक्षाभावान्न ङीप् । त्रिदशान् स्वयं निर्जित्येति स्वेच्छया गरुडप्रेरणयाऽवगम्यते । स्त्रीणां स्त्रीकर्तृकभोगः स्वर्ग एव वाञ्छित इति—**वज्रायुधवल्लभोचिता** इत्याह । वज्रायुधस्य इन्द्रस्य वल्लभा इन्द्राणी । तस्या उचितं पारिजातादि ॥ ३७ ॥

१ मङ्गलायेति नास्ति ख. घ. २ तत्राहेति नास्ति ख. ३ दृष्ट्वेति घ. ङ. ४ कथमिदानीमुद्भवेदिति क. ५ क्रीडनमिति घ. ङ. ६ स्त्रीविवक्षाभावान्नेति क. ग. घ. ङ.

एवमैहिकामुष्मिके एकत्र भुञ्जत इत्युक्तम् । पुरुषाणां त्वामुष्मिकस्याऽनुक्तत्वात्सत्यादिवदेकीकृत्य भोगासम्भवादामुष्मिकं पृथगाह—

यद्बाहुदण्डाभ्युदयानुजीविनो
यदुप्रवीरा ह्यकुतोभया मुहुः ।
अधिक्रमन्त्यङ्घ्रिभिराहृतां बला-
त्सभां सुधर्मां सुरसत्तमोचिताम् ॥ ३८ ॥

यद्बाहुदण्डाभ्युदयानुजीविन इति । अन्यः स्वर्गतुल्यो विषयः स्वतः सिद्धः । सभा परं न्यूनेति तद्भोगमाह । बाहुदण्डयोरभ्युदयः सर्वोत्कर्षस्तमनु जीवनं यस्य[1] येषाम् । न यदुश्रेष्ठत्वेन निर्भयत्वम् । किन्तु सेवकत्वेन । स्वर्गे हि देवाः सकृत् (?) स्नातास्तस्यां सभायां सकृदुपविशन्ति पादावस्पर्शयित्वा । तादृशीं सभां मुहुरङ्घ्रिभिराक्रमन्ति । तत्राऽपि बलात् । न हि लौकिकक्रियया सा लभ्या । शताश्वमेधकर्तृलभ्यत्वात् । तदाह—**सुरसत्तमोचितामिति** । सुरसत्तमा इन्द्रादयः ॥ ३८ ॥

एवं सर्वान् पृष्ट्वाऽर्जुनगतवैक्लव्यहेतूनुद्भावयति—

कच्चित्तेऽनामयं तात भ्रष्टतेजा विभासि मे ।
अलब्धमानोऽवज्ञातः किं वा तात चिरोषितः ॥ ३९ ॥

कच्चित्तेऽनामयमिति । अनामयमारोग्यं कच्चित् । रोगेणाऽप्येवं भवति । किञ्च । तेजोऽपि तव गतमिति लक्ष्यते । तत्र मम दृष्टिरेव प्रमाणमित्याह—**विभासीति** । तेजोगमनमन्तःशोकात्पापाच्च भवति । तत्र प्रथममन्तःशोकहेतून् गणयति—**अलब्धमान इति** । श्वशुरगृहे मानाभावोऽन्तस्तापहेतुः[2] । अवज्ञा च सुतराम् । अवज्ञायां हेतुः—**चिरोषित इति** । श्वशुरगृहे बहुकालवासेऽवज्ञा भवति । अवज्ञातः किं वेति सम्बन्धः । अथवा । चिरवास एव शोकहेतुः ॥ ३९ ॥

एवमन्तःकरणशरीरकृतदोषेण ताप उपपादितः । इन्द्रियकृतदोषमाह—

कच्चिन्नाऽभिहतोऽभावैः शब्दादिभिरमङ्गलैः ।
न दत्तं युक्तमर्थिभ्य आशया यत्प्रतिश्रुतम् ॥ ४० ॥

कच्चिन्नाऽभिहत इति । अभावैः स्नेहशून्यैः रूक्षैः पुरुषैः[4] । अमङ्गलैर्वा गालिदानैः । आदिशब्देन पश्चाऽपि गृहीताः । इदानीमधर्म्याणि[5] सम्भावयति—**न दत्तमिति** । **आशया यत्प्रतिश्रुतम्** । चतुर्थ्यर्थे "**बहुलं छन्दसी**" त्याशायै दास्यामीति प्रतिज्ञातम् । तदाशाभङ्गहेतुत्वाददानं "**सर्वमिष्टं दत्तं वृङ्क्ते**"इति श्रुतेस्तेजोहर्तृ भवति ॥ ४० ॥

दानं शरणागतरक्षा च क्षत्रियस्य मुख्यम् । शरणागतानामपि मध्ये त्वमेतानि किं न परिपालितवानसीत्याह—

कच्चित्त्वं ब्राह्मणं बालं गां वृद्धं रोगिणं स्त्रियम् ।
शरणोपसृतं सत्त्वं नाऽत्याक्षीः शरणप्रदः ॥ ४१ ॥

१ यस्येति पदं बाहुदण्डयोरित्यतः प्राग्युज्यमानमपि लेखकप्रमादादिह पतितं प्रतिभाति । २ हेतुमिति घ. ३ अन्तस्तापेहेतुरिति क. घ. ४ पुरुषैरिति नास्ति ख. ग. घ. ५ अधर्माणीति क. ग. घ.

कच्चिदिति। ब्राह्मणः सर्वावस्थासु परिपाल्यः। स्त्रियश्च। अन्ये वृद्धबालरोगिणः। अन्यदपि शरणोपसृतं सत्त्वं हरिणादि। **नाऽत्याक्षीः** न त्याजितवानसि। अन्यैः पीडायां समुपस्थितायां ततस्त्याजनं न कृतमित्यर्थः॥ ४१॥

कच्चित्त्वं नाऽगमोऽगम्यां गम्यां वाऽसत्कृतां स्त्रियम्।
पराजितो वाऽथ भवान् नोत्तमैर्नासमैः पथि॥ ४२॥

धर्मसूक्ष्माभावमाह। त्वं **ना** पुरुषो भूत्वा अगम्यामगमः। कामवशेनाऽगम्यागमनं कृतम्। गम्यां वा **असत्कृतां** अपमानं कृत्वाऽगम्यामगम इति। शत्रुपराजयोऽप्येतद्धेतुरिति तमाह—**पराजित इति**। अस्य पूर्वोक्तानुभयरूपत्वात्—**अथेति**। **नोत्तमैः**। नसमासः। **नासमैः**। अधमैः। समैर्वाऽधमैर्वा पराजित इत्यर्थः॥ ४२॥

मिष्टान्नादिकं याचकेभ्यो बालादिभ्योऽदत्वा भोजनेऽप्येवं भवतीति लौकिकमाशङ्कते—

अपिस्वित्पर्यभुङ्क्थास्त्वं सम्भोज्यान् वृद्धबालकान्।
जुगुप्सितं कर्म किञ्चित्कृतवांश्च यदक्षमम्॥ ४३॥

अपिस्विदिति। परिर्वर्जनार्थः। सम्भोज्यान् वृद्धबालकान् परित्यज्य किमभुङ्क्थास्त्वम्। सम्यग्भोज्या हि ते। भोज्या (?) वृद्धबालकानिति पाठे भोज्याः स्त्रियः। सम्भोज्य[1] वा। "**अथाऽऽदावुत्तरे विभाग**"[2] इति न्यायेन ह्रस्वः। आवृद्धबालकान् वा। अन्यदपि जुगुप्सितं पश्चाज्जुगुप्साजनकम्। अक्षमं च पश्चात्सोढुमशक्यं च॥ ४३॥

मुख्यं कारणमुत्प्रेक्षते—

कच्चित्प्रेष्ठतमेनाऽथ हृदयेनाऽऽत्मबन्धुना।
शून्योऽसि रहितोऽनित्यं मन्यसे तेऽन्यथा न रुक्॥ ४४॥

कच्चिदिति। **हृदयेन**। हृत् अयते प्रविशतीति हृदयोऽन्तर्यामी। अथेति पूर्वव्यावृत्त्यर्थः। आत्मत्वेन बन्धुः[3]। रहितः तादृशेन विरहितः शून्योऽसि। अनित्यं मन्यसे। आत्मनि गते देहस्थि[4]तेर्नित्यत्वात्। अतिशोकेऽयमेव[5] हेतुः। अन्यथा ते न रुक्। अन्यस्याऽविवेकिनो यादृशे(?)ऽपि चिन्ता भवति। तव त्वयमेव हेतुरित्यर्थः॥ ४४॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां प्रथमस्कन्धे चतुर्दशोऽध्यायः॥ १४॥

पञ्चदशोऽध्यायः।

एवं चतुर्दशे हेतुं सम्भाव्याऽर्थ[6] विनिश्चयात्।
कृतकार्यः शास्त्ररीत्या मुक्तोऽभूदिति वर्ण्यते॥ १॥

---

१ सम्भोज्या वा इति क. ङ. सम्भोज्या इति घ. २ अथा तावुत्तरे विभाग इति ग. ३ बन्धु इत्यविसर्गः पाठः क. घ. ४ देहादिस्थितेर्नित्यत्वादिति क. ग. घ. ङ. ५ अतिशोकेऽप्ययमेवेति घ. ६ अर्थविनिश्चयादिति ख.

भार्याभ्रातृभिरत्रैव सहितो मुक्तिमेयिवान् ।
पञ्चदशे महाराजः कृष्णभक्त्येति रूप्यते[1] ॥ २ ॥
प्रेमोपकारज्ञानानि जिष्णौ राजार्थमाह हि ।
एनं[2] दृष्ट्वैव राजाऽपि तथैवाऽभूयतः[3] परः ॥ ३ ॥

प्रथममर्जुनस्य प्रेमौत्कण्ठ्यमाह **एवमिति** त्रिभिः—

सूत उवाच—

एवं कृष्णसखः कृष्णो भ्रात्रा राज्ञा विकल्पितः ।
नानाशङ्कास्पदं रूपं कृष्णविश्लेषकर्शितः ॥ १ ॥
शोकेन शुष्यद्वदनहृत्सरोजो हतप्रभः ।
विभुं तमेवाऽनुध्यायन्नाऽशक्नोत्प्रतिभाषितुम् ॥ २ ॥

एवं कृष्णोऽर्जुनो नानाशङ्कास्पदं रूपं विकल्पितोऽपि नाऽशक्नोदिति सम्बन्धः । कृष्णस्य भगवतः सखा । सखिस्मरणेनैव व्याकुल इति । एतद्द्वारा वा भगवानेतानुपसंहर्त्तुमागत इति कृष्णपदप्रयोगः । अत एव कृष्णसखः । अन्यथा तत एव गमनमुचितं स्यात् । "**अर्जुनेनाऽन्विताः सर्व**" इति भगवद्वाक्येऽपि तत एव गमनमुचितं स्यात् । "**तावद्यूयमवेक्षध्वमि**"ति नारदवाक्यं च सत्यं स्यात् । "**कृष्णौ यदुकुरूद्वहावि**"ति च । अवस्थाप्रकटनं तु विश्वासार्थं भगवतैव (?) लीला । अन्यथा भगवतः सावशेषकार्यकर्तृत्वं स्यात् । अर्जुनस्य तेजः शोकश्चाऽयुक्तः स्यात् । अत एव कृष्ण एवाऽर्जुने समाविष्टः समागत इति युधिष्ठिरमुक्तिरुचिता । नानाशङ्कानां पूर्वोक्तानामास्पदं रूपं प्रति विकल्पितः[4] । रूपमेवाऽर्जुन इति वा । प्रतिभाषितुं नाऽशक्नोदिति वा सम्बन्धः । कृष्णस्य यो विश्लेषः । विशेषेण श्लेषो वा । तेन कर्शितः क्षीणः । अनुत्तरे दृष्ट उपाय उक्तः । शोकेन शुष्यच्छोषं प्राप्नुवत् हृत्सरोजं वदनसरोजं च यस्य । अत एव हतप्रभः । अन्तस्तापे बहिः कान्तेर्नाशदर्शनात् । उत्तरध्यानयोर्युगपदुपस्थितावपि तमेव ध्यायन्नुत्तरं वक्तुं नाऽशक्नोत् । तत्र हेतुः—**विभुमिति** । उत्तरापेक्षया ध्यानविषयस्य समर्थत्वात् ॥ १ ॥ २ ॥

शोकसहकृतं ध्यानं जायत इति शोकं दूरीकरोतीत्याह—

कृच्छ्रेण संस्तभ्य शुचः पाणिनाऽऽमृज्य नेत्रयोः ।
परोक्षेण समुन्नद्धप्रणयौत्कण्ठ्यकातरः ॥ ३ ॥

कृच्छ्रेणेति । शोकस्तु स्मरणहेतुक इति स्मरणे विद्यमाने शोकनिवृत्तिरशक्या[5] । तथापि तादृशधर्मविशिष्टं भगवन्तं तेभ्यो धर्मेभ्यः पृथक्कृत्य पूर्वधर्मैः सह संयोज्य शोकदूरीकरणात्कृच्छ्रेणेत्युक्तम् । **शुचः** । शोकाऽश्रूणि । अभ्यन्तरात्समागच्छन्ति तत्रैव स्तम्भितानि । नेत्रयोः समागतानि तु पाणिना आमृज्य आ समन्तात् मृष्ट्वा । एवं कृते पूर्वोक्तधर्मयोजनाद्गतकालसहितः परोक्षशब्दवाच्योऽर्जुनस्याऽन्तः प्रविष्ट इत्याह—**परोक्षेणेति** । अक्षात्परः परोक्षः । स्वेच्छयैव पूर्वमिन्द्रियगोच-

१ महाराजकृष्णपक्षे निरूप्यत इति ग. महाराजकृष्णभक्तिर्निरूप्यत इति घ. २ एवमिति ग. घ. ३ तथा वाऽभूदिति क. ख. ग. घ. ४ कल्पित इति घ. ङ. ५ शोकवृत्तिरशक्येति ख. शोकनिवृत्तिः शक्येति घ.

रोऽपि साम्प्रतमिच्छाया अभावात्परोक्ष एव। तेन **समुन्नद्ध** आविष्टः सम्यङ्गद्धः। अयोगोलकं वह्नि-नेव। अनेनाऽन्तः कथने बलमुक्तम्। भक्तिरपि पूर्वं प्रविष्टा स्वकार्यं करोतीत्याह—**प्रणयौत्कण्ठ्य-कातर इति**। प्रणयेन स्नेहेन यदौत्कण्ठ्यं उद्गतकण्ठता कण्ठाभावः। कण्ठमुद्रणमिति यावत्। तेन कातरः कदा वा वक्ष्यामीत्याकुलः॥ ३॥

भगवान् वदेति वक्तव्यम्। भक्तिर्वदति न वक्तव्यमिति। एवं सति भगवत्स्मरणस्य प्राबल्याद्भक्ति-हेतुकभगवत्स्मरणेन भगवति पुष्टे तत्तेजसा कण्ठमुद्रणेऽपगते उद्गतेन बाष्पेण कण्ठे गद्गदता जाता। सा पूर्वं व्याख्याता। ततो भक्तिं दूरीकृत्य भगवन्तमेवोररीकृत्य पूर्वधर्मयोगात्तानि स्मरन्नाहेत्याह—

सख्यं मैत्रीं सौहृदञ्च सारथ्यादिषु संस्मरन्।
नृपमग्रजमित्याह बाष्पगद्गदया गिरा॥ ४॥

सख्यमिति। समानशीलव्यसनत्वं **सख्यम्**। गुह्यगोपनगुणप्रकटीकरणापद्गतात्यागादिधर्मवत्त्वं **मैत्री**। सारथ्यादिषु भगवता द्वयं कृतम्। **सौहृदञ्च**। सुहृदो भावः सतामिव कृत्यम्। बन्धुकृत्यं वा। इदमपि प्रकटीकृतम्। चकारात्स्वामित्वगुरुत्वे। आदिशब्देन पार्षदसेवनदौत्यवीरासन (?) अनुगमनादि। असमासनिर्देशः पृथक्स्मरणार्थः। **इति** वक्ष्यमाणप्रकारम्। गिरा। न त्वभिनयेन। शोके तस्याऽपि सम्भवात्॥ ४॥

राज्ञा द्वयं पृष्टम्। यादवानां कुशलमर्जुनशोके हेतुश्च। तत्र सन्निहितत्वादुक्तन्यायेन भक्तेस्तिरो-हितत्वाच्च शोकहेतुमेवाऽऽह **वञ्चित इत्यादि भस्मन् हुतं कुहकराद्धमिवोप्तमूष्यामि-त्यन्तेन**— (श्लो.६ १६ ८३ ?)

अर्जुन उवाच—

वञ्चितोऽहं महाराज हरिणा बन्धुरूपिणा।
येन मेऽपहृतं तेजो देवविस्मापनं महत्॥ ५॥

भगवता वञ्चितस्य ममेयं गतिरित्यर्थः। वञ्चनप्रकारमाह—**येनेति**। ननु भगवान् परमकृपालुः कथं वञ्चयति? तत्राऽऽह—**हरिणेति**। सर्वदुःखहर्त्ता। यदीदानीमर्जुनस्य तेजो नाऽपहरेत्तदा यादवानामिव कालवशादस्याऽप्यौद्धत्ये सर्वनाशः स्यात्। अस्य मुक्तिर्न स्यात्। अतः सर्वरक्षार्थं तेजोऽपहृतमित्यर्थः। ननु तेजोऽपहरणनिमित्तसान्निध्यं किमर्थं कृतमित्याशङ्क्याऽऽह—**बन्धुरूपि-णेति**। तत्रापि भगवता वञ्चनं कृतम्। बन्धुरूपमस्याऽस्तीति बन्धुरूपी मातुलपुत्र इव। ततो लौकिकव्यवहारेण निकटे गते तेजोऽपहृतमित्यर्थः। ननु स्थितेऽपि तेजसि देवानां रक्षकत्वात्किमनेनाऽनिष्टं भवेदित्यत आह—**देवविस्मापनमिति**। देवान् विस्मापयतीति। ननु वामनस्य विद्य-मानत्वान्न शङ्केत्यत आह—**महदिति**॥ ५॥

---

१ अन्तकथन इति ङ. २ पूर्वं इति घ. ३ यत्कण्ठ्यं उद्गतो कण्ठाभाव इति ख. ४ वर्त्तत इति घ. ५ उद्गदतेति घ. ६ भगवन्तमेवोररीकृत्येति नास्ति ग. ७ वीरासनानुगमनादीति समस्य पाठस्तु प्रतिभाति। उपलब्धेषु पुस्तकेषु तथा पाठादर्शनात्तु यथोपलम्भं मूले निवेशः। पार्षदसेवनदौत्यरीत्या सेवन अनुगमनादीति तु पाठः घ. ८ शोकहेतूनिति क, ग, घ. ९ बन्धरूपमिति ख.

ननु तेजसि गतेऽपि[1] मन्त्रादीनां विद्यमानत्वात्का तव चिन्तेत्यत आह—

यस्य क्षणवियोगेन लोको ह्यप्रियदर्शनः ।
उक्थेन रहितो ह्येष मृतकः प्रोच्यते यथा ॥ ६ ॥

यस्येति । यस्य तेजसः क्षणवियोगेन सर्वोऽपि लोकोऽप्रियदर्शनो जातः । अप्रियं दर्शनं यस्य । तेजसि गते जगद्द्रष्टुमपि न रोचते । किं मन्त्रादिना । क्षुदभावेऽन्नमिव । कामाऽभावे कामिनीव । किञ्च । तेजसा हीन एष मल्लक्षणः पुरुष उक्थेन प्राणेन रहितः । प्राणकार्यं हि बलम् । तद्गतमेव । तस्मिन् गते वृक्षादाविव प्राणोऽकिञ्चित्कर इत्यर्थः । किञ्च । लोकप्रतीत्याऽप्यहं तथैव जातः । तदाह—**मृतकः प्रोच्यते यथेति** । यथा मृतको लोकैः प्रोच्यते नाऽयमत्र स्थापनीयो ज्वालनीयो दूरीकर्त्तव्य इति । तथा मल्लक्षणोऽपि जनो लोकैरुक्त इत्यर्थः । एवं तेजोऽपहरणेन मृतप्राय एवाऽहं जात इत्युक्तम् ॥ ६ ॥

नन्वस्य वञ्चकत्वं ज्ञातं चेत्कथं सख्यं कथं वा शास्त्रतो भजनीयतेत्याशङ्क्य वञ्चनमद्यैव कृतं न पूर्वमित्याह—**यत्संश्रयादित्यादि तेनाऽहमद्य मुषितः पुरुषेण भूम्नेत्यन्तेन** ।

गुणस्वभावभेदेन कृष्णेनोपकृता वयम् ।
गुणैस्तु नवधा योगात्[2]स्वभावेन त्रिधा पुनः ॥
एवं द्वादशधा कृष्णः कृतार्थीकृत्य साम्प्रतम् ।
अवञ्चयदिति ह्येकं तेनै[3]ऽन्यस्य च संक्षयः ॥
एवं चतुर्दशश्लोकैः पाण्डवेषु हरेर्गुणाः ।
तावद्भिरेव स्वज्ञातैश्चतुर्दश[4]गतिं[5] ययुः ॥

तत्र प्रथमं सत्त्वगुणभेदान् वक्तुं रजोमिश्रसत्त्वेन भगवता य उपकारः कृतो, रजोमिश्रणा[6]द्दूरस्थेनोपकारफलं च स्त्रीप्राप्तिरिति, तदाह—

यत्संश्रयाद्द्रुपदगेहमुपागतानां
राज्ञां स्वयंवरमुखे स्मरदुर्मदानाम् ।
तेजो हृतं खलु मयाऽभिहतश्च मत्स्यः
सज्जीकृतेन धनुषाऽधिगता च कृष्णा ॥ ७ ॥

यत्संश्रयादिति । सम्यगाश्रयात्—वयं कृष्णस्येति । न ह्यतीन्द्रियाश्रयव्यतिरेकेणाऽतीन्द्रियार्थज्ञानं भवति । तत्र ह्येकचक्रनगरात्पलायिता ब्रह्मचारिरूपेण स्थिताः । तत्र द्रौपदीस्वयंवरप्रस्तावेऽदृश्यराधावेधे प्रतिज्ञायामस्मत्प्राप्त्यर्थमेव भगवता कृतायां सर्वे समाहूता अस्मत्तेजसः प्राकट्यार्थं भगवतैव । ततस्तत्कृपया त्रयं प्राप्तम् । तेषां तेजो लक्ष्यज्ञानं द्रौपदी च । तस्याः कृष्णेति नामतः स्वसाम्यं मन्यमानः सखिष्वस्मासु तां योजितवान् । अतीन्द्रियं च तेषां च तेजः

१ अपिर्नास्ति क. ग. घ. २ योगानिति घ. ३ तेनैवाऽस्य चेति घ. ४ चतुर्दशे इति घ. ५ गतिर्ययुरिति क. ६ रजोमिश्रितादिति क. ग. घ.

स्वकीयमिति तदपि च। अतस्तेनैव तेजो दत्तं प्रथमम्। अन्ते तेनैवाऽपहृतम्। इति तेजःसान्निध्ये सर्वम्। अपहरणेन सर्वनाशश्च। स्वयंवरस्य मुखे आरम्भे। तदा हि सर्वे मिलन्ति। ननु परब्रह्मरूपस्य भगवतः समाश्रयणे कथं प्राणिनामनिष्टकरणम्। तत्राऽऽह—**स्मरदुर्मदानामिति**। स्मरेण दुष्टो मदो येषाम्। अतस्तेषां तेजोहरणे दोषरूपमदहरणादुपकार एव तेषां कृतः। खल्विति राज्ञः सम्मतिः। **अभिहृतश्चेति**। ज्ञातोऽभिहृतश्च। धनुषोऽपि सज्जीकरणं ज्ञातम्। तत उक्तम्—**सज्जीकृतेनेति**। चकारादिन्द्रप्रस्थस्थानम्॥ ७॥

सत्त्वमिश्रसत्त्वेनोपकारमाह—

यत्सन्निधावहमु खाण्डवमग्नयेऽदा-
मिन्द्रञ्च सामरगणं तरसा विजित्य।
लब्धा सभा मयकृताद्भुतशिल्पमाया
दिग्भ्योऽहरन्नृपतयो बलिमध्वरे ते॥ ८॥

यत्सन्निधाविति। सत्त्वमिश्रणाद्भगवत्सान्निध्यम्। उ इति वितर्के। कुत्राऽहं कुत्र तत्कर्मेति। खाण्डवं वनं सर्वौषधिसहितम्। अग्नये याचकाय। इन्द्रस्य वनमिति तं विजित्य। **सभा** राजसूयसभा। यत्र दुर्योधनमोहः। खाण्डववने स्थितस्य मयस्य प्राणरक्षणात्स्वप्राणपरीवर्त्तरूपं सर्वमायामयमद्भुतशिल्परचनारूपं च कार्यं दत्तवान्। विश्वकर्मा शिल्पमेव जानाति। मयस्तु मायामपि। अत्राऽपि त्रयं प्राप्तम्। दानसामर्थ्यं गाण्डीवादि इन्द्रादीनां तेजः सभा च। ततस्तवाऽप्युपकारो जात इत्याह—**दिग्भ्योऽहरन्निति**। ते अध्वरे राजसूये। बलिं पूजामुपढौकनरूपं द्रव्यम्॥ ८॥

यत्तेजसेति विगीतश्लोको मध्येऽधिकः। सोऽपि व्याख्यायते—

यत्तेजसा नृपशिरोङ्घ्रिमहन्मखार्थ-
मार्योऽनुजस्तव गजायुतसत्त्ववीर्यः।
तेनाऽऽहृताः प्रमथनाथमखाय भूपा
यन्मोचितास्तदनयन् बलिमध्वरे ते॥ ९॥

यस्य भगवतस्तेजसा। **नृपशिरोङ्घ्रिम्**। नृपशिरस्सु अङ्घ्रिर्यस्य जरासन्धस्य। तव मखार्थमहन्। **आर्यो** मम ज्येष्ठभ्राता भीमः। तवाऽनुजः। **गजायुतसत्त्ववीर्यः** अयुतनागधैर्यबलः। तेन च जरासन्धेनाऽऽहृता बन्द्या गृहीताः **प्रमथनाथमखाय** महाभैरवबलिनिमित्तं ये राजानस्ते च मोचिताः। यस्मात्ते मोचितास्तस्मात्तेऽध्वरे बलिमनयन् आनीतवन्तः। अहमिव भीमोऽपि भगवत्सान्निध्याच्छ्लोकोक्तं फलं प्राप्तवानित्यर्थः॥ ९॥

---

१ तेजसा मध्ये सर्वमिति. ङ. २ स्वरूपस्येति घ. ङ. ३ तदाहेति क. ग. घ. ङ. ४ स्मरणे इति ख. ग. ५ इन्द्रप्रस्थानमिति घ. ६ पावकायेति घ. ङ. ७ स्वप्राणेति क. ८ परीवर्त्तनरूपमिति क. ग. घ. ९ गाण्डीवादि इति क. ग. ङ. १० स्वभाव इति घ. ङ. ११ उपढौकनद्रव्यरूपमिति घ. १२ धनमिति ख.

तमोमिश्रसत्त्वेनोपकारमाह—

पत्न्यास्तवाऽधिमखक्लृप्तमहाभिषेक-
श्लाघिष्ठचारुकबरं कितवैः सभायाम् ।
स्पृष्टं विकीर्य पदयोः पतिताश्रुमुख्या
यस्तत्स्त्रियोऽकृत हतेशविमुक्तकेशाः ॥ १० ॥

पत्न्यास्तवेति । रजसा जातस्य तमसा नाश उचितः । तथापि सत्त्वेन तस्याऽपकारः-कर्तृस्त्रीषु दत्तः । तथा करणे हेतुः—**अधिमखेति** । राजसूयमध्ये महाभिषेकप्रस्तावे यजमानपत्न्योः क्लृप्तो योऽयं महाभिषेकस्तेन श्लाघिष्ठं सर्वसभासु स्तुत्यं चारु मनोहरं च वेदलोकयोरुत्कृष्टं यत् कबरं तत् कितवैर्वञ्चकैर्दुर्द्यूते अपणितमपि पणत्वमारोप्य भीष्मादिस्थितसभायां पापप्राकट्याय यैः स्पृष्टं तत्स्त्रियो हतेशविमुक्तकेशाः कृताः । हत ईशो यो भर्त्ता तेन मृतभर्त्र्यो विमुक्ताः केशा यासाम् । ननु भगवत एवं करणे को हेतुः ? तत्राऽऽह—**विकीर्य पदयोः पतिताश्रुमुख्या इति** । दुष्टस्पर्शेन दोषसम्बन्धात्तन्निराकरणार्थं गाढभक्तिहृदयेन "**हा नाथ द्वारकावासिन्नि**"ति रूपेण स्मरणे तदानीमेवोपस्थितस्य भगवतः अन्येषां महापातकित्वाद्द्रौपदीमात्रप्रत्यक्षस्य पदयोर्दुष्टस्पृष्टं कबरं विकीर्य पतिता या अश्रुमुखी तस्याः । तदानीं भगवान् द्वारकातः समागत्य तस्या अग्रे स्थितः । सोऽपि तं दृष्ट्वा तस्य पादयोः पतितां अश्रूण्यवर्तयत् । अत एव "**या त्वरा द्रौपदीत्राण**" इति वाक्यं सङ्गच्छते । एवं गुप्ततयाऽपि सर्वदा सर्वं कार्यं करोतीत्यवगन्तव्यम् ॥ १० ॥

रजोमिश्रतमसा य उपकारः कृतस्तमाह—

यो नो जुगोप वनमेत्य दुरन्तकृच्छ्रा-
द्दुर्वाससोऽरिविहितादयुताग्रभुग्यः ।
शाकान्नमुष्टिमुपयुज्य यतस्त्रिलोकीं
तृप्तामर्मस्त सलिले विनिमग्नसङ्घः ॥ ११ ॥

यो नो जुगोपेति । एवं ह्याख्यायिका । कदाचिद्दुर्वासाः षण्मासोपवासी पारणादिवसे सर्वदैत्यप्रार्थनया दुर्योधनगृहं गतः । तेन चाऽऽतिथ्येन सन्तोषितोऽयुतशिष्यसहितो वरं वृणीष्वेत्याह । तदा भगवता व्यामोहितो दुर्योधनः सहसा पाण्डूनां नाशः प्रार्थयितुमशक्य इति मन्यमानो व्याजेन प्रार्थयिष्यामीति सञ्चिन्त्य यथाऽस्मद्गृहे समागतं शिष्यैः सह तथैवाऽस्मज्ज्येष्ठभ्रातुर्युधिष्ठिरस्य गृहे गन्तव्यम् । परं द्रौपदीभोजनानन्तरम् । अन्यथा सा खेदं प्राप्स्यतीति वरमयाचत । ततस्तथेत्युक्त्वा तथैव गतो दुर्वासाः । पाण्डवानां (?) चाऽरण्ये भोजनाभावे भगवदुपदेशात्सूर्यप्रार्थनायां सर्वान्नपूर्णां स्थालीं ददत् सूर्य आह द्रौपदीभोजनावध्यक्षय्यमन्नं भविष्यतीति । ततः प्रभृति सा ऋष्यागमनकालमति-

१ रजसा तस्येति घ. रसजातस्येति ङ. २ यजमानपत्न्या इति ग. घ. ३ तेन मृतभर्त्रैत्ययमंशो नास्ति ख. ४ सैवेति ख. सोऽपीति ध. ५ तस्या इति घ. ६ पदयोरिति ख. ७ पतित्वेति घ. ८ अश्रूण्यवर्त्तयन्निति ग. ङ. ९ कार्यमिति नास्ति ग. १० पाण्डवानामिति ख. ११ साऽतिथ्यागमनकालमिति घ.

क्रम्य भुङ्क्ते । एवं जाते सति प्रहररात्र्यनन्तरं द्रौपदीभोजनं योगेन ज्ञात्वा तथैवाऽऽगतः । तदा पाण्डवा (?) द्रौपदी च सर्वनाशं मेनिरे । तदा ध्यातः कृष्णः समागतो बहिरेव द्रौपदीमदृष्ट्वैव ऋषिं प्रत्युक्तवान् जातः पाकः स्नानं क्रियतामिति । तथेत्यावश्यकं कर्त्तुं दुर्वाससि गतेऽन्तः प्रविष्टो भगवान् द्रौपदीवैक्लव्यं दृष्ट्वा कवलमात्रावशिष्टे भोजने स्थाल्यामपि तावच्छिष्टं शाकान्नं प्राश्य त्रिलोकीमेव तृप्तामकृत । तदाह—**यो नो जुगोपेति** । यो भगवान् वनमेत्य नः अस्मान् जुगोप । दुर्वाससो भयहेतुत्वात्पञ्चमी । दुरन्तं कृच्छ्रं यस्मात् । अरिविहितात् दुर्योधनेन प्रेरितात् । यः दुर्वासाः । अयुतं ब्राह्मणाः अग्रे भुञ्जते यस्य । शाकेन सहितमन्नमुष्टिम् । प्रथमत एव वा भगवदर्थं स्थापितम् । नियतकृत्यं हि तत् । तदुपयुज्य स्वीकृत्य जुगोपेति सम्बन्धः । कथमेतावता गोपनम् । तत्राऽऽह । यतः सलिले निमग्न ऋषिसङ्घः । यः पूर्वमावश्यकं कर्त्तुं गतः स सलिले निमग्न उत्थानसमये त्रिलोकीमेव तृप्ताममंस्त । किमुताऽऽत्मानमित्यर्थः ॥ ११ ॥

सत्त्वमिश्रतमसा कृतमाह—

यत्तेजसाऽथ भगवान् युधि शूलपाणि-
र्विस्मापितः सगिरिजोऽस्त्रमदान्निजं मे ।
अन्येऽपि चाऽहममुनैव कलेवरेण
प्राप्तो महेन्द्रभवने महदासनार्द्धम् ॥ १२ ॥

यत्तेजसेति । **अथेति** भिन्नप्रक्रमे । श्लोकद्वयेन द्रौपदीनिमित्तरक्षणस्योक्तत्वात्स्वपौरुषाभावाच्च तदपहाय केवलं स्वपौरुषसाध्यं चरित्रमिति । **भगवानिति** सन्तोषे वरदानहेतुः । **शूलपाणिरिति** विपरीते मारणहेतुः । एवं दुर्धर्षोऽपि महादेवो यत्तेजसा विस्मापितः । न हि जीवसामर्थ्येन ब्रह्मणो विस्मयो भवेत् । तत्रापि **सगिरिजः** पार्वतीसहितः । पर्वतपुत्री हि पर्वतादप्यधिकेन पदार्थेन विस्मिता भवतीति सूचितम् । अत्राऽपि किरातार्जुनकथाऽनुसन्धेया । परीक्षार्थं समागतो महादेवः सर्वव्रतोद्यापनरूपचिह्नसहितस्याऽर्जुनस्य चिह्नप्रदर्शनार्थं पार्वतीमप्यानीतवान् । तत्र शस्त्रास्त्रमुष्टिबाहुयुद्धेषु समाप्तेषु मल्लयुद्धेन स्वयं भूमौ पतित्वा स्वोपरिपतितार्जुनपृष्ठस्थचिह्ने पार्वत्या दृष्टे दम्पत्योर्हास्यमुखमवलोक्य भीतोऽर्जुनः स्तोत्रं कृतवान् । ततः प्रीतो महादेवः पाशुपतास्त्रं दत्तवान् । **मे** मह्यम् । अन्येऽपीन्द्रादयस्तदानीं समागत्य स्वास्त्राणि दत्तवन्तः । चकाराच्छत्रुजयश्च । किञ्च । तस्याऽस्त्रस्य प्रयोगसिद्ध्यर्थं महेन्द्रप्रस्थितमातलिप्रार्थनया तेनैव नीतो महेन्द्रभवने वर्षपञ्चकमिन्द्रासनस्याऽर्द्धं **महत्** इन्द्रोपवेशनभागादधिकं शरीरान्तरोपभोग्यममुनैव कलेवरेण तेजोमयेन प्राप्तवानस्मीत्यर्थः । अत्राऽपि त्रयं प्राप्तम् । महादेवसन्तोषः । अस्त्रप्राप्तिः । इन्द्रासनप्राप्तिश्चेति ॥ १२ ॥

तमोमिश्रतमसा कृत्यमाह—

तत्रैव मे विहरतो भुजदण्डयुग्मं
गाण्डीवलक्षणमरातिवधाय देवाः ।

१ द्रौपदी दृष्ट्वैवेति ख. २ शाकेन शिष्टमन्नमुष्टिमिति क. घ. ङ. ३ निमग्नो ऋषिसङ्घ इति क. ख. ग. ४ स इति नास्ति घ. ५ किरातार्जुनीयकथेति ख. ६ शस्त्रार्थेति ग.

सेन्द्राः श्रिता यदनुभावितमाजमीढ
तेनाऽहमद्य मुषितः पुरुषेण भूम्ना ॥ १३ ॥

तत्रैवेति । तत्रैव स्वर्ग एव विहरतो मे भुजदण्डयुग्मम् । स्वयं चतुर्भुजा अपि केचनाऽधिकभुजाः केचन ततोऽप्यधिकभुजाः । आश्रयणे हेतुः—**गाण्डीवलक्षणमिति** । गाण्डीवं लक्षणं चिह्नं यस्य । अनेनोभयोश्चिह्नता । युद्धधनुष्टङ्कारसज्जीकरणादौ हस्तद्वयं सर्वदा व्यापृतमिति ज्ञापितम् । न चैतावता कार्यं सिद्ध्यति । ममेन्द्रपुत्रत्वाद्बलस्य वायुजन्यत्वाद्गाण्डीवस्य चाऽऽग्नेयत्वादिन्द्रादीनां मूलभूतानामेव तत्र सत्त्वाद्धेत्वन्तरं वक्तव्यम् । इत्याकाङ्क्षायामाह—**यदनुभावितमिति** । **आजमीढेति** । वैक्लव्याभावाय । स हि त्रिभिः पुरुषैः सह मुक्तः । तमसा मिलिततमसा वञ्चनस्याऽभिप्रेतत्वादुपकारासमाप्तावेव कारणगुणनिरूपणादाह—**तेनाऽहमिति** । मोषे हेतुः—**पुरुषेणेति** । ब्रह्माण्डविग्रहत्वात् । रोगनाशे औषधत्यागवत् । तेजोऽपहरणेऽपि भगवतो व्यापकत्वाज्ज्ञानद्वारा मोक्षं दास्यतीति नाऽनाप्तत्वमित्याह—**भूम्नेति** । वस्तुतस्तु "**यत्तेजसा नृपशिरोङ्घ्रि**" श्लोकवत् "**पत्न्यास्तव**" "**यो नो जुगोपे**"त्येतावपि विगीतौ । अर्जुनविषयत्वाभावात् । कुश्लिष्टत्वाच्च । अतः सत्त्वरजस्तमोभिरेव श्लोकत्रयप्रतिपाद्यैर्भगवच्चरित्रमुक्त्वा मोषश्चतुर्थे प्रतिपाद्यते । लोकत्रयजयस्यैवाऽभीष्टत्वात् । दैत्यजयः साधनप्राप्त्या निरूपणीयोऽपि भोगस्य प्राधान्यात्स एव निरूपितः । अर्थान्निरूपितोऽप्युपसंहारेऽनुवदन्वञ्चनशेषतया निरूपितः । दैत्यानां तत्प्राधान्यात् । "**मायेत्यसुरा**" इति श्रुतेः । यत्पुनरग्रे भगवच्चरित्रकथनं तदवतारकार्यमिति नाऽत्यन्तमर्जुनानुग्रहः सिद्ध्यति । भूभारहरणस्य स्वापेक्षितत्वात् । "**मयैवैते निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन्नि**"ति भगवद्वाक्याच्च । अतोऽर्जुने भगवत उपकारत्रयमेव गुणरूपम् । दोषाभावरूपं चाऽग्रे वक्ष्यते "**सौत्ये वृत**" इत्यादिभिस्त्रिभिः ।
कारणं करणश्चैव प्रतिबन्धश्च कथ्यते । स्वकृतत्वज्ञापनाय माहात्म्यज्ञापनाय तत् ।
दोषाभावेन सहितं दैन्येनाऽपि विमिश्रितम् । कृष्णमाहात्म्यविज्ञानं सर्वथा मुक्तिदायकम् । इति निश्चयः । अतो माहात्म्यज्ञापनं त्रिभिः । त्रिभिश्च दोषाभावः । द्वयेन दैन्यमिति । अन्तर्बहिःसाधनहरणादिति युक्तमुत्पश्यामः ॥ १३ ॥

तमोमिश्ररजसा चरित्रमाह—

यद्बान्धवः कुरुबलाब्धिमनन्तपारमेको रथेन ततरेऽहमनार्यसत्त्वम् ।
प्रत्याहृतं पुरु धनश्च मया परेषां तेजस्पदं मणिमयश्च हृतं शिरोभ्यः ॥ १४ ॥

यद्बान्धव इति । हेतुत्वेन कारणं वा । यस्य भगवतो बान्धवः । भगवद्बन्धुत्वेनैव भजनसान्निध्याद्यभावेऽपि कुरुबलाब्धितरणम् । सेनाया नित्यनूतनत्वाय अब्धित्वम् । **अनन्तपारमिति** ।

१ वचनस्येति क. वञ्चितस्येति घ. ङ. २ उपकारसमाप्तावेवेति क. ३ इत्यादावपीति क. ग. ४ चकारो नास्ति ख. ५ अनुवदन् वञ्चनशेषतयेति ख. ग. ६ भूभारहरणस्याऽस्वापेक्षितत्वादिति ख. ७ दोषाभावश्चाऽग्रे त्रयं वक्ष्यत इति ग. दोषाभावायाऽग्रे त्रयमिति घ. ८ स्वकृतत्वाज्ञापनायेति ग.

देशकालानवच्छिन्नम्। तत्रत्या अवध्या इति कालानवच्छिन्नता। अनुलङ्घ्या इति देशानवच्छिन्नता। तत्र एकः असहायः। उत्तरगोग्रहणे उत्तरस्य भीतस्य दर्शनार्थं स्थापितत्वात्। रथेनेति प्लवनशङ्का निवारिता। तेन निलीय गमनं परास्तम्। अनार्याः कर्णादयस्त एव सत्त्वानि जलचरा यस्मिन्। अनेन तैस्तत्र पतितस्य पुनरनावृत्तिः सूचिता। कुतस्तरणमिति भावः। न केवलं तरणं कृतं किन्तु तत्रत्यानि रत्नान्यप्याहृतानीत्यभिप्रायेणाऽऽह—प्रत्याहृतं पुरु धनश्चेति। वस्तुतस्तु तद्द्रव्यमर्जुनस्यैव। राज्यस्वामित्वात्। तैः परं बलाद्गृहीतम्। तत्पुनः प्रत्याहृतमिति प्रतिशब्दार्थः। चकाराद्वस्त्राणि। तेजस्पदं तेजसः स्थानम्। तद्व्याजेन तेजोऽप्यपहृतमित्यर्थः। मणिमयममूल्यम्। सर्वपुरुषार्थसाधकं वा। अनेन सर्वस्वं सर्वे च पुरुषार्था हृता इति ज्ञापितम्। चकाराच्छिरोरत्नं रत्नानि च सहजानि। शिरोभ्य इति। तद्व्याजेन शिरांस्येवाऽपहृतानीत्यर्थः। सम्मोहनास्त्रेण मोहयित्वा सर्वं हृतम्। अत्र बन्धुत्वमेव निमित्तम्॥ १४॥

सत्त्वमिश्ररजसा कृतमाह—

यो भीष्मकर्णगुरुशल्यचमूष्वदभ्रराजन्यवर्यरथमण्डलमण्डितासु।
अग्रेचरो मम विभो रथयूथपानामायुर्मनांसि च दृशा सह ओज आर्च्छत्॥१५॥

यो भीष्मकर्णेति। पूर्वं परीक्षार्थं गतत्वादसावधानैर्गतम्। इदानीं युद्धार्थं शस्त्रास्त्रादिसम्पन्ना मन्त्रादियुक्तकवचादिमन्तः कालेनाऽपि मारयितुमशक्याः कालकामपरशुरामादिजेतारोऽशक्या इति मत्वा स्वयमग्रेचरो भूत्वा तेषामायुर्मनांसि चोत्साहशक्तीश्चकाराद्विवेकधैर्यादिकञ्च दृशा दृष्टिमात्रेणैव आर्च्छत् आहृतवान्। सं[1] (?) ओजः। ओजसा सहेत्यर्थः। अथवा। सहः[2] अन्तःकरणशक्तिः। ओजः इन्द्रियशक्तिः। तदपि हृतवानित्यर्थः। गुरुर्द्रोणः। चत्वार एव सेनापतयो जातास्तेषां चमूषु। भीष्मगुरुमध्ये कर्णकथनमतिसामर्थ्यद्योतनार्थम्। अदभ्रा ये राजन्यवर्याः। कुत्राऽपि मारणार्थं छिद्ररहिताः। तेषां रथमण्डलानि। तैर्मण्डितासु। अनेन तासु प्रविष्टो वशीकृतो भवतीति सूचितम्। एवं सेनाचतुष्टयेऽपि भगवतैव सर्वं कृतं न मयेत्युक्तम्। अनेन स्वयं करणमुक्तम्[3]॥ १५॥

रजोमिश्ररजसाऽपि कृतमाह। परकृतप्रतिबन्धं वा—

यद्दोःषु मां प्रणिहितं गुरुभीष्मकर्ण-
द्रौणित्रिगर्तशलसैन्धवबाह्लिकाद्यैः।
अस्त्राण्यमोघमहिमानि निरूपितानि
नोपास्पृशन्नृहरिदासमिवाऽऽसुराणि॥ १६॥

यद्दोःषु मामिति। प्रणिहितं स्थापितम्। द्रौणिरश्वत्थामा। त्रिगर्त्तः सुशर्मा। शलः शल्यः। सैन्धवो जयद्रथः। अमोघो महिमा येषाम्। निरूपितानि मद्वधार्थं प्रक्षिप्तान्यपि नोपास्पृशन्[4] समीपे रथादिकमपि न स्पृष्टवन्तः। नोपास्पृशन्निति पाठः। नृहरिदासं प्रह्रादम्।

---

१ स अञ्जः। अञ्जसा सहेत्यर्थ इति ख. मूलानुरोधात् सह ओज इति पाठस्तु भाति। २ सहेत्यविसर्गः पाठः क. ग. सः इति ख. ३ कारणमिति ख. ४ नोपस्पृशुरिति क. नोऽस्पृशन्निति ख. नोपस्पृशन्निति ग.

प्रसिद्धो दृष्टान्तः । प्रमेयबले प्रमाणबलं दृष्टान्तः । दास्यभक्तेः शास्त्रीयत्वात् । यद्दोःष्विति प्रमेयबलम् । **आसुराणि** असुरकृतानि शूलादीनि ॥ १६ ॥

गुणकृतमुक्त्वा स्वभावकृतेषु नीचकर्मणि नियुक्तस्तदपराधं सोढवानित्याह—

सौत्ये वृतः कुमतिनाऽऽत्मद ईश्वरो मे यत्पादपद्ममभवाय भजन्ति भव्याः ।
संभ्रान्तवाहमरयो रथिनो भुविष्ठं न प्राहरन् यदनुभावनिरस्तचित्ताः ॥ १७ ॥

सौत्ये वृत इति । सूतकर्मणि कृतः । तत्र हेतुः । **कुमतिना** । फलस्य कुत्सितसाध्यसाधनत्वेन नियोजितत्वात् । सहने हेतुः—**आत्मद इति** । स हि तुष्टः स्वात्मानं प्रयच्छति । ततः स कुत्राऽपि नियोगं करोतु । प्राप्तत्वादित्यर्थः । तर्हि को दोषस्तत्राऽऽह—**ईश्वर इति** । यद्यप्यात्मदस्तथापीश्वरः कर्त्तुमकर्त्तुमन्यथा कर्त्तुं समर्थः । अनेन तेजोहरणमल्पमेव जातमिति भावः । मे मया । मह्यं वा । न हि सौत्येन किञ्चित्कार्यं सिद्धम् । प्रतिष्ठामात्रं परम् । कुमतित्वं प्रकटयति—**यत्पादपद्ममिति** । **भव्याः** सत्तायां परिनिष्ठिताः । सन्त इति यावत् । **अभवाय** मोक्षाय । **पादेति** भक्तिमार्गेण । **पद्ममिति** सुखसेव्यत्वाय रसत्वाय च । **भजन्ति** सेवन्ते । "**यद्दोःषु मां प्रणिहितमि**"त्यत्र निरूपितमपि शस्त्राद्यस्पर्शे लोकरीत्या स्पष्टसम्भावनाभावात्[1]पुनर्जयद्रथवधे मध्याह्ने श्रान्तवाहानां विशल्यकरणार्थमुत्तीर्णे मां न प्राहरन्नित्याह । **संभ्रान्तवाहमिति** साधनाभावः सूचितः । **अरय इति** मारणावश्यकत्वम् । **रथिनो भुविष्ठमिति** साधनासाधनाभ्यां बहुवचनैकवचनाभ्यां च कार्मनायामपि[2] शत्रूणां दुर्लभाऽवस्था सूचिता । यस्य भगवतोऽनुभावेनाऽलौकिकसामर्थ्येन निरस्तं **चित्तं** मारणीयोऽयमिति ज्ञानं येषाम् । अनेनाऽपकारेऽप्यानुषङ्गिकं फलमेतादृशमिति सूचितम् ॥ १७ ॥

किञ्च । एतादृशेऽप्यपकारिणि परिहासदशायामपि वचनेनाऽपि नाऽपकारः कृत इत्याह—

नर्माण्युदाररुचिरस्मितशोभनानि हे पार्थ हेऽर्जुन सखे कुरुनन्दनेति ।
सञ्जल्पितानि नरदेव हृदिस्पृशानि स्मर्तुर्लुठन्ति हृदयं मम माधवस्य ॥ १८ ॥

नर्माणीति । अपराधाभावेऽपि स्वस्मरणार्थं[3] सर्वावस्थासु तथा तथा वचनान्युक्तवान् । यथा हृदये प्रविष्टानि हृदयं **लुठन्ति** लोठयन्ति । लुर्नन्तीति[4] वा पाठः । **नर्माणि** सुखकराणि परिहासवचनानि । अर्थानुसन्धानाभावेऽपि स्वरूपत एव सुखकराणीत्याह । उदारं यद्रुचिरं स्मितम् । सर्वपुरुषार्थदानायोदारम् । रुचिरं रसोत्पादनाय । रसाभावे पुरुषार्थानामयथात्वात् । स्मितेनाऽल्पव्यामोहनं सूचितम् । स्वभावसुन्दराणां स्मितेन शोभातिशयो वशीकरणार्थो[5] भवति । तत्राऽनैका-

---

१ स्पष्टसम्भावनादिति ख. २ कामयानामिति. ग. ङ. कामयमानामपीति घ. ३ स्मरणार्थमिति ख. ग. ४ लुणन्तीति क. ग. ५ सर्ववशीकरणार्थ इति क.

न्तिकं दृष्ट्वा हे पार्थेति सम्बोधयति । स्तब्धं दृष्ट्वाऽर्जुनेति । वृक्षवाचकत्वात् । वञ्चनापकरणादि दृष्ट्वा हे सखे इति । अचातुर्यं दृष्ट्वा कुरुनन्दनेति । क्षेत्रकर्षकत्वात्कुरोः । अत एव भगवद्वाक्यानां सञ्जल्पितत्वमुक्तम् । **नरदेवेति** गूढबोधनार्थं सम्बोधनम् । वचनानां समर्थत्वान्मर्मस्पर्शित्वाद्धृदिस्पृशानीत्युक्तम् । मम हृदयं हृदये (?) मम माधवस्याऽसमत्स्वामिनः सञ्जल्पितानीति सम्बन्धः ॥ १८ ॥

एवमपराधापनोदनार्थं[1] प्रतीकारे कृते तद्धेतुका अन्येऽप्यपराधाः कृताः । तानपि दूरीकृतवानित्याह—

शय्यासनाटनविकत्थनभोजनादि-
ष्वैक्याद्वयस्य ऋतवानिति विप्रलब्धः ।
सख्युः सखेव पितृवत्तनयस्य सर्वं
सेहे महान्महितया कुमतेरघं मे ॥ १९ ॥

शय्येति । शय्यायां शय्याविषये । आसनादिविषयेषु च । तामसादिस्थानानि शय्यासनाटनानि । विकत्थनं सन्निपातकार्यं स्वश्लाघारूपम् । भोजनादीन्यावश्यकलौकिकानि । **ऐक्यात्** एकभावात् । न हि स्वस्मात्कश्चित्कदाचिच्छङ्कते । ऐक्यकरणं भगवदुपकारः । दुष्टस्य ततो मदाद्विप्रलम्भः वक्रोक्त्या वञ्चनम् । तत्र वञ्चनशब्दमाह—**हे वयस्येति** । वयसा तुल्ययोर्मध्ये कुतस्तवाऽऽधिक्यम् । कथं वा । मित्रमिति वा । किञ्च । **ऋतवानिति** । सत्यवानित्यर्थः । असत्यकरणं मत्वा तथा वचनम् । सहनं च न मनसि रोषस्थापनेन[2] । सह्यदोषे सखिदृष्टान्तः । असह्यदोषे तु पितृदृष्टान्तः । तस्याऽप्यसह्यदोषसङ्ग्रहार्थम्[4]—**सर्वमिति** । सहने प्रयोजकं रूपमाह—**महानिति** । न[3] हि पिपीलिकादीनामपराधं गजो मन्यते । उपढौकनाद्यभावायाऽऽह—**महितयेति** । स्वमहिम्नैव । हेत्वन्तरमाह—**कुमतेरिति** ॥ १९ ॥

एवं सर्वं चरित्रमुक्त्वा सर्वोपसंहारार्थं तत्कृतां लीलामनुस्मरति—

सोऽहं नृपेन्द्र रहितः पुरुषोत्तमेन सख्या प्रियेण सुहृदा हृदयेन शून्यः ।
अध्वन्युरुक्रमपरिग्रहमङ्ग रक्षन् गोपैरसद्भिरबलेव विनिर्जितोऽस्मि ॥ २० ॥

सोऽहमिति । **नृपेन्द्रेति** सम्बोधनमस्य विचारस्त्वयाऽवश्यं कर्तव्य इत्येतदर्थम् । पुरुषेणाऽपि रहितः प्राणी स्त्र्यादिरूपः सर्वकार्यबहिष्कृतो भवति । किमुत पुरुषोत्तमेन । अनेनोत्तमकार्योपसंहारो ज्ञापितः । **सख्येति** मध्यमकार्योपसंहारः । **प्रियेणेति** ततः परः[5] । प्रियजनः प्रियस्य निकृष्टमपि करोति । एवं स्वनिष्ठकार्याभावहेतूनुक्त्वा भगवन्निष्ठाभावायाऽऽह—**सुहृदेति** । तद्राहित्यस्य फलमाह—**हृदयेन शून्य इति** । उत्कृष्टधर्माणां तत्सहभावात्तदपगमे सर्वमपगतमिति शून्यता ।

१ अपराधानोदनार्थमिति ख. २ रोषम्लापनेनेति घ. ३ न हीति नास्ति ख. ४ सर्वोपसङ्ग्राहार्थमिति घ. ५ ततः परप्रियस्येति ग.

हृदयं शून्यं जातमित्यर्थः । तेनाऽन्यदपि कार्यं जातमिति वदन् "**पराजितो वाऽथ भवानि**" ति संभावना सत्या जातेत्याह—**अध्वनीति** । **परिग्रहः** स्त्रीवर्गः । **अङ्गेति** कोमलसम्बोधनं प्रतीकारकरणाभावाय । **अबला** स्त्री ॥ २० ॥

तेन सर्वनाशमाह—

तद्वै धनुस्त इषवः स रथो हयास्ते सोऽहं रथी नृपतयो यत आनमन्ति ।
सर्वं क्षणेन तदभूदसदीशरिक्तं भस्मन् हुतं कुहकराद्धमिवोप्तमूष्याम् ॥ २१ ॥

तद्वै धनुरिति । गाण्डीवलक्षणमित्युक्तम् । ते इषवः । "**अर्जुनस्य इमे बाणा**" इति । स रथः, अप्रतिहतः । ते हयाः, सर्वत्र गन्तारः । सोऽहं रथी, भीष्मादिहन्ता । यतः सामग्रीतः । **आनमन्ति** सर्वतो नमन्ति । आमनन्तीति वा पाठः । कीर्त्तयन्तीति वा(?) । तत्राऽङ्गारेभ्योऽ[१]भ्यपगमे इङ्गालत्वं (?) सम्पद्यते । तदा रूपं देवत्वं दाहकत्वं सर्वमेवाऽपगच्छति । तथा पूर्वोक्तेष्वीशः प्रविष्टस्तदा तत्सर्वं कार्यं निष्पन्नम् । तदपगमे सर्वं नष्टमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्राप्ताप्राप्तविवेकेन सर्वं भगवत्कृतमिति सिद्धं भवति । केवलान्वये विशेषेण तदेकसाध्यतानिश्चयाभावात् । इदानीं तु [२]तदनाधारत्वेनाऽन्यथासिद्धमित्यभिप्रायेणाऽऽह—**असदिति** । ईशरिक्तं सर्वमसदभूदित्यर्थः । कार्याकर्तृत्वेनाऽसत्त्वम् । तेषां फलसाधकत्वमेव रूपमिति तदभावो वा । तत एव तत्प्रसिद्धेः । [३]अत्राऽसाधकत्वे दृष्टान्तमाह लोकवेदभेदेन द्वयम् । [४]लोकेऽपि स्ववृत्तिसेवाभ्यां द्वयम् । वेदे तु तत्समुदितमेकत्रैव द्वयम् । अतो दृष्टान्तत्रयमाह । तत्र वैदिको दृष्टान्तः—**भस्मनि हुतमिति** । "**यदि पूर्वस्यामा[५]हुत्यां हुतायां यज[६]मानो म्रियेत, दक्षिणतः शीते भस्मन्युत्तरामाहुतिं निनयेद्वल्मीकोत्करं वा गमये**-

दि"ति भस्मनि होम उक्तः । स यथास्थित इत्यसति विनियुज्यते । तथा गोपेष्वस्माभिर्विनियुक्त इत्यर्थः । न [७]वा ई[८]श्वराराधनम् । न वा धर्मः । लोके ईश्वराराधनमस्ति । तेन कार्यं सिद्ध्यति । तत्कार्यमीश्वरराद्धमित्युच्यते । स चेदीश्वरः कुहको भवेत्तत्फलमसद्भवेत् । कुल्माषदानवत् । अनेनाऽधिष्ठातृदेवानां विपरीतफलदानेनाऽसत्त्वमुक्तम् । एवं फलवैफल्यं साध्यवैफल्यं चोक्त्वा साधनवैफल्यमाह—**इवोप्तमूष्यामिति** । ऊषी ऊषररूपा पृथिवी । गौरादित्वान्ङीष् । सा हि बीजशक्तिदाहिका । तत्र गतं बीजं स्वरूपतोऽपि न[९]श्यति । तथाऽत्राऽपि लौकिकरथित्वमपि गतमित्यर्थः ॥ २१ ॥

एवं द्वितीये उत्तरमुक्त्वा प्रथमस्योत्तरमाह—

राजंस्त्वयाऽनुपृष्टानां सुहृदां नः सुहृत्पुरे ।
विप्रशापविमूढानां निघ्नतां मुष्टिभिर्मिथः ॥ २२ ॥
वारुणीं मदिरां पीत्वा मदोन्मथितचेतसाम् ।
अजानतामिवाऽन्योन्यं चतुःपञ्चाऽवशेषिताः ॥ २३ ॥

राजन्निति । सुहृदां यत्कुशलं पृष्टं सुहृत्पुरे तत्रोत्तरम् । शापो जातः । ततो विप्रशापविमूढानां

१ अभ्युपगमे इति ख. २ तदाधारत्वेनेति ख. ग. तदाराधकत्वेनेति घ. ३ अत्रेति नास्ति ग. ४ लोकेऽपीत्यादिः पङ्क्तिर्नास्ति ग. ५ अहुतायां हुतायां वेति क. ख. घ. ६ यजमाने इति ख. ७ वेति नास्ति ख. ८ ईश्वराराधनमिति ख. घ. ९ विनश्यतीति घ. ङ.

देशान्तरे गत्वा मुष्टिभिर्विनिघ्नताम्। मिथो युद्धे हेतुः—**वारुणीं मदिरां पीत्वेति**। अमृतमथनादुद्भूता मदिरा वारुणी। सा तालाद्यधिष्ठिता तालप्रभूता वारुणीत्युच्यते। तेन मदेनोन्मथितचेतसां गतविवेकानां मध्ये चतुःपञ्चाऽवशेषिता इति सम्बन्धः। चतुर्भिर्युक्ताः पञ्च चतुःपञ्च। नवद्रव्येषु यादवशरीरसङ्घातं प्रविष्टेषु चतुर्विधैः परमाणुभिः सहाऽऽकाशादयः पञ्चोर्वरिताः। ननु स्नेहस्य बाधकत्वात्कथमेवम्। अत आह—**अजानतामिति**। युद्धार्थं ज्ञानमन्यार्थमज्ञानमिति इवार्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥

अत्र कर्त्तारं सम्भावयति—

प्रायेणैतद्भगवत ईश्वरस्य विचेष्टितम्।
मिथो निघ्नन्ति भूतानि भावयन्ति च यन्मिथः ॥ २४ ॥

प्रायेणेति। सर्वकर्तृत्वेन रक्षकत्वेन च भगवत्कर्तृत्वं निश्चीयते। कालेनाऽपि सम्भवतीति प्रायग्रहणम्। तत्रापि भगवतो विद्यमानत्वादुत्कटकोटिः। दृष्टार्थमन्यथात्वेन व्याख्यास्यन्सर्वत्रैव लोककर्तृकं कार्यं भगवत्कार्यमित्याह—**मिथो निघ्नन्तीति**। तुल्यानां मारणरक्षणे प्रयोजककार्ये। स्वत उत्कर्षापकर्षाभावात्। चकारादुत्पादयन्ति। पुत्रगृहे स्वयमुत्पन्नः पिता पुत्रत्वमापद्यते ॥ २४ ॥

ननु प्रकृते कथं भगवत्कार्यत्वम्। श्रुत्यप्रतिपादितत्वादित्याशङ्क्याऽऽह—

जलौकसां जले यद्वन्महान्तोऽदन्त्यणीयसः।
दुर्बलान् बलिनो राजन्महान्तो बलिनो मिथः ॥ २५ ॥
एवं बलिष्ठैर्यदुभिर्महद्भिरितरान् विभुः।
यदून् यदुभिरन्योन्यं भूभारान् सञ्जहार ह ॥ २६ ॥

जलौकसामिति। यथा मत्स्यानामग्निशापविमूढानामन्योन्यघातकत्वं मात्स्यो न्यायो महान्तोऽदन्त्यणीयस इति। तथा प्रकृते दुर्बलान् बलिनः। **राजन्निति** सम्मत्यर्थम्। महान्तस्त्वन्योन्यं परस्पराघातेन मृताः। उपसंहरति—**एवं बलिष्ठैरिति**। बलिष्ठैर्महद्भिरितरानबलिनोऽमहतः। ननु सर्वे भगवता मारणीयाः। ते कथमन्योन्यं मृताः। तत्राऽऽह—**विभुरिति**। सर्वकरणसमर्थः। तैरेव तान् मारितवान्। महान् साधनैः करोति। महत्तरस्त्वाज्ञया। विभुरिच्छया। **अन्योन्यमिति**। यथा विवाह उत्सवादिष्वन्योन्यपरिवेषणं तथा मारणं जातमित्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥

एवं सामान्याकारेण सङ्क्षेपतः कथामुक्त्वा विस्तरेण कथनीयमित्याकाङ्क्षायां पुनस्त्यक्तधर्मविशिष्टभगवत्स्मरणेन वैक्लव्ये जाते वक्तुं न शक्यत इत्याह—

देशकालार्थयुक्तानि हृत्तापोपशमानि च।
हरन्ति स्मरतश्चित्तं गोविन्दाभिहितानि मे ॥ २७ ॥

देशकालेति। देशकालाभ्यां विशेषिता येऽर्थास्तद्युक्तानि नीतिवाक्यानि। हृत्तापोपशमानि।

१ तद्युक्तानीतिवाक्यानीति क. घ.

चकाराद्भगवन्माहात्म्यबोधकानि । एवं त्रिविधान्यपि वाक्यानि पूर्वमेव भगवता बोधितानि । देशकालानुसारेण सर्वं कर्त्तव्यमिति नीतिः । आत्मनिष्ठतया बाह्यधर्मोऽस्त्यक्तव्याः । भगवद्विषयकमोहो भगवन्माहात्म्यज्ञानात्त्याज्यः । तानि वाक्यानि भगवदुक्तानि साम्प्रतं स्मृतानि सन्ति चित्तं हरन्ति । अर्थानुसन्धाने हि शोकापनोदस्वरूपेणैव शोकजनकत्वम् । भगवदीयत्वात् । तस्माच्छब्दप्राबल्याच्छोकेन तूष्णीम्भावः ॥ २७ ॥

एवं धर्मपुरस्सरं स्मृतेन[1] भगवता[2] भक्तिजननाद्भक्त्या च भगवच्चरणारविन्दस्मरणे दृढप्रेमोत्पत्तौ जीवभगवतोः सान्निध्ये सति सत्त्वगुणावेशात्परमानन्दाविर्भावाच्च रजस्तमोदोषेष्वपहृतेषु शान्ता विमला च बुद्धिरासीत् । शान्ता सत्त्वेन । विमलाऽन्ययोरपगमेन । मतित्वात्स्वभावत एवं[3] ज्ञानरूपत्वम् । एतत्सर्वं जातमित्याह—

सूत उवाच—

एवं चिन्तयतो जिष्णोः कृष्णपादसरोरुहम् ।
सौहार्देनाऽतिगाढेन शान्ताऽऽसीद्विमला मतिः ॥ २८ ॥

एवमिति ॥ २८ ॥

नन्वापाततः शोकापगमेऽपि सुषुप्ताविव सर्वथा नाऽपगत इति ज्ञानप्रकाशमाह—

वासुदेवाङ्घ्र्यनुध्यानपरिबृंहणरंहसा ।
भक्त्या निर्मथिताशेषकषायधिषणोऽर्जुनः ॥ २९ ॥

वासुदेवेति । आत्मस्वरूपज्ञानं भगवत्स्वरूपज्ञानं च नोपदेशसापेक्षम्[4] । प्रमाणवस्तुपरतन्त्रत्वात् । परं प्रमाणवस्तुनोरावरणं दूरीकर्त्तव्यम् । तत्र प्रमाणावरणं दूरीकृतमिव । रजस्तमसोरपगमेन सत्त्वप्राकट्यात् । जीवात्मावरणं माया । भगवदावरणं भगवदिच्छा । तत्र जीवावरणं भक्तिसहितज्ञानेनाऽपगच्छति । भगवन्माहात्म्यज्ञानपूर्वकभगवद्विषयकपरमप्रेम्णा भगवत्सेवायां भगवदावरणमपगच्छति । तदा निर्मलदृष्टेः सवितृप्रकाशसाक्षात्कार इव भगवत्स्वरूपयोर्मनसा साक्षात्कारो भवति । तत्राऽर्जुनस्य द्वयं जातमित्याह श्लोकद्वयेन । वासुदेवेति शान्ताऽपि बुद्धिः सवासनेति पुनरुद्गमनिराकरणार्थम् । वासुदेवाङ्घ्र्यनुध्यानस्य यत्परिबृंहणमालिङ्गनं[5] तदेव रंहो वेगो यस्याः । तादृशभक्त्या निर्मथिता उद्धृतसाराः स्वरूपेण नाशिता वा अशेषकषाया यस्याः । तादृशी धिषणा यस्य सोऽर्जुनो जात इत्यर्थः ॥ २९ ॥

अनेन सवासनं बुद्धेरावरणं गतमित्युक्तम् । जीवावरणदूरीकरणार्थमुपायमाह—

गीतं भगवता ज्ञानं यत्तत्सङ्ग्राममूर्द्धनि ।
कालकर्मतमोरुद्धं पुनरध्यगमद्विभुः ॥ ३० ॥

गीतमिति । शुद्धे ह्यन्तःकरणे प्रमाणेनोत्पादितं ज्ञानमात्मावरणं दूरीकरोति । तत्पूर्वमेव

१ धर्मपुरःस्मृतेनेति ख. २ भगवत इति क. ग. ३ एवेति नास्ति ख. ४ सापेक्षकमिति घ. ५ परिबृंहनमिति क. परिबृंहितमिति घ.

गीताख्येन प्रमाणेन भगवतोपदिष्टेन ज्ञानं जातमेवाऽस्ति । परं कालकर्मतमोभिस्त्रिगुणात्मकैः सज्ज्ञाना बुद्धिरावृता । तदिदानीमावरणापगमे स्वयमेव ज्ञानं जातमित्याह—**गीतमिति** । गीतायां भगवतोक्तं ज्ञानं यत्तत्पुनरध्यगमदिति सम्बन्धः । ननु वृत्तिरूपं ज्ञानं त्रिक्षणावस्थायीति सकारणस्य तस्य स्वतस्तिरोहितत्वाद्गतं कथं प्राप्तवान् । अत आह—**विभुरिति** । समर्थत्वाज्ज्ञानतिरोभावं दूरीकृतवानित्यर्थः ॥ ३० ॥

ततो यथाऽऽत्मावरणं दूरीभूतं तदाह क्रमेण—

विशोको ब्रह्मसम्पत्त्या सञ्छिन्नद्वैतसंशयः ।
लीनप्रकृतिनैर्गुण्यादलिङ्गत्वादसम्भवः ॥ ३१ ॥

विशोक इति । ज्ञाने ब्रह्मसम्पत्तिर्जाता । "**ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती**" ति । शोको हि विषयाप्राप्त्येति ब्रह्मत्वेन सर्वविषयप्राप्तौ सत्यां शोकाभाव इति सर्वविषयप्राप्तिमाह—**सञ्छिन्नद्वैतसंशय इति** । सम्यक् छिन्ना द्वैतप्रपञ्चे देहादौ संशया यस्य । स्वस्यैव सर्वरूपत्वे न कोऽपि सन्देहो भवतीति । अथवा । द्वैते[3] सर्वत्राऽऽत्मनः प्रवेशात्सर्वत्राऽस्याऽऽत्मनः स्वरूपनाशसंशयाः स्थिताः । सखण्डभावात् । तदात्मनो ब्रह्मभावादन्तःप्रवेशेन बहिःसम्बन्धसन्देहा निवारिता इत्यर्थः । ननु बाह्ये विषये स्थिते पुनः सम्बन्धेन संशया भविष्यन्तीत्याशङ्क्याऽऽह—**लीनप्रकृतीति** । लीना या प्रकृतिस्तया कृत्वा जातं यन्नैर्गुण्यं निर्गुणावस्था तया कृत्वा लिङ्गापगमे जाते मूलदोषाणां निवृत्तत्वादसम्भवः । न पुनरुद्गम इत्यर्थः । अत उद्गमाभावादेव न सम्बन्धः । लिङ्गस्य च निवृत्तत्वात् । एवं सर्वदोषापगमपूर्वकब्रह्मभावे जाते सर्वे शोका निवृत्ता[4] इति भावः ॥ ३१ ॥

एवमर्जुनस्य कृतार्थत्वमुक्त्वा राज्ञः कृतार्थत्वं वक्तुं तस्याऽध्यवसायमाह—

निशम्य भगवन्मार्गं संस्थां यदुकुलस्य च ।
स्वःपथाय मतिं चक्रे निभृतात्मा युधिष्ठिरः ॥ ३२ ॥

निशम्येति । भगवन्मार्गं ज्ञात्वा वैकुण्ठे गत इति । यदुकुलस्य च **संस्थां** मृत्युम् । **स्वःपथाय** देवमार्गाय । **निभृतात्मा** दृढान्तःकरणः । गन्तुं मतिं चक्र इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

पृथाऽप्युपश्रुत्य धनञ्जयोदितं नाशं यदूनां भगवद्गतिञ्च ताम् ।
एकान्तभक्त्या भगवत्यधोक्षजे निवेशितात्मोपरराम संसृतेः ॥ ३३ ॥

क्रमेण मुक्तिं वक्तुं पृथाया मुक्तिमाह । कुन्ती तदेव पूर्वोक्तं श्रुत्वा भगवच्चित्ता[5] परमप्रेम्णाऽऽविर्भूते भगवति सायुज्यं प्राप्ता । शरीरं जहावित्यर्थः ॥ ३३ ॥

---

१ सज्ञानबुद्धिरिति क. २ दूरीकृतमिति क. ३ अद्वैते इति घ. ४ निवृत्ता जाता इति क. ५ भगवच्चिन्तेति ख.

ननु भगवता किमर्थमेवं कृतम् ? तत्राऽऽह—

यथाऽहरद्भुवो भारं तां तनुं विजहावजः ।

कण्टकं कण्टकेनेव द्वयश्चाऽपीशितुः समम् ॥ ३४ ॥

यथाऽहरदिति । भगवतो यादवोपसंहारे आत्मत्वान्न दोषभाव इति वक्तुम् । यया यादवतन्वा सहायार्थमानीतया भुवो भारमहरत्तां तनुं विजहौ । क्लेशाभावार्थमाह—**अज इति** । न हि तेन जातोऽस्ति । तत्र दृष्टान्तमाह—**कण्टकमिति** । सर्वथाऽऽत्मीयाभावः सूचितः । तथाप्यभिमानिनां जीवानां क्लेशात्कथमेवम् । अत आह—**द्वयं चाऽपीशितुः सममिति** । नियन्तुर्द्वयं समम् ॥ ३४ ॥

भगवति विशेषमाह—

यथा मत्स्यादिरूपाणि धत्ते जह्याद्यथा नटः ।

भूभारः क्षपितो येन जहौ तच्च कलेवरम् ॥ ३५ ॥

यथेति । यथा नटः स्वरूपमेव नानाविधक्रीडार्थं स्त्र्यादिरूपेण प्रदर्शयति । निवृत्ते च कार्ये तानि रूपाण्युपसंहरति । एवमिदमपीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

एतत्कथनस्य प्रकृतोपयोगं वक्तुमाह—

यदा मुकुन्दो भगवानिमां महीं जहौ स्वतन्वा श्रवणीयसत्कथः ।

तदाऽहरेवाऽप्रतिबुद्धचेतसामभद्रहेतुः कलिरन्ववर्त्तत ॥ ३६ ॥

यदा मुकुन्द इति । सर्वेषां मोक्षदानार्थमवतीर्णो भगवान् दत्वा मोक्षं यदा निवृत्तस्तदा मोक्षबाधकत्वेन कलिधर्माणां निरूपणात्तेष्वागतेषु स्थितस्य मोक्षो नास्तीति निर्गमनमेव शरणमिति कालव्याप्तिरहितदेशं प्रति तदतिरिक्तहेतोर्भागवतादेरभावाद्भगवतैव सह गन्तव्यमिति मतिं कृतवानित्याह—**यदा मुकुन्द इति** । "**कलिः कालमलं सर्वं कालस्वामी तु माधवः । यतो निवर्त्तते तत्र वह्नाविव निकृष्टता । दारौ (?) तु न तथा तेन देशान्तरगतिर्मता । अग्निभावेऽपि काष्ठेन स साध्य इति निश्चयः । मुकुन्दो भगवानिति** वचनान्मुक्त्यर्थमेव भगवदवतार इत्युपसंहारः । यद्यपि भगवतो नित्यसम्बन्धात्क्वापि त्यागो नास्ति । तथापि प्रकटितपरमानन्दरूपस्य परिच्छिन्नतया[3] प्रदर्शनात्तन्वा जहौ । तनुद्वारा जहावित्यर्थः । भूमित्यागस्य पूर्वमनुक्तत्वान्नटवच्च तनुत्यागस्योक्तत्वात्त्यक्तस्य वस्तुत्वाभावादपूर्वविधौ अनुवादे वा सहार्थतृतीया न सम्भवति । नन्वग्रे उत्पत्स्यमानानां भक्तानां कथमुद्धार इत्याशङ्क्याऽऽह—**श्रवणीयसत्कथ इति** । तदा । तस्मिन्नित्यर्थे अव्ययम् । अहरिति लुप्तसप्तम्यन्तम् । अव्ययं वा । प्रातःकाले भगवद्गमनमिति सम्प्रदायविदः । तदैव प्रातःकाले कलिः प्रवृत्तः । ननु भगवत्कृपावलोकितानां भगवन्मार्गानुवर्त्तिनां विद्यमानत्वात्कथं कलिप्रवृत्तिरित्यत आह—**अप्रतिबुद्धचेतसामभद्रहेतुरिति** । न सर्वार्थं तदागमनम् । प्रकर्षेण विकसितकमलानां मुकुलसम्भावनारहितानामस्तमये-

---

१ दोषाभाव इति क, ग. २ आहेति नास्ति घ. ३ अपरिच्छिन्नतयेति क.

ऽपि न काचित्क्षतिः । अन्येषामस्तमयेऽन्धकारादिना कीटनिवासः स्यादेव । ज्ञानेन विकासः । भक्त्या मुकुलसम्भावनाभावः ॥ ३६ ॥

तर्हि स्वस्य न काचिच्चिन्तेत्याशङ्क्याऽऽह—

युधिष्ठिरस्तत्परिसर्पणं बुधः पुरे च राष्ट्रे च गृहे तथाऽऽत्मनि ।
विभाव्य लोभानृतजिह्महिंसनाद्यधर्मचक्रं गमनाय पर्यधात् ॥ ३७ ॥

युधिष्ठिर इति । विकलत्वाद्यभावेन दृढस्थित्याऽविकासं[1] मन्यते कालः । स तु युधिष्ठिरादीनपि तथा मन्यते । अतस्तद्देशेष्वपि महदल्पप्रभेदभिन्नेषु राष्ट्रनगरगृहशरीरेषु प्रविष्टः । अल्पविकासाच्च[2] तज्ज्ञातवानित्याह—**बुध इति ।** तत्रापि विचारः—किं स्थातुमागतो द्रष्टुं वेति । तत्रापि युधिष्ठिरस्य निश्चयो जात इत्याह—**विभाव्येति ।** ससामग्रीकस्य समागतत्वान्नेतो गमनं कलेः । तस्य सामग्री प्रथमतो लोभः सर्वदोषाणामाश्रयोऽन्तःकरणधर्मः । अनृतं वाग्दोषः प्रायेण स्वरूपनाशकः । प्रामाण्यकोटेः स्वरूपनिर्वाहकस्य नाशात् । कुटिलता बुद्धिदोषः । हिंसा शरीरस्य । अत्र क्रमे शिष्टं स्वयमूह्यम् । आदिशब्देन रोगादयोऽपि । हिंसाद्यधर्मचक्रं विभाव्य गमनाय पूर्वोक्तामेव मतिं[3] पर्यधादित्यर्थः ॥ ३७ ॥

अशक्तस्य परित्यागोऽनुचितः । त्यक्तानां वासनाजनकत्वात् । अतः कलिभयाद्युधिष्ठिरगमनमनुचितमित्याशङ्क्याऽऽह—

स स्वपौत्रं विनयिनमात्मनोऽनवमं गुणैः ।
तोयनीव्याः पतिं भूमेरभ्यषिञ्चद्गजाह्वये ॥ ३८ ॥
मथुरायां तथा वज्रं शूरसेनपतिं ततः ।
प्राजापत्यां निरूप्येष्टिमग्नीनपिबदीश्वरः ॥ ३९ ॥

स स्वपौत्रमिति । न[4] हि कलिनिराकरणासमर्थो युधिष्ठिरो गतः । तन्निराकरणार्थं पौत्रस्य स्थापितत्वात् । किन्तु शास्त्रस्य प्रामाण्यादित्यभिप्रेत्याऽऽह—**स्वपौत्रमिति ।** **"भ्रातॄणामेकजातानामि"**ति न्यायाद्राज्यदानाच्च—**स्वेति ।** पौत्रग्रहणं पुत्रनामस्थापनार्थम् । गुणैर्भगवदीयत्वादिभिः । आत्मनोऽनवममन्यूनम् । अनेन दोषाभावस्तत्राऽधिक इत्युक्तं भवति । हीनस्थापने प्रजाशापः प्रसज्येत । **तोयनीव्याः** समुद्रावरणायाः । अन्ये तु राजानः स्त्रियो वस्त्ररहिता अपि स्त्रियैकदेशचरणसंवाहनादिना[5] पतित्वं मन्यन्त इति सूचितं **नीवीपदेन ।** पतिमित्यनुवादः । भगवतैव तदर्थं कृतत्वात् । पतित्वार्थमिति लक्षणा च स्यात् । अतः स्वयमभिषेकमात्रं कृतवान् । एवमेव वज्रमपि कृतवान् । अनिरुद्धपुत्रो **वज्रः ।** शूरसेनदेशस्याऽपि पतित्वज्ञापनायाऽऽह—**शूरसेनपतिमिति ।** अनेन मर्यादायां यावान् देशस्तावान् दत्त इत्युक्तम् । ततस्तेषां राज्य-

१ अविकाशमिति क. ग. घ. २ अल्पविकाशाच्चेति. क. ग. घ. ३ गतिमिति घ. ४ न हीत्यादिरभिप्रेत्याऽऽहेत्यन्तो ग्रन्थो नास्ति ख. ५ वस्त्ररहिताया अपि स्त्रियैकदेशे चरणसंवाहनादिनेत्यादिः शोधितो ऽपाठः । स च तत्र यथाश्रुतं पाठं संरक्ष्यैव निवेशितः । ततश्च युक्तोऽप्ययं पुस्तकान्तरेऽनुपलम्भान्न मूले निवेशितः ।

स्वीकारानन्तरं प्राजापत्यामिष्टिं निरूप्य प्रव्राजं (?) कृतवानित्याह । वैश्वानरी प्राजापत्या वा विकल्पेन विहिता । **ईश्वर इति** । तथा करणसमर्थः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

यथाशास्त्रकरणादिह एव सर्वपरित्यागस्योक्तत्वादंशपरित्यागस्याऽशास्त्रार्थत्वाच्च सर्वपरित्यागनिरूपणार्थमाह—

विसृज्य तत्र तत्सर्वं दुकूलवलयादिकम् ।

निर्ममो निरहङ्कारः सञ्छिन्नाशेषबन्धनः ॥ ४० ॥

विसृज्येति । देहातिरिक्तपरित्यागः सुगमः । तदाह । आदिशब्देन दुकूलवलययोर्विद्यमानत्वेन ग्रहणम् । न तु शेषाभ्यनुज्ञानफलकत्वेन । "**चीरवासा**" इति यदग्रे वक्ष्यते तत्[1] परित्यागतुल्यत्वेन तज्ज्ञापनार्थम् । त्यक्तानामात्मीयत्वं निराकरोति—**निर्मम इति** । परित्यागाभिमानाभावायैतदुक्तम् । अन्तस्त्यागाय[2] वा । उभयोः कर्तव्यत्वादन्योन्यं हेतुहेतुमद्भावाच्च[3] । देहस्य सपरिकरस्य त्यागमाह—**निरहङ्कार इति** । देहेऽहन्ता[4] त्यक्ता । ममतायाः स्वरूपतो नाशान्मध्ये तिष्ठति देहादिः । तस्य त्यागप्रकारमाह—**सञ्छिन्नाशेषबन्धन इति** । बाह्यावरणं सम्यक् छिन्नमित्याह—**सञ्छिन्नेति** । पुत्रादीनामुपकारित्वबुद्धिरधुना निवृत्ता । अत एव न प्रतिबन्धकता ॥ ४० ॥

इदानीमुर्वरितस्य शरीरमात्रस्य ज्ञानकर्मभ्यां लयं वक्तुं प्रथमतो ज्ञानेन लयमाह अध्यासस्याऽज्ञानसाध्यत्वात्तन्निवृत्त्यर्थम् । तत्त्वादिप्रकारेण[5] ज्ञानसाध्यत्वात्तत्प्रकारेणैव निवर्त्यते[6] । भगवत्कृतत्वपक्षे तदाज्ञया परित्यागः । तत्रापि येन क्रमेण भगवता सम्पादितं तत्क्रमकथनं चित्तप्रबोधनार्थमुचितम् । तदाह—

वाचं जुहाव मनसि तत्प्राण इतरे च तम् ।

मृत्यावपानं सोत्सर्गं तत्पञ्चत्वे ह्यजोहवीत् ॥ ४१ ॥

त्रित्वे हुत्वा च पञ्चत्वं तच्चैकत्वेऽजुहोन्मुनिः ।

सर्वमात्मन्यजुहवीद्ब्रह्मण्यात्मानमव्यये ॥ ४२ ॥

वाचमिति । वाक्सम्बन्धेन हि शरीरसम्बन्धः । पुरञ्जनोपाख्याने तथा निरूपणात् । मनसो हि भार्या वाक् । प्राकृती सा । आत्मनो हि वाचस्तया वाचा सम्बन्धान्न पृथङ्निरूपणम् । अस्यां निवृत्तायां सा स्वनिष्ठा स्वत एव भविष्यति । तस्या निर्बन्धः पश्चाद्वक्तव्यो बद्धवागित्यनेन । ईश्वरकर्तृके ह्यधीने लयो मुख्यः । तत्र "**दूतीरेव त्वं मनसोऽसी**"ति श्रुतेर्मनोऽधीनत्वं वाचः । वाङ्नाम काचित्सर्ववागधिष्ठात्री देवता । सा ह्यभिमानिनी । यँ[7] एव तस्या निकृष्टत्वं मन्यते तत एव निवर्तते । प्रजापतेरिव । तथाऽस्मादपि[8] निवर्त्तिष्यत[9] इति भावः । तथा मनसोऽपि प्राणाधीनत्वम् । तद्गतागतिभ्यां निरूपणात् । यद्यपि प्राणनिरोधे[10] मनसः करणत्वं[11] तथाप्यग्रे निरोधकत्वात्तदधीनत्वम् । तन्निरोधेन नि-

१ न तत् परित्यागतुल्यत्वेनेति ग. २ अन्तस्त्यागाभावाय वेति ख. ३ हेतुमद्भावाच्चेति ख. ४ अहन्तात्यक्त्वेति क. ५ तत्त्वादिप्रकारेणाऽज्ञानसाध्यत्वादिति ख. ६ निवर्त्तत इति घ. ङ. ७ यत एवेति ख. यं येवेति ग. यमेवेति घ. ङ. ८ न ह्यस्तादपीति घ. ९ निवर्त्तयिष्यन्त इति क. ग. घ. १० प्राणनिरोधेनेति क. ग. घ. ११ कारणत्वमिति क. घ.

रुद्धत्वाद्वा। तथाच देहबन्धकापगमः। अत एव योगशास्त्रे तन्मूलकत्वकथनं देहस्य। **इतरे च तम्**। इतरे अपाने। इतरस्मिन्निति वक्तव्ये इतर इति कथनमसर्वनामत्वज्ञापकम्। तेनाऽग्रे मलत्वेन परित्यागकथनाद्भगवत्त्वमयुक्तमिति प्राणनियामकत्वेऽपि न भगवद्दृष्टिः कर्त्तव्येति सूचितम्। होमकथनं तु पञ्चाग्निविद्ययोत्पादितशरीरस्य ब्रह्मविद्याधिकारोपयोगात्प्रकृतस्याऽतथात्वेऽपि भावनया तथात्वसम्पादनार्थम्। पूजायां शरीरनिर्माणवत्। प्रयत्नेनोर्द्ध्वनीतस्य[1] वायुना सहोर्ध्वमागतस्य पुनरपानेनाऽऽकर्षणात्प्राणस्याऽपानाधीनत्वम्। सांसर्गिकस्तु वायुः श्वासेन बहिर्निर्गच्छति। अन्यथा सोऽपि निर्गच्छेत्। अपानस्तु न[2] प्रयत्नाधीनगतिकः। तस्य मृत्युरेव नियामक इति मृत्यौ तस्य लयं[3]माह—**मृत्यावपानमिति**। मृत्युनैव हि स ऊर्ध्वं नीयते[4]। केचन पुनर्योगेन प्राणं बलिष्ठं विधायाऽपानेन प्राणापकर्षणे कृते पुनः प्राणोत्कर्षणे सापानमुत्कर्षन्ति। बहिर्गमनाभावाय चाऽन्योन्यबलिष्ठत्वाद्गतिद्वयनिरोधं च कुर्वन्ति। तस्य प्रकारस्य फलार्थत्वान्न तत्प्रकृते निरूप्यते। अतः सहजासुरेऽपाने प्राणमजुहोदपानं तु मृत्याविति। ननु तेन प्रकारेण मृत्युना गृहीतेऽपाने दुर्गतिश्रवणात्किमित्यजुहोत्? तत्राऽऽह—**सोत्सर्गमिति**। तत्र हि मृत्युरपानश्चोत्सर्गे गच्छतः। अत्र तूत्सर्गसहितस्याऽपानस्य मृत्यौ होमान्मृत्योस्तेन मार्गेण गमनाभावः। अतो नाऽनिष्टदातृत्वम्। मृत्युरप्यत्रैव लीयते। "**मृत्युर्यस्योपसेचनमि**" ति श्रुतेः। ओदनं देहो मृत्युर्घृतमित्यतो मृत्युरत्रैव निरुद्धः। "**अशनया मृत्युरेवे**" ति श्रुतेः। स सर्वप्राणिषु वर्त्तते। तस्य प्राणापानौ पोषकावाहारदानमलापकरणाभ्याम्। तौ चेत्तत्र निरुद्धौ देहमात्रपरिनिष्ठो देहाधीनो भवति। पश्चाद्देहं भक्षयितुमारभते। तदा तस्य नियामकानि पञ्चमहाभूतानि तं निबध्नन्ति[5]। अतो योगिनो देहो न वर्द्धते न क्षीयते। एवं पञ्चमहाभूताधीनं मृत्युं प्राप्ताप्राप्तविवेकेन भूतप्रविष्टभगवत्कार्यत्वाद्भूतांशं धर्मिणं परित्यज्य प्रविष्टस्यैकस्य भगवतः पञ्चत्वात्पञ्चत्वेऽजुहोत्। पूर्वोक्ता युक्तिर्हिशब्देन द्योत्यते। एवं तत्रापि स्वत एवाऽऽहृत्य भगवतः पञ्चत्वाभावाद्विपदातिक्रमस्यैव शक्यत्वात्स्वस्मिन् काले च गच्छन् स्वेच्छया गरुडमतिक्रम्य लक्ष्म्यां समागतस्त्रित्वं प्राप्तः। कालमतिक्रम्य प्रकृतौ वा। तदेवमस्मदादिमृत्युभक्षकं पञ्चत्वरूपं भूतात्मानं भगवन्तं गुणत्रयरूपे भगवत्यजुहोत्। तदधीनत्वाद्भूतानाम्। तत्रापि गुणत्रयनिविष्टो भगवान् प्रकृतिस्वरूपे हुतः। सा हि परम्परया सर्वकार्यरूपा। तत्र हि सर्वे प्रवाहाः प्रविशन्त्यतः सर्वशब्दवाच्या। तामेकत्वरूपं भगवन्तं पुरुषरूपे आत्मन्यजुहोत्। तं च पुरुषं कालादिनियामकेऽक्षरे ब्रह्मण्यजुहोत्। तदधीनत्वात्तस्य। "**तन्मायाफलरूपेणे**"ति वाक्यात्। **अव्यय इति** वेदब्राह्मणत्वजातिचतुर्मुखनिराकरणार्थम्। अथवा। तस्याऽपि प्रकृतिपुरुषभावेन व्ययसम्भवात्तद्र[6]हिते भगवति तदक्षरमजुहोदित्यर्थः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

एवं भगवन्मार्गे[7] नवाऽऽहुतयो नवाऽग्नयः। तत्र स्वकीयं[8] क्रमेण हुत्वा सर्वं भगवति समर्प्य त्यक्तमलांशं देहमरण्ये त्यक्तुं बहिः स्थितिमाह—

चीरवासा निराहारो बद्धवाङ् मुक्तमूर्द्धजः।
दर्शयन्नात्मनो रूपं जडोन्मत्तपिशाचवत् ॥ ४३ ॥

---

१ ऊर्द्ध्वनीतस्य प्राणस्येति क. ख. २ नकारो नास्ति क. ३ भयमिति ग. ४ क्रियत इति क. घ. ५ बध्नन्तीति ख. ६ तद्रहित इति ख. ७ भगवन्मार्गेणेति घ. ८ स्वकार्य्यमिति ग.

अनवेक्षमाणो निरगादशृण्वन् बधिरो यथा ।
उदीचीं प्रविवेशाऽऽशां गतपूर्वां महात्मभिः ।
हृदि ब्रह्म परं ध्यायन्नाऽऽवर्त्तेत यतो गतः ॥ ४४ ॥

चीरवासा इति। अतः परं यद्यस्य देह उत्पद्येत[1] पार्षदैवदुत्पत्स्यते[2]। पश्चाग्नौ ब्रह्मविद्योपयोगिदेहवत् । एवमसमर्थस्य तूष्णीं परित्यागः सर्वनाशकः । हट्टे पतितानि वस्त्राणि चीरवासांसि । एतादृशेऽपि रक्षा विधेयेति त्रिदण्डमाह । **निराहार इति** प्राणदण्डः । **बद्धवागिति** वाग्दण्डः । **मुक्तमूर्द्धज इति** देहदण्डः । चित्तदण्डो वा । भ्रान्तत्वज्ञापनात् । अनेन बीजस्या[3]ऽनादरेऽनङ्कुरोत्पादकत्वं सूचितम् । एतादृशस्य सर्वसाधनसाध्यसहितस्य प्रकारेणैतदपरित्यागे पुनः सर्वदोषसङ्क्रम इति कूलङ्कषप्रवाहपतितनौकोत्तरणवद्देहोत्तरणं कर्त्तव्यमिति तत्प्रकारमाह—**दर्शयन्निति** । आत्मनो देहस्य । **जडो**ऽन्तःकरणविवेकशून्यः । जडभरतवत् । **उन्मत्त** इन्द्रियविकलः । मदिरामत्तवत् । **पिशाचो** भूतग्रस्तो देहविकलः । एवं देहेन्द्रियान्तःकरणानि यथा न परैराक्रम्यन्ते तथा विधेयानि । अन्यथाऽन्यत्र प्रविष्टानि बीजभावमापद्येरन् । **अनवेक्षमाणः**[4] । इतस्ततोऽविलोकयन्स्वस्मिन्नेव दत्तचित्तः । स्वभावत एवाऽन्यवचनमशृण्वन् । सर्वथाऽऽत्मनि दत्तचित्तत्वज्ञापनाय—**बधिरो यथेति** । दग्धपटवत्तस्य गमनसंस्कारः । इयमेवाऽवस्था ब्रह्मविदां बहिरिन्द्रियाणां विषयाग्रहणे भवति । शुकवत्तदुक्तम् । गन्तव्यदेशमाह—**उदीचीमिति** । यद्यपि सर्वदेशेषु[5] नाऽस्य नाशस्तथापि मर्यादया तत्रैव गतः । **महात्मभिरिति** । एतदपेक्षयाऽपि ते महान्त इति तेषामनुगमनं युक्तमिति भावः । शून्यवद्गमनं वारयति—**हृदि ब्रह्म परं ध्यायन्निति** । यद्यपि ब्रह्माऽभिव्यक्तिदशायां ध्यानं नाऽपेक्षते[6] । स्वत एव स्फुरति । तथाप्यनभिव्यक्तदशायां ध्यानं कर्त्तव्यम् । न तूष्णीम्भावो युक्त इति । कियद्दूरे गतमित्याकाङ्क्षायामाह । गतः प्राणी यतो नाऽऽवर्तेत । कण्ठपर्यन्तं[7] हिमे जले वा । तावद्दूरे गत इत्यर्थः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

अन्येषां निर्गमनमाह—

सर्वे तमनु निर्जग्मुर्भ्रातरः कृतनिश्चयाः ।
कलिनाऽधर्ममित्रेण दृष्ट्वा स्पृष्टाः प्रजा भुवि ॥ ४५ ॥
ते साधु कृतसर्वार्था ज्ञात्वाऽऽत्यन्तिकमात्मनः ।
मनसा धारयामासुर्वैकुण्ठचरणाम्बुजम् ॥ ४६ ॥

सर्व इति । अनेनैव प्रकारेण सर्वेषां गमनमाह—**तमन्विति** । लौकिकशास्त्रीयसम्मतिमाह—**भ्रातरः कृतनिश्चया इति** । भ्रातॄणां यदन्यतमः करोति तत् सर्वे कुर्वन्तीति लोकः । शास्त्रे तु निश्चितं कुर्वन्तीति । "**मुख्ये शास्त्रार्थसम्भव**" इति न्यायेन सर्वेषु यदि शास्त्रार्थसम्भवः स्यात् सर्वे मुख्याः स्युः । अतो लोकवद्वेदेऽपि ते गौणा एव । तत्कथं तद्वदतिदेश इत्याशङ्क्य तथा शा-

१ उत्पद्येते इति क. उत्पद्यते इति ग. २ पार्षदवदेवेति क. ३ बीजस्याऽऽदरेऽङ्कुरोत्पादकत्वमिति ङ. ४ इतः प्रागनवेक्षमाण इति प्रतीकमधिकं घ. ५ सर्वदेहेष्विति ग. ६ नाऽपेक्ष्यत इति क. ग. ङ. ७ कण्ठपर्यन्तहिमे इति क. ख.

स्वार्थनिर्द्धाराभावेऽपि स्थूलप्रकारेण तेषां निर्द्धारोऽस्तीति तदाह—**कलिनेति** । भगवद्भक्तेषु विषयाणां बाधकत्वाभावेऽपि दुःसङ्गसहितानां तेषां तथात्वात्कलौ च दोषसम्भवात्कलिनाऽधर्ममित्रेण सर्वाः प्रजा भुवि स्पृष्टा दृष्ट्वा गन्तुं कृतधियो जाता इति । वैराग्यसाधनमाह—**ते साधु कृतसर्वार्था इति** । धर्मार्थकाममोक्षाश्चत्वारः पुरुषार्थाः साधु यथा भवन्ति तथा कृताः । चतुर्णां पुरुषार्थानां स्वसाधनसाध्यतेव भगवत्सेवासाध्यताऽप्यस्ति । तत्रापि भगवत्सेवया साधिता निःप्रत्यूहमुत्तमा भवन्ति । अतस्तैः सर्वैः पुरुषार्थाः साधिताः । अथवा । साधुषु कृताः सर्वे पुरुषार्था यैः । साधुसङ्गादेव सर्वे पुरुषार्थाः सिद्धाः । अतस्तद्विरोधित्वेनाऽसत्सङ्गो हेय इति पूर्वेण सम्बन्धः । अथवा । भक्तिः पञ्चमः पुरुषार्थः । चत्वारस्तैरनुभूताः । भक्तिश्च पञ्चमः । तत्र तारतम्ये विचार्यमाणेऽत्यन्तं सुखं सुखहेतुश्च भक्तिरेव । अत आत्यन्तिकं ज्ञात्वा श्रीकृष्णचरणारविन्दमेव मनसा धारयामासुः । न त्वन्यं कुसृष्टिप्रकारम्[१] ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

ततः किं वृत्तमित्याह—

तद्ध्यानोद्रिक्तया भक्त्या विशुद्धधिषणाः परे ।
तस्मिन्नारायणपदे एकान्तमतयो गतिम् ॥ ४७॥
अवापुर्दुरवापां ते असद्भिर्विषयात्मभिः ।
विधूतकल्मषाः स्थानं विरजेनाऽऽत्मनैव हि ॥ ४८ ॥

तद्ध्यानोद्रिक्तयेति । तद्ध्यानेनोद्रिक्ता उच्छलिता या भक्तिः । सर्वाङ्गे पूर्णा बहिरपि निर्गता । तेनाऽन्तःस्थान् दोषान् दूरे बहिः करोति । अतो विशुद्धधिषणाः । ततः **परे** पुरुषोत्तमेऽनन्यशब्दवाच्ये **तस्मिन्** प्रसिद्धे **नारायणपदे** नारायणो ब्रह्माण्डरूपः पदं यस्य । अनेन शास्त्रार्थरूपे एकान्तमतयो भूत्वा । दोषादेव व्यभिचारबुद्ध्युत्पत्तेः[२] । **गतिं** गमनसामर्थ्यं गमनमेव वा अवापुः । पूर्वस्य शास्त्रतः साधनान्युक्तानि । न फलम् । एतेषां तु फलमप्युक्तम् । अथवा । ज्ञानमार्गेण राज्ञो गतिरन्येषां भक्तिमार्गेणेति । अथवा । लोकेभ्यस्तिरोभावपर्यन्तमसाधारण्येन गमनमुक्त्वा पश्चात्सर्वेषां साधारण्येन गमनं साधनं फलं च । अतः सर्व एव शास्त्रमार्गं परित्यज्य केवलविषयात्मभिर्दुरवापां गतिमापुरिति सर्वेषामेव भगवत्प्राप्तिः फलम् । असद्भिरित्याचारराहित्यम् । सिद्धेऽपि ज्ञानेऽभिमानशेषस्य विद्यमानत्वात्तत्कृतो दोषः स्यादेव । विषयात्मभिरित्यन्तःकरणदोषः प्रत्येकमगमने[३] हेतुः पाषण्डिविषयव्यावृत्त्यर्थम् । ततो गतिं प्रतिपद्य समीपे गच्छन्तः । क्रमेण तत्त्वांशातिक्रमे यदा सर्वांशातिक्रमस्तदा विधूतकल्मषत्वम् । आत्मापेक्षयाऽन्यस्य सर्वस्यैव कल्मषत्वात् । स्थानस्य स्वस्य चैकरूपत्वम् । तदाह—**विरजेनेति** । **हि** युक्तोऽयमर्थः । न ह्यशुद्धाः शुद्धे गन्तुमर्हन्ति । शुद्धानां वा अशुद्धं स्थानं भवति । तस्माद्यथायोग्यं स्थानं प्राप्तवन्त इत्यर्थः ॥ ४७ ॥ ॥ ४८ ॥

अधिकारिणां तु[४] भक्तानामपि "**यावदधिकारं त्वाधिकारिकमि**" ति न्यायेन न भगवत्प्राप्तिः । किन्तु स्वस्थानप्राप्तिरेवेति विदुरे तदाह—

---

१ कुसृष्टप्रकारमिति क. ग. २ व्यभिचारे बुद्ध्युत्पत्तेरिति ख. ३ प्रत्येकगमने हेतुरिति ग. घ. ४ तुर्नास्ति क. ग. घ.

विदुरोऽपि परित्यज्य प्रभासे देहमात्मवान् ।
कृष्णादेशेन तच्चित्तः पितृभिः स्वक्षयं ययौ ॥ ४९ ॥

विदुरोऽपीति । प्रभासो ह्यधिकारस्थानमार्गः । **आत्मवान्** । इन्द्रियादिसहितः पूर्वदेहसहितो वा । मोक्षार्थमाग्रहाकरणे हेतुः—**कृष्णादेशेनेति ।** तच्चित्त एव भगवदाज्ञया अधिकारं करोमीति । **पितृभिरिति ।** समानयनार्थमागतैः । **स्वक्षयं** वैवस्वतपुरम् । क्षयपदप्रयोगस्तु तत्र गतानां तथात्वात् ॥ ४९ ॥

द्रौपद्या भिन्नां गतिमाह—

द्रौपदी च तदाज्ञाय पतीनामनपेक्षताम् ।
वासुदेवे भगवति ह्येकान्तमतिरापतत् ॥ ५० ॥

द्रौपदीति । सा पूर्वमेव भगवदीया भगवच्चरणप्रवेशार्थमुद्यताऽपि भगवता पतिभ्यो दत्तत्वात्तद्धितार्थं स्थिता । तेषां चाऽनपेक्षतां ज्ञात्वा स्वहृदय एव प्रकटे भगवत्येकान्तगतित्वादस्या[1] देहेन्द्रियादिसङ्घातादुत्क्रम्य भगवत्यापतदित्यर्थः ॥ ५० ॥

एवमध्यायत्रयस्य प्रासङ्गिकत्वं ज्ञापयितुं चरित्रश्रवणफलमाह[2]—

यः श्रद्धयैतद्भगवत्प्रियाणां पाण्डोः सुतानामभिसम्प्रयाणम् ।
शृणोत्यलं स्वस्त्ययनं पवित्रं लब्ध्वा हरौ भक्तिमुपैति सिद्धिम् ॥ ५१ ॥

यः श्रद्धयेति । भगवतः सर्वांशसहितस्य सर्वश्रवणे सर्वं फलमित्यंशे खण्डशः फलमनूद्यते । क्वचित्पूर्वसहितम् । अतो नाऽन्यानर्थक्यम् । वैष्णवत्वात्तेषु श्रद्धा । तेषां स्वातन्त्र्यादिगुणवत्त्वं स्वतोऽपीति द्योतयितुं **पाण्डोरित्युक्तम् ।** ऐहिकफलं **स्वस्त्ययनं पवित्रमिति** इष्टप्राप्त्यनिष्टनिवृत्तिरूपम् । आमुष्मिकं तु भक्तिः साधनं भगवत्प्राप्तिः फलम् । **सिद्धिमित्यलभ्यलाभप्राप्त्यर्थमुक्तम्**[3] ॥ ५१ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां प्रथमस्कन्धे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

---

१ अस्येति ख. २ श्रवणमाहेति ख. 'यःश्रद्धये' ति श्लोकस्तट्टीका तदवतरणं चेति किमपि नास्ति घ. ३ सिद्धमितीति क. ख.

षोडशोऽध्यायः ।

मुक्तिर्निरूपिता पूर्वमधिकारनिरूपणे ।
पारलौकिकबन्धस्य निवृत्त्यै पितृहेतुतः ॥ १ ॥
ऐहिकस्याऽपि बन्धस्य निवृत्तिरधुनोच्यते ।
अधिकारस्य सम्प्राप्त्या लोकतो बन्धसम्भवः ॥ २ ॥
कलिदोषाच्च[1] तेनाऽत्र क्रमेणैव निवार्यते ।
प्रथमं षोडशोध्याये[2] स्वाधिकारेण यद्भवेत् ॥ ३ ॥
भूधर्मरक्षा सर्वाऽपि सामान्येन विशेषतः ।
निरूप्यतेऽन्यथा स्वस्य दोषः स्याद्[3] द्विविधोऽपि हि ॥ ४ ॥
अतः पुत्रान् समुत्पाद्य धर्मरक्षा निरूप्यते ।
आधिदैविकरक्षार्थं कलिनिग्रह ईर्यते ॥ ५ ॥
स्वभावतः स्थापितोऽपि मूलदोषान्न वर्द्धते ।
मूलनिर्हरणं तस्मात्कर्त्तव्यमिति निश्चयः ॥ ६ ॥
आधिदैविकरूपाणां साक्षात्कारो यदा नहि ।
भगवच्चरितस्याऽपि दैविकत्वात्स[4] नैव हि ॥ ७ ॥
अतोऽधिकारसिद्ध्यर्थं दैविकानां निरूपणम् ।
अनुग्रहो निग्रहश्च वरदानं तथैव च ॥ ८ ॥

एवं परीक्षितः पाण्डवकृतप्रतिबन्धनिवृत्त्यर्थं तेषां मुक्तिमुक्त्वा "आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनमि"ति न्यायेन "श्रुत्वाऽप्येनं वेद न चैव कश्चिदि"ति निर्धाराच्च तथा श्रवणं मा भूदिति पूर्वं तस्याऽऽधिदैविकसाक्षात्कारादिकं निरूपयितुं जातके सूचितं स्वरूपं तस्याऽनुवदति—

सूत उवाच—

ततः परीक्षिद्द्विजवर्यशिक्षया महीं महाभागवतः शशास ह ।
यथा हि सूत्यामभिजातकोविदाः समादिशन् विप्रमहद्गुणस्तथा ॥ १ ॥

ततः परीक्षिदिति । "यस्त्विच्छया कृतो धर्म" इति वाक्याद्राज्यरक्षाऽपि स्वेच्छया न कृतेत्याह—द्विजवर्यशिक्षयेति । भगवद्भक्ता ब्राह्मणा द्विजवर्याः । तेषामेव धर्मसूक्ष्मपरिज्ञानम् । "नारायणपरा विप्रा धर्मं गुह्यं परं विदुरि"ति वाक्यात् । बोधितस्य हृदये समागमनार्थमाह—महाभागवत इति । भगवद्भक्तेष्वपि महान् । अनेन त्रयं सूचितम् । सर्वत्र भगवद्भजनप्रवृत्तिर्भूमेर्भगवद्भार्याया अपि हेतुवशादन्यपालकत्वे तन्निराकरणेन भगवद्धर्मप्रवृत्तिपरत्वं धर्मस्य च भगवदीयत्वेन परिपालनमिति । हेत्याश्चर्ये । भगवद्भक्तानां कार्यविशेषस्याऽयुक्तत्वात् ।

१ कालदोषाच्चेति ख. २ षोडशेऽध्याये इति ग. घ. ३ स्याद्विविधोऽपि हीति ख. ग. घ. ४ सदैव हीति घ.

भगवद्वाक्यत्वेऽपि स्वरूपाविष्टत्वात्। तथात्वे वा परमभागवतत्वं न भवेदित्युभयमत्रेत्याश्चर्यम्। आश्चर्यं समर्थयितुं कालकृतमेतन्न भगवत्प्रेरणयेति ज्ञापयितुमाह—**यथा हीति**। **सूत्यां** जन्मकाले। **अभिजातं** जातकम्। तत्र **कोविदा** निपुणाः। विप्रेषु महान् गुणो यस्य। ब्रह्मण्यतेति यावत्। अतः कालकृतशुभफलसिद्धिः॥ १॥

इदानीं तस्य कृतस्य भूरक्षणस्योत्तरत्राऽनुवृत्तिसिद्ध्ये पुत्रानुत्पादितवानित्याह—

स उत्तरस्य तनयामुपयेम इरावतीम्।
जनमेजयादींश्चतुरस्तस्यामुत्पादयत्सुतान्॥ २॥

स उत्तरस्येति। मातुलकन्यापरिणयनं लोके विहितम्। स्मृतौ निषिद्धम्। लौकिकधर्माणां दृष्टान्तीकरणप्रस्तावे **"मातुलस्येव योषा भाग"** इत्यत्र निरूपणात्। **"मातुलस्य सुतामूढ्वा मातृगोत्रां तथैव च। समानप्रवरां चैव त्यक्त्वा चान्द्रायणं चरेदि"** ति स्मृतेः। अतः केवलधर्मार्थं तादृशो विवाहो न कर्त्तव्यः। लौकिकबलशौर्य्याद्यपेक्षायां तु कर्त्तव्य एव। अत उत्तरस्य मातुलस्य स्वसमानबलसिद्धये इरावतीमुपयेमे। नाम्ना च वैष्णवत्वं सूचितम्। सर्वपृथिवीरसवत्त्वात्तस्यामुत्पन्नस्य बलं, तदुपभोगात्स्वस्य च, अलौकिकं सौख्यं च सूचितम्। श्रुतौ रोदसीत्वकथनाद्भगवत्परिपाल्यत्वं च। तस्याश्चत्वारः पुत्रा जाताः। सुतानिति स्वतः। चतुर्दिक्षु रक्षा चतुर्विधपुरुषार्थसिद्धिश्च तावतैव भविष्यतीति नाऽधिकोत्पादनम्॥ २॥

आधिदैविकप्रकारेणाऽश्वमेधकरणं पूर्ववदाह—

आजहाराऽश्वमेधांस्त्रीन् गङ्गायां भूरिदक्षिणान्।
शारद्वतं गुरुं कृत्वा देवा यत्राऽक्षिगोचराः॥ ३॥

आजहारेति। त्रिविधोऽपि दोषस्तावतैव निवृत्त इति नाऽधिक[1]करणम्। **गङ्गायामिति**। गङ्गागर्भभूमौ। **भूरिदक्षिणानिति** सभार्या यज्ञाः[2] पुष्टा इति ज्ञापनार्थम्। धौम्यस्य पाण्डवैकनिष्ठत्वात्कुलाचार्यः कृप एवाऽनेन गुरुत्वेन स्वीकृत इत्याह—**शारद्वतमिति**। शरस्तम्बे जातः कृपः। एवं भूरिदक्षिणाब्राह्मणसम्पत्तौ याग आधिदैविको जात इत्याह—**देवा यत्राऽक्षिगोचरा इति**। हविर्भागभुजो देवा भगवदंशभूता आधिदैविकाः। त एव वैदिकमन्त्रे प्रतिपाद्याः। मन्त्रप्राधान्यपक्षेणाऽऽध्यात्मिकाः। त एव ज्ञानरहितैः क्रियमाणाः कर्मशेषभूता आधिभौतिका भूतसंस्कारकाः। उत्तमास्तु भगवदंशभूता भगवानिव प्रत्यक्षाः॥ ३॥

एवं सामान्यधर्मं विशेषधर्मं चोक्त्वाऽऽधिदैविकत्वख्यापनार्थं धर्मप्रतिपक्षिनिग्रहमाह—

निजग्राहौजसा वीरः कलिं दिग्विजये क्वचित्।
नृपलिङ्गधरं शूद्रं घ्नन्तं गोमिथुनं पदा॥ ४॥

निज[3]ग्राहेति। अन्यथा पाण्डवानामिवाऽस्याऽपि निर्गमनमुचितं स्यात्। पाण्डवैः कलिभीतै-

---

१ नाऽधिकरणमिति ख. नामकरणमिति घ. २ दक्षिणा इति घ. ङ. ३ निजग्राहौजसेतीति घ. नास्ति क. ग.

गतम् । अयं तु तमपि निजग्राहेति पूर्वोत्कर्षः[1] । क्वचिदिति । कुरुक्षेत्रे । कलेरवस्थारूपमाह—**नृपलिङ्गधरमिति** । कले रूपत्रयम् । पापं शूद्र उभयविशिष्टो राजा च । तत्रोभयविशिष्टो राजा आधिदैविकं रूपम् । तदाह—**नृपलिङ्गधरमिति** । पशुषु पुत्रेणाऽपि सहिता गौर्मिथुनत्वेन व्यपदिश्यते । **"मातरमभिगच्छन्ती"** ति श्रुतेः । अत एव कलिस्पर्शयोग्यं[2] रूपं प्रदर्शितम् । शकटमारुह्य गां बलीवर्दं च योजयित्वा लम्बमान[3]पदेन घ्नन्तम् । अथवा । विजित्य गोमिथुनं स्वविषये नयन्तं राजानम् । पापाधिष्ठातृत्वाद्धर्मभूवाक्यानामश्रवणम् । अस्य तु श्रवणं दर्शनं चेति निग्रहसामर्थ्यम् । इदानीन्तनवद्भाषाऽपरिज्ञानेऽपि दर्शननियमनादिकं[4] सम्भवति ॥ ४ ॥

अस्मिन्वाक्ये शौनकस्य सन्देहो जातः । कलिरन्यः शूद्रस्त्वन्य इति । तस्मिन्वाऽऽविष्टः कलिरित्यन्यायिनं वा मारयति । अविद्यमानेऽपि चकारे पदार्थद्वयकथने एकक्रियायां समुच्चयप्रतीतिः । अतः पृच्छति—

शौनक उवाच—

कस्य हेतोर्निजग्राह कलिं दिग्विजये नृपः ।
नृदेवचिह्नधृक् शूद्रः कोऽसौ गां यः पदाऽहनत् ॥ ५ ॥

कस्य हेतोरिति । दिग्विजये हि राज्ञां जयः कर्तव्यः । न तु कालस्य । स्वाधारत्वात् । व्यर्थश्च कलिनिग्रहः । कालस्य साधारणनिमित्तत्वात् । तथैव[5] कालनिर्णयात्कलिनिमित्तं च राज्यस्य प्राप्तत्वात् । अतो हेत्वभावादशक्यत्वाच्च विग्रहनिग्रहे कालनिग्रहाभावात्प्रश्नः । तत्रापि नृपः कालावच्छिन्नराजा । तद्विशेषणत्वेन शूद्रमजानन्नाह—**नृदेवचिह्नधृगिति** ॥ ५ ॥

शूद्रस्य कथं स वेषः कुतो वा प्राप्तः । तथाभूतस्य वा कथं पदा गोताडनम् । अतः सन्देहनिवारणार्थं तत्कथयेत्याह—

तत्कथ्यतां महाभाग यदि कृष्णकथाश्रयम् ।
अथवाऽस्य पदाम्भोजमकरन्दलिहां सताम् ।
किमन्यैरसदालापैरायुषो यदसद्व्ययः ॥ ६ ॥
क्षुद्रायुषां नृणामङ्ग मर्त्यानामृतमिच्छताम् ।
इहोपहूतो भगवान् मृत्युः शामित्रकर्मणि ॥ ७ ॥

तत्कथ्यतामिति । अन्यनिषेधार्थं[6] सम्बोधयति—**महाभागेति** । महत्तव भाग्यं यद्भगवत्कथायां नियुक्तस्तदभिज्ञश्च । अतः स्वार्थाविरोधित्वे कथनीयमन्यथा नेत्याह—**यदि कृष्णकथाश्रयमिति** । कृष्णकथाया आश्रयः । तत्कथायां भगवत्कथा वर्तत इति यदि, तदा कथ्यताम् । भगवत्कथाधारत्वाभावेऽपि वस्तुतो भगवदीया ये तत्सम्बन्धिन्यन्याऽपि या कथा तदाश्रयत्वेऽपि कथ्यतामित्याह—**अथवेति** । भक्तिरसास्वादवतामित्यनेन भक्तिरसस्पर्शाभावकथाराहित्यं[7] तेषां सूचितम् । सतामित्यनेन

---

१ पूर्वोत्कर्ष इति ख. २ योग्यरूपमिति ३ लम्बमानपादेनेति घ. ४ नियमादिकमिति ग. घ. ङ. ५ तथापीति क. ग. ६ अन्यनिषेधार्थमिति ख. ग. घ. ७ भक्तिरसस्पर्शाभावे इति घ.

व्यामोहनार्थमप्यन्या कथा निवारिता । पुरुषसुखं ब्रह्मसुखमर्थसुखं च ददातीति मकरन्दः । "गमश्चे" ति संज्ञायां खश् । स भगवच्चरणारविन्दैकनिष्ठः प्रेमसेवायामाविर्भावस्वरूपो भक्तैकभोग्यो[१] विशेषतो निर्वचनाशक्यः । यदर्थं सर्वोऽपि भक्तिमार्गः शास्त्रं च । तदास्वादनयुक्तानां कथया शास्त्रार्थपरिज्ञानं भवति । अतः प्रमाणकथा प्रमेयकथा वा तदाश्रिता चेत्तदा कथनीया। अन्यथाऽस्याऽपि सन्देहापादकत्वादसत्त्वम् । असन्नालापः । असतां वा आलापः । उभयस्योभयं प्रतियोगि । तादृशैः किं प्रयोजनम् । नन्विष्टालापाः पुष्टिकरा इति कालगमनमेव प्रयोजनम् । तत्राऽऽह—**आयुषो यदपव्यय इति** । कोटिसुवर्णैरपि यदायुः क्षणमात्रमलभ्यं तादृशस्याऽऽयुषोऽपव्ययः अन्यायव्ययः । अतं[२] आयुःक्षयकरत्वात्तन्न वक्तव्यम् । सत्रारम्भस्त्वायुर्वृद्ध्यर्थमेवेत्याह—**क्षुद्रायुषामिति** । अल्पायुषां प्राणिनां मरणावश्यकत्ववतां मरणक्लेशनिवृत्त्यर्थममृतमिच्छतामर्थे मृत्युरिहोपहूत इति सम्बन्धः । पूर्वेण वा । क्षुद्रायुषां किमन्यैरसदालापैरिति । सहस्रसंवत्सरसत्रेऽमृतमाविर्भवतीति निश्चयः । विद्यमानानां च मृत्युर्बाधकः । आधिदैविकश्च सः । अतो यज्ञभागभोगार्थमिहाऽऽहूतः । अवस्थाभेदेन पशूनां तद्भागत्वात् । **"मृत्यवे वा एष नीयते यत्पशुरि"**ति श्रुतेः । **"रौद्रं गवी"** ति न्यायेनाऽवस्थाभेदेनाऽपि हविर्भाक्त्वम् । **शामित्रं** पशुहिंसनम् । तत्र कर्मणि देवताया अपेक्षा सूचिता । अधर्मकोटित्वाभावाय—**भगवानिति** ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥

किमतो यद्येवम् ? तदाह—

न कश्चिन्म्रियते तावद्यावदास्त इहाऽन्तकः ।
एतदर्थं हि भगवानाहूतः परमर्षिभिः ।
अहो नृलोके पीयेत हरिलीलामृतं वचः ॥ ८ ॥

न कश्चिदिति । ततोऽपि किम् ? **एतदर्थमिति** । लोके कोऽपि न म्रियताम् । अस्मत्सत्रेणाऽऽविर्भूतेनाऽमृतेन पीतेनाऽमरा एव भवन्तु सर्वे । मध्येऽपि न म्रियन्ताम् । इत्यर्थं निश्चित्य तन्निर्वाहार्थं परमर्षिभिराह्वानसमर्थैर्भगवानिहाऽऽहूतः । स चाऽदृश्यः कथारूपेण समागतः । अत एव **अहो** इत्याश्चर्यम् । यतो लोके हरिलीलामृतं[३] वचः पीयेत । अयमर्थः । अस्माभिः सत्रं समारब्धं स्वापकीर्तिनिवारणार्थम् । सत्रे हि समारब्धे सर्वे म्रियन्ते । **"यः[४] सत्रायागुरत"** इति श्रुतेः । किमेते सत्रिणे[५] इति च । ततस्तद्दोषपरिहारार्थमृषिभिरेवं विचारितम् । अत्र भगवानाह्वातव्यः । यागश्च तत्र समर्पणीयः । मृत्युश्च शामित्रकर्मणि । ततश्चाऽस्मदपकीर्त्तिर्गमिष्यतीति । तत्र भगवता तथैव सम्पादितम् । स्वयमागतः । कथारूपेण च समागतस्त्वद्द्वारा । इदं त्वाश्चर्य्यम् । अतो दृष्टद्वारैव प्राणिनाममृतं भविष्यति । अन्यथा वरादि[६]द्वारेणाऽदृष्टद्वारा[७] तत्सिध्येत् । अत आश्चर्यस्य सिद्धत्वाद्भगवच्चरित्रमेव वक्तव्यं त्वया नाऽन्यदिति ॥ ८ ॥

ननु ते स्वत एव स्वमृत्युं निवारयिष्यन्ति । किं भवत्प्रयासेनेत्यत आह—

मन्दस्य मन्दप्रज्ञस्य वयो मन्दायुषश्च वै ।
निद्रया ह्रियते नक्तं दिवा च व्यर्थकर्मभिः ॥ ९ ॥

१ भक्त्यैकभोग्य इति घ. २ अतस्तत्रायुःक्षयेति क. अत्राऽऽयुःक्षयेति ग. ३ हरिलीलामृतवच इति ख. ४ यः सत्रायागुरत इतीति क. ख. यो मात्रायागुरत इतीति घ. ५ सत्रिणा इति चेति ख. ६ अवतारादिद्वारे इति क. ग. घ. ७ अदृष्टाद्वेति घ.

मन्दस्येति। मन्दस्य अलसस्य। अनेन कर्माभावः सूचितः। मन्दा प्रज्ञा यस्येति ज्ञानाभावः। मन्दमायुर्यस्येति भक्त्यभावः। तस्य नक्तं वयः रात्रिसम्बन्ध्यायुर्निद्रया ह्रियते। दिवा चाऽऽयुर्व्यर्थकर्मभिरिति। अतः सर्वस्याऽप्यायुषोऽन्यत्र विनियोगान्न तेषां सामर्थ्यम् ॥ ९ ॥

भगवत्कथाश्रयत्वं कलिनिग्रहस्य मत्वा तस्य प्रस्तावनामाह—

सूत उवाच—

यदा परीक्षित्कुरुजाङ्गलेऽवसत्कलिं प्रविष्टं निजचक्रवर्तिते।
निशम्य वार्त्तामनतिप्रियां ततः शरासनं संयुगशौण्डिराददे ॥१०॥
स्वलङ्कृतं श्यामतुरङ्गयोजितं रथं मृगेन्द्रध्वजमास्थितः पुमान्।
वृतो रथाश्वद्विपपत्तियुक्तया स्वसेनया दिग्विजयाय निर्गतः ॥ ११ ॥
भद्राश्वं केतुमालं च भारतं चोत्तरान् कुरून्।
किम्पुरुषादीनि सर्वाणि विजित्य जगृहे बलिम् ॥ १२ ॥

यदा परीक्षिदिति। कुरुजाङ्गले देशे हस्तिनापुरेऽवसत्तदा निजचक्रवर्त्तिते कलिं प्रविष्टं श्रुत्वा शरासनमाददे इति सम्बन्धः। वसन्निति पाठे भवतीत्यर्थाद्योजनीयम्। अभूदिति वा। पाण्डवैरेव राज्यस्य साधितत्वान्निष्कण्टके राज्ये स्वयमुपविष्टो नाममात्रेण राजेति हृदये दुःखमासीत्। तत् कलिप्रवेशे श्रुते विशेषतः शिक्षणं[१] समागतमिति प्रोत्साहो जातः। तथापि राज्येऽधर्मः प्रविष्ट इत्यनतिप्रिया वार्त्ता[२]। राजाज्ञाऽकरणे[३] कलिस्तत्प्रयोजकः[४]। तदकरणे त एव मारणीयाः। दैत्यपक्षपाताभावे हृदयपूर्वकाज्ञोलङ्घनासामर्थ्यात्। तस्माद्दैत्यवधे न दोष इति **संयुगशौण्डिः** युद्धशूरः शरासनमाददे दूरादेव तान् मारयिष्यामीति। देवाश्वानां दैत्याभिमुखता न सम्भविष्यतीति श्यामतुरङ्गयोजितं[५] रथमारुरुहे। राजत्वज्ञापनाय—**स्वलङ्कृतमिति**। रत्नादिघटितम्। **मृगेन्द्रध्वजमिति**[६] स्वस्याऽसाधारणं चिह्नम्। कलिश्च गजरूप इति। गर्दभरूपो वा। सिंहरूपेण भगवता दैत्येन्द्रवधाद्वा। **पुमानि**त्यसहायशूरत्वम्। पुरादिति पाठे नगराद्युद्धार्थमेव निर्गतो न तु विचारं कृतवानिति। दिग्विजये कृतेऽन्यदान्तरालिकं स्वयमेव भविष्यतीति **दिग्विजयाये**त्युक्तम्। अस्य जम्बूद्वीपाधिपत्यम्। तस्य नव खण्डाः। तत्र प्रथमं परितः परिभ्रमणं कृतवान्। तत्र पश्चिमभागे भद्राश्वं नाम वर्षम्। केतुमालं पूर्वभागे। भारतं दक्षिणतः। उत्तराः कुरव उत्तरभागे। अन्ये मध्यस्थाः किम्पुरुषादयः। नवखण्डजयं कृत्वा स्वाज्ञां प्रचारितवान्। तत्र प्रमाणं बलिं गृहीतवानिति ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

कलिस्त्वान्तरालिक इति ज्ञापनार्थं प्रथमं तत्र भगवद्भक्तिः स्थितेति निरूपयति—

तत्र तत्रोपशृण्वानः स्वपूर्वेषां महात्मनाम्।
प्रगीयमानश्च यशः कृष्णमाहात्म्यसूचकम् ॥ १३ ॥

---

१ शिक्षणसमागतमिति क. ग. २ अनतिप्रियां वार्तामिति ख. ३ राज्ञा करणे इति क. ४ कलिस्स्वप्रयोजक इति ख. कलिस्तत्वप्रयोजक इति ग. ५ श्यामतुरगयोजितमिति क. ६ मृगेन्द्रध्वज इतीति क. ख. घ.

आत्मानश्च परित्रातमश्वत्थाम्नोऽस्त्रतेजसः ।
स्नेहश्च वृष्णिपार्थानां तेषां भक्तिश्च केशवे ॥ १४ ॥
तेभ्यः परमसन्तुष्टः प्रीत्युज्जृम्भितलोचनः ।
महाधनानि वासांसि ददौ हारान् महामनाः ॥ १५ ॥

तत्र तत्रेति । यत्रैव गच्छति तत्रैवाऽर्जुनरथस्य गतिं शृणोति । तत्रत्याः कृष्णं दृष्टवन्तो माहात्म्यं च गायन्ति । पाण्डवभगवत्सम्बन्धं च जानन्ति । तत्सर्वं गायन्ति । अत एनं परीक्षितं च ते जानन्ति ब्रह्मास्त्रतो भगवता परिपालितम् । स्नेहं भक्तिं च यावज्जानन्ति तत्सर्वं गायन्ति । अतः प्रगीयमानं शृण्वानः संहृष्टस्तेभ्यो ददाविति सम्बन्धः । अनेन प्राप्तस्य धनस्य तत्रैव विनियोग उक्तः । मात्सर्याभावश्च । यथापूर्वं धर्मस्थापनं चोक्तम् । **प्रीत्युज्जृम्भितलोचन** इति तेषामपराधसहनमपि सूचितम् । **महामना** इति स्वकृतार्थता च ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

सारथ्यपारषदसेवनसख्यदौत्य-
वीरासनानुगमनस्तवनप्रणामम् ।
स्निग्धेषु पाण्डुषु जगत्प्रणतिं च विष्णो-
र्भक्तिं करोति नृपतिश्चरणारविन्दे ॥ १६ ॥

एवं वर्त्तमाने तस्मिन् किञ्चिदाश्चर्यं वृत्तं तद्वक्ष्यति । मध्ये सारथ्येति श्लोकः प्रायेण विगीतः । तं केचन श्रुत्वेति पदमध्याहृत्य करोतीति कृतवानित्यर्थं व्याख्याय योजयन्ति । जगत्कर्त्तृकां प्रणतिं च श्रुत्वेति । जगत्प्रणतस्येति वा पाठः ॥ १६ ॥

एवं कलिकार्यं दूरीकृत्य जगति धर्मं स्थापयित्वा विष्णुभक्तिं च, कलिनिग्रहार्थमाधिदैविकधर्मे उपकारमाह—

तस्यैवं वर्त्तमानस्य पूर्वेषां वृत्तमन्वहम् ।
नाऽतिदूरे किलाऽऽश्चर्यं यदासीत्तन्निबोध मे ॥ १७ ॥

तस्यैवमिति । एवं वर्त्तमानस्य तस्य सतो निकट एव किञ्चिज्जातं तन्निबोधेति सम्बन्धः । वर्तमानस्य नाऽतिदूरे वा । क्रियापेक्षया देशनैकट्यम्[1] । कालनैकट्यं तूक्तमेव ॥ १७ ॥

धर्मः पृथिवी च राजानं बोधयितुमेव तादृशरूपेण समागतौ स्वस्वव्यवस्थामन्योन्यमुखतो निरूपयतः । कलिश्चाऽऽध्यात्मिके रूपे[2] निराकृते स्थानं प्रार्थयितुं तद्रूपेण प्रकटः । राजान्वेषणार्थमेव प्रवृत्तौ मध्ये मिलितौ । तदाह—

धर्मः पदैकेन चरन् विच्छायामुपलभ्य गाम् ।
पृच्छति स्माऽश्रुवदनां विवत्सामिव मातरम् ॥ १८ ॥

धर्म इति । एकेन पदा चलन् सत्यात्मकेन । अंशतो व्याख्यानं[3] न श्रौतम् । देवता-

१ देशनैवेद्यमिति ख. २ आध्यात्मिकरूपे इति ख. ३ व्याख्यानेनाऽश्रौतमिति क.

रूपत्वाच्च नं लौकिकानुपपत्तिः । पादानां नामतः स्वरूपतश्च भेदो युगभेदेन कल्पभेदेन च व्यवस्थापनीयः । **विच्छायां** विवर्णाम् । चरणः पुरुषाधः सच्छायस्तिष्ठति । तदभावे विच्छाय एव । **गां** पृथिवीं गोरूपाम् । केचन कृष्ण्याद्यभावाच्छायाभावमाहुः । कालेन म्लानां वा । **अश्रुवदनाम्** । अश्रूणि वदने यस्याः । अनेनाऽन्तस्तापा । भूमौ बाष्पजलमेव जलं न वृष्टिजलम् । वत्सरहिता गौरिव केवलं पितॄणामुपयोगिनी । तथा पृथिव्यपि मरणार्थमेवोपयुज्यते न जीवनार्थमिति मातृपदं व्याख्यातम् ॥ १८ ॥

आमयं ज्ञात्वाऽपि व्यवहारानुसारेण पृच्छति—

कच्चिद्भद्रेऽनामयमात्मनस्ते विच्छायाऽसि म्लायतेषन्मुखेन ।
आलक्षये भवतीमन्तराधिं दूरे बन्धुं शोचसि कञ्चनाऽम्ब ॥ १९ ॥
पादैर्न्यूनं शोचसि मैकपादमुताऽऽत्मानं वृषलैर्भोक्ष्यमाणम् ।
अहो सुरादीन् हृतयज्ञभागान् प्रजा उतस्विन्मघवत्यवर्षति ॥ २० ॥
अरक्ष्यमाणाः स्त्रिय उर्वि बालान् शोचस्यथो पुरुषादैरिवाऽऽर्त्तान् ।
वाचं देवीं ब्रह्मकुले कुकर्मण्यब्रह्मण्ये राजकुले कुलाग्र्यान् ॥ २१ ॥
किं क्षत्रबन्धून् कलिनोपसृष्टान् राष्ट्राणि वा तैरवरोपितानि ।
इतस्ततो वाऽशनपानवासस्नानव्यवायोन्मुखजीवलोकम् ॥ २२ ॥

कच्चिदिति । **भद्रे इति** सम्बोधनं परीक्षिदस्ति पालक इति ज्ञापनार्थम् । यद्यपि वैकुण्ठे भगवच्छायां त्वं सुखेन तिष्ठसि तथापि तवाऽऽत्मनः पृथिवीरूपस्याऽनामयं कच्चित् । रोगस्तु तव नास्ति । आधिः सम्भाव्यते । तदाह । ईषन्म्लायता मुखेन यतो विच्छायाऽसि । अतो भवतीमन्तराधिं लक्षये । अन्तरा आधिर्यस्याः सा ताम् । तत्राऽऽधिहेतूनुत्प्रेक्षते । दशेन्द्रियाणि । अन्तःकरणचतुष्टयम् । ततश्चतुर्दश शोकहेतूनुत्प्रेक्षते— **दूरे बन्धुमित्यादिना** । हे अम्ब ! दूरे स्थितं **बन्धुं** भर्त्तारं वराहम् । हे अम्ब । मां वा पुत्रं शोचसि । शोके हेतुः—**पादैर्न्यूनमिति** । आत्मानं शरीरं वा पृथिवीरूपम् । रसोऽत्र शोकहेतुः । **वृषलैः** शूद्रैः । हृतयज्ञभागा देवा बाहवः । मघवत्यवर्षत्यन्नरहिताः प्रजाः पादाः । अरक्ष्यमाणाः स्त्रियो बालाश्च । हे उर्वि । सन्तोषाभावेन मनोवैक्लव्यम् । मलमोक्षो वा । **पुरुषादै** राक्षसैरिव **आर्त्तान्** पीडितान् बालान् । **वाचं देवीं** वेदरूपाम् । चक्षुरेषाँ । कुकर्मणि ब्राह्मणकुले । ब्राह्मणाहिते राजकुले । **कुलाग्र्यान्** ब्राह्मणान् श्रोत्ररूपान् । **क्षत्रबन्धून्** क्षत्रियाधमान् । **कलिनोपसृष्टानिति** सर्वदोषसहितान् घ्राणरूपान् । तैरवरोपितानि उद्वासितानि राष्ट्राणि । देशा वाग्रूपाः । **इतस्ततो** विधिनिषेधपरिपालनव्यतिरेकेण । भोजनपानस्थितिस्नानसम्भोगोन्मुखं जीवलोकं बुद्धिरूपम् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

---

१ नेति नास्ति घ. २ चरणे पुरुषस्याऽधश्छाया तिष्ठतीति घ. ३ पुष्पाद्यभावादिति ख. कृष्णाद्यभावादिति घ. ४ सुखेना तिष्ठसीति ख. ५ शोके इति क. ६ हेतुर्विसन्तोषाभावेनेति ख. ग. ७ एषामिति ख.

एतेषां पूर्वपक्षताऽपि सम्भवतीत्याह—

यद्वाऽम्ब ते भूरिभरावतारकृतावतारस्य हरेर्धरित्रि ।
अन्तर्हितस्य स्मरती विसृष्टा कर्माणि निर्वाणविलम्बितानि ॥ २३ ॥
इदं ममाऽऽचक्ष्व तवाऽऽधिमूलं वसुन्धरे येन विकर्षिताऽसि ।
कालेन वा ते बलिनां बलीयसा सुरार्चितं किं हृतमद्य सौभगम् ॥२४॥

यद्वेति । तव भूरिभारावतारणार्थं कृतावतारस्य भगवतो वासुदेवस्य सर्वदुःखहर्तुः हे धरित्रि ! साम्प्रतमन्तर्हितस्य,—तेनैव विसृष्टा— कर्माण्युदारचरित्राण्यनधिकारिषु वर्तमानानि निर्वाणार्थं विलम्बितानि निर्वाणमदत्वा तूष्णीं स्थितानि चित्तरूपाणि,—स्मरन्ती—तानि शोचसि । इदं वक्ष्यमाणं भवत्येव तवाऽऽधिमूलम् । तत्र सम्मतिमेवाऽऽचक्ष्व । हे **वसुन्धरे** ! सर्वरत्नादिसहिते शृङ्गारप्रिये ! येन रहितेन त्वं विकर्षिताऽसि । तंत्स्वयमेवाऽऽह । यत्कलिना कालेन बलिना सुरार्चितं तव सौभाग्यं भगवत्स्थितिरूपं तदद्य हृतमिति । कालेन चिह्नादीनामपि हरणात् ॥ २३ ॥ २४ ॥

तत्र धर्मोक्तं सर्वमेव हेतुमङ्गीकृत्य सर्वेषां मूलं भगवद्गमनमिति यत्रैव तद्राहित्यं तमेव शोचामीत्याह—

धरण्युवाच—

भवान् हि वेद तत्सर्वं यन्मां धर्माऽनुपृच्छसि ।
चतुर्भिर्वर्त्तसे येन पादैर्लोकसुखावहैः ॥ २५ ॥

भवान् हि वेदेति । युक्तिरुक्तैव । धर्मस्य ज्ञानमपि प्रमाणम् । उत्प्रेक्षितमपि प्रमितमेव । स्वात्मनि प्रमितत्वात् । अतस्तदाह—**चतुर्भिर्वर्त्तसे येनेति** । द्वापरान्ते स्वभावत एव पादत्रयं गच्छति । तदाऽपि त्वं येन भगवता कृत्वा चतुर्भिः पादैर्वर्त्तसे । ते पादाः सर्वसुखहेतवः । तदभावे सर्वे शोच्याः । भवानिव ॥ २५ ॥

शोके हर्षे च गुणा एव हेतवः । ते च भगवन्निष्ठास्तत्सम्बन्धादेवाऽन्यत्र भवन्ति । तेन गुणपात्रेण रहितं सर्वमेव शोचामीति वक्तुं गुणान् गणयति भगवदीयान् **सत्यमित्यादिना**—

सत्यं शौचं दया क्षान्तिस्त्यागः सन्तोष आर्जवम् ।
शमो दमस्तपस्साम्यं तितिक्षोपरतिः श्रुतम् ॥ २६ ॥
ज्ञानं विरक्तिरैश्वर्यं शौर्य्यं तेजो बलं स्मृतिः ।
स्वातन्त्र्यं कौशलं कान्तिर्धैर्यं मार्दवमेव च ॥ २७ ॥
प्रागल्भ्यं प्रश्रयः शीलं सह ओजो बलं भगः ।
गाम्भीर्यं स्थैर्यमास्तिक्यं कीर्त्तिर्मानोऽनहङ्कृतिः ॥ २८ ॥

---

१ ततः स्वयमेवाऽऽहेति ग. घ. २ तदपीति क.

इमे चाऽन्ये च भगवन्नित्या यत्र महागुणाः।
प्रार्थ्या महत्त्वमिच्छद्भिर्न वियन्ति स्म कर्हिचित् ॥ २९ ॥

सत्यं यथार्थभाषणम्। **शौचं** शुद्धत्वम्। **दया** परदुःखासहनम्। **क्षान्तिः** क्रोधप्राप्तौ चित्तसंयमनम्। **त्यागोऽ**र्थिषु मुक्तहस्तता। **सन्तोषोऽ**लम्बुद्धिः। **आर्जवम**वक्रता। **शमो** मनोनैश्चल्यम्। **दमो** बाह्येन्द्रियनैश्चल्यम्। **तपः** स्वधर्मः। **साम्यम**रिमित्राद्यभावः। **तितिक्षाऽ**पराधसहनम्। **उपरति**र्लाभप्राप्तावौदासीन्यम्। **श्रुतं** शास्त्रविचारः। **ज्ञानम**ात्मविषयम्। **विरक्ति**र्वितृष्णता। **ऐश्वर्यं** नियन्तृत्वम्। **शौर्यं** सङ्ग्रामोत्साहः। **तेजः** प्रभावः। **बलं** दक्षत्वम्। **स्मृतिः** कर्त्तव्यार्थानुसन्धानम्। **स्वातन्त्र्यम**पराधीनता। **कौशलं**[1] क्रियानिपुणता। **कान्तिः** सौन्दर्यम्। **धैर्यम**व्याकुलता। **मार्दवं** चित्ताकाठिन्यम्। **प्रागल्भ्यं** प्रतिभातिशयः। **प्रश्रयो** विनयः। **शीलं** सुस्वभावः। **सहओजोबलानि** मनइन्द्रियशरीराणां पाटवानि। **भगो**[2] भोगास्पदत्वम्। **गाम्भीर्यम**क्षोभ्यत्वम्। **स्थैर्यम**चञ्चलता। **आस्तिक्यं** श्रद्धा। **कीर्ति**र्यशः। **मानः** पूज्यत्वम्। **अनहङ्कृति**र्गर्वाभावः। अन्ये च ब्रह्मण्यत्वभक्तवत्सलत्वादयः। **नित्याः** सहजाः। इमे चाऽन्ये चेति चकारद्वयं संसर्गि[3]दोषनिवृत्त्यर्थम्। **महागुणा इति**। परमकाष्ठापन्नाः। यथा ज्ञानं निरतिशयं बलं निरतिशयमिति। एकस्मिन्नपि गुणे जाते जगति महत्त्वं लभते जीवः। तेन विना सर्वथा न महत्त्वम्। भक्तिस्तु भगवद्रूपेति न तया व्यभिचारः। अत एव सर्वैरेते गुणाः प्राथ्याः। ते भगवति व्ययमपि न प्राप्नुवन्ति—ईषदपि न क्षीयन्ते ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

एवं गुणनिरूपणस्य प्रयोजनमाह—

तेनाऽहं गुणपात्रेण श्रीनिवासेन साम्प्रतम्।
शोचामि रहितं लोकं पाप्मना कलिनेक्षितम् ॥ ३० ॥

तेनाऽहमिति। सर्वे गुणा एकतः। लक्ष्मीश्चैकतः। अतस्तां भिन्नतया निरूपयति—**श्रीनिवासेति**। भगवन्निर्गमने सर्वे भगवद्गुणा लक्ष्मीस्तद्गुणाश्च निवृत्ताः। अतः शोचामीत्याह—**शोचामि रहितमिति**। किञ्च। तत्प्रतियोगिनो दोषाः सर्वे समागता इत्याह—**पाप्मना कलिनेक्षितमिति**। सर्वेषां पापानां हेतुभूतेन कलिना ईक्षितं दृष्टमात्मीयोऽयमिति ॥ ३० ॥

के तदीक्षिता इत्याकाङ्क्षायां त्वदुक्ताः सर्व एवेति तान् गणयति—

आत्मानञ्चाऽनुशोचामि भवन्तञ्चाऽमरोत्तम।
देवानृषीन् पितॄन् साधून् सर्वान्वर्णांस्तथाऽऽश्रमान् ॥ ३१ ॥

आत्मानमिति। हे अमरोत्तम देवश्रेष्ठ धर्म। द्वितीयान्तपाठो वा। देवपितृऋषयः। ऋणापाकरण[4]कर्त्रभावात्। कालादिधर्म[5]हेतूनामभावात्सदाचारा न सन्तीति साधुशोकः। वर्णाश्रमाः। स्वधर्माभावात् ॥ ३१ ॥

---

१ कौशल्यमिति ख. २ भगः सौभाग्यास्पदत्वमिति क. घ. ३ सांसर्गिकेति घ. ४ ऋणापकरणकर्तृभावादिति ग. करणकर्तृभावादिति ख. ५ कलादिधर्मेति ख.

अलमेतैर्निरूपितैः। मुख्यतया त्वात्मानमेवाऽनुशोचामीत्याह **ब्रह्मादय इति** द्वाभ्याम्—

ब्रह्मादयो बहुतिथं यदपाङ्गमोक्षकामास्तपः समचरन् भगवत्प्रपन्नाः।
सा श्रीः स्ववासमरविन्दवनं विहाय यत्पादसौभगमलं भजतेऽनुरक्ता॥ ३२॥

अत्र केचिदिमे गुणाः प्राकृतगुणकार्यरूपा गुणसम्बन्धादेव भगवति वर्त्तन्ते न सहजा इत्याहुः। ते प्रष्टव्याः कस्यैते गुणा इति। सत्त्वादीनामात्मनो वा। आद्ये स्वातन्त्र्यादीनां तदीयत्वे गुणत्वमेव भज्येत। ब्रह्मत्वं वा भवेत्। संयोगजत्वेऽपि प्राप्ताप्राप्तविवेकेन गुणसम्बन्धकृतश्चेद्गुणानामेव। उत्पत्तिपक्षस्तु वैनाशिकप्रक्रियाया अनङ्गीकारान्न घटते। "**नित्या**" इति वाक्यविरोधश्च। सगुणो भगवानिति तु पक्षो निराकृतो निराकरिष्यते च। किञ्च। यामनुपपत्तिं परिहर्त्तुं भगवति सत्त्वादीन् कल्पयन्ति तत्र सत्त्वादेः का शक्तिर्यया भगवदनुपपत्तिमपि दूरीकुर्युः। अथ यावानर्थोऽस्माभिर्ब्रह्मण्युच्यते तावान्गुणेषु मायायां वा मन्यमानाः (?) चेत् "**मायेत्यसुरा**" इति पक्षं न व्यभिचरेयुरित्यलं विस्तरेण। **बहुतिथं** बहुकालम्। भगवत्त्यागस्य परमानिष्टत्वं शास्त्रार्थः। तत् किं स्वभावत एव हेतुतो वेति विचार्यते। तत्र भगवदीयानां भगवत्त्यागः सर्वथाऽनर्थाय। तदपेक्षयाऽन्येषां हीनत्वात्। सङ्घातप्रवेशेन सापेक्षत्वाच्च। हीनापेक्षायां स्वरूपनाशापत्तिः। अतो भगवदीयानां मध्ये मुख्या लक्ष्मीः स्वतः समर्थाऽपि तत्सामर्थ्यं तस्या अकिञ्चित्करमिति तन्निर्वाहार्थं च कार्ये कारणे चोदासीना भगवन्तमेव भजते। अन्ये च पुनस्तत्सेवकाः। अहं च सपत्नी। अतो भगवत्त्यागे महाननर्थ इति वक्तुं लक्ष्म्याः कृत्यमाह। तस्या अपि कार्यवृत्तान्त उच्यते। **यदपाङ्गमोक्षकामाः**। यस्या लक्ष्म्या अपाङ्गः कटाक्षस्तस्य मोक्षस्तत्कामा ब्रह्मादयः। अत्र कटाक्षपदेन भगवन्निष्ठानुरागसहितभगवद्विषयककामभावसहितस्वसमर्पणभावोद्गिरणसहिताऽर्द्धदृष्टिरुच्यते। ततस्तस्यां दृष्टौ भगवान् भगवद्विषयकः कामो भगवत्स्नेहो लक्ष्मीः सृष्टिरिति पञ्च पदार्थाः सन्ति। ते हि दुर्लभा एकत्र समुदिताः। अतो दृष्टिविषयतासिध्यर्थं **भगवत्प्रपन्नाः** भगवति शरणं गताः। भगवन्तं हृदये स्थापयित्वेत्यर्थः। तादृशाः सन्तस्तपः कुर्वन्ति। एतादृशाः कटाक्षा लक्ष्म्याः प्रतिक्षणं सहस्रं भवन्ति। एवं माहात्म्ययुक्ताऽपि सा लक्ष्मीश्चरणारविन्दं भजते। भगवदत्यागे तस्यैव हेतुत्वात्। तस्या अपि दुर्लभश्चरणः। सेवार्थमेव चरणप्राप्तिस्तु सुतरां दुर्लभा। एवं तस्याः कार्यमुक्त्वा कारणपरित्यागमाह—**स्ववासमरविन्दवनं विहायेति**। शतांशेनाऽप्यन्यासक्तौ चरणसेवा दुर्लभेति स्वस्य जन्मस्थानमप्यरविन्दवनं विहाय। वनपदेन चाऽसेव्यत्वं सूचितम्। चरणसौभाग्यं भजते। भक्तिनिष्ठा भवतीत्यर्थः। एतावता मम चरणत्वान्मत्सेवां साऽपि करोतीत्यहं भगवदीयानामुत्तमेति भावः। चरणसौभाग्ये साभिलाषा लक्ष्मीस्तत्प्राप्तये तत्त्वाय वा। अनुरागेणाऽत्यभीष्टत्वं द्योतयति॥ ३२॥

तन्मयि सर्वत्र स्थितमित्याह—

यस्याऽहमब्जकुलिशाङ्कुशकेतुकेतैः श्रीमत्पदैर्भगवतः समलङ्कृताङ्गी।
त्रीनत्यरोचमुपलभ्य ततो विभूतिं लोकान् स मां व्यसृजदुत्स्मयतीं तदन्ते॥ ३३

१ प्राकृतकार्यगुणरूपा इति ग. २ सर्वानर्थायेति ग. ३ दीनापेक्षयेति ग. ४ कार्य्यकारणे चेति ग. ५ वृत्तान्तमुच्यत इति क. ख. ग. ६ अपाङ्गमिति ख. ग. ७ अर्थदृष्टिरिति घ. ८ तपं कुर्वन्तीति घ. ९ भवतीति क. ख. १० भगवत्पदत्यागे इति ख. भगवत्त्यागे इति घ ११ अनासक्ताविति ख.

यस्येति । चरणमाहात्म्यमुक्त्वाऽपि पुनर्भगवद्ग्रहणं भगवताऽपि समलङ्करणार्थम् । स्वरूपतश्चरणोत्कर्षमाह—**अब्जकुलिशाङ्कुशकेतुकेतैरिति** । भगवच्चरणे कमलाकृतिरेखा एकदेशस्य कमलत्वसम्पादिकाः सन्ति । तेन मकरन्दरूपामृतं तत्र फलं नियतमस्तीति सूचितम् । तत्राऽधिकारिणो दुर्लभाः सर्वथा दोषरहिताः । तत्सङ्घाते विद्यमानानामसम्भावितम् । तदर्थं भगवच्चरणारविन्द एव वज्राकारा रेखा वर्तते पापपर्वतानां छेदिका । अतस्तत्सेवायां प्रथमतः सर्वपापक्षयः । किञ्च । मनोनैश्चल्ये सर्वमेतत्सम्भवति । योगादिना च तत्साधने बहिर्मुखता स्यात् । अतो भगवच्चरणारविन्द एव सेवकानां मनोवशीकरणार्थमङ्कुशाकारा रेखा वर्त्तते । अतो भगवच्चरणारविन्दमाहात्म्यादेव तत्सेवकानां ततो मनो न गच्छति । नाऽपि मार्गविरोधेन । नन्वेतत्सर्वं भजनानन्तरं भवति । भजने प्रवृत्तिरेव दुर्लभा । कालकर्मस्वभावेभ्यो भयसम्भवात् । सर्वदा जीवानां भीतत्वान्न क्वापि स्वास्थ्यमित्याशङ्क्य भगवच्चरणारविन्द एवाऽभयपताकालक्षणा रेखा वर्त्ततेऽत्राऽऽगमनमात्रेणैव न कुतश्चिद्भयमिति सूचिका । एतान्येव **केतानि** चिह्नानि येषाम् । लक्ष्मीश्चाऽपि तत्र । तत्सङ्गे कटाक्षा ब्रह्मादयश्च । तदाह—**श्रीमत्पदैरिति** । अत्राऽऽगतस्याऽन्यथाभावव्यावृत्त्यर्थमाह—**भगवत इति** । सम्यगलङ्कृतान्यङ्गानि यस्याः । वैष्णवानां चक्रादिचिह्नैरेवं सम्यक्त्वम् । भगवच्चरणारविन्दस्पर्शे सात्त्विकभावेन तदंशे स्वेदाद्रेखासहितचरणाभिव्यक्तिः स्फुटा । एवमलङ्करणसहिता लोकत्रयस्य चाऽन्येषां च त्रित्वयुक्तानामनलङ्कृतत्वा**दत्यरोचम**तिक्रम्य कान्तियुक्ता जाता । किञ्च । भगवतोऽपि विभूतिमुपलभ्य । भगवानपि मयि शेत उपविशति भुङ्क्ते क्रीडत्यैश्वर्यं च करोति । एवं पूर्वसर्वसौभाग्ययुक्तां तां मामिदानीं व्यसृजत् । त्यागे हेतुः—**उत्स्मयतीमिति** । भूमिष्ठानां यादवादीनां भूम्युत्पन्नान्नभोजनेन गर्वदर्शनात्कारणगर्वानुमानम् । अन्नेनैव सर्वभावानामुद्भवात् । अतस्तदन्ते उत्स्मयनाशार्थं मां व्यसृजदित्यर्थः ॥ ३३ ॥

एवं मूलभूतामुपपत्तिं श्लोकद्वयेनोक्त्वा लौकिकीमुपपत्तिं श्लोकद्वयेनाऽऽह—

यो वै ममाऽतिभरमासुरवंशराज्ञा-
मक्षौहिणीशतमपानुददात्मतन्त्रः ।
त्वां दुःस्थमूनपदमात्मनि पौरुषेण
सम्पादयन् यदुषु रम्यमबिभ्रदङ्गम् ॥ ३४ ॥

यो वै ममेति । ममाऽतिभाररूपमक्षौहिणीशतमपानुदत् । भूम्युत्पन्नानां तद्भारत्वे हेतुः—**आसुरेति** । वंशपदेन तेषां गोत्राण्यत्र सन्तीति ज्ञापितम् । स्वस्य साधनापेक्षाभावायाऽऽह—**आत्मतन्त्र इति** । अनेन यादवरूपभारहरणमपि सूचितम् । वत्सोपकारमप्याह—**त्वां दुःस्थमिति** । रोगादिव्याप्तिवदधर्मव्याप्त्या दुःस्थता । ऊनपदत्वं कालात् । **आत्मनि पौरुषेणेति** । स्वयमन्तः प्रविश्य स्वपौरुषेण गतानंशान् सम्यक्सम्पादितवानित्युक्तम् । त्वां सम्पादयन्निति सम्बन्धः । त्वं हि प्रथमतः पूर्ण इति त्वदर्थं मदर्थमेव यदुष्वङ्गमबिभ्रत् । आवयोरेव रमणयोग्यम् । भगवदीया धर्मात्मानश्च रमन्ते ॥ ३४ ॥

१ तस्येतीति क. नास्त्येवेदं घ. यस्येतीत्यादिश्चरणोत्कर्षमाहेत्यन्तोंऽश एव नास्ति ख. २ पुनर्यद्भगवद्ग्रहणमिति क. ३ इवेति क. ग. ४ उत्स्मयन्तीमितीति ख. ग. घ. ५ उद्भावनादिति क. ६ तद्भारकत्वे इति क. ख. ७ भूभारेति क. ८ अधर्मप्राप्त्येति क. घ. ख. ९ दुःस्थानामिति. ख.

फलितमाह—

का वा सहेत विरहं पुरुषोत्तमस्य
प्रेमावलोकरुचिरास्मितवल्गुजल्पैः।
स्थैर्यं समानमहरन्मधुमानिनीनां
रोमोत्सवो मम यदङ्घ्रिविटङ्किताया: ॥ ३५ ॥

का वेति। वेत्यनादरे। या भगवद्विरहं सहेत[1] सा न काऽपीत्यर्थः। पुरुषमात्रविरहोऽपि सोढुमशक्यः। किं पुनः पुरुषोत्तमविरह इति। उपकारपक्षो दूरे तिष्ठतु। कामेना[2]ऽपि न विरहसहनमित्याह— **प्रेमेति**। त्रिभिः ससाधनैः सर्वा एव वशीकृताः सात्त्विकाः (?) तामसा (?) राजसाः (?) च। तत्र सात्त्विकाः प्रेमावलोकेन वशीकृताः। तामसास्तु **रुचिरस्मितेन** मनोहारिमोहनेन। राजसास्तु **वल्गुजल्पैः** मनोहरवाक्यैः। सात्त्विकेभ्यो भक्तिज्ञाने दत्वा वशीकृतवान्। तामसेभ्यो मोहाभावं वैराग्यं च दत्वा। राजसेभ्यो युक्तिप्रमाणे दत्वा। अत एव मधुमानिनीनां समानं स्थैर्यमहरत्। मधुराख्यानां मानिनीनाम्। येन मानेन स्थिरीभूताः कामे मार्गे[3] वा। वेदेन ज्ञानेन वा। आत्मस्थितिम्। मध्विति भिन्नं वा पदम्। मानिनीनां रसं स्थैर्यादि च। किञ्च। ममाऽपि यदङ्घ्रिचिह्नितायाः सर्वदा रोमोत्सवः ॥ ३५ ॥

एवं भगवद्विरहेण क्लिष्टयोः संवादे जायमाने[4] अदूरे श्रुत्वा देवताधर्मसान्निध्यं बुद्ध्वा विश्वामित्र-प्राच्यां[5] कुरुक्षेत्रस्थसरस्वत्यामृषित्वादावश्यकं कर्तुं गत इत्याह—

तयोरेवं कथयतोः पृथिवीधर्मयोस्तदा।
परीक्षिन्नाम राजर्षिः प्राप्तः प्राचीं सरस्वतीम् ॥ ३६ ॥

तयोरिति। तदा संवादसमनन्तरमेव प्रसिद्ध्या तयोरतिरोभावो युक्त इति सूचितम्[6] ॥ ३६ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षित-
विरचितायां प्रथमस्कन्धे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

सप्तदशोऽध्यायः।

ततः सप्तदशे धर्मपृथिवीसान्त्वनं विदुः।
भीतस्य स्थानदानञ्च कलेः शिक्षा च रूप्यते ॥ १ ॥
प्रथमं मारणे भीतिस्तयोः स्वास्थ्यस्य च क्षयः।
अतः सान्त्वनमग्रे च स्थानदानं विचारतः ॥ २ ॥

---

१ सहते इति ख. घ. २ अकामेनाऽपि विरहासहनमिति घ. ३ कर्ममार्गे वेति ख. ४ ज्ञायमाने इति ग. घ. ५ विश्वामित्रप्राचीं कुरुक्षेत्रस्थामिति घ. ६ तूचित इति क. ख.

विवेकस्थापनायैव धर्मवाक्यं ततोऽस्य हि।
सर्वसामर्थ्यसंम्बोधो वैराग्यं वक्तुमद्भुतम्॥ ३॥
मूर्त्तीभूतास्त्रयो राज्ञे स्वखेदख्यापनाय तौ।
वेषान्तरेऽपि तत्पीडाख्यापनाय स मारकः॥ ४॥
सन्धानं वस्तुभूतस्य कृतं तेनाऽस्य च स्वयम्।
कृतं भूमेस्तु हेतूनां शोकस्य विनिवारणात्॥ ५॥

एवं पूर्वाध्यायान्ते पूर्ववाहिन्यां सरस्वत्यां स्नातुं गत इत्युक्तम्। ततस्तत्र गतोऽधर्मं दृष्टवानित्याह—

सूत उवाच—

तत्र गोमिथुनं राजा हन्यमानमनाथवत्।
दण्डहस्तञ्च वृषलं ददृशे नृपलाञ्छनम्॥ १॥

तत्रेति। गोमिथुनं मिथुनंवद्भासमानम्। वृषभं गां च। **अनाथवत्**। द्वितीयार्थे वतिः। नाथाभावयुक्तं वा। भगवतोऽप्रकटत्वात्। **वृषलं** शूद्रम्। महतां व्यक्तिदर्शनेनैव जातिपरिज्ञानात्। चिह्नानि तु राज्ञः। नृपस्य लाञ्छनमिव लाञ्छनं यस्य। एवं पाषण्डधर्मं च दृष्टवानित्यर्थः॥ १॥

मिथुनस्य दीनत्वज्ञापनाय वर्णयति **वृषमिति** द्वाभ्याम्। अन्यथा पक्षपातोऽपि दोषः स्यात्।

वृषं मृणालधवलं मेहन्तमिव बिभ्यतम्।
वेपमानं पदैकेन वेपन्तं शूद्रताडितम्॥ २॥
गाञ्च धर्मदुघां दीनां भृशं शूद्रपदाहताम्।
विवत्सां साऽश्रुवदनां कृशां यवसमिच्छतीम्॥ ३॥

प्रथमं वृषं वर्णयति—**मृणालधवलमिति**। अब्जादिवत्कान्तियुक्तं श्वेतम्। अनेन स्वभावतः शुद्ध इत्युक्तम्। अन्यानि पञ्चाऽङ्गानि विकलानीत्याह। तत्र प्रत्यहं बाह्यक्षयः। **मेहनं** मूत्रणम्। कर्मक्षय उक्तः। **बिभ्यतमिवेति** भयेन ज्ञानाभाव उक्तः। इवेत्यनुकरणात्। अथवा। मूत्रस्थानातिरिक्तस्थानेभ्यो मूत्रमिव निःसरति। तेन रोगः सूचितः। एकेन पदा वेपमानम्। कम्पनं द्विप्रकारम्। पादाभावेन जाड्येन च। तत्रैकेन पदा हेतुना वेपमानम्। चतुःपदस्य पादत्रयगमने एकपादस्थितौ कम्पो भवत्येव। ज्ञानसहिततपःप्रभृतीनामभावात्केवलसत्ये धर्मस्थितिश्शृङ्खला भवति। जाड्येन वेपन्तम्। पदार्थापरिज्ञानेन धर्मकृतिर्न निःकम्पा। **शूद्रताडितमिति**। कालवशेन शूद्रकर्तृकधर्मस्य पाषण्डित्वेन धर्मव्यथाजननात्ताडनम्। दण्डेन ताडनं वृषस्य। पदा ताडनं पृथिव्याः। कलिर्भूमिवधाय तिष्ठति। पाषण्डमार्गैश्च धर्मं व्यथयति। ददृश इत्येव सम्बन्धः। गां च वर्णयति। चकाराद्भयकम्पादयोऽस्या अपि। स्वभावत उत्तमेत्याह—**धर्मदुघामिति**। धर्ममग्निहोत्रादिकं

---

१ सम्बन्धवैराग्यमिति क. सम्बोधवैराग्यमिति ग. घ. २ स्वखेदाख्यापनायेति ख. ३ मिथुनीवदिति क. ग. ४ च वर्णयतीति ग. तौ वर्णयतीति घ. ५ स्वभावशुद्धयुक्तामिति ख. ६ बाह्येति क. ख. ७ चतुष्पादस्येति ख.

दोग्धीति । धर्मदुघां (?) मिति पाठे प्रवर्ग्यदुग्धं दोग्धीति । अस्याः षडङ्गविकलत्वमाह । देशादिभिः सम्पन्ना भूः पुष्टा भवति । तदभावे विकला । देशानामुत्तमानां दुष्टस्थित्या नाशादीना । कालेनाऽपि पीडिता । पाषण्डैरुपभुज्यमानत्वात् । कलेः प्रथमपादत्वात्पदेत्येकवचनम् । एवं देशकालदोषौ निरूपितौ । **विवत्सामिति** कर्त्रभावः । वत्साः स्वस्वधर्मे मुख्याः पृथुदोहे निरूपिताः । तेषां साम्प्रतमभावः । अत एव **साश्रुवदनाम्** । अश्रुभिः सहितं वदनं यस्याः । अनेन मन्त्राभाव उक्तः । हर्षरूपास्ते । अपशब्दा अश्रूणि । कृशां द्रव्याभावात् । यत्र यज्ञस्तत्र न यज्ञियानि द्रव्याणि । **यवसमिच्छतीं** यज्ञादिषु भागमिच्छन्तीम् । अनेन कर्माभावः । एवमस्याः षडङ्गविकलत्वं सूचितम् । अत्राऽपि पूर्ववत् क्रियासम्बन्धः ॥ २ ॥ ३ ॥

एवं दृष्ट्वा मारकस्याऽपूर्वत्वात्तं पृच्छति मारयितुम् । अन्यथाऽविचारितकर्तृत्वं स्यात् । अत एव ससामग्रीकः पृच्छतीत्याह—

पप्रच्छ रथमारूढः कार्त्तस्वरपरिच्छदम् ।
मेघगम्भीरया वाचा समारोपितकार्मुकः ॥ ४ ॥

पप्रच्छेति । **कार्त्तस्वरेति** राजत्वख्यापकम् । कार्त्तस्वरं सुवर्णम् । तस्य परिच्छदा यस्य । अनेन महत्त्वज्ञानात्सहसाऽनतिक्रमः सूचितः । **मेघगम्भीरयेति** तप्तानां कृपावर्षणात् । **गम्भीरेति** शब्दश्रवणेनैव शत्रूणां मज्जनम् । एवं वाक्ये दुष्टनिग्रहशिष्टपरिपालने सूचिते । **समारोपितकार्मुक इति** । अयुक्तवचनमात्रेणैव परिज्ञातो मारणीय इति ॥ ४ ॥

प्रश्नमाह **कस्त्वमिति** द्वाभ्याम् । अज्ञाननिश्चयभेदात् । अधिक्षेपार्थो वा द्वितीयः ।

कस्त्वं मच्छरणे लोके बलाद्धंस्यबलान् बली ।
नरदेवोऽसि वेषेण नटवत् कर्मणाऽद्विजः ॥ ५ ॥
कस्त्वं कृष्णे गते दूरं सह गाण्डीवधन्वना ।
शोच्योऽस्यशोच्यान् रहसि प्रहरन् वधमर्हसि ॥ ६ ॥

अहमेव शरणं रक्षको यस्य तादृशे लोके । **बलात्** । विधिव्यतिरेकेण । **अबलान्** । अशत्रुभूतान् दीनान् । **बलीत्यनेन** आपदभावः सूचितः । चिह्नैरेव परिज्ञायतामित्याशङ्क्याऽऽह । **वेषेण** केवलं नरदेवोऽसि । न राजा त्वम् । सामर्थ्यभावात्प्रसिध्यभावाच्च । **नटवदिति** राज्ञामुपहासार्थं तादृशं रूपं कृत्वा धर्मभूरक्षायां कर्त्तव्यायां विपरीतकरणम् । तथाऽपि न भवसीत्याह । कर्मणा **अद्विजः** शूद्रः । न हि द्विजा गां पदा ताडयन्ति । **अद्विज** इत्येनन द्वितीयजन्मनि जाते कर्त्तव्याकर्त्तव्यविवेको भवेत् । तदभावात्पदाऽपि ताडयतीत्यर्थः । तथापि ताडनपरं निर्भर्त्सयति । **कस्त्वमित्यधिक्षेपे** । अहमेतादृश एवेति चेत् ? कथं कृष्णे अर्जुने च विद्यमाने न प्रकटः । अतो धर्म-

---

१ धर्मदुहामितीति घ. २ दोग्धीति घ. ३ दुष्टेति घ. ४ कर्तृभावइतिग. ५ यवसमिच्छन्तीति क. यवसमिच्छन्तीमिति ख. ग. घ. ङ. । प्रतीकत्वान्मूलानुरोधी पाठस्तु प्रतिभातीति स एवेह निवेशितः । ६ परिच्छदानीति ख. ग. घ. ७ नेति नास्ति क. ख. ग. ८ सामर्थ्याभावादिति घ. ९ प्रसिद्धत्वाच्चेति घ.

कर्त्तरि कारयितरि च प्रचलिते त्वं कः। कुत्सित एव। तद्गमनानन्तरमयमहमित्यागतश्चोरो भवति। ताभ्यां राज्येऽनिरूपणात्। बलाच्चेद्राजा भवितुमिच्छसि तदा शोच्योऽसि सापराधोऽसि। किञ्च। **अशोच्यान्**। अनपराधान्। एकान्ते प्रहरन् सुतरां सापराधोऽसि। अतो वधमर्हसि। नाऽन्यं दण्डमिति भावः॥ ५॥ ६॥

एवं मारयितुं विचारयन्नुत्तराकथनात्सन्दिग्धस्तयोः सापराधत्वमाशङ्क्य सान्त्वनार्थं पृच्छति—

त्वं वा मृणालधवलः पादैर्न्यूनः पदा चरन्।
वृषरूपेण किं कश्चिद्देवो नः परिखेदयन्॥ ७॥

त्वं वा मृणालधवल इति। प्राकृतवृषभस्य कान्तियुक्तशुभ्रता दुर्लभा। एकपदा च गमनम्। अत इदं प्राकृतपशोरसम्भावितमिति कश्चित् देव एव किं भवान्? न हि पशुरूपा देवा एतादृशा भवन्ति। तर्हि वृषरूपेण नः अस्मान् खेदयन् किं देवः? पूर्वमपि श्रूयते शिबिप्रभृतिष्वग्न्यादयो रूपान्तरेण गता इति। कथमयं राजाऽस्मान् ज्ञास्यतीति॥ ७॥

पदा भूस्पर्शान्नाऽयं देव इति निश्चित्याऽऽह—

न जातु कौरवेन्द्राणां दोर्दण्डपरिरम्भिते।
भूतलेऽनुपतन्त्यस्मिन् विना ते प्राणिनां शुचः॥ ८॥
मा सौरभेयाऽनुशुचो व्येतु ते वृषलाद्भयम्।
मा रोदीरम्ब भद्रं ते खलानां मयि शास्तरि॥ ९॥

न जात्विति। त्वद्व्यतिरेकेणाऽन्योऽस्मद्राज्ये श्रुतो दृष्टो वा न कस्यचिच्छोकाश्रूणि भूमौ पतन्ति। तत्राप्यस्मिन् **कौरवेन्द्राणां** कुरुवंशराज्ञां **दोर्दण्डपरिरम्भिते** आलिङ्गिते भूतले। न हि महाराजोपभुज्यमाना भूः क्लिष्टा भवति। तव तु स्वरूपं न ज्ञायत इति भावः। खेदो वाऽनेन विवृतः। ननु राज्ञामेवं कथनमनुचितमित्याशङ्क्याऽऽह। हे सौरभेय सुरभ्याः पुत्र। अनेनाऽस्य मध्यमभावो निरूपितो नाऽयं देवो न प्राकृत इति। किन्तु कामधेनुपुत्रो वृषभोत्तम इति। अतस्त्वं मा शुचः। ते वृषलाद्भयमपगच्छतु। वृषलं मारयिष्यामीति भावः। एवं वृषभसान्त्वनमुक्त्वा सुरभिसान्त्वनमाह— **मा रोदीरिति**। हे अम्ब! सर्वदा त्वद्दुग्धपानान्मातृत्वम्। स्नेहेन वा। ते भद्रम्। मदागमनं तव कल्याणमित्यर्थः। अत एव मा रोदीः। तर्ह्येतावत्कालं कथं न ज्ञातम्? तत्राऽऽह—**मयीति**। शास्तरि सति। यदाऽहमस्य शासनं करिष्यामि तदा तव भद्रम्। निमित्ताभावात्पूर्वं न जातमिति भावः॥ ८॥ ९॥

नन्वस्मन्निमित्तं त्वया किमर्थं मारणीयः? तत्राऽऽह—

यस्य राष्ट्रे प्रजाः सर्वास्त्रस्यन्ते साध्व्यसाधुभिः।
तस्य मत्तस्य नश्यन्ति कीर्त्तिरायुर्भगो गतिः॥ १०॥

---

१ प्राकृतवृषभकान्तीत्यादि समस्तं क. २ युक्तत्वशुभ्रतेति क. ग. घ. ३ दुर्लभतेति क. ४ महाराजोपयुज्यमानेति घ. ५ मध्यभाव इति खं. मध्यमाभाव इति घ. ६ शासनामिति ख.

यस्येति । स्वार्थमेवाऽयं मारणीयोऽस्मदपकारित्वादिति तस्याऽपकारमाह । हे साध्वि । यस्य राष्ट्रेऽसाधुभिः प्रजास्त्रस्यन्ते तस्य चत्वारि नश्यन्ति । नाशाननुसन्धाने हेतुमाह—**मत्तस्येति** । चत्वारि गणयति—**कीर्त्तिरिति** । **भगो** भाग्यम् । **गतिः** परलोको ज्ञानं वा ॥ १० ॥

किञ्च । न केवलमेतदरक्षणे[1] दोष इत्येतद्रक्षणम् । तथा सति काम्यता स्यात् । किन्त्वेतद्रक्षणं विहितमपीति नित्यता । तस्मान्नियतविधिबोधितत्वादेव करिष्यामीत्याह—

एष राज्ञः परो धर्मो ह्यार्त्तानामार्त्तिनिग्रहः ।
अत एनं वधिष्यामि भूतद्रुहमसत्तमम् ॥ ११ ॥

एष राज्ञ इति । एष इत्यङ्गुल्या निर्दिशति । एतादृशानां रक्षणं राज्ञः परो धर्मः । प्रजारक्षापेक्षयाऽयमेव परो धर्मो यदार्त्तानामार्त्तिनिग्रहः । आर्त्तेभ्यो दानाद्यपेक्षयाऽप्यार्त्तिनिग्रहः परो धर्मः । ततः किम्? अत आह—**अत एनमिति**[2] । स्वधर्मपरिपालनार्थमेवैनं वधिष्यामि । ननु साक्षाद्वधे अधर्मः । रक्षायां परम्परया धर्मः । तत्कथं हनिष्यसीत्यत[3] आह—**भूतद्रुहमिति** । सर्वेभ्यो भूतेभ्यो द्रुह्यतीत्येतद्वधे भूतानां जीवनं भवति । एतदवधे बहूनां मरणम् । अतो लाघवादेकस्यैव मरणं वरम् । ननु साक्षान्निषेधविधिविषयोऽयम् । अन्ये तु न स्वकर्त्तृकहिंसाविषयाः । अतो बहुत्वमप्रयोजकमित्याशङ्क्याऽऽह—**असत्तममिति** । न ह्यस्य वधेऽधर्मोऽस्ति । दुष्टनिग्रहादेर्विहितत्वात् । अत एव[4] तद्वधे त्रयं सिद्ध्यति । दुष्टनिग्रहविधिपरिपालनं भूतद्रोहनिषेधविधिपरिपालनमार्त्तानामार्त्तिनिग्रहविधिपरिपालनं चेति[5] ॥ ११ ॥

सुरभिसान्त्वनविधिप्रस्तावेन तद्वधमुक्त्वा सौरभेयार्थमपि तद्वधो भवत्विति तं पुनः पृच्छति—

कोऽवृश्चत्तव पादांस्त्रीन् सौरभेय चतुष्पद ।
मा भूवंस्त्वादृशा राष्ट्रे राज्ञां कृष्णानुवर्त्तिनाम् ॥ १२ ॥

कोऽवृश्चदिति । तव त्रीन् पादान् कोऽवृश्चदच्छिनत् । यथापराधं दण्डः कर्त्तव्यः । सुरभ्यास्ताडनमात्रमनेन कृतम् । तन्निवारणपूर्वकताडनेनाऽपि प्रतीकारो भवति । पादत्रयच्छेदे त्वस्याऽपि पादद्वयं हस्तश्च च्छेत्तव्यः । ततः कथयेत्यर्थः । **चतुष्पदेति** सम्बोधनादवश्यं पूर्वं पादचतुष्टयं स्थितमिति ज्ञापितम् । ननु तस्याऽपि पादच्छेदेन मम कः पुरुषार्थः स्यात्? तत्राऽऽह—**मा भूवन्निति** । यथा भवाञ्जातस्तथाऽन्येऽप्यस्मिन् जीवति मा भूवन्नित्येतन्निग्रहः कर्तव्यः । ननु त्रिविधा (?) राज्ये भवन्ति । कोऽयमाग्रहः सर्वथाऽयं मारणीय इति? तत्राऽऽह—**राज्ञां कृष्णानुवर्त्तिनामिति** । अन्येषां राज्ये भवन्तु नाम । भगवत्सेवकानां राज्ये न युक्ताः । यतोऽयमत्रत्यैः सर्वैरेव भगवान् सेव्यः । इन्द्रियविकलास्तु सेवितुं नाऽर्हन्ति । अतस्तादृशा न युक्ताः ॥ १२ ॥

---

१ एतदरक्षणदोष इति क. ग. एतदरक्षणादाविति घ. ङ. २ अत एवेतीति ख. ग. ३ हनिष्यामीति ग. ४ एव तद्वधे इति क. ग. घ. ५ आर्त्तिनिग्रहविधिपरिपालनञ्चेति चकारे पङ्क्तिमवसाय्य इति सुरभिसान्त्वनेत्यवतरणान्वयित्वेनेतीत्यव्ययस्य सर्वत्र पुस्तकेषु पाठः । भाति त्वेवम् ।

अतः सर्वथा त्वया वक्तव्यमित्याह—

आख्याहि वृष भद्रं वः साधूनामकृतागसाम्।
आत्मवैरूप्यकर्त्तारं पार्थानां कीर्त्तिदूषणम्॥ १३॥

आख्याहीति। वृषत्वात्तव नाऽनौचित्यम्। ननु मामस्मदीयान् वा कथिते मारयिष्यतीति शङ्का न विधेयेत्याह[1]—**भद्रं व इति**। युष्माकं भद्रमेव। नन्वस्मिन्[2] जीवति कथं भद्रम्? तत्राऽऽह[3]—**साधूनामिति**। एतस्य शिक्षार्थं दण्डकरणपक्षेऽपि धर्ममार्गवर्त्तिनामपराधरहितानां देहवैरूप्यकरणमनुचितम्। तथापि[4] मारणे को हेतुः। तत्राऽऽह—**पार्थानामिति**। पाण्डवानामेवाऽयमधिकारी सर्वान् दण्डयतीति लोकापवादजननात्पूर्वसिद्धां निष्कलङ्ककीर्त्तिं दूषयति। अतो भवतामप्येतदाख्याने कीर्त्तिस्थापनधर्मो भवति॥ १३॥

मत्प्रतिज्ञा च सिद्धा भवतीत्याह—

जनेऽनागस्यघं युञ्जन् सर्वतोऽस्य च मद्भयम्।
अनागस्स्विह भूतेषु य आगस्कृन्निरङ्कुशः।
आहर्त्ताऽस्मि भुजं साक्षादमर्त्यस्याऽपि साङ्गदम्॥ १४॥

जन इति। अनागसि जनेऽपराधं युञ्जन् सर्वतो मत्तो[5] भयं प्राप्नोति। देहधनैहिकामुष्मिकप्रकारैर्मत्कृतं भयं प्राप्नोति। अस्य च सम्बन्धी पुत्रादिर्भयं प्राप्नोति। प्राप्नोतीत्यध्याहाराकरणे योऽनागसि जने अघं युञ्जन् भवति तस्य मत्तः सर्वतो भयं भवतीति भवतिद्वयमध्याहर्त्तव्यम्। वस्तुतस्त्वर्द्धमात्रं पूर्ववदग्रिमश्लोकेनोक्तार्थत्वात्। आख्याते किं करिष्यतीत्याकाङ्क्षायामाह—**अनागस्स्विति**। ननु सोऽप्यधिकारी कथं त्वया मारणीयः? तत्राऽऽह—**निरङ्कुश इति**। नियामकरहितः। अत एवोत्पथगामी। कथं शक्यं[6] इत्यपेक्षायामाह— **आहर्त्ताऽस्मीति**। अमर्त्यस्येन्द्रस्याऽपि[7] बाहुमुत्पाटयामीत्यर्थः। **साक्षादिति**। स्वयमेव गत्वा न त्वभिचारद्वारा। **साङ्गदमिति**। अङ्गदाद्याभरणैः सहितं सर्वैः पूजितमपि[8]॥ १४॥

ननु भवानत्र न नियुक्तः। अतो नियोगानुसारेण पालनं कर्त्तव्यम्। वयं तु यतः कुतश्चित्त्वद्राष्ट्रे समागताः। न त्वदीया इत्याशङ्क्याऽऽह—

राज्ञो हि परमो धर्मः स्वधर्मस्थाऽनुपालनम्।
शासतोऽन्यान् यथाशास्त्रमनापद्युत्पथानिह॥ १५॥

राज्ञो हीति। राज्ञो हि धर्मद्वयम्। सहजो धर्मः। अधिकृतश्च। सहजधर्मस्त्वार्त्तार्त्तिनिग्रहः। स मुख्यः[9]। अन्यस्तु गौणः। तत्र स्वराष्ट्रादिनियमो नास्ति। भार्यामपि मारयन्निवारणीयः। परमशक्त्या तूष्णीम्भावः। राज्ञस्त्वशक्त्यभावात्स मुख्यो धर्मः स्वधर्मानुपालनमेव। **अन्यान्** स्वधर्मरहि-

१ न विधेयेत्याशङ्क्याऽऽहेति क. ख. ग. घ. २ न त्वस्मिन्निति ख. ङ. ३ तदाहेति ख. ४ तत्रापीति क. ५ मत्त इति नास्ति ख. ६ शक्यमिति ख. क्षम इति घ. ७ अमर्त्यस्याऽपीन्द्रस्याऽपीति ख. ८ पूजितमितीति ग. ९ सम्मुखो धर्म इति ख.

ताननापद्युत्पथाञ्छासतः । न तु विरक्तस्य त्यक्तशासनस्य । अतो ममाऽऽर्त्तिहरणं स्वधर्मः । अतो वक्तव्यमिति ॥ १५ ॥

कलिनिग्रहो बहिर्मुखेन कर्तुमशक्यः । अभगवदीयेन वा । यद्यप्ययमनुभयरूपस्तथाप्यभिमानात्तथा भाति । अतोऽन्तर्मुखः कर्त्तव्य इत्यभिप्रायेणोत्तरं वक्तुं प्रथमं प्रोत्साहयति भगवदीयत्वज्ञानाय—

धर्म उवाच—

एतद्वः पाण्डवेयानां युक्तमार्त्ताभयं वचः ।
येषां गुणगणैः कृष्णो दौत्यादौ भगवान् कृतः ॥ १६ ॥

एतद्व इति । एतत् परदुःखदूरीकरणं परमकृपालूनां भवतामुचितमेव । आर्त्तानामभयं यस्मात्तादृशं वचः । यद्यपीदं वचनमभिमानसूचकं भवति तथापि परदुःखनिवारणार्थमुक्तम् । न तु स्वोत्कर्षख्यापनार्थम् । कृतिस्त्वयुक्तैवेति भावः । न ह्यन्यपीडया कृतः पदार्थो धर्मो भवति । आर्त्तिनिवारणरूपं भगवदीयं धर्मं पुरस्कृत्य भगवान् वशो जातः । एतादृशा गुणा भवत्सु सहस्रशः सन्ति यैः कृत्वा परमानन्दः साक्षात्पुरुषार्थः सर्वप्रमाणार्थः । अनेन भ्रान्तत्वमप्याक्षिप्तम् । अतोऽत्यन्तं बहिर्मुखधर्मनिष्ठा[1] त्यक्तव्येति भावः ॥ १६ ॥

इति भगवत्परत्वमुपदिश्य धर्मसूक्ष्मत्वमुपदिशति[2]—

न वयं क्लेशबीजानि यतः स्युः पुरुषर्षभ ।
पुरुषं तं विजानीमो वाक्यभेदविमोहिताः ॥ १७ ॥
केचिद्विकल्पवसना आहुरात्मानमात्मना ।
दैवमन्ये परे कर्म स्वभावमपरे प्रभुम् ॥ १८ ॥

न वयमिति । अयमर्थः । एते त्रयोऽपि पादा आहत्यैकेनैव न नाशिताः । किन्तु सत्यादिभिः स्वस्वनिवृत्त्या । ते हि धर्मपादोपजीवकाः स्वयं निवर्त्तमाना धर्मस्यैकैकं पादमादाय निवर्तन्ते । द्वापरे च परो[3] धर्मो द्विपदो[4] जातः । प्रमाणानां द्वैराश्यात् । अतो निर्णायकप्रमाणाभावाद्वस्तुतः[5] केनाऽप्यकृतत्वात्कालेन भगवता वा कृतत्वात्तादृक्स्वभावधर्मकरणादुत्तरं न घटते । न हि काले वा भगवति वाऽयं किञ्चित्कर्तुं[6] शक्तः । तस्मात्प्रमाणबोधने स्वाधिकारानुसारेण पदार्थान् बुध्वा तथा करिष्यति । न त्वकथनं स्पष्टकथनं वा युक्तमिति । हे पुरुषर्षभ । "**पुरुषत्वे च मां धीरा**" इति न्यायेन पुरुषमात्रस्यैव भगवद्दृष्टिर्युक्ता । त्वं तु पुरुषर्षभः । किञ्च । **क्लेशबीजानि** पापानि भगवदपराधा वा । तानि कुतो भवन्तीति विचारः कर्त्तव्यः[7] । पुरुष एव तत्र समवायिकारणमन्तःकरणं वा भूतसंस्कारपक्षे शरीरं वा । निमित्तान्यन्यानि । नियामको विचारणीयः । केन नियमिता सामग्री क्लेशबीजं जन-

---

१ बहिर्मुखनिष्ठेति घ. २ धर्मसूक्ष्ममिति क. घ. धर्मं सूक्ष्ममिति ग. ३ पर इति नास्ति ख. घ. ४ द्विपर इत्यपि पाठान्तरतया दृश्यते ग. ५ निर्णायकेति क. ६ किञ्चिदिति ख. ७ कर्त्तव्य इति नास्ति ख.

यति । तत्राऽनिश्चये हेतुः । स हि पुरुषो भवति । अन्यस्य नियामकत्वाभावात् । ते च पुरुषाः पञ्च व्यष्टिसमष्टिपुरुषकालपुरुषोत्तमाः । तत्राऽनिश्चयः । विचारकस्याऽन्तःकरणस्य वाक्यभेदैर्मोहितत्वात् । **वयमिति** सर्वेषामेवाऽत्र विचारेऽशक्यता । एकमेव वाक्यं स्वस्वबुद्ध्यनुसारेण अनेकधा योजयन्ति । ते वाक्यभेदाः । सर्वत्र च युक्तेः सहायता । वाक्यभेदैर्निर्णीतान्[१] पदार्थानाह । तत्र केचिन्मायावादिप्रभृतयो व्यष्टिमेव हेतुं मन्यन्ते । तदर्थं सर्वमेव विकल्पं[२] मायेत्याच्छादयन्ति । ते विकल्पवसनाः । विकल्पे वसनं येषामिति । विविधकल्पनारूपमज्ञानं वा वसनं येषामिति । ते आत्मानमेव नियामकं मन्यन्ते । "**आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरि**"ति वाक्यात् । आत्मनोऽपि हेतुत्वेन[३] नाऽऽत्मातिरिक्तं कारणं मन्यन्ते । किन्तु आत्मनैव । अन्ये पुनः समष्टिकारणवादिनः पौराणिका ज्योतिश्शास्त्रसहकृताः पुरुषशरीरं ब्रह्माण्डं मत्वा तत्र चेष्टारूपञ्च कालचक्रं[४] स्वीकृत्य तदवयवैर्बुधादिभिरन्तःस्थितसर्वपरिज्ञानाद्ग्रहसहितं समष्टिमेव कारणं मन्यन्ते । ततोऽपि पुरुषकारणवादिनः प्रकृत्यधिष्ठातारं पुरुषं मन्यन्ते । सहायभूतञ्च कर्म नियामकत्वेन स्वीकुर्वन्ति । अन्यथा प्रकृतिपुरुषयोर्नित्यत्वात्कालस्य च नित्यत्वादपेक्षान्तराभावे सृष्टिः स्यान्न स्याद्वा । अतो नियामकस्य कर्मणोऽपेक्षा । "**प्रबुद्धकर्मा दैवेने**"ति वाक्याच्च । यद्यपि कालस्वभावौ वर्त्तेते । तथापि न तयोर्नियामकत्वं सम्भवति । अन्यत्वात्साधारणत्वाच्च । तस्मात्कर्मसहितः पुरुषः क्लेशबीजहेतुः । अन्ये पुनः कालमेव हेतुत्वेन मन्यन्ते । द्वारत्वेन स्वभावम् । स हि प्रकृत्यादीन् प्रेरयति । स्वभावात्ते[६] परिणमन्ते । स्वभावादेव प्रेरयति । "**सुखं दुःखमि**"ति कालरूपस्य भगवतो वाक्याच्च । यद्यपि पुरुषोत्तम एव सः । तथापि सर्वरूपत्वात्तस्मिन्प्रकरणे कालरूपं ख्यापितवानिति तद्वाक्यानां तच्छेषत्वम् । "**स कालो यद्वशे लोको वायोरिव घनावलिरि**"ति वाक्याच्च । अन्ये तु पुरुषोत्तमं मन्यन्ते । स हि सर्वत्र प्रविष्टः सर्वं करोति । कालादिष्वपि स एव प्रविष्टः । यद्यपि कालस्य सर्वप्रभुत्वं तथापि न तस्य स्वतस्तत्[७] । किन्तु भगवत्प्रेरणया । अन्यथा तस्य सर्वात्मत्वाभावाद्वैषम्यनैर्घृण्ये प्रसज्ज्येयाताम् । कालात्मनोश्च विवेचनमग्रे वक्ष्यामः । नियामकत्वमेव तस्य न सर्वत्वमिति च ॥ १७ ॥ १८ ॥

तर्हि सर्वत्र प्रविष्टो भगवान् सर्वं कुर्वन् कथं न लक्ष्यते ? तत्राऽऽह—

अप्रतर्क्यादनिर्वाच्यादिति केष्वपि निश्चयः ।
अत्राऽनुरूपं राजर्षे विमृश स्वमनीषया ॥ १९ ॥

अप्रतर्क्यादिति । यद्यपि शास्त्रप्रामाण्यादापाततस्तर्क्यते सर्वं[८]वस्तुषु वस्तुस्वरूप इति । तत्त्वविदस्तु[९] पश्यन्ति । तथापि शृङ्गग्राहिकया[१०] स्पष्टतया न प्रतर्क्यः । तर्हि ज्ञात्रैस्तत्कथं[११] नोच्यते इदमित्थमिति । तत्राऽऽह—**अनिर्वाच्यादिति** । शर्करादिमाधुर्यवत्केवलानुभवैकवेद्यं न स्पष्टतया वक्तुं शक्यम् । विशेषशब्दाभावात्सङ्केताभावाच्चाऽव्यवहार्यत्वात् । तस्माद्यद्यपि विशेषाकारेण वक्तुमशक्यमुत्प्रेक्षितुं च तथापि शास्त्रानुभवाभ्यां तन्निश्चयः । तादृशा विरला इत्याह—**केष्वपीति** । अत्र पञ्चपक्षेषु यथाधिकारं व्यवस्थात्वा (?) त्वाऽपि यथाऽधिकारस्तदनुरूपेण व्यवस्थापयेत्याह—**अत्राऽनुरूपमिति** । **राजर्षे**[१२] **इति** सम्बोधनाद्राजत्वाद्विचारकत्वमृषित्वान्मन्त्रद्रष्टृत्वम् । तेन

१ निर्णीतार्थानिति ख. २ विकल्पयेति घ. ङ. ३ नेति नास्ति क. ग. ४ कालचक्रञ्चेति क. ५ बुद्ध्यादिभिरिति ख. ६ स्वभावादेवेति ग. ७ तदिति नास्ति ख. ८ सर्वमिति ख. ९ तुर्नास्ति घ. ङ. १० शृङ्गग्राहिकतयेति क. ख. ग. ११ ज्ञातैः कथमिति क. ख. ग. १२ राजर्षे इतीति सर्वत्र पाठो दृश्यते । यथानिवेशन्तु प्रतिभाति ।

वेदहृदयविचारेण निर्णयं कुर्विति ज्ञापितम् । अत्र सम्मतिर्न प्रष्टव्या । एकरूपत्वाभावेन स्वाधिकारानुसारेण कथनप्रसङ्गात् । अतः स्वमनीषयैव विचारय ॥ १९ ॥

एवं धर्मवाक्यं श्रुत्वा वाच्यवचनवक्तृनिर्धारान् कृतवानित्याह—

एवं धर्मे प्रवदति स सम्राड् द्विजसत्तम ।
समाहितेन मनसा विखेदः पर्यचष्ट तम् ॥ २० ॥

एवमिति । न हि धर्मव्यतिरेकेणाऽन्यं एव वक्तुं शक्तः[1] । स च **सम्राट्** विचारकः । **हे द्विजसत्तमेति** सम्बोधनं सूक्ष्मेक्षिकायां संवादार्थम् । तस्यैवं विचार उत्पन्नः । व्यवहारानुसारेण पृष्टे यदयमन्यथोत्तरयति तत्र को हेतुः? अस्मत्परीक्षार्थं[2] परोक्षेण कथनं स्वस्य वाऽव्यवहार्यत्वं प्रतारकत्वमज्ञत्वं वेति[3] । एवं चतुःपक्षविचाराय चित्तं प्रवृत्तम् । तत्र कुशाग्रबुद्धित्वाद्वाच्यवाक्यज्ञानाभावेऽप्यभिप्रायस्य वक्तुश्च निर्द्धारं शीघ्रमेव कृतवान् । बुद्धिश्च न क्लिष्टा । अस्तु यथाकथञ्चित्पञ्च पक्षास्तन्निर्द्धारो वा । तथापि घातकोऽयमनेनैवाऽयं ताडितः । तथापि यन्न कथयति व्याजेन चाऽन्यत्कथयत्यतो धर्म एवाऽयम् । पूर्वव्यवस्थायाः[4] श्रुतत्वाद्युगनिरूपणप्रस्तावे । अतः स्वप्रयोजनमवसरं[5] च विचार्य निर्धारितत्वात्तमर्थं[6] पर्यचष्टेति ॥ २० ॥

तमेवाऽऽह—

राजोवाच—

धर्मं ब्रवीषि धर्मज्ञ धर्मोऽसि वृषरूपधृक् ।
यदधर्मकृतः स्थानं सूचकस्याऽपि तद्भवेत् ॥ २१ ॥

धर्मं ब्रवीषीति । त्वं तु धर्मः । धर्मज्ञत्वात् । न ह्यन्योऽन्यस्य स्वरूपं जानाति । हेतोः स्वरूपासिद्धिमाशङ्क्य—अयं धर्मज्ञो धर्मवक्तृत्वादिति । किञ्च । **वृषरूपधृक्** । अलौकिकेषु धर्मस्यैव वृषरूपत्वम् । धर्मकथकत्वं[7] समर्थयते—**यदधर्मकृतः स्थानमिति** । यस्त्वधर्मकृत् तस्य यत् स्थानं नरकादि सूचकस्याऽपि तत् भवेत् । अर्थादधर्मस्य[8] । तस्मान्नरकभयाद्धर्मसूक्ष्मदृष्ट्या धर्मं वदतीति धर्मः ॥ २१ ॥

नन्वयुक्तोऽयं विचारः[9] । वाक्यानां स्वार्थपरित्यागात् । इदानीन्तनमीमांसकवत्[10] । तस्माद्वाक्यार्थं पुरस्कृत्य विचारणीयमित्याकाङ्क्षायामाह—

अथवा देवमायाया नूनं गतिरगोचरा ।
चेतसो वचसश्चाऽपि भूतानामिति निश्चयः ॥ २२ ॥

---

१ शक्य इति घ. २ प्रतीक्षार्थमिति ख. ३ चेतीति क. ग. घ. ४ र्वव्यवस्थापापू इति ख. ५ मनवसरमिति क. ६ निर्धारितवानिति ख. ग. ७ धर्मकथनत्वमिति क. ८ अर्थादधर्मः स्यादिति घ. ङ. ९ निर्द्धार इति घ. १० मीमांसकत्वादिति क. ग.

अथवेति। यदुक्तमनेन नं जानीम इति तत्तथैव। "**मायां मदीयामुद्गृह्य वदतां किं नु दुर्घटमि**"ति वाक्याद्युक्तीनामप्रयोजकत्वेन निर्धारस्याऽशक्यत्वात्। ननु मायां तत्प्रवृत्तिं वा प्रथमतो विचारयंतु। ततोऽन्यज्ज्ञास्यतीत्याशङ्क्याऽऽह। **देवमायाया** भगवत्सहिताया भगवत्प्रेरिताया भगवच्छक्तित्वेन तुल्याया वा **गतिः** प्रवृत्तिर्न स्वानुभवगम्या न वेदवाक्यगम्या साधारणानाम्। तदाह—**भूतानामिति** ॥ २२ ॥

एवं धर्मोऽयं पृथिवीयं कलिरयमिति त्रितयं निश्चित्य तदनुरूपं कार्यं करिष्यन् धर्माग्रेऽनुवदति—

तपः शौचं दया सत्यमिति पादाः कृते कृताः।
अधर्मांशैस्त्रयो भग्नाः स्मयसङ्गमदैस्तव ॥ २३ ॥

तपः शौचमिति। तत्तद्युगानुसारेण धर्मस्य नानारूपत्वात्तदानीन्तनपादान् गणयति। द्वादशस्कन्धेऽन्यथा निरूपणस्य प्रयोजनं तत्रैव वक्ष्यंते। **तपः** कृच्छ्रादि। **शौचं** सर्वथा शुद्धता। तद्धेतुराचारः। **दया** परदुःखप्रहाणेच्छा। **सत्य**भाषणं च। एभिश्चतुर्भिर्धर्मो ज्ञायते। प्रत्येकं कृतादिषु प्रधानाः। तस्य धर्मस्य प्रतिपक्ष्यधर्मः। तस्याऽपि चत्वारः पादाः। स च गर्दभरूपः। स चैकशफः। धर्मो द्विशफः। प्रमाणप्रवृत्ती धर्मे। अधर्मे तु न प्रमाणम्। निवृत्त्यर्थं परं ज्ञापनमनुवादेन। अन्यथा वाक्यभेदः स्यात्। भूमिः सर्वैकस्य स्थितियोग्या। उभयोर्भूमिसमानपृथुत्वात्। कालस्तूभयसमानः प्रवृत्तिनिवृत्तिभेदेनोभयस्थापकः। युगप्रवृत्तौ धर्मं निवृत्तावधर्ममिति। ततः कालवशात्रीन् धर्मपादान् दूरीकृत्य अधर्मः स्वस्य पादांस्त्रीन् स्थापयामासेत्याह—**अधर्मांशैरिति**। अधर्मस्य पादाश्चत्वारो गर्वसङ्गमदानृतरूपाः। एतेषां दशाविशेषे धर्मप्रवेशादंशपदप्रयोगः ॥ २३ ॥

कलेर्दोषं वक्तुमाह—

इदानीं धर्म पादस्ते सत्यं निर्वर्त्तयेद्यतः।
तं जिघृक्षत्यधर्मोऽयमनृतेनैधितः कलिः ॥ २४ ॥

इदानीमिति। हे धर्म ! इदानीं ते सत्यमेवैकः पादो यतो निर्वर्त्तयेत् स्वात्मानं नितरां वर्त्तयेत् प्रचारयेत्। त्वां वा। सम्बन्धित्वेनोपस्थितत्वात्। विभक्तिव्यत्यासे नाऽध्याहारदोषः। तं पादमधर्मो जिघृक्षति। सत्यहेतुमन्तःकरणं वा। नन्वधर्मो जिघृक्षति। कलेः कोऽपराधः? तत्राऽऽह—**अधर्मोऽयं कलिरिति**। अपरिच्छिन्नः कालः। तस्य कृतादिपदप्रयोगोऽवच्छेदेन वक्तव्यः। तत्र स्वस्य स्वावच्छेदकत्वाभावादन्यस्याऽभावाद्धर्माधर्मावच्छेदकत्वेन कृतादिपदप्रयोगः। तत्र केवलधर्मावच्छेदकं **कृतम्**। केवलाधर्मावच्छेदकः **कलिः**। भागश उभयावच्छेदकं **त्रेता**। समश उभयावच्छेदकं **द्वापरम्**। इति। कालस्य द्वितीयराशिपरिच्छेदार्थमागमने धर्मांशमप्यतिक्रम्याऽऽगमनादधर्मांशप्र-

---

१ नेति नास्ति क. ग. २ विचारयितुमिति ख. घ. ३ वक्ष्यतीति ख. ४ परिज्ञापनमिति ख. घ. ५ कालबलादिति ग. घ. ६ निर्वर्त्तयेदिति क. ७ तं पादं धर्म इति ख. ८ कृतादिप्रयोग इति ख. ग. घ. ९ केवलं धर्मावच्छेदक इति घ. १० द्वापरकालस्येति क. ११ अधमार्शमिति ग. घ.

वेशः । "**ये वै चत्वारः स्तोमाः कृतं तत् । अथ ये पञ्च कलिः स**" इति श्रुतौ स्तोमचतुष्टयात्मकस्य ज्योतिष्टोमादेः कृतत्वनिरूपणाद्धर्मावच्छेदकत्वं कृतस्य । अथ तदतिरिक्तो यः कालः पञ्चात्मकः स कलिः । एतदभावचतुष्टयरूपत्वमतिरिक्तश्च । अतः पञ्चत्वं "**समानस्याऽह्नः पञ्च पुण्यानि नक्षत्राणी**" त्यत्र प्रसङ्गान्निर्द्धारितम् । अतो यथाऽऽकाशस्य परिच्छेदको घटादिः । तस्य घटाकाशस्य प्रदर्शने घट एव प्रदर्श्यते मध्यभागेन तथाऽयं कलिरित्यर्थः । पूर्वं कृतेन सह समता हीनता च स्थिता । अधुनोत्कृष्टता । पादत्रयप्रवेशात् । तत्रापि सुतरामनृतेनैधितः पुष्टः स्वशत्रुं धर्मपादं जिघृक्षति । शत्रुशेषस्याऽरक्षणीयत्वात् । अत एव वेदे उभयोरेव नाम । त्रेता कृतशेषः । द्वापरं कलिशेषः ॥ २४ ॥

एवं धर्मस्य स्वरूपमुक्त्वा भूमिस्वरूपज्ञानमाविष्करोति—

इयञ्च भूर्भगवता न्यासितोरुभरा सती ।
श्रीमद्भिस्तत्पदन्यासैः सर्वतः कृतकौतुका ॥ २५ ॥

इयश्चेति । चकारादतिरिक्तः कलिः । तस्य विशेषतोऽनिरूपणं चकारेण ज्ञापितम् । अस्या गुणत्रयं दोषत्रयञ्च । इयं हि षडंशा । पूर्वं भगवता **न्यासित** उत्तारित **उरुः** अधिको भारो यस्याः । भगवत्कृतोपकारत्वं गुणः । ततः **सती** भगवदेकनिष्ठा । भगवतैव स्वांशैरलङ्कृता च । तदाह—**श्रीमद्भिरिति** । **न्यासः** स्थापनम् । सर्वतः कृतं कौतुकं यस्याम् । अनेन शृङ्गाररसत्वञ्च सूचितम् ॥ २५ ॥

दोषानाह—

शोचत्यश्रुकला साध्वी दुर्भगेवोज्झिताऽधुना ।
अब्रह्मण्या नृपव्याजाः शूद्रा भोक्ष्यन्ति मामिति ॥ २६ ॥

शोचतीति । भगवत्परित्यागेन शोको दुर्भगात्वमब्रह्मण्यभोगेन पूर्वावस्थात्यागश्च । अश्रूणि कलयतीत्यश्रुकला । स्वकृतदोषाभावार्थमाह—**साध्वीति** । भाग्याभाव एव त्यागे हेतुः । तदाह—**दुर्भगेति** । अधुनेति त्यागनैकट्यं सूचितम् । ननु राज्ञां भगवद्रूपत्वात्तद्भोगे को दोष इति तत्राऽऽह—**अब्रह्मण्या इति** । भगवद्धर्मवैपरीत्यमब्रह्मण्यपदेन सूचितम् । नृपत्वञ्च भाक्तम् । योगाभावात् । **शूद्रा इति** भगवद्विरोधित्वम् । "**असुर्यः शूद्र**" इति श्रुतेः । ते भोक्ष्यन्तीति शोको रोदनञ्च । अनेन स्वस्य रसाविर्भावाभावान्न तेषां भोगः सेत्स्यतीति भावः सूचितः ॥ २६ ॥

उपसंहरति—

इति धर्मं महीञ्चैव सान्त्वयित्वा महारथः ।
निशातमाददे खड्गं कलयेऽधर्महेतवे ॥ २७ ॥

इतीति । चकार उक्तसमुच्चयार्थः । एवकारः कलिनिषेधार्थः । **महारथ** इति निग्रहसा-

१ अथ ये इति ग. श्रयसे इति घ. २ स पञ्चात्मक इति ख. ३ धर्मं पादमिति ख. ४ धर्मस्य रूपमिति क. ग. धर्मस्वरूपमिति घ. ५ न्यासस्थापनमिति क. ग. ६ यस्या इति क. ग. ७ चकारो नास्ति ख. ८ दुर्भगत्वमिति ख.

मर्थ्यम् । कलेर्दैवतात्वात्तीक्ष्णखड्गेन शिरश्छेदनमयुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह—**अधर्महेतव इति**। अधर्मकारणाय। निवृत्त्यर्थे चतुर्थी। मशकेभ्यो धूम इति वत्॥ २७॥

अदृश्यतया गमने न प्रयोजनं न वा निस्तारः। धर्मवाक्यानां श्रवणात्तदर्थपर्यालोचनया राजन्यभिमानादिः स्वकुटुम्बमस्तीति ज्ञात्वा स्वनाशभयं परित्यज्य तच्छरणं गत इत्याह—

तं जिघांसुमभिप्रेत्य विहाय नृपलाञ्छनम्।
तत्पादमूलं शिरसा समगाद्भयविह्वलः॥ २८॥

तं जिघांसुमिति। राजचिह्नं छत्रादि। लोके आज्ञापनं त्यक्त्वेत्यर्थः। **पादमूलमिति** स्वस्य राजशेषत्वं ज्ञापितम्। शरणागतस्तव सेवक इति। **भयविह्वल इति**। धर्मश्चेत्प्रेरयेत्तदा मारयिष्यतीति भयम्। कापट्यं वा ज्ञास्यति। चरणपातव्याजेन राजानमपि स्पृशति। येन तस्याऽप्यग्रे दुर्बुद्धिरुत्पत्स्यते। धर्मसान्निध्यादिममर्थं ज्ञास्यतीति भयम्॥ २८॥

चरणपातानन्तरं यज्जातं तदाह—

पतितं पादयोर्वीरः कृपया दीनवत्सलः।
शरण्यो नाऽवधीच्छ्लोक्य आह चेदं हसन्निव॥ २९॥

पतितमिति। **पादयोरिति** गतिनाशः सूचितः। सोऽपि धर्मबुद्धेरुपकाराय भविष्यति। इहैव भगवत्सायुज्यात्। **वीर इति** स्वधर्मानुसन्धानं न प्रकृतेविचारः। धर्मसान्निध्याद्दयादिप्रवेशोऽधर्मसान्निध्यात्तत्र जातः। तदाह—**कृपयेति**। इयं दया लौकिकीत्याह—**दीनवत्सल इति**। वत्सं लातीति पशुः। दीनविषये न विचारः कृत इत्यर्थः। पूर्वजकीर्तिरक्षार्थं नाऽस्य बुद्धिर्जाता स्वधर्मं एव जातेति **शरण्य** इत्युक्तम्। लोकापवादभयादपि। तदाह—**श्लोक्य इति**। **इदं** वक्ष्यमाणमाह च। अनिष्टं निवर्त्तितमिष्टञ्च प्रयच्छतीत्यर्थः। **हसन्निवेति** मुखप्रसादो गर्वलेशसम्बन्धो वा॥ २९॥

कलेः कम्पं दृष्ट्वा कालान्तरे मारयिष्यतीति शङ्काऽस्य वर्त्तत इत्यनुमाय तन्निवृत्त्यर्थमाह—

न ते गुडाकेशयशोधराणां बद्धाञ्जलेर्वै भयमस्ति किञ्चित्।
न वर्त्तितव्यं भवता कथञ्चन क्षेत्रे मदीये त्वमधर्मबन्धुः॥ ३०॥

न ते गुडाकेशेति। गुडाका निद्रा तस्या ईशोऽर्जुनः। अनेन मायामोहाभावान्न त्वत्कृतमस्माकं भयमिति सूचितम्। **यशोधराणामिति**। यशोलज्जयाऽप्यधर्मं न करिष्याम इति भावः। सत्यप्रतिज्ञार्थं वा। अहं तु पौत्र एव। अन्येऽपि ये केचनाऽर्जुनस्य यशोधारकास्तेषामप्यग्रे बद्धाञ्जलेस्तव किमपि भयं नास्ति। इन्द्रादिरपि भयजननासमर्थ इत्यर्थः। परमस्मदीया आज्ञा परिपालनीयेत्याह—**न वर्त्तितव्यमिति**। **कथञ्चन**। केनाऽप्यंशेन। स्वस्य जम्बूद्वीपराज्यमल्पमिव निरूपयति—**क्षेत्रमिति** (?)। उत्पत्तिस्थानं वा। अतो यदेव बीजं पतिष्यति तदेवोत्पत्स्यत इति त्वया न स्थात-

१ अधर्मकरणायेति ख. २ प्राकृतेति ख.

व्यम् । तत्र हेतुः—**अधर्मबन्धुरिति** । अधर्मे निवार्ये दण्डचे वाऽपकारं करिष्यतीति सूचितम् । अत एवेदानीं पाषण्डिनां निराकरणे निराकर्त्तुर्भयम् ॥ ३० ॥

ननु राज्ञ एतदेव कार्यं यत् प्रजाशिक्षणं दण्डश्च । अतो लाभहेतुं मां कुतो निवारयसीत्यत आह—

त्वां वर्त्तमानं नरदेवदेहेष्वनुप्रवृत्तोऽयमधर्मपूगः ।
लोभोऽनृतं चौर्य्यमनार्य्यमंहो ज्येष्ठा च माया कलहश्च दम्भः ॥ ३१ ॥

त्वां वर्त्तमानमिति । यदि राजानस्त्वया त्यक्ताः स्युस्तदा तेषां लाभो भवेत् । तेषामप्यधर्मित्वे स्वरूपनाशात्किं लाभेन । स्वस्याऽपि तथात्वेनाऽनुमोदनादलाभश्च । अत एव नरदेवदेहेषु वर्त्तमानं त्वामनु अधर्मसमूहोऽपि प्रविष्टः । स च प्रत्यक्षोऽस्मास्वपि वर्त्तत इतीदमा निर्दिशति । तमधर्मपूगमेव गणयति । नव तस्य प्राणाः । **लोभः** परद्रव्याभिलाषः । ततस्तत्सिद्ध्यर्थम**नृतं** मिथ्यैव त्वयैवं कृतमिति वाच्यतापादनादि । प्रतियोगिनो बलवत्त्वे **चौर्य्यं** गुप्ततया वित्तहरणम् । दौर्बल्ये तु **अनार्यं** प्रत्यक्षत एव स्त्रीरत्नादिहरणम् । आर्यविरुद्धशीलत्वात्तस्याऽनार्यत्वम् । तस्याऽशक्तौ **अंहः** अपराधकरणमग्निदाहादि । ततो **ज्येष्ठा** दारिद्र्यसम्पादनम् । चकारात्स्वस्याऽपि दारिद्र्यम् । ततो वञ्चनचातुरी **माया** । ततः कलहः । पुनर्विश्वासार्थं दम्भश्च । चकारात्कलहानन्तरं मारणं वा ॥ ३१ ॥

उपसंहरति—

न वर्त्तितव्यं तदधर्मबन्धो धर्मेण सत्येन च वर्त्तितव्ये ।
ब्रह्मावर्त्ते यत्र यजन्ति यज्ञैर्यज्ञेश्वरं यज्ञवितानविज्ञाः ॥ ३२ ॥

न वर्त्तितव्यमिति । हे अधर्मबन्धो तस्माद्धेतोर्न वर्त्तितव्यम् । अधिकरणस्य तद्विरोधित्वं प्रकटयति—**धर्मेणेति** । धर्मेण कायिकेन । सत्येन वाचिकेन । चकारान्मानसिकेन । कायवाङ्मनोभिर्ये धर्मकर्त्तारस्तेषामेव स्थानयोग्ये । तत्रापि देशविशेषं निर्दिशति—**ब्रह्मावर्त्त इति** । तद्धि धर्मक्षेत्रम् । तत्र यदि निर्दुष्टो धर्म उत्पन्नस्तदाऽन्यत्राऽधर्ममपि नाशयेत् । अतो धर्मक्षेत्रे त्वया न स्थातव्यम् । न च कदाचिदपि तत्र धर्मशून्यता । देवानामपि देवयजनत्वेन निरन्तरं यज्ञसंभवात् । तदाह—**यज्ञैर्यत्र यजन्ति यज्ञैरिति** । तत्रापि मुख्यधर्मप्रकारेण यजन्तीत्याह—**यज्ञेश्वरमिति** । "**यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा**" इति श्रुतिरनुसन्धेया । नन्वहमप्येकदेशे स्थास्यामीति चेत् । तत्राऽऽह—**यज्ञवितानविज्ञा इति** । यज्ञवितानो यज्ञविस्तार उक्थ्यादयः । तत्र विशेषज्ञाः । अनेन त्वयि प्रविष्टे ते तदानीमेव ज्ञास्यन्ति ततो न करिष्यन्तीति सूचितम् ॥ ३२ ॥

ननु किं यज्ञैः । ऐहिकेष्टसिद्धिस्त्वयैव कर्त्तव्या । परलोकस्तु विचारणीयः । तत्राऽऽह—

यस्मिन् हरिर्भगवानिज्यमान इज्यात्ममूर्त्तिर्भजतां शं तनोति ।
कामानमोघान् स्थिरजङ्गमानामन्तर्बहिर्वायुरिवैष आत्मा ॥ ३३ ॥

---

१ दण्डे इति ग. २ एतत्कार्य्यमिति घ. ३ लोभ इति घ. ४ प्रतियोगित इति क. ५ वञ्चने इति क. वचने इति घ.
६ कलहादनन्तरमिति घ. ७ वाचनिकेनेति. क. ग. ८ उवक्थ्यादय इति ख. तुष्टचादय इति घ.

यस्मिन्निति । यस्मिन् देवयजने हरिरिज्यमान उद्देश्यो यज्ञपुरुषो विष्णुरेव साक्षाद्भगवान् । ननु देवा एवेन्द्रवाय्वादयस्तत्रेज्यन्ते । तत्राऽऽह—**इज्यात्ममूर्त्तिरिति** । इज्यानामात्मा मूर्त्तिश्चाऽयम् । ततः किमत आह—**भजतां शं तनोतीति** । भक्तिमार्गानुसार्याधिदैविकयज्ञा एते । तत्र नाऽदृष्टद्वारा फलं किन्तु प्रीता देवता फलं प्रयच्छतीति । स्वस्योद्देश्यत्वाभावाच्च । भगवतश्च तथात्वात् । अतः प्रीतिरेव द्वारम् । आध्यात्मिकेषु चाऽदृष्टद्वारा फलम् । भौतिकेषु भूतसंस्कारद्वारा । सर्वत्र वा भगवान् फलदाता । "**फलमत उपपत्तेरि**"ति । तदाह—**भजतां शं तनोतीति**। धर्मपक्षे विस्ताराभावः । अमोघाश्च न कामाः । स्थिरजङ्गमानां च न फलसम्बन्धः । अतो यथावेदं यज्ञकरणमत्रैव फलं च । किञ्च । यज्ञैः सन्तुष्टो भगवान् ज्ञानमपि प्रयच्छति । अन्तर्बहिश्च प्रकटो भवतीत्याह—**अन्तर्बहिरिति** । एकस्योभयत्वं सदृष्टान्तमाह—**वायुरिवेति** । प्राणवायुशब्दभेदेऽपि यथा पदार्थस्यैकत्वं तथा भगवानन्तर्बहिःपदार्थत्वेन व्यवह्रियमाणोऽप्येक एवेत्यर्थः । ननु दृष्टान्तेनैव भगवांस्तथाऽस्तु । सर्वत्वात् । अत आह—**एष आत्मेति** । न प्राणमात्रत्वमस्य । किन्त्वयमात्मा । **एष इति** भक्त्या स्फुरन्तं भगवन्तं निर्दिशति ॥ ३३ ॥

एवं प्राप्तजीवाभयो विशेषं प्रार्थयितुं पुनर्नम्रभावनां कृत्वा वञ्चयितुमारभत इत्याह—

सूत उवाच—

परीक्षितैवमादिष्टः स कलिर्जातवेपथुः ।
तमुद्यतासिमाहेदं दण्डपाणिमिवोद्यतम् ॥ ३४ ॥

परीक्षितैवमिति । **आदिष्ट** आज्ञप्तः । **जातवेपथुः** । प्रतिज्ञां सत्यां करिष्यतीति इदानीं गन्तव्यं पततीति च । विलम्बस्तूष्णीम्भावो वाऽशक्य इत्याह—**उद्यतासिमिति** । कृतपूर्वापराधस्याऽवश्यंदण्डकर्तृत्वं ज्ञापयति—**दण्डपाणिमिवेति** । सकृदपराधः सोढः । अतः परं मारयिष्यतीत्याह—**उद्यतमिति** ॥ ३४ ॥

विज्ञापनामाह—

कलिरुवाच—

यत्र क्वाऽथ वत्स्यामि सार्वभौम तवाऽऽज्ञया ।
लक्षये तत्र तत्राऽपि त्वामात्तेषुशरासनम् ॥ ३५ ॥
तन्मे धर्मभृतां श्रेष्ठ स्थानं निर्देष्टुमर्हसि ।
यत्रैव नियतो वत्स्य आतिष्ठंस्तेऽनुशासनम् ॥ ३६ ॥

यत्रेति । हे सार्वभौम । सर्वा भूमिस्तवैव । अहमपि त्वदीयः । अतो मदधिष्ठितंभूमेरेव त्वमीश्वर इति ज्ञापितम् । पूर्वमस्माकं स्वातन्त्र्यं स्थितमधुना तवैवाऽऽज्ञा कर्त्तव्येत्याह । **अथेति** भिन्नप्रक्रमे ।

१ फलन्तीति ख. २ यजतामिति क. ३ प्रकाश इति घ. ४ नम्राभावानामिति ख. ५ करिष्यतीति ख. ६ इदानीञ्चेति ख. ७ अवश्यमिति क. ८ दण्डकर्तृत्वमिति ख. ९ सोढव्य इति क. ग. घ. १० भूमेरेवमिति ख. ११ भिन्नक्रमे इति ख. ग.

त्वदाज्ञया यत्र क्व च वत्स्यामि । मम स्थितौ नास्ति सन्देहः । परं त्वया रोषो न विधातव्यः । जीवता च कचित्स्थातव्यम् । जीवनं च त्वयैव दत्तम् । अतः स्पष्टतया त्वदाज्ञाव्यतिरेकेऽपि[1] जीवनरक्षणाद्[2] नैवाऽऽज्ञा । मत्कार्यदर्शनाच्च क्रोधं[3] करिष्यसीत्याह—**लक्षय इति** । यत्रैव स्थास्यामि तत्रैव त्वामात्तशरासनं द्रक्ष्यामि । अतो यत्र स्थित्वा त्वामात्तशरासनं न द्रक्ष्यामि तत्स्थानं देहीत्याह—**तन्म इति** । चातुर्येण प्रार्थितम् । त्वां द्रक्ष्यामि शरासनरहितम् । अतो मद्दर्शनमात्रेणैव शरासनं त्यक्तव्यमिति भावः । **धर्मभृतां श्रेष्ठेति** याचितदानं दत्तपरिपालनं च सूचितम् । यद्यप्यहं तत्र स्थास्यामि परं त्वया निर्देष्टव्यम् । त्वदाज्ञया चेत् स्थितिर्नियमेन स्थितिः स्यात् । त्वदाज्ञा च परिपालिता स्यात् । अत्राऽपि वञ्चनम् । "**शास्त्रफलं प्रयोक्तरी**"ति न्यायेन तत्पापं तवैव भविष्यतीति भावः । **नियत इति** वचनाद्धर्मार्थेष्वपि द्यूतादिषु[4] मम वास इति ज्ञापितम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

तत्तथैव कृतवानित्याह—

सूत उवाच—

तत्तथाऽभ्यर्थितस्तस्मै[5] स्थानानि कलये ददौ ।
द्यूतं पानं स्त्रियः सूना यत्राऽधर्मश्चतुर्विधः ॥ ३७ ॥

तत्तथेति । अस्याऽवश्यं स्थानं देयम् । अयं चाऽधर्मबन्धुः । द्यूतादिश्चाऽधर्मः । अतः स्थानान्तरे दत्ते तदप्यधर्मस्थानं भविष्यतीति विचार्य द्यूतादिकमेव स्थानं दत्तवानिति—**द्यूतमिति** । द्यूतमक्षक्रीडा । अनाधानविषयं[6] पानं मदिरायाः । स्त्रियः साधारण्यः । बहुवचनात् । सूना हिंसा । एतेषु यत्राऽधर्मो भवति तदस्य स्थानम् । न तु स्वभावतः शास्त्रतो वा यत्रैतानि भवन्ति तानि[7] कलिस्थानानि भवन्ति । किञ्च । चतुर्विधोऽधर्मः । "**ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः**" । स्तेये[8] द्यूतं प्रविष्टम् । अतो महापातकस्थानभूतम् । एतच्चतुष्टयं कलेः स्थानमित्यर्थः । कलिना स[9] एव गृहीतो य एतानि करोति । **यत्रेति** पदादधर्मस्योद्देश्यत्वमेव ॥ ३७ ॥

ननु मम पञ्च स्थानानि श्रुतिबोधितान्यत एकमधिकं देयमित्याकाङ्क्षायामाह—

पुनश्च याचमानाय जातरूपमदाद्विभुः ।
ततोऽनृतं मदः कामो रजो वैरञ्च पञ्चमम् ॥ ३८ ॥

अमूनि पञ्च स्थानानि ह्यधर्मप्रभवः कलिः ।
औत्तरेयेण दत्तानि न्यवसत्तन्निदेशकृत् ॥ ३९ ॥

पुनश्चेति । एकवारं स्थानचतुष्टयं दत्तम् । पुनर्याचमानाय जातरूपं सुवर्णमदात् । स्तेये सामान्यत्वेन सुवर्णमागतम् । अधुना सुवर्णस्तेयत्वेन स्वरूपेण स्वर्णं कलिस्थानम् । नन्वयं महाननर्थः । कथं सुवर्णं तस्मै दत्तवानिति । तत्राऽऽह—**विभुरिति** । चकारात्स्वतन्त्रतयाऽर्पितानि स्थानानि याचि-

---

१ त्वदाज्ञया व्यतिरेकेऽपीति क. ग. २ जीवरक्षणादिति ख. ३ क्रोधञ्चेति क. घ. ४ पूजादिष्विति क. ५ "अभ्यर्थितस्तदा तस्मै" इति पाठोपलम्भेऽपि प्रतीकग्रहस्य भेदाद्यथोक्तमेव पाठोऽभ्युपेयः प्रतिभाति । अन्ये तूपलम्भानुरोधात्प्रतीकमेव परिवर्त्तयन्ति । तन्न युक्तम् । ६ अनाधीनेति ख. ७ न तानीति ख. ८ स्तेयं द्यूते प्रविष्टमिति घ. ङ. ९ सर्व एवेति क. ग. घ.

तानि। एषां स्थानानां पुनः प्राप्तानां न स्वरूपेण स्थानत्वं किन्तु कार्यत इति तानि कार्याणि क्रमेण गणयति—**तत्र इति**। यस्मादधर्म इत्यनुवर्त्तते ऽतो ऽनृतरूपं द्यूतं मदरूपं पानं कामरूपाः स्त्रियो रजः क्रोधस्तद्रूपा सूना सुवर्णं वैररूपम्। चकारादुभयविधं गृहीतम्। तत् पञ्चमम्। सुवर्णेऽपि वैरं हिंसायां च वैरमिति। एतानि पञ्च स्थानानि। **अधर्मप्रभवः**। अधर्मोत्पादकः। **औत्तरेयेण**। उत्तरायाः पुत्रेण। अविवेकः सूचितः। तेषु न्यवसदित्यर्थः। **तन्निदेशकृत्**। परीक्षिदाज्ञाकर्त्ता॥ ३८॥ ३९॥

एवं कलेः स्थानानि निर्दिश्य प्रसङ्गाद्धर्मवर्तिन उपदिशति—

अथैतानि न सेवेत बुभूषुः पुरुषः क्वचित्।
विशेषतो धर्मशीलो राजा लोकगुरुः पतिः॥ ४०॥

अथेति। अनृतादिरूपाण्येतानि न सेवेत। **बुभूषुः** उद्भविष्णुः। **क्वचित्**। प्रमादादपि। "**पाक्षिकोऽपि दोषः परिहरणीय**" इति पदार्थाग्रहेण सेवमाने कदाचित्कलिस्थानमपि सेवेत। ततो महाननर्थो भवेत्। तस्मादेतानि पञ्चाऽपि दूरत एव परिहरणीयानि कलिस्थानशङ्कया। यत्र पुनर्व्यतिरेकेण निश्चयस्तत्र न विधिर्न प्रतिषेधः। सम्भावितमेतद्राज्ञ इति विशेषाऽऽकारेण निषेधति—**विशेषत इति**। धर्मशीलो राजा। तस्याऽधर्मप्रतिपक्षत्वात्। लोकगुरुरन्येभ्य उपदेशकर्त्ता। शिष्याणां तदाचारशिक्षणात्। **पतिरिति**। परिपालकः। राजधर्माः प्रजा इति॥ ४०॥

एवं कलिं प्रस्थाप्य राजा यत्कृतवांस्तत्प्रकृतमाह—

वृषस्य नष्टांस्त्रीन् पादान् तपः शौचं दयामिति।
प्रतिसन्दध आश्वास्य महीञ्च समवर्द्धयत्॥ ४१॥

वृषस्येति। कालेन धर्मस्य ये त्रयः पादाः पूर्वोक्ता गतास्ताननूद्य पुनः प्रतिसन्दधे। सम्यक्सन्धानं कृतवान्। चतुर्विधमपि धर्मं प्रवर्त्तितवानित्यर्थः। पृथिव्याः सान्त्वनमाह—**आश्वास्येति**। **समवर्द्धयत्**। सर्वत्र भक्तिमार्गप्रचारेण कृष्यादिना च। पाषण्डदूरीकरणेन च। चकाराद्धर्ममप्यवर्द्धयत्॥ ४१॥

तस्य शान्तस्याऽपि कीर्त्यनुभावयोर्विद्यमानत्वात् "**वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वे**"-ति न्यायेन श्रद्धातिशयजननार्थं दूरकथाव्यावृत्तये विद्यमानत्वेन निरूपयति—

स एष एतर्ह्यध्यास्ते ह्यासनं पार्थिवोचितम्।
पितामहेनोपन्यस्तं राज्ञाऽरण्यं विविक्षता॥ ४२॥

स एष इति। भगवत्सायुज्यं प्राप्तस्य सर्वत्र भगवत इव स्फुरणादेष इति निर्देशः। अत एवैतर्हीदानीमपि पार्थिवोचितमासनमध्यास्ते। जनमेजयस्तत्स्थाने तदध्यासने नोपविशति। स एव भगवद्रूपो भूत्वा तत्राऽऽस्ते। **हीति** सर्वेषां प्रतीतिः। अत एव पार्थिवोचितं राज्ञामुचितमिदानीमप्यध्यास्त

१ यस्मादधर्मचतुर्विध इति ग. २ अमूनीति घ. ३ अनृतानि रूपाणीति ख. ४ तस्याऽज्ञातस्येति ख. ५ तत्स्थाने-तदध्यासनोपविशतीति ग.

इत्यर्थः । अन्यथा पार्थिवोचितमिति व्यर्थं स्यात् । सिंहासनान्तरमपि[1] नाऽऽध्यास्ते । किन्तु पितामहेन राज्ञा युधिष्ठिरेण परित्यागं कृत्वा वनं विविक्षतोपन्यस्तम् ॥ ४२ ॥

ननु किमेतदुपचारादुच्यते ? नेत्याह—

आस्तेऽधुना स राजर्षिः कौरवेन्द्रश्रियोल्लसत् ।
गजाह्वये महाराजश्चक्रवर्त्ती बृहच्छ्रवाः ॥ ४३ ॥

आस्तेऽधुनेति । अधुनाऽपि तथैवाऽऽस्ते । ननु देहान्तरं प्राप्य ? नेत्याह । **स[2] राजर्षिः** । स[3] एव राजर्षिरेव । सादृश्यभ्रमं वारयति—**कौरवेन्द्रश्रियोल्लसदिति** । कौरवेन्द्राणां श्रिया राजलक्ष्म्योल्लसद्यथा भवति तथा । आसनं वा । तत्रापि गजाह्वये । **महाराज इति** । राजश्रिया जुष्ट[4] एव । चक्रं च[5] वर्त्तयत्याज्ञापयति च । तथैव बृहती कीर्त्तिर्यस्य । वन्दिभिः स्तूयमानः ॥ ४३ ॥

एवं भगवत्कृपया भागवतेन चाऽजरामरो ब्रह्मभूत एव भगवानिव रमत इत्युक्त्वा तद्दिदृक्षा[6]निवृत्तये तस्याऽलौकिकमेव रूपमुक्तं न तु लौकिकमित्यभिप्रायेणोपसंहरति—

इत्थम्भूतानुभावोऽयमभिमन्युसुतो नृपः ।
यस्य पालयतः क्षोणीं यूयं सत्राय दीक्षिताः ॥ ४४ ॥

इत्थम्भूतानुभावोऽयमिति । मृतोऽपि जीवंस्तिष्ठति । इत्थम्भूतानुभावः । कलिनिग्रहादिर्वा । **अभिमन्युसुत इति** महाशूरत्वमुक्तम् । तद्राज्य एव भवद्भिः सत्रमारब्धमित्याह—**यस्य पालयत इति** । अन्यथा भवन्तोऽपि भागवतश्रवणार्थं गच्छेयुः । संवत्सरदीक्षायाः कृतत्वात् "**न कश्चिन्म्रियते तावदि**"ति वाक्येन न[7] विरोधः । अग्नीषोमीयप्रभृत्येव हिंसाया विधानात् । क्षोणीं पालयतः सतः । सत्राय सहस्रसंवत्सरायैव । अन्यथाऽल्पराजनि[8] महत्कर्मारम्भो न घटते । अनेन कलौ महायागनिषेधोऽपि[9] समर्थितो भवति ॥ ४४ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां प्रथमस्कन्धे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

---

१ सिंहासनानन्तरमिति घ. २ स राजर्षिरिति नास्ति ख. ३ स राजर्षिरेवेति ख. ४ पुष्ट इति ख. ग. ५ चकारो नास्ति क. घ. ६ तद्दिदृक्षयेति क. घ. ७ नेति नास्ति ख. ८ अतुल्यराजनीति ख. ९ महायोगनिषेधेनापीति क.

अष्टादशोऽध्यायः।

अथाऽध्यायद्वयेनाऽस्य वृत्तमुत्तरमीर्यते ।
शापात्प्रायस्ततो राज्ये शापो वैराग्यबोधकः ॥ १ ॥
सङ्क्षेपकथनं पूर्वं श्रोतृप्रीत्यनुसारतः ।
विस्तारोक्त्यै तयोः श्रद्धा श्लाघा चाऽन्योन्यमीर्यते ॥ २ ॥
तादृशं[1] फलवन्नाऽन्यदिति स्थापयितुं[2] द्विजात्[3] ।
शापस्तु हरिणा प्रोक्तस्तक्षकाग्नेरलौकिकात्[4] ॥ ३ ॥
ज्ञानिनो देहनाशाय नाऽन्यथाऽमृतवर्षणात् ।
यादवेभ्यस्तथोत्कर्षः शापमुग्धेभ्य ईर्यते ॥ ४ ॥

एवं तस्य राज्यस्थितिमुक्त्वोत्तरस्थितिं सङ्क्षेपेणाऽऽह—

सूत उवाच—

**यो वै द्रौण्यस्त्रविप्लुष्टो न मातुरुदरे मृतः ।
अनुग्रहाद्भगवतः कृष्णस्याऽद्भुतकर्मणः ॥ १ ॥**

यो वै द्रौण्यस्त्रेति । येन भगवता पूर्वं संरक्षितस्तेनैवेदानीमुपसंहृत इति बोधयति—**अद्भुतकर्मण इति** । विप्लुष्टो[5] न मृतः । अमृतं पीत्वा मृत इति । **भगवतः कृष्णस्येति** प्रकटाप्रकटब्रह्मनामनी[6] । मातुरुदरे न मृतो गङ्गायां तु मृत इति ॥ १ ॥

इदानीं[7] मरणे विशेषमाह—

**ब्रह्मकोपोत्थिताद्यस्तु तक्षकात्प्राणविप्लवात् ।
न सम्मुमोहोरुभयाद्भगवत्यर्पिताशयः ॥ २ ॥**

ब्रह्मकोपोत्थितादिति । तक्षकोऽप्यदग्ध्वा स्थातुमशक्तः । ब्रह्मास्त्रमत्राऽऽगत्य सफलं जातमिति ब्रह्मशब्दप्रयोगः । प्राणानां विप्लवो यस्मादिति । निरुद्धानामग्नौ प्रवेशान्महानुपद्रवः । सर्वत्र प्राणा नाऽग्निं स्पृशन्ति । अत्र स्पर्शाद्वा विप्लवः । अत एवोरुभयात् । सम्मोहाभावे हेतुः—**भगवत्यर्पिताशय इति** । आशयस्य तक्षकाग्रहणार्थं भगवति समर्पणम् ॥ २ ॥

तस्य देहत्यागप्रकारमाह—

**उत्सृज्य सर्वतः सङ्गं विज्ञाताजितसंस्थितिः ।
वैयासकेर्जहौ शिष्यो गङ्गायां स्वं कलेवरम् ॥ ३ ॥**

---

१ तादृशो इति क. २ संस्थापयितुमिति ग.घ. ३ द्विजानिति ख.ग. ४ ताक्षिकाग्नेरिति ग. ५ प्लुष्ट इति ख.ग. ६ नाम्नीति घ. ङ. ७ इदानीमिति नास्ति ग. ८ विलम्ब इति ख.

उत्सृज्येति । प्रथमतः परित्यागस्ततो गुरुकृपा तस्य सत्सम्प्रदायाद्भगवत्स्वरूपविज्ञानं ततो गङ्गायां देहत्याग इति विशेषेण ज्ञाता अजितस्य संस्थितिर्येन । सम्यक् स्थितिर्व्यवस्था ॥ ३ ॥

कथं महाभये न सम्भ्रम इत्याकाङ्क्षायामाह—

नोत्तमश्लोकवार्त्तानां जुषतां तत्कथामृतम् ।
स्यात्सम्भ्रमोऽन्तकालेऽपि भजतां तत्पदाम्बुजम् ॥ ४ ॥

नोत्तमश्लोकेति । उत्तमश्लोकस्यैव वार्त्ता येषाम् । लौकिक्यपि वार्त्ता येषां भगवत्सम्बन्धिनी । सर्वदा तत्कथामृतं जुषताम् । उपनिबद्धां सद्भिः कथ्यमानाम्(?) । किञ्च । भगवत्पदाम्बुजं सेवमानानाम् । भ्रमस्तु सन्निपातकार्यम् । दोषा गुणाश्चैकीभूता यदैकत्वं सम्पद्यन्ते (?) । "**सन्निपातस्त्वहमिति ममेत्युद्धव या मतिः**" । व्यवहारश्च सन्निपातः । तेन यावज्जीवं सन्निपातव्यवहारः । अन्तेऽपि तत्कार्यं प्राप्नुवन्ति । देहेन्द्रियान्तःकरणैर्भगवदीयैकार्यकरणे पूर्वसन्निपातो निवर्त्तते । तत्र लौकिकी वार्त्ता तामसी । आवश्यकी राजसी । भजनं सात्त्विकम् । विपरीतं वा । आद्यं मानसम् । "**यद्धि मनसा ध्यायती**"ति श्रुतेः । अतो निरन्तरं कायेन्द्रियान्तःकरणैः सबीजे दोषे निराकृते त्रयाणां स्वभावपरावृत्तौ स्पर्शमणिस्पर्शेन लोहादेरिव सर्वस्याऽसंश्लिष्टभगवत्स्वरूपाभिनिवेशान्न भ्रमजनकत्वमित्यर्थः । यद्यप्यन्तकाले देहेन्द्रियान्तःकरणानां वैक्लव्यं सम्भवति तथापि तेषां कालस्य नाऽन्तकत्वमन्तकसम्बन्धित्वं वा । अमृतपानेन नित्यत्वादिति भावः ॥ ४ ॥

ननु कथं कालनियामकत्वं तेषाम् ? तत्राऽऽह—

तावत्कलिर्न प्रभवेत्प्रविष्टोऽपीह सर्वतः ।
यावदीशो महानुर्व्यामाभिमन्यव एकराट् ॥ ५ ॥

तावत्कलिरिति । तस्य राज्येऽपि कालसम्बन्धो नास्ति । तत्र कथं तदायुषि सम्बन्धः । आधिदैविकत्वादस्य कलेः । ननु गुणानां गुण्यपेक्षया हीनत्वाद्भगवत्कृतं कालं कथमयं निराकृतवानित्यत आह—**प्रविष्टोऽपीति** । मणिना यथाऽग्निस्तम्भस्तथा राजनि विद्यमाने कलेः प्रतिष्टम्भः । भगवदीयत्वाविशेषेऽपि कार्यापेक्षया गुणानामुत्कृष्टत्वात्प्रतिष्टम्भ एव राज्ञा कृतः । न तु स्वदेशाद्दूरीकरणम् । तदाह—**इह सर्वतः प्रविष्टोऽपीति** । अनेन कालस्य देशपरिच्छेदो निवारितः । ननु प्रतिष्टम्भोऽपि भगवत्कृते कथं शक्यः ? तत्राऽऽह—**ईश इति** । भगवत्प्रवेशादैश्वर्यदानाद्वा ईशत्वम् । स हि कर्तुमकर्तुमन्यथा कर्तुं समर्थः । किञ्च । भगवता कालोऽप्यधिकृतो राजा च । तयोः पुना राजा महान् कृतः । अतः प्रतिबन्धो युक्त एव । किञ्च । अयं भागिनेयपुत्रो व्यवहारे मान्यः । स तु वाहनरूपः । अतोऽप्यस्य महत्त्वम् । किञ्च । कलिः खण्डशः प्रवर्त्तते देशविषये । अन्येष्वष्टवर्षेषु त्रेतायुगसमः कालो वर्त्तत इति वचनात् । अयं चैकराट् । अतः खण्डमण्डलाधिपतिर्महाखण्डमण्डलेश्वरात्प्रतिबद्धो भवत्येव ॥ ५ ॥

१ तत्सम्प्रदायादिति घ. २ तत्पदाम्बुजमिति ग. ३ सम्पद्यत इति ग. ४ भगवदीयकार्य्यकारणैरिति क. भगवदीयकार्य्यकरणैरिति ख. ५ वर्त्तेत इति ग. ६ कार्य्येन्द्रियान्तःकरणैरिति ख. ग. घ. ७ नान्तत्वमिति ख. ८ कालनियमकत्वमिति ख. ग. ९ कालेरिति ख. कालस्येति घ. काल इति ङ. १० इत्याहेति ख. ग. ११ ननु प्रविष्टोऽपि वशीकर्त्तुं कथं शक्य इति घ. १२ अष्टवर्गेष्विति ग. १३ महाखण्डलेश्वरादिति क. ख. ग.

ननु काल एव कलिर्न प्रवृत्त इति कुतो नाऽङ्गीक्रियते । "**तस्यर्त्ते यः क्षणो नीत**" इति वाक्यानुरोधात् । सूर्यगत्या गणनायां कालपरिच्छेदे कृतादिव्यवहारः । अतः प्रासङ्गिकोत्कर्षन्यायेन तदायुषा भगवता च काल एवोत्कृष्टः कस्मान्नोच्यत इत्याशङ्क्याऽऽह—

यस्मिन्नहनि यर्ह्येव भगवानुत्ससर्ज गाम् ।
तदैवेहाऽनुवृत्तोऽसावधर्मप्रभवः कलिः ॥ ६ ॥

यस्मिन्नहनीति । सत्यमेताभ्यामुत्कर्षः कर्त्तुं शक्यते । परं न सम्पन्नः । तत्र द्वापरान्ते भगवानवतीर्णः । कलिश्च न प्रविष्टः । तथाच भगवता सूर्यगतिरुत्कृष्टैव । अथ प्रचलिते भगवत्युत्कर्षकाभावात्परीक्षितश्चाऽनधिकारात्कलिः प्रविष्टः । अतः परं प्रविष्टस्य च्छेदने[1] मर्यादैव भज्येत । देशाच्च निराकरणे पश्चादागत्य पुनस्तावन्तं कालमनुभवेत् । ततश्च कल्क्यवतारकालो बाध्येत । अतो भगवता सहाऽस्य समानबलत्वाभावान्नोत्कर्ष इत्यभिप्रायेणाऽऽह । यस्मिन् दिवसे यस्मिन् क्षणे भगवान् त्यक्तवांस्तदैवाऽयं कलिरनुवृत्तः । तदपेक्षया स्थित एव भगवति प्रचलिते स्वयमुपविष्टः । तस्मिन्नुपविष्ट एव सर्वे अधर्माः प्रवृत्ताः ॥ ६ ॥

ननु तथापि दुष्टत्वान्मारणमेवोचितं निराकरणं वा । भगवांश्च प्रार्थनीयः । सर्वेषां चोपकारः सिद्ध्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—

नाऽनुद्वेष्टि कलिं सम्राट् सारङ्ग इव सारभुक् ।
कुशलान्याशु सिध्यन्ति नेतराणि कृतानि यत् ॥ ७ ॥

नाऽनुद्वेष्टीति । यद्यपि राजा सर्वं कर्त्तुं समर्थस्तथापि कलिं नाऽनुद्वेष्टि । यद्यपि धर्मो द्वेष्टि । स्वयं तु तमनु न द्वेष्टि[2] । तत्र हेतुः—**सम्राडिति** । खण्डमण्डलाधिपतीनामन्योन्यद्वेषेऽपि तदनुरोधेन सम्राण्न द्वेष्टि । नन्वधर्मप्रभवत्वाद्युक्तो द्वेषः ? तत्राऽऽह—**सारभुगिति** । व्रीहिषु तुषाः सन्तीति ते न निराक्रियन्ते । अपि तु तुषविमोकेन ते भुज्यन्ते । तथाऽयमपि राजा सारमेव भुङ्क्ते । सारत्वं च तदैव यदाऽसारत्वेन (?) वेष्टितो भवति । अतः केनाऽप्यंशेनन द्वेष्टि । ननु विषमधुसम्पृक्तान्नत्यागवद्गुणदोषयोस्तुल्यत्वाद्दोषस्य चाऽधिकत्वात्कुतो न त्यागः ? तत्राऽऽह—**सारङ्ग इवेति** । सारं गायतीति सारङ्गो भ्रमरः । स हि मधुना मत्तो गायति । तत्र केतक्यादिषु बहिःकण्टकवेष्टितेषु मकरन्दप्राचुर्यात्तत्र रमते । तदेकजीवनत्वात् । तथा च राजाऽपि "**कलौ खलु भविष्यन्ति नारायणपरायणा**" इति भगवद्गुणानां भक्तानां चाऽत्र सुलभत्वात्स्वस्य तदेकजीवनत्वाच्च भक्तिसिध्यर्थं न द्वेष्टीत्यर्थः । अधर्मांशनिराकरणं तु प्रतिबन्धेनाऽपि सेत्स्यतीति भावः । किञ्च । कृतस्याऽस्य च तुल्यता[3] । तस्मादपि न द्वेष्टीत्याह—**कुशलानीति** । "**कृते तात्क्षणिकः[4] (?) पाप (?) त्रेतायां द्वादशेऽहनि । द्वापरे मासमात्रेण कलौ संवत्सरेण तत्**" । तद्वैपरीत्येन च धर्मसिद्धिः । तदाह । **कुशलानि** पुण्यानि । **इतराणि** पापानि । **कृतानीति** प्रायेण कलौ संसर्गजानि न भवन्तीति ज्ञापितम् । यद्यस्मात्कृतान्येवेतराणि भवन्ति । अतो लोकोपकारार्थमपि न द्वेषः ॥ ७ ॥

1 छेदनेति ख. 2 न स्वयं तु तमनु द्वेष्टीति घ. 3 न तुल्यतेति स्यात् 4 तत्क्षणिक इति क. ख.

किञ्च । नाऽयं कलिर्देशे प्रवर्त्तते । किन्तु पुरुषेषु । तत्रापि बालेषु । तत्रापि प्रमत्तेषु । अतः शिक्षकत्वेन तस्य स्थितत्वादुपेक्षैव तत्र न द्वेष इत्याह—

किं तु बालेषु शूरेण कलिना धीरभीरुणा ।
अप्रमत्तः प्रमत्तेषु यो वृको नृषु वर्त्तते ॥ ८ ॥

किं त्विति । तुंशब्देन पूर्वपक्षौ देशस्थितिरूपो निवारितः । बालेषु धर्मार्थं प्रवृत्तेषु शीघ्रमेव फलसिद्धौ प्रपञ्चविलयः स्यात् । धर्मेणाऽन्तःकरणशुद्धौ ज्ञानोदयेन सर्वत्यागप्रसङ्गात् । अत एव तद्धर्मप्रतिबन्धार्थं शूरेण । ये तु मोक्षाधिकारिणो धीरास्तेभ्यस्तु बिभेति । किञ्च । वैराग्यहेतुश्चाऽयम् । यतः प्रमत्तेषुं अप्रमत्तः । आयुःक्षयकरत्वात् । अत एव कलावल्पायुषो भवन्ति । ननु कथमेवमस्य स्वभावः ? तत्राऽऽह—**यो वृक इति** । अयं तु वृकरूपः । स रात्रौ शयानानरक्षितान् बालानेव गृह्णाति । न व्याघ्रवत्सर्वभक्षकः । अत एव नं तद्वधार्थं महतां प्रवृत्तिः । एकवचनेनाऽसहायता सूचिता । तत्रापि विशेषः । नृषु वर्त्तते न नरोत्तमेष्वन्येषु वा ऋषिषु । अत उपेक्षणीय इत्यर्थः ॥ ८ ॥

एवं प्रसङ्गात्कलिस्वरूपं निरूप्य तत्कथामुपसंहरति—

उपवर्णितमेतद्वः पुण्यं पारीक्षितं मया ।
वासुदेवकथोपेतमाख्यानं यदपृच्छत ॥ ९ ॥

उपवर्णितमिति । एवं खण्डशो निरूपितस्य प्रकृतोपयोगित्वाभावात्पुण्यमित्याह । यथा गङ्गास्नानादिकं धर्मस्तथैतदुपाख्यानमपि परीक्षितः सम्बन्धि । कथने हेतुः—**वासुदेवकथोपेतमिति** । किञ्च । **यदाख्याँनमपृच्छत**। "**तत्कथ्यतामि**"ति वाक्येन पृष्टत्वादुत्तरं दत्तम् । अन्यथा केवलैव भगवत्कथा कथिता स्यात् । "**सोऽहं वः श्रावयिष्यामी**"ति प्रतिज्ञानात् । कथासङ्क्षेपश्च ॥ ९ ॥

ननु यद्ययुक्तः प्रश्नः साक्षाद्भगवत्कथाया अनिरूपकत्वात् । तदा वयं तदैव कथं न निवारिताः । किं प्रासङ्गिकेनेति । तत्राऽऽह—

या याः कथा भगवतः कथनीयोरुकर्मणः ।
गुणकर्माश्रयाः पुम्भिः संसेव्यास्ता बुभूषुभिः ॥ १० ॥

या याः कथा इति । नाऽत्यन्तं कथाऽनुपयोगिनी । भगवत्कथाया आधारत्वात् । उत्तमाश्रयत्वमेवाऽधिकारित्वम् । अतो याः काश्चन कथा भगवतो **गुणकर्माश्रयाः** गुणान् कर्माणि चाऽऽश्रित्य प्रवृत्तास्ताः श्रोतव्याः । तत्र हेतुः—**कथनीयोरुकर्मण इति** । कथनीयानि उरु अधिकानि कर्माणि यस्य । भगवत्कथाया आधिक्यं निरूपकंकथायाः सद्भावे भवति । तदैव भक्तिजनकत्वम् । अन्यथा सहस्रनामपाठवद्धर्मोपयोगित्वं स्यात् । कथनीयानि, उरु यथा भंवन्ति तथा, कर्माणि यस्य । केवलनिर्देशेन भगवत्कर्माणि न कथनीयानि । किन्तु साधारणानि संप्रतिष्ठानि कथनीयानीत्यर्थः । **पुम्भिरिति** । स्वतन्त्रैः । तत्रापि **बुभूषुभि**र्भवितुमिच्छुभिरुद्बविष्णुभिः । घृतसहितस्याऽन्नस्यैव पोषकंत्वात् ॥ १० ॥

---

१ वर्त्तत इति ख. घ. २ तुशब्दें इति ख. ग. ङ. ३ पूर्वपक्षोद्देशस्थितिरूप इति क. घ. ४ प्रमत्तेष्वयमप्रमत्त इति ख. ग. ५ नेति नास्ति ख. ६ निरूप्य तस्येति ख. ७ यदात्मानमिति ख. ग. घ. ८ आरब्धत्वादिति ख. ९ निरूपककथायां सद्भावः इति क. १० भवतीति ग. घ. ११ सम्प्रतिष्ठानीति ख. १२ पोषकत्ववदिति क. ख.

एवं निवृत्तं सूतं प्रतिबुध्य सर्वे ऋषयोऽभिप्रेतार्थज्ञानार्थं तं प्रोत्साहयन्ति—

ऋषय ऊचुः—

सूत जीव समाः सौम्य शाश्वतीर्विशदं यशः ।
यस्त्वं शंससि कृष्णस्य मर्त्यानाममृतं हि नः ॥ ११ ॥

सूत जीवेति । ब्राह्मणानां सन्तोषदाने आशिष एव द्रव्यम् । तदाह । हे सूत ! शाश्वतीः समास्त्वं जीव । ननु भवतां क्वोपयोगः । तत्राऽऽहुः । हे सौम्य ! हे बुध । उत्पत्तिशिष्टं तस्य ज्ञानं चातुर्यं च । अतो बहुकालं त्वज्जीवनेऽस्माकं महत्कार्यमिति भावः । **समाः** संवत्सरान्[१] । **शाश्वतीः** नित्याः । ते हि ब्रह्मणो भवन्त्यन्येषां वा नित्यानां पदार्थानाम् । अनेनाऽपरिमितं कालं जीवेत्युक्तं भवति । एवमाशीर्वादे हेतुमाहुः । यस्मात्कारणाद्विशदं कृष्णस्य यशः शंससि । प्रउगादि[२]शंसनवन्नेदं कर्ममात्रोपयोगि । किन्त्वस्माकममृतं तत् । मरणनिवर्त्तकं सुखकरं परमानन्दरूपं च । तदर्थं हेतूनाह—**विशदं यशः कृष्णस्येति** । विशदं निर्मलम् । विषं द्यतीति वा । संसारप्रवेशं दूरीकरोतीति । अनेन मरणं निवर्त्तितम् । यशश्च सर्वेषां सुखजनकम् । कृष्णश्च परमानन्दः । सदानन्दवाचकत्वात् । "**कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः । सदानन्दश्च भगवान् कृष्ण इत्यभिधीयते**" । अनेन परमानन्दत्वम् ॥ ११ ॥

परीक्षित्कथाप्रश्नमात्रेण यदाऽयमुदासीनस्तदा कर्मप्रवृत्तिमस्मदीयां दृष्ट्वा न वक्ष्यत्येवेत्याशङ्क्याऽऽहुः—

कर्मण्यस्मिन्ननाश्वासे धूमधूम्रात्मनां भवान् ।
आपाययति गोविन्दपादपद्मासवं मधु ॥ १२ ॥

कर्मण्यस्मिन्निति । अस्मिन् यज्ञाख्ये कर्मणि फलनिश्चयाभावात्तदाश्वासो नास्ति । "**को हि तद्वेद यद्यमुष्मिंल्लोकेऽस्ति वा न वे**"ति—"**दिक्ष्वतीकाशान् करोती**"ति श्रुतेः । यथा तत्राऽऽसन्देहे सन्देहवचनमेवमत्राऽपीत्यर्थः । अत एव—**धूमधूम्रात्मनाम्** । धूमेन धूम्र आत्मा देहो येषाम् । यज्ञकृतो दोषः स्फुटः । गुणस्तु सन्दिग्धः । एतादृशे महति कष्टे गोविन्दपादपद्मासवं मधु आपाययति । सहस्रसमयागेन कोऽपि रसो नाऽनुभूतः । त्वया चाऽनुभूयते । अतो यागापेक्षया भवानेवाऽऽदरणीयः । आ समन्तात् पानं हृदयप्रवेशपर्यन्तम् । **गोविन्देति** श्रोतॄणां रक्षकत्वम् । **पादपद्मेति** भक्तिमार्गप्रचारः । अनेनाऽग्रेऽपि पानं सूचितम् । **आसवेति** देहविस्मारकम् । अनेन ज्ञानफलमत्राऽऽनुषङ्गिकमिति ज्ञानादुत्कर्षः सूचितः । **मध्विति** मिष्टम् । स्वरूपतोऽपि पेययोग्यतोक्ता ॥ १२ ॥

एवं कथायामत्यादरमुक्त्वा तस्मिन्नत्यादरमाह (?)—

तुलयाम लवेनाऽपि न स्वर्गं नाऽपुनर्भवम् ।
भगवत्सङ्गिसङ्गस्य मर्त्यानां किमुताऽऽशिषः ॥ १३ ॥

तुलयामेति । भगवता सह सङ्गो यस्य तादृशस्य यः सङ्गस्तस्यैकदेशेनाऽपि स्वर्गं न तुलयामः । यथा त्वत्सङ्गेन कथामृतपाने सुखं जातं तथा स्वर्गे भविष्यतीति न कल्पयामः । तदाऽसमानसाम्यापादनेनाऽनादरः स्यात् । स्वर्गो हि "**यन्न दुःखेन सम्भिन्नमि**"ति वाक्याद्दुःखासंश्लिष्टः सुखविशेषः । स च जीवोपभोग्यो जीवात्मानन्दाद्न्यूनः (?) । तस्यैव जीवावरणनिवृत्तिरूपोऽपुनर्भवः । यतो न पुनर्भव-

१ संवत्सरा इति क. ग. घ. २ प्रागादीति ख. प्रौगादीति ग. प्रोगादीति घ.

तीति । स च मानुषानन्दापेक्षयोत्तमोऽपि ब्रह्मानन्दापेक्षया हीनः । स एव वा । उभयथाऽप्यानन्दमयस्य भगवतस्तुल्यो न भवति । सङ्ख्यया परिमितत्वेन निरूपणात् । अपरिमितो हि भगवदानन्दो विलक्षणश्च । अन्यथा जीवस्य ब्रह्मभावो नोच्येत ब्रह्मभूतस्य वा भगवत्प्रवेशः । न हि द्रोणमात्रेऽपि पिण्याके भक्षिते मुष्टिमात्रशर्करारसानुभवो भवति । ब्रह्मानन्देऽपि ब्रह्मणः पूर्णज्ञानवतोऽपि सनकादेर्भगवदानन्दाकाङ्क्षणात् । अतो भगवता सह स्वर्गापवर्गयोर्न तुल्यता । साधनपक्षेऽपि न तुल्यता । मुक्तो हि भगवत्प्राप्तावधिकारी । "**ब्रह्मभूतः प्रशान्तात्मे**"ति वाक्यार्द्धेक्तोऽपि भक्तिं जनयति । भक्ताविदं स्वरूपोपकार्यङ्गम् । अधिकारिनिरूपणद्वारा मोक्षः । "**मुक्तानामपि सिद्धानामि**"ति वाक्यान्न सर्वे मुक्ता भगवदानन्दं प्राप्नुवन्ति । भगवत्सङ्गिनस्तु सङ्गस्य लेशोऽप्येकदेशोऽपि भगवदानन्दं प्रकटयति । अतः स्वतन्त्रनियतपाक्षिकयोर्न तुल्यता । भ्रान्तस्तुलयतु नाम । वयं तु न तुलयामः । मर्त्यानामाशिषः पुत्राद्याशीः (?) । **आशिष इति** द्वितीयाबहुवचनम् । तासां निषेधो लौकिकाभिप्रायेण । लौकिकानां तत्राऽऽदरविशेषात् । लौकिकवैदिकमार्गापेक्षया पुष्टिमार्ग उत्कृष्ट इत्युक्तं भवति ॥ १३ ॥

एवं वक्तुः प्रोत्साहनमुक्त्वा स्वकीयं रागातिशयं द्योतयन्ति—

को नाम तृप्येद्रसवित् कथायां महत्तमैकान्तपरायणस्य ।
नाऽन्तं गुणानामगुणस्य जग्मुर्योगेश्वरा ये भवपाद्ममुख्याः ॥ १४ ॥

को नाम तृप्येदिति । न ह्येतादृशे अमृते कश्चित्तृप्यति । अतृप्तिप्रकारस्तु पूर्वं निरूपितः । तस्य रसत्वेऽपीच्छासाधकत्वनिरूपणात् । तेनौषधवन्न तृप्तिहेतुत्वम् । न केवलं तद्रूपत्वम् । किन्तु रसत्वमपि । अतः स्वस्मिन्नेव रुचिं जनयति । यद्यपि साधारण्येन श्रोतृमात्रे³ रसं जनयति । तथापि परमसंसाररोगव्याप्तस्याऽन्तःप्रवेशाभावेन सकृदपि रसाज्ञानात्तस्य रुचिर्मा भवतु । यस्तु रसवित् स कथं तृप्येते (?) त्यर्थः । तत्रापि कथायाम् । कथारसस्त्वतृप्तिहेतुर्लोकेऽपि सिद्धः । कर्मज्ञाननिष्ठास्तृप्यन्तीति चेत् ? तत्राऽऽह—**महत्तमैकान्तपरायणस्येति** । **महत्तमा** भक्तिसहितज्ञानिनः । तेषामेकान्तेन नियमेन परं यदयनमुत्कृष्टं यत्प्राप्तिस्थानम् । फलरूपमिति यावत् । तस्य भगवतः । यद्यपि केवलकर्मज्ञानिनो रसवित्पदेनैव निवर्त्तितास्तथापि लोकप्रतीत्या साधनत्वेन तेषामपि रसवित्त्वम् । यदा ततोऽप्युत्कृष्टा न निवर्त्तन्ते फलत्वात्तदा ते तदनुवर्त्तिनः कथं निवर्त्तेरन् । अत्र निवृत्तिः केवलं रसाज्ञानादेव । नाऽन्यत इति सिद्धम् । तत्र सम्मतिमाह (?)—**नाऽन्तमिति** । अगुणस्य गुणानामन्तं परिच्छेदं न जग्मुः । यथा रुचिर्नित्या कथाकृतैव कथायां तथा गुणा अपि न परिच्छिन्नाः । अतो नाऽलम्बुद्धिहेतवः । अपेक्षितात्परिच्छिन्नादेव निवर्त्तन्ते । अतः प्रमाणप्रमेययोर्नित्यत्वादपेक्षान्तराभावात्प्रतिबन्धकाभावाच्च नाऽलम्बुद्धिः सम्भवतीत्युक्तम् । अगुणस्य गुणानामिति विरोधाभासेनाऽसङ्ख्यता सूचिता । यो हि गुणवान् स परिमितगुणो भवति । यथा देवदत्तादिः । अगुणस्य तु गुणाः पर्वताग्रनदीजलवदपरिमिता एव भवन्ति । न च तेऽलीकाः । रसानुभवात् । प्रेक्षावतां च प्रवृत्तेः । न च स गुणवान् । अद्वैतभङ्गापत्तेः । अतो भगवानेव स्वरूपेणैवाऽविक्रियमाण एव तादृश-

१ ब्रह्मानन्दे ब्रह्मणोऽपीति ख. ग. घ. ङ. २ भगवद्भक्तोऽपीति ग. ३ श्रोत्रमात्रे इति घ. ४ तृप्यत इत्यर्थ इति घ. ५ कथारसस्याऽतृप्तिहेतुरिति क. ग. घ. ६ परिवेदमिति ङ. ७ निवर्त्तत इति क. ग. घ. ८ अगुणानामिति ख. ९ रसानुभावादिति ख.

गुणरूपो भवतीति कारणस्य नित्यत्वात्प्रतिक्षणं जायमाना गुणा अनन्ता एव भवन्ति। गणकानां गणनाऽपर्यवसानाच्चाऽनन्तत्वम्। तदाह—**योगेश्वरा इति**। अलौकिका भगवद्गुणा न लौकिकप्रमाणगम्या इति तत्रापि न साधारणयोगगम्याः किन्तु भगवद्योगगम्या इति **योगेश्वरा** इत्युक्तम्। **भवो** महादेवः। **पाद्मो** ब्रह्मा नाभिकमले जातः। तौ मुख्यौ येषाम्। भक्तियोगयोर्महादेवस्य प्राधान्यात्प्रथमतो ग्रहणम्। प्रमाणमुख्यतया भवग्रहणम्। प्रमेयमुख्यतया पाद्मग्रहणम्। भवतीति व्युत्पत्त्याऽभिव्यक्तब्रह्मरूपं वेदरूपमेव भवस्य रूपमिति। "**वेदः शिवः शिवो वेद**" इति वाक्यात्। भगवन्नाभिकमलोत्पन्नत्वात्तज्जत्वेन तत्त्वम्॥ १४॥

प्रमाणप्रमेयप्रमातॄणामानन्त्येन योग्यत्वाद्गुणान् कथयेत्याहुः—

तन्नो भवान्वै भगवत्प्रधानो महत्तमैकान्तपरायणस्य।
हरेरुदाराचरितं विशुद्धं शुश्रूषतां नो वितनोतु विद्वन्॥ १५॥

तन्नो भवानिति। तव चैतदेव कृत्यम्। यतो भवान् वै निश्चयेन भगवदीयानां मध्ये प्रधानो मुख्यः। प्रधानशब्दः प्रकृतिवाचक एव नित्यनपुंसकः। भगवान् प्रधानं यस्येति वा। किञ्च। महत्तमानां भगवद्भक्तानामेकान्ततः परायणं परमप्राप्यं फलम्। अतस्तवाऽपि महत्त्वसिद्धये भगवद्गुणकथनमावश्यकमित्युक्तम्। कथनक्लेशोऽपि नास्तीत्याह—**हरेरिति**। भगवद्व्यतिरेकेणाऽपि गुणैरेव सर्वे पुरुषार्था दीयन्त इति **उदाराचरितमि**त्युक्तम्। **विशुद्धमिति**। शुद्ध्यर्थमेव सर्वे प्रयासाः सर्वे च संस्काराः। चरित्रं च विशेषाकारेण शुद्धिर्यस्मादिति। स्वस्य श्रोतृत्वमाह—**शुश्रूषतामिति**। विशेषेण तनोतु विस्तारयतु। प्रार्थनायां लोट्। वक्तृत्वयोग्यतामाह—**विद्वन्निति**॥ १५॥

एवं सामान्यतः कथनार्थं प्रार्थयित्वा श्रोतव्यं विशेषाकारेण पृच्छति—

स वै महाभागवतः परीक्षिद्येनाऽपवर्गाख्यमदभ्रबुद्धिः।
ज्ञानेन वैयासकिशब्दितेन भेजे खगेन्द्रध्वजपादमूलम्॥ १६॥

स वै महाभागवत इति। साधनफलयोर्यत्र न व्यभिचारस्तच्छ्रोतव्यम्। तत्र श्रोतुरधिकारिविशेषणम्—**महाभागवत इति**। भगवद्भक्तो भागवतः। यस्तु भगवता भागवतत्वेन गृहीतः स फलमुखो महाभागवतः। अत्यन्तं भगवत्कृपावलोकितः श्रोता मुख्य इत्युक्तं भवति। तस्य तथात्वे हेतुमाह—**परीक्षिदिति**। "**पूर्वदृष्टमनुध्यायन्नि**"ति निरुक्त्या परीक्षित्त्वम्। येनोपदेशेन खगेन्द्रध्वजपादमूलं भेजे तत्कथयेत्यग्रेण सम्बन्धः। शास्त्रान्तरे ब्रह्मेति मोक्ष इति यत्स्वरूपं व्यपदिश्यते तदेवाऽस्मच्छास्त्रे चरणपीठं वैकुण्ठाख्यम्। "**तद्विष्णोः परमं पदमि**"ति श्रुतेः। परमभागवतस्याऽपि भगवच्चरणारविन्दगमने यत् साधनं तदवश्यं श्रोतव्यम्। महतामपि येन विना कार्यं न सिद्ध्यति तत्साधनं मुख्यमित्यध्यवसीयते। ननु तज्ज्ञानं भविष्यति। तच्च प्रसिद्धमेवेति किं कथनेनेत्याशङ्क्याऽऽह—**अदभ्रबुद्धिरिति**। अनल्पा बुद्धिर्यस्य। पूर्वमेव तस्य बुद्धिः स्थिता। अतो न बुद्धिरूपं ज्ञानं साधनम्। किन्तु वैयासकिशब्दितेन ज्ञानेन। तत्तु ज्ञानं नित्यसिद्धमेव। वैयासकिना शुकेन केवलं शब्दितमुच्चारितं भागवताख्यं ज्ञानं चैतन्यरूपम्। **खगेन्द्रो** गरुडः। स ध्वजे यस्येति कालश्चिह्नतां प्राप्तः। "**कालात्मकः सोऽथ सुपर्ण आसीदि**" ति वाक्यात्।

१ तज्जननत्वेनेति क. घ. २ उदारचरितमिति ग. ३ शुद्धमिति क. ङ. शुद्धिमिति ग.

"तद्विष्णोः परमं पदमि" ति श्रुत्यनुरोधेनैतदुक्तम् । मूलपदं पुनरागमनाभावाय । **"यत्पादमूले कृतकेतनः पुमानि"**ति वाक्यात् । भुवनाङ्घ्रिपात्प्रवेशार्थं वा ॥ १६ ॥

तत्कथयेत्याहुः—

तन्नः परं पुण्यमसंवृतार्थमाख्यानमत्यद्भुतयोगनिष्ठम् ।
आख्याह्यनन्ताचरितोपपन्नं पारीक्षितं भागवताभिरामम् ॥ १७ ॥

तन्न इति । इदमाख्यानं सर्वैः श्रोतव्यं धर्मार्थकाममोक्षभक्तिनिष्ठैः । तत्र पुण्यत्वाद्धर्मनिष्ठैः श्रोतव्यम् । न संवृतोऽर्थो यस्मात् यस्मिन् वा । अस्मिञ्छ्रुते अर्थोऽपि सिद्ध्यति । अद्भुतत्वात्कामः । अत्यद्भुता योगनिष्ठा यत्र । अनेन मोक्षार्थिभिः श्रोतव्यमित्युक्तम् । **आख्यानम्** । तद्वृत्तान्तप्रतिपादकशब्दसन्दर्भः । किञ्च । **अनन्ताचरितोपपन्नम्** । अनन्तस्य यान्यनन्तान्याचरितानि तैरुपपन्नम् । तस्याऽऽख्यानस्यैतानि विधेयविशेषणानि । उद्देश्यविशेषणत्वेऽपूर्वत्वेन कथाक्षेपोऽयुक्तः स्यात् । एवं त्वया कथितं पारीक्षितमिति प्रसिद्धं भविष्यति । भागवतानां चाऽभिरामम् । अथवा । पारीक्षितमाख्यानमित्युद्देश्यांशः । अन्यद्विधेयम् । भागवता अभितो रमन्तेऽस्मिन्निति वा ॥ १७ ॥

एवं प्रोत्साहितः श्रोतॄन्प्रोत्साहयति—

सूत उवाच—

अहो वयं जन्मभृतोऽद्य हा स्म वृद्धानुवृत्त्याऽपि विलोमजाताः ।
दौष्कुल्यमाधिं विधुनोति शीघ्रं महत्तमानामभिधानियोगः ॥ १८ ॥

अहो इति । अत्र स्वश्लाघा परस्तुत्यर्था । धन्योऽहमितिवत् । **अहो** इत्याश्चर्ये । **वयमिति** श्लाघायाम् । **जन्मभृतः** सफलजन्मानः । **अद्येत्यलभ्यलाभः** । **हेत्यद्भुतत्वम्** । **स्मेति प्रसिद्धे** । अकस्मादस्माकं सफलजन्मत्वं वृत्तम् । नह्यसज्जन्मनः सत्फलं भवति । अतः सज्जन्मनाऽपि जातमित्याश्चर्य्यम् । न ह्यसत उत्पन्नः सज्जन्मा भवति । न ह्येकं बहवः प्रार्थयन्ते सन्तः । अतो बहूनामुपकारकरणाद्बहुभिर्निरूपितं बहुत्वं वा बहुसमानत्वं वा एकस्य जातमिति श्लाघा । प्रसङ्गाज्जाते जन्मनि दैववशात्फलसम्बन्धः प्रायेण । **"कश्चित्तरति कश्चने"**ति वाक्यात् । अस्माभिस्तु फलार्थमेव जन्म धृतम् । सूतत्वाभावे इदं नोपपद्येतेति । ब्रह्मकल्पे इयं व्यवस्था अद्यैव जाता न पूर्वं कदाचन । अयमर्थो युक्त्या च बाध्यते । अतः स्मर्तुर्विस्मयजनकः । निन्दितस्योत्तमत्वेन सर्वजनीनत्वमत्याश्चर्यकरम् । यतो भगवत इव भवत्कृपया मयि षड्गुणा जाताः । विलोमजाता अपि । **"ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सूतः"** । वृद्धानुवृत्त्या एवं जाताः । अतो वृद्धानामनुवर्त्तनं सर्वपुरुषार्थदायि । किञ्च । दोषोऽपि निवृत्तः । वयं दुष्कुले जाताः कथं भगवत्कृपया सत्कुले भविष्याम इति या मनःपीडा साऽपि निवृत्ता । महत्तमानामाज्ञा अभिधा । नियोगः भगवद्गुणाभिधानार्थं नियोगः । स शीघ्रमेवाऽऽधिं विधुनोति । अतो भवतामनुवृत्तिनियोगौ मम सर्वपुरुषार्थसाधकौ जातौ ॥ १८ ॥

---

१ यान्याचरितानीति ग. २ उद्देशांश इत्युपलब्धेषु पुस्तकेषु पाठः । प्रतिभातस्तु निवेशितः । ३ इत्याश्चर्य्यमिति ख. ४ सज्जन्माऽपीति क. ख. ५ निरूपितत्वमिति ख. निरूपितेति ग. ६ चेति क. ख, ७ कश्चन नेतीति क. ८ अत इति ख. ग. घ. ९ भगवत्कृपयेति क. ख. १० महतां या आज्ञेति क. ख. ग.

अतः परमुत्तरे किं भविष्यतीति न जाने। प्रश्नादेवैतत्सिद्धिरित्याह—

कुतः पुनर्गृणतो नाम तस्य महत्तमैकान्तपरायणस्य।
योऽनन्तशक्तिर्भगवाननन्तो महद्गुणत्वाद्यमनन्तमाहुः॥ १९॥

कुतः पुनरिति। तस्य नाम गृणतो दौष्कुल्याधिः[1] कुत्र तिष्ठतीति सम्बन्धः। इदं तु न स्वाभिप्रायेण। अन्यथा स्वश्लाघायां गर्वः स्यात्। अतः केवलं नामोच्चारणकर्तुः फलमुच्यते कुलरहितानामुद्धाराय कुलीनानां गर्वाभावाय च। एकवचननिर्देशाच्च न स्वाभिप्रायम्[2]। नाम्नो माहात्म्यमाह— **महत्तमैकान्तपरायणस्येति।** महत्तमानामपि तन्नामोच्चारणे स्वस्याऽभीष्टस्थानत्वान्नामोच्चारयितुरपेक्षा भवति। प्रायेणाऽयमस्मदभीष्टं जानातीति। ततस्तेऽप्यनुवृत्ता भविष्यन्तीति भावः। एवं सर्वोपास्यत्वेन नामोच्चारणमाहात्म्यमुक्त्वा भगवन्माहात्म्यमाह कैमुतिकन्यायप्रदर्शनार्थम्[3]। ततो महान्तो नाम भगवानित्युत्तरोत्तरमुत्कृष्टाः। अतस्तन्निष्ठायां तथैव फलमिति ज्ञापनार्थम्। अन्यथा नामोच्चारण एव शास्त्रं समाप्तं स्यात्। ततश्च भागवतानारम्भः प्रसज्येत। अतो भगवन्माहात्म्यं वदति—**योऽनन्तशक्तिरिति।** यस्य नामैतादृशं सोऽनन्तशक्तिरिति वक्तव्ये नामपुरस्सरं भगवन्माहात्म्यमुक्तं भविष्यतीति विपरीततया कथयन्नुत्तरवाक्यगतमेव यच्छब्दं प्रयुङ्क्ते। महतो भावो माहात्म्यम्। महत्त्वं च देशकालापरिच्छेदेन वस्त्वपरिच्छेदेन च। तद्भगवतस्त्रयं जातं तादृशम्[4]। शक्तयः स्वरूपं गुणाश्च। स्वरूपतः कार्यतः फलतश्च। अतो नवधाऽनन्तत्वं भगवति पर्यवस्यति। तदाह— **योऽनन्तशक्तिरिति।** सर्वतोऽनन्ताः शक्तयो यस्य। अनन्ता शक्तिर्यस्येति वा। अनन्तेषु शक्तिर्यस्येति वा। एवमुत्तरत्राऽपि। भगवांश्चाऽनन्तः। अनेन स्वरूपस्याऽनन्तत्वमुच्यते। न विद्यतेऽन्तो यस्य यस्माद्यस्मिन्निति वा। तन्निष्ठानामप्यन्ताभावः सूचितः[5]। किञ्च। गुणानां द्विरूपमनन्तत्वम्। महत्त्वेन गुणत्वेन च। गुणाः स्वरूपतोऽनन्ता महत्त्वं चाऽनन्तम्। एकस्मिन्नपि गुणे महत्त्वस्य परिच्छेदो नास्ति। च (?) काराद्भगवत इव गुणानामप्यवान्तरभेदाः। एवमेकेन प्रकारेणाऽपरिच्छेदरूपेण माहात्म्यमुक्तम्। एवं माहात्म्यान्यनन्तानीत्यपि[6] सूचितम्॥ १९॥

माहात्म्यान्तरं विशेषाकारेण वक्तव्यमित्याकाङ्क्षायामाह—

एतावताऽलं ननु सूचितेन गुणैरसाम्यानतिशायनस्य।
हित्वेतरान्प्रार्थयतो विभूतिर्यस्याङ्घ्रिरेणुं जुषतेऽनभीप्सोः॥ २०॥

एतावताऽलमिति। स्वभावतो माहात्म्यानि वक्तुमशक्यान्येव। सूचनं परं कर्तव्यम्। अन्यथा महाराजाधिराजस्य स्वरूपं स्पष्टतया कथितमपराधाय भवति। सूचनमपि बहु न कर्तव्यम्। तदाह। एतावता सूचितेनाऽलम्। एतावदपि सूचनं न कर्तव्यमित्यर्थः। **नन्विति** सम्बोधनं सम्मत्यर्थमन्तःकरणस्यैव। माहात्म्यरसाभिनिविष्टश्च वदति। माहात्म्यं हि तरतमभावेन निरूपणीयम्। तत्सजातीयतादृशपुरुषसम्भावनायां भवति। तद्भगवति न सम्भवतीत्याह—**गुणैरसाम्यानतिशायनस्येति।** गुणैर्हेतुभिः कृत्वा न साम्यमतिशयश्च यस्य। एवं स्वरूपशक्तिभिश्च। तथापि किञ्चित्सूच्यत इत्याह—**हित्वेतरानिति।** "**तया विना क्व देवत्वमि**"त्यादिवाक्यन्यायेन लक्ष्मीमूलकं सर्वम्। विचारिका च सा। एवं स्वरूपतो बुद्धितश्च महती यदि सर्वान् विहाय भगवन्तं भजते

१ दौःकुल्याधिरिति ख. २ स्वाभिप्रायेणेति क. ग. ३ कैमुत्यन्यायेन प्रदर्शनार्थमिति क. कैमुत्यन्यायप्रदर्शनार्थमिति ग. घ. ४ तादृशशक्तय इति ख. ५ सूचित इति नास्ति ख. ग. घ. ६ अनन्तान्यपीति घ.

तदा सर्वोत्तमत्वं न विविच्य वक्तव्यम्। सा हि सर्वोत्तमा यदि स्वतः स्थातुं शक्नुयात् किमर्थं भजेत? भोगार्थं वा यदि, तदा प्रार्थयतोऽन्यानपि विहायाऽनभीप्सुं कथं भजेत? तत्राप्यनभीप्सोरङ्घ्रिरेणुं कथं भजेत? अतोऽङ्घ्रिरेणोरपि सा हीना। तदपेक्षया चाऽन्ये। तस्मान्माहात्म्यनिरूपणं न कर्त्तव्यम्। न हि सर्षपान्मेरुर्महानिति कश्चिद्वदति॥ २०॥

अस्तु वा प्रकृतिरूपत्वादस्याः स्त्रीत्वाद्वा बुद्ध्यभावः। तथाच महतो विचारपूर्वकं भजनं सूचनार्थं वक्तव्यमिति चेत्? तत्राऽऽह—

अथाऽपि यत्पादनखावसृष्टं जगद्विरिञ्चोपहृतार्हणाम्भः।
सेशं पुनात्यन्यतमो मुकुन्दात्को नाम लोके भगवत्पदार्थः॥ २१॥

अथाऽपीति। यद्यपि विभूतित्वाल्लक्ष्म्या न स्त्रीत्वादिकृतदोषः सम्भवति। युक्तिश्चोक्ता। अथाऽपि "**तुष्यतु दुर्जन**" इति न्यायेन प्रकारान्तरेण माहात्म्यसूचनं निरूप्यते। त्रयो हि महान्तः। ब्रह्मा विष्णू रुद्रश्च। तत्र ब्रह्मा चरणक्षालनकर्त्ता। शिवश्चरणोदकधारकः। अतः परं को महान् भवेत्। तदाह। यत्पादनखावसृष्टमर्हणाम्भो **विरिञ्चेन** ब्रह्मणोपहृतं समर्पितम्। **अर्हणाम्भः** पूजासाधनोदकम्। गङ्गेति[1] यावत्। **सेशं** महादेवसहितं जगत् पुनाति। नखावसृष्टमिति भिन्नं वा। तेन ब्रह्माण्डभेदेन यदा चरणजलमागतमलकनन्दादिरूपं तदपि सङ्गृहीतं भवति। अथवा। भगवदपेक्षया जलस्याऽतिहीनत्वं ज्ञापयति—**नखावसृष्टमिति**। नखोदकं ह्यतिहीनम्। ईशस्य पावित्र्यमग्रे वक्ष्यते। शेषं पुनातीति पाठे भगवद्व्यतिरिक्तं सर्वमेवाऽऽब्रह्म तृणस्तम्बपर्यन्तं पुनाति। नखोदककर्तृकपावनापेक्षा यदाऽन्येषां तदा भगवत्पदार्थः को वा भवेत्। ननु कोऽपि माऽस्तु। अक्षरात्परस्यैव भगवत्त्वात्। तत्राऽऽह—**लोक इति**। वेदे तु स भगवान् भवत्येव। लोकसिद्धोऽपि वक्तव्यः। लोकस्तु ब्रह्माण्डमात्रदर्शी। अतो ब्रह्माण्डे यो नायकः स भगवानित्युक्तं भवति। भगवच्छब्दो निरतिशयब्रह्मवाचकः॥ २१॥

एवं युक्त्या प्रमाणेन च भगवत्त्वं स्थापयित्वाऽनुभावेनाऽपि भगवत्त्वमाह—

यत्राऽनुरक्ताः सहसैव धीरा व्यपोह्य देहादिषु सङ्गमूढम्।
व्रजन्ति तत्पारमहंस्यमन्त्यं यस्मिन्नहिंसोपरमः स्वधर्मः॥ २२॥

यत्राऽनुरक्ता इति। यथा नखोदकमन्यदीयं सर्वार्थनाशकं तदेव भगवदीयं सर्वपुरुषार्थसाधकं तथाऽन्यत्राऽनुराग आत्मनाशको भगवति स्वल्पोऽपि रागः सर्वपुरुषार्थसाधकः। तदाह। **यत्र** भगवति अनुरक्ता ये केचन। न ब्राह्मणत्वादिनियमो न वा साधनान्तरापेक्षा। तदाह—**सहसेति**। एकमत्र बाधकं यत् कामना बलादागतविषयभोगो वा। तत्परिहारार्थमाह—**धीरा इति**। आपाततः सुखकरत्वं तेषाम्। अतो विवेकेन धैर्यं कर्त्तव्यम्। अथवा। धीरा अपि भवन्ति। अनुराग एवाऽसहायः साधनमपेक्षितं साध्यं फलं च साधयतीत्यर्थः। रागो ह्यन्तःकरणधर्मः। स स्ववर्गं पुष्णाति। न तु स्ववर्गं नाशयति। भगवत्सम्बन्धं तु प्राप्य भगवता संस्कृतः स्ववर्गं सर्वमेव नाशयति। यतो यदेव बाधकं संसारहेतुभूतं तदेव स्ववर्गं सर्वं नाशयित्वा भगवत्पदं प्रापयतीत्युपलक्षणत्वाद्रा-

१ भजते इति क. ग. २ अपिर्नास्ति क. ख. ग. ३ विष्णुश्चेति क. ४ गङ्गोदकमितीति क. ५ सर्वस्वमेवेति क.

गस्य न द्वेषादिभिर्व्यभिचारः। देहादिषु रूढः सङ्गोऽहन्ताममतालक्षणः। तादृशमूढं सङ्गं व्यपोह्य। ऊढपदेन वेदेनाऽपि बोधितत्वं सूचितम्। यथा विवाहिता स्त्री न परित्याज्या तद्वद्देहादिषु सङ्गो न त्याज्य इति "**आत्मानं सततं रक्षेत्**" "**शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनमि**"ति। "**पुरुषस्याऽखिलार्थद**" श्रै (?) वंविधैर्वाक्यैर्जनितामपि बुद्धिं त्यजन्तीत्यर्थः। "**स जहाति मतिं लोके वेदे च परिनिष्ठितामि**"ति वाक्यात्। ज्ञाने तु तावानेव पुरुषार्थः। अत्र तु सोऽवान्तरव्यापार इत्याह—**व्रजन्तीति**। यत्राऽनुरक्तास्तद्व्रजन्तीत्यर्थः। "**मद्भक्ता यान्ति मामपी**"ति वाक्यात्। नन्वस्य गौणफलत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—**पारमहंस्यमिति**। परमहंसैः प्राप्यम्। ननु क्रममुक्तौ ते वैश्वानरादिलोकमपि प्राप्नुवन्ति। तद्वदिदमप्यवान्तरस्थानं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—**अन्त्यमिति**। "**आनन्दमानन्दमयोऽवसानमि**"ति वाक्यप्रतिपादितम्। अतः परमन्यत्प्राप्तव्यं नाऽस्तीत्यर्थः। नन्वस्य धर्महेतुत्वाभावादवेदप्रतिपाद्यत्वेनाऽप्रामाणिकत्वं स्यात्। अतः पूर्वं निरूपितं न सन्मार्ग इत्याशङ्क्याऽऽह—**यस्मिन्नहिंसोपरमः स्वधर्म इति**। पूर्वकाण्डे धर्मः प्रतिपाद्यः। उत्तरकाण्डे ज्ञानसाध्योपरतिरविद्यायाः। एतद्द्वयमनुरागस्य स्वाभाविको धर्मः। यथा जलस्य रसः। अतो भक्तिर्धर्मप्रतिपादकत्वात्सर्ववेदानां न भक्तौ वेदविरोधः शङ्कनीयः। अहिंसापदेन च मुख्यो धर्मो निरूपितः। आलभतिर्न हिंसार्थ इत्यवोचाम। अतः सहजत्वाद्भक्तं प्रति विधिशक्तिरेव कुण्ठिता न तु विरोध इति भावः। एतावता भगवन्माहात्म्यमनन्तं न कस्याऽपि वक्तुं योग्यमित्युक्तम्॥ २२॥

तर्हि भवान् कथं वक्ष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—

अहं हि पृष्टोऽर्यमणो भवद्भिराचक्ष आत्मावगमोऽत्र यावान्।
नभः पतन्त्यात्मसमं पतत्रिणस्तथा समं विष्णुगतिं विपश्चितः॥ २३॥

अहं हीति। हे **अर्यमणः**! सूर्यसङ्काशाः। अनेन भवद्भिरेवोद्योतिताः स्मारिता भगवद्गुणाः स्वमाहात्म्येन वा बोधितास्ते भवद्भ्यो वक्तव्याः। अतो न ममाऽपूर्ववक्तृत्वं किन्त्वनुवादकत्वमिति न ब्राह्मणोपदेशकृतोऽपि दोषः। अत एवाऽऽह—**हीति**। अहं पृष्टो भगवद्गुणवर्णने आज्ञप्तो भवद्भिरेवाऽऽचक्षे। **भवद्भिरि**त्युभयत्र सम्बध्यते। परं स्वबुद्ध्यनुसारेण। तदाह—**आत्मावगमोऽत्र यावानिति**। यद्यपि "**अर्थं बुद्ध्वा वाक्यरचना नामे**" ति न्यायेन वाक्यावगमः समायात्येव तथापि वेदपाठकवत् कथनं व्यावर्तितम्। तथा सत्यर्थावबोधो न स्यादिति। ननु किमेतावता स्यात्। भगवद्गुणानां सर्वेषामनिरूपणात्। तत्राऽऽह—**नभः पतन्तीति**। **पतत्रिणो** गरुडादयो **नभ** आकाशमात्मसममेवोत्पतन्ति। न त्वाकाशविशालतानुरोधेन। तथापि खेचरत्वं सिद्ध्यति। तथा ममाऽपि भगवद्गुणवक्तृत्वं सेत्स्यतीति भावः। ननु विषमो दृष्टान्तः। क्रिया तु परिच्छिन्नैव भवति। ज्ञानं त्वपरिच्छिन्नविषयकमपि भवतीत्याशङ्क्याऽऽह—**तथा सममिति**। विपश्चितो ज्ञानिनोऽपि विष्णोर्व्यापकस्य गतिं चरित्रं स्वयोग्यतानुसारेणैव जानन्ति। अन्यथा किञ्चिज्ज्ञत्वं न स्यात्। भगवत्तुल्यता च स्यात्। गतिमित्येकवचनं सर्वोऽपि गुण आकाशतुल्य इत्येकोऽपि गुणो न कैश्चित्सम्यगवगम्यत इत्युक्तम्। अतो न केवलं ममैवाऽयं दोषः किन्तु विषय एव तादृश इति॥ २३॥

---

१ धर्मभक्तीति ग. २ हे इति नास्ति घ. ३ भवद्भिरेव द्योतिता इति क. ४ वेति नास्ति क. ५ कथने इति ख. ६ वाक्यरचनामितीति ख. वाक्यारचनमिति घ. ७ वाक्यापगम इति ग. ८ वेदपाठवदिति क. ग.

एवं न्यूनवक्तृत्वदोषं परिहृत्य पृष्टे उत्तरमाह—

एकदा धनुरुद्यम्य विचरन् मृगयां वने ।
मृगाननुगतः श्रान्तस्तृषितः क्षुधितो भृशम् ।
जलाशयमचक्षाणः प्रविवेश तमाश्रमम् ॥ २४ ॥

एकदेति । राज्ञः प्रमादाच्छापो जात इति वक्तुं स्वभावप्रवृत्तेरनर्थहेतुत्वं बोधयति । **धनुरुद्यम्येति** वधाभिनिवेशः सूचितः । वने मृगयां[1] पारर्धिंविचरन्[2] धावतो मृगाननुगतः । मृगसङ्घात-च्छोकोऽस्याऽपि सञ्जातः । "**आरण्याः पशवः कनीयांसः शुचा श्रुता**[3]"इति श्रुतेः । अत एव श्रान्तः । देहवैक्लव्यं जातम् । तृषितः क्षुधितोऽपि जातः । दोषत्रयमुत्पन्नमित्यर्थः । अन्यथा महावीरस्य निरन्तरयुद्धकरणेऽप्यक्षीणबलस्य कथं श्रमादि स्यात् । तस्माद्दुष्टानुगमनं न विधेयम् । **भृशमिति** । सोढुमशक्यम् । दोषोत्पन्नस्य श्रमादेर्दोषजनकत्वमेव न गुणजनकत्वमिति वक्तुं तादृशस्य दोषान्तरमपि जातमित्याह—**जलाशयमिति** । **अचक्षाणः** अपश्यन् । जलाशयानामपि देवत्वात्तं प्रति तेऽपि तिरोहिता इति भावः । प्रकर्षेण प्रवेशः अपृष्ट्वा अननुज्ञातः । अंतः[4] स्थानपर्यन्तं[5] गमनम् । **तमिति** प्रसिद्धम् । पराभूतद्रौणिमन्त्रस्थानम् ॥ २४ ॥

स्वतो दोषव्याप्तस्य सद्दर्शनेऽपि न सद्बुद्धिरुत्पन्ना । यथा सन्निपातव्याप्तो हविषाऽपि म्रियते तथा जातमित्याह **ददर्शेति** त्रिभिः सार्द्धैः । तत्र द्वयेन मुनेः स्वरूपं वर्णयति तस्य दोषाधिक्याय—

ददर्श मुनिमासीनं शान्तं मीलितलोचनम् ।
प्रतिरुद्धेन्द्रियप्राणमनोबुद्धिमुपारतम् ॥ २५ ॥
स्थानत्रयात्परं प्राप्तं ब्रह्मभूतमविक्रियम् ।
विप्रकीर्णजटाच्छन्नं रौरवेणाऽजिनेन च ॥ २६ ॥

मुनिमिति श्रवणमनने ब्रह्मविषयके सिद्धे तस्येति ज्ञापितम् । **आसीनमिति** निदिध्यासनपरत्वम् । योगे चाऽऽसनं तृतीयमङ्गम् । अतः पूर्वद्वयमप्यर्थादुक्तं भवति । **शान्तमिति** प्राणायामेन मनोनियमनमुक्तम् । **मीलितलोचनमिति** प्रत्याहारः । ध्यानधारणे वक्तुं प्रत्याहारमेव विशदयति—**प्रतिरुद्धेति** । अथवा । **मीलितलोचनमिति** विषयाणामप्रतिबन्धकत्वं सूचितम् । प्रतिलोमतया रुद्धा अन्तर्नीता इन्द्रियप्राणमनोबुद्धयो येन । एवं बाह्यविषयान्तर्विषयनिवृत्त्यनन्तरं[6] स्वस्वरूपे विद्यमाने भगवति आ समन्ताद्रतः अनुरक्तः । तेन स्वरूपेण भगवत्सेवक इत्युक्तम् । अनेन ध्यानधारणे अपि सूचिते । समाधिमाह—**स्थानत्रयादिति** । जीवस्य चत्वारि स्थानानि जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिसमाधिरूपाणि । तत्र भगवतः कार्यद्वयं गुणाः स्वरूपं च क्रमेणाऽभिव्यक्ता (?) भासन्ते । अतोऽस्य स्थानत्रयात्परं समाधिं[7] प्राप्तस्य स्वरूपं भासत इत्यर्थः । न केवलं भानमात्रं

१ मृगयायामिति घ. २ पारधीवदनुधावतो मृगानित्यादि क. ३ श्रुता इति घ. ४ अन्तरिति क. घ. ५ पर्यन्तगमनमिति क. घ. ६ बाह्यविषयमान्तर्विषयेति क. बाह्यविषयः अन्तर्विषयेति ख. बाह्यविषय आन्तर्विषयेति ग. बाह्यविषयश्रान्तविषयमिति घ. ७ समाधिप्राप्तस्येति क. ख. ग.

किन्तु फलमपि जातमित्याह—**ब्रह्मभूतमिति** । "**ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती**"ति श्रुतेः । असम्प्रज्ञातसमाधित्वज्ञापनायाऽऽह—**अविक्रियमिति** । सर्वविकाररहितम् । अनेन देहायुर्वृद्धिक्षयादिकमपि निवर्त्तितम् । मनोव्यापारोऽपि निराकृतः । केवलं स्वरूपेणैव भगवन्तं सेवत इत्युक्तं भवति । बहिश्चोपघातकनिराकरणप्रकारं पूर्वमेव कृतवानित्याह—**विप्रकीर्णेति** । विप्रकीर्णाभिर्जटाभिराच्छन्नम् । रुरुर्बहुशृङ्गमृगः । रौरवेण चर्मणा कृष्णाजिनेन चोपर्याच्छन्नम् । एतावता बहिरन्तर्व्यवस्थया स सर्वथा न प्रार्थनीय इति सूचितम् ॥ २५ ॥ २६ ॥

तादृशमपि याचितवानित्याह—

विशुष्यत्तालुरुदकं तथाभूतमयाचत ।
अलब्धतृणभूम्यादिरसम्प्राप्तार्घ्यसूनृतः ।
अवज्ञातमिवाऽऽत्मानं मन्यमानश्चुकोप ह ॥ २७ ॥

विशुष्यत्तालुरिति । विशेषेण शुष्यत्तालु यस्य । शोकेनैव तालुशोषणम् । **तथाभूतमिति** । पूर्वोक्तधर्मयुक्तम् । याचनमपि दोष एव । तेन दोषेण दोषान्तरमप्युत्पन्नमित्याह—**अलब्धेति** । "**तृणानि भूमिरुदकं वाक् चतुर्थी च सूनृता । एतान्यपि सतां गेहे नोच्छिद्यन्ते कदाचने**" ति सद्धर्मः । तच्च तस्मिन्नदृष्ट्वा स्वस्य शिक्षकत्वं च स्मृत्वा शिक्षार्थमिव कोपं कृतवान् । न लब्धा (?) । तृणं, भूमिः । आदिशब्देनोदकम् । तृणभूमी आदिर्यस्येति । जलस्याऽपेक्षितत्वादेवमुक्तम् । राजनिमित्तं विशेषधर्मोऽर्घ्यादिः । न सम्प्राप्ता अर्घ्यादिसूनृतान्ता येन । राजसु ब्राह्मणैः पाद्यस्याऽकर्त्तव्यत्वादर्घ्यग्रहणम् । तदप्राप्तौ दोषेण हेत्वन्तरं कल्पयति—**अवज्ञातमिति** । निषेधाभावाच्चेवप्रयोगः । यदि स्वयमेव जलादिकं गृह्णीयात्तदाऽपि न दोषः स्यात् । आपद्धर्मत्वात् । परमभिमानेन तदपि न कृतवान् । तदाह—**आत्मानं मन्यमान इति** । दोषेण दृष्टेः प्रतिरुद्धत्वात्तत्स्वरूपमविचार्यैव केवलं चुकोप । हेत्याश्चर्ये ॥ २७ ॥

क्रोधः शिक्षार्थमपि भवति । मन्युस्तु द्विष्ट एव । तदा तस्याऽन्यद्दोषद्वयमुत्पन्नमित्याह—

अभूतपूर्वः सहसा क्षुत्तृड्भ्यामर्दितात्मनः ।
ब्राह्मणं प्रत्यभूद्ब्रह्मन् मत्सरो मन्युरेव च ॥ २८ ॥

अभूतपूर्व इति । कदाऽप्येतादृशो दोषो नोत्पन्नो यस्तु ब्राह्मणे मत्सरः । **सहसेति** विचारोत्पत्तिर्निवारिता । देहधर्मा एव प्रबला जाता इत्याह—**क्षुत्तृड्भ्यामिति** । आत्मा अन्तःकरणं यस्य । एवं ब्राह्मणातिक्रमं श्रुत्वा शौनकस्य क्षोभो मा भवत्विति **ब्रह्मन्निति** सम्बोधनम् ।

१ उपघातनिराकरणेति क. २ शुष्यती तालुरिति क. ग. शुष्यन्ती तालुरिति ख. ३ स चेति क. ख. ग. घ. ४ शिक्षकमिति क. ग. ५ नकारो नास्ति ग. ६ दृष्टेऽप्रतिरुद्धत्वादिति ख. ७ निरूपितेति क. पूर्वज्ञानं निवारितमिति घ. ङ.

ब्राह्मण एव मत्सरो मन्युश्च जातः । परोत्कर्षासहनं **मत्सरः** । एवं दश दोषा उत्पन्नाश्चकारेण समुच्चिताः ॥ २८ ॥

उपसंहाराय दोषाणां फलमाह—

स तु ब्रह्मऋषेरंसे गतासुमुरगं रुषा ।
विनिर्गच्छन्धनुःकोट्या निधाय पुरमागतः ॥ २९ ॥

स तु ब्रह्मऋषेरिति । तुशब्देन पूर्वग्लानिर्निवारिता । कार्यस्य जातत्वात् । **कलेः स्थानप्रदानाद्धि ब्राह्मणातिक्रमे मतिः** । ब्रह्मभूतस्य ऋषेरिति प्रमेयप्रमाणोभयबलवत्त्वं सूचितम् । तन्नित्यम् । **अंस इति** । नीयमानः सर्पः शिरसः साक्षाद्ब्रह्मत्वादंस एव पतितः । तस्य वा हस्तोऽग्रे न चलितः । सर्पं हत्वा मरणानन्तरं गतासुं तमुत्थाय विनिर्गच्छन् धनुःकोट्योत्थाप्य अंसे निधाय स्वपुरमागतः । मृगयां गतो धनुषः स्वस्य च कार्यं कृत्वा समागतः[1] । तत्रैव निकटे तिष्ठेच्चेत्सान्त्वयेदपि बालकम् ॥ २९ ॥

ननु तथा करणे राज्ञः कोऽभिप्रायः ? तत्राऽऽह—

एष किं निभृताशेषकरणो मीलितेक्षणः ।
मृषासमाधिराहोस्वित्किं नु स्यात्क्षत्रबन्धुभिः ॥ ३० ॥

एष किमिति । निभृतान्यशेषाणि करणानि यस्य । तादृशो भूत्वा किं मीलितेक्षणः । आहोस्विदस्मद्वञ्चनार्थं मृषासमाधिज्ञापको मीलितेक्षण इति । ननु तथा ज्ञापने किं प्रयोजनम् ? तत्राऽऽह— **किं नु स्यादिति** । नु इति वितर्के । निश्चये वा । क्षत्रबन्धुभिः किं स्यादागतैर्गतैर्वा । क्षत्रबन्धुत्वज्ञानं योगात् । यद्यपि मृषासमाधित्वेऽपि न किञ्चिदनेन कर्तुं शक्यते तथापि चित्तसमाधानार्थमेवं विचार उत्पन्न इत्यर्थः ॥ ३० ॥

एवमविचारितकृतेरनर्थपर्यवसायित्वमाह—

तस्य पुत्रोऽतितेजस्वी विचरन् बालकोऽर्भकैः ।
राज्ञाऽघं प्रापितं तातं श्रुत्वा तत्रेदमब्रवीत् ॥ ३१ ॥

तस्येति । पुन्नाम्नो नरकात्त्रायत इति पुत्रः । स चेदस्मान्न त्रायते पुत्रत्वादपगतः स्यात् । अतितेजस्वी च । अनेन सामर्थ्यं द्योतितम् । अविवेकहेतुमप्याह । अर्भकैः सह बालक एवाऽऽश्रमप्रान्ते विचरन् । राज्ञा अपराधं पापं वा प्रापितं श्रुत्वा । मृतसर्पस्पर्शेऽपि पापं भवति । पापान्मरणमिति मरणं वा । आश्रमस्थवधेन वा । अपराधपक्षे राजकर्तृकोऽपराधो मुनिपर्यवसायी जात इति । **तातेति** स्नेहनाम । **तत्रेति** । यत्रैव श्रुतस्तत्रैवेदमब्रवीत् ॥ ३१ ॥

---

१ स समागत इति क.

अग्रे दण्डनिरूपणार्थं दण्डयोग्यतामाह त्रिभिः । अधर्मस्वामिद्रोहौ दण्डनिमित्तं राजनिष्ठम् । दण्डनसामर्थ्यञ्च स्वनिष्ठम् । तत्र प्रथमं दोषमाह—

अहो अधर्मः पालानां पीव्नां बलिभुजामिव ।
स्वामिन्यघं यद्दासानां द्वारपाले शुनामिव ॥ ३२ ॥

अहो इत्याश्चर्ये । पालानामधर्मः । धर्मपालका अधर्मं निराकुर्वन्ति । न तु कुर्वन्तीत्याश्चर्यम् । आश्चर्याभिनिविष्टो ध्यायन्नेदमाश्चर्यमिति ज्ञातवान् । अतोऽधर्महेतुं वदन् स्थानविशेषं प्राप्य तस्य हेतुत्वं ज्ञापयन् दृष्टान्तमाह—**पीव्नामिति** । स्थूलत्वमेवाऽधर्मकरणे हेतुः । नीचा राज्येन पुष्टा अधर्मं कृतवन्त इत्यर्थः । यथा श्वानो बलिना पुष्टा बलिदातारमेव भक्षयन्ति गृहं वा प्रविशन्ति । ब्राह्मणानां राज्यद्वयम् । स्वाराज्यं बहीराज्यं च । बहीराज्यं स्वभोग्यं न भवतीति स्वाराज्यसाधकत्वेन[1] विनियुक्तम् । अत एव क्षत्रियाः स्थापिताः । ब्रह्मणा निर्मिता भूः कश्यपेन च दत्ता । तथा परशुरामेण रघुनाथेन च । तथापि यद्ब्राह्मणैर्बहीराज्यं न कृतं तदन्तस्तत्करणार्थम् । तदेवाऽऽह—**स्वामिन्यघमिति** । दासानां यत्स्वामिन्यघमपराधकरणं पापं तच्छुनामिव जातिदोषेणाऽविवेकेन च जातम् । **द्वारपाले** द्वारपालने ये विनियुक्ताः श्वानः । द्वारपालनार्थं वा । ते यथा अज्ञानात्स्वामिनमेव भक्षयन्ति गृहं मा प्रविशत्विति तथा समाध्यर्थमेव राजा विनियुक्तः समाधिं मा करोत्वसमत्पूजां करोत्विति । एतावता शुनस्तुल्यता राज्ञो निरूपिता ॥ ३२ ॥

विषमदृष्टान्तशङ्कायामाह[2]—

ब्राह्मणैः क्षत्रबन्धुर्हि द्वारपालो निरूपितः ।
स कथं तद्गृहे द्वाःस्थः सभाण्डं भोक्तुमर्हति ॥ ३३ ॥

ब्राह्मणैरिति । अनेन स्वामिद्रोहः समर्थ्यते । **हीति** चतुर्धा निरूपणं बोधितम् । शरीरादिबाह्यपदार्थो द्वारम् । वस्तुतोऽत्र निरूपका भृगवः । अतो यैर्निरूपितं तेषामेव गृहे **द्वाःस्थः** सर्वदा द्वारपालकः **सभाण्डं** भोजनपाकपात्रस्थमन्नं भोक्तुमर्हति (?) ब्राह्मणमाज्ञापयितुं नाऽर्हति । तेषामेव कृपया राज्यकरणात् । ब्रह्मणो हि गृहं ब्रह्माण्डम् । तत्र सर्वपुरुषार्थोपभोगस्थानानि[3] ब्राह्मणाः[4] । तदुपघातकनिराकरणात् द्वारपालको राजा । राज्यं बलिस्थानम् । ब्राह्मणमपि (?) कृषीवलवत् (?) बलिमध्यपातनात्सभाण्डभोजनम् । समाधिस्थापराधाद्गृहप्रवेशेन सभाण्डभोजनम् ॥ ३३ ॥

एवमपराधं समर्थयित्वा स्वस्य दण्डनसामर्थ्यं वदन् प्रकारान्तरं व्यावर्त्तयति—

कृष्णे गते भगवति शास्तर्युत्पथगामिनाम् ।
तद्भिन्नसेतूनद्याऽहं शास्मि पश्यत मे बलम् ॥ ३४ ॥

कृष्णे गते भगवतीति । सदानन्दरूपे स्वानुभवार्थमेव ब्राह्मणान्नियुज्य स्वस्थानं गते । भगवत्त्वात्स्वानन्दानुभवस्य सम्पादनार्थं पूर्वं ब्राह्मणप्रतिपक्षकशास्तरि । पालकानां तथात्वे ब्राह्मणैरेव दण्डः कर्त्तव्यः । कोटिद्वयस्यैव स्थापितत्वात् । अतो द्वयमस्माभिरेव कर्त्तव्यमित्याह—**भिन्नसेतू-**

१ स्वाराज्यं साधकत्वेनेति क. ख. ग. स्वराज्यसाधकत्वेन विनियुक्ता इति घ. २ शङ्कामाहेति क. घ. ३ सर्वपुरुषार्थफलोपभोगस्थानानि ब्रह्माण इति ग. ४ ब्रह्मणेति ख.

निति । भिन्नाः सेतवो मर्यादा यैः । अनेन स्वार्थपरित्याग उक्तः । ननु कदापि सेतुभेदनं न श्रुतम् ? तत्राऽऽह—**अद्येति** । अद्यैव जातमद्यैव दण्डनं कर्त्तव्यमित्यर्थः । स्वसामर्थ्यं तथाविधमस्तीति बालकान् बोधयति—**पश्यतेति** । आविर्भूतं ब्रह्मतेजः स्वस्मिन् स्वयं पश्यन् स्वमित्रत्वात्तानपि प्रदर्शयति ॥ ३४ ॥

एवमध्यवसायं कृत्वा यत्कृतवांस्तदाह—

इत्युक्त्वा रोषताम्राक्षो वयस्यानृषिबालकः ।
कौशिक्याप उपस्पृश्य वाग्वज्रं विससर्ज ह ॥ ३५ ॥

इत्युक्त्वेति । राजभावनया पालकत्वाध्यासाद्रोषः । तेन ताम्रे अक्षिणी यस्य । अनेन पुनर्विचारान्तरं न कृतवानिति ज्ञापितम् । कौशिकी नदी । तस्या **आपः**[1] अप **उपस्पृश्य** आचम्य स्वस्य ब्रह्मभावमाविर्भाव्य वाग्रूपं वज्रं विससर्ज **"षट् फट् जही"**त्यादिमन्त्रानुक्त्वा । दधीच्यस्थिनिर्मितः स वज्रः । अयं तु ब्राह्मणानां मूलभूतो वाग्वज्रः ॥ ३५ ॥

तस्य वाग्वज्रस्याऽर्थमाह—

इति लङ्घितमर्यादं तक्षकः सप्तमेऽहनि ।
धक्ष्यति स्म कुलाङ्गारं चोदितो मे पितृद्रुहम् ॥ ३६ ॥

इतीति । एवम्प्रकारेण त्यक्तमर्यादं तक्षकः सप्तमेऽहनि **धक्ष्यति** भस्मसात्करिष्यति । **स्मेति** प्रसिद्धे । सर्वप्रसिद्ध्या तं भक्षयिष्यतीत्यर्थः । अनेन तस्य प्रतीकारो न भविष्यतीति सूचितम् । **"सप्त वै शीर्षण्याः प्राणा"** इति श्रुतेः शिरसो रक्षितत्वात्प्राणघातकत्वेऽपि तावत्कालं जीवनमुक्तम् । यदि शिरसि स्थापयेत्तदैव म्रियेत । ननु पाण्डवकुलोत्पन्नं कथं धक्ष्यति तक्षकः ? तत्राऽऽह—**कुलाङ्गारमिति** । यदीदानीं न दग्ध एतादृशापराधान्तरकरणे कुलमेव नाशयिष्यति । यादववत् । अतः पाण्डवानामुपकारार्थमेव तं धक्ष्यतीत्यर्थः । ननु प्रार्थितो न धक्ष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—**चोदितो म इति** । मत्प्रेरितो नाऽन्यथा करिष्यतीत्यर्थः । अन्यथा तमपि धक्ष्यामीति भावः[2] । एवमाज्ञापने हेतुः—**पितृद्रुहमिति** । अस्मत्पित्रे द्रुह्यतीति ॥ ३६ ॥

एवं शप्त्वा तस्मिन् तेजसि शान्ते मानुषभावेन गृहमागत्य रोदनं कृतवानित्याह—

ततोऽभ्येत्याऽऽश्रमं बालो गलेसर्पकलेवरम् ।
पितरं वीक्ष्य दुःखार्त्तो मुक्तकण्ठो रुरोद ह ॥ ३७ ॥

तत इति । **गलेसर्पकलेवरमि**त्यलुक्समासः । बालत्वान्मृतो जीवति वेति न ज्ञातवान् । तादृशं पितरं वीक्ष्य दुःखेनाऽऽर्त्तः । **मुक्तकण्ठः** । प्लावितेन स्वरेण । पिता तु सर्पकण्ठः स्वयं मुक्तकण्ठः । **हेति** निश्चये ॥ ३७ ॥

---

१ आप इति नास्ति ख. ग. घ. ङ. २ इति भाव इति ख.

ततः किं वृत्तम्? तदाह—

स वा आङ्गिरसो ब्रह्मन् श्रुत्वा पुत्रविलापनम् ।
उन्मील्य शनकैर्नेत्रे दृष्ट्वा चांऽसे मृतोरगम् ॥ ३८ ॥
विसृज्य पुत्रं पप्रच्छ वत्स कस्माद्धि रोदिषि ।
केन वाऽपकृतं सर्वमित्युक्तः स न्यवेदयत् ॥ ३९ ॥

स वा इति । **आङ्गिरसः** अङ्गिरसो गोत्रे उत्पन्नः । सहिष्णुत्वं कुलीनत्वं च सूचितम् । **ब्रह्मन्निति** शङ्कान्तरं वारितम् । न हि ब्रह्मभूता अन्यथा कुर्वन्ति । अतिस्वराघातेन समाधिर्नश्यति । स्वप्नवत् । तदा शनकैर्नेत्रे **उन्मील्य** उद्घाट्य अंसे च सर्पं दृष्ट्वा स्वभावात्तं प्रथमतो विसृज्य । पुत्रत्वान्नाऽन्यथा वचनं सम्भवति । प्रश्नमेवाऽऽह—**वत्सेति कृतमित्यन्तेन** । वाक्यद्वयम्—कस्माद्रोदिषि, केन वा तेऽपकृतमिति । विशेषकथने प्रयोजनाभावात्सङ्क्षेपेणाऽऽह—**सर्वमिति** ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

तदा शमीकः शृङ्गिवचनं श्रुत्वा विचार्य न साधु कृतवानित्याह—

निशम्य शप्तमतदर्हं नरेन्द्रं स ब्राह्मणो नाऽऽत्मजमभ्यनन्दत् ।
अहो बताऽहो महदङ्ग ते कृतमल्पीयसि द्रोह उरुर्दमो धृतः ॥ ४० ॥

निशम्येति । अयुक्तत्वे हेतुः—**नरेन्द्रमिति** । नन्वपराधिषु दण्ड एव कृतः । कुतो नाऽभ्यनन्दत्? तत्राऽऽह—**स ब्राह्मण इति** । "**ब्राह्मणाः क्षमयाऽर्हणतां गताः**" । क्षमाभावे ब्राह्मण्यमेव गच्छतीति भावः । ननु यथा राजा उपेक्षणीयस्तथाऽयमपि कुतो नोपेक्षितः? तत्राऽऽह—**आत्मजमिति** । अयमनुपेक्षणीयः । आत्मजत्वात् । "**अप्रतिषिद्धमनुमतं भवती**"ति न्यायेन तूष्णीम्भावेऽङ्गीकारे वा "**न ब्रह्मदण्डदग्धस्ये**"ति न्यायेन राज्ञः परलोकोऽपि गच्छेत् । अतः पितुरनुमत्या न कृतमिति शब्दार्थमात्रे सत्यता । न पर्यवसानतस्तथा फलमपि । पुत्रस्याऽपि मन्युं त्याजयति युक्तिभिः । अन्यथा तस्य दुर्मरणमेव स्यात् । अतो यथाऽस्याऽनुतापो भवति तथा वचनान्याह—**अहो इति** । राज्ञः शापः पुरुषार्थपञ्चकेनाऽपि विरुद्ध्यते । अतः स्वस्य पुरुषार्थपञ्चकहानिर्भविष्यतीति भयप्रदर्शनेनाऽनुतापजननम् । प्रथमतोऽधर्मः कृत इत्याह । **अहो** इत्याश्चर्ये । **बतेति** खेदे । **ते कृतं महदंहः** । त्वया कृतं महत्पापरूपम् । परमज्ञानात् । अन्यथा प्रायश्चित्तमपि न स्यात् । तदेवाऽऽह । अल्पीयसि द्रोहेऽपराधे महान् दण्डः कृतः । पर्यवसाने विचार्यमाणेऽस्मास्वल्पोऽपराधः । आश्रमस्थ एकः सर्पो हतः । सर्पस्पर्शनञ्च स्नानहेतुः कारितः । भयं च जनितं तव । तस्य तु प्राणा एव हृताः । न हि सर्पेण राज्ञस्तुल्यता भवति । न हि स्पर्शेन विषव्याप्तेस्तुल्यता । न ह्यापाततो भयेन निकटोपस्थितप्राणहारिमहाभयस्य । तस्माद्यथापराधदण्डाभावादधर्मः ॥ ४० ॥

---

१ साङ्गिरसो गोत्रे इति ख. घ. २ दण्डमेवेति घ. ३ कृत इति नास्ति क. ग. घ. ४ अत इति नास्ति क. घ.

नन्वस्माभिस्तुल्यमेव कृतम् । मारणे मारणं सर्पस्पर्शे सर्पस्पर्शो भये भयमिति ? तत्राऽऽह—

न वै नृभिर्नरदेवं पराख्यं सम्मातुमर्हस्यविपक्वबुद्धे ।
यत्तेजसा दुर्विषहेण गुप्ता विन्दन्ति भद्राण्यकुतोभयाः प्रजाः ॥ ४१ ॥

न वै नृभिरिति । हे अविपक्वबुद्धे ! न हि पदार्थानां तुल्यता वर्त्तते । मनुष्यैरेव राजा तुल्यो न भवति किं पुनः क्षुद्रजीवैः । ननु ब्रह्मविदां नैवं वचनं युक्तम् ? **"शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिन"** इति वाक्यात् । तत्राऽऽह—**पराख्यमिति** । इदं त्वक्षरविचारेण जीवेषु ब्रह्म तुल्यमित्युक्तम् । न तु भगवता सह जीवानां तुल्यता । भगवतो गुणावतारत्वाद्राज्ञः । **"स्थानेऽर्थे धर्ममखमन्वमरावनीशा"** इति वाक्यात् । **"ना विष्णुः पृथिवीपतिरि"**-ति च । नन्वेतद्भाक्तं सम्माननार्थमुक्तमिति चेत् ? तत्राऽऽह—**यत्तेजसेति** । यस्य राज्ञस्तेजसा दुर्विषहेण चौरादिभिरसह्येन संरक्षिताः प्रजा अकुतोभयाः सत्यः कल्याणानि विन्दन्ति । जीवानां सर्वत्र समत्वाद्राजनि यत्तेजो या वा आज्ञाशक्तिः स्वरूपमात्रेणैव सर्वेषां भयनिवर्त्तनमेते न जीवधर्माः । अतो नोपचार इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

एवमधर्मकरणेन धर्मविरोध उक्तः । अर्थविरोधमाह—

अलक्ष्यमाणे नरदेवनाम्नि रथाङ्गपाणावयमङ्ग लोकः ।
तदा हि चौरप्रचुरो विनङ्क्ष्यत्यरक्ष्यमाणोऽविवरूथवत्क्षणात् ॥ ४२ ॥

अलक्ष्यमाण इति । एकस्मिन्नपि दिवसे राजन्यलक्ष्यमाणे अपश्यति (?) सति । **नरदेव इति** नाममात्रम् । वस्तुतस्तु स चक्रपाणिः । तदाह । **अङ्ग** । पदार्थज्ञानमस्य भवत्विल्याग्रह-परित्यागेन श्रवणार्थं कोमलसम्बोधनम् । तस्य स्वरूपमात्रादर्शने अयं लोकश्चौरप्रचुरो भवति । प्रायेण सर्वे चौरा एव भवन्ति । विनश्यन्ति च । बुद्धिभ्रंशश्च भवतीत्याह । क्षणादेव मेषसमूहवत् पालकाभावे सर्वतो गत्वा नश्यन्तीत्यर्थः । अतः सर्वेषामर्थनाशादर्थविरोधः ॥ ४२ ॥

ननु तेषामर्थविरोधे का नो हानिः ? तत्राऽऽह—

तदद्य नः पापमुपैत्यनन्वयं यन्नष्टनाथस्य वसोर्विलुम्पकात् ।
परस्परं घ्नन्ति शपन्ति वृञ्जते पशून् स्त्रियोऽर्थान् पुरुदस्यवो जनाः ॥ ४३ ॥

तदद्येति । तस्माद्धेतोरद्य पापमनन्वयमुपैति । अस्मान् प्रति निष्कारणमेवाऽस्माभिरकृतमेव पापमुपैति । ननु कथमकारणमुपैति । अन्यथा सर्वदैव स्यात् ? तत्राऽऽह—**यन्नष्टनाथस्येति** । यस्मादस्मन्निमित्तं नष्टो नाथो यस्य लोकस्य तस्य यद्वसु तस्य विलुम्पकाच्चौरान्निमित्तात् । यद्यपि साक्षादस्माभिर्न कृतं तथाप्यस्मत्कृतेन कार्येण तथा जातमिति पापसम्बन्धः । न केवलमर्थनाश एव किन्तु कामनाशोऽपीत्याह—**परस्परमिति** । अन्योन्यमेव घ्नन्ति मारयन्ति शपन्ति गालीः प्रयच्छन्ति स्त्र्यादिपदार्थान् वृञ्जते अपहरन्ति ॥ ४३ ॥

---

१ नन्विति ख. घ. ङ. २ स्थानेष्वधर्मेति ग. ३ तदा हे अङ्गेति क. ख. ४ गता इति क. ग. घ. ५ वस्तु इति क. घ. ६ तथाऽस्मत्कृतेनेति क. ग.

प्राणिनः सर्वस्वं त्रयम्। पशवः स्त्रियोऽर्थाश्च। भूम्यादीनामेतत्साधकत्वम्। एतदभावे सर्वमेव कामेनोपभोग्यं नश्यतीत्याह—

तदार्यधर्मश्च विलीयते नृणां वर्णाश्रमाचारयुतस्त्रयीमयः।
ततोऽर्थकामाभिनिवेशितात्मनां शुनां कपीनामिव वर्णसङ्करः॥ ४४॥

तदार्यधर्मश्चेति। आर्याणां सतां धर्मः सदाचारलक्षणः सामान्यरूपः। स एव वर्णाश्रमसहितो विशेषरूपः। स एव पुनर्वेदत्रये प्रतिपाद्यो यज्ञरूपः। एतावता धर्मो नष्ट इत्युक्तम्। किमतो यद्येवम्? तत आह—**तत इति।** ऐहिकं त्रयमेव धर्मार्थकामाख्यम्। तत्र धर्मे गते अर्थकामाभिनिविष्टा एव भवन्ति। ततश्चाऽधर्महेतुर्वर्णसङ्करो भवति। निर्लज्जोपभोगो दुःखादिनाऽभिभूतश्चेति शुनां दृष्टान्तः। तेषामानुपूर्व्या अप्रसिद्धत्वात्पुरुषद्वयेऽप्येकोऽन्वयो न स्यात्। ततश्च सङ्करधर्मा अपि गच्छेयुः। किञ्च। वानरा वृक्षजीविकया जीवन्तो मातृभगिनीविवेकरहिता बुद्धिमन्तोऽप्येकस्यां शतं प्रवर्तन्ते। तत एकस्मिन्नपि पुरुषे वर्णत्वं नास्ति। ग्राम्यारण्यपशूपलक्षकं दृष्टान्तद्वयम्। तस्मात्समूलः कामो गच्छतीत्युक्तम्॥ ४४॥

एवं परम्परया दोषमुक्त्वा साक्षाद्दोषमाह—

धर्मपालो नरपतिः स तु सम्राड् बृहच्छ्रवाः।
साक्षान्महाभागवतो राजर्षिर्हयमेधयाट्।
क्षुत्तृट्श्रमयुतो दीनो नैवाऽस्मच्छापमर्हति॥ ४५॥

धर्मपाल इति। एकैकोऽपि गुणोऽस्माभिः सर्वात्मना पूज्यः। अस्य तु सर्वे गुणाः। धर्ममार्गेणाऽयं पूज्यः। तदाह—**धर्मपाल इति।** नीतिमार्गेणाऽप्ययं पूज्यः—**नरपतिरिति।** कामार्थमप्ययं पूज्यः—**सम्राडिति।** साम्राज्यश्रिया जुष्टः सर्वं दातुं समर्थ इति। प्रसिद्धिरपि पूजाहेतुः। तदाह—**बृहच्छ्रवा इति।** बृहत् श्रवः कीर्त्तिर्यस्य। भक्तिमार्गेणाऽप्ययं पूज्यः—**साक्षान्महाभागवत इति।** अन्ये तु गुरुद्वारा भगवताऽङ्गीकृता महाभागवता भवन्ति। अस्य तु भगवानेव गुरुः। अतः साक्षान्महाभागवतत्वम्। वैदिकविचारेणाऽप्ययं पूज्यः। वेदार्थपालकत्वान्मन्त्रद्रष्टृत्वाच्च। तदाह—**राजर्षिरिति।** कर्मणाऽप्ययं पूज्यः—**हयमेधयाडिति।** हयमेधेनेष्टवान्। किञ्च। धर्मादिविचारव्यतिरेकेणाऽपि केवललौकिकविचारेणाऽपि पूज्यः। तदाह—**क्षुत्तृट्श्रमयुत इति।** ते पूर्वमुक्ता योगाज्ज्ञाताः। विशुष्यत्तालुत्वादीनः। एवं सर्वप्रकारेण पूज्यः शापं नाऽर्हति। तस्मात्पूज्यपूजाव्यतिक्रमादधर्मः। दोषैकदर्शनान्नीचत्वं च जातमित्यर्थः॥ ४५॥

किञ्च। भक्तद्रोहे भगवान् क्रुध्यति। तेन सर्वनाशो भविष्यतीति भीतः सन् भगवन्तं प्रार्थयते—

अपापेषु स्वभृत्येषु बालेनाऽपक्वबुद्धिना।
पापं कृतं तद्भगवन् सर्वात्मा क्षन्तुमर्हसि॥ ४६॥

---

१ कामनोपभोग्यमिति क. ग. घ. २ सदाचाररूप इति क. ग. घ. ३ अर्थकामा अभिनिविष्टा एवेति ख. अर्थकामा एव अभिनिविष्टा एवेति ग. घ. ४ प्रवर्तत इति क. वर्त्तन्त इति घ. ५ प्रजाहेतुरिति घ. ६ बृहच्छ्रवाः कीर्त्तिरिति ख. ७ सर्वेण प्रकारेणेति घ.

अपापेष्विति । हे भगवन् ! **स्वभृत्येषु** तव भृत्येषु । पाल्यभृत्येषु वा । विचार्यमाणे अपापेषु । **अपक्वबुद्धिना** अदूरदर्शिना । "**न वै शिशूनां गुणदोषयोः पदमि**"ति ज्ञापनार्थमाह—**बालेनेति** । पापं शापरूपम् । क्षमायां हेतुः—**सर्वात्मेति** । सर्वेषामेव त्वमात्मा । अतः स्वकीयपरकीयकृतवैषम्याभावः । ननु ब्राह्मणानां किं भयम्? तत्राऽऽह—**भगवानिति** । अनेन मोक्षविरोध उक्तः ॥ ४६ ॥

भक्तिविरोधं वदन् तेनाऽपि शापे दत्ते समः समाधिर्भविष्यतीत्याशङ्कां परिहरति—

तिरस्कृता विप्रलब्धाः शप्ताः क्षिप्ता हता अपि ।
नाऽस्य तत्प्रतिकुर्वन्ति तद्भक्ताः प्रभवोऽपि हि ॥ ४७ ॥

तिरस्कृता इति । अपि गालिदानादिभिस्तिरस्कृताः । वक्रोक्त्या **विप्रलब्धा** वञ्चिताः । **शप्ता** इदानीमेव । **क्षिप्ता** अधिक्षिप्ताः । हतास्ताडिताः । गुणक्रियास्वरूपाहङ्कारदेहनाशेऽपि न प्रतीकारं कुर्वन्तीत्यर्थः । प्रतिकूलतया करणं तु दूरापास्तम् । तत्र हेतुः—**तद्भक्ता इति** । अत एव समर्था अपि । हि युक्तोऽयमर्थः । शक्तौ क्षमाया उचितत्वात् ॥ ४७ ॥

एवं पितुरनुतापनिरूपणेन राज्ञो निर्दुष्टत्वं निरूप्य सदुष्टस्य सदुष्टानुमोदनं युक्तमेवेतीमामाशङ्कां परिहर्तुमृषिं स्तौति—

सूत उवाच—

इति पुत्रकृताघेन सोऽनुतप्तो महामुनिः ।
स्वयं विप्रकृतो राज्ञा नैवाऽघं तदचिन्तयत् ॥ ४८ ॥

इतीति । अन्यकृतेनाऽपि पापेन सोऽनुतप्तो जातः । तत्र हेतुः—**महामुनिरिति** । भगवताऽप्यनुचितं ज्ञातमिति भगवद्धृदयपरिज्ञानान्महामुनित्वम् । किञ्च । सर्पस्थापनेन स्वयं राज्ञा विप्रकृतस्तदपराधं मनसाऽपि न स्मृतवान् । अतः परम्पराऽपि पापभीरुत्वाद्भगवद्धृदयज्ञानाद्दोषादर्शित्वाच्च महान् मुनिः ॥ ४८ ॥

उभयोस्तुल्यतयोपसंहरति—

प्रायशः साधवो लोके परैर्द्वन्द्वेषु योजिताः ।
न व्यथन्ति न हृष्यन्ति यत आत्माऽगुणाश्रयः ॥ ४९ ॥

प्रायश इति । **साधवो**, राजा मुनिश्च प्रकृते । सामान्यतस्तु सर्वे । **लोके** सर्वत्रैव । **परै**-रसाधुभिः । तदानीं तेन राज्ञा ऋषिबालकेन च । साधारण्ये त्वन्यैः । द्वन्द्वेषु सुखदुःखादिषु योगं प्रापिताः । दुःखेषु योजिता न व्यथन्ति । सुखे च योजिता न हृष्यन्ति । तस्माद्यदेतयोः पश्चात्क्षो-

१ स्वपाल्येति क. २ अविचार्य्यमाणेति क. ३ अपूर्वदर्शिनेति घ. ४ तिरस्कृता अपीति क. ५ अपिर्नास्ति क. ग. घ. ६ परिर्नास्ति ख. ७ दोषदर्शित्वादिति घ. ८ महामुनिरिति क. ९ तदानीन्तनराज्ञेति क. ग. घ. १० दुःखेन योजिता इति क. ग. ११ व्यथयन्तीति क. १२ सुखेनेति क. ग.

भाभावस्तद्युक्तमेव । तत्रोपपत्तिमाह—यत आत्माऽगुणाश्रय इति । गुणा हर्षादयः । तेषामाश्रयोऽन्तःकरणमेव । न त्वात्मा । अतस्तेषामन्तःकरणाध्यासाभावात्क्षोभाभाव उचित इति भावः ॥ ४९ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षित
विरचितायां प्रथमस्कन्धेऽष्टादशोध्यायः ॥ १८ ॥

ऊनविंशोऽध्यायः ।

सर्वदोषनिवृत्तिस्तु पूर्वाध्याये निरूपिता ।
प्रमादेऽपीश्वरे[1]च्छातो व्यामोहाभाववर्णनात् ॥ १ ॥

अधुना पूर्णगुणता वैराग्यज्ञानभक्तिषु ।
यशःकर्मसमाजश्रीभा[2]वेषु च निरूप्य[3]ते ॥ २ ॥

एकोनविंशे वैराग्यात्प्राये मुनिगणागमः ।
तत्र पृष्टार्थसन्देहे शुकागम इतीर्यते ॥ ३ ॥

मुनयो भगवद्भक्तयानं द्रष्टुं हरेः कथाम् ।
श्रोतुश्च भावितज्ज्ञानाद्विवादस्तु शुकोन्नतौ ॥ ४ ॥

वैराग्यस्य प्रकर्षेण प्रकर्षोऽत्र विवक्षितः ।
ज्ञाने तुल्येऽपि देवर्षेस्त्यागाभावान्न वक्तृता[4] ॥ ५ ॥

भार्गवस्याऽपि रामस्य व्यासस्याऽपि हरेस्तनोः ।
गुरुणैव [5]स्वरूपाप्तिज्ञानदानान्न वक्तृता ॥ ६ ॥

द्वात्रिंशल्लक्षणोपेतः शुक एव ततो गुरुः ।
एतदर्थं हि भगवानवतीर्णो वृषध्वजः ।
बी[6]जाधानोत्तरं रक्षा विष्णोरन्ते शिवात्मना ॥ ७ ॥

एवं पूर्वाध्याये राज्ञः शापो निरूपितः । इदानीमद्भुतकर्मणो भगवतः शापफलं निरूप्यते गङ्गासत्सङ्गज्ञानानि । तत्र प्रथमं वैराग्यापरनाम नैरपेक्ष्यमनुताप[7]लक्षणतपसा सह निरूप्यते चतुर्भिः । "**कृते पापेऽनुतापो वै यस्य पुंसः प्रजायते । प्रायश्चित्तं स्मृतं तस्य हरिसंस्मरणं परमि**"ति हरिसंस्मरणाङ्गभूतमनुतापं निरूपयन् भक्तस्य त[8]द्भक्तिरूपमिति तदङ्गेन नैरपेक्ष्येण सह निरूपयति—

---

१ ईश्वरेच्छाया इति घ. २ श्रीर्भावेष्विति क. ३ यतो महानिति क. ग. ४ पात्रतेति घ. ५ स्वरूपाप्तिज्ञानेत्यादि क. ग. स्वरूपास्तिज्ञानेत्यादि घ. ६ बीजधानान्तरमिति ख. ७ अनुतापलक्षणमिति घ. ङ. ८ तद्भक्तिपरमिति क. तद्रूपमितीति ग.

सूत उवाच—

महीपतिस्त्वथ तत्कर्म गर्ह्यं विचिन्तयन्नात्मकृतं सुदुर्मनाः ।
अहो मयाऽमीवमनार्यवत्कृतं निरागसि ब्रह्मणि गूढतेजसि ॥ १ ॥

महीपतिरिति । ततः समागत्य श्रमापनोदनानन्तरं यदा राज्यविचारार्थं सिंहासनस्थो महीपतिर्जातः । अथ तदैव पूर्वकृतं कर्म स्मृतवान् ब्राह्मणस्य गले सर्पदानलक्षणम् । तुशब्देन पूर्वभावो निवारितः । **गर्ह्यं** निषिद्धत्वेऽप्यपकीर्त्तिजनकम् । लोकद्वयनाशकमित्यर्थः । चिन्तान्तरपरित्यागेन विशेषाकारेण तदेव चिन्तयन् दुर्मना जातः । यद्यपि दण्डादिप्रकारेण चौरवधं करोति तदाऽप्यन्यद्वारा कारयति न तु साक्षात् । इदं तु स्वयमेव कृतमिति दुर्मना जातः । मनसः शोकजनकत्वाद्दुष्टत्वम् । शोके भगवत्स्मरणात्सुष्ठुत्वम् । अन्यथा मूर्च्छैव स्यात् । तस्याऽनुतापाभिलापमाह । **अहो** इत्याश्चर्य्ये । **मया** भगवद्भक्तेन धर्मपालकेन **अमीवं** पापमपराधरूपं निःशङ्क**मनार्यवत्** स्वभावदुष्टवत् कृतम् । स्वभावदुष्टोऽपि नैतादृशेऽपराधं करोतीति विषयं वर्णयति—**निरागसि ब्रह्मणि गूढतेजसीति** । प्रमाणविचारेण लोकविचारेण वा निरपराधे न दण्डः क्रियते । किञ्च । प्रमेयविचारेणाऽपि जीव एव दण्डो न ब्रह्मणि । नीतिविचारेणाऽपि यत्र सर्वनाशो न सम्भावितस्तत्र दण्डः । न तु गुप्ततेजसि सर्वनाशके । गूढत्वान्न तदैव दाहः । अन्यथा तावन्मात्रदाहः स्यात् ॥ १ ॥

तर्हि किं कर्त्तव्यमित्याकाङ्क्षायां विषय एव करिष्यति न मया किञ्चित्कर्त्तव्यमित्याह—

ध्रुवं ततो मे कृतदेवहेलनाद्दुरत्ययं व्यसनं नातिदीर्घात् ।
तदस्तु कामं ह्यघनिष्कृताय मे यथा न कुर्यां पुनरेवमद्धा ॥ २ ॥

ध्रुवमिति । ननु वैष्णवस्य तव न किञ्चिद्भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—**देवहेलनादिति** । अन्तःस्थितो भगवानेव तेन ध्यायमानः । स तु देवालयरूपः । अतो देवालयापकारे देव एवाऽपकृतो भवतीति "**भक्तोऽपि भगवद्द्रोहमाचरन्नरकं व्रजेदि**"ति न्यायाद्ध्रुवं व्यसनं भविष्यति । **व्यसनं** नाम चिकीर्षितसर्वपुरुषार्थप्रतिबन्धपूर्वकस्वव्यापारसहितचित्तव्याकुलता । तच्च द्विविधम् । स्वाश्रयदेहादिनाशकमुपायनिवर्त्यं वा । तत्र दुरत्ययं स्वाश्रयनाशकं व्यसनम् । दुःखेनाऽत्ययो यस्येति दुःखरूपं फलं दत्वा शाम्यतीत्यर्थः । अत्युत्कटत्वाच्छीघ्रमेव भविष्यतीत्याह—**नातिदीर्घादिति** । तदैव न जात इत्यतिपदम् । प्रतीकारादनन्तरमेव सर्वस्याऽप्यप्रतीकार्यतापरिज्ञानात्प्रतीकारः क्रियतामित्याशङ्क्याऽऽह—**तदस्त्विति** । यस्य देहादिः प्रियो भवति यस्य भगवदपराधेऽपि देहादे रक्षणीयता भवति तस्य प्रतीकारप्रयत्नः । "**अस्माभिर्यदनुष्ठेयमि**"ति न्यायेनाऽस्माकं तदभीष्टमेव । अतः प्रार्थयते—**तदस्तु काममिति** । व्यसनस्य सङ्कोचो माऽस्तु । देहादिनाशस्याऽस्माभिरेव चिकीर्षितत्वात् । तथा प्रार्थनायां हेतुः—**अघनिष्कृतायेति** । पापापनोदाय । **मे** इति साक्षान्ममैवाऽस्तु । नन्वपराधो धर्मः । तदर्थं धर्मिनाशोऽनुचितः । असमानत्वात् । तत्राऽऽह—**यथा न कुर्यामिति** । शरीरे विद्यमाने साक्षात्करणं सम्भवति । शरीराद्यभावे तु राज्यपुत्रादिद्वारा । अतः अद्धा साक्षादेवाऽस्त्वित्यर्थः ॥ २ ॥

---

१ पूर्वपक्षवत्पूर्वभाव इति क. ग. पूर्वाभाव इति घ. २ दण्डादिप्रकारेणैवेति घ. ३ शोकेनेति क. घ. ४ प्रमाणविचारे इति ख. ५ स्वाश्रयदेहातिनाशक इति क. ख. ६ यास्यतीत्यर्थ इति क. ग. अत्येतीत्यर्थ इति घ. ङ. ७ इत्यपिपदमिति घ. ङ. ८ प्रतीकरणानन्तरमिति क. ग.

नन्वतिरागिणोऽप्येवमुक्तिः सम्भवतीति तद्व्यावृत्त्यर्थं पाक्षिकदोषपरिहारार्थं चाऽऽह—

अद्यैव राज्यं बलमृद्धकोशं प्रकोपितब्रह्मकुलानलो मे ।
दहत्वभद्रस्य पुनर्न मेऽभूत्पापीयसी धीर्द्विजदेवगोभ्यः ॥ ३ ॥

अद्यैवेति । शेषरक्षार्थं नाऽऽत्मनि प्रार्थना किन्तु साक्षात्सम्बन्धाभावार्थम् । अतो ब्राह्मणापराधनैमित्तिकदेहनाशः[1] । साक्षात्प्रकोपितो ब्रह्मकुलानलो राज्यं सेनां धनं च नाशयतु[2] । सात्त्विकराजसतामससुकृतादेतत्त्रयं भवति । ततस्तत्कारणादृष्टस्य समाप्तत्वान्निष्प्रत्यूहं दहतु । तत्र साधकमाह—**अभद्रस्येति** । न विद्यते भद्रं यस्येति । न हि कल्याणादृष्टे प्रबुद्धे विद्यमाने पापीयसी धीर्भवति । अतः "**अपदोषतैव विगुणस्य गुण**" इति न्यायेन पुण्याभावे राज्यादीनां दोषजनकत्वात्तदभावप्रार्थना युक्तेत्याह—**पुनर्न मेऽभूदिति** । सकृद्[3]यज्ञातं तन्निमित्तदाहार्थे[4] उपयुज्यते । अतः समीचीनं जातमिति विचारेण नैश्चिन्त्यं श्लोकत्रयार्थः ॥ ३ ॥

महतां हि फलप्राप्तौ स्पृहाभाव[5] एव विलम्बहेतुः[6] । अतः स्पृहाया जातत्वात्तत्कदा भविष्यतीति चिन्तयन्नथ तदनन्तरमेव शापमशृणोदित्याह—

स चिन्तयन्नित्थमथाऽशृणोद्यथा मुनेः सुतोक्तो निर्ऋतिस्तक्षकाख्यः ।
स साधु मेने न चिरेण तक्षकानलं प्रसक्तस्य विरक्तिकारणम् ॥ ४ ॥

स चिन्तयन्निति । **इत्थमिति** पूर्वोक्तप्रकारेण । शमीकप्रेषितब्राह्मणमुखात्तक्षकाख्यो निर्ऋतिरित्यशृणोत्[7] । यद्यपि इति पदं नास्ति न वा तथा पदं तथापि यथापदस्य सम्बन्धिनो विद्यमानत्वाद्यथा निर्ऋतिस्तथाऽशृणोदित्यर्थः । स्वरूपतः पदार्थस्य ज्ञातत्वात्प्रकारस्यैवाऽज्ञानादनधिगतार्थगन्तृत्वेन प्रकारस्यैव श्रोतव्यत्वम् । "**सर्वे[8] ह्यस्य मृत्यवो वेष्टा** (?)" इति श्रुतेः । मृत्यन्तराभावान्न तक्षकस्य मृत्युहेतुत्वमपि तु मृत्युत्वमेवेत्याह—**तक्षकाख्य इति** । एवं श्रुत्वा यत्कृतवांस्तदाह—**स साधु मेन इति** । **स इति** पूर्वोक्तो राजा । अन्यथेदानीं विचारस्य कर्त्तव्यत्वे शीघ्रं साधु मननं न सम्भवेत् । ततश्च कर्त्तव्यनिर्द्धाराभावात्परिमितकाले विलम्बो भवेत् । तदाह—**न चिरेणेति** । स न चिरेण साधु मेने, किन्तु शीघ्रमेवेत्यर्थः । तक्षकानलस्य साधुत्वे हेतुः—**प्रसक्तस्य विरक्तिकारणमिति** । विषयेषु प्रसक्तस्य । विषयभोगस्या[9]ऽहेतुत्वं ज्ञापयन्नसमासमाह । नित्यसापेक्षत्वादसमर्थसमासः ॥ ४ ॥

एवं निरपेक्षतां निरूप्य कर्त्तव्यत्वेन सन्न्यासलक्षणं वैराग्यमाह—

अथो विहायेममपुञ्च लोकं विमर्शितौ हेयतया पुरस्तात् ।
कृष्णाङ्घ्रिसेवामधिमन्यमान उपाविशत्प्रायममर्त्यनद्याम् ॥ ५ ॥

अथो इति । इहामुत्रार्थफलभोगविरागो न ज्ञानार्थः किन्तु भगवत्सेवार्थ इति निरूपयितु-

---

१ अतो ब्राह्मणापराधार्थं नैमित्तिकं देहनाश इति क. ङ. २ नाशयेदिति घ. ङ. ३ असदिति घ. ङ. ४ तस्मिन्निमित्तदाहार्थे इति क. ख. घ. ५ स्पृहाभावे इति ख. ६ विलम्बे हेतुरिति क. ७ इति तथा अशृणोदिति क. ग. ८ सर्वेऽप्यस्येत्यादि ग. सर्वस्य मृत्यवो नेष्टा इति घ. ९ विषयभोग्यस्येति क. ग.

माह—**कृष्णाङ्घ्रिसेवामधिमन्यमान इति**। अत एव लोकपदप्रयोगः । न तु लोके भोगपरित्यागः। भक्तिमार्गेण भगवत्सेवायाः शरीरमात्रसाध्यत्वात् । ननु शापेनाऽयमेवं करोति परित्यागम् । अतः कथमस्य भक्तत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—**विमर्शितौ हेयतया पुरस्तादिति**। पूर्वमेव त्यक्तव्याविति भगवत्सेवार्थं विचारितौ। केवलशरीरेण भगवत्सेवां करिष्यंस्तस्य शरीरस्य क्रियान्तरे विनियोगाभावार्थमनशनं कृतवानित्याह—**उपाविशत्प्रायमिति**। **प्रायम्**। अनशनम्। प्रायस्य सर्वथाऽन्नपरित्यागरूपस्य भगवद्व्रतेनाऽभीष्टत्वात्प्रायस्य कर्मत्वम् । अन्यथा तादर्थ्ये चतुर्थी स्यात् । अन्नमयत्वाच्छरीरस्य तदभावे वैक्लव्येन सेवाऽभावमाशङ्क्य अमर्त्यानां नदीत्वाद्गङ्गासमीप उपविष्टः। न विद्यते मर्त्यं येषां देवानां तेषां नदी। प्रत्यहमन्नभक्षणेन देहे वृद्धिक्षययोर्जायमानत्वात्पूर्वं साधनत्वेन गृहीतस्य देहस्य नाशाद्देहान्तरस्य च साधकत्वसन्देहाद्गङ्गायाश्च यथास्थितवस्तुस्थापकत्वाद्गङ्गातीरे प्रायः। अमर्त्यत्वं नदीकृतमेव। तत्तीरे जाता अमर्त्या भवन्तीति । अत इदमपि शरीरमुत्तरोत्तरं केवलतेजसा निष्पाद्यमानं गङ्गासम्बन्धादमर्त्यत्वमापन्नं सत् भगवत्सेवायां फलमुखाधिकारि भविष्यतीति तथा यत्नः। इदानीन्तनानामाधिभौतिकत्वादाधिभौतिकरूपेण साऽभिव्यक्ता न तत्फलं साधयति ॥ ५ ॥

एवं योग्यदेहसाधकत्वेन गङ्गायाः परम्परोपयोगमुक्त्वा भक्तौ साक्षात्फलरूपमुपयोगमाह—

या वै लसच्छ्रीतुलसीविमिश्रकृष्णाङ्घ्रिरेण्वभ्यधिकाम्बुनेत्री ।
पुनाति लोकानुभयत्र सेशान्कस्तां न सेवेत मरिष्यमाणः ॥ ६ ॥

या वै लसदिति। अधिकारिशरीरं प्राप्य भगवत्सेवायां प्रथमतश्चरणप्रक्षालनम् । भावनायां तस्यां क्रियमाणायां प्रक्षालनं जातमित्यभिज्ञापिका गङ्गा। तस्या अभिज्ञापकं रूपमाह। या ब्रह्मसदने ब्रह्मकर्त्तृकचरणक्षालनात्पूर्वं नित्यपूजायां लक्ष्मीसमर्पिततुलसीचरणारविन्दे स्थिता। भक्तकार्यार्थं व्यापृतस्य भगवतश्चरणस्य वा भूतसंस्कारकपक्षमाश्रित्य "**तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहतिसम्परिष्वक्त**" इति न्यायेन कृतप्राणिपुण्यपुञ्जस्य सम्बन्धिनां भक्तत्वे सति भगवदीयशरीरनिष्पादनार्थं भगवच्चरणे सम्बन्धं प्राप्य भक्तानां तत्सम्बन्धे तादृशं शरीरं निष्पादयितुं स्थितस्य चरणप्राप्तेः पूर्वमेव तत्प्राप्तिसाधकत्वं गङ्गाया वदति—**कृष्णाङ्घ्रिरेण्विति**। श्रीतुलस्या विमिश्रो योऽङ्घ्रिरेणुः। अनेन तस्मिञ्छरीरे भक्तत्वभक्त्योः सहजसबन्धे हेतुरुक्तः। बहूनां भूमौ स्थितानां भक्तानां तादृशशरीरनिष्पादनार्थं कृष्णाङ्घ्रिरेणव एव अभितः अधिका यस्य तादृशमम्बु नयतीत्यम्बुनेत्री। परिमितं च गङ्गाजलं परिमितं च कमण्डलुजलमपरिमिताश्च चरणरेणव इति न सम्यक्प्रक्षालनपर्याप्तमम्बु भवति। अतो रेणव एवाऽधिकाः। इदानीन्तनजलेऽपि भक्तं प्रत्येव तदभिव्यक्तीकरणं नाऽन्यं प्रतीति नेतृपदेन सूचितम्। तस्य प्रासङ्गिकं फलद्वयमाह—**पुनातीति**। त्रीनपि लोकानुभयत्राऽन्तर्बहिः सेकात् पुनाति। सेशान्वा। पालकमहादेवसहितान्। अनेन भक्तानां भूमावुत्पन्नानामधिकदोषसंबन्धाभावः सूचितः। अत एव यो मरिष्यमाणः पूर्वदेहत्यागेच्छुस्तादृशशरीरोत्पादिकां गङ्गां को वा न सेवेत ॥ ६ ॥

---

१ भगवद्व्रतत्वेनेति क. २ ज्ञायमानत्वादिति ग. ङ. ३ केवलं तेजसेति क. ग. ४ नित्यपूजायाञ्चेति ख. ५ भगवच्चरणसम्बन्धमिति ग. घ. ६ तत्सम्बन्धि इति क. ग. ७ नेत्रपदेनेति ग. घ. ८ सेकानिति ख. सेशानिति ग. घ.

एवं गङ्गातीरे प्रायोपवेशनं कर्त्तव्यमिति युक्त्या निश्चित्य स्वस्याऽभक्तत्वे सर्वमन्यथा स्यादिति तद्दोषं पाण्डवेयत्वेन परिहरन्नग्रिमकर्त्तव्यमाह—

इति व्यवच्छिद्य स पाण्डवेयः प्रायोपवेशं प्रति विष्णुपद्याम् ।
दध्यौ मुकुन्दाङ्घ्रिमनन्यभावो मुनिव्रतो मुक्तसमस्तसङ्गः ॥ ७ ॥

इति व्यवच्छिद्येति । विष्णुपद्यां प्रायोपवेशनं प्रति पूर्वोक्त[1]प्रकारेण पक्षान्तरनिराकरणपूर्वकं विशेषेणेमं पक्षमवच्छिद्य निश्चित्य दध्याविति सम्बन्धः । यतः स पाण्डवेयः । कदाचिदाध्यात्मिकस्य बलिष्ठत्वे[2] पूर्वोक्तं न भविष्यतीति पूर्वसहायत्वेन मुकुन्दाङ्घ्रिमेव दध्यौ । मोक्षदातृत्वेन स्वतन्त्रतया ध्यानस्योपयोगं वारयति । अङ्घ्रिमित्येकत्वसङ्ख्या अविवक्षिता ग्रहवदुत्तर[3]त्रोपयोगार्थम् । तेन सन्निधानात्पूर्वशेषत्वं फलिष्यति । अनन्यो[4] भक्तिः पुरुषार्थसाधिकेति तां वक्तुमाह—**अनन्यभाव इति** । न विद्यते अन्यस्मिन्भावो यस्य । [5]प्रायगङ्गादीनामपेक्षितत्वात्स्वतन्त्रता मा भवत्वित्येतदुक्तम् । अनेन मनोदण्डोऽप्युक्तः । वाचनिकं कायिकञ्चाऽऽह—**मुनिव्रतो मुक्तसमस्तसङ्ग इति** । मुनिवद्व्रतं यस्य । वृथालापपरिवर्जनं[6] मौनम् । मुनिव्यतिरिक्तैः सह वा भाषणनिषेधः । अन्यथा गृहीतव्रतस्य त्यागः प्रसज्येत । मुक्ताः सर्वे सङ्गा येन । पुत्रमित्रादिभिर्मनसा सङ्गाः परित्यक्ताः । आज्ञया शरीरादपि व्यावर्तिताः ॥ ७ ॥

एवं स्वकर्तव्ये कृते शिष्टं भगवानेव करिष्यतीति भागवतं शुकं च योजयन् समाज एव रस उत्पत्स्यत इति भक्तिरसोत्पत्त्यर्थं भगवत्कृतं मुनीनामागमनमाह—

तत्रोपजग्मुर्भुवनं पुनाना महानुभावा मुनयः सशिष्याः ।
प्रायेण तीर्थाभिगमापदेशैः स्वयं हि तीर्थानि पुनन्ति सन्तः ॥ ८ ॥

अत्रिर्वसिष्ठश्च्यवनः शरद्वानरिष्टनेमिर्भृगुरङ्गिराश्च ।
पराशरो गाधिसुतोऽथ राम उतथ्य इन्द्रप्रमदेध्मवाहौ ॥ ९ ॥

मेधातिथिर्देवल आर्ष्टिषेणो भरद्वाजो गौतमः पिप्पलादः ।
मैत्रेय और्वः कवषः कुम्भयोनिर्द्वैपायनो भगवान्नारदश्च ॥ १० ॥

अन्ये च देवर्षिब्रह्मर्षिवर्या राजर्षिवर्या अरुणादयश्च ।
तानार्षेयप्रवरान् समेतानभ्यर्च्य राजा शिरसा ववन्दे ॥ ११ ॥

तत्रोपजग्मुरिति । उपेति कालसामीप्यम् । अद्यैव तदर्थं भगवताऽऽज्ञप्तास्ते समागता इति न किन्तु पूर्वमेव लोकतीर्थपावित्र्यार्थं भगवता नियुक्तास्तथा कुर्वन्तीत्याह—**भुवनं पुनाना इति** । अन्यथा मुनीनामेतच्छेषत्वं स्यात् । पावने सामर्थ्यमाह—**महानुभावा इति** । अनाहूतानामप्यत्रत्यप्रयोजनज्ञाने हेतुः—**मुनय इति** । **सशिष्या इति** शिष्याणां पुनर्बोधनव्यावृत्त्यर्थं रसिकत-

१ पूर्वोक्तप्रकारान्तरेणेति ख. २ बलिष्ठत्वेनेति क.ग. ३ उत्तरोत्तरत्रेति क. ४ अनन्या भक्तिमिति ख. अन्यथा भक्तीति घ. ५ प्रायो गङ्गादीनामिति क, घ ६ वृथालापवर्जितमिति ख.

यैवाऽग्रे कथाकरणार्थम् । प्रायेणेति स्वतन्त्रतया तीर्थाभिगमनरूपाश्रमधर्मकर्तृत्वव्यावृत्त्यर्थम् । यद्यपि "**यद्यदाचरति श्रेष्ठ**" इति न्यायेन लोकशिक्षार्थमपि तीर्थाभिगमनं सम्भवति तथापि न तन्मुख्यं प्रयोजनम् । तदाह—**अपदेशैरिति** । व्याजैरित्यर्थः । एतेषां पावनकर्तृत्वं साधुत्वेनैवेत्यन्ते तदाह । आत्रेया ब्राह्मणेषु मुख्या इति प्रथमतोऽत्रिर्गणितः । **शरद्वान्** कृपः । अन्यो वा । **गाधिसुतो** विश्वामित्रः । **रामः** परशुरामः । **उतथ्यो** गौतमपिता । एवं ब्रह्मर्ष्यादिभगवद्भक्तान्ता गणिताः । अथेत्यन्ता ज्ञानप्रतिपादकाः । रामादिपिप्पलादान्ता धर्मप्रतिपादकाः । मैत्रेयादिनारदान्ता भक्तिप्रतिपादकाः । आद्या नवधा । गुणैः । प्रकृतिविकृतिभेदेन पञ्चविधस्य कर्मणो दशविधत्वात्तथा मध्यमाः । षड्गुणैश्वर्याद्भगवतस्तत्प्रतिपादका भक्ताः षड्विधाः । चकारान्नारदशिष्यास्तत्त्वेन गणिताः । अन्येऽपि तच्छिष्याः प्रकीर्णकाः । तानाह—**अन्ये चेति** । अत एव ऋषित्रयग्रहणम् । अरुणः कश्चिदृषिः । तेष्वागतेषु राज्ञः कृत्यमाह—**तानिति** । आर्षेयेषु ऋषिवंशेषु प्रवराः श्रेष्ठाः । यज्ञे वृता वा । एकदैव सर्वे समागता इति समुदायेनैव पूजनम् । यथायोग्यं वा तत्सम्मत्या । "**वन्दनान्ता पूजे**"ति पूजासमाप्तिसूचकं वन्दनम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

"**यस्त्विच्छया कृतो धर्म**" इति दोषपरिहारार्थमव्यग्रेषु तेषु विज्ञापनार्थं पुनः प्रणामं कृत्वा स्वचिकीर्षितं कर्त्तव्यमकर्त्तव्यं वेति निर्द्धारार्थं बहिर्दृष्टयोत्तरनिराकणार्थं चाऽन्तर्निविष्टः सन् विनयार्थमुत्थितोऽञ्जलिं बद्ध्वा विज्ञापयामासेत्याह—

सुखोपविष्टेष्वथ तेषु भूयः कृतप्रणामः स्वचिकीर्षितं यत् ।
विज्ञापयामास विविक्तचेता उपस्थितोऽग्रेऽभिगृहीतपाणिः ॥ १२ ॥

सुखोपविष्टेष्विति । **अथेति** पूजावैयग्र्यसमाप्त्यनन्तरम् । विविक्ते सङ्घातात्पृथक्कृते आत्मनि चेतो यस्य । आभिमुख्येन गृहीतौ पाणी येन ॥ १२ ॥

प्रथमतः स्ववृत्तान्तं कथयन् श्लोकद्वयेनैहिकामुष्मिकञ्च साधनद्वयं द्वयेन प्रार्थयते । जातं द्वयम् । भगवत्कृपा महत्कृपा च । तथापि महत्कृपाया हेतुत्वात्प्रथममाह—

राजोवाच—

अहो वयं धन्यतमा नृपाणां महत्तमानुग्रहणीयशीलाः ।
राज्ञां कुलं ब्राह्मणपादशौचाद्दाराद्विसृष्टं बत गर्ह्यकर्म ॥ १३ ॥

अहो इत्याश्चर्ये । **वयमिति** श्लाघायाम् । **धन्यतमाः** । धनं पुरुषार्थमर्हन्तीति धन्याः । तत्राऽतिशयः सर्वपुरुषार्थप्राप्तिः । भवन्तश्च पुरुषार्थरूपाः । ते च सम्प्राप्ता इति । नन्वागमनमात्रेण स्वाधीनत्वाभावात्कथं पुरुषार्थप्राप्तिः । तत्राऽऽह—**महत्तमेति** । भगवदन्तरङ्गैरनुग्रहणीयं शीलं येषां तेषां शीले[10] ऋषिभिरनुग्रहः कृतः (?) । यादृशस्तादृशोऽस्य स्वभावो भवतु वयं तेषां पुरुषार्थसाधका

---

१ तथा करणार्थमिति क. २ प्रथमे तान्निर्गणिता इति क. प्रथममेवाऽत्रिरिति ग. घ. ङ. ३ ब्रह्मऋष्यादीत्यादि क. ग. घ. ४ पिप्पलान्ता इति क. ख. ग. ङ. ५ अन्येऽप्येतच्छेषा इति क. ग. ङ. अन्येऽप्येवं शेषा इति घ. ६ अन्तर्निष्ट इति ग. अनन्यनिक इति घ. ७ महत्कृपयेति क. ग. ८ नचाऽऽगमेनत्योदिति ग. ९ मात्रेणैवेति घ. १० शीलैरिति ग. घ. ङ.

भविष्याम इति । अत एव नृपाणां मध्ये श्रेष्ठाः । ननु राज्ञां ब्राह्मणानां च तुल्यत्वादेवंरूपता युक्तैव । किमाश्चर्यम् । "**अतो ह्यन्योन्यमात्मानं ब्रह्म क्षत्रं च रक्षत**" इति वाक्यात् । तत्राऽऽह—**राज्ञां कुलमिति** । तद्वाक्यं महापुरुषाणां कार्यप्रशंसापरम् । वस्तुतस्तु राज्ञां कुलमात्रम् । यत्र ब्राह्मणाश्चरणक्षालनं कृत्वाऽन्तः प्रविशन्ति तच्छुद्धाशुद्धमध्ये[1] वेदिकारूपं स्थानं भवति । तत्पादशौचमित्युच्यते । ततोऽपि दूराद्राज्ञां कुलम् । तत्रापि गन्तुमयोग्यम् । अन्तर्गमनं तु दूरापास्तमित्यर्थः । **बतेति** हर्षे । इदानीं तद्विपरीतं जातमिति । तेषां निकृष्टत्वे हेतुः—**गर्ह्यकर्मेति** । **गर्ह्यं** परहिंसालक्षणं कर्म यस्य ॥ १३ ॥

एवं तेषां कृपामुक्त्वा भगवत्कृपामाह—

तस्यैव मेऽघस्य परावरेशो व्यासक्तचित्तस्य गृहेष्वभीक्ष्णम् ।
निर्वेदमूलो द्विजशापरूपो यत्र प्रसक्तो भयमाशु धत्ते ॥ १४ ॥

तस्यैवेति । राज्ञां कुले कस्यचिद्गर्ह्यं कर्म न भवेदपि । अहं तु स एव । अत**स्तस्य** गर्ह्यकर्मणो **मे** । तत्रापि **अघस्य** केवलं पापरूपस्य । पूर्वं क्षत्रियत्वमपि स्थितम् । अधुना कुलाङ्गारत्वादघत्वम् । एतादृशस्याऽपि निर्वेदमूलो द्विजशापरूपो भगवानेव जातः । भगवतस्तथा भवने हेतुः—**परावरेश इति** । अन्यथा परेश एव स्यात् । अवरेषामस्मदादीनामनुद्धारकः स्यात्[2] । ननु शापस्य कथं भगवद्रूपत्वम् ? तत्राऽऽह—**निर्वेदमूल इति** । वैराग्यमूलः । षड्गुणानां मध्ये पर्यवसानरूपस्य वैराग्यस्य न ह्यन्यो मूलं भवितुमर्हति । अत एवाऽनन्तरूपत्वाद्भगवतो द्विजशापोऽप्येकं रूपम् । ननु शास्त्रद्वारा कथं न भगवान्वैराग्यहेतुर्जातः । अवत्वं तु कृपायामप्रयोजकम् । अत आह—**गृहेषु व्यासक्तचित्तस्येति** । बहुवचनं तु पुत्रादिगृहेष्वपि विशेषासक्तिः । स्वस्याऽपि साधनत्वेन तद्योजनात् । **अभीक्ष्णमिति** श्रवणेऽपि समयाभावः । "**न तस्य तत्त्वग्रहणाय साक्षादि**"ति न्यायात् । अतः शास्त्राणामसामर्थ्यम् । ननु गृह एव कथं न मोचयति । सर्वसमर्थत्वाद्भगवतः । तत्राऽऽह—**यत्र प्रसक्त इति** । येषु गृहेषु प्रसक्तः शीघ्रं हृदये भयमेव धत्ते । न तु भयापहारिणम् । अतो भयनिवृत्त्यर्थं तथा जातमित्यर्थः ॥ १४ ॥

एवं तयोरुपकारमुक्त्वा इदानीं स्वकर्तव्यमाह—

तं मोपयान्तं प्रतियन्तु विप्रा गङ्गा च देवी धृतचित्तमीशे ।
द्विजोपसृष्टः कुहकस्तक्षको वा दशत्वलं गायत विष्णुगाथाः ॥ १५ ॥

तं मोपयान्तमिति । एवमुपकारविषयं मा**मुपयान्तं** भवच्छरणमागच्छन्तं[3] **प्रतियन्तु** जानन्तु । हे **विप्राः !** विशेषेण पूरकाः । मामपि पूरयिष्यन्तीति भावः । देवतारूपा[4] गङ्गा च मां शरणागतं जानातु । गङ्गाया जलप्रकृतित्वं लोकप्रसिद्धमित्यचेतनशरणागतेरयुक्तत्वाद्देवीत्युक्तम् । भक्तचरणोदकशरणागतिर्न भगवन्मार्गविरोधिनी । ननु किं शापविमोक्षार्थं प्रार्थयसे ? नेत्याह । **ईशे** भगवति धृतचित्तं माम् । द्विजेन बालकेनोपसृष्टः प्रेषितः । कृत्रिमरूपेण तक्षकरूपेण वा कुहकः

१ तच्छुद्धाशुद्धकर्ममध्ये इति ग. २ अन्यथा अवरेषामिति क. ग. घ. ३ भगवच्छरणमिति क. ग. घ. ४ देवतारूपा चेति ख.

कृत्रिमवेषेण वञ्चकः । तक्षको वा । **वेत्यनादरे** । **अलं** अत्यर्थं दशतु । न काचिन्मम क्षतिरित्यर्थः । नन्वस्माकं तर्हि कोपयोगः? तत्राऽऽह—**गायत विष्णुगाथा इति** । एतावता बहिश्चित्तता निवारिता । "**पाक्षिकोऽपि दोषः परिशङ्कनीय**" इति चित्तस्य चञ्चलत्वादेवं प्रार्थना ॥ १५ ॥

एवमैहिकं प्रार्थयित्वाऽऽमुष्मिकं प्रार्थयते—

पुनश्च भूयाद्भगवत्यनन्ते रतिः प्रसङ्गश्च तदाश्रयेषु ।
महत्सु यां यामुपयामि सृष्टिं मैत्र्यस्तु सर्वत्र नमो द्विजेभ्यः ॥ १६ ॥

पुनश्चेति । मुक्तिस्तु न सम्भाविता नाऽपेक्षिता । राज्यरसभक्तिरसयोरत्यन्तवैलक्षण्याद्विरुद्धधर्माश्रयत्वाच्च भगवति रतिरेवाऽस्तु । न राज्यादिः । जन्म त्ववश्यम्भावि । देहजातिगुणक्रियासु न कोऽपि रसः । अतो यां यामेव सृष्टिमुपयामि तत्र तत्र भगवति रतिरस्तु । ननु सर्वस्याऽपि भगवत्त्वात्पुत्रादिषु रतिः सिद्धैव । तदलं प्रार्थनयेत्यत आह—**अनन्त इति** । देशकालवस्त्वपरिच्छिन्ने । तादृशत्वं न पुत्रादिषु । तस्या रतेः कारणमपि प्रार्थयते—**प्रसङ्गश्चेति** । अन्यथा सकृद्रतिमुत्पाद्य कार्यार्थमाक्षिप्तं साधनमुपक्षीणं स्यात् । न च सर्वदैव रतिः प्रार्थ्या । रतेर्मनोधर्मत्वेन सर्वदा तत्स्फुरणे देहादिनिर्वाहोऽपि न स्यात् । तादृशरतौ प्रमाणसाधनत्वाभावाच्च । वरस्यैव साधनत्वे उत्प्रेक्षायाश्च प्रमाणत्वे प्रकारान्तरे च युक्तिबाधाद्भगवत्त्वं पर्यवस्यति । तच्च भक्तानामनपेक्षितम् । रतिश्चाऽनित्या । स्नेहत्वात् । तस्य चाऽन्तःकरणधर्मत्वात् । न वा इच्छाविशेषो रतिः । विशेषस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात् । सुखविषयिणीच्छा न रतिः । स्वर्गकामनायास्तथात्वप्रसङ्गात् । पुत्रादिषु तदभावप्रसङ्गाच्च । अतः स्नेहः पदार्थान्तरम् । स भगवन्निष्ठ एव भगवद्विषयको ज्ञानवदैश्वर्यवद्वा भगवत्सम्बन्धात्तन्नैकट्यादन्यत्राऽपि भासते । उष्णस्पर्शवत् । यथा यथा भगवन्नैकट्यं तथा तथा स्नेहातिशयः । शारीरेऽप्यात्मनि तेन सहाऽतिनैकट्यात्परमस्नेहत्वम् । एवमध्यासेनाऽन्यत्र । "**वाक्यान्वयादि**"—त्यत्रैतदस्माभिः सम्यग्विवृतम् । अतो भगवन्नैकट्यसाध्यत्वात्स्वतस्तस्याऽसम्भवाद्भगवद्भक्तैरेव तत्साधयितुं शक्यत इति तैः प्रसङ्गः सर्वथा भवत्वित्याह—**प्रसङ्गश्चेति** । आश्रयोऽतिनैकट्यसूचकः । नाऽऽश्रितमात्रेणाऽन्यस्य नैकट्यं सम्पादयितुं शक्यमिति **महत्स्वित्युक्तम्** । चकारात्तेष्वपि रतिः । एवं ससाधना भगवति रतिः प्रार्थिता । अस्या बाधकाभावं प्रार्थयते—**मैत्र्यस्तु सर्वत्रेति** । "**अहमुच्चावचैर्द्रव्यैरि**"ति वाक्याद्भूतग्रामावमानने भगवत्तोषाभावात् । "**भक्त्यैव तुष्टिमभ्येती**" ति वाक्यात्फलप्रतिबन्धकं भूतावमाननं स्वरूपप्रतिबन्धकं च । भगवदतोषे भक्त्यनुपपत्तेः । मैत्र्यामेव नाऽवमाननं भवति । साम्येऽपि तद्वदेव माननेऽवमानकरणं प्रसज्येत । ननु ब्राह्मणातिक्रमस्य कृतत्वात्कथं वरो देयः? तत्राऽऽह—**नमो द्विजेभ्य इति** । महतां प्रणिपात एवाऽपराधशमने हेतुः । तस्मान्निष्प्रत्यूहा ससाधना भगवति रतिः प्रार्थिता ॥ १६ ॥

---

१ अत्यन्तमिति क. अन्यतरेति घ. ङ २ राज्यादीति घ. ३ एतादृशत्वमिति क. ग. ४ उपक्षिप्तमिति क. ग. ५ भगवद्विषयकज्ञानवदिति ग. ६ भूताग्रामावमानेनेति क.

तेषां सम्मतिमुखचेष्टामुपलभ्यैवमेव भविष्यतीत्यध्यवसायेन निश्चितः स्थित इत्याह—

सूत उवाच—

इति स्म राजाऽध्यवसाययुक्तः प्राचीनमूलेषु कुशेषु धीरः।
उदङ्मुखो दक्षिणकूल आस्ते समुद्रपत्न्याः स्वसुतन्यस्तभारः॥१७॥

इतीति। स्मेति प्रसिद्धे। सर्वैरेव ज्ञातमेवं निश्चित्य स्थित इति। **अध्यवसायो** निश्चयः। भूमौ सर्वत्र राक्षसानां व्याप्तत्वादन्ते तदावेशो मा भवत्विति कुशेषूपविष्टः। उत्तमभक्तेर्देवा अधिकारिण इति पितृत्वव्यावृत्त्यर्थं देवत्वसिद्ध्यर्थं पूर्वाग्रेषु दर्भेषूपविष्टः। तदाह—**प्राचीनमूलेष्विति। प्राचीनानि** पश्चिमभागे स्थितानि मूलानि येषाम्। तक्षकादिकृतभयाभावायाऽऽह—**धीर इति। उदङ्मुखो** गङ्गासम्मुखः। दक्षिणकूले अन्तर्वेद्यामास्ते। पूर्ववल्लट्प्रयोगः। **समुद्रपत्न्या इति।** इदानीं भगवदेकनिष्ठत्वान्नाऽन्यत्र दृष्टिरिति[1] भगवच्चरणारविन्दोदकत्वं परित्यज्य भगवत्प्राप्त्यर्थं लक्ष्मीपतेर्भगवतः समुद्रे शयनात्तत्पत्न्या दक्षिणकूलस्थितौ भगवन्तं वा समानयेदिमं वा तत्र नयेज्जामातृत्वाद्विज्ञापनां वा कुर्यादिति भगवल्लालसत्वज्ञापनायोक्तम्। प्राप्तराज्यचिन्तापरित्यागायाऽऽह—**स्वसुतन्यस्तभार इति।** स्वसुते न्यस्तो राज्यभारो येन॥ १७॥

तदा देवैरनुमोदित इत्याह—

एवं तु तस्मिन्नरदेवदेवे प्रायोपविष्टे दिवि देवसङ्घाः।
प्रशस्य भूमौ व्यकिरन्प्रसूनैर्मुदा मुहुर्दुन्दुभयश्च नेदुः॥१८॥

एवं त्विति। तुशब्देन तस्य सन्देहो निवारितः। नरदेवदेवत्वादिन्द्रतुल्यता। अनेनैव मार्गेण वैकुण्ठं गमिष्यतीति महाराजागमननिमित्तं वाद्यं चक्रुः। तदाह। दिव्येव देवसङ्घाः **प्रशस्य** साधु कृतमित्युक्त्वा। देवानुमोदने कार्यसिद्धिर्निश्चिता। भूमौ पुष्पवृष्टिं चक्रुः। इदं शकुनम्। **मुदा** हर्षेण। **दुन्दुभयो** देववाद्यानि **नेदुः** वादयामासुः। चकारादन्यान्यपि। तत्रोत्सवो जात इत्यर्थः। अनेन तस्य शापादिनाऽपि निश्चयेन गत्यन्तरं निवारितम्॥ १८॥

महर्षीणां कृत्यमाह—

महर्षयस्तं समुपागता ये प्रशस्य साध्वित्यनुमोदमानाः।
ऊचुः प्रजानुग्रहशीलसारा यदुत्तमश्लोकगुणाभिरूपम्॥ १९॥

महर्षय इति। सम्यगुपागता[2] राजनिर्याणपर्यन्तं तद्धितपूरकत्वेन समागताः। तेऽपि प्रशंसां कृत्वा। विप्रप्रशस्तं निरङ्गमपि साङ्गं भवतीति सूचितम्। अनुमोदमानाः साधु कृतमिति। अनेनेच्छया कृतत्वदोषो निवारितः। तेषां तथा[3] कथने हेतुमाह—**प्रजानुग्रहशीलसारा इति।** तेषामृषीणामेते राजानः प्रजाः। तास्वनुग्रहरूपमेव यच्छीलमनुग्रहहेतुभूतं वा तदेव सारो येषाम्। अनेन ते यद्यनुग्रहं न कुर्युर्निःसारा एव भवेयुरिति सूचितम्। किञ्च। परमभक्ते राजनि तत्कर्त्तव्यमेवेत्य-

१ नात्रदृष्टिरिति क. ग. २ सम्यक् समुपागता इति क. ग. घ. ३ कथाकथने इति घ.

भिप्रायेणाऽऽह—**यदुत्तमश्लोकगुणाभिरूपमिति** । उत्तमश्लोकस्य गुणेषु श्रवणार्थमभिरूपो योग्यः । अथवा । उत्तमश्लोकगुणैस्तुल्यः । यथा गुणश्रवणार्थं स्थातव्यं तथैतद्दर्शनार्थमपि[1] । प्रथमपक्षेऽयं[2] मुख्योऽधिकारीति श्रोतृत्वात्तस्य प्रशंसनं कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ १९ ॥

प्रशंसनमेवाऽऽहुः—

न वा इदं राजर्षिवर्य चित्रं भवत्सु कृष्णं समनुव्रतेषु ।
येऽध्यासनं राजकिरीटजुष्टं सद्यो जहुर्भगवत्पार्श्वकामाः ॥ २० ॥

न वा इति । हे राजर्षिवर्य ! इदं सर्वपरित्यागेन भगवत्परत्वं भवत्सु चित्रं न । तत्र हेतुः—**कृष्णं समनुव्रतेष्विति** । सम्बोधनेन मर्यादायाः परमसीमा सूचिता । कृष्णमनु व्रतं येष्विति । यथा भगवान्सर्वं कार्यं कृत्वा प्रचलितस्तदीयैरपि तथा कर्त्तव्यमिति । तत्र निदर्शनं भवतां पितामहाः । **ये पाण्डवा अध्यासनं** सिंहासनं राजकिरीटैर्जुष्टं सार्वभौमासनमप्रतिद्वन्द्वं भगवत्पार्श्वगमनेच्छया सद्य एव जहुः । तथा त्वयाऽपि भगवत्पार्श्वे गन्तव्यमित्यर्थः ॥ २० ॥

एवं तं स्तुत्वा तस्याऽनुरोधमिव ज्ञापयन्तो गूढाभिसन्धानेनाऽऽहुः—

सर्वे वयं तावदिहाऽऽस्महेऽथ कलेवरं यावदसौ विहाय ।
लोकं परं विरजस्कं विशोकं यास्यत्ययं भागवतप्रधानः ॥ २१ ॥

सर्वे वयमिति । अस्माभिः स्वोक्तं निर्वाह्य गन्तव्यम् । तावत्स्थातव्यमिति । तदेवाऽऽहुः । सर्व एव वयं यावदयं भगवत्स्थानं गच्छति तावदिहैवाऽऽस्महे स्थास्यामः । किं कृत्वा कुत्र गमिष्यतीत्याकाङ्क्षायामाह (?)—**अथेति** । सप्तदिनानन्तरं कलेवरं विहाय, असौ सङ्घातपरित्यागेनैकः, परं लोकं व्यापि वैकुण्ठं, यत्र रजःसम्बन्ध एव नाऽस्ति । शुद्धसत्त्वात्मकं प्रकृतेः परं वा । विशोकमतमस्कं निरवद्यं वा । सर्वथा यास्यति । तत्र हेतुः । भागवतेषु प्रधानः । भागवताः प्रधानं यस्येति वा । तावत्स्थातव्यमिति सम्बन्धः ॥ २१ ॥

एवं तेषामनुग्रहं श्रुत्वा बहुकालं स्थास्यन्तीति ज्ञात्वा तावन्मया सर्वे सन्देहा निवारणीया इति तदर्थं प्रष्टुं यत्कृतवांस्तदाह—

आश्रुत्य तेषां वचनं परीक्षित्समं मधुच्युद्गुरु चाऽव्यलीकम् ।
अभाषतैताननभिवन्द्य युक्तं शुश्रूषमाणश्चरितानि विष्णोः ॥ २२ ॥

आश्रुत्येति । परीक्षितत्वात्तदीयवचनस्य सत्यता निर्धारिता । तेषां वचसि चत्वारो गुणाः सन्ति पुरुषार्थचतुष्टयहेतवः । तत्र **समं** स्वस्य राज्ञश्च तुल्यतया हितचिन्तनम् । अनेन ज्ञानरूपतोक्ता । **मधुच्युत्** । सर्वथा भगवत्समीपं यास्यतीति मधु च्योतति । अनेन कामरूपता । **गुरु च** । अर्थगौरवं तावत्स्थास्याम इति । सर्वहितं तावत्करिष्याम इत्यर्थतुल्यता । चकारात्प्रशंसा च । **अव्यलीकं** निष्कपटम् । "**सद्यो जहुरि**" ति । अनेन धर्मरूपता । एवं सर्वपुरुषार्थरूपं तेषां वचनं श्रुत्वा, एतानभिवन्द्य, विष्णोश्चरितानि शुश्रूषमाणो वक्ष्यमाणमुक्तवान् ॥ २२ ॥

१ तथैव तद्दर्शनार्थमपीति क. २ प्रथमपक्षोऽयमिति ख.

तदेवाऽऽह—

राजोवाच—

समागताः सर्वत एव सर्वे वेदा यथा मूर्त्तिधरास्त्रिपृष्ठे ।
नेहाऽथ वाऽमुत्र च कश्चनाऽर्थः ऋते परानुग्रहमात्मशीलम् ॥ २३ ॥

समागता इति । अत्र सन्देहे नाऽन्यत्र गन्तव्यम् । यतः सर्वत एव यूयं सर्वे समागताः । प्रामाण्यं च भवत्स्वेव निर्णीतमित्याह—**वेदा यथेति** । **त्रिपृष्ठे** सत्यलोके । **मूर्तिधरा** अधिष्ठातृदेवतारूपविग्रहवन्तः । हेतुश्च भवद्वाक्ये नास्तीत्याह—**नेहेति** । इह वाऽमुत्र वा भवतां परानुग्रहव्यतिरेकेणाऽन्यत्प्रयोजनं नाऽस्ति । परानुग्रहोऽपि भवतामुद्देश्यो न भवति । किन्तु स्वभाव एव । अतः प्रमाणविचारेण प्रमेयविचारेण च भवद्वाक्ये शङ्कैव नास्ति ॥ २३ ॥

अतः किञ्चित्पृच्छामीत्याह—

ततश्च वः पृच्छ्यमिमं विपृच्छे विश्रभ्य विप्रा इतिकृत्यतायाम् ।
सर्वात्मना म्रियमाणैश्च कृत्यं शुद्धश्च तत्राऽऽमृशताऽभियुक्ताः ॥ २४ ॥

तत इति । **वः** युष्मान् पृच्छ्यं प्रष्टव्यमेव "**नाऽपृष्टः कस्यचिद्ब्रूयादि**"ति श्रुतेरिमं बुद्धिस्थं विशेषेण पृच्छे । **विश्रभ्य** भवत्सु विश्वासं कृत्वा युक्तिमप्यविचार्य । **विप्रा** इति पूर्ववत् । **इतिकृत्यतायाम्** । इत्येवंप्रकारेण कर्त्तव्यं तदितिकर्त्तव्यम् । तस्य भाव इतिकर्त्तव्यता । तस्याम् । तन्निमित्तं कर्त्तव्यनिर्द्धारः साधनप्रकारनिर्द्धारश्च वक्तव्य इति भावः । तत्र कालविशेषेण कर्त्तव्यं पृच्छति । **सर्वात्मना** सर्वप्रकारेण नित्यतया जीवनदशायां म्रियमाणैश्चाऽन्तकाले कृत्यं किं कर्त्तव्यमिति । **शुद्धम्** । दानादीनां कर्तृशुद्ध्यभावात्कर्त्तव्यतासन्देहः । अनेन कालादिहेतूनां यत्र शुद्ध्यर्थं नाऽपेक्षा तद्वक्तव्यमिति फलितम् । तादृशं नाऽस्तीति न वक्तव्यम् । यतो भवन्तोऽभियुक्ताः । अतस्तादृशेऽर्थे आमृशत सर्वतः प्रमाणानि विचारयतेत्यर्थः ॥ २४ ॥

एवं पृष्टे सर्वपरित्यागकर्त्तुरपरित्यागी गुरुर्न भवतीति भगवत्प्रेरणया शुकः समागत इत्याह—

तत्राऽभवद्भगवान्व्यासपुत्रो यदृच्छया गामटमानोऽनपेक्षः ।
अलक्ष्यलिङ्गो निजलाभतुष्टो वृतश्च बालैरवधूतवेषः ॥ २५ ॥

तत्राऽभवदिति । तत्रैवाऽभवत् प्रादुर्भूतः । तथा सामर्थ्ये हेतुः—**भगवानिति** । भगवत्त्वे हेतुः—**व्यासपुत्र इति** । तेषां दृष्टौ तथा भानं माऽस्त्वित्यन्यथा प्रदर्शनमाह—**गामटमान इति** । पृथिवीपर्यटनं परमहंसानां धर्मः । **अनपेक्ष इति** । पर्यटनधर्मेण नहि किञ्चिदपेक्षते । अतो राजवल्लीलया पर्यटनमित्यर्थः । अलक्ष्याणि लिङ्गानि महापुरुषचिह्नानि यस्य । द्वात्रिंशल्लक्षणान्यपि तस्मिन् वर्त्तन्ते । तेषु ज्ञातेषु लोका राजत्वं सम्पादयेयुः । षोडश लक्षणानि राज्ञः । द्वात्रिंशल्लक्षणानि महाराजाधिराजस्य । स भगवान् ब्रह्मविद्वा भवति । तेषां फलमाह—**निजलाभतुष्ट इति** ।

निजलाभस्तोषश्चेति फलद्वयम् । निजलाभेन तुष्टः । उभयोर्हेतुहेतुमद्भावात्[1] । अतः[2] **"आत्मलाभान्न परं विद्यत"** इति न श्रुतिविरोधः । क्रीडारूपं पर्यटनमिति ज्ञापयंल्लक्षणापरिज्ञाने हेतुमाह— **वृतश्च बालैरिति** । चकारात्स्त्रीभिरबुधैश्च । लक्षणानां परीक्षाभावायाऽऽह—**अवधूतवेष इति** । अवधूतस्येव वेषो यस्य । देहसंस्काररहितो जडोऽवधूतः । तत्र जडत्वांशो नाऽस्तीति ज्ञापयितुं वेषपदम् ॥ २५ ॥

तस्य द्वात्रिंशल्लक्षणान्यपि वक्तुमाह—

तं द्व्यष्टवर्षं सुकुमारपादकरोरुबाह्वंसकपोलगात्रम् ।
चार्वायताक्षोन्नसतुल्यकर्णसुभ्र्वाननं कम्बुसुजातकण्ठम् ॥ २६ ॥
निगूढजत्रुं पृथुतुङ्गवक्षसमावर्त्तनाभिं वलिवल्गूदरञ्च ।
दिगम्बरं वक्त्रविकीर्णकेशं प्रलम्बबाहुं स्वमरोत्तमाभम् ॥ २७ ॥
श्यामं सदाऽपीच्यवयोऽङ्गलक्ष्म्या स्त्रीणां मनोज्ञं रुचिरस्मितेन ।
प्रत्युत्थितास्ते मुनयः स्वासनेभ्यस्तल्लक्षणज्ञा अपि गूढवर्चसम् ॥ २८ ॥
स विष्णुरातोऽतिथय आगताय तस्मै सपर्यां शिरसा जहार ।
ततो निवृत्ता ह्यबुधाः स्त्रियोऽर्भका महासने सोपविवेश पूजितः ॥ २९ ॥

तं द्व्यष्टवर्षमिति । तत्र कानिचिदन्तःस्थानि कानिचिद्बहिः स्थितानि । तत्र सर्वत्र स्थितस्य स्वेच्छया प्रादुर्भावसामर्थ्यं, षड्गुणैश्वर्यसम्पत्तिः, भगवदीयत्वं, स्वेच्छया लीलाकरणं, निरपेक्षता, तिरोभावसामर्थ्यं, आत्मलाभः, सन्तोषश्च । एवमष्टौ गुणाः पूर्वोक्ताः । अन्यानाह— **द्व्यष्टवर्षम्** । द्विगुणा अष्टौ वर्षा यस्य । षोडशवार्षिकमित्यर्थः । वर्षा हि शरीरस्य वृद्धिक्षयहेतवः । तत्र षोडश वर्षाः केवलं वृद्धिहेतवः श्मश्रूत्पत्त्याऽवसीयन्ते । **"मृता वा एषा त्वगमेध्ये—"** ति श्रुतेः केशानामपि तथात्वेऽप्युत्पत्तिशिष्टत्वान्न ते मृतत्वज्ञापकाः । अतः कालगुण एव तस्य न तत्कृतो दोष इति । अत उभयज्ञापनाय द्व्यष्टपदम् । **अग्रिमव्याप्त्यभावाय[3] सम्पन्नस्थापनाय च[4]** । भगवद्विस्मरणहेतवो वा ते । अतो बहुकालीनस्य शिष्टकालस्मरणमाश्चर्यप्रसिद्धिश्चेति[5] गुणद्वयम् । **सुकुमाराः** सुष्ठु कुत्सितं मारयन्तीति निर्दुष्टाः सगुणाश्च पादादयः कपोलान्ता यस्य । तादृशं गात्रं यस्य । अनेन षड्गुणाः । चारु यथा भवति तथा आयते अक्षिणी[6] यस्य । ऊर्ध्वा नासिका यस्य । तुल्यौ कर्णौ यस्य । शोभने भ्रुवौ आनने[7] यस्य । कम्बुवत् शङ्खवत् त्रिवलीयुक्तः सुष्ठु जातः कण्ठो यस्य । अनेन पञ्च । निगूढं जत्रु यस्य । कण्ठमालास्थि जत्रु । पृथु तुङ्गं[8] वक्षो यस्य । आवर्त्ता नाभिर्यस्य । वलिभिर्वल्गु अश्वत्थपत्रवदुदरं यस्य । एते चत्वारः । चकाराद्गूढचिन्हम्[9] । एवं षड्विंशल्लक्षणान्युक्तानि । मध्ये तस्य लोकोपकारकं कार्यद्वयमाह—**दिगम्बरं वक्त्रविकीर्णकेशमिति** । तस्य हि[10] शरीरं ब्रह्मभावाद्भगवत इव व्यापकम् । तस्य वस्त्रं दिश एव भवन्ति । लौकिकपरिधाने अन्तरा परिच्छेदो लोकपीडा च स्यात् । अतो दिगम्बरत्वम् । वक्रा विकीर्णाः केशा

१ हेतुमद्भावादिति ग. २ तत्रेति क. ग. घ. ३ अग्रिमव्याप्त्याऽभावायेति क. ४ चकारो नास्ति ख. ग. घ. ङ. ५ आर्यप्रसिद्धिश्चेतीति ख. ६ अक्षे अक्षिणी यस्येति क. ख. ७ आ आननं यस्येति ग. घ. ङ. ८ एवं तुङ्गञ्च वक्षो यस्येति ख. ९ गूढवस्त्रमिति घ. १० हीति नास्ति ख.

यस्य । ब्रह्मशिवात्मकास्तस्य केशाः । तत्राऽनुत्पादनार्थं वक्रता । अग्रासार्थं च विकीर्णता । अन्यथा ब्रह्मभावमपि ग्रसेदीशः । वक्रत्वं गुणश्च । प्रकर्षेण लम्बौ बाहू यस्य । आजानुबाहुम् । **स्वमरोत्तमो** भगवान् देवरूपो विष्णुः । तस्येवाऽऽभा कान्तिर्यस्य । श्यामं श्यामवर्णम् । सर्वदा **अपीच्यं** स्त्रीणां हितकरं यत् वयः तारुण्यं तेनाऽङ्गस्य या लक्ष्मीस्तया स्त्रीणां मनोज्ञं सुखकरम् । अनेन सौन्दर्यातिशय उक्तः । तत्र स्त्रीदृष्टेर्निकषत्वात्तथोक्तम् । रुचिरं चं स्मितम् । तेन च स्त्रीणां मनोज्ञम् । स्त्रियो हि द्विविधाः । चतुरा अचतुराश्च । उभयोः परिग्रहार्थं द्वयम् । एवं वक्रकेशादयः षट् । एवं लक्षणसम्पन्नं दृष्ट्वा सर्वे मुनय उत्थिता इत्याह—**प्रत्युत्थिता इति** । स्वासनेभ्यस्तं प्रत्युत्थिताः । न त्वन्यथा । तत्र ज्ञानमाह—**तल्लक्षणज्ञा इति** । उत्थाने ज्ञानस्य हेतुत्वम् । ज्ञाने मुनित्वस्य । न तु तल्लक्षणं लौकिकप्रमाणगम्यमित्याह । गूढं वर्चस्तेजो यस्य । एवं प्रश्नसमये से समागतँ एवेति राजा उत्थित एव स्थितस्तत्पदेन परामृश्यते । **विष्णुरात इति** । एतदर्थमेव भगवताऽहं रक्षित इति तस्य ज्ञानं सूचितम् । स च **अतिथिरागमने** नियतकालरहितः । तस्मै किं देयमित्याकाङ्क्षायां स आत्मानमेवाऽर्हतीति तस्मै शिरसा सपर्यामाजहार । शिरस्तस्मै समर्पितमित्यर्थः । ततोऽन्यथा भासनार्थं परिगृहीतानां पदार्थानां त्यागं कृतवानित्याह—**तत इति** । गुणकार्यास्त्रयोऽपि निवृत्ताः । ततः स पूजितो महासने राजोपवेशनयोग्ये उपविवेश ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

ततः सर्वे ऋषयो दूरस्थितो अपि तस्य परितः समीप उपविष्टा इत्याह—

स संवृतस्तत्र महान् महीयसां ब्रह्मर्षिराजर्षिसुरर्षिसङ्घैः ।
व्यरोचताऽलं भगवान् यथेन्दुर्ग्रहर्क्षतारानिकरैः परीतः ॥ ३० ॥

स संवृत इति । ननु सर्वैः संवृतत्वे को हेतुः ? तत्राऽऽह—**महान् महीयसामिति** । ज्ञानिनामपि ज्ञानप्रद इत्यर्थः । तेषां तेजसा तस्याऽधिकतेजस्त्वमेव जातं न तु तत्तेजसोऽभिभव इत्याह—**व्यरोचतेति** । तस्य प्राकृतगुरुत्वं वारयति—**अलं भगवानिति** । अलमत्यर्थं पूर्त्यर्थं वा भगवानेव तद्रूपेण समागतः । तदा तस्य महत्त्वं सर्वजनीनं जातमिति दृष्टान्तमाह । यथा आकाशे चन्द्रमाः ग्रहैर्बुधादिभिः ऋक्षैरश्विन्यादिभिः प्रकीर्णकैस्तारानिकरैश्च व्याप्तः । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोस्तुल्यत्वार्थं त्रिविधा उक्ताः ॥ ३० ॥

इदानीं प्रश्नसमय एव सँमागत इत्ययमेव प्रष्टव्यो नाऽन्य इति भगवदिच्छा ज्ञात्वा तं पृष्टवानित्याह—

प्रशान्तमासीनमकुण्ठमेधसं मुनिं नृपो भागवतोऽभ्युपेत्य ।
प्रणम्य मूर्ध्नाऽवहितः कृताञ्जलिर्नत्वा गिरा सूनृतयाऽन्वपृच्छत् ॥ ३१ ॥

प्रशान्तँमिति । गुरुशिष्ययोर्धर्मा उच्यन्ते प्रशान्तादिपदैः । तत्र चत्वारो गुरुधर्माः । ज्ञानं ज्ञानकार्यञ्च अव्यग्रत्वञ्च साधनमिति । प्रकृष्टशान्तिर्ज्ञानकार्या । आसीनमित्यव्यग्रम् । अकुण्ठमेधो ज्ञानं यस्य । बुद्धेः प्राकृतत्वसम्भावनया तन्निराकरणाय मेधश्शब्दः प्रयुक्तः । मननं साधनम् ।

१ चकारो नास्ति ग. २ स इति नास्ति क. ग. घ. ३ समायात इतीति ग. ४ दूरस्था अपीति ख. ५ सममागत इति ख. ६ प्रशान्तेतीति क. ख. घ.

शिष्यगुणान् वक्तुं महतः शिष्यत्वे गूढार्थकथनमपि भवतीति नृपत्वं भागवतत्वं चाऽऽह—**नृपो भागवत इति**। ततः शिष्यस्य षड् धर्माः। तानाह—**अभ्युपेत्येत्यादिभिः**। प्रथमतो गुरोराभिमुख्येन गमनम्। ततः कायिकः[1] साष्टाङ्गनमस्कारः। ततः सावधानता। ततो विज्ञापनार्थं बद्धाञ्जलित्वम्। ततो वाचिक[2]नमस्कारः। ततो मधुरया वाचा प्रश्न इति। सत्यवाचा वा[3]॥ ३१॥

प्रश्नार्थं प्रथमतस्तं स्तौति—

राजोवाच—

अहो अद्य वयं ब्रह्मन् सत्सेव्याः क्षत्रबन्धवः।
कृपयाऽतिथिरूपेण भवद्भिस्तीर्थकाः कृताः॥ ३२॥

अहो इति। अहो अद्य वयमिति पूर्ववत्। ब्रह्मन्निति हेतुः। ब्रह्मसाक्षात्कारो[4] बहिर्जात इत्याश्चर्यम्। वयञ्च महान्तो जाता इति। किञ्च। सद्भिरपि सेव्या वयं जाताः। अतः परमुपदेष्टृत्वमपि भविष्यतीत्यर्थः। स्वभावतस्तु वयं क्षत्रबन्धवः। क्षत्रिया बान्धवा येषाम्। क्षत्रियवंशे परमुत्पन्ना न तु तद्धर्मवन्तः। ते च ब्राह्मणपादशौचादाराद्विसृष्टाः। सेव्यताऽतिदूरे। नन्वागमनमात्रेण कथं सत्सेव्यता? तत्राऽऽह—**कृपयेति**। यथा तीर्थानां गङ्गादीनां भवत्सम्बन्धेन तीर्थत्वं स्नातृरूपेण[5] तथा वयं गृहस्था अतिथिरूपेण कृपया[6] च करणाभ्यां भवद्भिः कर्त्तृकैस्तीर्थकाः कृताः। स्वार्थे कः स्वार्थोऽत्र विवक्षित इति ज्ञापनार्थः। तेनाऽस्मासु नौपचारिकं तीर्थत्वम्॥ ३२॥

ननु स्नाने जलस्य देहसंयोगात्[7] तद्गतं पापं तद्द्वारा तेषु गच्छतीति जलस्य तीर्थत्वं भवति। गृहस्थस्य तु कथमागमनमात्रेण तीर्थत्वम्? तत्राऽऽह—

येषां संस्मरणात्पुंसां सद्यः शुद्ध्यन्ति वै गृहाः।
किं पुनर्दर्शनस्पर्शपादशौचासनादिभिः॥ ३३॥

येषामिति। येषु गृहेषु स्थित्वा भवतां स्मरणं क्रियते तेन स्मरणेन सूर्येणेव सर्वेषां गृहाणामशुद्धिलक्षणं तमो दूरीक्रियते। तत्र किं पुनर्वक्तव्यं भवतां दर्शनं कोटिसूर्याधिकप्रकाशं ज्ञानेन्द्रियाणां सर्वशोधकम्। स्पर्शस्तु जलस्पर्शवत्साक्षात्पापहारकः। चरणोदकं पुनर्भगवर्त[8] इवाऽलौकिकजन्महेतुः। आसनादयश्च पूजावयवाः सर्वपुरुषार्थसाधकाः। अतस्तीर्थत्वं युक्तमेवेत्यर्थः॥ ३३॥

नन्वनुक्तप्रायश्चित्तानि पापानि गच्छन्तु नाम। येषां तु प्रायश्चित्तं विहितं तानि न गच्छन्तीत्यध्यवसीयते। प्रायश्चित्तवैयर्थ्यापत्तेः। इत्याशङ्क्याऽऽह—

सान्निध्यात्ते महायोगिन् पातकानि महान्त्यपि।
सद्यो नश्यन्ति वै पुंसां विष्णोरिव सुरेतराः॥ ३४॥

---

१ कायिकसाष्टाङ्गेत्यादिः क. ग. घ. २ वाचनिकेति ग. ३ वेति नास्ति ख. ४ ब्रह्मसाक्षात्कारे इति क. ५ स्नानरूपेणेति ङ. ६ कृपयाऽनुकरणाभ्यामिति क. ग. घ. ङ. ७ देहस्य संयोगादिति क. ग. घ. ८ भगवतैवाऽलौकिकेत्यादि क. ग. भव इवाऽलौकिकेत्यादि घ. भवत्येवाऽलौकिकेत्यादि ङ.

अपि मे भगवान्प्रीतः कृष्णः पाण्डुसुतप्रियः।
पैतृष्वस्रेयप्रीत्यर्थं तद्गोत्रस्याऽऽत्तबान्धवः ॥ ३५ ॥

सान्निध्यादिति। प्रमाणबलेन हि प्रायश्चित्तान्युक्तानि। अत्र प्रमेयबलमित्याह—**महायोगिन्निति**। योगोऽस्याऽस्तीति योगी। योगेन स्वस्य पुरुषार्थसाधकः। महायोगी तु स्वयोगबलेनाऽन्येषामपि सर्वसाधकः। तत्र पापनिवृत्तिस्तवाऽऽनुषङ्गिकं कार्यमित्याह। महान्त्यपि पातकानि तव सन्निधिमात्रेणैव सद्यो नश्यन्ति। सान्निध्यस्याऽऽवृत्तिमपि नोऽपेक्षन्ते। स्थितिं वा। तत्र प्रमेयबलमेव दृष्टान्तयति—**विष्णोरिवेति**। यथा विष्णोः सन्निधिमात्रेणैव सुरप्रतिस्पर्धिनोऽपि महान्तो दैत्या नश्यन्ति। तद्वदित्यर्थः। किञ्च। भगवतैवाऽयमुपायः कृतः। अन्यथा ब्रह्मदण्डदग्धस्य निस्तारो न भविष्यतीति। तथापि प्रीतः सन्नेव कृतवान्। अन्येनैव पापनिवृत्तेः। अन्यथा स्वकर्त्तव्यत्वमापद्येत। ननु तुभ्यं केन कर्मणा प्रीत इत्याशङ्क्याऽऽह—**पाण्डुसुतप्रिय इति**। पाण्डुसुताः प्रीतिविषया यस्य। ननु तावता तव किमागतम्? तत्राऽऽह—**पैतृष्वस्रेयेति**। पितृष्वसुः पुत्राः पाण्डवास्तेषां प्रीत्यर्थम्। अनेन पितुस्तत्स्वसुश्च प्रीतिराक्षिप्ता भवति। **तद्गोत्रस्य** पाण्डवगोत्रस्य। यद्वा। **बान्धवं** बन्धुत्वम्। तदात्तं स्वीकृतं येन। तत्प्रीत्यर्थं तद्वंशीयेषु हितं कृतवानित्यर्थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

अस्मिन्नर्थे साधकं तर्कमाह—

अन्यथा तेऽव्यक्तगतेर्दर्शनं नः कथं नृणाम्।
नितरां म्रियमाणानां संसिद्धस्य वनीयसः ॥ ३६ ॥

अन्यथेति। लोके अव्यक्ता गतिर्यस्य। स्वस्थानामपि मनुष्याणां त्वद्दर्शनं दुर्लभम्। कुतः पुनर्मृत्युग्रस्तानाम्। येनाऽदृष्टेन तुच्छनरत्वं मृत्युसंबन्धं च प्राप्तास्तदुभयनिवर्त्तकस्य तस्य तव दर्शनं नाऽदृष्टसाध्यं किन्तु भगवत्साध्यमेव। उभयनिवर्त्तकं रूपमाह—**संसिद्धस्य वनीयस इति**। सम्यक् सिद्धस्य अन्यस्याऽपि मृत्युनिवारकस्य। यथा सम्यक् सिद्धो रसः सर्वमृत्युनिवारको भवति तथाऽयमपीत्यर्थः। किञ्च। वनयिता याचयिता। वनयितृतमो **वनीयान्**। स्वयं तत्तद्गृहे गत्वा भवद्भ्यः सर्वपुरुषार्थान् दास्यामि प्रार्थयतेति वदन् यो गच्छति स तथा। तादृशस्य तव क्षुद्रनरत्वादिनिवारकस्य दर्शनं भगवत्साध्यमेवेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

अतस्तद्दर्शनं दृष्टद्वारैव पुरुषार्थसाधकं भवत्विति किञ्चित्पृच्छामीत्याह—

अतः पृच्छामि संसिद्धिं योगिनां परमं गुरुम्
पुरुषस्येह यत्कार्यं म्रियमाणस्य सर्वथा ॥ ३७ ॥
यच्छ्रोतव्यमथो जाप्यं यत्कर्त्तव्यं नृभिः प्रभो।
स्मर्त्तव्यं भजनीयं वा ब्रूहि यद्वा विपर्ययम् ॥ ३८ ॥

अत इति। ननु योगीश्वराणां विद्यमानत्वात्तान् विहाय कथं मामेव पृच्छसीत्याशङ्क्याऽऽह।

१ प्रायश्चित्तानि युक्तानीति घ. ङ. २ नोपेक्षन्त इति घ. ङ. ३ प्रमेयबलमिवेति क. ग. घ. ४ ब्रह्मदग्धस्येति क. ग. घ. ङ. ५ प्रीतः सन्नेवमिति ख. प्राप्तः सन्नेवेति घ. ६ पाण्डवगोत्रस्येति नास्ति घ. ७ कृतवानित्याहेति क. ग. घ. ङ. ८ तस्येति नास्ति ख.

योगिनां संसिद्धिं सम्यक्सिद्धिरूपम् । यथा बहुकालयोगेन काचिदलौकिकी सिद्धिर्भवति तथैव भवान् योगिनां जातः । तेषां सर्वपुरुषार्थदातृत्वात् । किञ्च । तेषां त्वमेव गुरुः ज्ञानदाता । तद्द्वारा मोक्षप्रद इत्यर्थः । किञ्च । तेषां त्वमेव परमः । परो वासुदेवो मीयते अनेनेति । भक्तिदानाच्छ्रेष्ठो वा । एवं तत्प्रश्ने हेतुमुक्त्वा प्रश्नमाह—**पुरुषस्येति** । अत्र द्वादश प्रश्नाः । अधिकारिणो द्वैरूप्यात्कर्मणां पञ्चविधानां च द्वैरूप्यात् । यद्यपि विंशतिभेदा भवन्ति तथापि कर्तृभेदस्य नियतत्वाद्विपरीतपञ्चके सम्बन्धाभावाद्विशेकलिततया प्रश्न इति द्वादशविधत्वम् । तत्र प्रथममाह । इहैव गृहस्थाश्रमे स्थितस्य जीवतः पुरुषस्य यत्कार्यं कृतिसाध्यं तत्कथयेति । द्वितीयमाह—**म्रियमाणस्येति** । म्रियमाणस्य सर्वथा आवश्यकं यत्कर्त्तव्यं तदाहेति (?) । इदानीं साधारण्येनाऽऽह । म्रियमाणेन जीवता वा यच्छ्रोतव्यम् । श्रोत्रेन्द्रियं कुत्र व्यापारणीयम् । अनेन ज्ञानेन्द्रियाणां बाह्यानामन्येऽपि भेदा अर्थादुक्ताः । इदानीं प्रक्रियान्तरेण वाङ्मनसस्य मिथुनस्य कर्तव्यो यो जपः स च वक्तव्यः । एवं ज्ञानेन्द्रियद्वयस्य कृत्यं पृष्ट्वा केवलकर्मेन्द्रियाणां कर्त्तव्यं पृच्छति—**यत्कर्त्तव्यमिति** । नृभिरिति साधारण्येन । तथा कथने सामर्थ्यं सूचयति—**प्रभो इति** । एवं त्रयं वैदिकमार्गेण पृष्ट्वा भक्तिमार्गेण द्वयं पृच्छति । स्मर्त्तव्यमान्तरम् । भजनीयं बाह्यम् । वेत्यनियमे । आन्तरमपि भजनीयम् । अथवा निषेधमुखेन वक्तव्यम् । इतरनिषेधस्य शेषाभ्यनुज्ञाफलकत्वात् । अन्यथोभयकरणं प्रसज्येत । नियमविधावावश्यकदैहिकानां बाधः प्रसज्येत । अतस्तद्वैपरीत्येन वा वक्तव्यमित्याह—**यद्वेति** । **विपर्ययम्** । इदं न कर्त्तव्यमित्यादिरूपम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

नन्वेकदैव किमिति पृच्छ्यते ? तत्राऽऽह—

नूनं भगवतो ब्रह्मन् गृहेषु गृहमेधिनाम् ।
न लक्ष्यते ह्यवस्थानमपि गोदोहनं क्वचित् ॥ ३९ ॥

नूनमिति । हे ब्रह्मन् ! क्षोभाभावाय सम्बोधनम् । गृहमेधिनां गृहेषु भगवतस्तवाऽवस्थानं न लक्ष्यते । कदाचिद्दैवगत्या भवेच्चेदवस्थानं तदपि गोदोहनमात्रम् । गौर्दुह्यते यावता कालेन स कालो गोदोहनम् । **क्वचिदिति** । भिक्षोत्तरादानगृहे । यद्यपि परमहंसानां भिक्षादिनियमो नाऽस्ति । योगिनां तु सुतरामेव । तत्रापि साक्षाद्भगवद्भावं प्राप्तस्य । तत्रापि गृहे मेधा बुद्धिर्येषाम् । केवलप्रवृत्तिस्वभावानाम् । तत्रापि पुत्रादिगृहेष्वपि मोहाधिक्ययुक्तेषु । तिरस्कारसम्भवात् । "**वानप्रस्थाश्रमपदेष्वभीक्ष्णं भैक्ष्यमाचरेदि**"ति वाक्यात् । भिक्षार्थमागतस्य भिक्षाऽदाने सर्वमेव सुकृतं गच्छेदिति तच्छङ्कया कार्यव्यापृतत्वं सम्भाव्य धर्मकार्यत्वबोधनाय गोदोहनमात्रं तिष्ठेत् । अनेनाऽग्निहोतॄणां गृहस्थानां गृहे कदाचित्तिष्ठेदित्युक्तं भवति ॥ ३९ ॥

एवं पृष्टे उत्तरं दातुं यत्नं कृतवानित्याह सूतः—

सूत उवाच—

एवमाभाषितः पृष्टः स राज्ञा श्लक्ष्णया गिरा ।
प्रत्यभाषत धर्मज्ञो भगवान् बादरायणिः ॥ ४० ॥

---

१ सम्यक् सिद्धिं सिद्धिरूपमिति क. ख. ग. २ विषकलिततयेति क. ख. ३ वाङ्मनसो मिथुनस्येति क. बाह्यमानसस्य मिथुनस्येति घ. ४ तुर्नास्ति क. ग. घ. ङ.

एवमाभाषित इति । **आभाषितः** स्तुतः । **श्लक्ष्णया** स्नेहप्रकाशिकया । अवक्रया वा । **प्रत्यभाषत** प्रतिप्रश्नमुत्तरं दत्तवान् । ब्रह्मविदस्तथा कथने हेतुः—**धर्मज्ञ इति** । "अब्रुवन् विब्रुवन् वाऽपी"ति निषेधज्ञः । उत्तरदानेऽपि स्वस्य काऽपि क्षतिर्नाऽस्तीति ज्ञापयितुमाह—**भगवानिति** । आवश्यकत्वायाऽऽह—**बादरायणिरिति** । अन्यथा व्यासस्य भागवतकरणं व्यर्थं स्यात् । अतः शरीरं तत उत्पन्नमिति[1] तन्निष्कृत्त्यर्थमप्युक्तवानित्यर्थः[2] । एवमुत्तरावधि कृत्यं प्रथमस्कन्धे निरूपितमिति ॥ ४० ॥

आद्यस्कन्धस्य विवृतिः श्रीकृष्णचरणाम्बुजे ।
निवेदिताऽतियत्नेन वाक्पुष्पाञ्जलिरुज्ज्वला[3] ॥ १ ॥

सुज्ञेषु हस्तयुगलं पुरतो निधाय
विज्ञापयामि मुरवैरिपदाब्जनिष्ठः ।
उच्छृङ्खलाऽपि विवृतिर्मम चिन्तनीया
श्रीकृष्णपादयुगले विनिवेशितेति ॥ १ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षित-
विरचितायां प्रथमस्कन्ध ऊनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

सम्पूर्णोऽयम्प्रथमस्कन्धः ।

श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।

---

१ प्रतिपन्नमिति ग. घ. ङ. २ तन्निवृत्त्यर्थमिति क. ३ उत्तमेति घ. ङ.

श्रीमद्भागवतप्रथमस्कन्धश्लोकानामकारादिवर्णानुक्रमः ।

पृष्ठम्.

इतश्च सकृन्निवेश्यताश्चक्षुः ।

षोडश ग्रन्थाः ।

यथोपलब्धनिखिलव्याख्याभिरुपेताः ।

यथा किल स्वानुभावप्रकटनहृदयस्य भगवतः श्रीपुरुषोत्तमस्याऽऽज्ञया तदीयवदनवैश्वानरैः श्रीमद्वल्लभाचार्य्यचरणैः श्रीसुबोधिनी च सूक्ष्मटीका च मीमांसाद्वयभाष्यञ्च तत्त्वार्थदीपश्च तत्प्रकाशश्चेति सकलसच्छास्त्रसमन्वयविहारभूमयो निगूढाशयग्रन्थिसमुद्ग्रथनानुग्रहैकविग्रहा निगमागमामृतनिःस्यन्दपरिस्पन्दिनस्ते ते प्रौढतमाः प्रबन्धाः प्राणायिषत तथैव सर्वात्मना ग्रहणधारणसौकर्य्याभिवाञ्छया प्रकरणान्यपि तानि तानि भूयांस्येव समुपन्यबन्धिषतेति विदितमेतत्साम्प्रदायिकानाम् । एषु च पत्रावलम्बनादिषु भूरिसङ्ख्येष्वपि यमुनाष्टकप्रभृतयः सेवाफलान्ताः प्रबन्धाः सङ्ख्यया षोडशेति षोडश ग्रन्था इति व्यवह्रियन्ते । विच्छिद्य व्यवहारः पुनरयमेतत्प्रयोजनाय यत्किल षोडशानामेषामध्ययनावधानाभ्यां यथानुक्रममावश्यकसकलसाधनावबोधः सुलभः । ततश्च सर्गवर्गादिसंज्ञाविभेद इव प्रतिनियतसंज्ञाविभेदेऽपि नेयमाकस्मिकी समुदायसंज्ञा । एवञ्च समुदितानामेकमेव महावाक्यत्वं प्रत्येकमवान्तरवाक्यत्वञ्चेति स्फुटमेतत् । अत्र च सङ्क्षिप्य कारिकात्मना तत्तदर्थनिष्कर्षप्रतिपादनेन च साधनानुक्रमेण च निरतिशयमेव सौकर्य्यं ग्रहणधारणाभीप्सूनाम् । अत एव चाऽमीषु महानादरः साम्प्रदायिकानाम् । एवमपि नाऽल्पधिषणैराधुनिकैः शक्यमवबोद्धुमेषां यथावत्तात्पर्य्यमिति श्रीमत्प्रभुचरणप्रभृतिभिस्तैस्तैः परमकारुणिकैर्विनिर्मिता अत्राऽनेका व्याख्याः । एताश्च कस्मिन् प्रकरणे कियत्य इति सुदुष्करमेतत्सङ्ख्यातुम् । अध्ययनाध्यापनसङ्ग्रहसंरक्षणव्यसनविलोपेन यत्नशतेऽपि दुःशका अशेषतोऽधिगन्तुममूरिदानीमिति । यावतीश्चेमा अध्यगमाम ता अपि न किल नाऽतिदुर्लभाः । बह्व्य एव किलैतास्वपूर्वा व्याख्या इति । उपलभ्यमाना अपि च क्वचिदेव शक्यन्तेऽवलोकितुमिति तदधिगमेऽपि महानेवाऽन्वभावि प्रयासोऽस्माभिः । तथा सति कथमिवैताः सर्वेऽप्युपलभन्तां साम्प्रदायिका अधिगच्छन्तु च श्रीमदाचार्य्यचरणवाक्पीयूषास्वादम् । संरक्षणमपि च तथा सति सुदुष्करमासाम् । तत्किल प्राप्तः सोयं सम्प्रदायविप्लव इति हा धिक् कष्टम् । अवश्यमेव चाऽत्र प्रतिविधातव्यमस्माभिः साम्प्रदायिकैरिति क्रमशः सम्मुद्र्य प्रकाशनीया एताः । एतदेव किलाऽभिप्रेत्य नातिचिरेण व्यवसितमस्माभिस्ता एताः प्रकटयितुम् । अत्र च प्रथमतो यथासौकर्य्यं तत्तद्व्याख्यानुगतं यमुनाष्टकं प्रकाश्येत । ततश्च यथाक्रममपरे प्रबन्धाः । ततश्च निवेद्यतामात्मनो नाम चाऽधिष्ठानञ्च नातिविलम्बेन शुद्धाद्वैतसिद्धान्तकार्य्यालयाय स्वमार्गसेवाप्रेप्सुभिर्महाभागैरिति शम् ।

भक्तिहंसः ।

व्याख्यात्रितयानुगतः ।

प्रबन्धोऽयमखिलसुरसर्गसंवित्संवाहितश्रीमत्पादपल्लवानामुपासनादिमार्गातिमुग्धमोहनिवारकाणां श्रीमदाचार्य्यचरणानां सर्वात्मनाऽप्यात्मसन्निभैर्द्वितीयैरात्मजैः श्रीमद्विठ्ठलाधीश्वरचरणैः प्रणीतः । व्यामुह्यन्ति किल सूरयोऽपि भगवति सुदुर्बोधे शब्दब्रह्मणीति रजस्तमःप्रकृतीनां व्यामोहस्य कैमुतिकसिद्धत्वात्तेषु तेषु विभिन्नेषु श्रेयोवादेषु विविधेषु च साधनवादेषु प्रवृत्तेषु तदिदमत्र वस्तुतः श्रेयश्च तत्साधनञ्चेति दुरवगममेवैतत् । न हि कृतकेषु मुक्तामणिषु परिभ्रष्टं महार्घ्यमपि मुक्ताफलं सहसैव शक्यमुद्धर्तुम् । तत्र तत्र वञ्चितमतेर्जनस्य वस्तुभूतेऽपि न प्रत्ययः समुदेतीति क्वचिदुपगतमपि च तदेतत्परित्यज्यत एव । ततश्च व्यर्थ एव सुरसम्पत्प्रवेश इति न विशिष्य विवरीतुमावश्यकम् । एष च श्रेयस्तत्साधनविषयकस्य भ्रमस्योदर्कः । यत्किल न श्रेयो यच्च न साधनं तत्रापि तत्प्रकारिकाया बुद्धेरुद्भवात् । एवमेव तदुभयस्वरूपविषयकोऽपि न किल न भवति सोयम् । श्रेयसि च साधने च तत्प्रकारिकाया बुद्धेः सत्त्वेऽपि तत्स्वरूपस्याऽन्यथा ग्रहणात् । तथा सति तदादरेऽपि तदवस्थ एव साधकस्य

विफलीभाव इति स्पष्टमेतत्। आवश्यकश्चाऽयमत एव द्विविधोऽपि परिहर्त्तुम्। एतदेव किलाऽत्र प्रयोजनं यदेष विनिर्मितस्तैर्दयार्द्रहृदयैः प्रबन्धो भक्तिहंसो नाम। अत्र च परमकाष्ठापन्नस्य सदानन्दस्य भगवतः श्रीपुरुषोत्तमस्य प्राप्तिरेव परात्परं श्रेयस्तत्साधनञ्च स्वतन्त्रफलरूपा भक्तिः सा च विशुद्धस्नेहरूपा न मन्त्रोपासनाद्यात्मिकेति सप्रपञ्च-मुपवर्णितम्। स्फुटीकृतञ्च मन्त्रोपासनप्रभृतिषु भक्तित्वमभिमन्यमानानां भ्रान्तत्वम्। तथा चैतत्सर्वमप्युपपादितं यथा नांऽशतोऽपि विषयेऽत्र शिष्यते किमप्यवबोद्धुम्। एष च गूढतमस्य चाऽपूर्वतरस्य चाऽर्थस्य विवेचनाय प्रवृत्तो नाऽञ्जसैव समर्पयत्याशयमात्मीयम्। ततश्चाऽऽवश्यिका अत्र व्याख्याः। एताश्च तिस्र एवाऽद्य यावदनुभूय भूयो भूय आयासान् कथमप्यासादिता अस्माभिः। तत्र प्रबन्धमिमं प्रणेतृणां श्रीमत्प्रभुचरणानां पञ्चमैरात्मजैः श्रीमद्र-घुनाथचरणैः प्रणीता भक्तितरङ्गिणी प्रथमा। विजयडिण्डिमध्वनिमुखरीकृतदिगन्तरपर्य्यन्तैः श्रीमत्पुरुषोत्तमैः प्रणीतं भक्तितरङ्गिण्यास्तीर्थं द्वितीया। तैरेव स्वातन्त्र्येण विरचितो विवेकश्च तृतीया। एताश्च सर्वथाऽप्यसुलभाः सर्वे-षामित्यवश्यं प्रकाशनीयाः। ततश्च प्रारब्धमस्माभिर्भूयसा कालेन तदेतद्व्याख्यात्रितयानुगतस्य भक्तिहंसस्य मुद्रणम्। अवसितञ्चैतदनतिपूर्वम्। निर्मञ्छनं १४ कलाः। निवेद्यतां प्रेप्सुभिः कार्य्यालयाय नाम चाऽधिष्ठानञ्चाऽऽ-त्मीयमिति शम्।

सेवाकौमुदी।

प्रबन्धोऽयं भुवनविदितवैदुष्यावदानैः समस्तसाम्प्रदायिकप्रवरैर्दीक्षितश्रीलालूभट्टापरनामधेयैः श्रीमद्बालकृष्ण-भट्टैः प्रणीतः। अत्र च पुष्टिमार्गीया सेवा किम्प्रमाणमूलिकेति जिज्ञासायां निखिलप्रमाणमूर्धन्यभूतश्रीमद्भागवत-मूलिकेति सम्यगुपपादितम्। अयञ्च प्रणष्टप्राय एवाऽस्माभिरुपलब्धः। समुत्कृष्टतमश्चाऽयं यत्किल प्रतिपाद्यस्याऽ-स्याऽबोधेंऽशतोऽपि नाऽऽयासो भवतीति। न च परिशीलितेऽस्मिन्नवशिष्यते सेवाविषये किमप्यवबोद्धुम्। तदेष भगवदानुकूल्येन कथञ्चन करतलमस्माकमुपनतो मा भूदुपेक्षितः सर्वथैव प्रणष्ट इति विस्पष्टैर्वर्णैः संमुद्र्य प्रकाशितः। सङ्गृह्यतामेष सर्वथाऽप्यनधिगतसाम्प्रदायिकसेवासरणिरहस्यैर्भगवदीयैरिति सानुरोधमेतद्विज्ञाप्यतेऽस्माभिः। निवे-द्यतां प्रेप्सा कार्य्यालयायेति शम्।

सिद्धान्तसिद्धापगा।

कृतिरियं सकलसंस्कृतरसज्ञानां बहुमानभाजनस्य भट्टश्रीबलभद्रशर्म्मकविकाव्यरत्नाकरकविचूडामणिशुद्धाद्वैतभूष-णकविरत्नस्य। शुद्धो ब्रह्मवादश्चाऽस्या विषयो यः किल शुद्धाद्वैतवेदान्त इति प्रसिद्धततिमामा महाम्भोनिधेः। श्रीमदाचार्य्यचरणानामप्रतिहतमखिलहेयप्रत्यनीकं निरस्तसाम्यातिशयं कमप्यलौकिकं महिमानमालोक्य कस्यचि-दीर्ष्याभ्यसूयासुलभेन प्रद्वेषदावानलेनाऽऽमूलचूडं प्रज्वलितस्याऽनन्ताचार्य्यनाम्नो रामानुजस्य विप्रतिषिद्धविप्रलपितम-हापातकानि परिमार्ष्टुञ्चेयमवतीर्णा। अस्याञ्च ब्रह्मणः साक्षादेव प्रपञ्चात्मना परिणामेऽपि न विकारापत्तिरित्येतदेव विशिष्य प्रपञ्चितम्। तदौपयिकमिति प्रत्यर्थिविप्रतिपत्तिस्थानञ्चेति विरुद्धसर्वधर्माश्रयत्वमपि ब्रह्मणः सप्रपञ्चमुपपा-दितम्। निरस्ताश्च तथा सर्वा अपि विप्रतिपत्तयो यथा नैव पुनरेता उद्भवेयुरंशतोऽपि वैदुष्ये प्रतिवादिनः। स्फुटी-कृतञ्च शुद्धाद्वैतसिद्धान्तस्यैव सर्वात्मना निगमागमगोष्ठीगीयमानत्वं नेतरस्येति। विस्पष्टितञ्च लोकोत्तरत्वं कालत्रि-तयेऽप्यसम्भाविताभवभयत्वञ्चैतस्य। प्रदर्शितञ्च प्रत्यर्थिनः स्वमतेऽपि परममज्ञानमिति मतान्तरेऽधिक्षेपः प्रद्वेषमा-त्रविजृम्भितमेवेति। परीक्षितञ्च विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तस्याऽपि प्रसङ्गतो मर्म येनाऽवबुद्ध्येत तेन सिद्धान्ताधिक्षेपस्तदनु-वर्तिनः कीदृग्विधामनुभावयति वेदनामिति। किम्बहुना। तथा किलाऽत्रोपपादितः शुद्धाद्वैतसिद्धान्तो यथा सर्वथा-ऽपि विस्मरेदेव पुनरयमेवंविधमाचरितुमतिचारम्। एवमपि न खलु नेयमुपकुर्याज्जिज्ञासून्। एतानपि सम्यगेवाऽ-वबोधयेदियं सिद्धान्तं यथा घटेत क्रियाया एकस्या अर्थद्वयजनकत्वम्। भाषा पुनरस्या मधुरतरा च सरला च सुकुमारपदविन्यासमनोहरा च। यया किल तदेकप्रवणतामेवोपयाति हृदयमनुवाचयितुः। सम्मतयश्चाऽनया बह्वय एवाऽधिगतास्तेषां तेषां विद्वच्छिखामणीनाम्। निर्मञ्छनं पुनरेतस्याः ।≈) षडानकाः। प्रापणाव्ययश्च न पृथक्। प्रेप्सुभिः प्रेर्य्यतां कार्य्यालयाय पत्रम्।

शुद्धाद्वैतसिद्धान्तकार्य्यालयः,
बडा मन्दिर, भूलेश्वर,
बम्बई.

विनयवशंवदो—
भट्टश्रीबलभद्रशर्म्मा,
क., का., क., शु., क.